

Aayushi
International Interdisciplinary
Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

February- 2019

Executive Editor

Dr. S. M. Maner

Principal

Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur,

Dist. Osmanabad (M. S.) India

Chief Editor

Pramod P. Tandale

Co-Editor

Dr. T. L. Barbole

Prof. N. B.Kale

Dr. B. W.Gund

Prof. B. J. Kukade

Head, Dept. of Economics

Head, Dept. of Commerce

Head, Dept. of Pol-Sci.

Head, Dept. of Sociology.

Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur, Dist. Osmanabad (M. S.) India

Impact Factor

SJIF 5.707

For details Visit to:
www.aiirjournal.com

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, inducing photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638x
Special Issue No.46

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Impact factor -5.707

Special Issue Editorial Board

Co-Editors

Dr. T. L. Barbole	Prof. N. B.Kale	Dr. B. W.Gund	Prof. B. J. Kukade
Head, Dept. of Economics	Head, Dept. of Commerce	Head, Dept. of Pol-Sci.	Head, Dept. of Sociology.
Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur, Dist. Osmanabad (M. S.) India			

Advisory Board

Dr. Prashant Sonavne, Jalgaon	Dr. Maroti Bamane, Deglur
Dr. Sampat Kale, Tuljapur	Dr. Arunshing Chavan, Amravati
Dr. Shankar Ambhore, A.bad.	Dr. Prasan Khadkikar, Hyderabad
Dr. Anil Padoshi, Goa	Dr. V. B. Kakade, Kholapur
Dr. B. S. Waghmare, Delhi	Dr. Prashant Amratkar, A. bad
Dr. Bharti Patil, Kholapur	Dr. Prakash Desai, Goa
Dr. Suyog Amrutrao, O'bad	Dr. Deepak Khati, Uttarakhand
Dr. Vishnu Shelke, Ahamadpur	Dr. Mahesh Mote, Murum
Dr. Dinesh Kumar, Hariyana	Dr. B. K. Nagare, O'bad

Review Committee

- **Dr. T. L. Barbole, Head, Dept. of Economics,**
- **Maj. Dr. Y. A. Doke, Head, Dept. of English,**
- **Dr. C. R. Dapke, Dept. Of English,**
- **Prof. V. H. Chavan**
- **Dr. M. R. Ade**
- **Dr. B. W. Gund**
- **Prof. N. B. Kale**
- **Smt. Dr. F. M. Tamboi**

Published by: Pramod P. Tandale, Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

Peer Review Journal, Latur

Email: aiirjpramod@gmail.com

Website: www.aiirjournal.com

Sr.No.	Author Name	Title of Article / Research Paper	Page No.
COMMERCE			
1.	Bhagyashree Sanjay Bhawe	Housing Finance in India	1
2.	Dr. S.G. Birajdar Dr. R. V. Varshetti	Indian Banking Sector After Globalization	5
3.	Chetan Prabhakar Khandekar	Life insurance Sector in India Post Globalisation: A Journey from Restriction to Regulation	8
4.	Dr. Nagnath M. Adate	Recent Trends in Electronic Banking After Globalisation	14
5.	Dr. Deepak Khati Noorullah Abbas Jari Shuaib Azeem Ansari	Globalisation And Industrial Development: Implications For Developing Countries And International Corporation	16
6.	Dr. Jyoti Popat Magar	Globalization And Its Effects On Business Strategies	18
7.	Dr. Sudhir Vaijanath Rao Panchagalle Dr. Ravindra Dadarao Gaikwad	Micro and Small Enterprises in India after Globalization	22
8.	Miss. Priti R. Ghate Shital B. Aadekar	The Role Of Agro-Entrepreneurs in Employment Generation After Globalization (With a special reference to Latur district)	25
9.	Dr. S. K. Khillare Prof. N.B. Kale	The Impact of Globalization on banking service Quality in India	27
10.	Prof. N. B. Kale	Growth of Invested Capital in Industry Sectors in India	30
11.	Miss. Poojangi G. Londhe Miss. Supriya V. Hatkar	Benefits Of E-Commerce After Globalization	33
12.	Dr. Sudhir V. Mane Mr. Santosh Abasaheb Johari	Entrepreneurship Development After Globalization In India	36
13.	Mr. Santosh Maruti Arjunwade	A Study of Changes in Banking Sector after Globalisation	40
14.	Mr. Meghraj B Barbole Dr. Rupesh Ajinath Pawar	Growth Of Most Preferred Ict Based Banking Services in Scheduled Commercial Banks In India	43
15.	Mrs. Minakshee Subhas Andhre	E-Banking Service And Profitability Of Indian Scheduled Commercial Banks	48
16.	Mr. Chandrankant K. Nikwadi Mr. Nadim P. Shaikh	Important Of E-Banking in India After Globalization	52
17.	Mr. Narayan A. Sakate	E-Commerce Past And Post Globalization	54
18.	Neha Bhushan Tambe	Telecome Industry after Globalization	57

19.	Shilpa Suhas Ranade	General Insurance in India After Globalization (Motor Vehicle Insurance)	59
20.	Mrs. Aruna Gangaram Pote	A Study Of Globalization And And Export Of India	63
21.	Dr. Prakash Ratanlal Rodiya	Globalization and Entrepreneurship Development in India	65
22.	Dr. V.P. Shelke Dr. V.V. Swami	Impact of Globalization On Indian Banking Sector	68
23.	Miss. Megha P. Surwase Miss. Shilpa S. Kharade	Employment Provided under Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act 2005 in Maharashtra state	71
24.	Dr. V.V. Swami Dr. V.P. Shelke	Globalization and Cooperative Sector in India	75
25.	Mr. A. J. Veer	Effect Of Globalization On Marketing	78

ECONOMICS

26.	Mr.Maruti Abhiman Londhe	A Study of globalization and Indian Economy	81
27.	Amol S. Shinde	Globalisation and Indian Agriculture	83
28.	Dr. Pandurang B. Patil	Impact of Globalization on Indian Agriculture	86
29.	Dr. B.P. Thakur	Globalization In Indian Economy	89

SOCIOLOGY

30.	Shri. G.V. Baviskar	Impact of Globalization on Social Problem	91
31.	Prof.Nirmal Ekanath Sitaram	Indian Social Difficulties	93

POLITICAL SCIENCE

32.	Raghunandan Baburao Ghuge	Globalization : Indo-US Relation	95
33.	Prof. Satish M. Raste Prof. Kakasaheb G. Pokale	The Role of Regional Political Parties in Coalition Politics. Special Reference Maharashtra State	97

Sr.No.	Author Name	Title of Article / Research Paper	Page No.
COMMERCE			
34.	प्रा. आशपाक शमशोद्दीन आतार	जागतिकीकरणानंतर वाणिज्याचे बदलते प्रभाव	98
35.	प्रा.डॉ.शिवांगी संजयराव दहिटणकर	जागतीकीकरण आणि भारतीय शेती व्यवसाय	101
36.	प्रा.डॉ. बालाजी शिवाजी राजोळ	जागतिकरणाचे भारतीय उद्योगावरील परिणाम	103
37.	प्रा. डॉ. साळुंके डी. जी. श्री. प्रा. मुळे पी. के	भारताच्या परकीय धोरणावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव	106
ECONOMICS			
38.	प्रा. डॉ.अनंत नरवडे	जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	110
39.	डॉ.नरसिंग भानुदास देशमुख	जागतीक पातळीवर भारतीय वस्त्रोद्योगाची सद्यस्थिती	114
40.	डॉ. प्रमोद बालाजीराव बेरळीकर प्रा. प्रमोद केशवराव मुळे	जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	116
41.	श्रीमंत तुकाराम कावळे प्रा. डॉ. बी.ए. पाटील	भारतीय अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांची भुमिका	119
42.	प्रा. भैरवनाथ बब्रुवान मोटे	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जागतिकरणाचे परिणाम	124
43.	श्री दत्ता बलभिमराव पवार डॉ. टी. एल. बारबोले	जागतिकीकरणानंतर कृषीक्षेत्र	127
44.	जगदीश अनंतराव करंडे	जागतिकीकरणानंतर कृषी क्षेत्र : एक चिंतन	129
45.	डॉ. प्रकाश मांगीलाल राठोड	जागतिकीकरणाच्या महाप्रलयात भरकटल्या जाणाऱ्या नौकर वर्गाची व्यथा	134
46.	श्रीमती मीनाक्षी प्रल्हादराव शिंदे	जागतिकीकरणाचा कृषी क्षेत्रावरील परिणाम	136
47.	डॉ. प्रमोद बालाजीराव बेरळीकर डॉ. तुकाराम लिंबाजी बारबोले	जागतिकीकरणापूर्वीचे व जागतिकीकरणानंतरचे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे विविध विकास दर	141
48.	प्रा. डॉ. शेळके	जागतिकीकरणानंतर औद्योगिक क्षेत्र.	144
49.	प्रा. डॉ. अनिल दि. वाडकर	जागतिकीकरणानंतरची भारतीय अर्थव्यवस्था:एक आर्थिक अभ्यास	146
50.	प्रा.डॉ. ए.बी. माळशिखरे	जागतिकीकरणाची भारतीय कृषी क्षेत्रासमोरील आव्हाने	149
51.	प्रा.डॉ. बी के बांगर	जागतिकीकरण आणि सध्याची भारतीय अर्थव्यवस्था	151
52.	डॉ. कार्तिक पोळ	जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीवर झालेला परिणाम	153

53.	हरिचंद्र विष्णु केळे	भारतीय बँकींग क्षेत्रासमोरील आव्हाने आणि सुधारणा	157
54.	प्रा. डॉ. अरुण चांगदेव खर्डे	जागतिकीकरणानंतर भारतीय अर्थव्यवस्था	161
55.	प्रा.चेतना दत्तात्रय जगताप	जागतिकीकरणाचे औद्योगिक क्षेत्रावरील परिणाम - एक अभ्यास	164
56.	डॉ.सांगळे सुधाकर अच्युतराव	जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीवरील परिणाम	168

POLITICAL SCIENCE

57.	प्रा. व्ही.डी. आचार्य	जागतिकीकरण आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण	174
58.	प्रा. अजय श्रीधर फड	जागतिकीकरण आणि भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने	177
59.	प्रदीप विनायक चौधरी	भारतातील पक्षपद्धतीतील बदल	179
60.	डॉ.बी.डब्ल्यू. गुंड	भारतीय लोकशाही समोरील साम्प्रदायिकतेची समस्या	183
61.	प्रा. आबासाहेब बब्रुवान गायकवाड श्री गोविंद भैरवनाथ दोरगे	भारतीय राजकारणातील वाढती घराणेशाही	185
62.	प्रा.डॉ. सायबण्णा घोडके	जागतिकीकरण आणि भारताचे परराष्ट्रधोरण	187
63.	बालासाहेब बाबुराव घुगे	जागतिकीकरण आणि भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने	189
64.	गोविंद मधुकर खाडप	भारताचे परराष्ट्र धोरण : अलिप्ततावादी धोरणाचे बदलते आयाम	191
65.	संजय दगडू क्षीरसागर	भारतातील पक्षपद्धतीतील बदल	193
66.	डॉ. दिलीपकुमार दगडू क्षीरसागर	आघाड्यांच्या राजकारणातील प्रादेशिक पक्षांची भूमिका	196
67.	प्रा.डॉ. महेश नारायण मोटे	आघाड्यांच्या राजकारणातील प्रादेशिक पक्षांची भूमिका	199
68.	प्रा. लक्ष्मण मारोती घोटेकर	जागतिकीकरणाचे तिसऱ्या जगावरील परिणाम	202
69.	प्रा.संजय मोहाडे डॉ.सुनिल शिंदे	आघाड्यांच्या राजकारणातील शिवसेनेची विरोधी पक्ष म्हणून भूमिका	204
70.	प्रा.संजय मोहाडे	भारताचे परराष्ट्र धोरण	206
71.	डॉ.संतोष कोल्हे	भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोरील आव्हाने	208
72.	प्रा.डॉ. नामानंद गौतम साठे	जागतिकीकरण आणि भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने	210
73.	प्रा. सिध्देश्वर चंद्रकांत सुरवसे	जागतिकीकरणानंतर भारतातील लोकशाही वाटचालीतील आव्हाने	213

SOCIOLOGY

74.	प्रा.सौ.एस.एस.कोरेकर	जागतिकीकरणानंतर महिला चळवळ	215
75.	प्रा शितल लहू बोडके	जागतिकीकरणानंतर लिंगभेदाची समस्या	217
76.	प्रा.सुंदर एम.कांबळे(बल्लाळ)	जागतिकीकरणानंतर महिलांची चळवळ	220
77.	प्रा. माधव उत्तमराव उगीले	जागतिकीकरणानंतर कुटुंब व विवाहसंस्थेतील परिवर्तन	223
78.	प्रा. अशोक रामचंद्र गोरे	जागतिकीकरण आणि स्त्रिया	225
79.	प्रा. शरद शंकर गायवाड	जागतिकीकरणानंतर भारतीय समाजजीवनावर झालेले परिणाम	227
80.	डॉ. विठ्ठल कांबळे	जागतिकीकरणानंतरच्या भारतातील सामाजिक समस्या	229
81.	प्रा.बळीराम पवार	लिंगविषमता आणि भारतीय समाजातील स्त्री	231
82.	प्रा. अनिता एस. गायकवाड	जागतिकीकरणानंतर लिंगभेदाची समस्या	233
83.	प्रा.सौ.माधुरी गोविंद गिरी	जागतिकीकरणानंतर भारतातील सामाजिक समस्या	235
84.	राजेश जोंधळे	जागतीकिकरणानंतर भारतातील सामाजिक समस्या	237
85.	प्रा.सौ.संगिता पाटील	जागतिकीकरणानंतर लिंग भेदाची समस्या	239
86.	प्रा.डी.एम.शिंदे	जागतिकीकरणानंतर सामाजिक संस्थातील बदल-विशेष संदर्भ जातिसंस्था	241
87.	प्रा. डॉ. श्रीकांत गायकवाड	जागतिकीकरणानंतर विवाह संस्थेतील बदल : समलैंगिकता	243
88.	प्रा.डी. डी. गायकवाड	जागतिकीकरणानंतर सामाजिक संस्थातील बदल 'विशेष संदर्भ कुटूंब संस्था'	246
89.	आंकुर रावसाहेब देशमुख	जागतिकीकरणानंतर सामाजिक संस्थातील बदल 'विशेष संदर्भ कुटूंब संस्था'	248

Sr.No.	Author Name	Title of Article / Research Paper	Page No.
HINDI			
90.	प्रा.डॉ. सूर्यकांत माधवराव दळवे	दलित विमर्श (यादों के पंछी के संदर्भ में)	250
91.	डॉ. ज्ञानेश्वर देशमुख	भूमंडलीकरण से प्रभावित उपन्यासों में किसान विमर्श	252
92.	डॉ. अशोक मर्डे	२१ वीं सदी के भारत की तस्वीर - 'जलता हुआ रथ'	255
93.	डॉ. इन्दू के वी	प्रवासी साहित्यविमर्श : यू के की पंजाबी प्रवासी कहानियों का मनोवैज्ञानिक परिप्रेक्ष्य तेजेंद्र शर्मा की कहानियों के विशेष सन्दर्भ में	258
94.	डॉ. सुब्राव नामदेव जाधव किशोर श्रीमंत ओहोळ	मिथिलेश्वर के झुनिया उपन्यास में स्त्री विमर्श	262
95.	प्रा.डॉ. संजय व्यंकटराव जोशी	रेडिओ नाटक 'ऊष्मा'	264
96.	प्रा.बालिका रामराव कांबळे	नारी अस्मिता की पहचान : जान की जान गयी है	266
97.	रमा धनराज मन्नाडे	21 वी सदी का हिंदी कथा साहित्य और विविध विमर्श (कहानी उपन्यास, नाटक)	268
98.	श्री सतीश कृष्णात पाटील कोले	२१ वीं सदी की हिंदी कहानी और बाजारवाद	270
99.	डॉ.श्रीलता पी.वी.	अनामिका की कविता में अभिव्यक्त स्त्री संघर्ष	272
100.	प्रा. सुनील प्रकाश खोत	२१ वीं सदी के प्रथम दशक के हिंदी कथा साहित्य में 'दलित विमर्श' (उपन्यास और कहानी के संदर्भ में)	275
101.	प्रा.डॉ.पल्लवी भुदेव पाटील	इक्कीसवी सदी के कहानी विधा में व्यक्त स्त्री विमर्श	277
102.	प्रा.महेश नाना भोपळे प्रा.पल्लवी वसंत बनसोडे	२१ वी सदी का हिंदी गद्य साहित्य और विविध आयाम कस्तुरी कुंडल बसे : स्त्री विमर्श	279
103.	श्री. मेघराज धोंडिराम खरटमोल	इक्कीसवी सदी के हिंदी साहित्य में दलित विमर्श	281
104.	प्रा.नीलेश वसंतराव जाधव	संजीव के : 'फाँस' उपन्यास में चित्रित किसान विमर्श	283
105.	श्री.महेश बापूराव चव्हाण	तरुण भटनागर के 'फोटो का सच' कहानी में चित्रित वृद्धावस्था विमर्श	285
ECONOMICS			
106.	प्रा.डॉ. सी.जे देशमुख	जागतिक करणानंतर भारतीय कृषी क्षेत्रावरील परिणाम	287
107.	श्रीमती प्रा. डॉ. मिनाश्री भास्कर जाधव	जागतिकीकरणानंतरचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार	291
108.	डॉ. ए. बी. मुळीक डॉ. टी. एल. बारबोले	जागतिकीकरणानंतर भारतीय अर्थव्यवस्था : एक दृष्टीक्षेप	293

109.	महादेवी वैजनाथ फड एस. टी. कावळे	जागतिकरणानंतर कृषीक्षेत्र	298
110.	प्रा. बालाजी कांतीलाल नगरे प्रा. नेताजी बालाजी काळे	जागतिकीकरण व विपणन	301
111.	प्रा.डॉ. संतोष मारुती मेटकरी	जागतीकी करणाचे भारतीय शेतीवर झालेले परिजाम	305

POLITICAL SCIENCE

112.	प्रा.डॉ. महादेव माणिकराव हारगे	जागतिकीकरण आणि भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने	308
113.	प्रा.डी.वाय.साखरे डॉ.महेश मोटे	जागतिकीकरण आणि भारतीय राजकीय व्यवस्था	310
114.	ए.एन. भोसले	जागतिकीकरण व भारतापुढील आव्हाने	312
115.	प्रा. डॉ. जगदीश देशमुख	जागतिकीकरण आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण	315
116.	प्रा. सुनिता शरद इंगळे	जागतिकीकरण आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण	317

SOCIOLOGY

117.	प्रा.ए.जी.खोत	जागतिकीकरणानंतर सामाजिक समस्या	318
118.	प्रा.सौ.एस.एस.कोरेकर	जागतिकीकरणानंतर महिला चहवळ	320
119.	श्री दिपक रामराव निकाळजे	जागतिकीकरणानंतर भारतातील सामाजिक समस्या	322
120.	डॉ. रमेश धोंडिराम राठोड	जागतिकीकरणानंतर सामाजिक संस्थेतील परिवर्तनाचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	324
121.	प्रा.बी.जे.कुंकडे	जागतिकीकरणानंतर सामाजिक समस्या	328
122.	Krushna Shivaji Kamble And Tamboli Reshma Jahiroddin	New Industrial Policy: Features	331
123.	Mr. Balasaheb J. Gaikwad Dr. Pravin N. Totala	Women Entrepreneurship in India	337
124.	Dr. N. B. Pawar	Globalization and Indian Society	340

Housing Finance in India

Bhagyashree Sanjay Bhave

S.K.Patil Nagar Mumbai-Goa Highway D.B.J.College, Chiplun

Abstract :

House is the basic need of human being to stay and live in a safe from the nature and artificial atmosphere around the world. Food, Water and shelter are the basic need of human being. Even human being from the early periods, people used to live under the trees by constructing the basic needs of stay. In India, providing housing facilities become a challengeable task to the government and its policies laid down on needing the housing requires meets of the people. Due to growth of income generation and urbanisation, housing sectors become a booming industry in the country. Therefore Banks and Financial institutions were established a separate division of housing finance to provide finance facilities to purchase, renovations, construction of houses.

This paper focuses of study of development in housing finance in India since 2005. This paper shows the development in housing finance companies, their products and customer oriented approach due to fierce competition especially after 2005.

Introduction :

Hosing is an important component and measure of social-economic status of the people. It is regarded as a critical sector in terms of policy initiatives interventions. A large portion of our population is still lacking proper housing facility. The Housing Problem in India is an upsetting problem both in the rural and urban areas. Good housing reflects the general welfare of the community, whereas bad housing leads to serious consequence such as disease, immorality and youth crime. Housing is also an investment activity and provides impetus to economic growth. It has both forward and backward linkages. Because of its forward and backward linkages even a small initiative in housing will propel multiplier effect in the economy through the generation of employment and demand.

Recognising the critical importance of human settlement in developing countries, the universal declaration social and Cultural rights, have recognized the right to housing as a human right. The UN also declared the year 1987 as International year for shelter for the Homeless and poor. Since then, there has been a growing concern to address various forms of housing loss particularly in developing countries, where with growing population pressure, meeting the housing needs of all families is a real challenge.

Objectives:

- To analyse the housing finance in India in general.
- To study about the various challenges and issues of housing finance sector.
- To check out the various possibilities of the growth of housing finance sector.
- To analyse the growth of housing finance companies in India.

Research Methodology

The present study is based on secondary data. Secondary data was collected through various research papers, books, websites . It is a descriptive research.

Data Analysis And Interpretation

Housing Finance Policy Aspect

Compliance with the provisions of Housing Finance Companies (NHB) Directions,2001:

The HFC should comply with the HFCs Directions, 2001, as amended from time to time.

- Submission of returns
- Loans
- Lending rates
- Front-end charges
- Prepayment charges
- Administrative charges
- Prudential norms

Recent Housing Finance Schemes by Government- Pradhan Mantri Awaas Yojana

Beneficiary	A beneficiary family will comprise husband, wife and unmarried children. The beneficiary family should not own a <i>pucca</i> house (an all weather dwelling unit) either in his/her name or in the name of any member of his/her family in any part of India.
Carpet Area	Area enclosed within the walls, actual area to lay the carpet. This area does not include the thickness of the inner walls
Central Nodal Agencies	Nodal Agencies identified by Ministry for the purposes of implementation of Credit linked subsidy component of the Mission
Economically Weaker Section (EWS):	EWS households are defined as households having an annual income up to Rs. 3,00,000 (Rupees Three Lakhs).
EWS House	An all weather single unit or a unit in a multi-storeyed super structure having carpet area of upto 30 sq. m. with adequate basic civic services and infrastructure services like toilet, water, electricity etc.
Implementing Agencies	Implementing agencies are the agencies such as Urban Local Bodies, Development Authorities, Housing Boards etc. which are selected by State Government/SLSMC for implementing Housing for All Mission.
Low Income Group (LIG):	LIG households are defined as households having an annual income between Rs.3,00,001 (Rupees Three Lakhs One) up to Rs.6,00,000 (Rupees Six Lakhs).
Primary Lending Institutions (PLI)	Scheduled Commercial Banks, Housing Finance Companies, Regional Rural Banks (RRBs), State Cooperative Banks, Urban Cooperative Banks, Small Finance Banks* (as approved by Reserve Bank of India), Non Banking Financial Company-Micro Finance Institutions* (NBFC-MFIs) as registered with Reserve Bank of India.
State Land Nodal Agencies (SLNAs)	Nodal Agency designated by the State Governments for implementing the Mission.

Indira Awaas Yojana-

Indira Awaas Yojana (IAY) is the biggest and most comprehensive rural housing programme ever taken up in the country. It has its origin in the wage employment programmes of National Rural Employment Programme (NREP), which began in 1980, and the Rural Landless Employment Guarantee Programme (RLEGP), which was started in 1983, as construction of house was permitted under these programmes. However, there were no common norms. It was in June, 1985 that Indira Awaas Yojana was launched as a sub-scheme of RLEGP by earmarking a part of the fund for construction of houses for SCs/STs and freed bonded labourers. When Jawahar Rozgar Yojana (JRY) was launched in April, 1985, 6% of the funds was allocated for housing for the SCs/STs and freed bonded labourers. In 1993-94, the coverage was extended to Non-SC/ST families by increasing the earmarked fund for housing under JRY to 10% and allowing the use of the additional 4% for this category of beneficiaries. Indira Awaas Yojana was made an independent scheme with effect from 1st January, 1996. It is now a flagship programme of the Ministry of Rural Development as part of the larger strategy of rural poverty eradication, in order to reduce the rigours of poverty and to provide the dignity of an address to the poor households to enable them to access different rural development programmes.

Market Of Housing Finance

Housing industry is the important symmetrically, as it affects 269 industries directly and indirectly. A number of efforts were made by different institutions to help develop the market. The guidelines issue by the RESERVE BANK encouraged the development of the housing sector- loans extended up to a stipulated amount in the housing sector were included in the priority sector and target were sets for commercial banks to lend to the sector. Here HUDCO And NATIONAL HOUSING BANK were instrumental in developing the housing finance markets. The governments has stipulated that life Insurance Corporation of India (LIC),

General Insurance Corporation of India (GIC) and Provident Funds are statutorily required to invest in housing sector.

Banks and HFCs, as indicated above are the major players in the housing finance market in India. While Banks are subject to regulation and supervision by the RESERVE BANK OF INDIA, HFCs are regulated and supervised by National Housing Bank under the provisions of the National Housing Bank Act 1987 and the directions and guidelines issued there under from time to time. The regulatory measures include prudential norm, transparent and standardized accounting and disclosure policies, fair practice code, asset liability management and other risk management practices etc. These measures have helped to ensure the development of the sector on Healthy and sustainable lines.

NHB extends financial assistance to banks, HFCs, and cooperative sector institutions, towards their individual housing loans. Refinance by NHB has increase substantially from Rs. 1,008 crore in 2000-01 to Rs. 5,632 crore in 2005-06 and to Rs.20,223 crore in 2016-17. SCBs account for a measure component of disbursement.

Nhb Refinance Disbursement

(Rs. in crore)

	2006-07	2007-08	2008-09	2009-10	2010-11	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17
HFCs	1085	11889	7055	3544	3309	5302	7694	7889	8021	7654	8769
SCBs	4250	7328	2447	4150	8112	8851	9459	9678	9870	10256	10789
RRBs	0	0	202	185	134	143	389	405	387	410	467
RCBs	10	0	0	40	0	93	0	0	101	98	0
UCBS	30	70	150	189	168	0	0	0	0	175	198
TOTAL	5375	19287	9854	8108	11723	14389	17542	17972	18379	18593	20223

HFCs- Housing Finance Companies

SCBs-Scheduled Commercial Banks

RRBs- Regional Rural Banks

RCBs/UCBs – Rural / Urban Co-operative Banks

Which Bank Is Best For Home Loan?

BANK	INTEREST RATE
SBI	8.35% - 8.70%
DHFL	8.35%
HDFC Ltd.	8.35% - 8.55%
LIC HOUSING	8.35% - 8.70%
ICICI Bank	8.35% - 8.85%
Axis Bank	8.35% - 8.75%
IDBI Bank	8.35% - 8.60%
PNB	8.55% - 8.65%
Allahabad Bank	8.55% - 8.65%
Citi Bank	8.60% - 8.85%
Syndicate Bank	8.75%
Canara Bank	8.45% - 8.65%
Bank of Baroda	8.35% - 8.55%

Fair Trade Practice Code For Hdfts

HBN housing finance limited believes in and compliance with prevalent FPC practices that are in line with directions provided by NBH to housing finance Companies. Considering the importance of FPC, the top management will directly involved in the various aspects of accounting related issues.

HBN Housing Finance Limited has the following loan Products:

Housing Loan

- Construction Loan
- Loan for New Purchase
- Old Purchase
- Renovation Loan

Non Housing Loan

- Loan against Property

Solar Loans

- Solar Home Lighting System
- Solar Water Heating System

Housing Finance Agencies In India

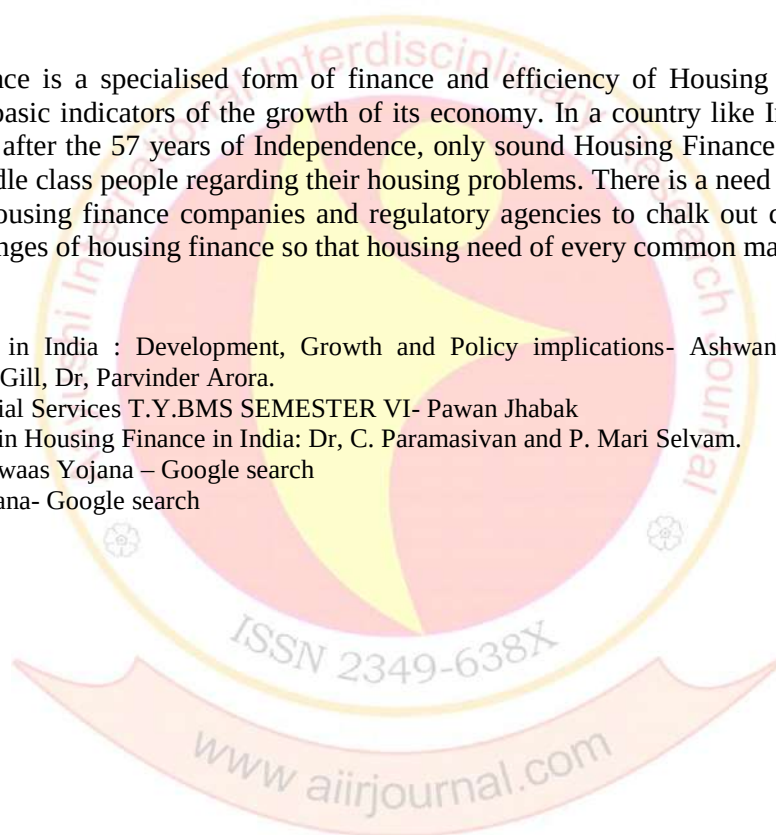
- Housing Development Finance Corporation Limited(HDFC)
- State Bank of India Home Finance(SBI)
- Housing Urban Development corporation(HUDCO)
- LIC Housing Finance Limited
- ICICI Home finance Company Limited
- IDBI Home finance Limited
- PNB Housing Finance Limited
- Dewan Housing Finance Corporation Limited(DHFL)
- GIC Housing Finance Limited
- Can Fin Homes Limited(CFHL)

Conclusion:-

Housing Finance is a specialised form of finance and efficiency of Housing Finance system in a country is one of the basic indicators of the growth of its economy. In a country like India, which is still at developing stage even after the 57 years of Independence, only sound Housing Finance system can fulfil the needs of poor and middle class people regarding their housing problems. There is a need of joint efforts on the part of government, housing finance companies and regulatory agencies to chalk out comprehensive action plan to meet the challenges of housing finance so that housing need of every common man can be fulfilled.

References-

1. Housing Finance in India : Development, Growth and Policy implications- Ashwani Kumar Bhalla, Dr. Pushpinder Singh Gill, Dr, Parvinder Arora.
2. Innovative Financial Services T.Y.BMS SEMESTER VI- Pawan Jhabak
3. Emerging Trends in Housing Finance in India: Dr, C. Paramasivan and P. Mari Selvam.
4. Pradhan Mantri Awaas Yojana – Google search
5. Indira Awaas Yojana- Google search

Indian Banking Sector After Globalization

Dr. S.G. Birajdar

Head, Dept. of Commerce,
Jawahar College, Anadur, Dist. Osmanabad

Dr. R. V. Varshetti

Head, Dept. of Economics
Jawahar College, Anadur, Dist. Osmanabad

Introduction:-

Banking is the backbone of every economic system. Banks are the channels that circulate the life blood of business i.e. finance. The banking environment in India today changing rapidly. The new economic reforms popularly known as Liberalization, Privatization and Globalization (LPG model) came in existence since 1991. In this regard India accepted the free economy policy in 1991. India is the largest economy in the world having more than 125 crore population. Our economy was entered into liberalization globalization and Privatization policies. We liberalized our economy and make our market global such as think locally and act globally. Our static economy changed viable, The term globalization is often associated with international business. Various changes taken place. Every day there is a change so that the world markets become competitive. Revolutionary changes taken place such as close economy to open economy, regulated economy to deregulated economy.

Indian businesses more than held their own, and many became multinationals themselves. Booming revenue from fast growth has financed record government spending on social sectors and safety nets, even if these areas are still dogged by massive corruption and waste.

Globalization:-

The term globalization is often associated with international business. The IMF has defined globalization as, “ the growing economic interdependence of countries worldwide through increasing volume and variety of cross border transactions in goods and services and of international capital flows, and also through the more rapid and widespread diffusion of technology.”

The economic reforms have also generated new and powerful customers (huge Indian middle class) and new mix of players (private sector units, private banks, and foreign banks). The emerging competition had generated new expectations from the existing and the new customers. There is an urgent need to introduce new products. This paper explains the changing banking scenario, the impact of economic reforms and analyzes the challenges and opportunities for the banking sector.

Objective of the Study:-

The main object of the study is to explain and examine the Indian banking sector after globalization.

Methodology of the Study:-

The study is mainly based on the analysis of all the available secondary data related to globalization and its impact on Indian banking sector. The paper is based on secondary data such as relevant books, journals and internet

Challenges of Banking sector after Globalization:-

The role of banking sector is very important as one of the leading and mostly essential service sector. The face of banking is changing rapidly. The competition is going to be tough and with financial liberalization under the WTO, banks in India will have to benchmark themselves against the best in the world.

Banking sector in India 2015-16

Sr.No.	Types of Banks	Branches
01	Public sector Banks	21 banks, branches 61283
02	Private Sector Banks	21 banks branches 4673
03	Local Area Banks	4 banks
04	Small Finance Banks	06 banks
05	Regional Rural Banks	56 banks
06	Co-operative Banks	31 banks
07	Foreign banks	45 banks

(Source : rbi.org.in)

Due to globalization Indian banks are operating on reduced spared main focus is highlighted in consumerism and how to customers linked and remain attached with the bank.

Non-performing Assets:-

India ranked 5th in bad loans in world. Indian banks gross non-performing assets (NPAs) or bad loans stood at Rs. 8.40 Lakh Crore as on 30th September 2017 (RBI Report). Public sector banks are more stressed than their private sector. State bank of India accounted for the largest share of about 22.7% (or Rs. 1,88,068 crore). SBI, Punjab National bank, Bank of India, IDBI Bank and Bank of Baroda accounted for 47.4% (totaling amount Rs. 3,93,154crore) in the total NPAs as of June end 2017.(RBI Report).Indian Bank Industry is seriously affected by Non-performing Assets. NPAs do not just reflect badly in a banks account books, they adversely impact the national economy. Following some problems of NPAs

NPA have not been a problem only for the banks but has been a problem for the economy too. The money locked up in NPAs has directly impact on profitability of the banks as many Indian banks are highly dependent on the interest income.

Indian Bank Industry is seriously affected by Non-performing Assets. NPAs do not just reflect badly in a banks account books, they adversely impact the national economy. Following some problems of NPAs

1. Depositors do not get rightful returns and many times may loss uninsured deposits. Banks may begin charging higher interest rates on some products to compensate NPL losses.
2. Bank share holders are adversely affected.
3. Bad loans imply redirecting of funds from good projects to bad ones. Hence, the economy suffers due to loss of good projects and failure of bad investments.
4. When bank do not get loan repayment or interest payments, liquidity problems may occur.
5. Stress in banking sector causes less money available to fund other projects, therefore, negative impact on the larger national economy.
6. As investments got stuck, it may result in unemployment
7. Investors do not get rightful returns.

Competition:-

After globalization Indian banking sector have to face competition with foreign banks and private banks. Competition in banking sector brings various challenges such as product positioning, innovative ideas and channels, new market trends, cross selling's etc. Banks are restricting their administrative folio by converting manpower in to machine power. i.e. banks are decreasing manual powers and getting maximum work done through machine power. So there is need to appoint skilled and specialized man power.

Impact on profitability:-

The most direct result of the globalization is increasing competition and narrowing of spreads and it impact on the profitability of banks. So greater attention will need to be paid to reducing transaction costs.

Customer satisfaction:-

Customers are more value oriented in their services because they have alternative choices in it. So that each and every bank have to take care about fulfil of customer satisfactions.

Several Personal services:-

After globalization, demanded thatbanks are to provide several services for which they have to expanse in service, social banking with financial possibilities, selective up gradation, better customer services, effective managerial culture, internal supervision and control, strong organization culture etc. There fore banks must be able to provide complete personal services to the customers who comes with expectations.

Managing Technology:-

Developing or acquiring the right technology, deploying it optimally and then leveraging it to the maximum extent is essential to achieve and maintain high service and efficiency standards while remaining cost effective and delivering sustainable return to shareholders. Managing technology is therefore , a key challenge for the Indian banking sector.

Other Challenges:

- a) Coping with regulatory reforms
- b) Development of skill of bank personnel
- c) Corporate governance
- d) Technology up gradation
- e) Structural changes
- f) Man power planning

Changing Role of Banks in India:

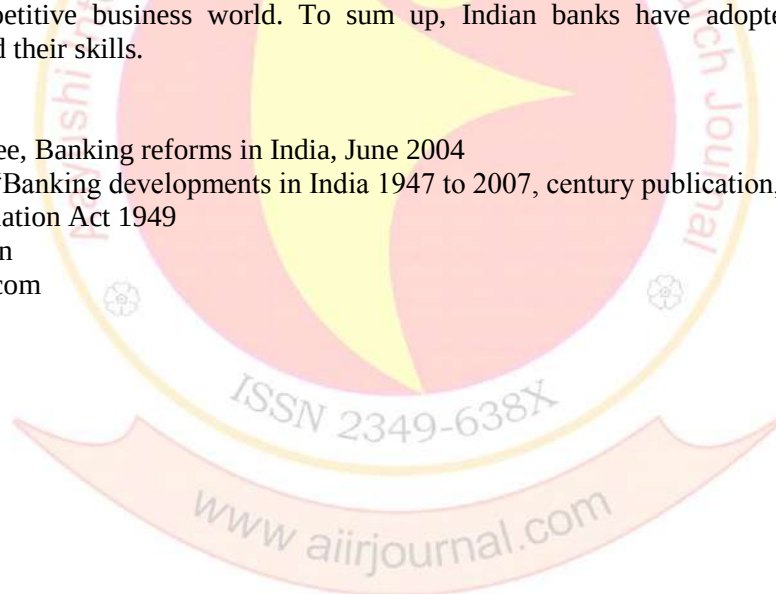
1. Better Customer services
2. Mobile Banking
3. Portfolio Management
4. Issue of Electro-magnetic cards (Credit cards, Debit cards ,Charge cards, smart cards, kisan cards)
5. Universal Banking
6. Automated teller machine (ATMs)
7. Internet Banking
8. Bank amalgamations
9. Encouragement to personal Loans
10. Marketing of mutual funds
11. Social banking etc.

Conclusion:-

It may be said that the banking sector in India is passing through an era of crises- crisis of both function and structure. No doughty banking sector have undergone drastic changes and so also the expectation of customers from the banks has increased grater. Many banks have modernized their services with the facilities of computer and electronic equipments. Indian sector is bracing itself to catch up with the global trends in banking in matter of services quality standards, provision of multiple delivery channels, innovations in products and services and provision of financial services beyond the traditional boundaries of banking. Indian banking is adjusting itself to the demands and compulsion of evolving global prudential standards. Core banking, mobile banking, internet banking are some strengthening its roots in India and it has long journey to competitive business world. To sum up, Indian banks have adopted better operational strategies and upgraded their skills.

References:

1. Abhijit Banerjee, Banking reforms in India, June 2004
2. Nitin Bhasin, "Banking developments in India 1947 to 2007, century publication, Delhi.
3. Banking Regulation Act 1949
4. [www. rbi.org.in](http://www.rbi.org.in)
5. www. google.com

Life insurance Sector in India Post Globalisation: A Journey from Restriction to Regulation

Chetan Prabhakar Khandeakar

Department of Accountancy, D.B.J.College, Chiplun Dist.Ratnagiri

Abstract:-

The Indian Insurance Sector is basically divided into two categories – Life Insurance and Non-life Insurance. The Non-life Insurance sector is also termed as General Insurance. Both the Life Insurance and the Non-life Insurance is governed by the IRDAI (Insurance Regulatory and Development Authority of India).

This government organization thoroughly monitors the entire insurance sector in India and also acts like a custodian of all the insurance consumer rights. This is the reason all the insurers have to abide by the rules and regulations of the IRDAI.

Life insurance companies offer coverage to the life of the individuals, whereas the non-life insurance companies offer coverage with our day-to-day living like travel, health, our car and bikes, and home insurance. Not only this, but the non-life insurance companies provide coverage for our industrial equipment's as well. Crop insurance for our farmers, gadget insurance for mobiles, pet insurance etc. are some more insurance products being made available by the general insurance companies in India.

Insurance industry in India has seen a major growth in the last decade along with an introduction of a huge number of advanced products. This has led to a tough competition with a positive and healthy outcome. Insurance sector in India plays a dynamic role in the wellbeing of its economy. It substantially increases the opportunities for savings amongst the individuals, safeguards their future and helps the insurance sector form a massive pool of funds. With the help of these funds, the insurance sector highly contributes to the capital markets, thereby increasing large infrastructure developments in India.

The life insurance companies have gained an investment prospectus in the recent times with an idea of providing insurance along with a growth of your savings. But, the general insurance companies remain reluctant to offer pure risk cover to the individuals.

Introduction

Indian Insurance sector

Government's policy of insuring the uninsured has gradually pushed insurance penetration in the country and rise of insurance schemes.

Post-liberalisation, the insurance industry in India has recorded significant growth. The Indian insurance industry is expected to grow to US\$ 280 billion by FY2020, owing to the solid economic growth and higher personal disposable incomes in the country. Overall insurance penetration in India reached 3.94 per cent in 2018 from 2.71 per cent in 2001.

The insurance industry of India consists of 57 insurance companies of which 24 are in life insurance business and 33 are non-life insurers. Among the life insurers, Life Insurance Corporation (LIC) is the sole public sector company. Apart from that, among the non-life insurers there are six public sector insurers.

In addition, the sole national re-insurer is the General Insurance Corporation of India (GIC Re). A reinsurance company is one that purchases claims from insurance companies to spread the risk more evenly through the financial markets.

The Indian insurance market is a huge business opportunity waiting to be harnessed. India currently accounts for less than 1.5 per cent of the world's total insurance premiums and about 2 per cent of the world's life insurance premiums despite being the second most populous nation. The country is the fifteenth largest insurance market in the world in terms of premium volume, and has the potential to grow exponentially in the coming years.

India's life insurance sector is the biggest in the world with about 36 crore policies which are expected to increase between 12-15% over the next five years. The country's insurance market is expected to quadruple in size over the next 10 years from its current size of 420000 crores. During this period, the life insurance market is likely to cross Rs. 11,00,000crores.

Gross premiums written in India reached Rs 553 lakh crores (US\$ 94.48 billion) in FY18, with Rs 4.58 lakh crores (US\$ 71.1 billion) from life insurance and Rs 1.51 lakh crores (US\$ 23.38 billion) from non-life insurance. In FY19 (up to October 2018), premium from new life insurance business increased 3.66 per cent year-on-year to Rs 1.09 lakh crore (US\$ 15.46 billion). In FY19 (up to October 2018), gross direct premiums of non-life insurers reached Rs 96205 crores (US\$ 13.71 billion), showing a year-on-year growth rate of 12.40 per cent.

Life insurance industry in the country is expected grow 12-15 per cent annually for the next three to five years.

The collaboration with the foreign markets has made the Insurance Sector in India only grow tremendously with a high current market share. India allowed private companies in insurance sector in 2000,

setting a limit on FDI to 26%, which was increased to 49% in 2014. IRDAI states – Insurance Laws (Amendment) Act, 2015 provides for enhancement of the Foreign Investment Cap in an Indian Insurance Company from 26% to an Explicitly Composite Limit of 49% with the safeguard of Indian Ownership and Control.

However current scenario looks pretty if we compare it with the Indian life insurance market before privatization of insurance business. Only LIC was the life insurance provider with Indian Post providing Postal Life Insurance. Postal life insurance was not so popular among common people due to limited marketing by post office employees. So LIC was the giant player insuring Indians. Currently Private insurers like HDFC, ICICI and SBI have been some tough competitors for providing life as well as non-life products to the insurance sector in India.

Life Insurance Companies:

Public Sector Company:

- Life Insurance Corporation of India (LIC)

Private Sector Companies

- Aegon Life Insurance Co. Ltd.
- Aviva Life Insurance Co. India Ltd.
- Bajaj Allianz Life Insurance Co. Ltd.
- Bharti AXA Life Insurance Co. Ltd.
- Birla Sun Life Insurance Co. Ltd.
- Canara HSBC Oriental Bank of Commerce Life Insurance Co. Ltd.
- DHFL Pramerica Life Insurance Co. Ltd.
- Edelweiss Tokio Life Insurance Co. Ltd.
- Exide Life Insurance Co. Ltd.
- Future Generali India Life Insurance Co. Ltd.
- HDFC Standard Life Insurance Co. Ltd.
- ICICI Prudential Life Insurance Co. Ltd.
- IDBI Federal Life Insurance Co. Ltd.
- IndiaFirst Life Insurance Co. Ltd.
- Kotak Mahindra Old Mutual Life Insurance Ltd.
- Max Life Insurance Co. Ltd.
- PNB MetLife India Insurance Co. Ltd.
- Reliance Life Insurance Co. Ltd.
- Sahara India Life Insurance Co. Ltd.
- SBI Life Insurance Co. Ltd.
- Shriram Life Insurance Co. Ltd.
- Star Union Dai-Ichi Life Insurance Co. Ltd.
- Tata AIA Life Insurance Co. Ltd.

Future of Indian Insurance Industry

The future looks promising for the life insurance industry with several changes in regulatory framework which will lead to further change in the way the industry conducts its business and engages with its customers.

There are 24 life insurance and 33 non-life insurance companies in the Indian market who compete on price and services to attract customers. The industry has been spurred by product innovation, vibrant distribution channels, coupled with targeted publicity and promotional campaigns by the insurers.

The market share of private sector companies in the non-life insurance market rose from 13.12 per cent in FY03 to 50.06 per cent in FY19 (up to October 2018). In life insurance segment, private players had a market share of 32.12 per cent in new business in FY19 (up to October 2018).

Government has approved the ordinance to increase Foreign Direct Investment (FDI) limit in Insurance sector from 26 per cent to 49 per cent which would further help attract investments in the sector.

In 2018, Indian Insurance sector has 10 merger and acquisition (M&A) deals worth around Rs. 6000 crores (US\$ 903 million).

Enrolments under the Pradhan Mantri Suraksha Bima Yojana (PMSBY) reached 13.04 crores in 2017-18. National Health Protection Scheme was announced under Budget 2018-19 as a part of Ayushman Bharat. The scheme will provide insurance cover of up to Rs 500,000 (US\$ 7,723) to more than 100 million vulnerable families in India.

Going forward, increasing life expectancy, favourable savings and greater employment in the private sector is expected to fuel demand for pension plans. Likewise, strong growth in the automotive industry over the next decade would be a key

Government Initiatives

The Government of India has taken a number of initiatives to boost the insurance industry. Some of them are as follows:

- In September 2018, National Health Protection Scheme was launched under Ayushman Bharat to provide coverage of up to Rs 500,000 (US\$ 7,723) to more than 100 million vulnerable families. The scheme is expected to increase penetration of health insurance in India from 34 per cent to 50 per cent.
- Over 47.9 million farmers were benefitted under Pradhan MantriFasalBimaYojana (PMFBY) in 2017-18.
- Permission for IPO of Private Insurance companies to raise funds for their development
- Restrictions for certain % of total business from rural areas in order to avoid concentration in urban and semi urban areas.
- Strict regulation for customer oriented services especially in unfair practices at the time of claim settlement of individual policyholders.

The government also strives hard to provide insurance to individuals in a below poverty line by introducing schemes like the

- Pradhan MantriSurakshaBimaYojana (PMSBY),
- RashtriyaSwasthyaBimaYojana (RSBY) and
- Pradhan MantriJeevanJyotiBimaYojana (PMJJBY).

Introduction of these schemes would help the lower and lower-middle income categories to utilize the new policies with lower premiums in India.

Development of Insurance sector

Total 734 types of policies are available in India in 2018 against 34 types of policies in the year 2000. Riders were not in existence before the entry of private life insurance companies. Currently the customer can choose from wide range of riders made available by its insurer.

Different Types of Life Insurance Policies in India

1. Term Plan – Pure risk cover
2. Unit linked insurance plan (ULIP) – Insurance + Investment opportunity
3. Endowment Plan – Insurance + Savings
4. Money Back – Periodic returns with insurance cover
5. Whole Life Insurance – Life coverage to the life assured for whole life
6. Child's Plan – For fulfilling your child's life goals like education, marriage, etc.
7. Retirement Plan –Retirement Planning and Provision for pension

Riders and Add on covers under life insurance policy

- Accidental Death and Dismemberment Rider
- Term Rider
- Accidental Death Rider
- Critical Illness Rider (CI)
- Critical Illness Plus Rider (CI Plus)
- Total and Permanent Disability Rider
- Surgical Care Rider
- Hospital Care Rider
- Waiver of Premium Rider
- Group Critical Illness Premier Rider
- Group Accelerated Terminal Illness Rider

Life Insurance sector statistics

Statistics on 31st March, 2000

Sl. No.	Insurer	Premium (Rs.in lakhs)	Policies Issued	Market Share based on	
				Premium	Policy
1	LIC	62431.30	45782	100	100

Statistics on 31st March, 2004

Sl. No.	Insurer	First Premium (Rs.in lakhs)	Policies Issued	Market Share based on	
				Premium	Policy
1	TATA AIG	1751.72	16752	1.99	2.49
2	OM KOTAK	507.03	1253	0.58	0.19
3	BIRLA SUNLIFE	2239.91	6985	2.55	1.04
4	MAX NEW YORK	394.20	2506	0.45	0.37
5	ING VVSYA	221.32	5587	0.25	0.83
6	HDFC STANDARD	1378.82	7401	1.57	1.10
7	MET LIFE	174.61	688	0.20	0.10
8	ALLIANZ BAJAJ	1378.97	6073	1.57	0.90
9	ICICI PRUDENTIAL	5401.22	32589	6.15	4.85
10	SBI	1118.96	4413	1.27	0.66
11	AVIVA	721.92	3540	0.82	0.53
12	AMP SANMAR	230.25	2215	0.26	0.33
	PRIVATE TOTAL	15518.93	90002	17.67	13.38
13	LIC	72304.62	582443	82.33	86.62
	GRAND TOTAL	87823.55	672445	100.00	100.00

First Year Premium of Life Insurers for the Period ended 31st December, 2018 (Rs. In Crores)

Sl No.	Insurer	For December, 2018	Up to 31st December, 2018	Market Share %
1	Aditya Birla Sun Life	417.31	2685.33	1.90
2	Aegon Life	8.53	77.05	0.05
3	Aviva Life	14.89	141.34	0.10
4	Bajaj Allianz Life	385.41	3104.53	2.19
5	Bharti Axa Life	83.02	617.05	0.44
6	Canara HSBC OBC Life	113.82	950.42	0.67
7	DHFL Pramerica Life	74.48	996.82	0.70
8	EdleweissTokio Life	43.72	270.30	0.19
9	Exide Life	66.96	499.59	0.35
10	Future Generali Life	75.52	417.47	0.29
11	HDFC Life	1421.04	9939.74	7.02
12	ICICI Prudential Life	957.81	6827.84	4.82
13	IDBI Federal Life	103.35	516.55	0.36
14	India First Life	182.95	1336.42	0.94
15	Kotak Mahindra Life	344.11	2373.53	1.68
16	Max Life	521.79	3098.15	2.19
17	PNB Met Life	160.96	1032.35	0.73
18	Reliance Nippon Life	98.96	706.11	0.50
19	Sahara Life	0.00	0.06	0.00
20	SBI Life	1741.06	9469.50	6.69
21	Shriram Life	62.98	560.15	0.40
22	Star Union Dai-ichi Life	83.98	428.01	0.30
23	Tata AIA Life	282.99	1395.19	0.99
	Private Total	7245.65	47443.51	33.51
24	LIC of India	10992.15	94140.79	66.49
	Grand Total	18237.80	141584.30	100.00

No. of Policies / Schemes

Sl No.	Insurer	For December, 2018	Up to 31st December, 2018	Market Share
1	Aditya Birla Sun Life	30292	186195	1.03
2	Aegon Life	6151	36280	0.20

3	Aviva Life	2153	23003	0.13
4	Bajaj Allianz Life	30549	197061	1.09
5	Bharti Axa Life	14524	100838	0.56
6	Canara HSBC OBC Life	13577	80986	0.45
7	DHFL Pramerica Life	6961	58954	0.33
8	EdleweissTokio Life	7100	48184	0.27
9	Exide Life	18367	129478	0.72
10	Future Generali Life	6937	44113	0.24
11	HDFC Life	88012	665015	3.69
12	ICICI Prudential Life	86018	626361	3.48
13	IDBI Federal Life	9940	71882	0.40
14	India First Life	14079	119029	0.66
15	Kotak Mahindra Life	39288	208109	1.16
16	Max Life	61186	406447	2.26
17	PNB Met Life	21616	142705	0.79
18	Reliance Nippon Life	23259	159194	0.88
19	Sahara Life	0	0	0.00
20	SBI Life	181524	1041304	5.78
21	Shriram Life	19725	187642	1.04
22	Star Union Dai-ichi Life	10627	65653	0.36
23	Tata AIA Life	37698	205619	1.14
	Private Total	729583	4804052	26.67
24	LIC of India	1786114	13211034	73.33
	Grand Total	2515697	18015086	100.00

		Sum Assured (Rs. In Crores)		
Sl No.	Insurer	For December, 2018	Up to 31st December, 2018	Market Share
1	Aditya Birla Sun Life	37544.22	185899.20	6.23
2	Aegon Life	2726.00	28770.94	0.96
3	Aviva Life	245.52	4405.08	0.15
4	Bajaj Allianz Life	19378.24	166147.17	5.57
5	Bharti Axa Life	2158.89	17943.87	0.60
6	Canara HSBC OBC Life	2071.16	53433.62	1.79
7	DHFL Pramerica Life	5888.75	75993.53	2.55
8	EdleweissTokio Life	3884.07	20798.39	0.70
9	Exide Life	5712.43	65683.30	2.20
10	Future Generali Life	6262.00	49629.45	1.66
11	HDFC Life	49514.64	406944.35	13.64
12	ICICI Prudential Life	45574.55	300988.83	10.09
13	IDBI Federal Life	1375.22	9461.71	0.32
14	India First Life	13460.25	85429.64	2.86
15	Kotak Mahindra Life	16014.82	131165.58	4.40
16	Max Life	21959.10	169892.38	5.70
17	PNB Met Life	9927.14	87196.27	2.92
18	Reliance Nippon Life	2928.19	30906.84	1.04
19	Sahara Life	0.00	0.00	0.00
20	SBI Life	36651.28	230547.23	7.73
21	Shriram Life	3354.21	39685.46	1.33
22	Star Union Dai-ichi Life	2125.11	12974.21	0.43
23	Tata AIA Life	17867.18	82331.93	2.76
	Private Total	306622.96	2256229.01	75.64
24	LIC of India	88805.10	726531.39	24.36
	Grand Total	395428.07	2982760.41	100.00

Findings:-

Before 2000 as LIC was the only insurer. So due to monopoly, there was limited coverage and no comparison for LIC.

Customer satisfaction, Customer service, designing Customer friendly products, claim settlement efficiency were the neglected areas. Key areas after the entry of private players were customer oriented approach and efficiency in claim settlement.

As a result, the market share of government owned giant declined drastically due to lethargic approach of the staff. However in later years the giant came into action and realized its strengths. So in recent times LIC has again gained its momentum in getting substantial amount of life insurance business.

Though private players concentrated on getting limited policies with high amount of premium, LIC continued its common man approach to maintain highest number of policies.

Conclusion

Though LIC continues to dominate the Insurance sector in India, the introduction of the new private insurers will see a vibrant expansion and growth of both life and non-life sectors in 2017. The demands for new insurance policies with pocket-friendly premiums are sky high. Since the domestic economy cannot grow drastically, the insurance sector in India is controlled for a strong growth.

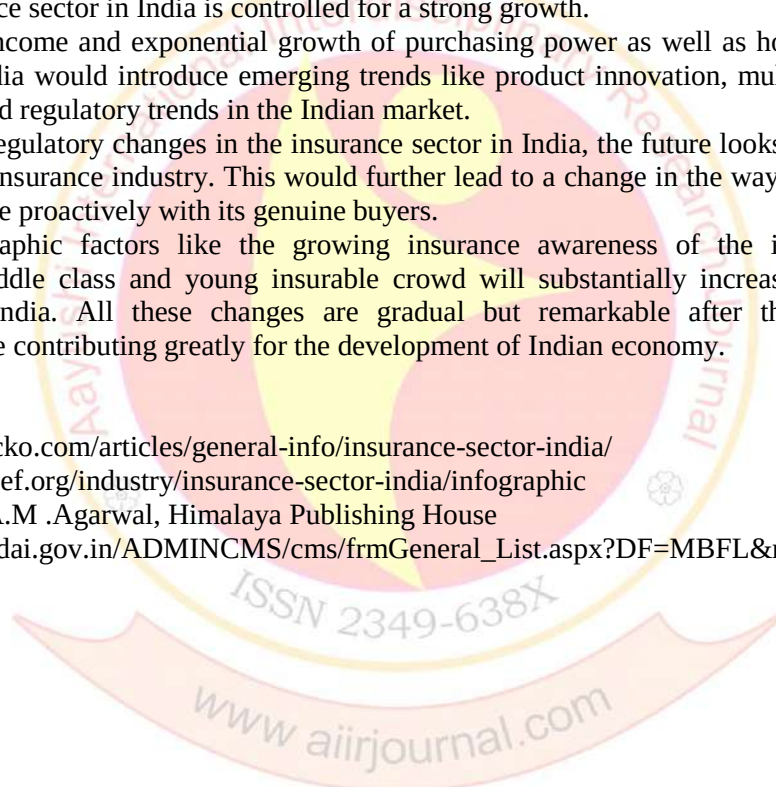
With the increase in income and exponential growth of purchasing power as well as household savings, the insurance sector in India would introduce emerging trends like product innovation, multi-distribution, better claims management and regulatory trends in the Indian market.

With several regulatory changes in the insurance sector in India, the future looks pretty awesome and promising for the life insurance industry. This would further lead to a change in the way insurers take care of the business and engage proactively with its genuine buyers.

Some demographic factors like the growing insurance awareness of the insurance, retirement planning, growing middle class and young insurable crowd will substantially increase the growth of the Insurance sector in India. All these changes are gradual but remarkable after the globalization and liberalization which are contributing greatly for the development of Indian economy.

References

1. <https://www.acko.com/articles/general-info/insurance-sector-india/>
2. <https://www.ibef.org/industry/insurance-sector-india/infographic>
3. Insurance by A.M .Agarwal, Himalaya Publishing House
4. https://www.irdai.gov.in/ADMINCMS/cms/frmGeneral_List.aspx?DF=MBFL&mid=3.1.8

Recent Trends in Electronic Banking After Globalisation

Dr. Nagnath M. Adate

Dept. of Commerce

S. M. Dnyandeo Mohekar Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Osmanabad

Abstract:

Today most of the banking happens while you are sipping coffee or taking an important call. ATMs are at your doorstep. Banking services are accessible 24x7. There are more plastic cards in your wallet than currency notes. A huge part of this change is due to advent of IT. Banks today operate in a highly globalized, liberalized, privatized and a competitive environment. In order to serve in this environment banks have to use IT. Indian banking industry has witnessed a tremendous developments due to sweeping change that are taking place in the information technology. Electronic banking has emerged from such an innovative development. The objective of present paper is to study and analyze the progress made by Indian banking industry in adoption of technology. The study is secondary based and analytical in nature. The progress in E-banking in Indian banking industry in adoption of technology. The study is secondary based and analytical in nature. The progress in E-banking in Indian banking industry is measured through various parameters such as computerization of branches, automated teller machines, transaction through retail electronic payment method etc. Statistical and mathematical tools such as simple growth rate, percentage and averages etc. are used. The paper also highlights and challenges faced by Indian banks in adoption of technology and recommendations are made to tackle these challenges. The paper concludes that in the years to come E-banking will not only be acceptable mode of banking but preferred mode of banking.

Keywords: E-banking, information, technology, automated teller machines.

Introduction:

Information technology has become a necessary tool in today's organizations banks today operate in a highly globalized, liberalized, privatized and competitive environment. In order to survive in this environment banks have to use IT. IT has introduced now business paradigm. It is increasingly playing a significant role in improving the services in the banking industry. Indian banking industry has witnessed a tremendous developments due to sweeping changes that are taking place in the information technology. Electronic banking has emerged from such an innovative development modern technology is seen as a panacea for most of the IIS that the banking sector faces today. Even at present, India is a relative unbanked country as the credit-to GDP ratio is on of the lowest in the developing economies so banks are facing the dual challenges of increasing penetration and high growth trajectory. The banking industry can kill two birds with one stone that is with help of technology. Tremendous progress took place in the field of technology which has reduced the world to a global village and it has brought remarkable accesses to the customers with their savings or current account. A customer possessing a debit card need not carry cash. Credit card also serves as convenient medium of exchange. It enables a customer to purchase goods or services within prescribed limits from certain authorized retail and service establishment without making immediate cash payments. It is also called plastic money. The most important difference between a credit card and a debit card is that while credit card is a post-paid and debit card is pre-paid.

Electronic wholesale payments accounts for a much longer rupees of transaction than all retail transaction, but they take place among relatively few parties that have worked long, hard, and successfully at making these transactions secure. Retail transactions, the vast bulk of the number of transactions, take place among parties who are concerned about both the security and the privacy of those transactions. Developing systems that meet the variety of consumer and merchant needs during a period of evolving technology will be a challenge. At the same time, electronic money raises the possibility of actually reducing crime and increasing access for low and moderate income households.

Objectives of the study:

- 1) To understand the concept of the E-banking system.
- 2) To explain the changing emerging banking scenario in India.
- 3) To study the challenges of E-banking.
- 4) To study recent trends in E-banking after globalisation.

Research Methodology :

This study is based on the analysis of the changing banking scenario in the India with the help of secondary data collection.

Secondary Data :

The secondary sources of data are banking books, annual reports of RBI, Internet, website, and related research papers, etc.

E-Banking : The Facts :

In India E-banking is of recent origin. The traditional model for growth has been through branch banking. Only in the early 1990s has there been a start in the non-branch banking services. The new private sector banks and the foreign banks are handicapped by the lack of a strong branch network in comparison with the public sector banks. In the absence of such networks, the market place has been the emergence of a lot of innovative services by these players through direct distribution strategies of non-branch delivery. All these banks are using home banking as a key 'pull' factor to remove customers away from the well entered public sector banks.

Many banks have modernized their services with the facilities of computer and electronic equipments. The electronics revolution has made it possible to provide ease and flexibility in banking operations to the benefit of the customer. The e-banking has made the customer say good-bye to huge account registers and large paper bank accounts. The e-banks, which may call as easy banks offers the following services to its customers;

- Credit cards / Debit cards
- ATM
- E-cheques
- EFT (Electronic Funds Transfer)
- DEMAT Accounts
- Mobile Banking
- Telephonic Banking
- Internet Banking & EDI (Electronic Data Interchange)

Challenges of E-banking :

1. E-banking is facing following challenges in Indian banking industry;
2. The most serious threat faced by E-banking is that it is not safe and secure all the time. There may be loss of data due to technical defaults.
3. Lack of proper legislative framework to support the growth of e-banking.
4. Keeping abreast with dynamism of customer needs and innovation.
5. E-banks are facing business challenges. For the transaction mode through internet, the service charges are very low. Unless a large number of transactions are routed over the web the e-banks cannot think of profit.
6. There is lack of preparedness both on part of banks and customers in the adoption of new technological changes.
7. There is lack of proper infrastructure for the installation of E-delivery channels.

Recommendations:

1. E-banks should create awareness among people about E-banking products and services customers should be made literate about the use of e-banking products and services.
2. Special arrangements should be made by banks to ensure full security of customer funds.
3. Technical defaults should be avoided by employing well trained and expert technicians in field of computers, so that loss of data can be avoided.
4. Employees of banks should be given special technical training for the use of e-banking so that they can further encourage customers to use the same.
5. Seminars and workshops should be organized on the healthy usages of e-banking especially for those who are ATM or Computer illiterate.
6. E-banking services should be customized on basis of age, gender, occupation, etc. so that needs and requirements of people are met accordingly.
7. Governments should make huge investments for building the infrastructure.

Conclusion:

In India, e-banking is in a nascent stage. No doubt Indian banks are making sincere efforts for the adoption of e-delivery channels but still masses are wary of the concept. Banks are making sincere efforts to popularize the e-banking services and products. Younger generation is beginning to see the convenience and benefits if e-banking. In years to come e-banking will not only be acceptable mode of banking but will be preferred mode of banking.

The evolution of electronic banking products has made day to day banking operations faster and more efficient.

References:

1. E-payment system, E-commerce an Indian perspective, P. T. Joseph, S. J. Prentice Hall of India Pvt. Ltd. New Delhi 2000, Pg.No. 246.
2. Hung, Y. C. And Lu, Y. H. (2008) The inhibitory factors of implementing internet banking. Int. J. Electronic Finance, Vol. 2, No. 4, Pg. No. 419-432.
3. Uppal R. K., E-age technology, New Face of Indian Banking Industry, Emerging Challenges and New Potentials, Journal of Social and Development Sciences, vol. 1 No. 3 April 2011 Pg.No. 115-129.
4. Reserve Bank of India, Report on trends and progress of banking in India, RBI Mumbai, Various Issues.

Globalisation And Industrial Development: Implications For Developing Countries And International Corporation

Dr. Deepak Khatri¹

¹Asst. Prof. PNG college,
Ramnagar (Nainital)

Noorullah Abbas Jari²

²Scholar, PNG college,
Ramnagar (Nainital)

Shuaib Azeem Ansari³

Scholar, PNG college,
Ramnagar (Nainital)

Abstract

Along with the globalisation especially in economy, it has led to new changes and features in global competitive environment, decentralisation of negotiation between labour and employers, more flexible wage system, labour allocation & workshop organization and industrial relations in both developed and developing countries. Globalization has certainly influenced the industrial relations in developed countries with different types of market economy. With the deeper expansion of globalisation and enhancement of cross-border capital flows, traditional industrial relations systems in countries are facing great challenge. Whether the future development of industrial relations will have more similarities or differences between countries is always a hot topic focused by industrial relations scholars around the world. Globalisation has accelerated the interdependence in economy between countries and offered new possibilities for global economic growth. It is the progress of human society and inevitable results of world economic development. Meanwhile, globalisation is also one of the important features of the contemporary world economy. However, globalisation will have significant impact on industrial relations and unions in countries.

Keywords: Globalization, Industrialization, Positive impact, Negative impact, Employment

Introduction

Globalization and industrial relations

To begin with the analyses of the topic, there are two very important concepts which should be clearly explained, globalization and industrial relations. Globalization mainly refers to economic globalization, meaning the economic activities crossing the national borders, and forming an organic economic integrity worldwide through foreign trade, capital flows, technology transfer, provision of services, interdependent and interrelations. Globalization is good for the globally reasonable resources and production elements allocation, is beneficial for the flow of capital and products globally, technological expansion in the world, and helps to promote economic development in underdeveloped countries or regions.

Industrial relations are also called employment relationship in some countries. Industrial relations are applied to denote the collective relationships between employer's management and the employees. The relations are established by the Labor Agreement or Group Agreement signed by both employer party and employee party. Industrial relations is called employment relationship, on the one hand, employee is hired by employer and gets salary from the employer, on the other hand, the owner or manager or representative of an organization who employees labors on behalf of the organization deals with the associated labor issues. The relation between them is so called employment relationship.

Positive Effects

- Delicensing, removal of government restrictions on industries and liberalization of foreign investments have reduced the time and money spent in formal procedures for obtaining approvals from the government. This has shifted the focus of enterprises to the actual business of production thus lowering project costs.
- Exports have increased so also has the volume of trade.
- Policies in areas of foreign investments have attracted inflow of foreign capital especially in sectors like electrical equipment's, services and telecommunication
- Indian industries and financial institutions have undertaken investments abroad. Several Indian companies have entered into joint ventures with foreign companies. They are becoming internationally competitive.
- India is increasing its export orientation through setting up of SEZs (Special Economic Zones) and they are making their international presence felt through mergers and acquisitions.
- The goods produced by Indian industries in this competitive scenario, sold at competitive prices give higher levels of satisfaction to the Indian consumers as they are of superior quality.

Negative Effects:

- Certain sectors that were already well established when opened to foreign investment led to exploitation of their resources by dominating MNCs and stifle their own R and D efforts.
- Use of foreign technology may not be adaptable to Indian conditions. Sometimes MNCs deliberately use less sophisticated technology in their subsidiaries.
- There's excessive competition in the market that puts too much pressure on domestic companies to raise productivity, improve product quality etc.

- There's uncontrolled growth of consumerism and the problem of plenty as a consumer has lot of choice. Businesses are solely motivated by private profits. Globalization has in fact raised capital intensity in production and this has affected employment adversely as labour has been replaced by machine.
- Globalization has exposed domestic firms to risks such as fluctuations in prices, instability of profits and uncertainties of demand and supply.

Employment

Economic globalisation may first have an impact on the number of jobs available in the economy, and thus affect key macro-economic variables such as the unemployment rate and the employment-to-population ratio. The issue is made more complex by the fact that the impact can be different at the micro-economic level (establishment, enterprise, economic activity) and at the macro-economic level (total economy), as well as in the short/long term. Offshoring is a case in point [1]. Closing an enterprise in country A to move it to country B may result in job losses in a particular economic activity of country A. It may also result in job gains for country A as a whole because of higher productivity in the remaining enterprises, higher wages, and higher consumption demand. This optimistic view seems to be supported by some of the latest ILO analyses, according to which the number of jobs available in the world is higher than ever before [2]. Factors other than economic globalisation, such as demographic growth, may however be the real cause of this situation.

Conclusion

It is a common belief that globalization plays a role just at international levels of trade and commerce but the fact is that it has played an important role in making our lives much more comfortable too.

Recently, there is an increasing problem faced by industries in acquiring lands for setting up industries. The political and economist thinkers are divided on the issue regarding land grabs. The peasants and the rural poor, being unsure of their future well-being, are often reluctant to give away their lands for industrialisation. There are also the problems of corruption and lethargy in the corporate work culture that pervades the Indian industries. There is also a lack of investment on research and development in all sectors of industries.

Thus, if industrialisation is to be the backbone of the economy, India still has to go a long way to achieve excellence. With the present rise of industries in India, we can say that a more holistic approach is needed to be taken towards an overall industrial development. Foreign and domestic entrepreneurs, big and small, have to be encouraged so that they invest on industrial development in all parts of the country and in all sectors of industries. Once India is successful in doing so, we will be truly able to see "India – the new superpower" within a few decades.

Reference

1. Indian Industrial Development and Globalisation Essays in Honour of Professor S.K. Goyal
2. Singh, A. (2010). „Agricultural and Rural Development in India; Post-Liberalization Initiatives," New Century Publication, New Delhi,
3. www.moneycontrol.com
4. www.investopedia.com
5. <http://www.marketquotient.com/blog/present-scene-industrialization-india/>
6. www.indiastats.com
7. Nagaraj, R. Aspects of India's Economic Growth and Reforms. New Delhi, Academic Foundation.

Globalization And Its Effects On Business Strategies

Dr. Jyoti Popat Magar

Asst.Professor B J S College, Wagholi, Pune-412207

Abstract

Globalization is a leading concept which has become the main factor in business life during the last few decades. This phenomenon affects the economy, business life, society and environment in different ways, and almost all corporations have been affected by these changes. These changes are mostly related to increasing competition and the rapid changes of technology and information transfer. To challenge these changes, companies need to keep in mind various aspects of the main effects of globalization.

Key Words:- Globalization, Economy, Business, Technology, Environment.

Introduction

Business owners may think of globalization as something that only affects multi-national corporations, the truth is that all companies, regardless of size, must understand the opportunities and challenges of globalization. Over the past few decades, information and technology have increasingly connected the world to such an extent that economic problems. If you own a business, learning how to leverage globalization to expand the market for your products and services is essential to long-term success.

Objectives of the study

1. To know the globalization affects business.
2. To study the Causes of Globalization in Marketing.
3. To study the effects of Globalization on Human Resources Management.
4. To know an important strategy for Globalization Opens up International Access.
5. To study the Effects of Globalization in the Workplace.

Hypotheses

1. Businesses need to keep in mind various aspects of the main effects of globalization.
2. Businesses will need to integrate the information and technology has increasingly connected the world.

Limitation of research

Research subject is limited of globalization and its effects on business strategies only.

Research Methodology

Secondary data are used to study of globalization and its effects on business strategies.

The following sources are used to collect the information.

1. Text Books
2. Newspaper
3. Internet.
4. Magazines
5. Journals.

Globalization affects business

Competition

Globalization leads to increased competition. This competition can be related to product and service cost and price, target market, technological adaptation, quick response, quick production by companies etc. When a company produces with less cost and sells cheaper, it is able to increase its market share. Customers have a large multitude of choices in the market and this affects their behaviors: they want to acquire goods and services quickly and in a more efficient way than before. They also expect high quality and low prices. All these expectations need a response from the company, otherwise sales of company will decrease and they will lose profit and market share. A company must always be ready for price, product and service and customer preferences because all of these are global market requirements.

Exchange of Technology

One of the most striking manifestations of globalization is the use of new technologies by entrepreneurial and internationally oriented firms to exploit new business opportunities. Internet and e-commerce procedures hold particular potential for SMEs seeking to broaden their involvement into new international markets. Technology is also one of the main tools of competition and the quality of goods and services. On the other hand it necessitates quite a lot of cost for the company. The company has to use the latest technology for increasing their sales and product quality. Globalization has increased the speed of technology transfer and technological improvement. Customer expectations are directing markets. Mostly companies in capital intensive markets are at risk and that is why they need quick/rapid adapting concerning the customer/market expectations. These companies have to have efficient technology management and efficient R&D management.

Knowledge/Information transfer

Information is a most expensive and valuable production factor in the current environment. Information can be easily transferred and exchanged from one country to another. If a company has a chance to use knowledge and information then it means that it can adapt to this global changing. This issue is similar with the technology transfer issue in global markets. The rapid changing of the market requires also quick transfer of knowledge and efficient using of that knowledge and information.

The Causes of Globalization in Marketing

Globalization refers to the breakdown in barriers that prevent the exchange and integration of finances, trade and ideas across the world. While debate remains about the precise features or importance of any given cause of globalization, some general agreement exists about the causes themselves. As an integral, but ultimately subordinate, feature of business, the causes of globalization in marketing reflect the causes of globalization in business.

Technological Advancement

Technological advancement at almost every level, from widespread Internet access to standardization of transport containers and rapid global transportation, serves as a key driver of globalization. Standardization of manufacturing processes allows businesses to harness the economies of scale that make it feasible to serve a global-sized market, and reliable, worldwide transportation provides the necessary element to build a supply chain to serve that market. The 24/7 nature of the Internet gives consumers easy access to products from across the world and, in turn, drives a need for globalization in marketing.

Global Communication

Global communication, aided in large part by online communication channels, such as social media, aid in the transmission not only of ideas, but of social norms and wants. In essence, global communication leads to more homogenized tastes in everything from tablet computers to music. This trend toward global-level interest in products, regardless of origin point, calls for marketing that deals with brands from a global perspective, rather than a local or even national level. Marketers must craft imagery and messages that transcend cultural particulars and reflect universally appealing core ideas.

Capital Mobility

Capital now moves across national borders with comparative ease, which makes it easier for companies to secure financing from a variety of sources. This ability to secure funding from abroad, should domestic sources prove unwilling, can facilitate domestic growth and foreign expansion. In order to secure foreign funding, a business's marketing team must prove capable of demonstrating that, for example, a foreign market exists for the business's products, and that it knows how to address both domestic and foreign markets to capture share in both.

Considerations

Globalization presents a conundrum for small business owners. On the one hand, small businesses often find themselves competing with and marketing in competition with better funded global brands. On the other hand, these same businesses have access to a worldwide consumer base that can prove a substantial source of income. Choosing between offering service to a worldwide consumer base or focusing on capturing local and regional business means weighing a number of factors, including logistics, expense, and the difficulty inherent in developing global-friendly marketing materials. Although some businesses lend themselves to serving the global market, selling information products for example, many small businesses opt out of globalization.

Effects of Globalization on Human Resources Management

When a business expands its operation into other countries, the impact of globalization on human resource development and management is significant. Companies need to consider a diverse range of practical adjustments to be able to hire, train, retain and support a workforce that's often spread throughout several countries, which often have varying cultural identities. Human Resources departments must adapt their thinking and practices to include cultural differences, foreign regulations and technological developments.

Globalization of Human Capital

Perhaps the greatest resource available to any company is the workforce it acquires and retains. As a company extends its base to a foreign shore, the impact of that globalization on HR procedures will extend to current workers and also to new employees. The HR department will need to increase support of its current staff, as they transfer overseas to new positions. Assistance with visas, work permits, and housing will be required, as well as training in cultural issues and perhaps language acquisition. New local talent must be acquired and developed, as well. A company's ability to move into new markets will depend on its ability to fill needs with skilled workers. In some situations, local workers may meet the criteria, but in other situations, they may be more looking for skilled and already-trained employees to be transferred to positions in the new

overseas location. In this case, the willingness of workers to become mobile could be a key factor to productivity.

Corporate and Cultural Differences

Another significant impact of globalization on human resource development is the necessity to consider cultural differences, both in and out of the workplace. Businesses tend to have their own corporate cultures or ways of operating, but there are societal and cultural differences between people as well. Cultural norms within a society affect the workforce and how workers view their jobs, especially in relation to time spent with their family and ideas about employment expectations. Some cultures may also have varying mores about gender roles, particularly concerning the role of women in leadership. While a female in a managerial position is not uncommon in American culture, the same may not hold true elsewhere.

Similarly, a manager brought in from the home office may not be the best person to manage an overseas staff, because they do not understand all the nuances of the local culture and what's considered acceptable business practice. For example, in some countries, the typical work day may be quite different from the traditional 9 to 5 hours. Workers might be accustomed to starting their day earlier in the morning, taking a longer mid-day break for lunch and rest and then returning finishing their work by early evening. A manager who adapts to local culture may find better success among his employees.

Employment and Tax Laws

Global expansion is also affected by varying tax and labor laws. HR departments need to be prepared to deal with different tax rates, benefit requirements or labor and environmental regulations. These requirements may be in addition to or even in conflict with current corporate policies, so adjustments to maintain compliance with local governments are necessary. HR managers must become experts in issues that not only pertain to their industry, but keep current with issues and government policies within the countries in which their company now operates.

Long-Distance Communication Challenges

In a small, local business, the HR manager can ask an employee to stop by the HR office to sign a form, discuss an issue with their paycheck or to handle a policy-related issue. When managing employees over great distances and perhaps in several sites spread around the globe, HR departments face a bigger challenge in communicating with their employees. Often, they must rely on technology such as email or conference calling to relay information, thereby eliminating some of the more direct human elements of interaction. Offices are also open during different points in the 24-hour work day, so that even simple issues may take more time to resolve. Although forms and HR management software should be standardized throughout the company, accommodations may have to be made for language differences, as well.

Important strategy for Globalization Opens up International Access

With the world increasingly resembling the “global village” predicted by social scientist Marshall McLuhan decades in the past, small businesses are no longer restricted to only reaching customers in the U.S. The evolution of digital communication has opened up small businesses to an international market that they can reach through social media platforms, website content, and mobile marketing campaigns. For example, if you sell comic books to a U.S. market, there's nothing stopping you from promoting your products to Japanese youth that love American superheroes.

Globalization Lowers the Costs of Customer Service

If you run an e-commerce business, chances are that you need to staff a customer service department to handle orders and complaints. Globalization has made it possible for you to outsource your customer service to remote staff overseas that can handle customer inquiries 24/7, at a much lower price than if you hired a U.S.-based company. This helps you cut expenses, and still provide outstanding customer service.

Globalization Levels the Competitive Playing Field

Although your business may never generate the kind of revenue of a major player in the same industry, globalization has equalized the international playing field so that even small companies can compete to get their slice of the global buying pie. One example is Uber, which entered the taxi industry by changing the game with ride sharing that customers could order on mobile devices. Uber started small, but leveraged mobile marketing and social media to grow into a company now worth an estimated \$70 billion.

Globalization Breeds More Competition

Despite the fact that globalization offers small businesses many advantages, it also presents a major challenge, which is that the increased international opportunities also leads to increased competition. As a result of greater access to international market, globalization creates more businesses that want to gain a piece of these emerging markets. This means that your business will have to find different ways to distinguish itself from the competition, which typically means finding a unique selling proposition that expresses why your company is worthy of being chosen by your target audience.

The Effects of Globalization in the Workplace

The full impact of globalization in the workplace has yet to be realized, but as more companies embrace this trend and become more diverse, certain changes are emerging. While many of these changes are good, others may not be as positive. Small business owners are learning that they have to adopt new policies and new guidelines to keep up with these changes.

Increased Cultural Diversity

As globalization becomes more prevalent, companies deal with increased cultural diversity within the workforce. These changes require small and large businesses adopt new policies and guidelines for workers. This increased cultural diversity also has produced many benefits as companies gain new insights into different cultures from a management and a marketing standpoint.

Earnings Changes

As more companies have access to overseas companies that offer outsourcing, wages have changed for many workers. With lower standards of living, third world companies can offer their services at a rate greatly reduced from those in countries with higher standards of living. This has affected many workers in the United States as well as other large countries as more companies embrace the outsourcing trend. While it means a greater profit margin for the companies, it can also lead to reduced earning potential for employees.

Employee Training

Cultural, religious and ethnic diversity in the workplace presents a need for more employee training. In order to protect their companies and their new employees from discrimination, managers have had to implement policies and offer training to existing employees to make sure everyone can accept one another. This has led to a greater appreciation of other cultures and viewpoints in some companies, while irritating some employees who prefer a less culturally diverse work environment.

Increased Standards

Companies in foreign countries, particularly in the third world, have had to adopt a more Western standard in terms of providing better workplace safety and increasing workplace condition standards. This directly benefits the employees who may have been previously working in unsafe or unsanitary conditions. While conditions still remain poor in some areas, an increase in concern over worker safety is apparent, particularly in larger companies. Additionally, concerns over child labor have improved the conditions for young workers in these poorer countries.

Job Losses

As more products become available at lower prices from overseas markets less of the same products are being sold by U.S. companies. Lower demand has led to decreases in manufacturing, which in turn has resulted in manufacturing job losses across the board. Much of the loss has been a result of increased trade with China. Markets that have been especially affected have been manufacturers of electronics, textiles, clothing and furniture.

Conclusion

It is a common belief that globalization plays a role just at international levels of trade and Commerce. but.the.fact is that it has played an important role in making our lives much more comfortable too. Most of the industrialized countries are already deeply enmeshed in globalization and are taking steps both to maximize its benefits and to ease the adjustments it demands. But there are wide differences in the readiness of developing countries to face global economic integration: they are increasingly heterogeneous in their degree of development, productive capacity, human resource base and competitiveness.

References

1. "The impact of globalization on families and communities", International Anglican Family Networks, London-2008.
2. Brainbant, G and Sakthipriya, M. (2012). "India's Economic Performance: Globalization as Its Key Drive", International Journal of Global Business, vol. 5(1) p. 2.
3. Cerny, P.G. (2011). "Globalization and the Changing Logic of Collective Action," International Organization vol. 49 (4), autumn 1995, p. 596.
4. Gulati, A. (2009). 'Freeing Trade in Agriculture: Implications for Resources Use Efficiency and Copping Pattern Change,' Economic and Political Weekly, Vol. 32, No.52, December 27, pp.
5. Hickman, D.C, Olney, W. W. (2011), Globalization and investment in human capital, Industrial & Labor Relations Review, Vol. 64.
6. Hill, C.W.L. (2009). International Business: Competing in the Global Market Place. McGraw.
7. Hirst, S. (2008). Globalization, Democratization and Multilateralism. International Political Economy Series. Palgrave Macmillan.
8. Khurana, P. (2013). Sector-wise distribution of foreign direct investment in India: An empirical investigation. International Journal of Marketing and Technology, 2 (8), 144-161.
9. Krishnan, T.N. (2013). Globalization & Technological. India Journal of Industrial Relations Vol. 3, No.2.

Micro and Small Enterprises in India after Globalization

Dr.SudhirVaijanathrao Panchagalle

Asso.Prof. Dept. of Commerce

Shri MadhavraoPatilMahavidyalaya, Murum, Tq.

OmergaDist Osmanabad

Dr. Ravindra Dadarao Gaikwad

Asso.Prof. Dept. of Commerce

Shri MadhavraoPatilMahavidyalaya, Murum, Tq.

OmergaDist Osmanabad

Abstract

After globalization the MSMEs introduced as backbone of the Indian economy and have become engine of economic growth in India. Today, MSME occupies a very important position in Indian Economy System due to its very significant and important contribution in terms of output, exports and employment. The MSMEs are the biggest employment provider after agriculture, providing employment to nearly 32 million people. This paper closely analyses the growth and development of the Indian MSME sector since opening of the economy in 1991. It also looks into the present scenario of MSMEs and the challenges they face like lending, marketing, and license raj issues.

Introduction

As we all know India's economy is an emerging economy and India is the second largest populated country after China. As India is rich in natural resources and also have the man power in bulk. But still the growth rate is quite lower. India is lacking in the capital formation, that's why it is better to adopt that type of industries and enterprise which are of labour intensive rather than capital intensive. If we go through the following tables, we would able to know that the number of MSMEs as well as its contribution is increasing day by day. MSMEs have been known to the world as "Engine of economic growth and for promoting equitable development".

Objective of The Study:

- 1:- To analyse the growth of MSMEs in Indian context.
- 2:- To analysis the the performance of MSMEs in present scenario.
- 3:- To find out the opportunities for entrepreneurs in MSMEs.
- 4:- To know the contribution of MSMEs in GDP contribution.
- 5:- To critical examine the opportunities of employment created by the MSMEs.
- 6:- To examine the competitiveness in market place
- 7:- To know the seed bed for entrepreneurial ability and innovation
- 8:- To ascertain the Balanced Regional Development.

Review of Literature:

Lots of literatures are available in the area of MSMEs and related aspect of its components. Brief review of literature are discussed below: -
opportunities to absorb all new labour force and offer exciting career opportunities.

Rathod, C. B. (2007) described the importance of small scale industrial sector and also the contribution of Indian small scale entrepreneurs in world economy. The main objective of the study was to study the growth and pattern of the SSI sector and identify the reasons for success/ failures, to evaluate the impact of globalization on SSIs and export opportunity, to identify the barriers and constraints that SSIs were facing to cope with globalization.

Bargal et al. (2009) examined the causal relationship among the three variables GDP, SSI output and SSI exports and also have compared the performance parameters of SSIs in the pre and post liberalization era. The study found that the annual average growth rate of different parameters of SSIs have declined in the period of nineties vis-à-vis the pre-reform years. There is an absence of any lead-lag causal relationship between exports and production in small-scale sector and GDP of Indian economy.

Bodla, B. S. (2004) concluded that SSI has produced the maximum attainable output given the inputs of capital and labour and the available existing technology. It has also been observed that the SSI sector is no way less than its counterpart large scale industries in so far as the utilization of resources is concerned.

Annual Report of MSME 2011-2012, gives the overall view of MSMEs with respect to its performance and growth in production, employment, export, number of industries, detail view of various schemes and of various departments of MSMEs.

Annual Report of MSME 2012-2013, , gives the overall view of MSMEs with respect to its performance and growth in production, employment, export, number of industries, detail view of various schemes and of various departments of MSMEs.

Final Report of Fourth All India Census of MSME, gives a sound , accurate and comprehensive database of MSMEs for sound policy formation.

Garg, C, Charu . (1996) in their research paper describes the growth of SSI with some policy issues. Here the comparative analysis has been made between large scale and small scale industries taking into the industrial policy resolutions.

Garg, Ishu. And Walia, Suraj. (2012) confirms that the significant growth of MSMEs have been taken place over a period of time and this sector is the major donor to gross domestic product (GDP), employment and exports in Indian economy using the OLS technique.

Definitions Of Micro, Small & Medium Enterprises

The Government of India has enacted the Micro, Small and Medium Enterprises Development (MSMED) Act, 2006 in terms of which the definition of micro, small and medium enterprises is as under:

Micro, Small & Medium Enterprises

Manufacturing Sector

Enterprises Investment in plant & machinery

Micro Enterprises Does not exceed twenty five lakh rupees

Small Enterprises More than twenty five lakh rupees but does not exceed five

crore rupees Medium Enterprises More than five crore rupees but does not exceed ten crore

Msme's Growth In India & Contribution In Gdp:

The Micro, Small and Medium enterprises (MSMEs) play a pivotal role in the overall industrial economy of India. MSMEs constitute more than 80% of the total number of industrial enterprises and support industrial development. MSMEs contribute nearly 45% to manufacturing and about 40% to the Indian export sector. Their contribution to the Indian GDP is 8% and the sector has registered growth rate of 10.8%. Indian MSMEs have moved up from the manufacture of traditional goods including leather, gems and jewelry, agricultural goods to much more value addition in the manufacturing sector to its entry in the value added services as well. It is one of the major growth driver of Indian Economy. It is based on the Model of Socio economic policies of the Govt. of India. It develops appropriate indigenous technology. It possess the second largest sector after agriculture. It includes more than 26 million units which are producing more than 8000 products within the country. It provides employment to over 59 million.

Msme's Act Of India:

- **MSMED Act, 2006.**
- Industrial Development Regulation Act
- The Industrial Disputes Act
- The Industrial Employment (Standing Orders) Act, 1946
- The Industrial Establishment Act
- Urban Land Development Act
- The Factories Act
- The Minimum Wages Act
- Workmen's Compensation Act
- Equal Remuneration Act, 1976

Classification Of Msme's

Role Of Msme's In The Development Of India:

MSME'S has definitely helped in growth of Indian Economy by creating opportunities for Entrepreneurs and by creating a number of employment vacancies, as well as it has a very powerful impact on Investments and Gross output also which is explained as below through the statistics.

Central Government Role (Policy) For The Development Of Msme's:

- Prime Minister's Employment Generation Programme
- All India Census of MSMEs
- Credit Guarantee Scheme
- National Manufacturing Competitiveness Programme
- MSE-Cluster Development Programme (MSE-CDP)
- Credit Linked Capital Subsidy Scheme
- Entrepreneurship and Skill Development
- Rajiv Gandhi Udyami Mitra Yojana
- Performance and Credit Rating Scheme
- Financial assistance on bar code

Association And Regulating Bodies For Msme's :

There are mainly two regulating boundaries regarding MSME's:-

- **National Small Industries Corporation**
- **National Board for MSMEs**

Indian Msme's Sector: Challenges

Despite its commendable contribution to the Nation's economy, MSME Sector does not get the required support from the concerned Government Departments, Banks, Financial Institutions and Corporate, which is a handicap in becoming more competitive in the National and International Markets.

MSMEs face a number of problems –

- Mentoring and advocacy
- Credit
- Absence of adequate and timely banking finance,
- Limited capital and knowledge,
- Infrastructure
- Globalization of trade and commerce
- Non-availability of suitable technology,
- Low production capacity, ineffective marketing strategy,
- Identification of new markets or market access,
- Constraints on modernization & expansions,
- Non availability of highly skilled labour at affordable cost,
- Follow-up with various government agencies to resolve problems
- Exit mechanism
- Strategy interventions for revitalization and growth etc.

Conclusion

MSMEs, as a major contributor towards growth of domestic economy and employment generation, should also get adequate support for its growth and development in terms of policy framework, incentives and other relevant aids and supports like providing good infrastructural facilities, developing various industrial parks and technology incubators under MSME cluster development programmes, creating networks of organisations which help to provide training to the skilled workforce to improve productivity, encourage entrepreneurship and competency in management, funding R&D investments, technology advancement may work for the betterment of the sector. Although, Indian MSMEs are finding it difficult to sell their products in the domestic and international markets because of increasing competition and to make their products globally competitive, Indian MSMEs need to up-grade their technology and put more emphasis on innovation.

References

1. Bonfring International Journal of Industrial Engineering and Management Science, Vol. 1, Special Issue, December 2011 "MSMEs: The Key to Entrepreneurship Development in India" Dr.K. Alamelu and R. Baskaran
2. IJMBS Vol. 3, Iss ue 2, April - June 2013 "Sustainable Trends and Policies of MSME in Economic Development in India: An Empirical Study"
3. <http://www.kvb.co.in/msme/msme.html>
4. <http://msme.gov.in>
5. "Innovation readiness of Indian SMEs - Issues and challenges" Year : February 2012, annual FICCI MSME Summit 2012
6. Sudan, F. K. (2005), "Challenges in Micro and Small Scale Enterprises Development: Some Policy Issues", Synergy: I. T. S. Journal of IT and Management, Vol. 3, No. 2, July 2005, PP: 67-81.
7. Rathod, C. B. (2007), "Contribution of Indian Small Scale Entrepreneurs to Economic Growth in India: Opportunities and Challenges in Global Economy", Prabandh- Journal of Management & Research, Vol. 23, June 2007, PP: 1- 12.
8. Management Research, Vol.2 Issue 5. Online available at <http://www.zenithresearch.org.in>
9. Hussain, V, Syed (2004), "Performance of SSI in India and the challenges ahead", The Indian Journal of Industrial Relations, Vol. 39 No. 3, Jan 2004, pp: 391-401.

The Role Of Agro-Entrepreneurs in Employment Generation After Globalization (With a special reference to Latur district)

Miss. Priti R. Ghate¹

M.Com., Students

Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapour

Shital B. Aadekar²

M.Com., Students

Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapour

Introduction

Latur district is predominantly an agrarian district of Marathwada region. About 79 percent of the working population in the district is engaged in agriculture as against 82 percent at regional level and 60 percent for the entire state. Total 84 percent people from the Latur district are engaged in farming. If we consider the term business entrepreneurship, and compare with the nature or behavior of the farmers, the farmers have very sentimental attachment to their land holdings. The objective of this section is to study the farmer's status as an entrepreneur.

Many developing economies are not able to increase industrial productivity and employment opportunities at a higher rate of the population. The population of such economies mainly depends on the agricultural sector for its livelihood. A way out is the development of small-scale industries, because these increase the productivity of the economy and generate employment opportunities at a faster pace than large-scale industries.

In Latur district agro- industries and other various industries play a very important role to produce various employment opportunities to unemployed people. According to Latur district survey in Latur district private industries in various sector given 21842 jobs. Government and non-Government sector given 14781 and 17648 jobs respectively.

Objectives of the study

The objectives of the studying the role of the Agro-industries in Latur district to providing employment opportunities are as follows.

- 1) To study about the role of agro-industries in Latur district.
- 2) To study about the role of agro-industries in providing employment opportunities.
- 3) To study about other institute providing employment opportunities to words agro-industries.

Impotents of the study

The impotents of the studying the role of the Agro-industries in Latur district to providing employment opportunities are as follows.

- 1) To know about the contribution of agro-industries in employment opportunities.
- 2) To know about the providing employment opportunities in Latur district through other sector.

Research methodology

In this study use only secondary data to studding the role of the Agro-industries in Latur district to providing employment opportunities. In secondary sources includes only published data i.e. books, internet, survey report, journals etc. Analysis of numerical data in this study use only secondary data the analysis of this data on the bases of objectives of the study.

What business can make farmers entrepreneurs to create employment opportunities?

In rural areas, generally basic facilities lick electricity, technology, transportation are not available for starting industries. Beyond this, land, water and most important human resource and raw material are available in the rural areas. By considering this factor, entrepreneurs can start some of the following industries depending on these factors and make a more employment opportunities in Latur district.

Turmeric and chilly processing industry:

Latur districts as well as talukas from surroundings are taking on of the cash crops turmeric at large farms. But all the farmers were selling their agricultural produce to other markets. So they getting the benefits none other that the price of raw turmeric. Any entrepreneur can start the turmeric processing industry in any rural part of Latur district and make a employment opportunities in this agro-industries. These agro-industries provide various jobs opportunities in Latur district.

Amla processing Industry:

Many of the farmers were growing the amla trees for extra profits. Amla processing industry can be started for manufacturing the amla candy, amla nust, amla juice which huge demand in the market with good price also. This business can give much more employment opportunities to Latur district.

Cattles, goats and pig frames:

Generally most of the farmers have cattle in their agriculture as a side business, but at very marginal level. They hold two or three cows or buffalos for need of milk of their family. If it remains, then they sell in the village. Now days, the farmers has to see cattle as the business to earn the profit. If not possible to single proson, farmers may star this business in groups, which can give lot of employment opportunities.

Poultry farming:

Poultry farming is the cheaper and large profit making business for the farmers. And it makes a more opportunities to providing employment opportunities in Latur district.

Pure vegetable farming:

If the irrigation facility is available in the agriculture of any farmer, then he may go for vegetables farming on commercial basis, means for earnings the profits. And make a more employment opportunities.

Pickle cottage industry;

The farmers in groups and with their family members can start the pickle cottage industry. They can prepare the pickles of different fruits, which have the good demand in the market. They make a more profit as well as providing more employment opportunities.

In Latur district agro-industry can perform bitterly then other districts, because in Latur having a lot of natural resources as well as infrastructural facility to make agro-industries

The Role of various sectors to providing employment opportunities in Latur district

In Latur district small-scale industries and other various industries play a very important role to produce various employment opportunities to unemployed people. According to Latur district survey in Latur district private industries in various sector given 21842 jobs. Government and non-Government sector given 14781 and 17648 jobs respectively.

Employment opportunities in various industries in Latur district

NO.	Name of Industries Group	Government	Non - Government	Private sector	Total no. of employees
1	Agriculture	204	238	3894	4336
2	Mine	11	-	205	216
3	Manufacturing	316	-	-	316
4	Power Project, Gas, Water.	2774	2550	12	5336
5	Binding	18	149	404	571
6	Wholesale, Retail trade and Hotel business	192	3984	1321	5497
7	Transport, Warehouse Business	5399	2662	92	8159
8	Private, Public services	13	-	286	299
9	Finance, Insurance and Trade services	5809	8059	15628	29496
10	Total employees	14781	17648	21842	54271

(Source: Latur district survey 2011)

In Latur district various industries play a very important role to produce employment opportunities. In 2011, various sectors provide various jobs, 21842 jobs in SSI sectors, 14781 jobs in Government sectors, 17648 jobs in Non-Government sectors etc.

Conclusion

In Latur district having a lot of opportunities to make agro-industries, According to Latur district survey 2011, in agriculture sector providing 3894 jobs in Agra sector. Total private sector providing 21882 jobs in Latur district.

References:

1. Indian Economy by K.P.M. sundaram
2. Indian Economy by Rudra Dutta
3. Latur district survey report 2011.
4. www.agro-industries .in

The Impact of Globalization on banking service Quality in India

Dr. S. K. Khillare

Principal,
Swami Ramanand Tirth Mahavidyalaya, Ambejogai

Prof. N.B.Kale

Asst. Prof & HOD of Dept of Commerce,
Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur

Introduction

Globalization refers to the process in which people, ideas and goods spread all over the worldwide, spurring more interaction and integration between the world's cultures, governments and economy. The primary aims of the globalization are homogenization of political and socio-economy across boundaries. Globalization as a term came to importance in the 1980s. But many consider this process pretty new phenomenon; globalization has been occurrence for millennia. Now, in 21st century, globalization are incising faster due to information technology, telecommunication and technology.

Now due to the globalization, banking sectors services are becoming a globalized. The primary aim of banking services is to provide better services to ultimate customers because of privatization in banking sectors. According to RBI study report 2018, in private sector banks in India are 21 banks which have 28805 branches in Rural, Semi-Urban, Urban and Metro-Politan area. As a same manner, 21 Public sector banks are working in banking business with 90821 branches and foreign banks are 45 banks with 286 branches. This report shows that, today's banking service quality enhanced with global.

Most of the banks are converting his business into electronic banking which is helpful to time saving and fastest money transferring his final users. There are various type of services provided through Electronic banks. Its includes, Telephone banking, mobile banking, electronic funds transfer, ATM and debit card services, SMS banking, Point of sales banking, internet banking, electronic alert and e-statements etc. it is happened due to global technological advancements which is changing the nature of the quality of products in banking sector.

Research Questions

This research paper, gives answers of following questions:

1. Did the globalization create opportunity to foreign banks as well as private banks in India?
2. Did the globalization change the nature of the quality of services in the banking sector in India?
3. What is the effect of globalization on banking sectors in India?

Research Methodology

Research Area:-

The present study deals with the impact of globalization of banking service quality in India. The principal objective of the present study is to study the impact of globalization on banking service quality in Osmanabad district.

Sample selection:-

For the sampling of research the multistage and convenient sampling methods were used. The samples for study were selected from Banks and Account Holders.

1. Samples Selected from Banks

From Osmanabad district, 50 banks/ branches were selected among public and private sectors banks.

2. Samples Selected from Account holders/bank customers

For the study purpose 100 samples of Account holders/bank customers were selected from multistage and convenient sampling method in Osmanabad district.

Collection of Data

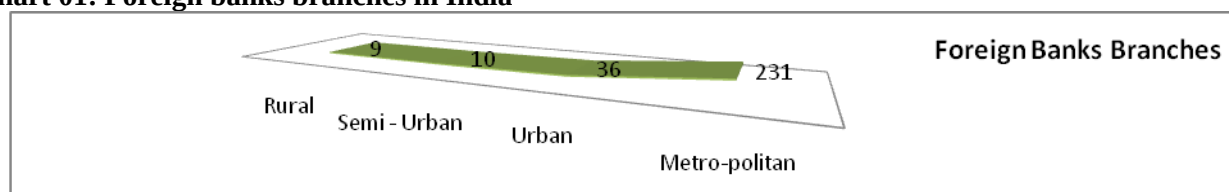
In this study, the researcher collects the primary data as well as secondary data. The primary data were collected through questionnaires and Interview method. Primary data was collected through questionnaires from 100 bank customers and 50 personal interviews were taken from experts working in banking sectors in Osmanabad district. The secondary data were collected though books, magazines, previous research, RBI Reports, internet etc.

Foreign banks operation in India

Foreign banks have moved to developing countries lick that India, due to push factors like low cost, low profits and online services all over the world. According to Grubels theory of internationalization suggested that the main advantages of foreign bank entry is the information and personal contacts between banks at low cost vie internet and telecommunication. In 2000, Buch also suggested that, foreign banks are moved due to globalization which removal of trade barriers.

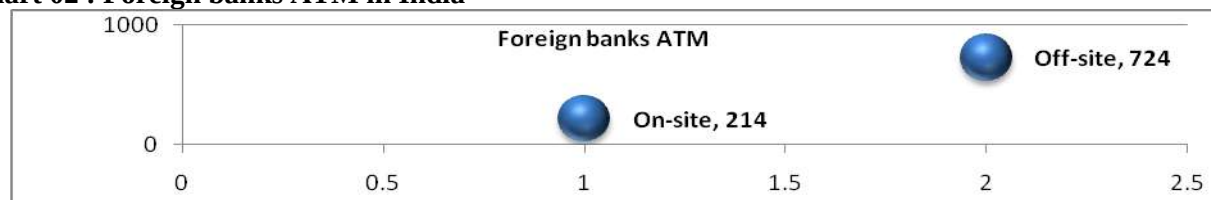
In India, day today functioning and branches are increasing in India. According to RBI Report 2018, 45 foreign banks are actively working in India. There are 286 branches from that 231 branches working in Metro-politan area and 938 ATMs opened. Chart no.1 indicates the number of foreign banks in India.

Chart 01: Foreign banks branches in India

(Source: RBI Report Jun 2018)

Chart 02 : Foreign banks ATM in India

(Source: RBI Report Jun 2018)

Private banks in India

In 1969 all major banks were nationalized by the Indian government. On the other hand, since a change in government policy in the 1990s i.e. LPG Policy, old and new private sector banks have re-emerged. The private sector banks are opening into two groups by financial regulators in India, old and new. The old private sector banks existed prior to nationalization in 1968 and kept their independence because they were either too small or specialist to be included in nationalization. The new private sector banks are those that have gained their banking license since the change of policy in the 1990s i.e. LPG Policy. According to RBI Report 2018, 21 private sectors banks are actively working in India. There are 28805 branches working with 59165 ATMs Centers. On the point of view of branches and ATMs centers ICICI bank Ltd, HDFC bank Ltd and Axis bank Ltd are the top three banks in respectively. Table 01, shows that, total number of private banks in India.

Table 01: Number of Private Banks branches and ATMs in India

Sr. No.	Name of the Bank	Branches				ATMs		
		Rural	Semi - Urban	Urban	Metro-politan	Total	On-site	Off-site
	Private Sector Banks	6,160	9,242	5,926	7,477	28,805	23,564	35,601
1	Axis Bank Ltd.	618	1,113	879	1,128	3,738	2,259	10,575
2	Bandhan Bank Ltd.	1,359	1,262	704	377	3,702	475	-
3	Catholic Syrian Bank Ltd.	44	224	88	64	420	217	43
4	City Union Bank Ltd.	91	239	120	151	601	924	710
5	DCB Bank Ltd.	65	81	77	96	319	283	253
6	Dhanlaxmi Bank Ltd.	20	107	65	65	257	205	141
7	Federal Bank Ltd.	154	683	212	194	1,243	1,185	501
8	HDFC Bank Ltd.	969	1,526	920	1,344	4,759	5,874	6,934
9	ICICI Bank Ltd.	985	1,449	992	1,441	4,867	5,260	9,134
10	IDFC Bank Ltd.	25	44	40	58	167	69	2
11	IndusInd Bank Ltd.	269	332	368	438	1,407	1,008	1,277
12	Jammu and Kashmir Bank Ltd.	480	162	103	167	912	691	520
13	Karnataka Bank Ltd.	173	190	219	228	810	531	822
14	Karur Vysya Bank Ltd.	126	298	161	206	791	767	1,033
15	Kotak Mahindra Bank Ltd.	194	278	298	618	1,388	1,083	1,148
16	Lakshmi Vilas Bank Ltd.	105	169	124	160	558	436	595
17	Nainital Bank Ltd.	37	31	36	32	136	-	-
18	RBL Bank Ltd.	51	76	43	94	264	188	181
19	South Indian Bank Ltd.	96	428	159	172	855	734	588
20	Tamilnad Mercantile Bank Ltd.	106	247	80	77	510	468	667
21	Yes Bank Ltd.	193	303	238	367	1,101	907	477

(Source: RBI Report June 2018)

Results

A total of 50 banking institutions including 30 private sector banks, 18 public sector banks and 5 foreign banks And out of 100 account holders/customers of banks, 40 private sector banks, 40 public sector banks and 20 foreign banks were use to obtain data. The banks were sampled on the basis that they have at least on form of global IT innovation delivery channel like that online banking, mobile banking, internet banking and other telecommunication technology were used. 50 interviews of banks and 100 questionnaires were used as research result obtain.

An analysis of the types of electronic delivery channels are utilized by banks in India in presented in table 02 & 03 above. The data was basically from personal interviews with bank executives, bank customers and IT executives in the respective banks. The most of the bank customer used ATMs and Branch networks for withdrawing money, cash transfer from one to another accounts, checking account balance and printing mini statements.

The 100 percent of bank customers agreed that, they used ATM as most popular services of banks. It was resulted that most of the customers frequently used the ATMs for bank transactions such as printing mini statements, checking account balance, cash transfers etc. They were visit ATMs center more than four times in a month. This indicates the significance of globalization of the banking sector.

Table 02; Responses of bank customers about Banking services

Bank Services	Private sectors banks	Public sectors banks	Foreign banks
ATMs Services	100%	100%	100%
Online Banking	49%	36%	57%
Banking Networking	89%	99%	100%
Mobile banking	47%	39%	54

Table 02, indicates that, most of the foreign banks provides IT based services to his end customers as follows Private sectors and public sectors banks respectably. It shows that, most of the banks provide IT based services to his customers because of Globalization.

Banks services after and before globalization

The research indicates that, the bank services after and before globalization in India. It was indicates that, before globalization most of the banks were providing traditional services on the door stop of the banks. It was not more qualitative services as camper to today's services. Now, most of the banks provide qualitative services to his end customers.

Above 75% of the banks experts and IT innovations agreed that, today's banks services quality are enhanced as camper to traditional banking. It was found that IT technology was helpful to improving the quality of products and services of banks in India. It is helpful to reducing cost transaction and time saving. The most of the respondent agreed that IT innovation has made due to globalization and it positively impact on the growth of banks sectors.

Conclusion

Globalization refers to the process in which people, ideas and goods spread all over the worldwide, spurring more interaction and integration between the world's cultures, governments and economy. Now due to the globalization, banking sectors services are becoming a globalized. According to RBI study report 2018, in private sector banks in India are 21 banks which have 28805 branches in Rural, Semi-Urban, Urban and Metro-Politan area. As a same manner, 21 Public sector banks are working in banking business with 90821 branches and foreign banks are 45 banks with 286 branches. This report shows that, today's banking service quality enhanced with global. Research indicates that, the service quality of banks sectors are affected due to globalizations.

Bibliography

1. Banking sectors in India- Dr. S. R. Gupta
2. Indian Globalization- S. R. DAS
3. Innovation in banking sectors- Dr. K. T. Khurdip
4. Research methodology- Dr. P. R. Prasad
5. Impact of globalization of banking services quality- Kosmas Njanike
6. Globalization and Indian banking sectors- T. V. Shrivvasta
7. www.rbi.in.ac.
8. www.mahagovn.in.ac.
9. RBI Reports june 2018

Growth of Invested Capital in Industry Sectors in India

Prof. N. B. Kale

HOD of Commerce,

Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur Dist. Osmanabad

Introduction

The industrial sector plays the most important role in economical development. It is one of the main sectors that contribute to the Indian GDP and fourteenth in the factory output all over the world. Manufacturing, mining and quarrying, and electricity, water supply, and gas sectors contributed 27.6% of the Indian GDP and it employs over 17% workforce in the country. It all affected due to industrialization have been the past-independence in India. A large number of industries have been established in the past-independence i.e. private, public and joint sectors. There are a lot of industrial resources available in India, especially human resources and raw materials.

The Growth Rate of the Industrial Sector in India GDP came to around 26 % in 2013-2014. According to the World Bank, India's industrial manufacturing GDP output in 2015 was 6th largest in the world on current US dollar basis i.e. \$559 billion and 9th largest on inflation adjusted constant 2005 US dollar basis \$197.1 billion.

In the current year, petroleum products and chemicals are a major contributor to India's industrial GDP and together they contribute over 34% of its export earnings. The pharmaceutical industry has grown in recent year to become a major manufacturer of health care products to the world. It is expected to grow at a CAGR of 15.92% to reach \$55 billion in 2016.

In Indian industrial sectors involved most major industries like that, Engineering, agricultural industry, petroleum product and chemicals, Pharmaceuticals, Gems and jewellery and textile etc. in this research paper, focus on the industrial numbers and capital invested on it in selected five states and comprised it.

Objectives of the study

The objective of the present research to focus on the industrial numbers and capital invested in this sector.

1. To know the number of factories increasing in all over India.
2. To know the capital invested in Indian factories.
3. to compare capital and number of factories increases in all over India.

Research methodology

According to Clifford Woody, "Research comprises defining and redefining problems formulating hypothesis or suggested solutions, collecting, organizing and evaluating data, making deductions and reading conclusions and at preceding cautiously testing the conclusion to decide whether they fit the formulating hypothesis."

1. Data Collection

For achieving the objectives of this research study, the data has been collected from secondary sources. The secondary source has been used to collect the data. It is involved magazine, newspaper, books and internet. For this study purpose, data has been collected from 2010 to 2016 related to factories number and invested capital on it.

2. Sample selected

This study done on limited period data from 2010 to 2016. This data related to state wise factories numbers and state wise capital invested on it. Here only 5 states are selected as a sample for study and overall Indian data has been taken into account for study.

- **The reasons for the increase of Industry Growth Rate in India GDP**

The reasons for the rising of Industry Growth Rate in India GDP are that huge amounts of investments are being made in this sector and this has helped the industries to grow faster. Table no. 01 & 02 shows that, 5th state wise number of factories unit in India from 2009 to 2016 and 5th state wise capital invested in India.

Table no 01: State wise number of Factories unit of sampled states and all states.

Year	Maharashtra	Bihar	Rajasthan	Tamil Nadu	Punjab	All state total
2009-10	19457	1918	6811	26790	10262	158877
2010-11	27892	2805	8172	36848	12770	211660
2011-12	28215	3231	8444	36996	12593	217554
2012-13	28949	3345	8782	36869	12427	222120
2013-14	29123	3419	8820	37378	12278	224576
2014-15	28601	3529	8986	37878	12413	230435
2015-16	28210	3623	9049	37331	12521	233116

(Source: RBI Survey Report 2018)

Table one shows that, the top five states in number of factories. It shows that Tamil Nada, Maharashtra and Punjab are the first, second and third places respectively.

Chart 01: State wise no. of Factories Unit

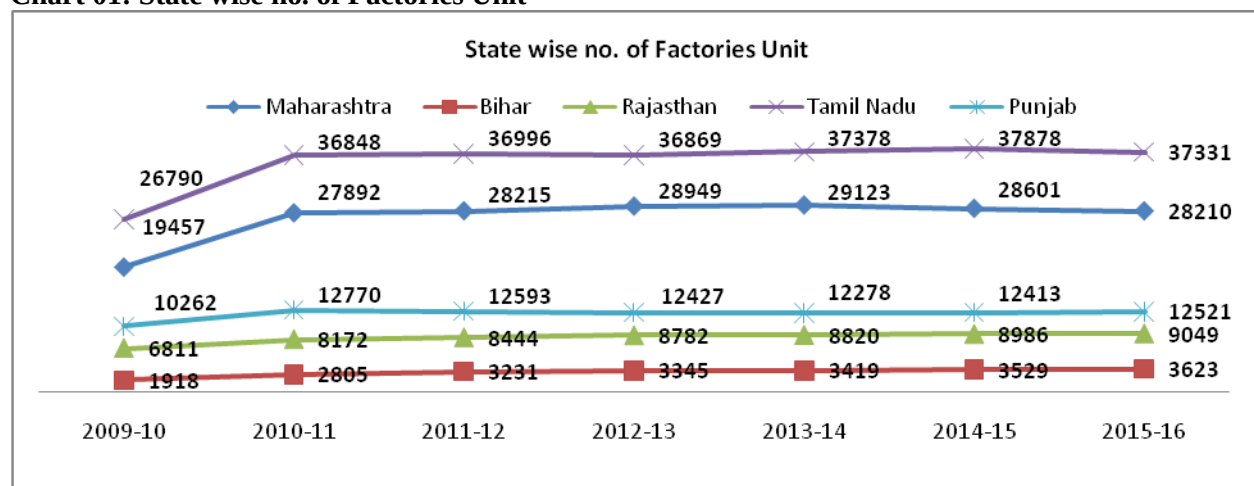
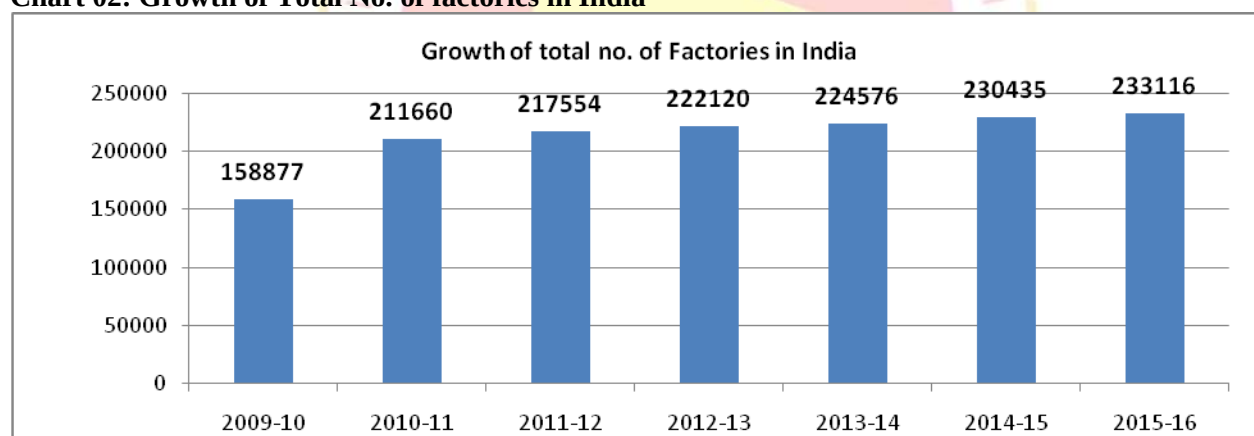

Chart 01 indicates that, Tamil Nadu is the number one in Factories units. Second are Maharashtra and third place of Punjab.

- Growth of Total Number of Factories in India**

Chart 02 indicates that, the total number of factories in India is 1498338 from 2009 to 2016. In 2009-10, total number of factories was 158877 and 233116 in 2015-16. It shows that, from last five years total number of factories in India growing rapidly.

Chart 02: Growth of Total No. of factories in India

- Invested capital in India**

India is the 8th numbers in capital invested in industrial sectors. It includes, Manufacturing, Engineering, agricultural industry, petroleum product and chemicals, Pharmaceuticals, Gems and jewellery and textile etc. table 02 indicates that, Tamil Nadu is the first place in Capital Invested, followed that Maharashtra, Rajasthan, Punjab and Bihar respectively.

Table 02: State wise Invested Capital in India

Year	Maharashtra	Bihar	Rajasthan	Tamil Nadu	Punjab	All state total
2009-10	2930990.9	75574.4	548477.1	1975193.4	484294.9	19330539.5
2010-11	3547372.5	88218.4	734146.8	2325644.2	639673.5	23935800.2
2011-12	4123780.2	121966.2	791188.5	2596795.2	678449.7	28411473.3
2012-13	4972327.2	118728.4	883524.7	2922600.6	706184.9	31441121.5
2013-14	4871666.3	139174.6	1028781.6	3805336.7	767882.9	33845553.5
2014-15	4979801.9	158966.0	1082385.1	3291681.4	834877.9	35139643.1
2015-16	5925044.7	150784.7	1187914.1	3500178.4	829047.2	39256930.0

(Source: RBI Survey Report 2018)

Chart 03 indicates that, Tamil Nadu and Maharashtra are the first and second place in capital investment in India.

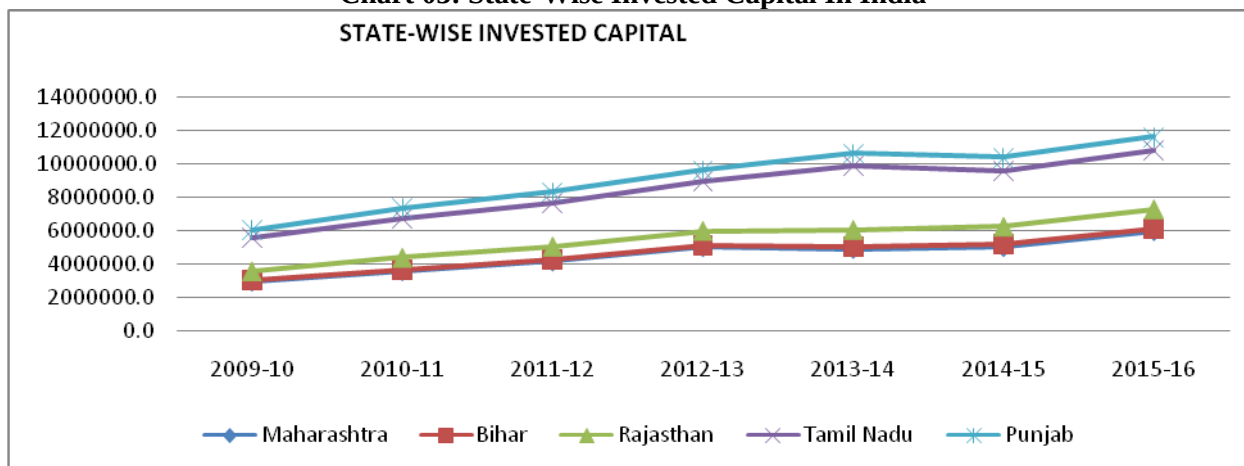
Chart 03: State-Wise Invested Capital In India

Chart 03 shows that, the capital invested in India was increasing fasters in Tamil Nadu, Maharashtra, Rajasthan, Punjab and Bihar.

Conclusion

The industrial sector plays the most important role in economical development. It is a one of the main sectors that contribute to the Indian GDP and fourteenth in the factory output all over the world. Manufacturing, mining and quarrying, The Growth Rate of the Industrial Sector in India GDP came to around 26 % in 2013-2014. According to the World Bank, India's industrial manufacturing GDP output in 2015 was 6th largest in the world on current US dollar basis i.e. \$559 billion and 9th largest on inflation adjusted constant 2005 US dollar basis \$197.1 billion.

It is concludes that Tamil Nadu, Maharashtra, Rajasthan, Punjab and Bihar are the most industrial factories sited in India respectively in number of factories and investment.

Bibliography

1. Indian Growth rate survey- Dr. S. D. Sharma
2. Acharya, S. and Nair, N.K. (1978), "Empirical Issues in Total productivity Measurement: An Experiment with Cement Industry in India", Productivity
3. www. Rbi.ac.in
4. www. Shodhganga.ac.in
5. "Financing Small and Medium Enterprises in the Asia-Pacific Region", Small Industry Bulletin For Asia and The Pacific, United Nations, New York,
6. Industrial Growth in India: Stagnation since Mid-Sixties, Oxford University Press, New Delhi, India.
7. Ahluwalia, I.J. (1991), Productivity Growth in Indian Manufacturing, Oxford University Press, New Delhi, India. Aigner, D.J. and Chu, S.F. (1968), "On Estimating The Industry Production Function", American Economic Review
8. Ali, A.I., and Seiford, L.M. (1993), The Mathematical Programming Approach to Efficiency Analysis in H.O. Fried, C.A.K. Lovell & S.S. Schmidt (Eds.),
9. "Infrastructure and Regional Distribution of Small Scale Industries in Gujarat", The Asian Economic Review, Vol. 32, No 3, pp.18

Benefits Of E-Commerce After Globalization

Miss. Poojangi G. Londhe¹
M.Com., Students
Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur

Miss. Supriya V. Hatkar²
M.Com., Students
Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur

Introduction

Today, e-commerce plays the most important role in the business sector. Now consumers can purchase almost anytime online 24 and 7 a day and get an ultimate shopping experience. Due to that e-commerce industry are increasing day today. Every businessman is trading to established online shop or stores. Now, various business entities established own website for doing online business.

Online shopping has develop into a popular trend in India at the present, Flipkart online shopping portal have changed the meaning of online shopping in India. There are so many e-commerce websites in India for particular products lick that Lenskart, Shimplly, shoestores and Mobile Store. E-bay and Amazon are two international online shopping portals and making their way to India's nook and corners by offering best deal and one day home delivery. Shopping.rediff and shopping.indiatimes also offering various channels including online, selling over phone and also selling in bulk through B2B channel.

Since the e-Commerce industry is fast rising, changes can be seen over a year. The sector in India has grown by 34% (CAGR) since 2009 to touch 16.4 billion USD in 2014. The sector is expected to be in the range of 22 billion USD in 2015. This position are taken through flipkart, SnapDeal, myntra, jabong, shimplly, homeshop18, Yebhi and other lot of e-commerce sides.

E-Commerce

E-Commerce or Electronics Commerce is a methodology of modern business which addresses the need of business organizations, vendors and customers to reduce cost and improve the quality of goods and services while increasing the speed of delivery. E-commerce refers to paperless exchange of business information using following ways.

- Electronic Data Exchange (EDI)
- Electronic Mail (e-mail)
- Electronic Bulletin Boards
- Electronic Fund Transfer (EFT)
- Other Network-based technologies

In a simple word, Electronic Commerce is also known as e-commerce that consists of the purchasing and selling of products or services through electronic systems like computer networks and the Internet. In this modern world of technology, e-commerce is becoming a very significant option for many businesses as there are lots of companies that are interested in developing their online stores.

Objectives of the research paper

There are following objectives of this research.

1. To know the meaning of e-commerce.
2. To know the Indian market opportunities in e-commerce sector.
3. To know the benefits of e-commerce to India.
4. To given suggestion to development of e-commerce in India.

Research Methodology

In this research paper focused on e-commerce benefits in India. Today, e-commerce pays a most important role in industrial development. Due to that we need to know the benefits of e-commerce in Indian business sector.

The scopes of the research paper are so increased now, therefore, only used secondary data. In this research paper used secondary data for analysis and interpretation of data. Secondary data are collected though books, magazines, newspapers, previous research and internet etc.

Benifites Of E-Commerce In India

Today, e-Commerce has revolutionized the way companies are doing business in India. Now, consumers can purchase just about everything online 24*7 a day and get a final shopping experience. Before you opt for an e-Commerce business in India, have a look on its comprehensive benefits that you can enjoy:

E-Commerce advantages can be broadly classified in three major categories:

- Advantages to Organizations
- Advantages to Consumers
- Advantages to Society

Advantages to Organizations

1. Expand market in would:

In India, most of the business organizations are doing his business locally. Using E-Commerce in India, organization can make bigger their market to national and international markets i.e. world market with using minimum capital investment. An organization can easily locate more customers, best suppliers and suitable business partners across the globe.

2. Cost reduction:

In India, capital investment is a have become a meager problem day to day in small and medal scale industry. With the help of E-Commerce organization to reduce the cost to create process, distribute, retrieve and manage the paper based information by digitizing the information.

- **Advertising & Marketing Cost:** If you opt for ecommerce, you don't have to spend your money on advertising and marketing. However, organic search engine traffic, social media traffic and pay-per-click are some of the advertising channels that are cost-effective.
- **Personnel:** A complete automation of check-out, billing, inventory management, payments and other type of operational costs lower the total number of employees that you require to run your ecommerce business.
- **Eliminate Travel Cost:** Now, customers do not have to travel long distances to reach their desired stores as ecommerce allows them to visit the e-store anytime without traveling. With few mouse clicks, customers can make their purchase and have wonderful shopping experience.

3. Make a brand image in all over the world:

Indian organizations can make a brand image in all over the world. E-commerce improves the brand image of the company not only local market but also international market. That's affected directly selling process of the company.

4. Provide better customer services.

India is a largest country in population. Therefore, Indian business organization cannot provide better services to his customer. E-commerce helps organization to provide better customer services with the help of internet and home delivery.

5. Keep Eye on Consumers' Buying Habit:

The best thing is e-commerce retailers can easily keep a constant eye on consumers' buying habits and interests to tailors their offer suit to consumers' requirements. By satisfying their needs constantly, you can improve your ongoing relationship with them and build long-lasting relationships.

6. Simplify the business process:

India is a geographically homogenous area. Due to that, Indian business organizations face the various problems related to business process. E-Commerce helps to simplify the business processes and make them faster and efficient.

7. Allow Happy Customers to Sell Your Products:

With lots of customers' reviews and product ratings, you can easily increase your sells as new customers find that your products are good and effective. Make sure that you mention your clients' testimonials, reviews and product ratings as such things can help your new customers to purchase your products.

8. E-Commerce reduces paper work a lot.

9. Increasing productivity in India.

E-Commerce increased the productivity of the Indian business organization. It supports "pull" type supply management. In "pull" type supply management, a business process starts when a request comes from a customer and it uses just-in-time manufacturing way.

Advantages to Customers

1. 24x7 supports.

Customer can do transactions for the product or enquiry about any product/services provided by a company anytime, anywhere from any location. Here 24x7 refers to 24 hours of each seven days of a week.

2. More alternatives and quicker delivery

With the help of E-Commerce business organization can provides alternatives and quicker delivery of the product.

3. Compare product and purchase.

Indian markets are homogeneous. Therefore, consumer does not get more options to compare and select the better option. E-Commerce application provides user more options to compare and select the cheaper and better option.

4. Customer can give review comments and see others review:

A customer can put review comments about a product and can see what others are buying or see the review comments of other customers before making a final buy.

5. Offer Product Datasheets:

Consumers can also get description and details from an online product catalog. For your customers, it is very much important to get information about the product no matter whether the time of day and day of the week. Through information, your customers and prospects are making decision to purchase your products or not.

6. E-Commerce provides option of virtual auctions.

7. Readily available information.

A customer can see the relevant detailed information within seconds rather than waiting for days or weeks.

8. E-Commerce increases competition among the organizations and as result organizations provides substantial discounts to customers.

Advantages to Society

1. Customers need not to travel to shop a product thus less traffic on road and low air pollution.
2. E-Commerce helps reducing cost of products so less affluent people can also afford the products.
3. E-Commerce has enabled access to services and products to rural areas as well which are otherwise not available to them.
4. E-Commerce helps government to deliver public services like health care, education, social services at reduced cost and in improved way.

References:

1. Starting an online business.... By Shannon belew
2. Amazon top seller secrets.... By Brad schepp
3. E-commerce in india.... By Gupta and Sharma
4. Bzar magazine 24/6/2015
5. http://www26.americanexpress.com/privatepayments/info_page.jsp.
6. <http://www.transaction.net/payment/index.html>.
7. <http://www.cnn.com/2000/TECH/computing/02/03/pay.online.options.idg/>.
8. CyberCash, <http://www.cybercash.com>.
9. <http://www.sims.berkeley.edu/resources/infoecon/Commerce.html#cash>.
10. <http://ecommerce.internet.com/resources/library/paysolutions>.
11. <http://www.moneyzap.com>.
12. <http://www.paypal.com>.
13. Stanford Robotics Laboratory, overview of different payment technology systems like digital cash, anonymous credit cards and electronic checks, <http://robotics.stanford.edu/users/ketchpel/ecash.html>.
14. World Wide Web Consortium, <http://www.w3.org/ECommerce/roadmap.html>.
15. Worldwide E-Commerce Fraud Prevention Network, <http://www.merchantfraudsquad.com>.

Entrepreneurship Development After Globalization In India

Dr. Sudhir V. Mane,

Asst. Prof, HoD Dept. of Commerce, Shivneri
Mahavidyalaya, Shirur Anatpal, Latur

Mr. Santosh Abasaheb Johari

Abstract:

The micro, small and medium enterprises (MSMEs) make significant contribution towards economic growth, balanced regional development, employment generation and overall poverty reduction. This sector is the second largest sources of employment, next to agriculture. This sector is stronger pillar of Indian economy. MSMEs sector contribute 8% of GDP approximately, 45 percent manufactured output and 40 percent of export. It employs more than 60 million people. MSMEs sector has emerged as an important vehicle for attaining inclusive growth of the country.

Keywords : Micro, Small and Medium Enterprises (MSMEs), Economic growth, GDP.

Introduction :

The Micro, Small and Medium Enterprises (MSMEs) continue to be a vibrant sector of the Indian economy. It is estimated that there are about 26 million units (over 90 per cent of total industrial units) in this sector employing nearly 59 million people in India. They not only create job opportunities at lower capital cost comparing to other sectors, but also require lower capital investment and play a vital role for proper utilization of local resources and talent.

Organized industrial sector require an investment of Rs.6.66 lakh to generate employment of one person, whereas MSMEs sector generate employment of 1.27

persons with the same investment. This sector contributes nearly 45 percent manufactured output and 40 percent of the total export, it is estimated that MSMEs contribute around 15 percent of exports indirectly. In a span of over three decades, from financial year 1973-74 to financial year 2006-07, export from MSMEs has increased by more than 514 times. MSMEs sector has consistently registered a higher growth rate than the rest of the industrial sectors.

There are over 6000 products ranging from traditional to high-tech items, which are being manufactured by the MSMEs. In India, after agriculture, the MSMEs sector provides the maximum opportunities for both self-employment and jobs in the country. The MSMEs sector in India holds great potential for further expansion and growth in the future. In fact, the employment potential of the sector is un-matched by any other sector of the economy.

As per results of the Fourth Census of MSMEs in 2006-07, the number of MSMEs was estimated at 261 lakh, employment at 597.29 lakh persons and 72 percent and 28 percent of the MSMEs are manufacturing enterprises and service enterprises respectively in the country. In terms of size of the enterprise, 94.67 percent are micro enterprises, 5.05 percent are small enterprises and the rest 0.25 percent are medium enterprises.

The MSMEs have shown an average growth of 18 percent over the last five years, around 98 percent of the production units are in the MSMEs sector. We know that Small-scale industries were the dream of our father of nation Mahatma Gandhi. He has supported the growth of small-scale industries in India, because he had the vision that it will help the poor people of India to come up

Objectives of Studies

The main objective of the study is to examine the role of Micro, Small and Medium Enterprises (MSMEs) in the growth of Indian economy.

Research Methodology:

Data are mostly collected through desk research of online resources, research papers, conference documents, and other publications. Data from Micro, Small & Medium Enterprises has been used. Annual report on MSMEs by SIDBI is also used and various annual reports of State Financial Corporation, various financial institutions have been used. The data have been compiled from three types of sources: published documents and reports, the World Wide Web and statistical agencies. All data sources are listed at the end of this note and Web links are provided where possible. Simple statistical tools have been used for analyzing data.

Literature Review:

Micro, small and medium enterprises play an important role in economic development. Many developed economy achieved their development through the

Proper development of this sector. This sector registered a rapid growth in India. Based on high importance of the sector, a large number of literatures are available. A brief review of such literatures is made here.

Ahmad, Nisar (1987) Explores the various problems of small scale and cottage industries from the view point of micro and macro level in India with special reference to Jammu and Kashmir.

Jamuar, R.S (1992) In his study states the development of small- scale and cottage Industry in India and their role in Indian economy. He also discussed present position and problems of small-scale industry with special reference to industrial sickness, government policy and measure to develop small-scale and cottage industry.

The report of Economic Service Group, National Productivity Council (2004)

Had assessed the impact of de reservation on Production, Employment, and Technology up gradation etc. The case studies presented in this report cover various aspects of the small scale units like unit profile, the Products manufactured, infrastructure and manpower issues, SWOT analysis of the units, problems faced by the units and Government intervention required. These case studies would help us to understand unit specific issues emerged after de-reservation of the SSI unit.

Srinivas. Y (2005) In his study explains without adequate bank finance, SMEs cannot acquire or absorb new technologies or can they expand to compete in global markets or even strike business linkages with larger firms. At the same time banks cannot consider the financing of SMEs as a viable option unless their priorities are addressed by SMEs. SMEs should be assisted largely by public initiatives involving participation of the banking industry.

Basu.S.K (2007) Tries to analyses the role and problems of small-scale industries. He emphasizes their importance in the economic development and their financial problems and also the role of state financial corporation in helping them.

Mohd. Saud Ilahi (2007) in his doctoral thesis states organizations providing non monetary support to small scale sectors, existing non monetary support system, firms which have availed themselves of non monetary support and their growth pattern, analyses the social, educational and economic background of entrepreneurs and problems involved in the effective utilization of non monetary support and the scope for evolving a better and more suitable support.

Ibrahim , Umar (2008) in his doctoral thesis examine the various strategic factors affecting the performance of Small and Medium Industries in Borno State of Nigeria” identifies the factors, problems, constraints, difficulties and challenges facing the small and medium industries (SMIs) in the State and the various macroeconomic policies and incentives provided for the development of small and medium industries in Nigeria,

Mehta, Om Prakash (2009) in his study explain the various challenges that have to face MSMEs are competitiveness in IT including internet, Computer based technology, productivity, quality, non-conventional methods of production in manufacturing, easy and timely availability of finance/credit at reasonable rate of interest, marketability of products in indigenous and global market.

A study conducted by Chakrabarty. K. C . (2010) States that with increasing competition, introduction of new products and stringent regulatory environment, the role of banks needs to change from mere lenders to partners in business. There is a need for greater participation of banks in the affairs of their constituents by convergence of credit services and non-credit services. The banks should not only provide differentiated products for MSMEs, but also provide counseling & guidance to new and established businesses, extending marketing support etc. Similarly, the Government and other institutions entrusted with development of the MSMEs sector need to focus providing an enabling environment, infrastructure and forward & backward linkages so that the credit function being discharged by the banks is adequately supplemented by their non credit functions.

Varma.U. K (2011) in his study on MSMEs recognized that while credit, marketing etc. are essential, the critical factor that drives growth is technology. In the present economic scenario of globalised competitiveness, it is the technological edge that will determine the winner.

Concept Of MSMEs

MSME can be defined from the aspect of number of person employed and amount of investment in plant and machinery. From the viewpoint of number, micro enterprise is defined as an enterprise, which employs fewer than 10 persons, small enterprise is defined as an enterprise, which employs fewer than 50

persons, and medium-sized enterprise is defined as an enterprise, which employs fewer than 250 persons. From the viewpoint of investment in plant and machinery and equipment the Micro, Small and Medium Enterprises Development Act, 2006 are defined Micro, Small & Medium Enterprises. The Act classified Micro, Small and Medium Enterprises (MSME) into two classes:

(a) **Manufacturing Enterprises:** The enterprises engaged in the manufacture or production of goods pertaining to any industry specified in the first schedule to the industries (Development and Regulation) Act, 1951. The Manufacturing Enterprise is defined in terms of investment in Plant Machinery.

Manufacturing Sector

Enterprises Investment in plant & machinery

Micro Enterprises Does not exceed twenty five lakh rupees Small Enterprises More than twenty five lakh rupees but does not exceed five crore rupees Medium Enterprises More than five crore rupees but does not exceed ten crore rupees (b) **Service Enterprises:** The enterprises engaged in providing or rendering of services and are defined in terms of investment in equipment.

Service Sector

Enterprises Investment in equipments

Micro Enterprises Does not exceed ten lakh rupees: Small Enterprises More than ten lakh rupees but does not exceed two crore rupees Medium Enterprises More than two crore rupees but does not exceed five crore rupees Contribution of MSMEs towards economic development can be analyzed from the viewpoint of:

- Growth trend of MSMEs,
- Contribution of MSMEs toward GDP,
- MSMEs and Employment generation,
- Contribution of MSMEs towards Export,
- MSMEs and country's total production,
- Fixed investment made by MSMEs in different sectors.

All of these contributions are briefly discussed below:

Growth Trend Of MSMEs

The MSMEs sectors registered a high growth rate comparing to other industrial sector. This is mainly due to its various advantages comparing to other sectors and Indian economy which is more close to MSMEs environment, like cheap local resources, local talent, cheap labour, high demand etc. Moreover the socio – economic policies adopted by India since the industries development & regulation Act, 1951 have laid stress more on MSMEs sectors as a vehicle to develop Indian economy. Second five-year plan also place more emphasis on industrial development and adopt various policies for proper development of this sector.

Table No:1
Growth Rate of MSMEs in India
(Base 2005 3rd All India Census 147.38)

Sr. No.	Year	No. of Enterprises (Figure in Lakh)	Growth Percentage (%)
1	2006-07	361.76	10.00
2	2007-08	377.36	10.43
3	2008-09	393.70	10.88
4	2009-10	410.80	13.56
5	2010-11	428.73	18.51
6	2011-12	447.66	23.75
7	2012-13	467.56	29.25

(Source: Ministry of MSMEs- Annual Report 2013-2014)

Table No:7
Total Export by MSMEs -All India (In Crore)

Sr. No.	Year	Export by MSMEs (In Crore)	Percentage (%)
1	2003-2004	97644	1.27
2	2004-2005	124417	1.62
3	2005-2006	150242	1.96
4	2006-2007	182538	2.38
5	2007-2008	202017	2.64

6	2008-2009	839978	10.97
7	2009-2010	845125	11.03
8	2010-2011	1142649	14.92
9	2011-2012	1459280	19.05
10	2012-2013	1546766	20.21
11	2013-2014	1068089	13.95
Total		914115	100.00

(Source: Ministry of MSMEs- Annual Report 2013-14)

Central Government Role (Policy) For The Development Of *Msme's*:

- Prime Minister's Employment Generation Programme - All India Census of MSMEs - Credit Guarantee Scheme - National Manufacturing Competitiveness Programme	- MSE-Cluster Development Programme (MSE-CDP) - Credit Linked Capital Subsidy Scheme - Entrepreneurship and Skill Development - Rajiv Gandhi Udyami Mitra Yojana - Performance and Credit Rating Scheme - Financial assistance on bar code

Association And Regulating Bodies For *Msme's* :

There are mainly two regulating boundaries regarding MSME's:-

- National Small Industries Corporation**
- National Board for MSMEs**

Indian *Msme's* Sector: Challenges

Despite its commendable contribution to the Nation's economy, MSME Sector does not get the required support from the concerned Government Departments, Banks, Financial Institutions and Corporate, which is a handicap in becoming more competitive in the National and International Markets.

MSMEs face a number of problems –

- Mentoring and advocacy - Credit - Absence of adequate and timely banking finance, - Limited capital and knowledge, - Infrastructure - Globalization of trade and commerce - Non-availability of suitable technology, - Low production capacity, ineffective marketing strategy,	- Identification of new markets or market access, - Constraints on modernization & expansions, - Non availability of highly skilled labour at affordable cost, - Follow-up with various government agencies to resolve problems - Exit mechanism - Strategy interventions for revitalization and growth etc.

Conclusion

MSMEs, as a major contributor towards growth of domestic economy and employment generation, should also get adequate support for its growth and development in terms of policy framework, incentives and other relevant aids and supports like providing good infrastructural facilities, developing various industrial parks and technology incubators under MSME cluster development programmes, creating networks of organisations which help to provide training to the skilled workforce to improve productivity, encourage entrepreneurship and competency in management, funding R&D investments, technology advancement may work for the betterment of the sector. Although, Indian MSMEs are finding it difficult to sell their products in the domestic and international markets because of increasing competition and to make their products globally competitive, Indian MSMEs need to up-grade their technology and put more emphasis on innovation.

References

- Bonfring International Journal of Industrial Engineering and Management Science, Vol. 1, Special Issue, December 2011 "MSMEs: The Key to Entrepreneurship Development in India" Dr.K. Alamelu and R. Baskaran
- IJMBS Vol. 3, Iss ue 2, April - June 2013 "Sustainable Trends and Policies of MSME in Economic Development in India: An Empirical Study"
- <http://www.kvb.co.in/msme/msme.html>
- <http://msme.gov.in>
- "Innovation readiness of Indian SMEs - Issues and challenges" Year : February 2012, annual FICCI MSME Summit 2012

A Study of Changes in Banking Sector after Globalisation

Mr. Santosh Maruti Arjunwade

Research Student,
Department of Commerce and Management, Shivaji University, Kolhapur.

Abstract:

After Globalisation banking sector can be changed like Loan, Bonds, FDI, Shares, and Interest rate, Facilities, Deposits, Sub System and Structure etc. Changes in the Banking sector in India after globalization is the banks are ready to adoption of new technology and survive in the competition. In banking sector NPAs can reduced, operating cost can reduced, enhancing corporate governance and alignment, organizational restructure and banks working customer centric services. Researcher used secondary data for the purpose of analysis of study.

Researcher conclude that the impact of globalization in banking sector is significant several changes in banking sector such as modern banking, banks are undoubtedly and financial globalization. In Indian banking system many transformation changes in several decades like regulatory, changes in technology, liberal in financial market, increase competition, improve customer services. The new opportunities and challenges for banking sector they continuous renewal of methods and techniques in bank management.

Introduction:

India always controls monetary and banking policies. The 'Banking Regulation Act 1949' was amended on 1 February, 1969. Under the provisions of the amended Act, the banks were required to work certain functions for the social welfare of the weaker sections of the society. On 19 July 1969, 14 major commercial banks were nationalized through an ordinance each having deposits of more than Rs.50 crores. The objective of nationalization was effective decentralization of credit to the priority sectors such as agriculture, small scale industries, exports etc. and to provide liberal banking facilities by extending banking units to rural areas. To achieve these goals, sectors constituting weak and backward areas and the exporting sector were charged lower rates of interest than that charged on established business, thereby subsidizing these sectors. Banking sector reforms in post liberalization era A large number of reform measures have been undertaken within the framework of the new Economic policy 1991. Indian economy has been recording impressive growth rates since 1991. The main thrust of the financial sector reforms has been the creation of efficient and stable financial institutions and development of the markets, especially the money and government securities market. In addition, fiscal correction was undertaken and reforms in the banking and external sector were also initiated. The year 1991-92 is the year of remarkable initiatives taken by the Government of India affecting the various facets of the Indian economy. Considering the scenario in which banking sector was in the year 1990-91, a number of initiatives were taken by the Reserve Bank of India for improving the efficiency of the banking sector and for opening up the banking sector.

There are three phases in banking sector:

- 1. Pre-Nationalisation era -1947 to 1969 the Banks are established as under :** In pre-Nationalisation Era the indigenous credit instrument very famous they issue Hundies. In indigenous banking system the bankers known as Shroffs, Sahukars, Shahus and Mahajans etc. Central Banks of India 1911, Bank of India-1906, Pajab National Bank-1894, Bank of Baroda-1908, United Commercial Bank-1943, Canra Bank-1906, United Bank of India-1950, Dena Bank-1938, Union Bank of India-1919, Alhabad Bank-1865, Syndicate Bank-1925, Indian Overseas Bank-1836, Indian Bank-1907, Bank of Maharashtra-1935, Bank of Hindustan-1770 Bank of Kalkata-1806 Bank of Bombay-1840 Bank of Madras-1843 Alahbad Bank and Aliance Banki of Shimla-1865 Avaydy Commercial Bank-1881, Panjab Nationalise Banki-1894 Reserve Bank of India-1935 14 Banks are Nationalised - 1969
- 2. Post-Nationalisation or Pre-Liberalisation era -1969 to 1991 sum changes in Banking sector as under:** In 1959, the SBI Subsidiary Bank (Merger) act was proposed and the following eight state-associated banks were taken over by the SBI as its subsidiaries. State Bank of Hyderabad, State Bank of Bikaner, State Bank of Jaipur, State Bank of Saurashtra, State Bank of Patiala, State Bank of Mysore, State Bank of Indore, State Bank of Travancore. On 1969 the P.M. Indira Gandhi announced the 14 scheduled commercial banks are nationalized each banks having deposits work Rs. 50 Crore. In 1969 the lead bank scheme was introduced. Banking Regulation Act-1949, State Bank of India-1955, Bank State Bank of Bikanery and Jaypur-1963, First RRB established in 1975, IDBI Bank-1964, SIDBI-1990, NABARD-1979, EXIM Bank-1982, UTI-1964, HDFC-1977, NHB-1988.
- 3. Neo-Liberalisation or Post Liberalisation era -1991 to onward in period changes in banking sector as under:** The objective of financial sector reform is create an efficient, competitive and stable financial sector and to increase the growth of financial sector. State Bank of Sourashtra merged in SBI-2008, State Bank of Indore merged in SBI-2010, After Globalisation banking sector can be changed like Loan, Bonds, FDI, Shares, and Interest rate, Facilities, Deposits, Sub System and Structure etc. Changes in the Banking sector in India after globalization: The banks are reedy to adoption of new technology and survive in the competition. In banking sector NPAs can reduced, operating cost can reduced, enhancing corporate governance and alignment, organizational restructure and banks working customer centric services. After 1991 Globalization the banks are

ready face global challenges and accept global opportunities in banking sector. But sum factors was influencing the banking business as under. Regulated Interest Rate System., Less focus on profitability, Lack of transparency in banking transaction, More competition , Extra support from government ,Excessive Regulation on banking business etc.

The changes are as follow:

- 1) Maintain high quality of assets.
- 2) Technology up gradation/ update technology.
- 3) Increase Shareholders Value.
- 4) Changing needs of customers.
- 5) Management of Impaired Assets.

The Narashimham Committee suggested that banks are flexibility in operation, reduction, Reduction reserve requirements, audit the records, adopt technology, supervision to banking operation, Improvement in productivity, liberalization regulatory framework etc.

Objectives of The Study:

- 1) To study Overview of banking sector in India after globalisation.
- 2) To Study banking Services changes after globalisation in India.

Methodology of Study:

The Study based on Secondary data. Researcher collects information in Books, Journals, Articles, Newspaper, Magazines, and Various Reports etc.

Analysis on the Study

In 1991 the India can adopt L.P.G. policy also called new economic policy. In this period the Narshimhan Committee was published banking sector report and suggest sum recommendation the government can adopt that recommendation. **Effects of globalization on the banking management:** after 1991 the globalization the banks are changes in the economic environment in financial liberalization and new technologies, strategies can adopted in banks management. The globalization effect on banking sector is positive but sum exception the effect is negative in that positive effect is results the current financial institution are financially stability and risk can be mange. Increases the cleverness of financial products and services and also the risk are diversify. The financial banks and institution are functioning with market focused activities and they must develop new approaches such as risk management method and also the all type of risks can manage. The high levels of competition in banking sector the bank are facing that competition. In banking management one of new changes is outsourcing risk mean securitization and derivatives market. These two major innovations of recent decades are basically based on the same approach: credit risk, currency risk and market risk that banks are unwilling to assume are transferred to investors which in this case are insurance companies, mutual funds or hedge funds. Securitization of bank loans is change of credits in negotiable instruments disposal to investors. This way bank manages to get off-balance sheet illiquid claims, avoiding in this way the need to fund them. The entire banking system in India has restructuring new technologies can adopted for competition and IT revolution has made it possible to extra and simple service provide. The banks are provide various type of loans such products, housing loan, car loan, personal loan, consumer durable loans , educational loans, gold loan etc. The banks are also provide Customized banking products, such as Investment Advisory Services, photo-credit cards, cash Management services, Investment products and Tax Advisory services market mutual fund schemes, market bonds and debentures, Insurance Service. New distribution channels are being used; more & more banks are introducing services like disbursement and servicing of consumer loans, Credit card business. Direct Selling Agents (DSAs) of various Banks go out and sell their products. Currently the Home banking has already become common. Now you can all banks are provide phone banking and internet banking facility. The ICICI bank was the first among the new private banks to launch its net banking service. It allows the user to access account information over a secure line, request cheque books and stop payment, and even transfer funds between ICICI Bank accounts. Citibank has been offering net banking to customers. Products are fond of credit cards, debit cards, flexi deposits, ATM cards, personal loans plus consumer loans, housing loans and vehicle loans have been introduced by a number of banks.

The main features of the banking reforms can be summarized as follows:

- 1) **Increased competition:** After globalization the competition in banking sector was increased because of liberal rules and entry to foreign banks and new domestic banks.
- 2) **Ownership:** early combination of government capital to renew public sector banks followed by allowing private ownership of up to a maximum of 49% of total equity. In fact, up to 20% of private equity can be held by foreign individuals and financial institutions
- 3) **FDI:** FDI (foreign direct investment) in private banking sector allowed up to a limit 75%.
- 4) **No regulation in interest rate:** the regulation in both deposits interest and loan interest can be deregulation.
- 5) **Reduce Reserve Ratios:** after globalization the Statutory Reserve ratio and Cash reserve ratio can reduce.

- 6) **Introduction of new techniques:** After globalization the banking sector can implement and introduced new best practice in banking sector, capital adequacy ratio, accounting recognition, provisions etc.
- 7) **Established new apex board:** after globalization establishment of the board of financial supervision the board can working for banks, financial institutions and also non-banking financial compnies.
- 8) **Introduced new rating system:** After globalization in banking sector introduced new rating system as called CAMELS and ALTSMANS models this rating are useful to risk measurement and risk supervision.
- 9) **Corporate Governance:** with the help of corporate governance through greter transparency norms supplemented by market discipline and that can be introduced in globalization.

Changes in Customers Services in Banking Sector after Globalization:

Banking Service: The banks are provide high level of service such as ATM cards the ATM cards carry easy, low time for transaction and easy transaction in services. The banks are implementation of CBS(Core Banking System) services in core banking services the customer have to spend considerable time at the branch counters to compete their transaction. After A post nationalization Number of change in banking sector. Currently changes in banking system also called modern banking services banks are focused on customer satisfaction. Banks are giver extra facility, security of transaction, reliability, speedy transaction, quick response, customer satisfaction etc. The banks are introduced ATM, Online banking and Mobile Banking to customers because of maintain customer loyal. In current situation banks are not follow traditional method of banking system the can provide services to customer for more comfort.

1) ATM Cards (Automated Teller Machines)	8) Safe Deposit Vault	16)Credit and debit cards
2) Credit and Debit Cards	9) Night Safe	17)Changes in System Lockers
3) Internet banking	10)Travelers Cheque	18)Updating of bank passbooks
4) Tele banking	11)Corporate Cash Management	19)Working as intermediate
5) SEIFT Banking Service	12)Very Small Terminals	20)Advances for debit/credit amount
6) Mobile Banking	13)Bank accounts:	21)Complaint Register.
7) Home Banking	14)Changes in Loans	
	15)Changes in Money Transfer:	

Finding of Study:

- 1) In all categories of banks like public, private and foreign banks are increase productive growths.
- 2) In banking sector the technical efficiency can be increased.
- 3) The public sector banks are more efficient and good working condition as compare to foreign banks but the private sector banks are less efficient working to foreign banks.
- 4) Banking growth is increase after globalization hence the employment can be generate in banking sector.
- 5) In current banking sector all banks are using advance technology because of more competition.
- 6) In banking sector competition can be increase because of rules are liberal and foreign and domestic banks entry in banking sector.
- 7) The foreign banks and private banks are more popular after globalization because they provide extra facility provided to customer hence the customer can attract from services.

Conclusion:

The impact of globalization in banking sector is significant several changes in banking sector such as modern banking, banks are undoubtedly and financial globalization. In Indian banking system many transformation changes in several decades like regulatory, changes in technology, liberal in financial market, increase competition, improve customer services. The new opportunities and challenges for banking sector they continuous renewal of methods and techniques in bank management. It is difficult to say that future banking management but the banks are prepare to continuous changes in upcoming era.

References:

1. I Do What I Do, (2013) Raghuram G. Rajan.
2. The Globalisation of The Banking Sector – Evolutions And Predictions (2012) Crina Raluca Bucur.
3. Globalization and its Effects on the Banking Management (2012)Drăgan Oana Raluca.
4. Impact Of Globalisation On Banking Services In India (2009) Sanjay Kanode.
5. Impact of Liberalization and Globalization on Productivity in Indian Banking: A Comparative Analysis of Public Sector, Private and Foreign Banks (2012) Subhash C. Ray.
6. Globalization and its Impact on Contemporary Banking in Transition Countries 2015 Ranka Mitrovic and Marijana Ljubic.
7. Globalisation Impact on Indian Banking Services (2017) Jai Prakash Tripathi1 and Farid Reshtya.
8. Impact of Globalization on Scheduled Commercial Banks with Reference to Agriculture Sector (2013) Srinivasa Rao Chilumuri.
9. Banking Reform In India (2004) Abhijit V. Banerjee†, Shawn Cole†, and Esther Duflo.
10. India As An Emerging Financial Market: Pre And Post Liberalization Scenario (2015) Sudhansu Sekhar Nanda.
11. Understanding Banking Sector Globalization1 (2008) Linda S. Goldberg.
12. Y V Reddy: Banking Sector Reforms In India - An Overview (2005) Y V Reddy.
13. Banking Sector Liberalizationin India (2005) Christian Roland.

Growth Of Most Preferred Ict Based Banking Services in Scheduled Commercial Banks In India**Mr. Meghraj B Barbole,**Assistance Professor, Alard Institute of Management
Science, Pune**Dr. Rupesh Ajinath Pawar,**Department Of Economics, School Of Social Sciences,
Solapur University, Solapur**Introduction:**

Banking sector plays very significant and important role in growth and development of every country. It occupies an important place in an economy of the country. Banking sector is one of the most important service sector among the all other services sector. There is no time and geographical limitation. We can access banking service at anytime and anywhere. We can transfer the money from one branch to another same bank's branches within second. Even we can transfer the money from one bank branch to any other different bank branches. It is possible due to use of information and communication technology (ICT) in banking sector. It plays very important and significant role in banking sector. Information and communication technology (ICT) helps to improve the efficiency of employee and profitability of bank. With the help of ICT, banks can provide the various banking services to their customers and that's helps to strengthen their competitive positions in rapidly changing and emerging economics. Indian banking sector gives more emphasis and importance to use of information and communication technology (ICT) in banking sector due to compete with foreign sector banks. Core banking system is good example of ICT based banking services. It is based on software which is used for common transactions among networked banks branches.

Information and Communication Technology (ICT) based banking services consist of Automated Teller Machine (ATM), Cash Deposit Machine (CDM), Retail Electronic Clearing, Prepaid Payment Instruments (PPI), Real Gross Settlement System (RTGS), Mobile Banking Services and Clearing Corporation of India Ltd (CCIL). It helps to provides fast, quick and efficient banking services to their customers at anytime and anywhere. Now, younger's and middle age people prefer to use ICT based banking services because of it helps to save the time, money, energy and efforts.

Review Of Literature:

Adoption of ICT in Nigerian banking sector was improved the productivity of banking sector and efficiency of operation and and service delivery (Adesolo, M., Moradeyo, O and Oyeniyi. K (2013)). Automated Teller Machine (ATMs) is most preferred ICT based banking services by customer (Kani, R and Joy.M (2013)). Issues and challenges faced by ATM customers of state banks of India in South Tamilnadu (Devadevan (2013)). Customers prefer to use of ATM as compared to other E-banking services (Komal and Vandna, R (2012)). There were various factors affecting on the adoption of e-banking services such as age, occupation, internet experience, banking experience, ATM, internet banking experience (Paul.S (2013)).

Statement Of Problem:

The role of information and communication technology is increasing in banking sector. With the help of ICT, banks provides various banking services such as ATMs, CDM, Mobile Banking services, Online Banking services, RTGS, NEFT and Point of Sale Machine (POS) etc. In past research study was given more focus on impact of ICT on banks profitability and efficiency, customer satisfaction and customer service delivery etc. Most of research was focused on problems in adoption and implementation of ICT based banking services. But present research study focuses on which factors greatly affecting on adoption and implementation of ICT based banking services among the customers and which ICT based banking services mostly preferred by customers and why they prefer that services? And what is the reason behind of that so that proposed research work entitled ***"Growth of Most Preferred ICT Based Banking Services in Scheduled Commercial Banks in India."***

Objectives Of Present Research Study:

1. To find out the growth of most preferred ICT based banking services among the customers of Indian scheduled commercial banks.
2. To examine the factors affecting on use of ICT based banking services in scheduled commercial banks in India.
3. To study the required steps to ICT based banking services in scheduled commercial banks in India.

Scope Of Research Study:

Present research study is about the growth of most preferred ICT based banking services among the customers and which factors greatly affect on use of ICT based banking services. Present research study to

find out what basis customers prefer to various ICT based banking services in Indian scheduled commercial banks.

Conceptual Framework:

Present research study focused on the most preferred ICT based banking services such as cards, prepaid payment instruments (PPI) and Mobile banking services. Cards consist of credit cards and debit cards which usage at ATMs centers and Point of Sale Machines (POS). Prepaid Payment Instruments (PPI) consists of M-wallet, PPI Cards and Paper Vouchers.

I. Prepaid Payments Instruments (PPI):

Prepaid payment instruments are methods of payment which facilitate to purchase of various goods and services against the value store on such instruments. Without storing the value on such instruments, we cannot purchase the goods and services. The value stored on such instruments represents the value paid for by instruments holders, by cash, by credit cards, by debit to a bank account. The prepaid payment instruments consists of M-Wallet, Prepaid Payment Instruments Cards, Paper Vouchers, Smart Cards, Magnetic Stripe Cards, Mobile Accounts, Internet Account And Any Other Such Instruments used to access the prepaid amounts.

II. Mobile Banking Service:

Mobile banking services is one of the most convenient ICT based banking services in Indian scheduled commercial banks. It refers to use of Smartphone with internet connection to perform the financial transactions including check of account balance , transfer the payments, bill payment, mini statement, DTH, mobile recharge, change m-pin, merchant payment and generate OTP through the Smartphone only. We can use mobile banking services at anytime and anywhere. It helps to save the time, money, energy and efforts.

Research Methodology:

Present research study was purely based on secondary data. Data was collected from report of RBI on payment system indicator, RBI report on trend and progress in Indian banking sector, report on technical committee on mobile banking services. There are various ICT based banking services such as Automated teller machine (ATMs), Cash Deposit machine (CDM), Internet Banking services, electronic fund transfer system (EFTS), Mobile banking services etc. present research study only took most preferred ICT based banking services such as cards usage at ATMs and POS machine, prepaid payment instruments and mobile banking service. This research study used compound annual growth rate (CAGR) statistical method to find out the growth rate in most preferred ICT based banking services in scheduled commercial banks in india. Present research study was based on all scheduled commercial banks consist of public sector banks, private sector banks and foreign sector banks.

Data Interpretation And Analysis:

Table-1.1: Growth of Credit and Cards Usage at ATMs and POS Machines (2012-13 to 2016-17)
(Volume In Million And Value In Billion)

Year ICT Products		2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	CAGR
Cards	Volume	6174.48	7219.13	8423.99	10038.67	12055.87	18.2
	Value	18670.65	22159.58	25415.27	29397.65	30214.00	12.8
1.Credit Cards	Volume	399.23	512.03	619.41	791.67	1093.51	28.6
	Value	1244.27	1556.72	1922.63	2437.02	3321.21	27.2
1.1 Usage at ATMs	Volume	2.51	2.96	4.29	6.00	6.37	26.2
	Value	14.43	16.87	23.47	30.41	28.39	18.4
1.2 Usage at POS	Volume	396.72	509.08	615.12	785.67	1087.13	28.7
	Value	1229.84	1539.85	1899.16	2406.62	3283.82	27.8
2.Debit Cards	Volume	5775.25	6707.10	7804.57	9247.00	10962.36	17.4
	Value	17426.39	20602.86	23492.65	26960.63	26901.79	11.5
2.1. Usage at ATMs	Volume	5308.39	6088.02	6996.48	8073.39	8563.06	12.7
	Value	16683.42	19648.35	22279.16	25371.36	23602.73	9.1
2.2 Usage at POS	Volume	466.86	619.08	808.09	1173.61	2399	50.6
	Value	742.97	954.51	1213.49	1589.27	3299.07	45.2

Source: RBI Report on Payment and Settlement System (2012-13 to 2016-17).

Above table 1.1 shows that rate of growth of cards usage at ATMs and POS machine during the period of 2012-13 to 2017. Table 1.1 indicates that rate of growth of volume (28.6%) and value (27.8%) of credit cards was higher than rate of growth of volume (17.4%) and value (11.5%) of debit cards at given a period of time. In case of debit cards, rate of growth of volume (50.6%) and value (45.2%) of debit cards usage at POS was higher than rate of growth of volume (12.7%) and value (9.1%) of debit cards usage at ATMs centers at given a period of time. on the other hand, rate of growth of volume (50.6%) and value (45.2%) of debit cards usage at POS was higher than rate of growth of volume (28.7%) and value (27.8%) of credit cards usage at POS at given a period of time.

In conclusion, rate of growth of credit cards usage at ATMs is higher than rate of growth of debit cards usages at ATMs centers at given a period of time and , rate of growth of debit cards usage at POS is higher than rate of growth of credit cards usages at POS at given a period of time. This research study found contradictory results because of credit cards mostly used for shopping and customers can paid their amount by credit cards usage at POS but this research study found that rate of growth of credit cards usage at ATMs is higher than credit cards usage at POS at given a period of time.

Table- 1.2: Growth of Prepaid Payment Instruments (PPI) (2012-13 to 2016-17).

(Volume In Million And Value In Billion)

Year ICT Product		2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	CAGR
M-wallet	Volume	32.70	107.51	255.00	603.98	1629.98	165.7
	Value	10.01	29.05	81.84	205.84	532.42	170.1
PPI Cards	Volume	33.76	25.60	58.91	143.47	333.11	77.2
	Value	49.62	28.36	105.35	253.77	277.52	53.8
Paper Voucher	Volume	0.48	0.53	0.55	0.56	0.56	3.9
	Value	19.60	23.63	26.24	27.97	28.06	9.4

Source: RBI Report on Payment and Settlement System (2012-13 to 2016-17).

Above table 1.2 shows that rate of growth of volume (165.7%) and value (170.1%) of usage of M-wallet was higher than volume and value of PPI cards and paper voucher during the period of 2012-13 to 2016-17. In conclusion, use of M-wallet in prepaid payment system is higher than any other prepaid payment instruments such as PPI cards and paper voucher at given a period of time.

Table-1.3: Growth of Mobile Banking Service (2012-13 to 2016-17).

Year	Mobile Banking Service	
	Volume	Value
2012-13	53.30	59.90
2013-14	94.71	224.18
2014-15	171.92	1035.30
2015-16	389.49	4040.91
2016-17	976.85	13104.76
CAGR	106.9	284.6

Above table 1.3 shows that rate of growth of volume (106.9%) and value (284.6%) of mobile banking services was higher than rate of growth of volume and value of credit cards, debit cards, PPI cards and paper voucher during the period of 2012-13 to 2016-17.

In conclusion, usage of mobile banking services is greater than credit cards, debit cards, PPI cards and paper voucher at given a period of time. People are more prefer to use mobile banking service as compare to other selected ICT based banking services at given a period of time.

ICT Based Transaction Required Steps:

There are given some required steps to ICT based banking transaction by Reserve Bank of India (RBI).

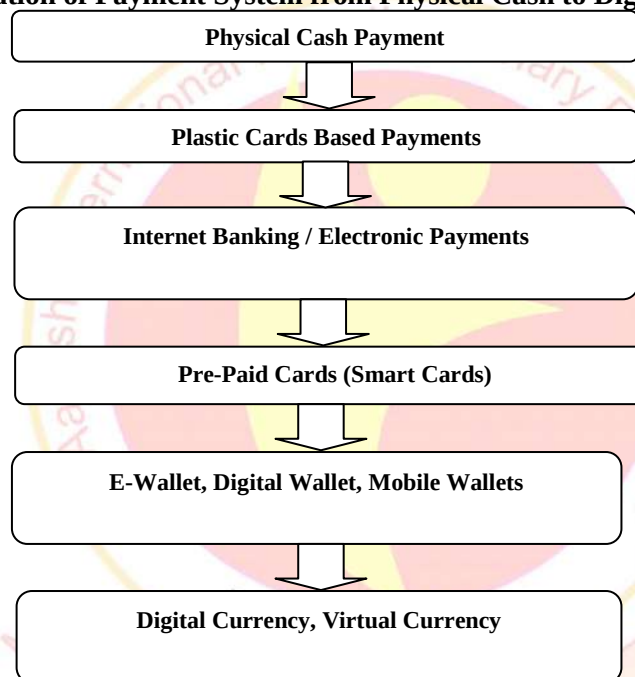
- Developing the application
- Data preparation
- Data transmit
- Debiting the amount from remittance banks account
- Crediting the amount at beneficiary's bank account
- Task at service branch
- Task at beneficiary branch

These are the steps which are given by Reserve Bank of India (RBI) for a development of ICT based banking services in India.

Transformation Of Payment System From Physical Cash To Digital Cash:

Now, Indian banking sector has transformed from traditional banking service to modern information and technology based banking service. Reserve Bank of India tries to reform in the banking sector so that formed various committees such as Committee On Computerization In Bank (1988), K.S. Shere Committee On Legal Framework For Electronic Banking Service (1995), Report On The Committee On Banking Reform (1991-1998), Report Of Vasudevan Committee On Technology Up Gradation In The Banking Sector, Working Group On Internet Banking Services (2001), R.B Barman Committee Report On Electronic Benefit Transfer (April, 15, 2008), G.Gopalkrishna Working Group (GGWG) On Electronic Banking Service (2011) And Technical Committee On Mobile Banking Service (2014) etc. All the committees emphasized to enhance the use of information and communication technology in banking sector transaction. At present, Indian banking sector transforms from physical cash payment to digital cash payment. There are given some following steps to transformation of payment system from physical cash to digital cash.

Chart-1.1: Transformation of Payment System from Physical Cash to Digital Cash.

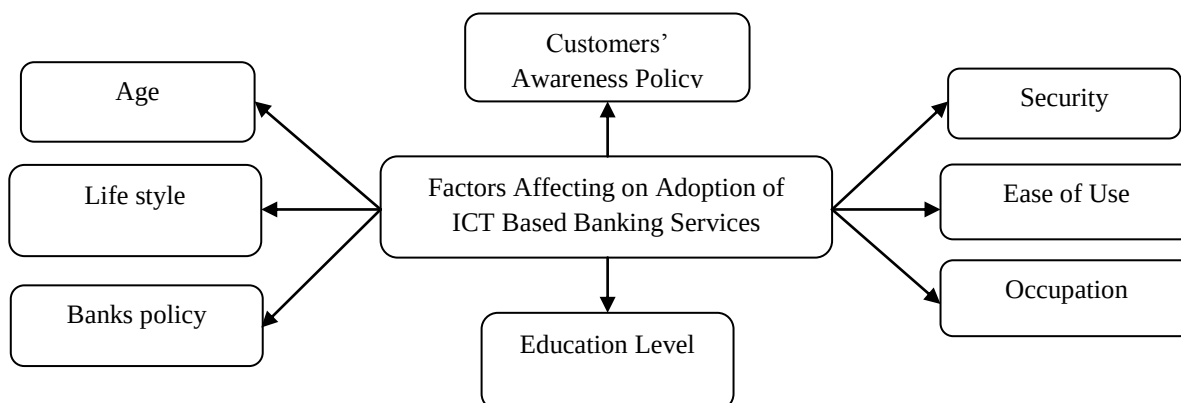

In this way, Indian banking payment system was transformed from physical cash payment to digital cash payment system.

Factors Affecting On Adoption Of Ict Based Banking Services:

Present research study was found that various factors affecting on adoption of ICT banking services such as customer's awareness policy, security, ease of use, occupation, education level, bank's policy, life style and age. There are positive relationship between uses of ICT based banking services and awareness policy, security, ease of use, occupation, education level, bank's policy, life style and age.

Chart-1.2: Factors Affecting on Adoption Of ICT Based Banking Services.

In this way, all above factors are affecting on use and adoption of ICT based banking services among the customers of scheduled commercial banks in India.

Findings And Conclusion:

1. This research study found that rate of growth of credit cards usage at ATMs is higher than rate of growth of debit cards usages at ATMs centers at given a period of time and, rate of growth of debit cards usage at POS is higher than rate of growth of credit cards usages at POS at given a period of time.
2. Use of M-wallet in prepaid payment system is higher than any other prepaid payment instruments such as PPI cards and paper voucher at given a period of time.
3. Rate of growth of usage of mobile banking service is greater than rate of growth of usage of credit cards, debit cards, PPI cards and paper voucher at given a period of time.
4. Indian banking payment system is transformed from physical cash payment system to digital cash payment system.
5. There are positive relationship between uses of ICT based banking services and awareness policy, security, ease of use, occupation, education level, bank's policy, life style and age.

In conclusion, use of ICT based banking service is increasing day to day transaction and people also prefer to use of ICT based transaction system instead of traditional banking services. It helps to save the time, money, energy and efforts. Indian banking sector is transformed from physical payment system to digital cash payment system.

References:

1. Al-Smadi, M.O. (2012). Factors Affecting On Adoption Of Electronic Banking: An Analysis Of The Perspective Of Bank's Customers. International Journal Of Business And Social Science, Vol-3, No-3.
2. Maitlo, G.M., Kazri, Z.H. Khaskheley, A. and Faiz.M.Shaikh. (2015). Factors That Influence The Adoption Of Online Banking Services In Hyderabad. International Journal Of Economics And Management Science, Vol-4, Issues-1.
3. Kumbhar,V.M.(2011). Factors Affecting the Customer Satisfaction In E-Banking: Some Evidence From Indian Banks. Management Research And Practice, Vol-3, P.P-(1-14).
4. Margaret,T. and Thompson, S.H.T (2000). Factors Influencing The Adoption Of Internet Banking. Journal of the Association for Information System, vol-1, Article-5.
5. Gaula, R. (2012). The Indian Banking Industry Evaluation, Transformation And The Road Ahead. Pacific Business Review International, Vol-5, Issues-1.
6. Bhandari,K. and Soni,H. (2016). Indian Banking Sector: Then, Now And Road Ahead. International Research Journal Of Engineering And Technology (IRJET), Vol-03,Issues-04, E-ISSN-2365-0056,P-ISSN-2395-0072.
7. J.Deepali.(2013). Financial Inclusion: Journey So For And Road Ahead,(RBI bulletin).
8. Luka,M.S. and Frank,I.I.(2012). The Impacts of ICTs on Banks. International Journal Of Advanced Computer Science and Application, vol-1, No-9.
9. Agbolade, O.K.(2011). Information And Communication Technology And Banks Profitability, Australian Journal Of Business And Management Research, Vol-1,No-4.
10. Seed, K.A and Bampton, R.(2013). The Impact of Information and Communication Technology on Performance of Libyan Banks, Journal of WEI Business and Economics, Vol-2, No-3.
11. A profile of banks (2008-09 to 2012-13).
12. Reserve Bank Of India, Basic Statistical Returns Of Scheduled Commercial Banks In India, RBI Publication, Mumbai.
13. Reserve Bank Of India, Payment And Settlement System Of Scheduled Commercial Banks In India, RBI Publication, Mumbai.
14. RBI Report On Trend And Progress Of Indian Scheduled Commercial Banks (2011-12 To 2016-17).

E-Banking Service And Profitability Of Indian Scheduled Commercial Banks

Mrs. Minakshee Subhas Andhre,
Shankarao Mohite Mahavidyalay, Akulj.

Introduction

Information and communication technology (ICT) plays very important and significant role in banking sector in every economy. ICT refers to use wide range of computerized technology that enables to collecting, processing and transmit of information from one section to another section immediately so that role of ICT is increasing in banking sector in day to day transaction. Efficiency and productivity of banking sector is depending upon employee and use of technology, but productivity and efficiency of employee is depending upon education, technical knowledge and information so that use of information and communication technology (ICT) is increasing in every field. Banking sector is not except for it. ICT based banking services are nothing but all the services are based ICT. Information and communication based banking services consist of Automated Teller Machine (ATM), Cash Deposit Machine (CDM), E-banking Services, Mobile Banking Services (MB), Real Time Gross settlement (RTGS), National Electronic Fund Transfer (NEFT), Point Of Sale Machine etc. All the ICT based banking services help to save the time, money, energy and efforts so that at present, Indian banking sector pays more attention on adoption and implementation of advance technology in banking sector. Modern banking sector adopt and implement advanced technology for their best and qualitative services. Banking sector can reduce their manual documentation, increases the efficiency and productivity of workers and meet the growing demand of customers so that all these factors help to increases the profitability of banks.

Review Of Literature:

ICT based banking services help to extend the market, reducing the cost, save the time, improving customers' service delivery (Wenniges.J (2000)). E-banking services were cutting the costs, enhancing the customers' trusts, improving service quality and offer convenient services and competition in Zimbabwe (Nblova,I and Singola, M (2013)). There were positive relationship between innovation and productivity of the Nigerian banking sector (Omotos, K., Data,A., Adelowo, C and Siyanbolo, W (2012)). There is positive relationship between use of ICT and banks' performance (Aliyu, A and Tasmin,R (2012)).

Statement Of Problem:

The role of information and communication technology is increasing in banking sector in day to day transaction. In past research study was given a more focus on impact of ICT on bank's performance, customer satisfaction and customer service delivery. Most of the researchers were focused on hurdle and problems in adoption and implementation of ICT based banking services so that proposed research work entitled "**ICT Based Banking Services And Profitability In Indian Scheduled Commercial Banks**".

Objectives:

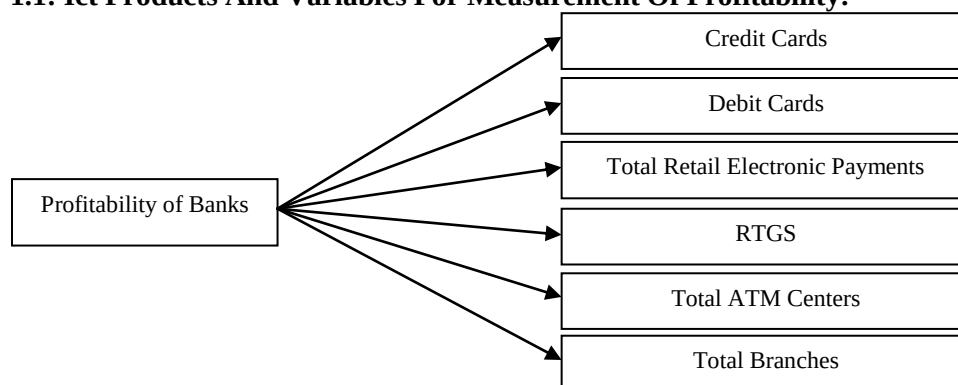
1. To examine the impact of ICT based banking services on profitability of Indian scheduled commercial banks.
2. To find out the growth of ICT based banking products in Indian scheduled commercial banks.
3. To study the relationship between the ICT based banking services and profitability.

Scope Of Study:

This study is about the role of ICT in profitability in Indian scheduled commercial banks. It is mainly dealt with the ICT based banking services and their impact on efficiency and productivity of banking sector.

Methodology:

Present research study purely based on secondary data. Information related to present research study was collected from various RBI reports such as Report on Trend and Progress of Banking, RBI Bulletin, A Profile of Banks and Report on Payment and Settlement and Information Technology. Research study is based on various ICT products such as credit cards, debit cards, total retail electronic payments, RTGS and ATMs centres. This research article based on minimum five year and maximum eight year data. Present research study used Compound Annual Growth Rate and correlation analysis statistical methods. Research based on all scheduled commercial banks. Scheduled commercial banks consists of public sector, private sector and foreign sector banks.

Chart-1.1: Ict Products And Variables For Measurement Of Profitability:**Table No-1.1: Growth Of Employee, Business Per Employee And Profit Per Employee.**

Scheduled Commercial Banks In India. <i>(Amount in Millions)</i>			
Year	No Of Employee	Business Per Employee	Profit Per Employment
2008-09	954684	73.98	0.55
2009-10	955990	86.23	0.60
2010-11	1001096	99.03	0.70
2011-12	1048520	109.95	0.78
2012-13	1096984	121.33	0.83
CAGR	3.53	13.17	10.84
Public Sector Banks In India. (Amount in Millions)			
Year	No Of Employee	Business Per Employee	Profit Per Employment
2008-09	731524	73.44	0.47
2009-10	739646	86.43	0.53
2010-11	755102	101.67	0.59
2011-12	774329	114.68	0.64
2012-13	801659	127.47	0.63
CAGR	2.32	14.78	7.60
Private Sector Banks In India. (Amount in Millions)			
Year	No Of Employee	Business Per Employee	Profit Per Employment
2008-09	193578	67.76	0.56
2009-10	188332	77.02	0.70
2010-11	217953	82.60	0.81
2011-12	248284	86.23	0.92
2012-13	269941	94.06	1.07
CAGR	8.67	8.54	17.57

Source: RBI report on a profile of bank (2008-09 to 2012-13)

Above table 1.1 shows that rate of growth of employee (8.67%) and rate of growth of profit per employee (17.57) in private sector banks is higher than rate of growth of employee (2.32%) and rate of growth of profit per employee (7.60) in public sector banks during the period of 2008-09 to 2012-13. In public sector banks rate of growth of business per employee (14.78%) is higher than rate of growth of private sector banks (8.54%) but rate of growth of profit per employee (7.60%) in public sector banks is less than rate of growth of profit per employee (17.57%) in private sector banks because of public sector banks having a lack of fresh capital injection, non-proactive assessment, ageing workforce and public sector banks are not grabbing every opportunities to innovate by leveraging technology.

Table-1.2:**Growth Of RoE And RoA In Public And Private Sector Banks In India. (Amount in Millions)**

Year	All Scheduled Commercial Banks		Public Sector Banks		Private Sector Banks	
	ROE	ROA	ROE	ROA	ROE	ROA
2008-09	15.44	1.13	17.94	1.03	11.38	1.13
2009-10	14.31	1.05	17.47	0.97	11.94	1.28
2010-11	14.96	1.10	16.90	0.96	13.70	1.43
2011-12	14.60	1.08	15.33	0.88	15.25	1.53
2012-13	13.84	1.03	13.24	0.78	16.47	1.63
CAGR	-2.70	-2.29	-7.31	-6.71	9.68	9.59

Source: RBI report on a profile of banks (2008-09 to 2012-13)

Above table 1.2 shows that rate of growth of ROE and ROA in public and private sector banks in India during the period of 2008-09 to 2012-13. this table shows that rate of growth of ROE (9.68%) and ROA (9.59%) of private sector banks is greater than rate of growth of ROE (-7.31) and ROA (-6.71) of public sector banks in India during the period of 2008-09 to 2012-13 because of lack of fresh capital injection, non-proactive assessment, ageing workforce, increasing NPA, lengthy decision making process, negative attitude of banks employee towards the new technology, lack of skill and knowledge and job security makes them passive. Public sector banks are not grabbing every opportunity to innovate by leveraging technology. In conclusion, above data shows that performance of public sector banks are poor than private sector banks in India during the period of 2008-09 to 2012-13.

Table-1.3: Growth Of Ict Based Banking Services In Scheduled Commercial Banks In India.
(Volume In Million And Volume In Billion)

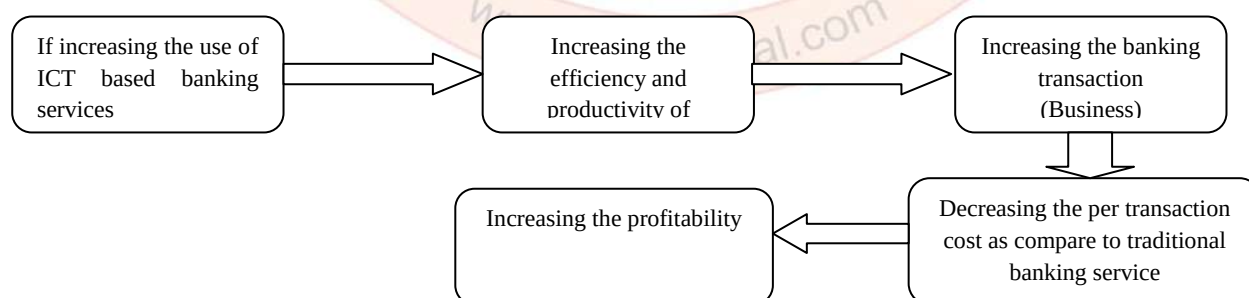
YEAR	Credit Cards		Debit Cards		Total Retail Electronic Payment		RTGS	
	Volume	Value	Volume	Value	Volume	Value	Volume	Value
2010-11	265.1	755.2	237.1	386.9	406.3	11944.9	49.3	484872.5
2011-12	320.0	966.1	327.5	534.3	512.3	20574.9	55.0	539307.5
2012-13	396.6	1229.5	469.1	743.4	692.8	31876.8	68.5	676841.0
2013-14	506.1	1540	619.1	955	1108.3	47856.3	81.1	734252.4
2014-15	615.1	1899	808.1	1213	1687.4	65366	92.8	754032
2015-16	785.7	2407	1173.5	1589	3141.5	91408	98.3	824578
2016-17	1087.1	3284	2399.3	3299	4205.0	132255	107.8	981904
CAGR	26.52	27.76	47.07	42.93	47.62	49.29	13.93	12.48
CORREL	0.99		0.99		0.98		0.97	

Source: RBI report on trend and progress of Indian scheduled commercial banks (2011-12 to 2016-17)

Above table 1.3 shows that rate of growth of use of Debit Cards (47.07 %) and Total Retail Electronic Payment (47.62%) is higher than rate of growth of credit cards(26.52%) and RTGS (13.93%) in Indian scheduled commercial banks during the period of 2010-11 to 2016-17. This research study found that there is positive relationship between volume of ICT products and amount transactions throw the ICT products in Indian scheduled commercial banks in India during the same period. Majority of people prefer to use debit cards and credit cards as compare to other ICT based banking services.

In conclusion, if increasing the use of ICT products, increasing the efficiency and productivity of employees, save the time, money, energy and efforts, reduce the manual documentation, decreasing the per transaction cost, improve the banks performance, increasing the profitability as a result of modern technology used in banking sector.

Chart-1.2: Model Of Profitability Of Banking Sector Throws The Modern Technology:

Above model shows that profitability of bank (ROA and ROE) is depending upon ICT based banking services such as credit cards, debit cards, mobile banking, cash deposit machine, RTGS, NEFT, POS and E-banking services etc.

In conclusion, there are positive relation relationship between use of ICT and profitability of banks. If increasing the use of ICT in banking sector, there would be increasing the profitability.

References:

1. Komal, & Rani, V. (2012). Progress Of Banking In India: Customer's Perspectives. Business Intelligence Journal, Vol-5(1).
2. Luka, M.K., & Frank, I.A. (2012). The Impact of ICTs On Banks, IJACSA, Vol-3(9).
3. Mohiuddin, M. (2014). Trends and Development of E-Banking: A Study In Bangladesh. IOSR, Journal Of Business and Management (IOSR-JBM), E-ISSN: 2278-487X, Vol-16(5).

4. Ndlovu, I. & Sigola, M. (2013). Benefit And Risk Of E-Banking: Case Of Commercial Banking In Zimbabwe: IJES, ISSN: 2319-1813, Vol-12(4).
5. Sharma, H (2011). Bankers Perspectives On E-Banking, NJRIM, ISSN:2249-0906, vol-1(1).
6. Adesola, M.A., Moradeyo, O.A & Oyeniyi, K.O. (2013). Impact of Information and Communication Technology On Nigerian Banks Operations: A Study Of United Bank For Africa. International Journal Of Business And Management Invention ISSN (Online): 2319-8028, ISSN (Print) 2319-801X.
7. Agbolade, O.K., (2011). Information and Communication Technology And Banks Profitability In Nigeria, Vol-1, No-4 (102-107).
8. Barasara, R.T.(2013). Analysis Study Of Capital Structure Vis-A-Vis Profitability Of Banking Industry In India, Ph.D. Saurashtra University, Rajkot.
9. A profile of banks (2008-09 to 2012-13).
10. Reserve bank of India, Basic Statistical returns of scheduled commercial banks in India, RBI publication, Mumbai.
11. Reserve Bank of India, Payment and Settlement System of Scheduled Commercial Banks in India, RBI Publication, Mumbai.
12. RBI Report On Trend And Progress Of Indian Scheduled Commercial Banks (2011-12 To 2016-17)

Important Of E-Banking in India After Globalization

Mr. Chandrankant K. Nikwadi

M.Com. Students

Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur

Mr. Nadim P. Shaikh

M.Com. Students

Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur

Introduction:

Electronic banking, is known as internet banking, online-banking or virtual banking. Electronic banking is an electronic payment system that enables customers of a bank or other financial institution to conduct a collection of financial transactions through the internet. In other words all the banking activities are done through internet and networking is known as online banking or electronic banking.

Due to globalization most of the banking facilities are changing. It includes, online payment of bills, ATM, online transfers of money to one account to another, online information to customers related to bank account balance, loan procedure, online bank account opening etc. these types of banking activities are done throughout internet and networking in online banking. The electronic banking system will typically connect to or be part of the core banking system operated by a bank and is in contrast to branch banking which was the traditional way customers accessed banking services.

History of e-banking

In 1980s first introduced online banking in New York, United States. Citibank, Chase Manhattan, Chemical Bank and Manufacturers Hanover, these four banks firstly offered home banking services to customers. Nearly at the same time with the United States, online banking arrived in the United Kingdom. The UK's first home online banking services known as Homelink was established by Bank of Scotland for customers of the Nottingham Building Society (NBS) in 1983.

In India, from the early on 1990's, electronic banking is fast in popularity as an important distribution channel to offer banking services. This direction is being taken by the banks to differentiate their services to the consumers to gain their loyalty. The strategies adopted by the Indian banks to survive the increased competition are the focus of this study. The credit of launching internet banking in India goes to ICICI Bank. Citibank and HDFC Bank followed with internet banking services in 1999. Several initiatives have been taken by the Government of India as well as the Reserve Bank to facilitate the development of e-banking in India. The Government of India enacted the IT Act, 2000 with effect from October 17, 2000 which provided legal recognition to electronic transactions and other means of electronic commerce. The Reserve Bank is monitoring and reviewing the legal and other requirements of e-banking on a continuous basis to ensure that e-banking would develop on sound lines and e-banking related challenges would not pose a threat to financial stability. A high level Committee under chairmanship of Dr. K.C. Chakrabarty and members from IIT, IIM, IDBTL, Banks and the Reserve Bank prepared the „IT Vision Document-2011-17“, for the Reserve Bank and banks which provides an indicative road map for enhanced usage of IT in the banking sector.

Objectives of the study

The objectives of the study are mentioned as follows.

1. To know how electronic banking works in India.
2. To know the services provided through electronic banking in India.
3. To suggest development of e-banking facility.

Research methodology

In this study, Secondary Data are collected from various Published previous research, internet, books, newspapers, magazine, Government Reports etc.

This study will be conducted on only secondary data. For that various statistical tools will be used for the interpretation and presentation of the numerical data i.e. graphical presentation, percentage etc.

➤ Services provided through electronic banking in India

Electronic banking provides lot of services through internet and their websites. They are as follows.

1. Non-transactional tasks offered to customer through online banking, including –
 - A. Viewing account balances
 - B. Viewing recent transactions
 - C. Downloading bank statements, for example in PDF format
 - D. Viewing images of paid cheques
 - E. Ordering cheque books
 - F. Download periodic account statements
 - G. Downloading applications for M-banking, E-banking etc.

2. Bank customers can transact banking tasks through online banking, including –
 - A. Funds transfers between the customer's linked accounts
 - B. Paying third parties, including bill payments (see, e.g., BPAY) and third party fund transfers (see, e.g., FAST)
 - C. Investment purchase or sale
 - D. Loan applications and transactions, such as repayments of enrollments
 - E. Credit card applications
 - F. Register utility billers and make bill payments
3. Financial institution administration
4. Management of multiple users having varying levels of authority
5. Transaction approval process

➤ **The adoption of e-banking**

Indian banks offer to their customers following e-banking products and services:

1. Automated Teller Machines(ATMs)
2. Internet Banking
3. Mobile Banking
4. Phone Banking
5. Telebanking
6. Electronic Clearing Services
7. Electronic Clearing Cards
8. Smart Cards
9. Door Step Banking
10. Electronic Fund Transfer

The three broad facilities that e-banking offers are:

1. Convenience-Complete your banking at your convenience in the comfort of your home.
2. No more Qs-There are no queues at an online bank.
3. 24x7 service-Bank online services is provided 24 hours a day, 7 days a week and weeks a year

➤ **Suggestion**

The researcher has made some suggestion for growth of business of electronic banking in India. They are as follows.

1. There is need to provides every customers ATM service.
2. There is need to given knowledge about e-banking to customers. For providing this knowledge bank need to organize workshop, seminar etc for customers.
3. Organize the special campaign for motivate the customers for use electronic banking facility
4. Established the customer's electronic banking training center.
5. Gives commission to customers for using online facilities through electronic banking.
6. Developing the size and simple technology for e-banking.

Those suggestions are helpful to growth of electronic banking business in India.

References

1. Indian Banking system – Dr. S.B. Gupta
2. Reserve bank reports (monthly)
3. E-banking in india- Mr. V.S. Vilaiamson
4. www.rbi.gov.in
5. Encyclopedia britanica
6. www.Shodhganga.com
7. www.sbigov.in
8. www.bankinfo.in

E-Commerce Past And Post Globalization

Mr. Narayan A. Sakate

Asst. Prof., Dept. Of Commerce R. P. College, Osmanabad

Introduction

21st century is the era of computer and internet. Every sectors deal with computer and internet. Its include education, science, social science, defense and agricultural sector. The commerce is not exceptional from these.

Now, the commerce is diverts from traditional commerce to electronic commerce. In traditional commerce having much more limitation i.e. more time for selling process, goods and services exchange with paper money, limited alternative, limited or local marketplace, life cycles of production, determination of price in local market and supply before demand etc. All process of traditional commerce is so expensive due to electronic commerce.

Day to day, electronic commerce is become more popular as a compare to traditional commerce. Various business entities are trying to convert its business into electronic commerce. We seen, various website are lunched on internet i.e. Quiker.com for Consumer to consumer E-commerce, Amazon.com for Business to Consumer E-commerce, obay.com, shopcart.com, jangli.com, smartdile.com etc.

On the web, commerce is become as simple and easy as a compare to traditional commerce. Electronic commerce gives more benefit as a compare to traditional commerce i.e. reduced operating cost, limited capital, reduced life cycles of product, time saving, marketing opportunities, quick service, 24 hours 365 days access etc.

Origins Of Electronic Commerce

Electronic commerce has existed for over 40 years, originating from the electronic transmission of messages for the duration of the **Berlin airlift** in 1948. Since this, Electronic Data Interchange (EDI) was the next stage of e-commerce development. In the 1960s, a cooperative effort between industry groups produced a first attempt at common electronic data formats.

The formats, however, were only for purchasing, transportation and finance data, and were used primarily for intra-industry transactions. It was not until the late 1970s that work began for National Electronic Data Interchange (EDI) standards, which developed well into the early 1990s.

EDI is the electronic transfer of a standardised business transaction between a sender and receiver computer, over some kind of private network or **Value Added Network (VAN)**. Both sides would have to have the same application software and the data would be exchanged in an extremely rigorous format. In sectors such as retail, automotive, defense and heavy manufacturing, EDI was developed to integrate information across larger parts of an organisation's value chain from design to maintenance so that manufacturers could share information with designers, maintenance and other partners and stakeholders. Before the widespread uptake and commercial use of the internet, the EDI system was very expensive to run mainly because of the high cost of the private networks. Thus, uptake was limited largely to cash-rich multinational corporations using their financial strength to pressure and persuade (with subsidies) smaller suppliers to implement EDI systems, often at a very high cost. By 1996, no more than 50,000 companies in Europe and 44,000 in the USA were using EDI, representing less than 1 per cent of the total number of companies in each of the respective continents. Electronic commerce has been re-defined by the dynamics of the internet and traditional e-commerce is rapidly moving to the internet. With the advent of the internet, the term e-commerce began to include:

1. Electronic trading of physical goods and of intangibles such as information.
2. All the steps concerned in trade, such as on-line marketing, ordering payment and support for delivery.
3. The electronic provision of services such as after sales support or on-line legal advice
4. Electronic support for collaboration between companies such as collaborative on-line design and engineering or virtual business consultancy teams.

Objectives Of Research Study

Following are the objectives of research study

1. To know the concept of e-commerce
2. To understand differences between traditional commerce & e-commerce.

Research methodology

The concerned research is on the basis of secondary data. The secondary data was collected through various books, magazines, research papers, newspaper, research journal and internet.

the descriptive research methodology are used to analysis and interpretation of data.

Meaning Of E-Commerce

The term "**Electronic commerce**" well known as E-Commerce refers to the use of an electronic media to do commercial transactions. Usually, it refers to the sale of products by the use (via) of Internet, but the term e-Commerce also covers purchasing mechanisms via Internet. E-Commerce is not only limited to online sales and purchases, but also covers i.e. online advertising, online distribution of intangible goods or services, online fund transfer, electronic data transfer, Preparation of estimates online, Consulting of users, Provision of an electronic catalog, Access plan to point of sales, Real-time management of product availability (stock), Delivery tracking, After-sales service etc. In other words, E-commerce means sale or purchase of goods and services conducted over network of computers or TV channels by methods specifically designed for the purpose. Even though goods and services are ordered electronically, payments or delivery of goods and services need not be conducted online.

Definition Of E-Commerce

There are several different definitions and accepting about E-Commerce as follows.

According to Frederick J. Riggins and Hyeun-Suk Rhee

"E-Commerce means buying and selling goods and products over internet."

According to Zwass

"...e-commerce as the sharing of business information, maintaining business relationships and the conducting business transactions by means of telecommunications networks"

According to Treese and Stewart

"... Electronic commerce is the use of the global Internet for purchase and sale of goods and services, including service and support after the sale. The Internet may be an efficient mechanism for advertising and distributing product information, but our focus is on enabling complete business transactions."

According to Daniel Minoli and Emma Minoli

"... This revolution is known as electronic commerce, which is any purchasing or selling through an electronic communications medium. Internet-based commerce, in general, and Web-based commerce, in particular, are important sub-disciplines of electronic commerce."

So we can say, the buying and selling of products and services by businesses and consumers through an electronic medium, without using any paper documents. E-commerce is widely considered the buying and selling of products over the internet, but any transaction that is complete solely through electronic measures can be considered e-commerce. E-commerce is sub divided into three categories: business to business or B2B (Cisco), business to consumer or B2C (Amazon), and consumer to consumer or C2C (eBay) also called electronic commerce.

Traditional Commerce And Electronic Commerce

a few things are common in traditional commerce and electronic commerce like that, Consumer, seller, distribution of physical goods and services etc. but various things are different in traditional commerce and electronic commerce i.e. selling process, fund transfer, operating cost, service, data interchange, and distribution of intangible goods etc. we have to explain as follows.

1. Selling process	6. Services
2. operating cost	7. Marketing
3. Marketplace	8. Distribution of intangible goods or service
4. Fund transfer	9. Price determination
5. Data interchange	10. Direct Interaction

1. Selling Process:-

In traditional commerce and electronic commerce selling process are so deferent. All commercial activities are downward through traditional ways in this commerce, like selling of goods and services in market place with the help of seller. The consumer goes to the market place and purchases his goods and services by the exchange of money. In electronic commerce, all selling process is down through internet and telecommunication. In this commerce, there is no have to goes in the direction of market place. The seller can sale his product with the help of own website.

2. Operating cost

In the traditional commerce, need much more operating cost for operating a business because of the supply of goods before demand, distribution of product in marketplace, transpiration, employee's salary, shop establishment etc. On the other hand, electronic commerce need less operating cost. In e-commerce, a variety of activities related to operating behind through internet. Due to this automatically decry operating cost.

3. Marketplace:-

In traditional commerce, require physical marketplace for sales of goods or services. This marketplace is inadequate as compare to e-commerce i.e. local marketplace. On the contrary, e-commerce not require of

physical marketplace. Sellers can sales his goods or services on his web-side. These marketplaces are established on the internet. Therefore, sellers will be sales his goods or services in international market.

4. Fund transfer:-

The procedure of fund transfer in traditional commerce is so long. The fund is transfer all the way through seller to businessperson in traditional ways. Therefore, require more time for fund transfer. On the other hand, in e-commerce , fund are transfer through internet within a few second in a straight line from consumer to businessman by using credit card, smart card, debit card, e-cash, cyber cash, e-wallet etc.

5. Information interchange:-

Every business require information for run proper his business. In traditional commerce, information are interchange through diverse intermediary i.e. seller, distributor, wholesaler, retailer etc. although, this process is so complex & need more time as a result of business information move form seller to business. On the contrary, business information is interchange with the help of internet in e-commerce. therefore, automatically correct & quickly information interchange them i.e. purchasing order, invoices, shipping notices, receiving advices, consumer personal information etc. are interchange within a second in e-commerce.

6. Services:-

The businesses are providing limited services in limited time to consumer in traditional commerce. The seller can provide his services into shop opening time i.e. 12 hours to 8 hours. On the other hand, the businesses provide 24 hours & 365 days service to his consumer in e-commerce. In this commerce, 24 hours online shops are open for consumer. Consumer can visited any time to online shops.

7. Marketing:-

In traditional commerce, marketing is an intermediate stage between producer & consumer. It is business activity, which involves regulating the flow of goods & services from producer to consumer with the help of advertising, personal selling & promoting. This all activities are down through traditional ways. On the contrary, the flow of goods & services are from producer to consumer via internet i.e. on the web-side in e-commerce. In this commerce, advertising, personal selling & promoting activates are done through internet.

8. Distribution:-

The distribution of product is throughout intermediates for ex. Distributer, wholesaler, retailer etc. in traditional commerce. The physical & intangible goods or services was distributes with the help of intermediates. However, in e-commerce direct distributes goods or services from producer to consumer. The intangible goods or services was distributes through internet i.e. software, audio-video song, information, banking services etc.

9. Price Determination:-

Price of the product is determined on the support of supply & demand of local market in traditional commerce. On the contrary, prices are determined on supply and demand of international market in e-commerce.

10. Direct Interaction:-

Traditional commerce is often based around face-to-face interaction. The consumer has a chance to ask question and the sales staff can work with them to ensure a satisfactory transaction. On the other hand, e-commerce does not offer this benefit unless features such as related items or live chats are implemented.

Conclusion

21st century is the era of computer and internet. Every sectors deal with computer and internet. Its include education, science, social science, defense and agricultural sector. Day to day, electronic commerce is become more popular as a compare to traditional commerce. Various business entities are trying to convert its business into electronic commerce. We see, various website are lunched on internet i.e. Quiker.com for Consumer to consumer E-commerce, Amazon.com for Business to Consumer E-commerce, obay.com, shopcart.com, jangli.com, smartdile.com etc.

The benefits of e-commerce we can explain on the point of view of customers, organization and society.

Bibliography

1. new trends in commerce- dr. s. t. Mishra
2. e-commerce technology- gupta & sharma
3. E-commerce in India- dr. rashma n.s.
4. growth of e-commerce- e-commerce research jurnal, vol. 03,06,07
5. it application in business- dr. s. r. bhakshi.
6. www.e-commerce.com.in
7. www.indiancommerce.in
8. www.rbi.ac.in

Telecome Industry after Globalization

Neha Bhushan Tambe

D .B .J College, S.K Patil Road , Mumbai Goa Highway Chiplun ,Dist: Ratnagiri

Abstract

After globalization telecommunication industry in India is rapidly growing and witnessing many developments. It has gone through several transformations that has led to severe competition in various Industries. This article or research paper traces the major policies and reforms in the Indian telecommunication sector. It also discusses the strategies adopted by various key market players and their market share ,changes in telecommunication sector , overview and analysis of April 2018 as well as the positive and negative impact after globalization.

Keywords:-Telecommunication, Industry, Major policy reforms, Positive and Negtive impact, Overview and analysis

Introduction:-

The telecommunication industry in India has witnessed many development and undergone tremendous changes. It is one of the fastest growing Industries in the world. India has developed as the second largest telecommunication market. The telecommunication sector is becoming more competitive day by day, with the introduction of new players. This article is an attempt to capture the changing scenario of the telecommunication Industry of India. The study also tries to highlight the changes in the telecommunication Industry.

Objectives:-

- 1) To study the major policy reforms used by the telecom Industry to make growth of telecommunication sector.
- 2) To find out positive impact and negative impact of growing telecommunication sector.
- 3) To analyse the changes in telecommunication sector after Globalization.

Research methodology: - Research paper is based on secondary data.

Changing telecom scenario:-

With the announcement of New Economic Policy in July 1991, the telecom sector was declared open to the Private Sector. In 1994, the government announced the National Telecom Policy which stimulated the growth of the industry by provision of world class service at reasonable price , promotion and stimulation both domestic and foreign direct investment. The entry of private players in the sector necessitated the need for rules and regulation. As a result the Telecom Regulatory Authority of India i.e. TRAI was 1997 established to regulate telecom services.

During the recent years, various policy initiatives and development have given a boost to the telecom sector. The following are the major changes in the recent years.

Technological development:-

There is growth in telecom industry by launch of new telecom technologies like 4G and emergence of various technologies efforts are continuously made to develop affordable technology for maturing urban markets and helps in bringing balanced growth of economy.

The telecom technology over the years have transformed from manual and electro- mechanical system to digital system. These technological systems have made way for new services and better services in the telecom sector.

Declining tariff:-

The telephone tariffs have declined dramatically over the years marking the mobile telephone affordable to the common man. A large number of options have been made available to the subscriber to choose from the market depending upon their usage profile. All this has resulted in increased competition among players has further reduced the tariff. The call rates have significantly declined.

Changing Customer Demand:-

The mobile telecommunication technology is rapidly evolving with people. Demanding mobile services with longer bandwidth and new innovative services like seamless connectivity, 4G and processing with 5G

Mobile Value Added Services:-

The outstanding growth of the telecom sector has led to the development of the telecom equipments manufacturing and other supporting industries. The Indian mobile handset market posted their large revenue in earlier year.

Mobile Number Portability:-

MNP services were launched in the year 2011 which allowed subscribed to retain their existing mobile telephone number even they switch from one service provider to another irrespective of mobile technology. Implementation of MNP has not only benefited the subscribers by offering them a wide range of choices but has also prompted services providers to offer innovation, affordable and competitive tariff plans for the benefits of the subscriber.

Foreign Direct-Investment:-

The government has decided to allow 100% FDI in telecommunication sector. Which is expected to enable foreign telecommunication companies to buy out their Indian Partner. The governments intends to make India a teleport hub. This initiative is expected to attract foreign investment, better technology and sustainable employment in the country.

Competition:-

Deregulation, declining tariff opening up of the sector to foreign investment, changing customer demands and the last but has the least technological development has led to increased competition among the telecom service providers.

Overview and Analysis of various telecom companies after Globalization (2018)

The top 10 telecom companies in India comprise a large and ever - expanding industry in the country with huge revenues generated annually and massive base of customers. According to sources in the telecommunication Industry in India, there were more than 1200 million telecom and mobile subscribers in India by the beginning of 2018. As handset and call rates continue becoming lower, the market share of telecom companies in India is likely to keep growing owing to growing population and globalization. India is considered one of the largest telecom markets in the world and there are many large mobile network companies in India. In addition, the competition between the best telecom companies in India is expected to keep growing as call prices get lower and most of the telecom sector companies in India offer high bandwidth data to attract more customers and expand the market share of telecom companies in India. Introduction of 4G network in India the consumers of the best telecom companies in India can access hi speed connectivity and connect faster to the virtual world across the globe.

Market share of various telecom operators for April 2018

Telecom Operator	Market Share
Idea	19.27%
Vodafone	19.74%
Bharti Airtel	27.44%
Reliance Jio	17.44%
BSNL	9.99%
Tata	2.59%

Impact of globalization on telecommunication Industry:-**Positive Impact:-**

By the help of globalization, Indian Telecom Company's revenue has grown and increase in mobile subscribers also. Indian Telecom Company has become private because of a contract signed by Government of India. Launching 3G and 4G services was impossible to introduce without globalization. Employment opportunity in foreign telecom companies has increased due to globalization.

Negative Impact:-

Due to globalization, intense competition takes place between the local and foreign telecom companies in India which is impossible to compete in terms of price and services for small scale companies. Quality of network services will be affected by increased number of operators in a market as spectrum is less available because of major competitors available in the market.

Conclusion:-

The telecom sector over the years has seen significant growth and development offer globalization. The opening up of the Indian economy led to the deregulation job the sector which intensified the competition amongst the various players. The effect of competition has been felt in the declined tariff, provision of different and innovation tariff plans customized for different segment, loyalty programme further organizations have been constantly trying to align their vision and organizational structure with the dynamic and ever changing business environment. Airtel, Vodafone and now Jio which are leading telecom operators in Indian market.

Reference:-

1. Corporate catalyst India 2013 a brief report on telecom sector in India.
2. <https://www.researchgate.net/publication/270508738> the changing Indian telecommunication Industry.
3. <https://www.telecomlead.com/telecom-statistics/india-mobile-operator-market-share> for - april 2018.

General Insurance in India After Globalization (Motor Vehicle Insurance)

Shilpa Suhas Ranade.

D. B. J. College, S.K.Patil nagar, Mumbai-Goa highway, Chiplun, Dist-Ratnagiri

Abstract:

Motor vehicle insurance, also called automotive insurance, a contract by which the insurer assumes the risk of any loss the owner or operator of a car may incur through damage to property or persons as the result of an accident. There are many specific forms of motor vehicle insurance, varying not only in the kinds of risk that they cover but also in the legal principles underlying them. Objective of this study to find out changes in motor insurance which is covered by general insurance after globalization. This study based on secondary data which was provided by general insurance official site.

Globalisation of the banking sector is essential in that it brings new technology which help improve banking services and infrastructure hence Global

Introduction:

General Insurance Corporation of India (GIC) was formed in pursuance of Section 9(1) of GIBNA. It was incorporated on 22 November 1972 under the Companies Act, 1956 as a private company limited by shares. GIC was formed for the purpose of superintending, controlling and carrying on the business of general insurance.

Use of the motor car began after the First World War in urban areas. Cars were relatively fast and dangerous by that stage, yet there was still no compulsory form of car insurance anywhere in the world. This meant that injured victims would seldom get any compensation in an accident, and drivers often faced considerable costs for damage to their car and property. A compulsory car insurance scheme was first introduced in the United Kingdom with the Road Traffic Act 1930. This ensured that all vehicle owners and drivers had to be insured for their liability for injury or death to third parties whilst their vehicle was being used on a public road.

Objective:

1. To find out the approximate changes in purchasing motor policy after globalization till 2018.
2. To find out changes in motor insurance claim covered from 1991 till today.

Methodology:

Research paper is based on historical data relating to one of the type of general insurance i.e. motor vehical insurance schemes after globalization.

Types of motor insurance in India:

There are different types of motor insurance in India.

Private Car Insurance – Private Car Insurance is the fastest growing sector in India as it is compulsory for all the new cars. The amount of premium depends on the make and value of the car, state where the car is registered and the year of manufacture. This amount can be reduced by asking the insurer for No Claim Bonus (NCB) if no claim is made for insurance in previous year.[20]

Two Wheeler Insurance – The Two Wheeler Insurance in India covers accidental insurance for the drivers of the vehicle. The amount of premium depends on the current showroom price multiplied by the depreciation rate fixed by the Tariff Advisory Committee at the beginning of a policy period.

Commercial Vehicle Insurance – Commercial Vehicle Insurance in India provides cover for all the vehicles which are not used for personal purposes like trucks and HMTVs. The amount of premium depends on the showroom price of the vehicle at the commencement of the insurance period, make of the vehicle and the place of registration of the vehicle. The auto insurance generally includes:

Loss or damage by accident, fire, lightning, self ignition, external explosion, burglary, housebreaking or theft, malicious act

Liability for third party injury/death, third party property and liability to paid driver On payment of appropriate additional premium, loss/damage to electrical/electronic accessories

The motor insurance does not include:

Consequential loss, depreciation, mechanical and electrical breakdown, failure or breakage

When vehicle is used outside the geographical area

War or nuclear perils and drunken driving

Third-party insurance – This cover is mandatory in India under the Motor Vehicles Act, 1988. This cover cannot be used for personal damages. This is offered at low premiums and allows for third party claims under

“no fault liability. The premium is calculated through the rates provided by the Tariff Advisory Committee. This is branch of the IRDA (Insurance Regulatory and Development Authority of India). It covers bodily injury/accidental death and property damage.

Overview of Top 5 Motor Insurance Companies:

❖ **Bajaj Allianz General Insurance Co. Ltd.**

Among the private insurance players in Indian insurance domain, Bajaj Allianz is one of the largest general insurance companies in the country.

A large number of industry experts reveal that Bajaj Allianz Auto Insurance leads all the auto insurance players in terms of customer satisfaction, cashless claim settlement and features rich policies. The brand is also widely recognized as one of the most customer friendly insurance companies in India.

- Doorstep surveyor facility
- 24X7 Towing assistance
- Online purchase on EMIs
- Instant SMS Updates on Claims
- Cashless settlement at 1500+ network garages

❖ **Tata AIG General Insurance Co. Ltd.**

Tata AIG General Insurance was incepted in 2011. Even being a comparatively younger company, TATA AIG managed to win over a major fraction of motor insurance market owing to its robust channels of distribution and hassle-free claims.

Last year, the brand bagged reputed awards for being the best employer and deployment of mobile application in insurance.

- Free car pick up
- Warranty on repairs
- Cashless settlement at network garages
- Claim settlement in 7 days

❖ **The Oriental Insurance Co. Ltd.**

Owned by the Central Government, Oriental Insurance Company Limited is one of the best companies to get a motor insurance. The brand boasts of winning the most reputed awards in the industry. The latest ones worth mentioning here are - ‘best public general insurance award’ and ‘best bank and financial institution award’. Oriental is one of the few insurance companies in India to get the iAAA rating by ICRA, indicating its strong financial framework.

- One of the most reliable names in motor insurance
- High claim settlement ratio
- Fast claim settlement
- Valuable add-ons

❖ **The New India Assurance Co. Ltd.**

New India is wholly owned by the government of India. Backed up by a strong capital, infrastructure and human resource, auto insurance company in India. The brand has embarked an international presence and is well known for being a pioneer in introducing innovative insurance products.

- Claim decision taken within 3 days of application
- Surveyor appointed within 48 hours of claim intimation
- Claim payment made within 3 days of discharge voucher receipt
- Grievance acknowledged within 3 days of receipt
- Grievance resolved within 15 days of receipt

❖ **HDFC ERGO General Insurance Co. Ltd**

Bolstered by a robust channel of distribution and customer oriented approach, HDFC is the top notch brand for getting a motor insurance. HDFC boasts of having one of the highest car insurance claim settlement ratios among private motor insurers. HDFC ERGO is ISO 9001:2008 certified for its operations and claim processes and has been rated iAAA by ICRA. It was recognized as the best general insurance company in India by IAIR in 2013.

➤ Data analysis:

Price Inflation for Motor vehicle insurance since 1991

Year	Value (Rupees)	Inflation Rate
1991-1995	19000	7.68%
1996-2000	24193.46	4.08%
2006-2010	32915.6	0.60%
2011	38557.46	3.59%
2012	39929.26	3.56%

2013	41610.38	4.21%
2014	43378.14	4.25%
2015	45699.18	5.35%
2016	48529.42	6.19%
2017	52275.46	7.72%
2018	56149.18	7.41%*

Above are calculations of equivalent buying power for Car insurance, over time, for Rs.19000 beginning in 1991-1995. Each of the amounts above is equivalent in terms of what it could buy at the time.

✓ How to calculate the inflation rate for car insurance, 1991-2018

Start with the inflation rate formula:

CPI in 2018 / CPI in 1991 * 1991 Rupees value

Year	1991-1995	1996-2000	2001-2005	2006-2010	2011	2012
CPI	191.517	243.867	268.142	331.783	388.651	402.48
Year	2013	2014	2015	2016	2017	2018
CPI	419.425	437.245	460.638	489.168	526.926	565.973

Car Insurance Coverage

Car insurance or Motor Insurance is mandatory by law. It is a legal requirement to have a minimal level of insurance before driving a car in India. Coverage would differ by product; however following is a list of possible car Insurance coverages:

- Bodily injury liability- It covers bodily injury claims of people who get injured in an accident.
- Property damage liability- It covers property damages to third parties such as another person's car.
- Medical payments- This payment is done to the policy owner and other passengers in the policy owner's car.
- Uninsured and under insured motorist coverage. This coverage protects you when the negligent driver has no insurance or insufficient insurance. In most states, this covers only bodily injury losses, though some states do include property damage losses.

Physical damage covers damage to your car in the following instances:

- Covers losses to your car involved in a collision.
- Covers non-collision physical damage if your car is damaged in storm or windshield breaks etc.

Comprehensive car insurance policy :

Protects against any loss or damage caused to the vehicle and its insured accessories as a result of natural and man-made calamities. These calamities can be broadly classified as 'Natural Calamities' and 'Man Made Calamities'. Natural calamities include: fire, explosion, lightning, flood, typhoon, hurricane, storm, tempest, inundation, cyclone, hailstorm, frost, landslide, rockslide, fire and shock damage due to earthquake.

Third Party car insurance policy:

An insurance policy is between two parties, the insurer and the insured. Therefore, a third party is any person who is neither the insured nor the insurer. Third parties are mainly pedestrians, fare-paying and non fare paying passengers in a vehicle. People in the vehicles like the driver, owner or passengers are also third parties. Fare paying passengers are the people who travel in public transport such as taxis, auto rickshaws and buses.

Non-Fare Paying Passengers are the people who are allowed to travel in a vehicle for free. The Third Party car insurance policy covers your legal liability for any compensation to be paid arising from accident caused by your vehicle. It includes liability for death or injury to third parties like pedestrians, occupant of other vehicles, and outsiders other than passengers.

Passengers of private vehicles and pillion riders are also considered to be covered. As an owner of the vehicle you are insured against death or injury caused to passengers carried in the vehicle for hire. The liability covered is unlimited in case of death or injury. Damage to third party's property is usually covered by the insurance policy.

Findings:

Car insurance experienced an average inflation rate of 4.83% per year. This rate of change indicates significant inflation. In other words, car insurance costing 19000/- in the year 1991-95 would cost 56149.18 in 2018 for an equivalent purchase. Compared to the overall inflation rate of 2.60% during this same period, inflation for car insurance was higher.

Hence purchasing power for motor insurance increased day by day. As well as as per today's covered damages in claim has been also improved.

Conclusion:

As per latest data, population of India has been increased so that number of vehicles also increased , Number of vehicles increased hence accident on road increased too because of that purchasing power of human has been increasing day by day and at the last insurance companies improved their claim coverage of motor vehicle policy.

After globalization motor insurance has been improved day by day.

Scope:

This study can be extended to other general insurance, also in other financial services.

Limitation:

- This paper is based on policy of only motor vehicle insurance of top 5 companies from selected categories based on since 1991 after globalization.
- This data is depending upon some online websites which might be fluctuating.
- This is depending upon customer satisfaction and customer need hence it may be change in future.

References:

1. file:///D:/User/Downloads/SN06061%20(1)
2. <https://www.google.com/search?q=motor+insurance+database+india&oq=m&aqs=chrome.5.69i60j69i59j69i60l2j69i59l2.3486j0j4&sourceid=chrome&ie=UTF-8>
3. <http://allindiadata.co.in/all-india-data-car-insurance-policy-holders-database/>
4. <https://www.policybazaar.com/motor-insurance/car-insurance/articles/what-does-car-insurance-cover/>
5. <https://www.google.com/search?q=vehicle+insurance+coverage+explained&sa=X&ved=2ahUKEwjC9Ym3t47gAhUiSY8KHbI7CM8Q1QIoAnoECAUQAaw&biw=1366&bih=626>

A Study Of Globalization And And Export Of India

Mrs. Aruna Gangaram Pote

Department of Commerce
Tuljabhavani Mahavidyalaya Tuljapur

Introduction-

Globalization is the process of integrating various economies of the world without creating any hindrances in the free flow of goods and services, technology, capital and even labour or human capital. Claims of globalization supporters have been tested by many researchers in different countries. Strong criticism of globalization was awarded by Nobel laureate in 2001 in economics and the chief economist of the World Bank. Jiggler has published his book Globalization and its subject. The world commission mentioned in clear words the current path of globalization has to be changed, this will benefit a lot of people.

Attempts have been made to study globalization and trade in the research paper presented.

Hypothesis

2.1 Globalization has adversely affected Indian trade.

2.2 During the time of globalization, India's trade is less than any other nations.

Objective of the study-

2.1 To understand the meaning of the concept of the world.

2.2 To study the status of India's trade during the time of globalization.

Research methodology

Data collection

Secondary equipment is used for the research paper. This includes, bibliographies, government reports, newspaper, and websites related primarily to the subject.

Geographical limit

In the research paper presented only the condition of Indian Economy is studied.

1) Concept of Globalization

"world with the increasing proportion of goods and services and the rapid growth of international capital flow and diversification". - IMF

2) Trade

One of the principal aims of is to expand trade in goods and service. The world Commission in this context states. This trade expansion did not occur uniformly across all countries, with the Industrialized countries and a group of 12 developing countries accounting for the lion's share. In contrast the majority of the developing countries did not experience significant trade expansion. Indeed, most of the least Developed countries. (LDCs) a group that includes most of the countries in sub-Saharan Africa, experienced a proportional decline in their share of world markets despite the fact that these countries had implemented trade liberalization.

The trade of some selected countries in the world is shown in the next chart.

Table No. 6.1

'Export of goods and services to selected countries in the world'

(Export US \$ million)

Sr.No	Countries	1995	2014	SGR
1	India	40692	473589	1063.838
2	China	173415	2424114	1297.869
3	Brazil	59667	265269	344.5824
4	Mexico	88563	418571	372.6251
5	S korea	150452	679520	351.6524
6	WORLD	6392218	24179866	278.2704

Source Indian Economy data and sundaram 2018 page 279

The above table shows the export of goods and services in a few selected countries of the world. There has also been an attempt to explain the general growth of these five countries. China shows that India's general growth rate is more than other countries except the country. The lowest rate of growth is South Korea. South Korea's general growth rate is 351.65 percent. Selected out of the five countries, more than three countries are exported from India.

Conclusion

If you think globalization ,we have seen that there is great deal of goodwill through globalization. There was a decrease in productivity due to protests by workers and labor union. there was fear that economy could be found in debt. India was risk of competition. In the days of globalization, the world bank ignored basic amenities. this led to the thinking of the intellectuals like Diyaj Alejenda, the wrong way for globalization. But in large scale product benefits have been achieved , management skills improved and workers vision changed. Considering India exports, India appears to be the second largest exporter in some of the selected countries. India is ranked next to china in term of export , ie globalization is required except for the exception of the Indian economy.

Refereces

1. Government of India, report of unemployment 2000
2. New Industrial policy, 1191 and several documents of gol since then.
3. Datta and sundaram, "Indian Economy", S. Chand publication, New Delhi, 2018.
4. Singh Ramesh, Indian Economy,Mc Graw Hill Education(India) private limited.
5. Saksena Jyoti, Indian Economy, National Publishing House New Delhi.

Globalization and Entrepreneurship Development in India

Dr. Prakash Ratanlal Rodiya

Asst. Prof. Dept of Commerce,
Rajarshi Shahu Mahavidyalaya, (Autonomous) Chandra Nagar, Latur,

Abstract

India's move toward to the promotion of entrepreneurial firms is sole, and to some extent, overwhelming. Globalization, as a concept, refers both to the "Shrinking" of the globe and our increased consciousness of the world as a whole. Contemporarily, globalization is regarded as one of the most complete forces that shape the modern world. The participation of developing countries in the globalization process created an chance for them to better use their comparative advantages through entrepreneurs. Entrepreneurship is often linked with job creation, wealth creation, novelty and its related welfare effects. Thus it is usually credited with economic development tool especially for developing countries. In this regard, impact of globalization on entrepreneurship development is investigated in this paper.

Keywords: Globalization, Development of entrepreneurship, Economic advancement, Shrinking.

Introduction

Globalization is the effect of increasing integration of economies around the world, particularly through the association of goods, services, and capital across borders which also led to the movement of labour and knowledge across global borders. The term became more common in the 1980s, reflecting technological advances that made it easier and quicker to complete international dealings both trade and financial flows. Globalization refers to an extension beyond national borders of the same market forces that have operated for centuries at all levels of human economic activity, village markets, urban industry, or financial centers. This approach to competition is gained via diversification of resources, the formation and development of new investment opportunities by opening up additional markets, and accessing new raw materials and resources. Globalization has begun to take to pieces the barriers that traditionally segregated local business opportunities and local firms from their global counterpart.

Entrepreneurship in Globalization era:

Though entrepreneurship isn't a new term for the urbanized countries, economical infrastructure of most of them formed due to it and at least in perform, it can be said to be rather new in rising countries. Due to lack of capital buildup, qualified human resources and social and political substructure, the term remained a dramatic concept until recently and it can be accepted that globalization phase launched the golden era of entrepreneurship particularly in developing countries. The participation of developing countries in the globalization process created an opportunity for them to better utilize their comparative compensation, introduce advanced technologies, foreign capital and management experience. It is also positive for eliminating monopolistic behaviors and strengthening market competition and entrepreneurs have played a major role in initiating the process. The Micro, Small and Medium Enterprises Development (MSMED) Act was notified in 2006 to address policy issues affecting MSMEs as well as the coverage and asset ceiling of the division. The Act seeks to facilitate the growth of these enterprises as also enhance their competitiveness. It provide the first-ever legal framework for recognition of the concept of "enterprise" which comprises both manufacturing and service entities. It defines medium enterprises for the first time and seeks to put together the three tiers of these enterprises, namely, micro, small and medium. The Act also provide for a statutory consultative mechanism at the national level with balanced symbol of all sections of stakeholders, mainly the three classes of enterprises; and with a wide range of advisory function.

Establishment of specific funds for the promotion, development and enhancing competitiveness of these enterprises, notification of schemes/program memes for this purpose, progressive credit policies and practices, favorite in Government procurements to products and services of the micro and small enterprises, more effectual mechanisms for mitigating the evils of delayed payments to micro and small enterprises and assurance of a scheme for easing the closure of commerce by these enterprises are a few of the other features of the Act.

Objective of the Study:

- 1 To analyse the growth of enterprises in Indian context.
- 2 To anlysis the the performance of entrepreneurship in present scenario.
- 3 To find out the opportunities for entrepreneurs in MSMEs.
- 4 To know the contribution of entrepreneurs in GDP contribution.
- 5 To critical examine the opportunities of employment created by the enterprises
- 6 To examine the competitiveness in market place
- 7 To know the seed bed for entrepreneurial ability and innovation
- 8 To ascertain the Balanced Regional Development in the nation.

MSMEs in India:

On 9 May 2007, following to an amendment of the Government of India (Allocation of Business) Rules, 1961, previous Ministry of Small Scale Industries and the Ministry of Agro and Rural Industries were merged to form the Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises (M/o MSME). This Ministry now design policies and promotes/ facilitates agenda memes, projects and schemes and monitors their completion with a view to assisting MSMEs and help them to level up. The primary blame of promotion and development of MSMEs is of the State Governments. Though, the Government of India, supplements the efforts of the State Governments through various initiative. The role of the Micro and Small enterprises and its organizations is to help the States in their labors to encourage entrepreneurship, service and living opportunity and improve the competitiveness of MSMEs in the indistinct economic scenario. The schemes/program undertaken by the Ministry and its organisations seek to facilitate/provide: i) adequate flow of credit from financial institutions/banks; ii) support for technology up shift and transformation; iii) integrated infrastructural amenities; iv) modern testing facilities and quality certification; v) access to modern union practices; vi) entrepreneurship development and skill up gradation through suitable training facilities; vii) support for product development, design intervention and packaging; viii) wellbeing of artisans and workers; ix) assistance for improved access to domestic and export markets and x) cluster-wise measures to promote capacity structure and empowerment of the units and their collectives. The role of entrepreneurship in economic growth is the subject of much attention to academic and policy circles alike. Entrepreneurship is frequently credited with many optimistic changes in developing countries. At the very least, it is associated with job creation, wealth creation, innovation and its related welfare effects. A strong small business sector and entrepreneurship are generally linked to a strong economy. rising countries are start to focus on their business environments and creating an economic space which is conducive to private enterprise, after failed attempts at development through import replacement and baby industry protection programs and somewhat mixed results from export promotion strategies. Indeed, the promotion of entrepreneurship and the spread of small and medium sized enterprise policy has turn into an significant development treatment in recent years.

Requirements of Globalization:

As globalization creates benefits through superior technologies and growth of commerce, it also creates challenge for emerging small business enterprises to effectively complete in an environment characterized by multivariate challenges. Credit assistance to SMEs in India is included along with other national priorities. Such support assistances to priority sector consist of the credit facilities accorded to: (i) Agriculture (ii) small scale industry including loans for setting up of business estates, (iii) small road and water transport operator, (iv) small industry, (v) professional and self working persons, (vi) retail trade, (vii) state sponsored organization for certain caste and tribes.

Benefits of Globalization:

Local reward:

Global chains may set up shop in a neighborhood and imprison the market with low prices. Often they accomplish this by using cheap labor overseas and selling foodstuffs at low profit margins. As an entrepreneur, you can fight back, however. Locally owned stores can offer products that large manacles do not. For example, a restaurant can offer local food that large eating place chains cannot offer. A boutique clothing shop can sell garments designed and made locally. To harness their global purchasing power, large manacles cannot afford to buy and sell local specialty.

Global benefits:

Small business can fight globally because they can sell locally made goods through the Internet. Shipping companies routinely put up small businesses by offering package shipping to countries around the world. In addition, small-business owners can purchase products for resale from overseas markets, thus gaining a pricing benefit that was once reserved for global conglomerates. Small businesses also benefit from favorable foreign swap rates when they buy in countries where the dollar is worth more than the limited currency.

Speed of flexibility:

The new metric for measuring commerce potential is no longer size, because small companies can access global markets as easily as large companies. What matters now is speed. Small businesses can adapt quickly to local and global trends because they have a smaller bureaucracy than large corporations. A single entrepreneur can spot a trend, order products or create services, and exploit that trend before larger companies complete their meetings on the topic.

Piracy:

Global markets have not brought global standards. Some countries do little to curtail piracy, and an entrepreneur can find herself fighting cheap imitations of products even when copyright or patent protection is in place. While increased competition can be expected with the global territory, brand theft is not mere competition and does not encourage innovation and risk taking. Entrepreneurs today must take every precaution to not only protect their innovations legally, but to also support international enforcement of intellectual property laws.

Disadvantages of Globalization •

The growth of global trade is exacerbating income inequalities, both between and within industrialized and less industrialized nations. Global commerce is ever more dominated by transnational corporations which seek to maximize profits without regard for the development needs of individual countries or the local populations. Protectionist policies in industrialized countries prevent numerous producers in the Third World from access export . The volume and volatility of capital flows increases the risks of banking and currency crises, especially in countries with weak financial institutions. Competition among developing countries to attract foreign asset leads to a "race to the bottom" in which countries hazardously lower ecological standards.

Literature Review:

Dr. Panwar:

The Impact of Globalization on Entrepreneurship growth in India 251 Does Globalization Impact Entrepreneurship? The globalization of economy has sharp the importance of entrepreneurial action for creating wealth. Demographic shifts, liberalization of national economies and attendant markets, institutional and state failure, and technological advances have combined to increase the calls for more social realization within businesses globalization has led to a shift from an industrial to an entrepreneurial replica of production. Traditionally, competition in international markets has been the dominion of large companies, while smaller businesses remained local or regional in scope. However, the elimination of government-imposed barriers that segregated and protected domestic markets and new technological advances in manufacturing, transportation and telecommunications allows even the negligible firm's access to customers, suppliers and collaborators around the globe. SMEs have to function within the macroeconomic surroundings of domestic and international markets, and as such are affected by changes in this environment. Among others, two social economic results of an increased level of globalization in a country are inflamed inequality enhanced consumer demand for variety. Both of these have been marked as determinants for higher levels of entrepreneurship in a nation.

Conclusion and Suggestions

Globalization led to major increase in universal trade and exchanges in an increasingly open, integrated, and borderless international economy. Developing country have left no stone unturned to achieve economic development and growth and globalization process have created an opportunity for them to utilize their relative advantages, introduce advanced technologies, foreign capital and management experience. It is also positive for eliminating monopolistic behaviors and strengthening market competition. With the rise of globalization, entrepreneurial global start-ups have emerge in developing countries which are associated with job creation, wealth creation, innovation and its related wellbeing effects. Indeed, the promotion of entrepreneurship and the promulgation of small and medium sized venture policy has become an important development instruction in recent years in India. Thus the future prosperity of any economy depends to a considerable extent on its success in promote entrepreneurship, innovation and the effectual and prompt absorption of technical advances urbanized abroad.

References:

1. <http://msme.gov.in>
2. "Innovation readiness of Indian SMEs - Issues and challenges" Year : February 2012, annual FICCI MSME Summit 2012
3. Sudan, F. K. (2005), "Challenges in Micro and Small Scale Enterprises Development: Some Policy Issues", Synergy: I. T. S. Journal of IT and Management, Vol. 3, No. 2, July 2005, PP: 67-81.
4. Rathod, C. B. (2007), "Contribution of Indian Small Scale Entrepreneurs to Economic Growth in India: Opportunities and Challenges in Global Economy", Prabandh- Journal of Management & Research, Vol. 23, June 2007, PP: 1- 12.
5. Management Research, Vol.2 Issue 5. Online available at <http://www.zenithresearch.org.in>

Impact of Globalization On Indian Banking Sector

Dr. V.P. Shelke¹

¹M.Com, Ph.D.

¹Dep. of Commerce, Mahatma Gandhi Mahavidyalaya,
Ahmedpur

Dr. V.V. Swami²

²M.Com., M. Ed., Ph.D.

²Dep. of Commerce, Shahir Annabhau Sathe
Mahavidyalaya, Mukhed

Introduction

There are three distinct spells of development of Banking industry in post independent India, the pre-nationalization era from 1947 to 1969, the post-nationalization cum pre-liberalization era from 1969 to 1991 and the neo-liberalization era from 1991 onwards. The first phase was mostly city-centric private Banking marked by frequent failures and liquidation of Banks and consequent pauperization of numerous poor and middle class depositors and loss of jobs for the employees. The post-nationalization era saw a sea-change in the Banking scenario : financial stability of Public Sector Banks (PSBs) controlling more than 84% of Banking business of the country, PSBs commanding trust and confidence of the Banking-public, expansion of Branch net-work of Banks - particularly in hitherto unbanked rural and semi-urban centres, opening up the banking services accessible to the rural poor, expansion of credit to agriculture, small scale industries and small entrepreneurs, artisans - even to the marginal farmers, small shop-owners, vegetable vendors etc. Such expansion of Branch network, coupled with such mass-banking, created considerable job opportunities on the one hand, and, on the other, it helped a green revolution on the agricultural sector, obviating dependence of import of food grains, as also a spurt in the development of Small and Medium Scale Industries. It also rescued a vast section of the rural poor from the exploitation by village-money-lenders. By tapping the hitherto untapped huge rural savings, the PSBs could help the growth of large-scale and capital intensive industries too. Even the most ardent critics of Public Sector too have had to recognize and appreciate the laudable role of PSBs towards development of economic self reliance. During this post nationalization era, Regional Rural Banks (RRBs) were established in 1975 onwards under the auspices of PSBs to cater to the credit needs of rural-India. Till 1990, priority sector lending constituted over 70% of the advance portfolio of RRBs giving further fillip to the rural economy. During the last four decades of their productive existence, the PSBs have taken up the services of employees and the liability of depositors of a number of Private Banks going on liquidation due to mismanagement by and the greed of their private owners.

Challenges to the Banking Sector

- Changing needs of customers.
- Coping with regulatory reforms.
- Thinning spread.
- Maintaining high quality assets.
- Management of impaired assets.
- Keeping pace with technology up gradations.
- Sustaining healthy bottom lines and increasing shareholder value.

The benefits Vis -a Vis costs

To derive maximum advantage from technology investments, banks will need to use technology as a strategic resource and align. The strategic plan should clearly spell out how much business value it can enhance and it should not be used as a mere publicity stunt.

Banking and service quality

The emergence of technology-intensive new delivery channels has liberalized the customers from the constraints of the time and space.

Now a day's banking is not in its traditional way, with the advancement of technology it's focusing on more comfort of customer providing services such as:

1. Automated Teller Machines cards (ATM)	8. Very small Aperture Terminals
2. Credit card	9. Mobile banking
3. Debit card	10. Home banking
4. Internet banking	11. Demand Draft
5. Tele banking	12. Safe Deposit vault
6. Corporate cash Management	13. Night safe
7. SWIFT Banking	14. Rupee Travelers' cheque

Outsourcing vs. in sourcing

Normally, organization across the world outsources non-core activities to achieve cost advantage. In fact, for banking and financial services, technology can no longer be treated as a non-core activity it has emerged as a strategic resource. However, banks in Indian are finding it extremely difficult for attracting and retaining IT expert internally.

Productivity enhancement-experience so far and lessons learnt

Infusion of technology in the banking system has helped in enhancing productivity despite many constraints such as non-flexibility in restraining and redeployment of staff, resistance to changing the process, etc. It may be unrealistic to expect a revolution rather than an evolution in personnel productivity in the short-term, considering the sensitivity of labour reduction and displacement in the Indian context.

Technology as a Differentiator

In India, the foreign banks and the new generation banks had early move advantage of using technology as a differentiator in enhancing customer convenient and to remain competitive. However, over time, others caught up with them and the playing field has become flatter with most of the banks having now migrated to industry standard CBS solutions, however there is adequate scope for banks to use technology as a differentiator through innovative products and services to face the aggressive competition in the market.

The Problems Areas

Banks have to realize that their business has to drive technology and not vice versa. All technology strategies and plans should be based on the principle that any investment in IT should add business value to the bank and these customers. Being a strategic resource, IT governance has to be top in the agenda of a bank's board.

The Impact on Customers

The shift from branch counter to e-channels has indeed enhanced customer service and convenience. The dream of anytime, anywhere banking is a reality now. With facilities like mobile alerts, customers get real time information about transactions in their accounts. The silver lining for customer is that they can shift to competitor's banks easily if they are not satisfied with the services from the present bank.

Innovation and Branding the Product

Expert has given opinion that innovation is the key to the future sustaine growth of the banking industry. However, innovation cannot be limited to products and brand alone.

Growth Prospects under Retail Finance

The Indian retail finance market is expected to continue growing due to :

1. Change in psychlogy of the Indian consumer who is no longer credit averse.
2. Paradigm shift in the lenders' profit mainly from NBFCs to commercial banks, which able to offer not only much better rates but also an entire product suite to customer needs.
3. Increase in household incomes in the backdrop of surge in the Indian economy growing at a rate of 8% within the retail finance market, housing loan is the biggest component, which would continue to grow due to the following factors.
4. Credit culture has added more and more people to the loan taker basket.
5. Demographic changes like age of the borrower, higher middle-class urban population, and etc. Have expanded the number of loan takers.
6. Rising income/aspiration levels.
7. Rates though on the uptrend are still way below what they were five years ago.
8. Change in attitude of bankers in providing credit to individuals to spread risk unlike in the past.

Growth rate could be increased

Overt the decades the sector has grown steadily in size, measured in terms of total deposits, at a fairly uniform average annual growth rate of about 18%.

Opportunity for private sector

This the most visible changes in Indian financial system. Emergence of new private sector banks as well as the entry of several new foreign banks, as in other sectors, Indian banking is quickly getting interacted in tp globalize financial system.

Emphasis on professionalism

The spirit of competition and the emphasis on profitability are also driving public sector banks towards greater profit-orientation in departure from the socialistic approach followed for decades.

Performance needs to increase

On a value or profitable basis the foreign banks as a group have been considerable more efficient than all other bank groups followed by Indian private bank. From a quantity perspective or on the basis of volume of deposits and credit created with given input levels, however Indian private banks have been the best performers while foreign banks worst performers. Another measure of efficiency of the banking sector is the productivity of its personnel. This is clearly not total factor productivity, kind of measure but rather just a measure of how well the human resources are exploited by the banks.

Conclusion

Overall the Indian banking sector is stronger and healthier today than it was a decade ago. The recent focus of some of the banks on micro finance and lending to SME firms are welcome changes both for the banking sector as well as the economy and society as a whole. Finding opportunities at the bottom of the pyramid rather than regulator loan-pushing is likely to help better distribution of the economic gains as well as opportunities. Managing the risk in banking through the implementation of global standards like Basel II is likely to be an important step for Indian banking sector in the coming year. Banks and financial institution will continue to experiment with new technologies and electronic, information- based services to serve their customers better. The potential is great, yet the return on investment will be realized only in the long-term., Proper alignment of technology strategies with business goals will only ensure commensurate value addition to banks. Also banks are rediscovering the need for more brick and mortar branches as the most effective touch points for building relationships, marketing and selling. Technology advances like data mining and business intelligence will enable and empower branch personnel to realize higher customer life cycle value. The information-intensive nature of banking and financial services is unlikely to change. Banks will continue to find newer and innovative ways to put technology to their customers 'best use and will have to manage technology and business risks associated with these investments proactively.

References

1. Khan M Y (1987), "Financial Services" Tata McGraw Hills, New Delhi
2. Pandey I.M. (1991), "Financial Management", Vikas Publishing House, New Delhi
3. Indian Journal of Commerce
4. www.capitalmarket.com
5. www.economywatch.com
6. Chartered Financial Analyst
7. Journal of Financial Economics

Employment Provided under Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act 2005 in Maharashtra state

Miss. Megha P. Surwase¹

M.Com., Students Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur

Miss. Shilpa S. Kharade²

M.Com., Students Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur

Introduction

The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act aims at attractive the livelihood security of people in rural areas by guarantee hundred days of wages-employment in a financial year to a rural household whose adult members volunteer to do unskilled manual work. The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act, 2005, was notified on 7 September 2005.

The Act was notified in 200 rural districts in its first stage of implementation (with effect from 2 February 2006). In FY 2007–08, it was comprehensive to a supplementary 130 rural districts. The outstanding districts were notified below The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act with effect from 1 April 2008. As 2008, The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act has covered the whole country with the exemption of districts that have a hundred per cent urban population. Under this act, each household is entitled to a 100 days of employment every year. A job card is to be issued within 15 days of registration. Each JC has a unique identification numbers. There is need to given written application seeking work to be made to the Gram Panchate or Block office, GP office will issue a dated receipt of the written application for employment, against which the guarantee of providing employment within 15 days operates. In case of employment is not provided within 15 days, the state will pay an unemployment allowance to beneficiary. While allocating work are provided within 5 kilometers radius of the village. Wages are also to be paid according to piece rate, as per the schedule of rates. Payment of wages has to be done on a weekly basis and not beyond a fortnight in any case. Lick that Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act worked.

The objectives of the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act include:

1. Ensuring social protection for the most vulnerable people living in rural India through providing employment opportunities,
2. Ensuring livelihood security for the poor through creation of durable assets, improved water security, soil conservation and higher land productivity, Strengthening drought-proofing and flood management in rural India,
3. Aiding in the empowerment of the marginalized communities, especially women, Scheduled Castes (SCs) and Scheduled Tribes (STs), through the processes of a rights-based legislation,
4. Strengthening decentralised, participatory planning through convergence of various anti-poverty and livelihoods initiatives,
5. Deepening democracy at the grass-roots by strengthening the Panchayati Raj Institutions (PRIs),²
6. Effecting greater transparency and accountability in governance.

The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act has become a powerful tool for comprehensive growth in rural India from beginning to end its impact on social protection, livelihood security and democratic governance. In this research paper, demand of employment, Number of households provided employment, Percentage agents demanded and supply employment and Number of Households Aailed 100 days of Employment taken into account of Maharashtra states.

Objectives Of Research

The objectives of research paper are as given below;

1. To examine district views demand of employment in Maharashtra.
2. To examine district views employment provide through MGNREGA.
3. To examine district views 100 days employment provide to employees.

Research Methodology

In this research paper, 34 district data are collected and analyses though graphical methods. Only secondary data are collected for analyses and interpretation of the research. In this includes demand of employment, Number of households provided employment, Percentage agents demanded and supply employment, Number of Households Aailed 100 days of Employment under MGNREGA in Maharashtra states. Secondary data are collected though books, government report, magazines and internet, and so on.

Employment Provided Under Mgnrega In Maharashtra States

Under the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) households are entitled to 100 days of paid work every year. However, they can only access this employment if they have a

MGNREGA job card and if they request employment from their Gram Panchayat (local village council). The PACS Kaam Maango Abhiyaan (Work Demand Campaign) aims to educate and mobilise socially excluded communities to demand work under this government scheme. In Maharashtra state, in 2015-16 Central Government was Release Rs. 79952 lakhs and Total Funds was Available including O.B Rs. 123255.4 lakhs. Table 1 detailed indicates the demand of employment, number of households provided employment and number of households availed 100 days of employments of districts in Maharashtra.

Table 1: EMPLOYMENT IN MGNREGA

S.No	District	No. of households who have demanded employment	No. of households provided employment	Percentage agenst demanded and supply employment	Number of Households Availed 100 days of Employment
1	Ahmednagar	19276	13911	72.17	1157
2	Akola	26429	23452	88.75	1890
3	Amravati	46462	38684	83.26	4018
4	Aurangabad	18874	16527	87.56	1138
5	Beed	43048	36591	85.00	6773
6	Bhandara	96485	85642	88.76	6206
7	Buldhana	22206	18462	83.14	1820
8	Chandrapur	80157	70197	87.57	3860
9	Dhule	16365	14679	89.70	2069
10	Gadchiroli	68156	60246	88.39	2459
11	Gondia	83181	73271	88.09	6901
12	Hingoli	8464	7702	91.00	801
13	Jalgaon	26204	23304	88.93	2818
14	Jalna	29346	22787	77.65	1292
15	Kolhapur	433	392	90.53	23
16	Latur	21231	18687	88.02	2679
17	Nagpur	20641	18938	91.75	2722
18	Nanded	30642	26484	86.43	2062
19	Nandurbar	29564	25542	86.40	1075
20	Nashik	13828	10922	78.98	1001
21	Osmanabad	32076	22006	68.61	2377
22	Palghar	21620	17112	79.15	673
23	Parbhani	39637	32601	82.25	3177
24	Pune	4295	3589	83.56	160
25	Raigad	2040	1939	95.05	56
26	Ratnagiri	3828	3147	82.21	36
27	Sangli	18068	15329	84.84	1475
28	Satara	6616	5843	88.32	313
29	Sindhudurg	8647	7699	89.04	369
30	Solapur	9002	7490	83.204	143
31	Thane	5359	4462	83.264	182
32	Wardha	19268	15910	82.574	1798
33	Washim	32832	29096	88.624	1638
34	Yavatmal	43626	37734	86.494	3359
	Grand total	947906	810377	85.494	68520

(Source: MGNREGA official side)

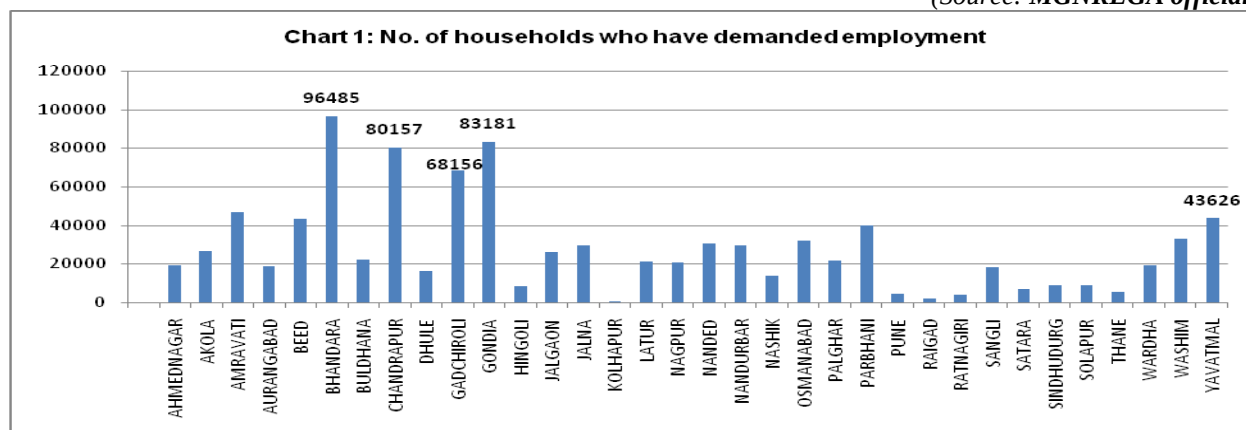

Chart 1, show the district views number of households who have demanded employment. In Maharashtra, 947906 households was demanded employment in 2015-16. From these, more households was

demand employment in Bhandara district i.e. 96485 households. Followed that Gondia, Chandrapur, Gadchiroli and Yavatmal districts was demanded more employment respectively.

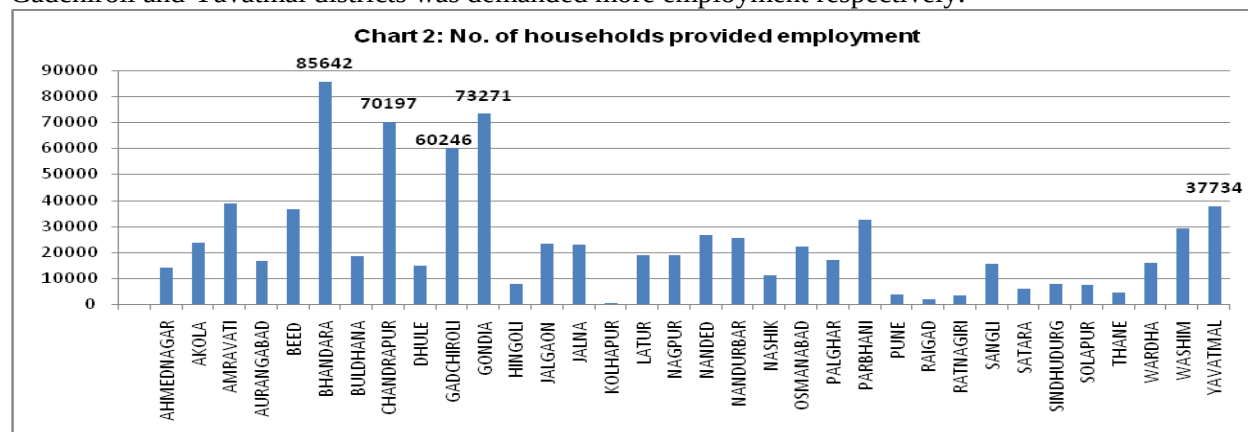

Chart 2, indicates the district views number of households provided employment. In Maharashtra, 810377 households were provided employment under **MGNREGA** 2015-16. Lick that demanded employment households, Bhandara district are first in employment provided. Followed that employment provided in Gondia, Chandrapur, Gadchiroli and Yavatmal districts respectively.

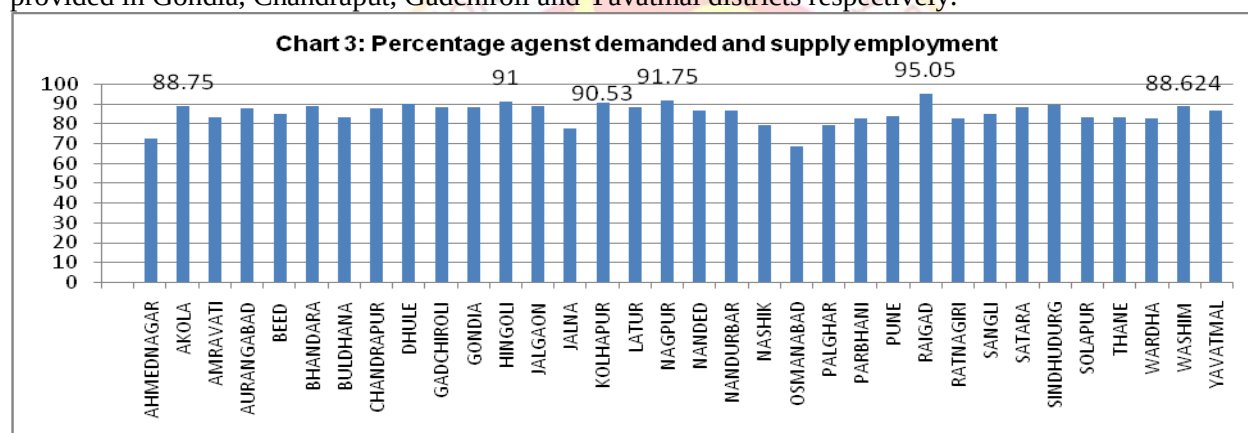

Chart 3, indicates the district views percentage agents demanded and supply employment under MGNFEGA. In Maharashtra, 85.49 per cent total employment provided agents demanded under **MGNREGA** 2015-16. In Raigad district 95.05 per cent employment provided agents demand. It is a high percent from all of the 34 districts. Only 5 districts was provides below 80 per cent employment agents demand and 29 districts provides more than 80 per cent employment agents demand. Nagpur was a second in rant of percentage agents demanded and supply employment. Only 3 districts was provide above 90 per cent employment agents demand.

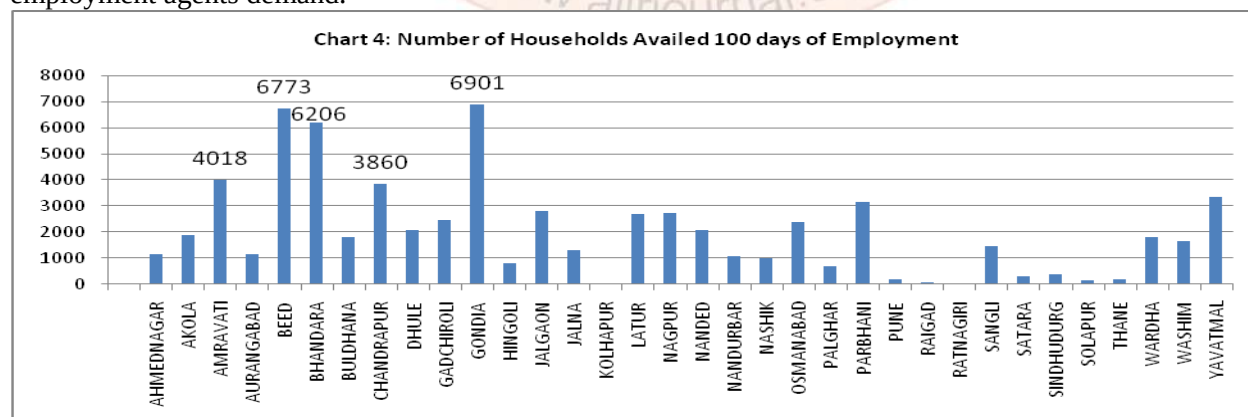

Chart 4: shows the district views Number of Households Aailed 100 days of Employment under MGNREGA. In Maharashtra, only 68520 households availed 100 days of employment under **MGNREGA** 2015-16. In Gondia districts was a first in households availed 100 days of employment i.e. 6901households. Followed by Beed, Bhandara, Amravati and Chandrapur districts was which availed 100 days of employment respectively.

Conclusion

In 2015-16, under Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act, the **Central** Government was Release Rs. 79952 Lakhs and **Total** Funds was Available including O.B Rs. 123255.4 Lakhs. 947906 households was demanded employment 810377 households got job during this year in Maharashtra. Bhandara district is first in demanded employment and employment providing. Under this scheme, 85.49 per cent employment provides agents demanded but no one can provide 100 days employment to households. Only 3 districts provide 100 days employment to above 6000 households. 29 districts provide more than 80 per cent employment agents demand.

References

1. MGNREGA Sameeksha, Ministry of rural Development Government in India.
2. Economic planning commotion
3. Indian Economy, A.S. Gupta
4. Mgnrega.in.org
5. Economic Today, 27 Jan 2015

Globalization and Cooperative Sector in India

Dr. V.V. Swami¹

¹M.Com., M. Ed., Ph.D.

¹Dep. of Commerce, Shahir Annabhau Sathe
Mahavidyalaya, Mukhed

Dr. V.P. Shelke²

²M.Com, Ph.D.

²Dep. of Commerce, Mahatma Gandhi Mahavidyalaya,
Ahmedpur

Introduction

Co-operation is a world-wide movement. It was introduced in India in the early years of this century in the wake of famines, which had resulted in economic hardship and an alarming increase in the indebtedness of the farmers to the moneylenders. Co-operative credit on easy terms appeared to be the best means of getting the farmers out of the vicious circle of indebtedness and poverty. The idea was to free the farmers from the necessity of having to borrow money on usurious rates of interest from Sahukars or village moneylenders. The Co-operative Societies Act, which was passed in 1904 envisaged the formation of village credit societies. In 1912, the Act was amended to enable formation of other types of societies for activities relating to sale, purchase, production, housing etc. This Act also provided for the creation of federations of primary societies and for supervision, audit, mutual control and overall development of the co-operative movement. In 1919, the subject of co-operation was transferred to the provinces and most of the provinces enacted their own laws to regulate the working of co-operative societies. To give a stimulus to the co-operative movement, the Government of India set up an Agricultural Credit Department in the Reserve Bank of India with a view to providing financial assistance and credit to the co-operatives.

Co-operation was introduced in India mainly as a defensive organization for dealing with problems of rural indebtedness. With the acceptance and implementation of a planned economic development wedded to the ideas of socialism and democracy, co-operation became a dynamic economic instrument for achieving the social objectives of the National plan.

Globalization

The term globalization is often associated with international business. It is a process of development of the world into a single integrated economic unit. In India, globalization refers to the opening of the gates of the economy for mutual global co-operation by way of reducing control and bureaucratic delays and steering the economy towards better market orientation.

Globalization started from the 19th century and the period between 1870 to 1913 has been considered as first phase and the period from middle of 20th century is viewed as the second phase. The World Human Development Report, 1999 states that the most significant feature of the current phase is market economic policies spreading around the world with grater privatization and liberalization than in earlier decades.

Background

It is a well-known fact that the year 1991 marked the beginning of a new era in economic policy of our country. To encourage privatization, policy changes such as deregulation of state enterprise, reduction in tariff barriers, creation of appropriate climate to promote private investment in infrastructure, manufacturing etc. provided for new direction and affected almost all the sectors of the economy, including co-operative sector. But the reform measures under the new economic policy, mainly concentrated only in removing the fetters on private enterprises and in stimulating higher economic growth by promoting industrial sector. The rural and agricultural sector remained somewhat neglected and also the effect of economic reforms on the economic fortunes of the common people was overlooked. Throughout the reform decade i.e., from 1991 to 2000, the role and relevance of the cooperative sector remained on the background, in spite of its predominant position in various fields of our national economy.

There are at present 5.04 lakh cooperative societies of different type with a membership of 22 Crores, covering 100 percent villages and 67 percent rural households. The transition from controlled economy to open competitive economy in the name of globalization or liberalization has thrown a whole lot of challenges to the cooperative sector. It was believed that cooperatives would not be able to survive in the face of stiff competition posed by private sector. In contrast, there were still few, who regarded cooperation as a dynamic enterprise, which had been able to survive for around 150 years. A study of functioning of cooperative societies in various segments such as agricultural credit, agricultural marketing, fertilizer distribution, agro-processing, dairy and sugar industries, has shown that there are some strong and viable cooperatives. But at the same time one must realize the fact that the co-operative structure, as it emerged, has shown the following weaknesses.

Weaknesses:

1. Weak structure at primary level
2. Lack of responsiveness from federal organizations towards the needs of their member organizations
3. Working of different cooperatives in isolation rather than unified system
4. Lack of participation of user-members

Some of the other weaknesses are, lack of professional management, lack of adequate infrastructure, lack of capability to withstand competition, over-dependence on government for financial assistance and restrictive provisions of cooperative law. Some of these main weaknesses observed in the cooperative movement; have to be tackled on war-footing in the years to come, in the best interest of the survival of cooperative movement.

The current status of cooperatives reflects both a threat and an opportunity. It is a threat, because cooperatives have failed, to a large extent, in delivering efficient goods and services unlike the private sector and an opportunity, because the new economic scenario will offer enough opportunities, which could be effectively utilized by the cooperatives to prove their case of continuation. Some of the new challenges to be faced by cooperatives in the new millennium are briefly categorized as follows:

New Challenges

1. A borderless system of economic activity is coming into being. Big multinational companies will take full advantage of the borderless world, without hindrance of national boundaries to undertake large-scale economic activities, which will dominate the world market. Such a new economic scenario, presented a threat to cooperative movement's ability to survive.
2. Since the government now has withdrawn support, due to changed economic priorities, many cooperatives encounter difficulties in generating their own resources and have to completely reorganize themselves to survive and succeed in a competitive environment, without depending on any state support.
3. At present, there are about 207 national and 8 international organizations, which are the backbone of ICA and there are about 754 million individuals spread over 90 countries of Asia, Africa, Europe and America, who are members of ICA. With such a huge and diversified structure around the world, one cannot question the ability of the cooperatives to survive and succeed, but what needs to be deliberated upon is, the new direction towards which cooperative movement should move with firm determination.
4. Internal and structural weaknesses of cooperative institutions, combined with lack of proper policy support have neutralized their positive impact and resulted partly in the mismanagement, inefficiency and corruption in the financing of cooperatives. This has necessitated the need for a clear – cut policy on co-operatives, to enable sustained development and growth of healthy and self-reliant cooperatives.

Keeping in view the challenges ahead, cooperatives have to reorient their strategies, in the changed economic environment of our economy. Some of the strategies to reorient and renew their development thrust in the new environment are:

Development Thrust

1. To face the challenges in a liberalized economy, the cooperatives have to reorient their structural functioning and management. It may include:
 - i. Enhancing the competitive strength in cooperatives by their merger and division, wherever necessary
 - ii. Non-viable societies that do not have scope for revival should be liquidated.
 - iii. Ensure active participation of members in their day-to-day business and de-listing or removing the inefficient or inactive members from membership.
 - iv. Federal organizations of cooperatives must give sufficient financial and other support to their constituent societies.
2. With the growing diversification and size of operations in cooperatives, there is a need for constituting two separate boards namely, policy-board, consisting of elected representatives of the members and executive-board, consisting of senior executives headed by the chief executive, with clear demarcation of areas of their powers and functions. In other words, besides elected cooperators, there should be a provision to co-opt outside experts in areas, requiring high degree of specialization or technical and managerial expertise.
3. Large-scale enterprises in the cooperative sector may require huge funds. To mobilize more funds, cooperatives may enter capital market and mobilize funds by means of deposits, debentures etc. At the same time, cooperatives must evolve deposit-insurance scheme, to instill confidence among the depositors, both in urban and rural areas. Effective deposit mobilization will help them to build their own bendable resources, for profitable and diversified lending. They have to adopt efficiency

parameters, in terms of cost-effectiveness and a reasonable return on investment, if they have to survive in the competitive atmosphere.

4. According to some experts, there are a number of agricultural commodities like rice, sugar, fruits, vegetables; spices etc. that have strong competitive advantage in export markets. This has positive implications for agricultural cooperatives. Moreover, some cooperative thinkers interpreted that the historical attributes of cooperatives namely, countervailing power, access to capital on favorable terms, scale-economies and income improvement, provide them with necessary strength, to overcome the challenges of a competitive market.
5. For the development of rural sector, which is still very largely in the Informal spheres, the parameters of the new system do not apply. In such cases, we should identify:
 - i. The areas where the cooperatives cannot penetrate or cover,
 - ii. The areas where the cooperative sector has a comparative advantage, and
 - iii. The areas where cooperatives can build up strategic alliance with private sector, public sector and International agencies. Such an understanding will greatly help in the vertical and horizontal integration of support services for agro-industrial production processes.
6. For building up professionalism in the management of the cooperative enterprises, it is necessary on the one hand to upgrade the quality of the staff with latest developments and on the other hand, develop proper and cordial relationship between the managers and members of board of directors. Proper and continuous training must be provided to both cooperative leaders and profession executives.

Conclusion

In a developing country like India with huge deficits in terms of quality and quantity, the State has to shoulder the primary responsibility of providing cooperative credit. Considering the low living standards of common man, incomplete and imperfect markets, and other socio political considerations it is the primary duty of the government to ensure that its citizens have easy access to cooperative credit.

The need of the hour for the cooperative sector in the era of liberalized environment is to seize every opportunity available to it. Thus, the future vision of cooperative movement will have to be based on efficiency parameters relating to promotion of excellence, improvement of operational efficiency and strengthening of financial resource base.

References:

1. Krishnaswamy, O. R. and Kulandaiswamy, V. (2000), Cooperation: Concept and Theory.
2. Mishra, R. V. (1999), Cooperative Sector: Problems and Prospects, The Cooperator.
3. Government of India- Reports of the Ministry of Finance, New Delhi, (1993-1998)
4. Annual Credit Plans – Lead bank office, Anantapur, Reports (2002-2005)
5. Ruddar Datt & KPM Sundharam, 'Indian Economy', S. Chand & Company Ltd., Ram Nagar, new Delhi –110 055.

Effect Of Globalization On Marketing

Mr. A. J. Veer

Dept of Commerce, Research scholar Shivaji University, Kolhapur

Introduction-

Nowadays the world is expanding. The whole world is a big village, so the market has increased. There is no border between the two worlds. Nowadays the local market has been expanded, so the market is global. Multinational companies are growing economic and political interaction and interrelation across political boundaries. The process of globalization has advantages and disadvantages for social, political, and economic development.

Globalization means people, companies and governments are interact each other for exchange their ideas, trade and business in whole world. There is integration of local market into international market. One of the most important reasons is increased globalization that increased transportation and communication system with new ideas, trade. Globalization is the economically procedure which consider socially and cultural things. There is different diplomacy at different level of each and every country. World is rapidly change nowadays. So technology has improved so there is no gap between whole worlds.

Globalization in India

From early time India has identified for give its Knowledge, arts and philosophy for world. India had communicated whole world through trade in ancient time. Globalization concept in India very old cause of "Sant Dnyaneshwar", said that "he vishwachi maje ghar."

In 1991, Government of India introduced new economic policy. From 1991, the concept of globalization, liberalization and privatization arriving. Ex-prime minister Mr. Man Mohan sing has introduced new policy of globalization, liberalization and privatization in India. .

Marketing

There are some author defined marketing as their view - According to American Marketing Association defined, "The activity, set of institutions, and processes for creating, communicating, delivering, and exchanging offerings that have value for customers, clients, partners, and society at large."

It means marketing is the relationship between customer and producer. Marketing is the art of selling product very easy. Now days there are so many Medias of marketing for exchanging goods and services. e. g. advertisement, sampling method, offers etc. it means marketing does impact on buying behavior of customer.

- **Objectives of study-**

The objectives of the concerned research are as follows;

1. To study of concepts of Globalization.
2. To study of effects of globalization on marketing.

- **Research Methodology -**

This research is studied on based on primary data collection method. The primary data was collected though questioner method.

The sample selected among the businessman and traders. Total 100 sample was selected for the study from that 50 are business man and 50 are traders. The Analytical of primary data on the basis of table, charts etc. the interpretation of primary data on the basic of descriptive method are used.

- **Theoretical background-**

Marketing is very old concept in India. There were some strikes of marketing in Chankya's economics book. Marketing trends are changed time to time in 21st century. First upon we know the meaning of marketing.

Marketing concept –

Marketing means relationship between producer and consumer very healthy, cause of there is very importance to satisfied customer though producer's commodity or service. Generally marketing is action of exchanging product or service to customer. Marketing concept is next step of marketing, because there are some concepts including in marketing i.e. Product concept, production concept, selling concept, Societal Marketing Concept.

Background of Globalization in India -

Beginning of globalization in world was 19th century. That time world has open for exchange their trade, services, cultures, social things. But government of India introduced globalization policy in year 1991.

Ex. Finance Minister Man Mohan Sing has contributed in Year 1991 policy of libelization; Privatization and Globalization. Before globalization policy there were market would very small scope but when India's market is open for world there were change in into Indian economy.

Marketing before Globalization-

After independent, there are many limitations on market in India. There were many issues of economy, social, political and war etc. so India couldn't be participate world's market. Way of marketing was very minimum and also there were didn't awareness in people, traders and businessman. There were no any communication media for communicate customer very fast and smooth, so there were so many restriction on marketing in India.

Marketing after Globalization-

When India accept the Globalization policy in 1991 then market of India went very fast and smartly working market policy, communication ways, business strategies, view of trading was change by Globalization policy. A boundaries restriction has removed for market among whole world.

After Globalization some elements impact on marketing environment. Some marketing functions have improved the market concept and also marketing strategy. These elements are below-

1) Changing the channels of marketing-

Before globalization India's market was use traditional way of marketing but when government of India introduced globalization then local market went into international market, so there were modern way of marketing has been started. there are some door of marketing has been opened like interactive marketing, online marketing, social site marketing, e-marketing, door to door marketing, delivery service.

2) Functions of Marketing-

Globalization means free entry for multinational companies across the world. So marketing strategy is change after globalization policy. New techniques and new ideas have exchange among all countries. Firstly traders have applied old and traditional advertising but after globalization view of advertising have been changed like online advertisement, T.V advertisement, pamphlets. Traders are used vehicle for marketing. The modern era is very fast nowadays so trader or businessman is accepting new Techniques for marketing.

3) Market Research-

Whole world is free for trading in globalization so traders and businessman have chance to increased their profit and also growth of economy. So much companies target to marketing research because they find out what is customer wellness, customers demands etc.

4) Branding and packaging style

After globalization, one of the most important phenomena is changed rapidly. It is knows as branding and packaging styles of the products. Past globalization most of the companies used simple and traditional brand name and packaging style like that, Kombda chap Brand, 555 Brand, Nirma brand etc. was the traditional brand name shown in India. But after globalization, it is changing the branding style and packaging stile lick that Lux, KFC, Fair & Lovely etc. this brands came from other countries in India.

- **Effect of Globalization on Marketing**

Above terms shows that, most of the marketing things are tremendously changing after globalization. Here, primary data are collected for exposing the effect of globalization on marketing form 50 traders and 50 Businessmen.

a) Changes selling process

After globalization selling process was tremendously changing. Most of the businessmen and traders are given his response towards changing selling process. Its shows, in table number 01.

Table 01: Responses of Traders and Businessmen towards changes selling process

Changing selling process Response	Yes	No
Traders	95%	05%
Businessmen	88%	12%

(Source:- Data collected through questioners survey report)

Table 01, indicates that the selling process after globalization are changing. 95% of traders and 88% of businessmen goes towards the changing selling process after globalization.

Table 02: why the changing selling process in India.

Changing selling process	Yes in %	No in %
Expansion of market	83%	17%
Global market	59%	41%
Changing customer behavior	66%	34%
Online marketing	61%	39%

(Source: - Data collected through questioner's survey report)

Table 02 shows that, why the changing selling process in India. It indicates that, most of the respondents are responses positively towards the expansion of market, global market, changing customer behavior and online marketing is the most important reason for changing selling process.

B) Changing promotion channels

Table no 03, shows the changing promotion channels after globalization in marketing.

Table 03: Changing promotion channels

Responses	Traders	Businessmen
Online Advertising	yes	Yes
Home delivery	yes	yes
Discounting offers	yes	yes
Sale after services	yes	yes
exhibitions	yes	yes

(Source:- Data collected through questioners survey report)

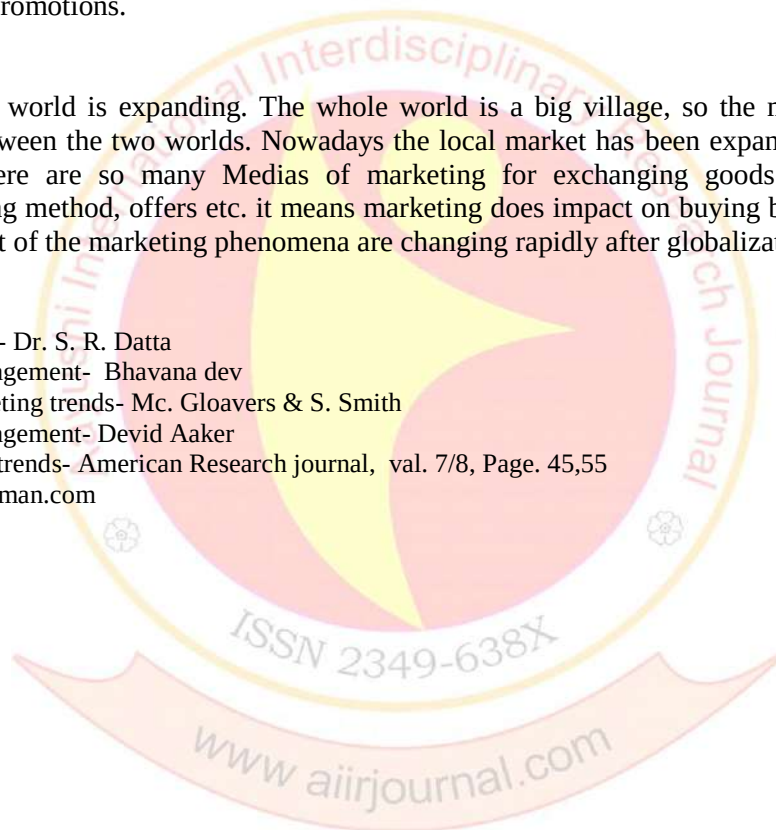
Table 03 indicates that, in marketing phenomena like that changing promotion channels i.e. online advertng, home delivery, discounting offers, sales offers, sale after services and exhibitions etc. are the mean channels of changing promotions.

Conclusion-

Nowadays the world is expanding. The whole world is a big village, so the market has increased. There is no border between the two worlds. Nowadays the local market has been expanded, so the market is global. Now days there are so many Medias of marketing for exchanging goods and services. e. g. advertisement, sampling method, offers etc. it means marketing does impact on buying behavior of customer. We conclude that, most of the marketing phenomena are changing rapidly after globalization.

Bibliography-

1. Indian economy- Dr. S. R. Datta
2. Marketing Management- Bhavana dev
3. Changing marketing trends- Mc. Gloavers & S. Smith
4. Marketing Management- Devid Aaker
5. New marketing trends- American Research journal, val. 7/8, Page. 45,55
6. www.janefriendman.com

A Study of globalization and Indian Economy**Mr.Maruti Abhiman Londhe**Department of Economics
Tuljabhavani Mahavidyalaya Tuljapur**1) Introduction-**

After 1991 ,the economic reforms started. Indian Economy has been linked to the world economy.Through modern information technology,communication,transport,trade,etc. all the countries of the world are coming closer together.In a country, goods produced in one country can be easily dispatched to another country.Every country in the world has been studying global developments and making the necessary changes in its own country. In India; after 1991, reforms of economic reforms was undertaken.in july 1991, new economical policy (NEP) was announced.It includes primarily globalization , privatization, liberalization, marketers. An attempt has been made to study globalization and the Indian economy in the research paper presented.

2) Objective of the study-

- 2.1 To understanding the concept of globalization.
- 2.2 To study aspect of globalization of the Indian economy.
- 2.3 To study the impact of globalization on the Indian economy.

3) Research methodology**3.1 Data collection**

Secondary equipment is used for the research paper. This includes, bibliographies government reports, newspaper, and websites related primarily to the subject.

3.2 Time limit-

The period from 1991 to 2018-19 for the research paper presented is considered.

3.3 Geographical limit –

Only Indian economy is considered for research presented.

4) Concept of Globalization

“To create a global economy, to create a single market for all the nations”.

“ world with the increasing proportion of goods and services and the rapid growth of international capital flow and diversification”.- IMF

Some definitions of the globalizations are explained by the the above definition.

- a) ***Canceled restriction on imports of all commodities with consumables.***
- b) ***Bringing the import to a minimum level.***
- c) ***Privatization of the public sector enterprises.***

5) Aspects of globalization in the economy

Three aspects of globalization fall out from the definition of globalization, including place,time and volume.

5.1) Time Dimension –

as possible, it is said to be a tense approach to the use of new technology, production of commodities, and market selling at every stage as early as possible.

5.2) Place Dimension-

Globalization reduces domestic and international geographical distances.that is, it does not take much time to move things from one place to another, it is called a place approach.

5.3) Volume Dimension-

This approach is used in terms of product production. This result in a magnitude approach.

6) The impact of globalization on the Indian economy.

Globalization shows that there has been a positive and negative impact on the Indian economy.

6.1) Indias employment situation during globalization.

During globalization, Indias status showed an increase in employment. Employment status was 2.04 percent between 1983 and 1994.This decreases in 1994 to 2004 from 0.98 percent.This is because employment in the agriculture sector has decreased drastically.Agriculture sector provides employment to nearly to 65 percent of the workers. But it has decreased continuously.This status of employment can be explained more clearly from the following table.

Table No. 6.1
Area-wise employment growth rate.

Sr.No	Area (Sector)	1983-1994	1994-2000
1	Agriculture	1.51	-0.34
2	Excavation	4.16	-2.85
3	Manufacturing	2.14	-2.05
4	Electricity and gas	4.50	-0.88
5	Construction	5.32	7.09
6	Business	3.57	5.04
7	Transport and communication	3.24	6.04
8	Finance service	7.18	6.20
9	Public and Personal services	2.90	0.55
10	Total	2.04	0.98

Source Indian Economy datta and sundaram 2018 page 257.

The above Table no 6.1 indicates an increase in employment as per the sector. It has shown employment growth rates from 1983 to 1994 and from 1994 to 2000 years. The agriculture sector grew from 1.51 percent in 1983 to 1994. It decreased between 1994 and 2000 this year (-0.34). This type of reduction appears in the Excavation, Manufacturing, Electricity and gas sector. There is an increase in employment in these two areas of construction sector and commercial sector. Apart from these two areas, there is a decrease in employment in other areas.

Thus, Globalization pushed workers from the organized sector to swell the ranks of workers in the unorganized sector. It is common knowledge that workers in the organized sector are relatively better paid than those in the unorganized sector. They enjoy better job security and other benefits. Within the organized sector, jobs in the public sector receive much higher wages and accompanying benefits than those in the private sector for similar skill. Besides this, public sector offers greater job security.

6.2) Inequality and Poverty

ILO Report (2004) in very forthright manner states, “ Income inequality has increased in some industrialization countries, reflected in an increase in the share of capital in national income as well as an increase in wage inequality between mid- 1980s and the mid 1990s.” In United States the chief flagbearer of globalization. The share of top 1 percent income earners reached 17 percent of gross income in 2000, a level last observed in the 1920s. This increased concentration of wealth has been the prime factor in the rise of inequality. Consequently, the share of the bottom 10 percent of wage earners declined.

7) Conclusion

There is a huge reduction in employment during globalization. So the unemployment rate has increased. Growing unemployment is a big problem for the developing country. Due to the increase in the employment, the income of the population has decreased and its inequality is increasing as a result. Globalization caused some of the disadvantage in the Indian economy, even though the Indian economy was connected to the world economy, it has helped in the development of the economy.

8) References

- 1) Datta and Sundaram, “Indian Economy”, S. Chand publication, New Delhi, 2018.
- 2) Government of India, report of unemployment 2000
- 3) Singh Ramesh, Indian Economy, McGraw Hill Education (India) private limited.
- 4) Saksena Jyoti, Indian Economy, National Publishing House New Delhi.
- 5) New Industrial policy, 1991 and several documents of govt since then.

Globalisation and Indian Agriculture

Asst.Prof. Amol S. Shinde

Dept. of Economics

S.M.D.M.M. Kallamb

Abstract :-

This study focuses on the various aspects of Globalisation and Agriculture. It is high time to recognise the expert competitiveness to Indian agriculture under the present context of globalisation. It refers to the process of integration the domestic economy. Globalisation refers to integrate the domestic market with world market in the field of trade of goods and services, technology and labour etc. Globalisation is the process of movement of capital and flow of finance from one country to other country. Agriculture sector plays key role in economic development. Present study analyses the Globalisation and Indian Agriculture. The main theme of this paper is to study the growth rate of production and Impacts of Indian agriculture with the help of globalisation before and after this concept. This study is based on secondary Information and data.

Key word :-Globalisation, Indian agriculture, Growth rate of production and Impacts..

Introduction :-

Globalisation is process of Interaction and integration among people, companies and governments worldwide. Globalisation is the word used to describe the growing interdependence of the world's economies, cultures and populations, brought about by cross-border trade in goods and services, technology and flows of Investment, people and Information. Countries have built economic partnership to facilities. these move meets over many centuries. But the term gained popularity after the cold war in the early 1990s as these cooperative arrangements shaped modern every day life. This guide uses the term more narraty to refer to international trade and investment among advance economics, mostly focusing on the united states.

Globalisation is the free movement of people, goods and services across boundaries. This movement is managed a unified and integrated manner future it can be seen as a scheme to open the global economy as well as the associated growth in trade. Hence, when the countries that were previously shut to foreign investment and trade have now burned down barriers. Considering a precise definition, countries that abide by the rules and regulation set by w.t.o. are part of globalisation.

Objective :-

To study the concept of globalisation.

To study that Indian agriculture and globalisation.

To study the role of globalisation in Indian economy.

To discuss the impact of globalisation on Indian agriculture.

To study challenges of globalisation in Indian agriculture.

Research Methodology :-

This research paper based on secondary data. As a informative process. Data collection from various references books, journals and periodicals and governments reports, research articles and various websites for analysis researcher used descriptive and analytical research methods.

Globalisation and Indian Economy :-

When we talk about globalisation and Indian Economy. One name strikes our mind, that is farmer prime minister Dr. Manmohan Singh. He was the finance minister in the 1990s when globalisation was fully implemented and experienced in India. He was the front man who framed the economic liberation proposal. Since then the nation has gradually moved ahead to become one of the supreme economic leaders in the world. Today it has become one of the fastest growing economics in the world with an average growth rate of around 6.7 % there has also been a significant rise in the per capita income and the standard of living poverty has also reduced by around 10 %.

The service industry has a share of around 54 % of the annual Gross Domestic Product while the industrial and agriculture sectors share around 29 % and 17 % respectively. Due to the process of globalisation, the experts have also improved significantly.

Benefits of Globalisation :-

Rise in Employment - with the opening of SEZS, the availability of new jobs has been quite effective further more exports processing zones are also established employing thousands of people. Another factor is cheap labour in India. all these factors are crossing move employment.

Surge in compensation - After the outboot of globalisation, the compensation levels have stayed higher. These figures are impressive as compared to what domestic companies might have presented.

Standard of living and purchasing favour - Wealth generation across Indian cities has enhanced since globalisation has fully hit the nation. You can notice an improvement in the purchasing power for Individuals, especially those working under foreign organisations. There fore ananber of cities are experiencing better standard of living together with basness development.

Globalisation on Indian Agriculture :-

The term Globalisation has been widely used in the last fifteen years. It is a very importance for agriculture development. Economic development of a country in directly related to growth of agriculture. Agriculture sector provide the employment opportunity to the people India has also been striving to develop the country agriculture since Independence. Agriculture played a key role in our planned economy with its advantages of low investment and the base of industries. According to George washington. "I know of no pursuit in which more real and important service can be rendered to any country than by improving its agriculture, its breath of usetay animals and other branches of husband mans's cares."

The development of agriculture is being given due importance by the government in order to achieve the following objectives

For issuing food safety.

For creating farming societies for international economic exchange.

To stimulates the growth of farmers.

To increase GDP.

Former Indian prime minister, the late, in lal Bhadur shashtri declared that all indian should fast once a week so that another might get a meal. The food and agriculture organisation (FAO) calculates that food desicif countries will be forced to spend 30 % more on improving food value at 1.3 trillion. India is attempting to feed 17 % the world population with 7 % of the world. Agriculture in India has the confronted with an increasingly sector. Now with the help of globalisation India is stable in food securely.

Agriculture Production :-

Available agricultural statistics for pre-intended period, agricultural production rose only margmally as compared to the growth of population. For example according to T.B. Bhattacharjee. Indian population rose by 38 % but the area of cultivated lind rose only by 18 % only. But the help of globalisation the Indian farmers increase the rate of growth per hector.

**Table 1- Growth in area of crores science 1950-2016
in million hectore.**

Cropes	1949-50	1964-65	1996-97	2010-11	2015-16
Wheat	10	13	25	32.48	36.25
Rice	30	36	43	95.98	.1035
Coarse Cereas	39	44	32	42	46
Pulse	20	24	24	18	19.7
Total	99	117	124	189.4	205.45

Source Gov. of India mistry of Agriculture.

During the pre-green revolution period 1949-50, the area of crores in million hectors was 99 millions hect. It will increase up to 205.45 million hectors with the help of improving technology in irrigation. In 1949-50 the condition of irrigation and availability of seed was very small as comparism to present time. Gov. made so many polices regarding subsidies on multi-branded seed and fertilisors. Globalisation is helpful to provided the branded seeds to the farmers and the gov.

**Tables
Growth rate per hector from 1950-16-17**

All Food					
Grains in quintals	1949-50	1964-65	1996-97	2010-11	2016-17
Rice	7.1	1.8	18.8	22.4	27.8
Wheat	6.6	9.1	267	29.38	32.2
Pulse	4.0	5.2	6.2	6.89	7.5
Coane ceras	4.3	5.1	10.7	15.28	18.2

Source RBI and Gov. of India.

During the pre-green revolution period rice regarded the most impressive growth rate 7.1 quintal per hect. but with the help of best production tech. it will increase up to 27.8 quintal per hect, wheat is also important food grain in India and its production per hect. in 1950 was only 6.6 quintals per hect. but it will increase up to 32.2 quintals per hect. globalisation helps to increase production in Indian agriculture sector. It is not only helpful to increase the production but also helpful to export the surplus food grain in other countries.

Role of Agriculture in International Commerce :- Agriculture plays importance role in international trade. Agriculture products, wheat, rice, tea, sugar, cotton, tobacco, oil seed etc. constitute the main term of export in India. The Proportion of agriculture goods export by 50 % of our export. This has great importance in economic development for increased exports help the country to pay for increased imports of machine and raw materials India is the exporter of food grain which is surplus and can import easily with the help of globalisation.

Tables
Agri Trade Balance Billion (USD)

	2009	2010-11	2012	2013	2014	2015-17
Export	95.6	55.7	8.408	97.2	99	102
Import	17.3	63	20.4	19.4	21.7	22.8

The proportion of agriculture goods export and imports nearly by 65 %. This has gained very importance for Indian agriculture development in 2012. Import was a 20.4 Billions USD and export was a 84.04 Billion USD. Here is export as a increasing very fifty 19 to 25 years.

Impacts of globalisation :-

- 1) Globalisation is not a new phenomenon for agriculture in the nineteenth century when the European traders came to India exported Indian spices still. Today it has most significant export from India.
- 2) Farmers in India were exposed due to globalisation .
- 3) Despite of being a large exporter of rice, jute, spices, cotton etc. our agriculture products were not able to compete with other developed countries products.
- 4) We know that agriculture tries hard to improve the conditions of marginalised and small farmers and producers. Like by changing in cropping pattern, high yield variety seed etc.
- 5) As we know that agriculture is the backbone of Indian economy. Due to this competition has been raised high between producers.
- 6) Agriculture acquired 17 % of India's GDP in 2008.
- 7) 60 % of population still depends on agriculture for their livelihood.
- 8) Occupied 43 % of India's geographical areas.
- 9) Agriculture scientist are applying new technologies and instruments in growing crops.
- 10) Different state government of India are taking initiative to educate the farmers.

Conclusion :-

Flowing with globalisation, India is shining in nearly every perspective. India is getting a global recognition and slowly moving towards to become a major economic and political strength.

Though the development is progressing rapidly, still. Agriculture sector developing easily in recent years. still many basic problem like rural poverty, corruption and political instability remained unsolved.

References :-

- 1) Datt Ruddar and Sandhram K.P.M. Indian Economy, S. Chand & Company Ltd. New Delhi 2002.
- 2) Sloman, John Economic, Prentice Hall of India, New Delhi 2000.
- 3) Dr. P.K. Dhar - Indian Economy.
- 4) Government of India, Economic Survey (Annual) Economic Division, ministry of finance, New Delhi.
- 5) Misra S.K. & Puri V.K. (2001) Indian Economy - its development experience Himalaya publishing House, Mumbai.
- 6) Ministry of Agriculture and finance - report 2001, 2005, 2007, 2010-12, 2014, 2016-17.

Impact of Globalization on Indian Agriculture**Dr. Pandurang B. Patil**Associate Professor & Head, Department of Economics,
Toshniwal Arts, Commerce & Science College, Sengaon, Dist. Hingoli.**Abstract:**

The economy of India is the world's sixth-largest economy by nominal GDP and the third-largest by purchasing power parity (PPP). Indian economy is a mixed economy. It's a developing economy. Agricultural is the main occupation and still around 70% people are involved in agricultural sector. As Indian is agrarian economy it is wise to know the impact of Globalization on Indian economy. An overview of Indian agricultural sector indicates that globalization did not yield the desired results in India. It has marginally contributing in minimizing poverty, and removing social inequalities. Population grows at a high rate about 2% per annum. India's per capita GDP (nominal) is \$1723 and its per capita GDP (PPP) is \$6,616 (2016). In FY 2015 and 2017. According to the IMF, India's growth is expected to rebound to 7.2% in the 2017-18 fiscal and 7.7% in 2018-19. The agricultural sector is the largest employer in India's economy but contributes to a declining share of its GDP (17% in 2013-14). Globalization has allowed agricultural production to grow much faster than in the past. A few decades ago fast growth was somewhat over 3 percent per year. Now it is 4 to 6 percent. However, these higher rates of growth involve a substantial change in its composition. The aimed of this research paper is to critically evaluate the positive and negative impact of globalization on Indian agriculture

Keywords: Globalization, Agriculture, Impact

Introduction:

Globalization is the free movement of people, goods, and services across boundaries. This movement is managed in a unified and integrated manner. Further, it can be seen as a scheme to open the global economy as well as the associated growth in trade (global). Hence, when the countries that were previously shut to foreign investment and trade have now burned down barriers. Considering a precise definition, countries that abide the rules and regulations set by WTO (World Trade Organization) are part of globalization. These procedures include oversees trade conditions among countries. Apart from this, there are other organizations such as the UN and different arbitration bodies available for supervision. Globalization can greatly enhance the role of agriculture as an engine of growth in low-income countries by making it possible for agriculture to grow considerably faster than domestic consumption. It also increases the potential for agriculture to increase food security through enlarged multipliers to the massive, employment-intensive, non-tradable rural non-farm sector. Agricultural growth that reduces poverty and agriculture's impact is dependent on growth rates that are considerably higher than population growth rates. The latter are indirect, working through their impact on the demand for rural non-tradable that occupy a high proportion of the total labour force and the bulk of the poor, food insecure. This paper looks at the process and impact of globalisation on agriculture.

Impact of Globalization:**A) Positive consequences**

The positive consequences are beneficial for agriculture sector. These are as follows.

1. Application of modern technology

There is availability of modern agro technologies in pesticides, herbicides, and fertilizers as well as new breeds of high yield crops were employed to increase food production. These technologies included modern implementations in irrigation projects, pesticides, and improved crop varieties. Use of High Yielding Varieties (HYVs) like IR8 a semi-dwarf rice variety. HYVs significantly outperformed traditional varieties in the presence of adequate irrigation, pesticides, and fertilizers.

2. To Increase production and productivity

Due to application of HYV technology the production of food grains increased in the country. The production of wheat has increased from 8.8 million tones in 1991-92. The productivity of other food grains has increased considerably. Though the food grain production has increased considerably but the green revolution has no impact on coarse cereals, pulses and few cash crops. In short the gains of green revolution have not been shared equally by all the crops.

3. Rise of National Income

Receiving the international market for the agricultural goods of India, there is an increase in farmer's agricultural product. New technology, new seeds, new agriculture practices etc. helped to grow the agricultural production. From the monetary point of view the share of agriculture sector in the economy is raised.

4. Creates new employment areas

While exporting agricultural products it is necessary to classify the products, its standardization and processing, packing etc. After globalization the agro allied industries has created employment in various

sector like packaging, exporting, standardizing, processing, transportation and cold storage etc. The industries depending on agriculture are stored and it made an increase in employments. Agriculture is the biggest unorganized sector of the Indian economy accounting for more than 90% share in the total unorganized labour force.

5. Agriculture as a backbone of economy

The growth of agricultural sector in India has correspondent relation with industrial growth in India. It is assumed that 1% increase in the agricultural growth leads to 0.5% increase in the industrial output and 0.7%. Especially after globalization the agricultural sector in India is developing rapidly

6. To increase the share in trade

Because of the conditions of WTO all of the countries get the same opportunities, so there is an increase in the export of agricultural products. According to data provided by World Bank, India's share in exports (goods and services) rose from 0.54% in 1990 to 0.67% within five years after globalization.

7. Growth of Agro exports

The prices of agricultural goods are higher in the international market than Indian markets. If the developed countries reduced grants, they have to increase in the prices. So there will be increase in the export in Indian market and if the prices grow, there will be profit. Agricultural products account for 10.23% of the total export income of the economy, while agricultural imports account for just 2.74% of the total imports.

B) Negative Consequences

The negative consequences are harmful for Indian agriculture. These are as follows.

1. Migration of farmers

For the Indian farmer, who is already troubled by low productivity and lack of postharvest storage facilities has resulted in heavy loss of produce and revenue. It is only because of low tariff in imports due to liberalized import duties which came as a bombshell. The domestic farmer could not stand the competitiveness of international market, which has resulted in migration of labor from agriculture to other industrial activities.

2. Lower income of rural farmers

According to Joseph Stiglitz, Trade agreements now forbid most subsidies excepted for agricultural goods. This depresses incomes of those farmers in the developing countries who do not get subsidies. And since 70 per cent of those in the developing countries depend directly or indirectly on agriculture, this means that the incomes of the developing countries are depressed. But by whatever standard one uses, today's international trading regime is unfair to developing countries. More than half the people in the developing world live on less than that.

3. Lessening international competitiveness

Presser of population on agriculture is increasing day by day, Because of marginal land holding the production cost of Indian farmers is higher and standardization of agro produce is much neglected. Along with this, the curtailment in subsidies and grants has weakened the agricultural sector. On the contrary before the reduction in grants by WTO, developed countries had distributed grants on large scale. They had grown the amount of the grants on large scales in agriculture during 1988-1994. So they have not to face many difficulties if there is a reduction in grants. On this situation the farmers are not in a position to compete international market.

4. Prices hike of fertilizers and pesticides

Immediately after globalization Indian rupee was devaluated by 25% and Indian agricultural product became very cheap and attractive in the global market, which led Indian farmer for export and encouraged them to shift from growing a mixture of traditional crops to export oriented 'cash crops' like chilli, cotton and tobacco. These need far more inputs of pesticides, fertilizers and water than the traditional crops require. It automatically increased Fertilizer and pesticide prices by 300%.

5. Electricity tariffs hiked

Before globalization electricity policy was favourable for farmers. The electricity costs hiked dramatically when farmers turned to the cash crops, which needed more water, hence, more water pumps were needed and there was higher consumption of electricity. Marathwada region being traditionally drought prone, the situation further worsened. In Maharashtra tariff was increased 4 times between 2004 and 2017. This caused huge, unsustainable losses for the Maharashtra State Electricity Board, so it increased the electricity tariff. The fact that only 39% of India's cultivable land is irrigated makes cultivation of cash crops largely unviable, but export oriented liberalization policies and seed companies looking for profits continue to push farmers to the wall.

6. Domestic prices down of agricultural product

As per reforms of WTO, Indian government removed import tariffs and duties. Earlier these were working as cushion to protect and encourage domestic producers. By 2001, India completely removed

restrictions on imports of almost 1,500 items including food. As a result, cheap imports flooded the market, pushing prices of crops like cotton and pepper down. As a result, most of the farmers committing suicides in Maharashtra were concentrated in the cotton belt (Vidharbha & Marathwada) till 2017

7. Reduced Employability in Agriculture sector

In 1951, agriculture provided employment to 72 per cent of the population and contributed 59 per cent of the gross domestic product. However, by 2001 the population depending upon agriculture came to 58 per cent whereas the share of agriculture in the GDP went down drastically to 24 per cent and further to 22 per cent in 2006-07. This has resulted in a lowering the per capita income of the farmers and increasing the rural indebtedness, not actively spread the benefits of globalization.

Suggestions: I would like to give some suggestions as below,

1. Firstly, Diversification of agriculture and accelerating the development of horticulture, sericulture. Animal husbandry. Poultry and aquaculture with necessary processing and marketing back up.
2. Secondly, Focussing the agricultural research system on the development of economically viable and location-specific low cost technologies and harnessing research in frontier areas of science and technology for the benefit of all sections of the farming community.
3. Thirdly, Addressing technology transfer and training needs of farmers in the globalization process.
4. Fourthly, Increasing the utilization of irrigation potential. Promoting water conservation and efficient water management and extension of irrigation facilities specially in the drought prone areas.
5. Fifthly, Revitalizing and democratizing cooperatives for providing credit, inputs extension support and marketing and processing facilities, and
6. Promotion of exports of agricultural commodities and integration of Indian commodity markets with developed markets

Conclusion:

An overview of Indian agricultural sector indicates that globalization did not yield the desired results in India. It has marginally contributing in minimizing poverty, and removing social inequalities. Globalization, in the sense of rapid transmission of the impact of technology to all areas of the globe with highly developed infrastructure, will continue to accelerate. Low-income countries that do not spend heavily on research and technology dissemination and do not upgrade their rural infrastructure and reduce transaction costs will experience continually declining prices for agricultural commodities, but without offsetting decreases in costs of production. In contrast, where costs are reduced by research and improved infrastructure, agriculture can attain growth rates of at least 40 percent higher than in the past. The prospects for Indian agriculture are good. The agriculture sector in India is expected to generate better performance in the next few years due to mobility in agriculture sector such as irrigation facilities, marketing, packaging, warehousing and cold storage. Factors such as reduced transaction costs and time, improved port gate management and better fiscal incentives would contribute to the sector's growth. And also, the growing use of genetically modified crops will likely improve the yield for Indian farmers.

References:

1. Ravallion, M. & Datt, G. 1996. How Important to India's poor is the sectoral composition of economic growth, The World Bank Economic Review, vol.10, no.1; Timmer, C.P. 1997.
2. Jha and Yemeni (2012) The Dark Side Of Globalization - In Context Of India, International Journal of Engineering and Management Science, Vol.3 (1) Pp.30
3. Kaushik Sanjay, Bhardawaj Sunil & Goyal Rajiv (Jan.2013) 'Globalization and its Impact on Agriculture in India' International Journal of Advanced Research in Management and Social Sciences, Vol. 2, No. 1.
4. Kumar, Kiran Jayasheela and Hans, V. Basil (2008). "Indian Agriculture in the Post-Economic Reforms Period", Journal of Development Research, 1(1): 29-42
5. Study Report on Agricultural Marketing and Farmer Friendly Reforms across Indian States and UTs, October 2016, NITI Aayog,
6. Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana (PMFBY), Ministry of Agriculture,
7. Ministry of External Affairs (2015) India in Business, Investment and Technology Promotion Division, Govt. of India.

Globalization In Indian Economy

Dr. B.P. Thakur

Dept. of Economics,
New Arts, Comm. And Science College,
Ahmednagar-414001.

Introduction

A globalization connection with the Indian economy, one of most well-known name among Indian which strikes our mind, that is, Dr. Manmohan Singh. He was finance minister in the 1990's, at time globalization was fully new thing to implemented and experienced in India. He was also leader who framed the economic liberalization proposal. Since then, the nation has gradually moved ahead to become one of the supreme economic within well-known leaders in the world.

What is Globalization?

Globalization is the movement of people, goods trade and services across boundaries of country. A globalization movement also managed in a unified and integrated manner. Further, it can be seen as a scheme to open the global economy as well as the associated growth in trade (global) as many of country need to follow as demand of time. Hence, when countries that were previously shut to foreign investment and trade have now burned down barriers.

Benefits of Globalization Impacting India

1. Rise in Employment:

With opening of SEZs or Special Economic Zones as impact of globalization, which create of new jobs opportunity has been quite effective. Furthermore, EPZs or Export Processing Zones are also established employing thousands of people. Another major factor in India labor cost is cheap compare to western modern countries. This will be a motivate factor for big firms in the west to outsource work to companies present in this region. All these factors are causing more employment in present and future too.

2. Surge in Compensation:

After the outburst of globalization, the compensation levels have stayed higher. These figures are impressive as compared to domestic companies might have presented. So that only a level of knowledge and skill brought by foreign companies is obviously advanced. This has ultimately resulted in modification of the management structure.

3. Improved Standard of Living and Better Purchasing Power:

Wealth generation across Indian cities has enhanced since globalization has fully hit the nation GDP with common people of Indian. You can notice an improvement in the purchasing power for individuals, especially those working under foreign companies or organizations. Further, domestic organizations are motivated to present higher rewards to their employees. Therefore, a number of cities are experiencing better standards of living together with social economical as well as business development.

Effects of Globalization:

1. Effect of Globalization on Students and Education Sectors:

Due to globalization, the availability of study books and information on the internet or the World Wide Web (www) have increased tremendously. However, the exorbitant cost factors have made higher and specialized education beyond the reach of poor and middle class students.

Hundreds of foreign universities has started collaborating with Indian universities and share their knowledge with institutions. This will directly impact enhancement of course fees. For Engineering, Medical and Management studies, the course fees are hovering around Rs.20 to Rs.50 lakhs cost to student and their parent. These will create problem to some intelligent students from middle and poor class may have to settle for daily wages earning in future as they cannot afford for the same.

2. Effect on Health Sectors:

It is unbelievable that in India, many of poor people have to spend a minimum of Rs.200 for a were seasonal cold or minor stomach ailments, thanks to the multinationals pharmaceutical companies engaged in sky rocketing cost of common medicines under their brand names.

The private sector hospitals like Apollo, Medicare will be only too happy to prepare a bill of Rs.5 lakh to Rs.10 lakh for heart or Kidney transplant operation. The monitoring of health electronically through the internet will worsen the situation further in the coming years. Death will be the easiest option for poor following the effect of globalization in health sector.

3. Effect on Agricultural sector:

The globalization of trade in an agricultural sector is perhaps proving to be a big blunder. The farmers will have to spend too a very heavy price, for better variety of imported seeds having resistance to diseases, because of the patent rights imposed by WTO.

Over and above, the Indian farmer cannot export their products to rich countries because of inferior technology and stringent quality parameters imposed by foreign consumers or government policy. The large scale suicide by Indian farmers in Karnataka, Punjab and Haryana under the burden due to heavy loans is directly attributed to this.

The Indian agriculture become almost on its deathbed. The minimum cost of eatable rice is Rs.12 per kg and apples from Australia at Rs. 100 to Rs.150 per kg cannot be afforded by poor people of Indians.

4. Effect on Employment sector:

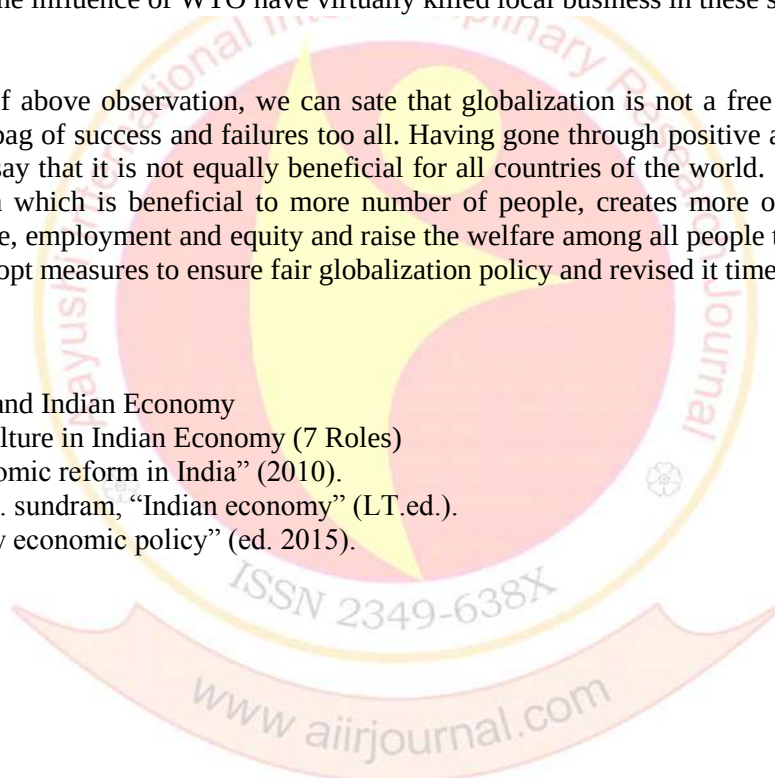
In case of employment scenario in India is probably become worst in recent years due to globalization. As government and local administrator has strict restrictions over use of child labor and fair pay to workers have a badly affected the traditional industries like cottage, handloom, artisans and carving, carpet, jeweler, ceramic, and glassware etc., where the specialized skills inherited for generations were passed their knowledge to the next generation from the early age of 6 to 7 years. The globalization and trade restrictions under the influence of WTO have virtually killed local business in these sectors.

Conclusion:

On the basis of above observation, we can state that globalization is not a free lunch as an outward looking. It is a mixed bag of success and failures too all. Having gone through positive and negative effect of globalization, we can say that it is not equally beneficial for all countries of the world. So we need a change policy of globalization which is beneficial to more number of people, creates more opportunities with the growth in their objective, employment and equity and raise the welfare among all people throughout the world. Government should adopt measures to ensure fair globalization policy and revised it time to time.

Related Articles:

1. Globalization and Indian Economy
2. Role of Agriculture in Indian Economy (7 Roles)
3. R. & D. "economic reform in India" (2010).
4. D. & R. & K.P. sundram, "Indian economy" (LT.ed.).
5. K.N. Raj, "new economic policy" (ed. 2015).

Impact of Globalization on Social Problem

Shri. G.V. Baviskar

(Assit.Prof.& Head)

History

Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur

A discussion on social change in the twenty-first century can take place without some reference to globalisation. It is but natural that in this book on social change and development, the terms globalisation and liberalisation have already appeared in your earlier chapters. Recall the section on globalisation, liberalisation, and rural society in chapter 4. Go back and read the section on the Indian government's policy of liberalisation and its impact on Indian industries in chapter 5. It also came up when we discussed Vision Mumbai and the new visions for global cities in chapter 3. Other than your school books, you must have come across the term globalisation in newspapers, television programmes or even in everyday conversation.

Activity 1 will help you notice the various ways the term is used. But we still need to be clear about what exactly does the term means. In this chapter we seek to understand the meaning of globalisation, its different dimensions and their social consequences. However, this does not mean that there can be only one definition of globalisation and only one way of understanding it. Indeed you will find that different subjects or academic disciplines may focus on different aspects of globalisation. Economics may be dealing more with the economic dimensions such as capital flows. Political science may focus on the changing role of governments. However, the very process of globalisation is so far-reaching that disciplines have to increasingly borrow from each other to understand both the causes and consequences of globalisation. Let us see how sociology seeks to understand globalisation. You will recall our early discussions on the scope of sociology and the distinctive character of the sociological perspective. We go back a bit in order to focus on the significance of the sociological perspective to understand globalisation.

The scope of sociological study is extremely wide. It can focus its analysis of interaction between individuals such as that of a shopkeeper with a customer, between teachers and students, between two friends or family members. It can likewise focus on national issues such as unemployment or caste conflict or the effect of state policies on forest rights of the tribal population or rural indebtedness. Or examine global social processes such as: the impact of new flexible labour regulations on the working class; or that of the electronic media on the young; or the entry of foreign universities on the education system of the country. What defines the discipline of sociology is therefore not just what it studies (i.e. family or trade unions or villages) but how it studies a chosen field. (NCERT BOOK 1, Class XI 2005) You read the above paragraph carefully. You will realise that since sociology is not defined by what it studies but how it studies, it would be not quite right to state that sociology only studies the social or cultural consequences of globalisation. What it does is use the sociological imagination to make sense of the connections between the individual and society, the micro and the macro, the local and the global. How is the peasant affected in a remote village? How is s/he connected to global changes? How has it affected the chances of employment for the middle class? How has it affected the possibilities of big Indian corporations becoming transnational corporations? What does it mean to the neighbourhood grocer if the retail sector is opened up to big transnational companies? Why are there so many shopping malls in our cities and towns today? How has it changed the way young people spend their leisure time? These are just few examples of the wide ranging and different kinds of changes that globalisation is bringing about.

You will find many more instances whereby global developments are affecting the lives of people. And thereby affecting the way sociology has to study society. With the opening up of the market and removal of restrictions to the import of many products we have many more products from different corners of the world in our neighbourhood shops. Since April 1, 2001, all types of quantitative restrictions (QR) on imports were withdrawn. It is no surprise now to find a Chinese pear, an Australian apple vying for attention in the local fruit stall. The neighbourhood store also has Australian orange juice and ready to fry chips in frozen packets. What we eat and drink at home with our family and friends slowly changes. The same set of policy changes affects consumers and producers differently. What may mean greater choices for the urban, affluent consumer may mean a crisis of livelihood for a farmer. These changes are personal because they affect individuals' lives and lifestyles. They are obviously also linked to public policies adopted by the government and its agreement with the World Trade Organisation (WTO). Likewise macro policy changes have meant that instead of one television channel we have literally scores today. The dramatic changes in the media are perhaps the most visible effect of globalisation. We will be discussing this in greater detail in the next chapter. These are just few random examples but they may help you to appreciate the close interconnection that exists between your personal lives and the apparently remote policies of globalisation. As mentioned earlier the sociological imagination enables to make this connection between the micro and the macro, between the personal and public. Sociology has been often defined as the discipline that studies 'society'. You would remember from your discussions in Book 1, Class XI that the boundaries of 'society' are not easy to draw. A study of a village not only meant study of different social groups and their 'societies' but would also have to take into account, the ways the village society was linked to the outside world. This linkage is more valid today than ever before. The sociologist or social anthropologist cannot study

society as though it was an isolated entity. The compression of space and time has changed this. Sociologists have to study villages, families, movements, child rearing practices, work and leisure, bureaucratic organisations or castes taking this global interconnection into account. Studies will have to take into account the impact of WTO rules on agriculture and therefore on the farmer. The effect of globalisation is far reaching. It affects us all but affects us differently. Thus, while for some it may mean new opportunities, for others the loss of livelihood. Women silk spinners and twistors of Bihar lost their jobs once the Chinese and Korean silk yarn entered the market. Weavers and consumers prefer this yarn as it is somewhat cheaper and has a shine. Similar displacements have come with the entry of large fishing vessels into Indian waters. These vessels take away the fish that used to be earlier collected by Indian fishing vessels. The livelihood of women fish sorters, dryers, vendors and net makers thereby get affected. In Gujarat, women gum collectors, who were picking from the 'julifera' (Baval trees), lost their employment due to the import of cheaper gum from Sudan. In almost all cities of India, the rag pickers lost some of their employment due to import of waste paper from developed countries. We will see later in the chapter how traditional entertainers are affected. 2015-16(21/01/2015)

Globalisation and Social Change 95 It is obvious that globalisation is of great social significance. But as you saw its impact on different sections of society is very different. There are, therefore, sharply divided views about the impact of globalisation regarding its effect. Some believe that it is necessary to herald a better world. Others fear that the impact of globalisation on different sections of people is vastly different. They argue that while many in the more privileged section may benefit, the condition of a large section of the already excluded population worsens. There are yet others who argue that globalisation is not a new development at all. In the next two sections we look at these issues. We find out a bit more about the kind of global inter-connections that India had in the past. We also examine whether indeed globalisation has some distinctive features and if so what is it. 6.1 ARE GLOBAL INTERCONNECTIONS NEW TO WORLD AND TO INDIA If globalisation is about global interconnections we can ask whether this is really a new phenomenon. Was India or the different parts of the world not interacting with each other in earlier times? THE EARLY YEARS India was not isolated from the world even two thousand years ago. We have read in our history textbooks about the famous Silk route, which centuries ago connected India to the great civilisations, which existed in China, Persia, Egypt and Rome. We also know that through out India's long past, people from different parts came here, sometimes as traders, sometimes as conquerors, sometimes as migrants in search of new lands and settled down here. In remote Indian villages often people 'recall' a time when their ancestors lived elsewhere, from where they came and settled down where they now live. It is interesting to note that the greatest grammarian in Sanskrit namely Panini, who systematised and transformed Sanskrit grammar and phonetics around the fourth century BCE, was of Afghan origin. ... The seventh-century Chinese scholar Yi Jing learned his Sanskrit in Java (in the city of Shri Vijaya) on his way from China to India. The influence of interactions is well reflected in languages and vocabularies throughout Asia from Thailand to Malaya to Indo-China, Indonesia, the Philippines, Korea and Japan. ... We can find a warning against isolationism in a parable about a well-frog- the 'kupamanduka'- that persistently recurs in several old Sanskrit texts... The kupamanduka is a frog that lives its whole life within a well, knows nothing else, and is suspicious of everything outside it. It talks to no one, and argues with no one on anything. It merely harbours the deepest suspicion of the outside world. The scientific, cultural and economic history of the world would have been very limited indeed had we lived like well-frogs. (Sen 2005: 84-86) BOX 6.1 2015-16(21/01/2015)

It is no easy task to sum up the diverse and complex ways that globalisation is affecting our lives. One will not even attempt it. One leaves this task to you. We have not discussed the impact of globalisation on industry and agriculture in any detail here in this chapter. You have to draw from chapter 4 and 5 to build up the story of globalisation and social change in India. In the recounting of this story, use your sociological imagination. 1. Choose any topic that is of interest to you and discuss how you think globalisation has affected it. You could choose cinema, work, marriage or any other topic. 2. What are the distinctive features of a globalised economy? Discuss. 3. Briefly discuss the impact of globalisation on culture? 4. What is glocalisation? Is it simply a market strategy adopted by multinational companies or is genuine cultural synthesis taking place? Discuss.

References:-

1. Leadbeater, Charles. 1999. Living on Thin Air: The New Economy. Viking. London.
2. More, Vimal Dadasaheb. 1970. 'Teen Dagdachi Chul' in Sharmila Rege Writing caste/ writing gender: narrating dalit women's testimonios. Zubaan/Kali. Delhi, 2006.
3. Reich, R. 1991. 'Brainpower, bridges and the nomadic corporation'. New Perspective Quarterly. 8:67-71.
4. Sen, Amartya. 2004. The Argumentative Indian: Writings on Indian History, Culture and Identity. Allen Lane, Penguin Group. London.
5. Sassen, Saskia .1991. The Global City: New York, London, Tokyo. Princeton University Press. Princeton. Singhal, Arvind and E.M. Rogers. 2001. India's Communication Revolution. Sage. New Delhi.

Indian Social Difficulties

Prof.Nirmal Ekanath Sitaram,
PVP College, Pravaranagar

Introduction

India emerged as an independent nation-state on 15th August 1947, after a long struggle against the British colonial yoke. The country is a Sovereign, Socialist, Secular, Democratic Republic with a parliamentary system of government. Though India has shown tremendous growth in all spheres of national life in the years after independence, yet many problems plague the everyday social life; the problems, many a time, are interrelated.

Poverty, Population, Pollution, Illiteracy, Corruption, Inequality, Gender discrimination, Terrorism, Communalism, Lack of Infrastructure, Unemployment, Regionalism, Casteism, Alcoholism, Drugs Abuse, Violence against Women are the major ones.

India is an ancient country and according to some estimates, Indian civilization is about five thousand years of age. Therefore, it is natural that its society will also be very old and complex. Throughout its long period of history, India has witnessed and received several waves of immigrants such as Aryans, Muslims etc. These people brought with themselves their own ethnic varieties and cultures and contributed to India's diversity, richness and vitality.

Therefore, Indian society is a complex mix of diverse cultures, people, beliefs and languages which may have come from anywhere but now is a part of this vast country. This complexity and richness gives Indian society a unique appearance of a very vibrant and colorful cultural country.

Reasons of Social Problems:

But the very same complexity brings with itself complex nature of social problems and issues. In fact every society of the world has their social issues unique to their society. So does Indian society. Indian society is very rooted in religious beliefs; there are people of different religious beliefs such as Hindus, Muslims, Jains, Sikhs, Parsis etc. These all adds to the socio-cultural varieties of the country. India's social problems are also rooted in the religious practices and beliefs of it people. Almost all forms of social issues and problems find their origin in the religious and cultural practices of the people of India. These social problems are developed in a long period of times and are still continuing in one form or other.

Furthermore, India has witnessed several wars of large proportions; several foreign invaders attacked India in its long history among whom few made this country as their own and tried to force their socio-religious practices which also deteriorated social conditions; the long period of British rule crippled the country and had thrown it into backwardness. Thus, many such reasons may be cited for India's social problems but the fact remains that we have these issues and only we can solve them.

Types of Social Problems:

Social problems are of diverse nature.

However, these diverse social problems can be broadly grouped under four categories:

1. Economic Factors:

These problems arise due to imbalance in economic distribution such as poverty, unemployment, etc.

2. Cultural Factors:

Problems that arise from established beliefs, values, traditions, laws, and languages of a nation or society fall under this category such as dowry, child marriage, juvenile delinquency, etc.

3. Biological Factors:

The problems that arise due to natural calamities, infectious diseases, famine, etc.

4. Psychological factors:

Problems that arise from ill mental and neurological health fall under this category.

Case (1964) has enumerated four types of social problems on the basis of their origin:

- (i) Problems that are rooted in some aspect of the physical environment.
- (ii) Problems that are inherent in the nature or distribution of the population involved.
- (iii) Problems that result from poor social organisation.
- (iv) Problems that evolve from a conflict of cultural values within the society.

Characteristics of Rural Problems

The significant characteristics of the rural areas in India which are associated with certain social problems are:

- a. People are directly or indirectly dependent on agriculture and a large number of landowners have small and medium-sized landholdings.
- b. The upper caste people still hold large lands while people of the lower castes own either marginal land or work as landless labourers.
- c. Rural people are scattered in comparison to the urban people.
- d. Not only the norms and values but the practices of the rural people too continue to be traditional.
- e. The price the farmers get for their produces is less in relation to the work they put in.

Measures need to be taken to root out and lessen this menace:

- (i) The old attitude that charity blesseth him who gives and him who taketh should be abandoned, for it demoralizes both.
- (ii) As begging is an offence, the giver of the charity is a part of it and should be equally liable to punishment, even as the bribe-giver is as guilty as the bribe taker.
- (iii) When begging is declared prohibited, it is necessary to guarantee the beggars and their dependents an alternative and equally paying employment.
- (iv) Social security services should be developed to look after the innocent dependents. At present the criminal law seems to reward the criminal with social security and penalize the innocent with social insecurity.
- (v) As there are different causes and situations of beggary the institutional treatment has to be adjusted to the different categories of beggars. Poor Houses should have an infirmary for the disabled and diseased and other suffering from non-infectious diseases. Child beggars should have a department where they may be taught to read and write and become self-supporting. There should be a Work-House or an Agricultural colony for the able-bodied never-do-wells who live by lying and blackmailing.
- (vi) Provision of after-care and follow-up should be a legal obligation. Development of placement agencies and after-care hostels, marriage guidance bureau in case of female beggars and setting up of establishments for the deformed and physically handicapped and leprosy patients should be the first duty of the social welfare departments and social welfare agencies.
- (vii) Considering the fact that among the large population of beggars in India a good man suffers from hereditary defects as are likely to be transmitted to their children, it would be desirable to provide for the sterilization of such persons.

Conclusion

There is a lot needs to be done for the situation to improve. And without changing the mind set and beliefs of the people it is a very difficult task. For this purpose educating people about various social problems and sensitizing them towards changing their way of thinking is the best way forward.

References

1. <https://nptel.ac.in/courses/109103022/5>
2. <http://www.sociologydiscussion.com/essay/social-problems/essay-on-social-problems-in-india-sociology/13520>
3. <https://www.indiacelebrating.com/social-issues-in-india/>

Globalization :Indo-US Relation**Raghunandan Baburao Ghuge**

Research student

S. R. T. University Nanded

Abstract:-

There were changes in Indian foreign policy during after globalization. these changes can easily to be seen in NDA reign .The seeds of nuclear energy sector were shown on international level during NDA government nuclear deal both indo-us was the result of it.

After globalization era the most significant characteristic feather is that the change in us attitude toward looking at south Asia so there is mutual assistance in indo-us bilateral relation, this assistance is not confident only to strategic, but also bilateral cooperation, clean energy, education, defense sector etc.

Introduction:-

During the Cold War years, apart from a fleeting moment of cooperation in the early 1960s, Indo-U.S. security cooperation was a slender construct. There was a brief period of cooperation after the disastrous Sino-Indian border war of 1962, when Indian forces suffered a humiliating defeat at the hands of the People's Liberation Army. There was phenomenal change in indo-us relation after the compellation of globalization when for the first time India accepted open economic policy. A era of indo-us foreign relation started after the Singh-TALBAT diplomacy in it India successive to convince us about India nuclear policy.

The dynamic changes in bilateral relations after president bush visited India:-

The president visit produced a number of significant new milestones that amidst the security council endorsement and the first lady's bhangra dancing, you may have missed many of these provided concrete example of how the U. S. and India are working together to advance global peace, development and security. During the visit the India government positioned itself to take on a leading role in enhancing global stability. In conjunction with the purchase of six C-130 transport aircraft in 2008. The first of which will be delivered to India next week this deal will double U.S. India defense trade and provide the Indian Air force a strategic airlift and humanitarian response capability that is unique to the region and emblematic of India's ambitions to play an increasingly global role. Indeed, the president and prime minister agreed that in this increasingly inter dependent world, the stability of and our access to, the air, sea space and cyberspace domain is vital for the security and economic prosperity of all nations.

They therefore agreed to launched a dialogue to explore ways we can work together. As well as with other countries, to develop a shared vision for their critical domains to promote peace security and development. First, US and India Signed a memorandum of understanding what provides a general frameworks for co-operate in connection with India's global Centre for Nuclear Energy partnership, which India announced at the 2010 Nuclear security summit. Second, the united states agreed to supports India's full membership in the four Multilateral export control regimes (Nuclear suppliers group, Missile, technology control regime, Australia group, and Wassenaar agreement in a placed manner, as India takes steps full adoption of the regime core requirements.

The American business community has welcomes these steps for the important new opportunities they will open for our companies in the defense and civil space are. Another significant outcome within the nuclear arena was that both sides completed the government paces of the civil nuclear deal, opening The way for U.S. companies to supply billions of dollars worth of civil nuclear reactors for India's growing energy market. Last as the two largest democracies in the world, we agreed we should begin for the first time jointly shares our expertise in this area with interested countries. Specifically the president and prime-minister launched U.S. – India open government Dialogue.

Clean Energy : In the energy field, the united states and India both are committed to charting a lean energy future both becomes it makes clear economic sense and because it supports our mutual objections to help slow the pace of climate change. Both countries committed to jointly developing & commercializing innovate clean partnership to advance clean energy or pace. They efforts to promote and impose access to clean electricity will ensure that children can continue to study after the sun has set and small businessman and woman will have more opportunities to prosper.

The U.S. government seek of encourage private sector participation in the development of India's clean energy future. Asia clean energy fund, which will form and India. Specific sub fund in conjunction with the India development infrastructure finance company and other potential India investors targeting India only investment in clean Energy. Space: Like our clean energy efforts, a natural partnership exists between India's human enterprise and the united states stressed history of pioneer space exploration.

The removal of India space research organization known as ISRO From the commerce Departly Entity list will bring in a new era in space collaboration between the united states and India in Space, to advance scientific knowledge and human welfare are without boundaries and limits.

Indian farmers will see the fruits of our collaboration as U.S and India's space scientists work together on climate and weather forecasting for agriculture navigation, resource mapping, research and development and capacity building. Our experts have developed enhanced monsoon forecasting that will begin to transmit detailed forecasts to farmers beginning with the 2011 monsoon season.

Human Security: There is nothing more important to the long term strength of a country that its ability changes and Protect human security whether it is through the compressive education of its people. The health and wellness of its citizens from all walks of life, and the ensured safety and security of its public, globalization demand that state pay ever close attention to its human security fabric. President Obama and prime minister Singh agree to build on the historic legacy of cooperation between India and the united states during the green Revolution , to work together to develop, test and replicate transformative technologies to extend for security as part of and Evergreen Revolution these efforts will focus on providing farmers he means to improve agricultural productivity. Bilateral health cooperation marks another promising area of bilateral cooperation with potentially global benefits.

The U.S and India Signed and MOUS establishing a global Disease detection network, which will involve a number of collaborative activities, such as emerging disease detection pandemic influenza preparedness The strides the united states and India have made in the last ten years have been impressive but we know that the full potential of the global strategic partnership lies in the hands of succeeding generations.

To help ensure that all members of those generations enjoy the benefits of higher education, prime minister and the president agreed to convince U.S – India Higher Education Summit Chaired by senior officials from both countries in 2011 as part of a continued effort that innovation and knowledge bared industry can continue to drive growth in our two economics.

Conclusion:-

India is the fastest growing major economy driven by domestic demand. Trade between our two countries has accelerated over the last decade goods exports to India quadrupled and services exports to India more than triplet and its still nowhere hear its potential.

Bilateral trade also is relatively balanced, especially compared to the difficult trade relations we have gone through elsewhere in Asia. Our governments need to match the ambition of our business while the U.S develops a long term approach that expanse the opportunities for our private sector we have taken note that the EU is negotiating and Japan concluded frees.

Trade agreements with India. They see that the Strategic position of India necessitates a grand economic vision to overcome that correctly exist in the Indian Market In a recent article in foreign Affairs, Secretary Clinton wrote that today's world is a crucible of challenges testing America leadership Global problems, from violent extremism to worldwide recession to climate charge to poverty, demand collective solutions, even as power in the world beams more diffuse. Why the U.S – India Partnership matters more than ever to the world.

As two of the world's leading democratic and market economics as countries who are committed to promoting pluralism, diversity, tolerance. Enterprise, innovation and opportunity, and as countries who are willing to take responsibilities for mobilizing responses to the worlds challenges. U.S and India together can together profoundly influence the future of our peoples as well as the course of this new century before us.

Reference:-

- 1) Bhonle, ved parkash, Guta "indo-us nuclear deal "Atalantic publication new delhi 2007.
- 2) Sadiq Mahamad" indo-us strategic partnership :impact on deterrence stability in Asia"
LAP lamter Academic publication
- 3) Chintamani Mahapatara "INDO-US Relation into the 21st century "institute for defense and analysis
- 4) Corin A Vanwe wetering "changing us foreign policy toward India" publish-2016
- 5) Ravinder K. Shivam, "India's Foreign Policy Nehru to Vajpayee" Commonwealth Publishers, New Delhi, 2001,

The Role of Regional Political Parties in Coalition Politics. Special Reference Maharashtra State.

Prof. Satish M. Raste

Adarsh college, Umarga

Tq. Umarga, Dist. Osmanabad. (M.S)

Prof. Kakasaheb G. Pokale

Arts, Science, College, Ashti

Dist. Beed. (M.S)

India has a Multi-Party System. It is estimated that over 2100 registered Political parties have appeared in India since the Independence. Now in present era there are only six national political parties and 30 regional political parties active in both Central and State politics. Earlier the regional parties play a major role at the centre due to the dominance of congress party. The regional parties are emerging with greater political appeal to control most of the state politics. They emerged as a powerful force are played vital role in the formulation of Governments at the state level. The regional political parties operate within limited areas and pursue only limited objectives. They have played major role both in the state as well as in the central politics. Presently, there is no any single political party able to form government at the state and central level. The regional parties have made a strong impact on the nature of central-state relations in India. Those political parties have focused the attention of the people in remote areas on various political and economic as well as social issues and contributed to political awakening. The leaders of regional parties have started playing an active and even deterministic role in the organization of the state Government i.e. Shivsena, National Congress Party etc.

The new scenario in which coalition politics has come to emerge as a reality of Indian politics Since 1996, has brought home the fact that the national parties must join hands with regional parties to strengthen their role and position in the Indian political system. Now every political parties has realized and accepted the necessity of regional parties in formulation of the government.

A coalition politics means the coming together of more than one political party or group on the basis of common understanding. Coalition politics have a framework within which all the parties functions. No any major party seems to be getting and decisive vote after a general elections.

In the early years of Indian Independence, the role of regional parties in our democratic political system was just nominal. After some time the regional parties in state politics started gaining more Importance. Most regional political parties have grown in the last three decades as instruments to capture the space in their respective states. The regional parties maintain that the problems of their regions are not being attended to by the government now all the national political parties are depending on the regional parties when no all India party was in a position to secure absolute majority in Lok Sabha.

Politics of Maharashtra Concern to Coalitions:-

In Maharashtra there are the politics of the state is dominated by the numerically strong Maratha Community. There are national and regional parties in the state serving different demographics such as those based on religion, caste, urban and rural residents. Indian national congress party is the most powerful in Maharashtra since the formulation of Joint Maharashtra i.e. 1960. This party enjoyed a near unchallenged dominance of the political landscape until 1995 when the Shivsena and BJP secured a majority in the state to form a coalition government. After his second coalition parting from the congress party in 1999 Sharad Pawar formed the NCP but joined a congress led coalition to form the state Government. After the 1999 Assembly Elections. Prithviraj Chavan of the congress party was the last chief minister of Maharashtra under the congress-NCP alliance that ruled until 2014. In the 2014 Assembly Elections the two alliances between the NCP and Congress and between the BJP and Shivsena respectively broke down over seat allocations. In this elections the largest number of seats went to the BJP with 122 Seats. The BJP initially formed a minority Government under Fadnavis (C.M.) But Shivsena has, as of December 2014 entered the government now enjoys a comfortable majority in the Maharashtra Vidhansabha. A period of coalition government began in 1995 with the victory of Shivsena and BJP. Shivsena was the larger party in the coalition from 1999 until 2014. The NCP and INC formed one coalition while Shivsena and the BJP formed another for three successive elections, which the INC-NCP alliance won other parties in the state include the MNS, CPI, PWP, AIMIM, BVA, RPI, BSP and Socialist Party etc.

References:-

1. Bidyat Chakrabarty - Coalition Politics in India.
2. M.M. Khajooria - Good Government and coalition politics.
3. Mouneshwara S. - The role of the regional political parties in Indian coalition politics. A case study of TamilNadu.
4. Brahmachary K.C. - Democracy without Political Parties.

जागतिकीकरणानंतर वाणिज्याचे बदलते प्रभाव

प्रा. आशपाक शमशोदीन आतार

तुळजाभवानी महाविद्यालय, तुळजापूर

प्रस्तावना :

भारतात १९९१ च्या नवीन आर्थिक धोरणांमध्ये खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण याचा स्विकार करण्यात आला. विश्व ते माझे घर, अतिथी देवो भव, जग हे एक खेडे या म्हणी अधिक बळकट झालेल्या दिसून येतात. जागतिकीकरणामुळे देशाच्या सीमेपलीकडे जाऊन आत व्यापार व्यवसाय करणे शक्य झाले आहे. भारतातील अनेक उद्योग इंग्लंड, जपान, अमेरिका इ. अशा विकसीत देशांमध्ये स्थापीत झालेले आहे. याविरुद्ध भारतामध्येही अनेक परदेशी कंपन्यांनी आपला व्यापार व्यवसाय सुरु केलेला आहे. तसेच विकास ही साध्य करत आहेत.

१९९१ च्या नवीन आर्थिक धोरणामुळे वाणिज्य क्षेत्रांमध्ये अमुलाग्र बदल झालेले दिसून येतात. त्यामध्ये प्रामुख्याने सरकारी उद्योगांमध्ये खाजगी व्यक्तीची मालकी व व्यवस्थापनात सहभाग, यालाच खाजगीकरण असे म्हणतात. प्रतीबंधमुक्त व्यापार व्यवसाय याला उदारीकरण व देशाच्या सीमेपलीकडे जाऊन व्यापार व्यवसाय करण्याची मुभा म्हणजेच जागतिकीकरण होय. यावरून लक्षात येईल की, जागतिकीकरणानंतर वाणिज्य क्षेत्रांमध्ये अमुलाग्र बदल झालेल्या दिसून येईल.

वाणिज्य क्षेत्रातील बदलते प्रवाह याचा विचार करण्या अगोदर वाणिज्याचा अर्थ समजून होणे आवश्यक आहे. सोप्या भाषेत सांगावयाचे झालेत तर “व्यापार व व्यापारास साहाय्यभूत क्रियांना एकत्रीतरित्या वाणिज्य असे म्हणतात.”

व्यापार म्हणजे वस्तू अथवा सेवेचे खरेदी विक्री होय व व्यापारास साहाय्यभूत क्रिया म्हणजे जसे बँकिंग, विमा, उत्पादन संस्था, वाहतूक इ. चा समावेश होतो. आज भारतामध्ये व्यापार व व्यापारास साहाय्यभूत क्रियांमध्ये अमुलाग्र बदल झालेले दिसून येतात. त्यात प्रामुख्याने ऑनलाईन व्यापार याचा विशेष समावेश आहे. यालाच एकत्रीतरित्या ई-वाणिज्य सुद्धा म्हणता येईल.

आज पारंपारिक वाणिज्याची जागा ई-वाणिज्याने घेतलेली दिसून येते. आज मोठमोठ्या कंपन्या जसे की अमेझॉन, फ्लिपकार्ट, स्नॅपडील, क्विकर या नेटवर्कींग साईट्स व्यापार व्यवसाय करत असलेल्या दिसून येतात. फ्लिपकार्ट या वेबसाईटचा विचार करणे महत्वाचे वाटते. फ्लिपकार्ट ही कंपनी २००९ साली अल्पशा भांडवलास उभी करण्यात आली. या कंपनीने आपला प्रत्यक्ष व्यापार-व्यवसाय २०११ साली सुरु केला व आज सन २०१७ मध्ये या कंपनीचे भागभांडवल २०० बिलियन एवढे आहे. यावरून लक्षात येईलच जागतिकीकरणानंतर वाणिज्य क्षेत्रांमध्ये अमुलाग्र बदल होत आहेत व वाणिज्य क्षेत्रातील अनेक नवीन प्रवाह समोर आलेले आहेत.

या संशोधनामध्ये जागतिकीकरणानंतर वाणिज्य क्षेत्रातील बदलत्या प्रवाहाचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. त्यात प्रामुख्याने पारंपारिक वाणिज्याचे रूपांतर ई-वाणिज्यामध्ये कसे होत आहे. याचा अभ्यास केलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे : सदरील शोधनिबंधाचे उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. जागतिकीकरणानंतर वाणिज्य क्षेत्रातील बदलत्या प्रवाहाचा अभ्यास करणे.
२. पारंपारिक व्यापार व्यवसाय व इलेक्ट्रॉनिक व्यापार-व्यवसाय याचा अभ्यास करणे.
३. उस्मानाबाद जिल्ह्यातील व्यापार-व्यावसायीकांचा जागतिकीकरणानंतर वाणिज्यक्षेत्रातील बदलत्या प्रवाहाबाबत मते आजमावले.

संशोधन पद्धती :

सदरील शोधनिबंधासाठी विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीनुसार संशोधनाची उद्दिष्टे साध्य करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

शोधनिबंधासाठी आवश्यक साधन सामग्रीचे संग्रहन प्राथमिक व द्वितीय स्त्रोत्राद्वारे करण्यात आले आहे. प्राथमिक माहिती संकलनासाठी उस्मानाबाद जिल्ह्यातील १०० व्यापारी व व्यावसायीकांच्या प्रत्यक्ष मुलाखतीद्वारे माहितीचे संग्रहण करण्यात आले आहे. तसेच द्वितीय साधन सामग्रीमध्ये पुस्तके, समाचारपत्र, मासिके, विविध शोधनिबंध, अहवाल व इंटरनेट इ. साधनाचा वापर केलेला आहे.

जागतिकीकरणानंतर वाणिज्याचे बदलते प्रवाह :

जागतिकीकरणानंतर वाणिज्य क्षेत्रातील अनेक घटकावर परिणाम झालेला दिसून येते. ते पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

व्यापारातील बदलते प्रवाह :

जागतिकीकरणानंतर व्यापार क्षेत्रांमध्ये अमुलाग्र बदल झालेले दिसून येतात. १९९१ पुर्व व्यापार व विशिष्ट बाजाराचा ठिकाणी, जसे आठवडी बाजार, मोक्याच्या ठिकाणी किंवा प्रत्यक्ष ग्राहकांच्या घरी जाऊन त्यांना वस्तू विक्री केली जात असे. जागतिकीकरणामुळे इंटरनेट व संगणकीय जाळे तयार झाल्यामुळे व्यापार क्षेत्रात अनेक बदल झालेले दिसून येतात. त्यात प्रामुख्याने व्यापार करण्याचे ठिकाण २४ तास बाजारपेठ, म्हणजेच इलेक्ट्रॉनिक व्यापारास सुरुवात झालेली दिसून येते.

प्रामुख्याने व्यापारासाठी जागा, वस्तू, ग्राहक व व्यापारी संदेशवहन, पैशाची नगर देवघेव इ. महत्वपूर्ण बाबींची आवश्यकता असते. परंतु आज व्यापार करण्यासाठी वरील बाबींची आवश्यकता नाही. आजच्या आधुनिक व्यापार प्रवाहामध्ये पुढील बाबींचा समावेश होतो.

अ) अदृश्य बाजार ठिकाण :

आज इंटरनेटमुळे किंवा संगणकीय नेटवर्कींगमुळे प्रत्येक खेडे एकमेकांसी जोडले गेलेले आहेत. यामुळे व्यापारी इंटरनेटच्या मदतीने वेबसाईटवर आभासी किंवा आदृश्य बाजारपेठ तयार करू शकतो व तेथून वस्तू या सेवेची विक्री करू शकते. तेही पूर्ण जगभर.

ब) वस्तूचे डिजिटल ट्रायलेशन :

आज व्यापार करण्यासाठी प्रत्यक्ष हाताळता येण्याजोगी वस्तूची आवश्यकता नाही जसे चित्र पोस्टर, गाणी ऐकण्यासाठीची कॅसेट वा सिडी इ. आज या वस्तूचे रूपांतर डिजिटल वस्तूमध्ये झालेले आहे. आज गाणी ऐकण्यासाठी एखादी कॅसेट किंवा सिडी खरेदी करण्याची आवश्यकता नाही ती आपण इंटरनेटच्या माध्यमातून एका सेकंदात ही वस्तू खरेदी करू शकतो. आजच्या आधुनिक व्यापारामुळे वस्तूचे स्वरूपामध्ये आमुलाग्र बदल झालेले दिसून येतात.

क) पैशाची नगर देवघेव :

व्यापारामध्ये वस्तू वा सेवांची खरेदी विक्री करण्यासाठी पैशाची नगर देवघेव होणे आवश्यक आहे. परंतु आजच्या इलेक्ट्रॉनिक व्यापारामध्ये पैशाची नगद देवघेव करण्याची आवश्यकता नाही. आज पैशाचे रूपांतर डिजिटल पैशामध्ये झाले आहे. जसे एटीएम कार्ड, डिबीट कार्ड, क्रेडीट कार्ड, ई-चेक, सायबर कॅश इ.

ड) ग्राहक व व्यापारी प्रत्यक्ष संदेशवहन :

ग्राहक व विक्रेता यांच्यामध्ये व्यापार होण्यासाठी त्यांच्यात समोरासमोर संदेशवहन होणे आवश्यक आहे. परंतु आजच्या आधुनिक व्यापार व्यवसायांमध्ये ग्राहक व विक्रेता यांच्यात प्रत्यक्ष संदेशवहनाची आवश्यकता नाही ते अप्रत्यक्ष म्हणजे ईमेल, वेबसाईट, टेलीफोन संदेशवहन इ.च्यामार्फत संदेशवहन करून व्यापार व्यवसाय करू शकतात.

ऑनलाईन व्यापार :

आज भारतासारख्या देशांमध्ये ऑनलाईन व्यापाराचा विकास व विस्तार मोठ्या प्रमाणात होत असलेला दिसून येतो. ऑनलाईन व्यापार म्हणजे वस्तू वा सेवेचे खरेदी-विक्री इंटरनेटच्या माध्यमाने करणे होय. आज अनेक व्यापारी कंपन्या ऑनलाईन व्यापार करत असलेला दिसून येतात. उदा. फ्लिपकार्ट, अमेझॉन, स्नॅपडील, क्विकर इ.

मोबाईल व्यापार :

इंटरनेटचा वापर मोबाईल साधनांमध्ये वाढल्यामुळे मोबाईल व्यापार प्रणाली विकसीत झाली आहे. एखादा व्यापारी व्यापार करण्यासाठी मोबाईल ऍप तयार करून त्याच्या मार्फत व्यापार, व्यवसाय करत असलेले दिसून येतात. उदा. हॉटस्टार, गेम ऍप, सेलस्टोअर ऍप इ.

१) व्यापारास सहाय्यभूत क्रियांमधील बदलते प्रवाह :

व्यापारास सहाय्यभूत असलेल्या क्रिया म्हणजे तसे बँकींग, विमा, बाजारपेठ, जाहिरात, उत्पादन संस्था, वितरण साखळी इत्यादी होय. यामध्ये आज अमुलाग्र बदल झालेले दिसून येतात.

अ) बँकींग क्षेत्र : व्यापारास सहाय्यभूत असलेले बँकींग क्षेत्र महत्वाचे मानले जाते. आज पारंपारिक बँकींग क्षेत्राची जागा इंटरनेट बँकींग, मोबाईल बँकींग, ऑनलाईन बँकींग प्रणालीने घेतलेली आहे. आज व्यापारासाठी पैशाची देवघेव करण्यासाठी ग्राहक, ई बँकींग प्रणालीचा वापर करत असलेले दिसून येत.

ब) विमा क्षेत्र : आज विमा क्षेत्रांमध्ये आमुलाग्र बदल झालेले आहे. आज विशिष्ट वस्तूचा विमा उतरवण्यासाठी विमा कंपनीच्या दारी जाण्याची आवश्यकता नाही. इंटरनेटच्या मार्फत विमा कंपनीच्या वेबसाईटला भेट देऊन आपण विमा खरेदी करू शकतो.

क) बाजारपेठ : पारंपारिक व वाणिज्य व व्यापार-व्यवसाय करण्यासाठी प्रत्यक्ष बाजार ठिकाणाची आवश्यकता होती. परंतु आज प्रत्यक्ष बाजार पेठेची आवश्यकता नाही. कारण इंटरनेटच्या माध्यमातून ऑनलाईन बाजारपेठ सुरू करू शकतो. आज अशा ऑनलाईन बाजारपेठांचा मोठ्या प्रमाणामध्ये भारतात विकास होत असलेला दिसून येतो.

ड) जाहिरात क्षेत्र : व्यापार-व्यवसाय करण्यासाठी जाहिरात हे एक महत्वाचे माध्यम आहे. पारंपारिक वाणिज्यामध्ये जाहिरातीचे साधन म्हणून समाचार पत्रे, पोस्टर, कागदी व कपड्याचे बॅनर, टीव्ही जाहिरात, ॲडिओ जाहिरात इ. चा वापर केला जात असे व आजही केला जातो परंतु आज इंटरनेटच्या माध्यमातून ऑनलाईन जाहिरात कमी खर्चामध्ये करता येते.

ई) ईव्यवसाय : पारंपारिक व्यवसायाची जागा ई-व्यवसायाने आज घेतलेली दिसून येतो. आज अनेक पारंपारिक व्यवसाय इलेक्ट्रॉनिक व्यवसाय बनत चालले आहेत. यामुळे व्यवसायाच्या खर्चामध्ये मोठ्या प्रमाणात बचत झालेली दिसून येते.

उ) वितरण साखळी : उत्पादन ठिकाणाहून ती वस्तू अंतिम ग्राहकांपर्यंत पोहचती करण्यासाठी वितरण साखळी महत्वाची असते. पारंपारिक वाणिज्यामध्ये वितरण साखळीत अनेक मध्यस्थांचा समावेश आहे. परंतु ई-वाणिज्यामध्ये उत्पादक संस्था प्रत्यक्ष आपल्या ग्राहकांना वस्तू वितरीत करू शकते.

व्यापार व्यवसायांकांची मते :

संबंधीत शोधनिबंधामध्ये ५० व्यापारी व ५० व्यावसायिक यांच्याकडून मुलाखतीच्या माध्यमातून माहिती गोळा केलेली आहे. जागतिकीकरणानंतर वाणिज्य क्षेत्रातील बदलते प्रवाह याबाबत मते आजमावण्यासाठी उस्मानाबाद जिल्हातील व्यापारी-व्यवसायीकांकडून माहिती संग्रहीत केली आहे. त्याची मते पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. ६८ टक्के व्यापारी व ४५ टक्के व्यवसायिकांचे मत आहे की, जागतिकीकरणानंतर वाणिज्य क्षेत्रामध्ये अमुलाग्र बदल झालेला आहे.

२. ८० टक्के व्यापारी व ७२ टक्के व्यवसायीकांचे मत आहे की, बहुतांश पारंपारीक व्यापार-व्यवसायाचे रुपांतर ई-वाणिज्यामध्ये भविष्यात होऊ करते.
३. इंटरनेट व संगणकीय नेटवर्किंगमुळे इलेक्ट्रॉनिक किंवा ऑनलाईन व्यापार वाढत चाललेला आहे असे मत ८५ टक्के व्यापारी व ८० टक्के व्यवसायीकांचे आहे.
४. ऑनलाईन बाजारपेठा भारतामध्ये दिवसेंदिवस वाढत चालल्या आहेत असे मत ८२ टक्के व्यापारी व ६८ टक्के व्यवसायीकांनी नोंदवले.
५. वस्तू व सेवा खरेदी करण्यासाठी सुशिक्षित लोक इंटरनेट व संगणकीय नेटवर्किंगचा वापर करत असलेले दिसून येतात. परंतु सध्यातरी याचे प्रमाणे अल्पसे असले तरी भविष्यात यांच्या संख्येत वाढ होऊ शकते. असे मत व्यापारी व व्यवसायीकांनी मांडले.
६. जवळपास ५८ टक्के व्यापारी व ७५ टक्के व्यवसायीकांनी इलेक्ट्रॉनिक बँकींग प्रणालीचा विकास मोठ्या प्रमाणात होत असलेला दिसून येतो असे मत मांडले आहे.
७. पैशांचे हस्तांतरण करण्यासाठी डिजिटल कॅशचा वापर वाढला आहे असे मत व्यापारी व व्यवसायीकांनी मांडले.
८. आज जागतिक व्यापार व्यवसाय करण्यासाठी इंटरनेट एक महत्वाचे साधन आहे असे मत व्यापार व्यवसायीकांनी मांडले.

समारोप :

जागतिकीकरणानंतर वाणिज्याचे बदलते प्रवाह यांचा अभ्यास केल्यानंतर हे लक्षात येते की, वाणिज्य क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणांमध्ये बदल होत आहेत. त्यात प्रमुखाने खरेदी-विक्रीय क्रिया, जाहिरात व्यापार, ग्राहकांचे वर्तन, बाजारपेठ, वितरण साखळी, संदेशवहन इत्यादी. यामुळे वाणिज्य क्षेत्रातील जागतिकीकरणानंतरचे बदलते प्रवाह हे इलेक्ट्रॉनिक व्यापार, मोबाईल व्यापार, ऑनलाईन व्यापार ई-वाणिज्य, ई-व्यवसाय हे आहेत.

संदर्भसूची :

१. गुप्ता एस.व्ही., भारतीय अर्थव्यवस्था.
२. डॉ. मिश्रा एच.पी., जागतिकीकरणानंतरचे भारत.
३. Datta P.S. & Sharma, New Trends in Commerce.
४. डॉ. एस. डी. दत्ता, भारतीय अर्थव्यवस्था.
५. www.rbi.ac.in
६. www.indiancommerce.com
७. डॉ. के. एस. राव, आधुनिक उद्योग व्यवसाय मासिक लेख
८. Dr. Sharma S.T., E-Commerce in India.

जागतीकीकरण आणि भारतीय शेती व्यवसाय

प्रा.डॉ.शिवांगी संजयराव दहिटणकर

M.Com. M.Phil G.D.C. & A. Ph.D.

तुळजाभवानी कॉलेज, तुळजापूर

प्रस्तावना:-

जागतीकीकरणाच्या प्रक्रियेने 21 व्या शतकाच्या पुर्वार्धातच जगातील सर्व देशांना व देशातील प्रत्येक व्यवस्थेला व्यापुन सर्व देशांना व देशातील प्रत्येक व्यवस्थेला व्यापुन टाकले आहे. जगातील विकसनशील व अविकसीत राष्ट्रांनी आपल्या विकासासाठी आयात-निर्यात आणि परकीय भांडवलावर निर्बंध लादले. यातून पर्याय म्हणून विकसीत राष्ट्रांनी भांडवलाचा मुक्त संचार आणि बाजारपेठांचा विस्तार या दोन बाबी नजरेसमोर ठेवून जागतीकीकरणाचे धोरण पुढे आणले व या धोरणाचा भाग म्हणजे GATT (General Agreement on Trade & Teriff.) व WTO (World Trade orhganisation) हे होत. जागतीकीकरणाचे मुळ जरी आर्थिक बाबीशी संबंधीत असले तरी त्याचा परिणाम मानवी समाजाच्या सर्वच क्षेत्रांवर झालेला दिसून येतो.

यात जागतीकीकरणाचा अर्थ थोडक्यात सांगावयाचा झाल्यास जागतीकीकरण म्हणजे ही एक अशी प्रक्रिया आहे की, जी देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा भाग व्यापक बनवते. जसे की देशातील सर्व प्रकारचे व्यवहार (उदा. वित्तीय व्यवहार, वस्तुचे व्यवहार, सेवा व उत्पादन घटकाचे व्यवहार इ.) हे व्यापक जागतीक बाजारपेठांचा भाग बनतात आणि या बाजारपेठांच्या बाबतीत आंतरराष्ट्रीय सरहद्दी कायम राहतात. त्यांना पार करणे सोपे नसते.

जागतीकीकरणाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

- 1) रुसी मोदी यांच्या मते- जागतीकीकरण म्हणजे खुली स्पर्धा आणि नवे तंत्रज्ञान यातून उत्पादकता आणि उत्पादन वाढवणे तसेच संपूर्ण जगाची एकच बाजारपेठ निर्माण करणे आणि वस्तु व सेवा यांची विक्री करणे होय.
- 2) जगदीश भगवती यांच्या मते जागतीकीकरण म्हणजे, राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांना जागतीक अर्थव्यवस्थेमध्ये पुढील प्रक्रियांद्वारे समाविष्ट करून घेणे : बहुराष्ट्रीय कंपन्या, व्यापार व महामंडळे यांच्याकडून प्रत्यक्ष गुंतवणुक, अल्पकालीन भांडवल प्रवाह, कामगार व एकूण मानवाची आंतरराष्ट्रीय गतीमानता आणि तंत्रज्ञानाचा प्रवाह.
- 3) जागतीक बँक :- जागतीक बँकेने जागतीकीकरणाचा अर्थ पुढीलप्रमाणे लावला आहे.
जागतीकीकरण म्हणजे.
i) उपभोग्य वस्तुसह सर्व वस्तुंच्या आयातीवरील निर्बंध हळुहळु कमी करणे.
ii) आयातीचे दर कमी करणे / कर कमी करणे.
iii) सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचे खाजगीकरण करणे.
- 4) श्रावन कुमाणसिंग यांच्या मते, जगातील सर्वच राष्ट्रांची एकच बाजारपेठ निर्माण करणे व त्यात जगातील साधनसामुग्रीचे आणि भांडवलाचे सहजतेने परिचलन निर्माण करणे म्हणजेच जागतीकीकरण होय.

संशोधन पद्धती.

या अभ्यासासाठी द्वितीय संशोधन पद्धती सामुग्रीचा उपयोग केला गेला आहे. ही सामुग्री लोकसत्ता न्युजपेपर, मासीके व इंटरनेट मधुन घेतली आहे. सांख्यिकीय माहितीच्या विप्लेशनासाठी तक्ते, आकृती, टक्केवारी, वर्गिकरण इत्यादीचा उपयोग केला गेला आहे.

संशोधनाचे उद्देश.

- 1) जागतीकीकरण या संकल्पनेचा शेतीवरील सविस्तर अभ्यास करणे.
- 2) जागतीकीकरणाचा भारतीय शेतीवरील परिणाम अभ्यासणे.

अभ्यासाचे गृहीतके.

- 1) जागतीकीकरण ही व्यापक प्रक्रिया असून त्याने भारतात अनेक क्रांतीकारी बदल घडवून आणले.
- 2) जागतीकीकरणाचे भारतीय कृषी व्यवस्थेवर अनेक दुरगामी असे अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम झाले.

जागतीकीकरण व भारतीय शेती.

जागतीकीकरणांमध्ये मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला गेला. सर्वांना आयात-निर्यात व्यापार करण्याची समान संधी, मिळाली, परस्परांमध्ये कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केला जात नाही, विकसीत व अविकसीत देशांमध्ये ही स्पर्धा निर्माण झाली, म्हणून अविकसीत राष्ट्रांनी कृषी व कृषी व्यवसायाशी निगडित इतर पुरक व्यवसायांमध्ये प्रगती करून उत्पादन वाढीसाठी प्रयत्न केल्यामुळे जागतीकीकरण म्हणजे सर्व क्षेत्रांत असणारी तीव्र स्पर्धा होय असे म्हणता येईल.

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. आजही जवळजवळ 70% लोकसंख्या शेतीवर उदरनिर्वाह करते. प्राचीन काळापासून शेती व शेतीवर आधारित उद्योग हेच भारतीय अर्थव्यवस्थेचे प्रमुख घटक राहिलेले आहेत. म्हणून भारतीय कृषी व्यवस्थेत झालेले कोणत्याही प्रकारचे अनुकूल किंवा प्रतिकूल बदल हे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम करत असते.

1991 मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेत जागतीकीकरणाचा अंतर्भाव झाला आणि त्याचा भारतीय समाज, उद्योग-व्यापार, विज्ञान व तंत्रज्ञान, दळण-वळण व विशेषतः कृषीक्षेत्रावर विशेष प्रभाव पडला. जैवतंत्रज्ञान, वनस्पती व जीवशास्त्रात खुप मोठ्या प्रमाणावर संशोधने झाली. कृषीक्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात उत्पादन देणाऱ्या पालेभाज्या व फळझाडांच्या वाणाची निर्मिती करण्यात आली. अधिक दुध देणाऱ्या जनावरांच्या जाती विकसीत करण्यात आल्या. त्यामुळे भारतीय कृषी व्यवस्थेच्या विकासात भर पडली.

जागतीकीकरणाचा शेतीवरील परिणाम.

जागतीकीकरणाचा सर्वात मोठा परिणाम म्हणजे भारतात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा शिरकाव होय. त्यामुळे शेतकऱ्यांना विक्रेता होण्याचा अधिकार मिळणार नाही. कारण ते तेवढ्या प्रमाणात भांडवल उभे करून अशा कंपन्यांशी स्पर्धा करू शकत नाहीत. तसेच जागतीकीकरणामुळे झालेली स्पर्धा ही भारतीय शेतकऱ्यांसाठी व भारतीय शेतीसाठी जीवघेणी ठरत आहे. कारण या स्पर्धामुळे मोठ्या प्रमाणात रासायनिक खातांचा वापर होत असून त्यामुळे जमिनीची पोत घसरून क्षार व दलदल युक्त जमिनीचे प्रमाण वाढत आहे. अपुरे भांडवल व अपुरे क्षेत्र यामुळे भारतीय शेतकरी मोठ्या प्रमाणात अधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापरही करू शकत नाहीत. याचा परिणाम म्हणजे अतिशय लक्षणीय उत्पादन वाढही दिसून येत नाही. तसेच आजही भारतीय शेतकरी हा अज्ञानीपणामुळे पारंपारिक पद्धतीनेच शेती करत आहे.

जागतीक व्यापार संघटनेने दिलेल्या अहवालानुसार सार्वजनीक वितरण व्यवस्थेसाठी लागणाऱ्या धान्याची खरेदी आणि या व्यवस्थेअंतर्गत धान्याची विक्री ही मुक्त बाजारभावाने करून सार्वजनीक वितरण व्यवस्थेला देण्यात येणारे अर्थसहाय्य टप्प्या-टप्प्याने कमी करून बंद करून टाकावे. परंतु याचा परिणाम भाव-वाढीवर होवुन त्याचेही विरीत परिणाम होतील. जागतीकीकरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्या भारतात आल्याने एकप्रकारे कंत्राटी व्यवस्था निर्माण झाली आहे.

भारतात 175 प्रकारची संकरित बी-बियाने आहेत त्यातील 95 प्रकारच्या बी-बियाने जातीवर भारतीय संशोधक अधिक उत्पादन देणारे वाण विकसीत करण्यासाठी काम करत आहेत. जागतीकीकरणाचा परिणाम म्हणून भारतीय कृषी व औद्योगिक क्षेत्रात खुप बदल होवुन उत्पादन वाढ होवुन निर्यातीत लक्षणीय वाढ होत आहे.

- 1) जागतीक वातावरण प्रतिकूल असले तरी भारतीय अर्थव्यवस्था, शेती व्यवसाय विकासाच्या दिशेने मार्गक्रमण करत आहेत.
- 2) चलनवृद्धी व शेती मालमत्तेला कमी प्रमाणात मिळणारी किंमत यावर मात करून भारताने जागतीक अर्थव्यवस्थेत आपले स्थान प्रस्थापीत केले आहे.

संदर्भ :-

- 1) अँग्रोवन न्युज पेपर मधील संदर्भीय माहिती.
- 2) www.marathimahiti.com या वेबसाईट वरून माहिती.
- 3) लोकसत्ता- न्युज पेपर मधील जागतीकीकरणावरील लेख

जागतिकरणाचे भारतीय उद्योगावरील परिणाम

प्रा.डॉ. बालाजी शिवाजी राजोळे

शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय, लोहारा
वाणिज्य विभाग

प्रस्तावना :-

जगातील सर्व देशात साधरणतः 1985 नंतर उदारीकरण खाजगीकरण व जागतिकीकरण या संकल्पना महत्वाच्या मानल्या जातात. दुसऱ्या महायुद्धानंतर युनो, गॅट, नाणेनिधी, जागतिक बँक इत्यादी जागतिक संघटना स्थापन करण्यात आल्या या सर्वांचा प्रमुख उद्देश जगातील विविध देशांनी कोणत्याही अडळ्याशिवाय विविध प्रकारचे व्यवहार एकमेकांत करावेत त्यांनी जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरु केली. जागतिकीकरणाचा परिणाम जगातील सर्व देशांवर होत आहे. बहुसंख्य कंपन्यांचा विस्तार होऊन परदेशात त्यांची गुंतवणुक वाढत आहे.

औद्योगिकीकरण व्यापार, वाहतुक आणि दळणवळण माहिती आणि तंत्रज्ञान इत्यादी माध्यमातून आज जगातील सर्व देश एकमेकांच्या अत्यंत जवळ येत आहेत. जगाचे जागतिक खेड्यात रुपांतरण होत आहे. एखाद्या देशात उत्पादीत होणारी वस्तू वाहतुक साधनाद्वारे दुसऱ्या देशात सहज पाठविता येते. उत्पादीत वस्तूची माहिती यांत्रिक व तांत्रिक विकासाची माहिती शोध आणि संशोधनाची माहिती प्रसार माध्यमाद्वारे एका देशातून दुसऱ्या देशात सहजपणे पोहोचते. आजच्या आधुनिक युगात प्रत्येक देश जागतिक पातळीवर होणाऱ्या घडामोडींचा आढावा घेऊन आपल्या देशात अपेक्षित बदल घडवून आणतो. विकासाठी आपआपसातील मतभेद वाद-विवाद विसरून एकमेकांच्या जवळ येतात. प्रत्येक देशाचे सरकार आपल्या देशाला जागतिक पातळीवर नेण्याचा प्रयत्न करते.

जागतिकीकरणाचा साह्याने विकसनशील देश आपला आर्थिक विकास साध्य करण्याचा प्रयत्न करतात. तर विकसीत देश आर्थिक वृद्धीवर उंचावण्याचा प्रयत्न करतात.

भारतीय अर्थव्यवस्था आज जागतिक अर्थव्यवस्थेचा एक भाग झालेली आहे. 1991 पासून भारतात आर्थिक सुधारणांचा कार्यक्रम हाती घेण्यात आला आहे. भारत सरकारने जुलै 1991 पासून नवीन आर्थिक धोरण जाहीर केल्यापासून भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिकीकरणाशी जोडली गेली आहे. जागतिकीकरणामुळे भारतीय उद्योग व्यवसायावर मोठा परिणाम झालेला आहे.

उद्योगावरील अनुकूल परिणाम :-

- 1) **उद्योगाच्या रचनेत बदल** :- जागतिकीकरणामुळे भारतीय उद्योगांवर आलेली मरगळ झटकली गेली. बऱ्याच उद्योगांशी स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी अंतर्गत व बाह्य रचनेत बदल केले. उत्पादनामध्ये नाविन्य आणि विविधीकरण केले. सर्व उत्पादने एका कंपनीने सांभाळण्याऐवजी ठराविक उत्पादनावर लक्ष केंद्रीत केले. उदा. टुब्रो या समुहाने बिल्ला समुहाला सिमेंट विभाग विकून आभियांत्रिकीकरणवर लक्ष केंद्रीत केले.
- 2) **उद्योगाच्या कार्यक्षमतेत वाढ** — जागतिकीकरणामुळे कुशल व्यवस्थापक, कार्यक्षम तंत्रज्ञान भारतात येते तंत्रज्ञान एका देशातून दुसऱ्या देशात स्थानांतरीत होत असल्यामुळे जागतिक व्यापारात क्रांती घडून आली आहे. भारतीय उद्योगांना आधुनिक तंत्रज्ञानाचा लाभ मिळत असल्यामुळे उद्योगांची कार्यक्षमता व उत्पादनक्षमता वाढण्यास मदत झाली आहे. कुशल व्यवस्थापन व आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे आज भारतीय काही कंपन्या जागतिक बाजारपेठेत बहुराष्ट्रीय कंपन्या म्हणून कार्य करती आहेत.
- 3) **स्पर्धाशक्तीत वाढ** :- जागतिकीकरणापुर्वी भारतीय उद्योगाला संरक्षण दिले जात होते. संरक्षणामुळे भारतीय उद्योगांची बाजारपेठेत मक्तेदारी निर्माण झाली होती. परंतु 1991 च्या आर्थिक धोरणानंतर कोणत्याही उद्योगांशी संरक्षण दिले जाणार नाही असे सरकारने जाहीर केले. तसेच च्या उद्योगांना संरक्षण दिलेले होते. ते हळू हळू कमी केले जाईल. असे सूचित केल्यामुळे भारतीय उद्योगांना इतर देशातील उद्योगाबरोबर स्पर्धा करावी लागेल. उद्योजकांमध्ये स्पर्धेची मानसिकता निर्माण झाल्यामुळे ते आपल्या तंत्रात, उत्पादनात व कार्यक्षमतेत वाढ करतील याचा परिणाम म्हणून भारतीय उद्योगात स्पर्धाक्षमता निर्माण होईल.
- 4) **उत्पादनाच्या गुणवत्तेत वाढ** :- जागतिक बाजारपेठेत स्थान मिळविण्यासाठी व जागतिक पातळीवरील स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी आपल्या उत्पादनाची गुणवत्ता चांगली ठेवणे, उच्च दर्जाच्या वस्तूचे उत्पादन करणे आवश्यक झाले आहे. परकीय उद्योगातील वस्तुशी स्पर्धा करावयाची असेल. तर आपल्या वस्तू गुणवत्तेत वाढ करण्यासाठी संशोधन व विकास विभागाची स्थापना केलेली आहे. या विभागामार्फत सतत संशोधन करून वस्तूचादर्जा व प्रत सुधारण्याचा प्रयत्न केला जातो.
- 5) **अधुनिक तंत्रज्ञानाची उपलब्धता** :- जागतिकीकरणामुळे उद्योगधंदाला आवश्यक असणारे प्रगत तंत्रज्ञान भारतीय उद्योगाला सहज उपलब्ध होऊ लागले आहे. जागतिकीकरणामुळे भारतीय उद्योगसंख्या परकीय कंपन्याबरोबर करार करून हे तंत्रज्ञान उपलब्ध करतात. त्यामुळे उत्पादनात वाढ घडून येते. जागतिकीकरणामुळे तंत्रज्ञानाचे स्थानांतर सहज सोपे झाले आहे. तंत्रज्ञानाच्या स्थानांतरणामुळे जागतिक व्यापारात क्रांती घडून आली तसेच त्यामुळे बाजाराच्या आकारात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली.
- 6) **औद्योगिकरणाला गती मिळेल**. भारतासारख्या विकसनशील देशात भंडवलाचा कुशल कामगारचा व व्यवस्थापकांचा अभाव असल्यामुळे औद्योगिकरणाला वेग मंद आहे. जागतिकीकरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्या आपल्या देशात प्रवेश करतील. या कंपन्या आपल्या देशात येतांना भंडवल, कुशल व्यवस्थापक व कामगारामुळे आपल्या देशातील साधनसमुग्रीचा कार्यक्षमपणे वापर होईल. देशातील उद्योगधंद्याच्या विकासाला गती प्राप्त होईल. व देशाचे जलद गतीने औद्योगिकरण घडून येईल.

- 7) **मध्यम व लघूद्योगाचा विकास :-** जागतिकरणामुळे केवळ मोठ्या उद्योगांचाच विकास होईल असे नाही तर लघू व मध्यम उद्योगाचाही विकास होईल. जागतिकीरणामुळे देशात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी प्रवेश केल्यानंतर त्यांना आवश्यक असलेले सुटे भाग व इतर साहित्य त्या भारतातील लघूद्योजकांकडून खरेदी करतील त्यामुळे या उद्योगाचा विकास घडून येईल.
- 8) **विस्तृत बाजारपेठ उपलब्ध होईल :-** जागतिकीरणामुळे संपूर्ण जग हीच एक मोठी बाजारपेठ झाली आहे. साहजीकच आपल्या देशातील उद्योगात तयार होणाऱ्या विस्तृत बाजारपेठ उपलब्ध होईल. बाजारपेठेच्या विस्तारामुळे भारतातील उद्योजकांना अधिकधिक वस्तू व सेवांचे उत्पादन करून ते विकणे शक्य होईल. बाजारपेठेच्या या विस्तारीकरणाचा भारतीय उद्योगांना फायदा होत आहे.
- 9) **धोका व अनिश्चिततेत घट :-** जागतिकीकरणामुळे माहिती व्यवस्था, एकत्रीकरणाची प्रक्रिया यात सुधारणा झाली त्यामुळे जागतिक व्यापारातील धोके व अनिश्चितता कमी झाली या परिस्थितीत उद्योगांना अधिक सुरक्षितता जाणवत आहे.
- 10) **मुक्त आयात-निर्यात** जागतिकीकरणामुळे उद्योजकांना आवश्यक असणारा कच्चा माल, तंत्रज्ञान यांची मुक्तपणे निर्यात करता येते. याचा परिणाम म्हणून उद्योजक आवश्यक असणारा कच्चा माल व तंत्रज्ञान सहजपणे आयात करू शकतात. व आपल्या उद्योगात तयार होणाऱ्या वस्तूचे उत्पादन वाढवून त्याची नियुक्ती करू शकतात.

उद्योगावरील प्रतिकूल परिणाम:-

- 1) **स्पर्धेचा धोका :-** भारतीय उद्योगाला जागतिकीकरणामुळे कोणत्याही प्रकारची स्पर्धा करावी लागत नव्हती. परंतु जागतिकीकरणामुळे देशांतर्गत बाजारपेठेत बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा प्रवेश झाल्यामुळे अनेक क्षेत्रात देशांतर्गत उद्योगांना स्पर्धेला तोंड द्यावे लागत आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्या भारतीय उद्योगाच्या तुलनेत भांडवल, गुणवत्ता व्यवस्थापन, कामगार, नेतृत्व या सर्वच बाबतीत सरस असल्यामुळे भारतीय उद्योग बंद पडण्याची भिती व्यक्त केली जाते.
- 2) **संशोधन व विकास कार्यक्रमांमुळे खर्चात वाढ :-** उद्योगाधिकाऱ्या बाबतीत संशोधन व विकास कार्यक्रमांमुळे तंत्रज्ञानातील प्रगतीला वेग आलेला आहे. त्यामुळे अस्तित्वातील तंत्रज्ञान व उत्पादन कालबाह्य होण्याची प्रक्रिया वेगाने घडत आहे. परिणामतः स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी भारतीय उद्योगाधिकाऱ्या संशोधन व विकास कार्यावर मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागत आहे. हा खर्च ज्या उद्योगाला करणे शक्य नाही असे उद्योग स्पर्धेतून बाहेर फेकले जाऊन बंद पडण्याची शक्यता निर्माण झालेली आहे.
- 3) **बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची मक्तेदारी :-** जागतिकीरणामुळे आपल्या देशात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी प्रवेश केलेला आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांकडे मोठ्या प्रमाणात भांडवल, आधुनिक तंत्रज्ञान, आधुनिक व्यवस्थापन कौशल्य, उत्तम नेतृत्व आहे. त्यामुळे भारतीय उद्योग या कंपन्यांच्या स्पर्धेत टिकाव धरू शकले नाहीत. तर भारतीय उद्योगक्षेत्रावर बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची मक्तेदारी प्रस्थापित होईल. असे झाले तर भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने ते घातक आहे.
- 4) **औद्योगिक उत्पादनात वाढ झाली नाही-** भारत सरकारने 1991 च्या आर्थिक धोरणानुसार भारतीय अर्थव्यवस्थेत जागतिकीकरणाचा स्वीकार केला. जागतिकीकरणामुळे देशाचे औद्योगिक उत्पादन वाढेल असे सांगितले जात होते. परंतु जागतिकीकरणामुळे औद्योगिक उत्पादनात फारशी वाढ झाली नाही. 2009 ला उद्भवलेल्या जागतिक महामंदीमुळे तर भारताच्या औद्योगिक उत्पादनावर विपरीत परिणाम झाला. उत्पादनात वाढ होण्याऐवजी घट झालेली दिसून येते.
- 5) **बेरोजगारीत वाढ :-** जागतिकीकरणामुळे आपल्या देशात मोठ्या प्रमाणात उद्योगधंदे येतील आणि उद्योगधंद्यात भारतीय कामगारांना रोजगार उपलब्ध होईल. असे सांगितले जात होते. परंतु भारतात जागतिकीकरणापूर्वी सार्वजनिक क्षेत्रात उद्योगधंद्याचा विस्तार झालेला होता. जागतिकीकरणानंतर भारत सरकारने अनेक सार्वजनिक उद्योग बंद केले याचा परिणाम भारतात रोजगारात वाढ होण्याऐवजी बेकारीत वाढ झाली 2009 मध्ये जागतिक महामंदीमुळे भारतात दर दिवस बंद पडणाऱ्या उद्योगांची संख्या वाढतच होती. याचा परिणाम म्हणून रोजगारात वाढ होण्याऐवजी बेकारी वाढतच गेली. जागतिकीकरणचा सर्वात वाईट परिणाम म्हणजे भारतात बेकारीचे प्रमाण वाढले.
- 6) **किंमत वाढ :-** जागतिकीकरणाचा परिणाम म्हणून उद्योगामध्ये स्पर्धा निर्माण होऊन किंमती कमी होतील असे सांगितले जात होते परंतु भारतात आडाची परीस्थिती पाहिली तर वस्तूच्या किंमती गगनाला भिडल्या आहेत. बाजारात दरदिवस वस्तूच्या किंमतीत वाढ होत आहे. त्याचे कारण म्हणजे जागतिकीकरणामुळे भारतातील अनेक उद्योग बंद पडल्यामुळे बाजारात वस्तूची कृत्रीम टंचाई निर्माण करून किंमती वाढविल्या जातात.
- 7) **वस्तूच्या गुणवत्तेकडे दुर्लक्ष :-** भारतात प्रचंड प्रमाणात लोकसंख्या असल्यामुळे व भारतीय लोकांना परकीय वस्तूची आवड असल्यामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्या उच्च दर्जाच्या वस्तूचे उत्पादन करण्याऐवजी निकृष्ट प्रतीच्या वस्तूचे उत्पादन करतात त्यामुळे वस्तूच्या गुणवत्तेकडे दुर्लक्ष केले जाते.

जागतिकीकरणामुळे आढावे :-

- 1) **स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ :-** नविन आर्थिक धोरणामुळे देशाच्या स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ होईल. असे मत व्यक्त केले होते. 1991-92 ते 1999-2000 या काळात पहिली दोन वर्षे सोडल्यास राष्ट्रीय उत्पादनात 1997-98 चा अपवाद वगळता उत्पादन 6 ते 7.8 टक्क्यांपर्यंत वाढले होते. 2000-01 ला मात्र राष्ट्र उत्पादनात 3.9 टक्के एवढीच वाढ झाली 2002 ते 2007 या काळातही राष्ट्रीय उत्पादन वाढीचा वेग कमी झाला. स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन वाढीचा वेग दोन अंकी गाठणे हे नविन आर्थिक धोरणाचे उद्दिष्ट होते ते अजूनपर्यंत तरी साध्य झालेले नाही.

- 2) **शेतीकडे दुर्लक्ष :-** नविन आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमात शेतीकडे दुर्लक्ष झाले 1980-81 ते 1990 -91 या काळात दरवर्षी शेती उत्पादनात वाढीचा दर 3.1 टक्के होता. 1990-91 ते 2000-01 या काळात शेती विकासाचा दर फक्त 1 टक्के होता. दहाव्या पंचवर्षिक योजनेत शेती विकासाचा दर 1.8 टक्के होता. 11 व्या पंचवर्षिक योजनेत शेती विकासाचा दर 4 टक्के निश्चित केलेला आहे, परंतु हा दर साध्य होईल असे सांगता येत नाही. भारत हा शेतीप्रधान देश आहे. शेतीवर भारतीय अर्थव्यवस्था अवलंबून आहे. तेव्हा जरी सरकारने जागतिकीकरण या धोरणा स्विकार केलेला असला तरी भारत सरकारने शेतीकडे दुर्लक्ष करणे न परवडणारे तेव्हा हे आव्हान स्विकारून सरकारने शेतीची प्रगती घडवून आणण्यासाठी उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.
- 3) **मुक्त व्यापार धोरण :-** नवीन आर्थिक धोरणाच्या काळात भारतीय लोकांकडून केला जात होता. परंतु आजच्या काळात जागतिकीकरण हा पर्याय नसून काळाची गरज आहे. जागतिकरणामध्ये सरकारने मुक्त आयात — निर्यात धोरण स्विकारले आहे. या धोरणामुळे भारतीय उद्योगावर परिणाम होत आहे. काही उद्योग मोडकळीस आलेले आहेत, तर काही बंद पडलेले आहेत. मुक्त आयात- निर्यात धोरण स्विकारीत असताना अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने महत्वाच्या उद्योगांना संरक्षण देणे आवश्यक होते. टप्पट्याने संरक्षण काढून घेणे योग्य ठरले असते. परंतु असे न केल्यामुळे देशाच्या उद्योग धंद्यावर विपरीत परिणाम झाला. तसेच मुक्त आयात —निर्यात धोरणामुळे 2008 मध्ये अमेरिकेत उद्भवलेल्या मंदीचा परिणाम भारतीय उद्योगांवर झाला व बरेच कामगार बेकार बनले.
- 4) **पर्यावरणाचा न्हास :-** नवीन आर्थिक धोरणानुसार उद्योजकांना उद्योग सुरु करण्यास मुक्त परवानगी देण्यात आली. उद्योगधंद्यासाठी विशेष आर्थिक क्षेत्राची निर्मिती करण्यात आली. विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण करीत असतांना वृक्षतोड मोठ्या प्रमाणात केल्यामुळे पर्यावरणाचा न्हास झाला. पर्यावरणाचे कोणतेही नियम पाळण्यात आले नाहीत. मोठ्या उद्योगामुळे प्रदुषणात प्रचंड प्रमाणात वाढ झाली.
- 5) **सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेकडे दुर्लक्ष :-** 1951 ला भारतीय अर्थव्यवस्थेत समाजवादी समाजवादी समाजरनेचे उद्दिष्ट स्विकारून गरीब व्यक्तींना सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत रेशनींगवर कमी किंमतीत अन्यधान्य, साखर खाद्यतेल, रॉकेल या वस्तु पुरविल्या जात असत, परंतु नवीन आर्थिक धोरणात सार्वजनिक वितरण व्यवस्था कोलमडून पडलेली आहे. गरीब जनतेला कोणीही वाली नाही असे म्हणण्याची वेळ आलेली आहे.
- 6) **अर्थव्यवस्थेची स्पर्धात्मकक्षमता वाढविणे :** जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत भारतीय अर्थव्यवस्थेला फक्त आपल्या देशापुरताच विचार करून चालणार नाही. तर निर्यातीवर भर देऊन अर्थव्यवस्थेची स्पर्धाक्षमता वाढविणे आवश्यक आहे. ही स्पर्धाक्षमता वाढविण्यासाठी पायाभूत सुविधात वाढ करणे, स्वस्त दरात भांडवल पुरवठा करणे निर्यातीस चालना देणे यासारखे उपाय करणे आवश्यक होते.

निष्कर्ष :-

थोडक्यात वरील माहितीवरून जागतिकीकरणाचे उद्योगावर होणारे अनुकूल आणि प्रतिकूल परिणाम समजात. भारतात जागतिकीकरणामुळे उद्योगावर प्रतिकूल परिणाम झालेले असले तरी भारत सरकारने 1991 पासून जागतिकीकरणाचा स्विकार केलेला आहे जागतिकीकरणामुळे प्रतिकूल परिणामाबरोबरच अनेक चांगले परिणामही आपल्या अर्थव्यवस्थेवर झालेले आहेत. उदा. परकीय भांडवलाच्या पुरवठ्यात वाढ, अधुनिक तंत्रज्ञान, उत्पादनाच्या गुणवत्तेत वाढ, स्पर्धाक्षमतेत वाढ, कार्यक्षमतेत वाढ. त्यामुळे आज तरी भारतीय अर्थव्यवस्थेला जागतिकीकरणाशिवाय पर्याय नाही.

संदर्भ ग्रंथ सुची:-

- 1) भारतीय अर्थव्यवस्था डायमंड पब्लिकेशन, पुणे प्रा.कुलकर्णी प्रा. दमढेरे
- 2) भारतीय अर्थव्यवस्था विद्या बुक्स, पब्लिशर्स, औरंगाबाद, प्रा. प्र.रा. कुलकर्णी
- 3) Indian Economy- 61th Revised Edition, Ruddar Datt, K.P.M. Sundaram, S. Chand & Company LTD. New Delhi (2010)
- 4) Indian Economy- 27th Revised Edition, Micro Puri, Himalaya Publishing Co. Mumbai (2009)
- 5) R.B.I. Bulletin April-2010
- 6) Economic Survey 2009-10
- 7) भारतीय आणि जागतिक आर्थिक विकास — प्रा. डॉ. जाधववर, प्रा. आधव , प्रा.डॉ. गिते, प्रा. डॉ. खुरुद अर्थव प्रकाशन, पुणे
- 8) जागतिक अर्थव्यवस्था प्रा.भोसले, प्रा.काटे फडके प्रकाशन, पुणे

भारताच्या परकीय धोरणावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव

प्रा. डॉ. साळुंके डी. जी.

यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय तुळजापूर, उस्मानाबाद

श्री. प्रा. मुळे पी. के.

यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय तुळजापूर, उस्मानाबाद

देशाची परकीय धोरण ही इतर तत्वांशी संबंधित असलेल्या तत्वांनुसार तत्वांचे, स्वास्याचे आणि उद्दिष्टांचे एकूण योग आहे. कारण ते इतर राज्यांचे वर्तन प्रभावित करते आणि बदलते आणि आंतरराष्ट्रीय वातावरणांमध्ये स्वतःची गतिविधी समायोजित करते, म्हणूनच परदेशी धोरणाचे आचरण आणि नियोजन संस्था, प्रक्रिया आणि व्यक्तिमत्त्व यांसारख्या अनेक घटकांच्या आंतरक्रियेद्वारे नियंत्रित केले जाते. परराष्ट्र धोरणामुळे जहाजवरील रडारसारखेच कार्य होते. रडार मार्गाच्या दिशेने जाणा-या जहाजांच्या हालचालीमध्ये मदत करते म्हणून परकीय धोरण राष्ट्रीय हितसंबंध पूर्ण करण्यात आणि राष्ट्रा-राज्यांच्या स्वामित्व दरम्यान योग्य स्थान मिळविण्यापर्यंत रास्त ठरतो. द्विपक्षीय संबंध विकसित करणे किंवा बहुपक्षीय मंचांमध्ये सहभाग घेण्यातील अग्रक्रम आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातील मित्रांचे आणि शत्रूंचे स्पष्ट कट अंदाज, निर्यात / आयात आणि इतर ब-याच गोष्टींची समस्या सुलभतेने हाताळली जाऊ शकते जेव्हा स्पष्ट परकीय धोरण तेथे आहे. परराष्ट्र धोरणामुळे देशाचे ऐक्य आणि अखंडता केवळ संरक्षण मिळतेच शिवाय नागरिकांच्या हिताचे रक्षणही होते आणि देशाच्या आर्थिक प्रगतीची प्रेरणा दिली जाते. आधुनिक काळातील आर्थिक विकास हा राज्याच्या आंतरराष्ट्रीय स्थितीचे निर्धारण करण्यातील प्रमुख घटकांपैकी एक आहे. तर दुसरा धोरण बनविण्यातील घटक परकीय धोरणास प्रभावित करणारे बाह्य किंवा आंतरिक घटकांचे बरेच घटक आहेत.

"आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रामध्ये अनेक घटक महत्त्वपूर्ण आहेत जे विविध परिस्थितीनुसार बदलत राहतात. तांत्रिक प्रगती, सामाजिक संरचना आणि विचारधारासह आर्थिक विकास ब-याच मार्गांनी परदेशी धोरणाची रचना करतो. सर्वात महत्वाचे घटक म्हणजे परदेशातील मंडळाची सुरक्षा जे परकीय धोरणात महत्वाची भूमिका बजावते

"एका ठिकाणी, मोठा आकार, प्रचंड लोकसंख्या आणि भौगोलिक स्थिती, जसे की भारताची स्थिती, परकीय संबंधांवर परिणाम करते. भारताची प्रचंड लोकसंख्या ही देशावर एक ओझे मानली गेली आता ती मानव संसाधन म्हणून मोठी आहे आणि तिच्या परराष्ट्र धोरणास सामर्थ्य देते. तथापि, भूतान आणि नेपाळ या दोन्ही लहान आकाराचे आणि सामरिक स्थान त्यांच्या संबंधित परदेशी धोरणांचे मार्गदर्शन करित आहेत. मोठ्या प्रमाणात नैसर्गिक संसाधनांची उपलब्धता उदा. पश्चिम आशियाई प्रदेशात तेल आणि वायू आपल्या परदेशी धोरणावर प्रभुत्व ठेवते.

"सरकार स्थापनेचा फॉर्म देशाच्या परकीय धोरणात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

"सर्वात वरून, नेतृत्व देशाच्या परदेशी धोरणास मोठ्या प्रमाणात प्रभावित करते. आंतरराष्ट्रीय क्षेत्राबद्दल नेता, त्यांच्या बुद्धीमत्ता आणि कमजोरपणा आणि जागतिक मंचला आकर्षक पॅकेजसारखे देश सादर करण्याची क्षमता आणि अभिवचनेमध्ये वास्तव्य बदलण्याची इच्छा नेहमीच परकीय धोरणाची मजबूत पाया असते. देशाच्या विकासासाठी नक्कीच योगदान द्या. अशा नेतृत्वाची उदाहरणे भारतात आहेत ज्यात निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेने जागतिक महा शक्तींनी लागू केलेल्या राजनैतिक दबावांना तोंड देण्यासाठी भारतला मदत केली. 1971 मध्ये इंदिरा गांधींचा काळ असो वा 1998 मध्ये अटल बिहारी वाजपेयी हे होते, या नेत्यांनी निर्णायक काळात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

भारतीय परराष्ट्र धोरणामध्ये सुमारे तीन सांद्रित मंडळे फिरतात

1. तत्काळ अतिपरिचित क्षेत्र जेथे भारताने आपली स्थिती मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला आहे आणि मर्यादित पद्धतीने - बाह्य बाहेरील शक्तींना प्रत्यक्ष प्रभावापासून किंवा क्षेत्रामध्ये हस्तक्षेप ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे.
2. संपूर्ण आशिया आणि हिंद महासागराच्या परिसरात विस्तृत विस्तारित अतिपरिचित क्षेत्र जेथे भारताने इतर शक्तींचा प्रभावसंतुलित करण्याचा प्रयत्न केला आहे आणि त्यांच्या स्वतःच्या राष्ट्रीय आवडींकडे दुर्लक्ष करण्यापासून रोखण्याचा प्रयत्न केला आहे आणि
3. संपूर्ण जग भारताने महान शक्ती - आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षिततेतील एक प्रमुख खेळाडू म्हणून आपली जागा बनविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

हे या प्रत्येक केंद्रिय मंडळामध्ये आहे की पॉलिसी मुदतीच्या संदर्भात रुपांतरण पाहिले जाते

20 व्या शतकातील भारतीय परराष्ट्र धोरण

20 व्या शतकातील भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा जागतिक पातळीवरील समकालीन विकासाचा मोठा प्रभाव होता. भारताने जवळजवळ सर्व स्वतंत्र राज्यांसह दोन महान गट आणि राजनयिक संबंध यांच्यात संतुलन राखले उत्तर कोरिया, अमेरिका मधील सैन्य लष्करी साहसीपणा इत्यादींच्या प्रमुख मुद्द्यांवर भारताने कम्युनिस्ट पक्षासह स्पष्टपणे कम्युनिस्ट पक्षासह स्पष्टपणे निराकरण, जातीय भेदभाव, उपनिवेशवाद आणि चीनची संयुक्त राष्ट्रांमधील समस्यांवरील समतोल कार्य दर्शविले होते जरी भारत संयुक्त राष्ट्र तसेच

कॉमनवेल्थ या दोन्ही देशांचे सदस्य बनले परंतु त्याच वेळी स्वतंत्रधोरणाचे पालन केले. 1949-50 दरम्यान आशियातील 1949-50 दरम्यान भूतान, सिक्किम आणि नेपाळच्या आसपासच्या राज्यांशी विशेषतः भारताच्या धोरणे तयार करण्याच्या दृष्टीने भारतीय राष्ट्रीय चळवळीतील विचारांच्या आदर्शवादी प्रवाह आणि नैतिक राजकारणासह ब्रिटिश राज्याच्या राजनयिक विरासताने विचार केला होता. आणि हिंद महासागर इतर भारतीय उपमहाद्वीपच्या सर्वोच्चतेसाठी आहे. स्वातंत्र्यानंतर देशाच्या पुनर्बांधणीसाठी भारत आर्थिक आणि आर्थिक दोन्ही बाजूंनी पूर्व आणि पश्चिम दोन्ही बाजूंनी बांधला

20 व्या शतकादरम्यान भारताच्या परराष्ट्र धोरणात नाट्यमय बदल झाला ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीयसंबंधांमधील भारतातील व्यवहार वास्तववादी ठरला. 1974 मध्ये पोखरण येथे प्रथम आण्विक चाचणी आणि पूर्व पाकिस्तानमधील भारताची भूमिका आणि बांगलादेश निर्मिती आणि सोव्हिएत युनियनशी जवळचे आणि मैत्रीपूर्ण संबंध होते 1960 ते 1980 दरम्यान परकीय धोरणाचे ठळक मुद्दे.

पोस्ट-शीत युद्ध

सोव्हिएत युनियनच्या पतनानंतर परकीय धोरणाची पुन्हा रचना करण्याची गरज होती उदयोन्मुख जागतिक क्रमवारीत भारताच्या सीमांसाठी वेगळी शक्यता टाळण्यासाठी भारतासाठी आवश्यक होते. 1990 च्या दशकात भारतातील समाजवादांचे राज्य-नेतृत्व मॉडेल संपुष्टात आले आणि भारताने बंद अर्थव्यवस्थेतून जागतिकीकरणाची धोरणे बदलली भारताच्या परराष्ट्रांमध्ये त्याच्या योग्य स्थानाचा शोध घेण्याचा प्रभाव ज्याचा मुख्यतः अमेरिकेचा प्रभुत्व आहे जागतिक परमाणु व्यवस्थेसह एक निवासस्थान म्हणून परराष्ट्रीय प्रणाली 'परमाणु' भारतशी संबंधित आहे; इस्लामी अल्पसंख्याक अलिप्त केल्याशिवाय जागतिक दहशतवादाच्या आव्हानाशी निगडित भारताचे संतुलित कार्य; आणि भारताने देशाच्या आंतरराष्ट्रीय संबंधांवर आर्थिक प्रगतीचा सध्याचा दर पाहिला आहे याची खात्री करण्यासाठी ऊर्जा सुरक्षिततेचा शोध घेतला आहे या काळात भारताने परराष्ट्र धोरणात असंतुलन निराकरण करण्याचे महत्त्व समजून घेतले आणि चीनच्या

1990 च्या दशकाच्या सुरुवातीपासून आणि जागतिक उदारीकरणाकडे भारताचे स्वतःचे पुढचे मोहिम, आसियानबरोबर बळकट आणि बहुपक्षीय संबंधांवर भारताचे लक्ष आहे भारताने आसियानशी वाटाघाटी करण्यास सुरुवात केली आणि 1991 मध्ये लुक ईस्ट पॉलिसी सुरू झाल्यापासून भागीदारीने सातत्याने प्रगती केली 1992 मध्ये भारत 1992 मध्ये सेक्टरल पार्टनर पार्टनर बनले आणि 1996 मध्ये पूर्ण संवाद भागीदार बनले 2002 पासून भारताने चीन, जपानसह आशियानसह वार्षिक शिखर बैठक केली. आणि कोरिया गणराज्य या काळात सरकारने विदेशी गुंतवणूकीला विशेषतः युरोप आणि युनायटेड स्टेट्समधून प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रयत्न केल्यासह आकर्षित करण्यासाठी खाजगीकरण आणि पायाभूत सुविधा क्षेत्रात अनेक प्रयत्न केले गेले आणि देशातील अधिक परकीय गुंतवणूक आपल्या शेजाऱ्यांशी चांगले संबंध स्थापित करण्यासाठी आणि कायम ठेवण्यासाठी भारताने पाकिस्तानसोबत बसकूटनीति स्वीकारली.

21 व्या शतकात

स्वातंत्र्यानंतर परदेशी धोरणाची स्थापना झाल्यापासून नवीन आव्हाने आणि अभूतपूर्व संकटाची परिस्थिती पूर्ण करण्यासाठी ती विकसित होत आहे. बहुतेक कार्य बहुविध, लोकशाही आणि धर्मनिरपेक्षतेच्या प्राचीन भारतीय संस्कृतीच्या मूल्यांचा प्रचार करताना अर्थव्यवस्था आणि समाजाचे रूपांतर आहे. भारतीय धोरणाची स्थापना अनेक अस्तित्वातील समस्या आणि चीनच्या अपरिहार्य उदय आणि आशिया-पॅसिफिकमधील तीव्र यूएस-चीन स्पर्धा एकाच वेळी आणि आफ्रिकेबरोबरच्या भारताच्या संबंधांचे पुनरुत्थान आणि मध्यवर्ती शक्तीची अस्थिरता यांसारख्या धोक्यांशी निगडित आहे पूर्व उर्वरित ऊर्जा पुरवठा आणि ऊर्जा सुरक्षिततेच्या संदर्भात पूर्व आणि दक्षिण पूर्व आशिया व जपान यांच्यातील संबंधांचे स्थित्यंतर आणि एकत्रीकरण, परमाणु समस्यांशी निगडित हे प्रमुख धोरण आहेत जे भारत प्रभावीपणे हाताळत आहे.

गृहमंत्रालयावरील, कश्मीर समस्येचा सतत धोका यासारखे मुद्दे, दहशतवादविरोधी भारताची राजकारण मोठ्या प्रमाणावर विदेशी धोरणास आकार देत आहेत. भारत-अमेरिकेच्या परमाणु परमाणु कराराने भारताला त्याच्या संभाव्य आणि अफाट क्षमता ओळखून परमाणु राज्यांच्या नकाशावर ठेवले. अलीकडेच भारताला मिसाइल टेक्नोलॉजी कंट्रोल रिज्यूममध्ये सामील झाल्यानंतर अंतिम अडथळे त्याच्या नेतृत्वासाठी एक विजय आहे. एनएसजीमध्ये भारताचे प्रवेशदेखील आपली स्थिती मजबूत करेल आणि योग्य मान्यता देईल.

आर्थिक आणि इतर क्षेत्रात बहुतेक बहुपक्षीय संस्था भारताचे सदस्य बनले आहेत जी -20, ब्रिक्स, आयबीएसए यासारख्या अशा अनेक संस्थांमध्ये भारताची सहभागिता तसेच आसियान, ईएसए, डब्ल्यूटीओ, बिस्मटेक इत्यादिसारख्या आर्थिक सहकार्याकडे जोरदार जोर देऊन अशा फोरांचा समावेश आहे. विस्तारित क्षेत्रामध्येही, भारत इतर राज्यांशी त्याचे संबंध मजबूत करण्यासाठी नवीन मित्र आणि भागीदार शोधत आहे. उदाहरणार्थ, भारताने अफगाणिस्तानमधील स्थिरता आणि वाढीस सहाय्य आणि पायाभूत सुविधांच्या सहाय्याने 750 दशलक्ष डॉलर्सचा पुरवठा करण्यास समर्थन देण्यासाठी नॉर्दर्न अलायन्स आणि पंतप्रधान हमीद करझई यांच्याशी दीर्घकालीन संबंध ठेवले आहेत.

वाढत्या भारतासाठी ऊर्जा सुरक्षित आहे 10% आर्थिक वाढ मिळविण्यासाठी / टिकवून ठेवण्यासाठी भारत परराष्ट्र धोरणावर लक्ष केंद्रित करीत आहे. गंभीर पर्यावरणाच्या धोरणाची वचनबद्धता नसल्यामुळे अन्य विकसनशील देशांपेक्षा अधिक उपभोगणारे ऊर्जा उर्जेचा सर्वात मोठा उपभोक्ता भारत आहे आणि गंभीर टीका करीत आहे. भारतातील ऊर्जा स्रोतांचे पारंपारिक पुरवठादार मध्य पूर्व आणि

आफ्रिका आहेत. पुरवठादारांचे नेटवर्क वाढविण्याच्या प्रयत्नात भारताने ओएनजीसी विदेश आणि इतर तेल कंपन्यांमधील लॅटिन अमेरिकेत भागीदारीची मागणी केली आहे. ऊर्जा संसाधनांमध्ये प्रवेश सुनिश्चित करण्यासाठी मध्य पूर्व प्रदेशात विशेषतः इराणसारख्या देशांवर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे जे सध्या भारताचे तेल 10% पुरवित आहेत आणि सौदी अरेबिया, नायजेरिया आणि कुवेत नंतर चौथे सर्वात मोठे प्रदाता आहेत.

भारतातील ऊर्जा सुरक्षा आव्हानांना संबोधित करताना पारंपारिकदृष्ट्या टिकाऊ वाढीस प्रोत्साहन देण्यासाठी राष्ट्रीय सौरमिशन ही भारत सरकार आणि राज्य सरकारची प्रमुख उपक्रम आहे. 2022 पर्यंत 20 जीडब्ल्यूच्या उद्दीष्टाने जानेवारी 2010 मध्ये या कार्यक्रमाचे उद्घाटन करण्यात आले जे नंतर 2015 च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात 100 ग्रॅन्डवेअरपर्यंत वाढले. देशाच्या प्रसारित होण्याच्या धोरणाची स्थिती त्वरित तयार करून, सौर ऊर्जेमध्ये एक जागतिक नेता म्हणून भारत स्थापन करणे ही राष्ट्रीय सौरश्रमची उद्दीष्टे शक्य आहे तथापि, युनायटेड स्टेट्सने घेतलेल्या सामग्रीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या महत्त्वपूर्ण सामग्री प्रतिबंधित करण्यासाठी भारताविरुद्ध डब्ल्यूटीओ बरोबरकेस दाखल केला. भारताच्या परराष्ट्र धोरणास दिशाभूल करण्याचा एक नवीन अर्थ प्राप्त झाला आहे. हे व्यावहारिक आहे. त्याचप्रकारे पाकिस्तानचा मुद्दा आणि त्याच्याशी संबंधित 'जोखीम कमी' भारत-चीन संबंधांनाही त्रास देत आहे आफ्रिका, दक्षिण अमेरिका आणि मध्य आशिया यांच्यातील संबंध मजबूत करणे आवश्यक आहे

2014 मध्ये सरकारमध्ये बदल झाल्यामुळे, भारताची परकीय धोरण अधिक अर्थ-केंद्रित दिशा बदलते. दक्षिण आशियातील शेजारच्या देशांशी संबंध दक्षिणपूर्व आशियातील विस्तारित शेजारी आणि भारत ज्या आंतरराष्ट्रीय दृष्टीकोनांद्वारे भारत निर्माण करित आहे त्याच्या दृष्टी, उत्साह आणि उर्जासह प्रमुख वैश्विक शक्तींचे संबंध सुधारण्याचे लक्ष्य आहे जगाभरातील आर्थिक परस्परांवर अवलंबून राहण्यामुळे विकासशील जगाची भारताची प्रशंसा देखील बदलली आहे विरोधी-वेस्टर्न ट्रेड युनियनचा भाग म्हणून तिसऱ्या जगातील राष्ट्रांच्या पूर्वीच्या दृष्टिकोनांमून, नवी दिल्ली आता त्यांना त्यांच्या उत्पादनांसाठी कच्च्या मालाचे स्रोत, भारताच्या विस्तारित परदेशी मदतचे सभाव्य प्राप्तकर्ते आणि भारताच्या विकासासाठी भागीदार म्हणून ओळखतो वाढत्या जागतिक स्वारस्ये एकेकाळी चीन सतत वाढत जाणाऱ्या परदेशी धोरणाचा पाठपुरावा करत आहे, जेव्हा अमेरिकेच्या पुनर्विचरण धोरणाचे भविष्य अस्पष्ट आहे आणि मध्य पूर्वकडील बहुतेक देशांमध्ये भारताचे परकीय धोरण निवडी देशातील एकूण संपत्तीवर लक्षणीय असणार आहेत महत्त्वपूर्ण मोजणीत, आजच्या काळातील सरकार विदेशी धोरणाचे महत्त्व समजते.

जरी 1990 च्या दशकात उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या काळात भारताच्या राजकीय आणि आर्थिक विकासात नवीन काळ सुरू झाला तरी या काळात केवळ जागतिक बाजारपेठेसाठीच भारतीय बाजार उघडले गेले होते, परंतु उत्पादनाकडे लक्ष दिले नाही किंवा आज आम्ही ते भारतामध्ये करतो. आज भारत "मेक इन इंडिया" मंत्राद्वारे तो अंतर भरून काढू शकेल तथापि, जर भारत खरोखरच त्याच्या परराष्ट्र धोरणामध्ये परदेशी धोरण बनविण्याचा इच्छित असेल तर तिने अलिकडच्या काळात केलेल्या विविध उपक्रमांना कायम राखणे आवश्यक आहे. नवीन अभ्यासक्रम काढण्यात आले म्हणून चार्टर्डच्या शिबबोलेथवर परत येण्याची प्रलोभना टाळण्याची गरज आहे. अखेरीस, भारताच्या राष्ट्रीय हितसंबंधांना या क्षेत्राच्या महत्त्वपूर्ण महत्त्वमुळे मध्य पूर्वसह भारताचे संबंध अत्यंत महत्वाचे आहेत तीनही आघाड्यांवर पाऊल टाकण्यात अपयशामुळे या क्षेत्रामध्ये आणलेल्या नूतनीकरणेलेल्या उद्योगाला धोकादायक ठरू शकेल.

निष्कर्ष

भारत जगातील सर्वात मोठी लोकशाही आहे. भारताने शांततेची धोरणे आणि इतर देशांबरोबर मैत्रीपूर्ण संबंधांचे निरंतर पालन केले आहे. भारताच्या धोरणाची यशस्थिती अशी आहे की बदलत्या काळा आणि परिस्थितीसोबत तो चांगल्या प्रकारे समायोजित झाला आहे आणि त्याचे मुख्य तत्त्वे वेळेची चाचणी ठरली आहेत 21 व्या शतकात भारत विविध रूची आणि जग यांच्यात एक पूल म्हणून कार्य करण्याचे एक अद्वितीय स्थान आहे: 'भारत सर्वात पश्चिम' आहे आणि पाश्चात्य शक्तींमध्ये उदार आहे, परंतु आम्ही आशियामध्ये रुजलेली आहोत. गरीब आणि विकसनशील देश म्हणून आमच्याकडे देखील एक प्रचंड जागतिक पदचिह्न आहे आमच्याकडे तांत्रिक ऊर्जागृह बनण्याची क्षमता आहे, तरीही एक अनौपचारिक अर्थव्यवस्था राहिली आहे. आम्ही लोकशाही पद्धतीसाठी वचनबद्ध आहोत आणि खात्री बाळगतो की मजबूत लोकशाही सुरक्षाची चांगली हमी आहेत तरीसुद्धा आम्ही लोकशाहीला 'प्रोत्साहन देत नाही' किंवा ते राज्य धुवीय करणारे मतवैज्ञानिक संकल्पना म्हणून पाहत नाही ही विविध ओळख आणि स्वास्याची गुणाकार भारतातील सर्वात मोठी रणनीतिक मालमत्ता आहे. भारताची परकीय धोरण वाढते आणि रणनीतिक स्वातंत्र्याच्या फर्मवर विकसित होत आहे. 1990 च्या दशकापासून काही परिवर्तनात्मक बदल आणि "नवीन टप्प्याचे" सुरुवात असूनही भारताचा परराष्ट्र धोरण मंत्र आता गैरसंहिता बनलेला नाही; त्याऐवजी आता बहु-संरेखन आहे जे 21 व्या शतकाच्या नवीन आव्हानात्मक आव्हानांना प्रभावी धोरण बनवते. परराष्ट्र धोरणामुळे देशाच्या संपूर्ण विकासामध्ये अतिशय महत्वाची भूमिका बजावली गेली आहे.

संदर्भ:

1. जैन, पी.सी., भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे आर्थिक निर्धारक: नेहरू वर्ष, वित्तस्थ प्रकाशन, 2012, नवी दिल्ली
2. मथाई, एम.ओ., नेहरू एज ची स्मरणशक्ती, विकास प्रकाशन, 1978, नवी दिल्ली

3. मडू, अमिताभ आणि हप्पीन जैकब, भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची आखणी, हर-आनंद प्रकाशन, 2010
4. मिश्रा, के. पी. (एड), स्टडीज इन इंडिया फॉरेन पॉलिसी, विकास प्रकाशन, 1969, नवी दिल्ली
5. अरविंद कुमार भारतीय परराष्ट्र धोरणामुळे शीतयुद्धसंपले: युनिपायोलॉरिटीचा समावेश किंवा परिणाम? मुख्यधारा, खंड. एक्सएलएक्सए 6, 29 जानेवारी, 2011
6. रोहन मुखर्जी आणि डेव्हिड एम. मालोन. इंडियन परकीय धोरण आणि समकालीन सुरक्षा आव्हाने आंतरराष्ट्रीय बाबी 87: 1 (2011) 87-104 © 2011
7. अरुण आर. स्वामी, 'इंडिया इन 2001: ए इयर ऑफ लिव्हिंग धोकादायक, एशियन सर्वे 42: 1, '2001 मध्ये आशियाचा एक सर्वेक्षण', जानेवारी-फेब्रुवारी 2002, पे. 165-76.
8. सुदीपकाविराज, 'भारतीय लोकशाहीचा स्वभाव', वीणा दास, इ. मध्ये, हँडबुक ऑफ सोशोलॉजी इन इंडिया(नवी दिल्ली: ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, 2004), पृष्ठ 451-70
9. टी. एन. श्रीनिवासन, 'चायना अँड इंडिया: ग्रोथ अँड गिरी, 1980-2000', स्टॅनफोर्ड सेंटर फॉर इंटरनॅशनल डेव्हलपमेंट, काम करणारे पेपर 182, सप्टेंबर 2003
10. एंगस डीटन आणि जीन ड्रेझ, 'गरीबी आणि असमानता भारतात: एक पुन्हा परीक्षा', आर्थिक आणि राजकीय साप्ताहिक, 7 सप्टेंबर 2002, पीपी 3729-48.

जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था

प्रा. डॉ. अनंत नरवडे

(अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख)

छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, कळंब

जि. उस्मानाबाद.

प्रस्तावना :-

जागतिकीकरण म्हणजे स्थानिक वस्तूची किंवा आर्थिक घडामोडीची जागतिक स्तरावर स्थानांतरणाची प्रक्रिया होय. १९९१ मध्ये भारतावर बाह्य कर्जासंबंधी आर्थिक संकट निर्माण झाले. परकीय चलन साठ्यात प्रमाणशीर घट झाली होती. त्यामुळे पेट्रोलियम पदार्थ व इतर महत्वाचे घटक आयात करणे कठीण झाले होते. परकीय चलनातील तूट आणि चलन पुरवठ्यातील अतिरीक्त वाढीमुळे भाववाढीचा दर १७ टक्के पर्यंत वाढला होता. या आर्थिक संकटावर मात करण्यासाठी भारतातला आपली अर्थव्यवस्था खुली करणे आवश्यक होते. जागतिकीकरणाचा स्विकार करून व्यापारावरील निर्बंध कमी करण्याच्या अटीवर जागतीक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाने निधी यांच्याकडून भारताने सात आब्ज रु. कर्ज घेतले होते. १९९५ मध्ये जागतिक व्यापार संघटनेची स्थापना झाली. या संघटनेमध्ये देखील भारताला सामिल व्हावे लागले, तेव्हापासून भारताची अर्थव्यवस्था जागतीकीकरणाच्या प्रक्रियेशी पुर्णपणे जोडली गेली. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत भारतीय उद्योग व कृषिक्षेत्रात नव्या तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादन वाढवणे, या क्षेत्राचा विकासदर वाढवणे तसेच सेवा क्षेत्रातही आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून कार्यक्षमता वाढवणे हा उद्देश भारताचा होता. जागतिकीकरणात सहभागी झाल्यानंतर भारताने ठरवलेले उद्देश साध्य झाले किंवा नाही यांचा शोध या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून घेण्याचा हा एक छोटासा प्रयत्न आहे.

शोधनिबंधाची गृहितके :-

- १) भारताला जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सहभागी होणे अनिवार्य होते.
- २) जागतिकीकरणामुळे भारताला बाजारपेठेतील खुल्या स्पर्धेला तोंड द्यावे लागत आहे.
- ३) जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर अनुकूल परिणामा पेक्षा प्रतिकूल परिणामाचा प्रभाव अधिक जाणवतो.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :-

- १) जागतिकीकरण संकल्पना स्पष्ट करणे.
- २) जागतिकीकरणामुळे प्रवेशीत झालेल्या बहुराष्ट्रीय कंपन्याची भुमिका आभ्यासणे.
- ३) जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामाचा आभ्यास करणे.
- ४) जागतिकीकरणामुळे कृषी व उद्योग क्षेत्रात निर्माण झालेल्या स्पर्धेच्या परिणामाचा आभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :-

सदरील शोधनिबंधाच्या प्रस्तुतीकरणासाठी द्वयम साधन सामग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे. ज्यामध्ये संबंधित विषयाचे संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्र व इंटरनेटवरील उपलब्ध माहितीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

जागतिकीकरणाचा परिणाम जगातील बहुसंख्य देशावर झालेला दिसून येतो. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा विस्तार होऊन परदेशातील गुंतवणुक वाढत आहे जागतिकीकरणाने विविध राष्ट्रांच्या आर्थिक व्यवहारात कोणताही अडथळा येत नाही. औद्योगीकरण, व्यापार, वाहतुक आणि दळणवळण माहिती व तंत्रज्ञान इत्यादींच्या माध्यमातून आज जगातील सर्वच देश एकमेकांच्या अत्यंत जवळ आले आहेत.

जागतिकीकरणाचा अर्थ :-

“जागतिकीकरण म्हणजे देशाच्या राजकिय सीमेबाहेर आर्थिक व्यवहाराचा विस्तार करणे होय”.

प्रा. दिपक नय्यर यांच्या मते “राष्ट्रांच्या राजकिय आणि भौगोलीक समीरारेषा ओलांडून केले जाणारे आर्थिक व्यवहार म्हणजे जागतिकीकरण होय”. तर

रुसी मोदीच्या मते “जागतिकीकरण म्हणजे खुली स्पर्धा आणि नवे तंत्रज्ञान यातून उत्पादकता आणि उत्पादन वाढवणे तसेच संपूर्ण जगाची एकच बाजारपेठ निर्माण करणे आणि वस्तू व सेवा यांची विक्री करणे होय.”

म्हणजेच जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत उद्योग, कृषी आणि सेवा क्षेत्रावरील बंधने पुर्णपणे नाहिले झाले आहेत. कोणत्याही देशाला आपले आतिरीक्त उत्पादन दुसऱ्या कोणत्याही देशात सहजासहजी विकता येत आहे. यातून आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ उपलब्ध करण्यासाठी राष्ट्रा-राष्ट्रांमध्ये तीव्र स्पर्धा निर्माण झाली आहे. या स्पर्धेत विकसीत देशाचे वर्चस्व निर्माण झाले आहे. कारण तंत्रज्ञानाच्या विकासांमुळे विकसीत देश अत्यंत सुबक व स्वस्त वस्तूची निर्मिती करत आहेत. ज्याची स्पर्धा अविकसीत व विकसनशील देशाना करावी लागत आहे. या स्पर्धेचा काही अनुकूल तर काही प्रतिकूल परिणाम जाणवत आहे.

जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील अनुकूल परिणाम :-

उदारीकरण व खाजगीकरणाचा परिणाम म्हणुन जागतिकीकरणाकडे पाहिले जाते. आपल्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेला जगाच्या अर्थव्यवस्थेबरोबर जोडून नव्या तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने देशाच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रात अनुकूल बदल घडवून आणले जात आहेत ते पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१) नव्या तंत्रज्ञानाचा प्रवेश :-

जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत नव्या व आधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रवेश झाला आहे. त्यामुळे त्याचा अनुकूल परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झाला आहे. इंटरनेटच्या सुविधेमुळे भारताला जागभरातील ज्ञान आणि सेवांकरिता प्रवेश मिळाला आहे. म्हणूनच आज जगामध्ये भारतात सर्वात जास्त इंटरनेटचा उपयोग केला जात आहे. तसेच मोबाईलच्या सुविधेमुळे जगातील कोणत्याही देशाशी संवाद करून तंत्रज्ञानाची देवान-घेवाण केली जात आहे.

२) उत्पादनात वाढ :-

जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी, उद्योग आशा वेगवेगळ्या क्षेत्राचे उत्पादन वाढले आहे. तसेच बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या स्थापनेमुळे वेगवेगळ्या विभागातील साधनासामग्रीचा पुरेपूर वापर होऊन उत्पादन वाढत आहे. फोर्ड, हंडाई, हिन्दुस्थान लिट्जर, पेप्सी, कोकाकोला, पिझा-हट अशा अनेक कंपन्यांच्या स्थापनेमुळे उत्पादनात वाढ झाली आहे.

३) बाजारपेठाचा विस्तार :-

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे भारतीय उद्योजकांना परकीय बाजारातून भांडवल उभारणी व कोणत्याही बंधनाशिवाय निर्यात करण्यास परवानगी मिळाल्यामुळे स्थानिक उत्पादनही जागतिक बाजारपेठेत जात आहे.

४) निर्यात वृद्धी :-

जागतिकीकरणात निर्याती वरील निर्बंध काढल्यामुळे तयार कपडे, गालिचे, हिरे, अलंकार, रसायने, इलेक्ट्रॉनिक्स वस्तू, सॉफ्टवेअर असे औद्योगिक उत्पादने आणि तांदूळ, गव्हा, साखर, चहा, कॉफी, फळे, फुले, काजू, मसाले, कडधान्ये, इत्यादी कृषी उत्पादनाच्या निर्यातीत वाढ झाली आहे व या निर्यात वाढीमुळे भारताच्या परकिय गंगाजळीत समाधानकारक सुधारणा झाल्याचे दिसून येते. तसेच १९९१ पूर्वी भारताची निर्यात प्रामुख्याने अमेरिका, इंग्लंड, जर्मनी, जपान, कॅनडा यांच्या बरोबर होत असे. मात्र जागतिकीकरणानंतर इराक, सौदी अरेबिया, कूवेत, दुबई, दक्षिण आफ्रिका, घाना, केनिया, इथिओपिया, टांझानिया, या देशातही निर्यात होत आहे. आज भारत जगातील १९० राष्ट्रांना जवळपास ७५०० वस्तू निर्यात करित आहे.

५) रोजगाराच्या नविन संधी :-

जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत नविन उद्योगाची निर्मिती झाली. व्यापार, दळणवळण, व्यवस्थापन, माहिती तंत्रज्ञान इत्यादी क्षेत्रात रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. आशा उद्योगात रोजगार मिळवण्यासाठी आवश्यक आसणारे प्रशिक्षण देणाऱ्या शिक्षण संस्थाही निर्माण झाल्या आहेत वेगवेगळ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या स्थापनेमुळे रोजगार संधी वाढत आहेत. उच्चशिक्षित भारतीय तरुणांना देशात व परदेशातही चांगल्या प्रकारच्या रोजगार संधी उपलब्ध झाल्या आहेत.

६) विदेशी भांडवलाचा मुक्त प्रवाह :-

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे भांडवलाच्या मुक्त प्रवाहाला प्रोत्साहन मिळाले आहे. त्यामुळे भारतात परदेशी गुंतवणुक वाढली आहे. १९९१ ला फक्त १५५ बिलियन डॉलर एवढी परकिय गुंतवणुक होती तीच १९९८ मध्ये २२३० बिलियन डॉलर एवढी झाली आहे. तोच प्रवाह सातत्याने चालू राहिला आहे.

७) आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ :-

जागतिकीकरणाच्या सहभागामुळे भारताच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ झाली आहे. प्रत्येक राष्ट्राने व्यापारातील अडथळे दूर केल्यामुळे कोणताही देश कोणत्याही देशाबरोबर आंतरराष्ट्रीय व्यापार करत आहे. भारताचा जवळपास १४० देशाकडून ६००० वस्तूची आयात करतो. भारताने १९९९ मध्ये ३६.३ बिलियन अमेरिकन डॉलरची निर्यात केली होती तर त्याच वर्षी ५०.२ बिलियन डॉलरची आयात झाली होती. त्यामुळे व्यापारातील घाटा १३.९ बिलियन डॉलर एवढा होता. तर २००९ मध्ये निर्यात, १६८.२ व आयात २७४.३ बिलियन डॉलर होती त्यामुळे व्यापारातील घाटा १०६.१ बिलियन डॉलर होता. तर २०१५ ला ३१०.३ बिलियन डॉलर निर्यात व ४४७.९ बिलियन डॉलर आयात आसल्यामुळे व्यापारातील घाटा १३७.६ बिलियन डॉलर एवढा होता. म्हणजेच आंतरराष्ट्रीय व्यापार जागतिकीकरणानंतर वाढत गेल्याचे दिसून येते.

जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रतिकूल परिणाम :-

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला काही फायदे झाले असले तरी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे आक्रमण व तीव्र स्पर्धा निर्माण झाल्यामुळे बरेच तोटे झाल्याचे दिसून येते.

१) औद्योगिक क्षेत्रावरील प्रतिकूल परिणाम :-

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे भारतात मुबलक मनुष्यबळ उपलब्ध आहे. विशेष म्हणजे कृषी क्षेत्रात अप्रशिक्षित मनुष्यबळ कार्य करते त्यामुळे वस्तूचा दर्जा पाहिजे तसा ठेवता येत नाही. त्यामुळे बरेच देश आपला माल नाकारतात, जसे की हापुस अंब्यावर डाग आसल्यामुळे जपानने आपला माल परत केला होता तसेच या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी तयार केलेल्या वस्तूशी भारतीय वस्तूंना स्पर्धा करावी लागत आहे. या कंपन्या वस्तूच्या किंमती कमी ठेऊन भारताची बाजारपेठ काबीज करण्याचा सातत्याने प्रयत्न करत आहे. या आणि अशा अनेक कारणामुळे भारतीय उद्योगाचे आजारपण वाढत आहे बरेच लघु व कुटीर उद्योग बंद पडले आहेत. तर मध्यम आणि मोठ्या उद्योगांनाही बऱ्याच अडचणींना सामोरे जावे लागत आहे. ज्याचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे.

२) कृषी क्षेत्रावरील परिणाम :-

जागतिकीकरणात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या कृषी करारामुळे एका बाजूला बी-बीयाणे, खते, किटकनाशके याच्या पुरवठ्यावर तर दुसरीकडे जागतिक कृषी उत्पादन बाजारावर पूर्ण नियंत्रण मिळवण्याची तयारी चालू आहे. त्यामुळे भारतातील ८०% लहान शेतकरी अडचणीत आले आहेत. तर किफायतशीर उत्पादनाच्या दिशेने वाटचाल झाल्यामुळे स्वयंपूर्णता नष्ट होत आहे. जागतिकीकरणात जैविक विज्ञान, संगणीकरणामुळे कृषीची कारखानदारी होत आहे. आपल्या मालाला परकीय मालाशी स्पर्धा सुरू झाल्यामुळे शेतकरी अडचणीत

आले आहेत. बऱ्याच शेतमालाच्या किंमती घसरल्याचे दिसून येते शेतीच्या यांत्रिकीकरणामुळे शेतीत बेरोजगारी वाढली आहे. आलिकडेच आरबीआय चे माझी गर्वर्नर रघुराम राजन यांनी ही कृषीक्षेत्रातल्या वाढत्या समस्ये बाबत चिंता व्यक्त केली आहे.

३) बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे वर्चस्व :-

जागतिकीकरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे वर्चस्व वाढले आहे या कंपन्या कॉर्पोरेट शक्ती म्हणून नावारुपाला आल्या आहेत. ज्या स्वस्त नैसर्गिक साधनांचे व मजुरांचे शोषण करत आहेत. माहिती तंत्रज्ञान, बँकिंग दूरसंचार सेवा, वैद्यकीय सेवा, विमा, लेखापरिक्षा, कायदा, पर्यटन, जाहिराती या क्षेत्रातल्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची मक्तेदारी निर्माण झाली आहे. जगातील मोठ्या ५० कंपन्यांची संपत्ती २५०० अब्ज डॉलर्स आहे, त्याआधारे या कंपन्या आर्थिक साम्राज्य निर्माण करत आहेत. मागील काही काळात जपान, अमेरिका व पश्चिम युरोपातील ५०० बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी जगात अधिराज्य निर्माण केले आहे. यानी जाहिरात बाजीमुळे ग्राहकाच्या मनावर वर्चस्व निर्माण केले आहे. उदा:- MRF टायर्स सिटी बँक, पेप्सी, कोका-कोला इत्यादी.

४) नैसर्गिक साधनसामग्रीचा न्हास :-

जागतिकरणामुळे वेगवेगळ्या देशातील साधन सामग्रीचा न्हास होत आहे जागतिकीकरणामुळे विषुववृत्तीय जंगल संपत्तीचा ५५% भाग नष्ट झाला आहे. त्यामुळे मानवी संस्कृतीला धोका निर्माण झाला आहे. हि जबाबदारी विकसीत राष्ट्रांची आहे. कारण जागतिक लोकसंख्येच्या २०% पेक्षा कमी लोकसंख्या आणारे हे प्रगत देश ७०% उर्जा उच्च जीवनमानासाठी वापरतात.

५) बेरोजगारीचे वाढते प्रमाण :-

जागतिकीकरणामुळे रोजगाराच्या संधी मुक्त झाल्या आहेत. मात्र नौकरीबाबत सुरक्षा नसल्यामुळे कामगारावर दबाव निर्माण झाला आहे. कामगारांना कामगार संघटना निर्माण करण्यावर बंधन येत आहेत. तसेच उत्तम दर्जाच्या व स्वस्त परकीय वस्तू भारतीय बाजार पेटेत उपलब्ध झाल्यामुळे भारतीय वस्तूंची मागणी कमी होऊन उत्पादन घटले व बेकारीत वाढ झाली आहे. २०१२-१३ च्या आकडेवारीनुसार बेरोजगारीत लक्षणीय वाढ झाली आहे. तसेच आयात-निर्यातीवरील कराचे प्रमाणही कमी केले आहे. वस्तूच्या अयातीवरील कर ४७% वरून ३८% पर्यंत कमी केला आहे.

६) भारतीय संस्कृतीवर आक्रमण :-

जागतिकीकरणामुळे प्रत्येक क्षेत्रात गळेकापू स्पर्धा निर्माण झाली आहे. खानपान, वेशभूषा, जीवनपद्धती जीवनमुल्ये, वस्तूचे रूप, रंग, आकार, चव, फॅशन व चैनी जिवनपद्धतीमुळे भारतीय पर्यावरणीय संस्कृती लोप पावत आहे. भारतीय संस्कृतीत आपआपसातील जिव्हाळा, प्रेम, करुणा, प्रज्ञा, कमी होत आहे सध्या मानवाचे ध्येय फक्त 'पैसा मिळवणे आणि श्रीमंत होणे' एवढच दिसत आहे. तसेच पाश्चिमात्तीकरणामुळेही संस्कृतीचे नुकसान होत आहे.

७) राष्ट्रा-राष्ट्रातील असमानता :-

जागतिकीकरणामुळे देशामधील असमानता वाढली आहे. काही विकसीत देशाला या प्रक्रियेचा खूप फायदा झाला आहे. चीन सारख्या काही देशानी जागतिक बाजारपेठेत आपले वर्चस्व सिध्द करून जागतिक बाजारपेठेवर नियंत्रण मिळवले आहे.

८) परकीय कर्जात वाढ :-

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे आयात-निर्यातीमध्ये संतुलन करणे कठीण होत आहे. ज्याप्रमाणात आयात वाढत आहे तेवढी निर्यात वाढत नाही. आयात वाढ झाल्यामुळे परकीय देणी देण्यासाठी कर्ज काढणे आवश्यक होते त्यामुळे परकीय कर्जाचा बोजा खूप वाढला आहे. मार्च २०१८ च्या शेवटी भारताचे एकूण परकीय कर्ज ५२९.७ अरब डॉलर झाले आहे. जे २०१७ मध्ये ४७९.३ अरब डॉलर होते. म्हणजेच एका वर्षात या कर्जात १२% वाढ झाल्याचे निदर्शनास आले आहे हे कर्ज देशाच्या GDP च्या २०.५% आहे.

९) नवीन वसाहतवादाचा उदय :-

जागतिकीकरणामुळे नवीन वसाहतवाद निर्माण झाला आहे. आठराव्या व एकोनिसाव्या शतकात ब्रिटीश, डच व फ्रेंच कंपन्यांनी जे केले तेच एकविसाव्या शतकात बहुराष्ट्रीय कंपन्या जागतिक संस्थांच्या संगनमताने जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून करत आहेत.

१०) राष्ट्रीय सार्वभौमत्त्वाला धोका :-

जागतिकीकरणामुळे स्वतंत्र देशाची आर्थिक शक्ती आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या हाती गेली आहे. जागतिक व्यापार संघटना, जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी आशा संस्था कर्जाच्या बळावर भारतीय अर्थव्यवस्थेवर नियंत्रण मिळवत आहेत.

निष्कर्ष :-

- १) १९९० च्या दशकातील आर्थिक संकटामुळे भारताला जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सहभागी व्हावे लागले.
- २) जागतिकीकरणाच्या मुक्त स्पर्धेचा भारतीय उद्योगावर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे.
- ३) काही उद्योगानी तांत्रिक बदल करून दर्जा सुधारल्यामुळे मुक्त स्पर्धेला यशस्वीपणे तोंड दिले आहे.
- ४) कृषीक्षेत्र, वस्त्रोद्योग व औषध निर्मिती क्षेत्रातील उद्योगाना निर्यात वाढीस प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे.
- ५) जागतिकीकरणानंतर यांत्रिकीकरणामुळे बेरोजगारीत वाढ झाली आहे.
- ६) बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या स्पर्धेमुळे काही लघु व कुटीराद्योग आजारी होऊन बंद पडले आहेत.
- ७) परकीय कर्जात खूप मोठी वाढ झाली आहे.
- ८) जागतिकीकरणामुळे उत्पादन आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ झाली आहे.
- ९) भारतीय संस्कृतीवर जागतिकीकरणामुळे प्रतिकूल परिणाम होत आहे.
- १०) जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या अनुकूल परिणामापेक्षा प्रतिकूल परिणाम जास्त आहेत.

संदर्भसूची :-

- १) कृषी आणि ग्रामीण विकास - डॉ. विजय कविमंडन - श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर २०१२
- २) भारतीय अर्थव्यवस्था - डॉ. सुखदेव खंदारे - एज्युकेशनल पब्लिशर्स औरंगाबाद २०१३
- ३) भारतीय अर्थव्यवस्था - प्रा. रयखेलकर, डॉ. दामाजी - विद्या बुक पब्लिशर्स औरंगाबाद २००३
- ४) Indian Economy - Misra & puri- Himalaya Publishing House Mumbai २०१२
- ५) भारतीय अर्थव्यवस्था - दत्त सुंदरम- एस चाँद अँड कंपनी लि. नवी दिल्ली २०००
- ६) भारतीय अर्थव्यवस्था- डॉ. सुदामा सिंह, डॉ. राजीव कृष्ण सिंह - राधा पब्लिकेशन नवी दिल्ली २०११
- ७) भारतीय अर्थव्यवस्था - डॉ. वसुदा पुरोहित-खांदेवाले - विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद २००८
- ८) इंटरनेट वरील उपलब्ध माहिती
- ९) वर्तमानपत्रे.

जागतीक पातळीवर भारतीय वस्त्रोद्योगाची सद्यस्थिती

डॉ. नरसिंग भानुदास देशमुख,

सहाय्यक अधिव्याख्याता,

अर्थशास्त्र विभाग,

महिला कला महाविद्यालय, औरंगाबाद

प्रस्तावना :

जागतिक पातळीवर भारतातील वस्त्रोद्योगाची भूमिका ही अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते सन २०१५ पासून आजपर्यंत जागतिक पातळीवर व्यापार आकारमानात अतिशय सावकाश वाढ झालेली आढळते. त्यास कारणीभूत चीनमधील आर्थिक परिस्थिती आहे. त्याकाळात मंदी आणि खनिज तेलाच्या किंमती, इतर वस्तूच्या तुलनेत सातत्याने घसरत गेलेल्या आहेत. दुसरी बाब म्हणजे वस्तू व्यापारातील घर आणि तयार वस्तूच्या व्यापारातील वाढ अशा प्रकारची व्यापार रचना तयार झाली होती. या मंदीच्या काळात जागतीक बाजारपेठेत विविध क्षेत्रातील मागणी ठप्प झालेली असताना भारताच्या वस्त्र उद्योगक्षेत्रात २०१६ या आर्थिक वर्षात १ टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. कदाचित हि वाढ सर्वोत्तम वाढीच्या तुलनेत सामान्य वाटू शकते. परंतु याच कालावधीत जागतिक वस्त्रोद्योग क्षेत्रात ५ टक्क्यांनी घट झालेली असताना त्यातुलनेत ही वाढ सर्वोत्तम म्हणावी लागेल.

➤ वस्त्रोद्योग व्यापार : भारत आणि जग :

भारतीय वस्त्रोद्योग आणि वस्त्रप्रावरणे उद्योग भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात याचे योगदान ४ टक्के असून या उद्योगाच्या माध्यमातून २१ टक्के रोजगाराची निर्मिती होत आहे. आणि औद्योगिक उत्पादनात १४ टक्के ची भर पडत आहे. उत्पादीत मालापैकी १/३ उत्पादनाची निर्यात केली जात आहे. त्यामुळे परकिय चलनात १२ टक्के ची भर पडून या क्षेत्राकडे १५ वर्षात सुमारे ३ लाख कोटी रु. गुंतवणूक आकर्षित झाली आहे आणि १ कोटी रोजगार निर्माण झाले आहेत. हा उद्योग प्रामुख्याने कापूस अधारीत आहे.

भारतीय वस्त्रोद्योगाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे या उद्योगाला अतिशय कमी खर्च आहे. इतर देशातील याच आकाराच्या कंपन्यांच्या खर्चाचा एक लहानसा अंश इतका खर्च आहे. पाच दशकांपासून उत्पादन आणि उत्पादन खर्च यांचे मापदंड निर्धारित केल्यामुळे वस्त्रोद्योग क्षेत्रात स्पर्धात्मकता टिकून राहिली आहे. बहुतेक भारतीय गिरण्या सुतकताई आणि विणकामा मध्ये यंत्रांचा वेग ३० टक्के जास्त ठेवून अगदी चीन पेक्षा जास्त प्रमाणात लीन मॅन्युफॅक्चरिंग म्हणजे उत्पादनात कमीत कमी नासाडीच्या तंत्राचा अवलंब करतात. भारतातील वस्त्रनिर्मिती करणाऱ्या देशाच्या तुलनेत प्रक्रिया खूपच सुधारलेली आहे आणि ती कायम टिकविणे अतिशय आवश्यक आहे.

➤ वस्त्रोद्योग क्षेत्रातील रोजगार :

वस्त्रोद्योग क्षेत्रातील ५००० हून अधिक कंपन्यांच्या निर्यातीची उलाढाल ५० कोटी रुपयापेक्षा जास्त आहे आणि या उद्योगामुळे कार्यरत असलेल्या मनुष्य बळामध्ये महिला कर्मचार्यांचे प्रमाण सर्वाधिक असून रोजगार निर्मितीसाठी येणारा खर्च अतिशय कमी आहे.

दुसऱ्या वस्तू उत्पादनाच्या तुलनेत वस्त्रोद्योग उत्पादनाच्या निर्मिती प्रक्रियेत मालाच्या प्रति एक रुपया निर्यात मुल्यामध्ये अधिक रोजगार आहेत. आणि सर्वाधिक परकिय चलन मिळते. प्रति एक डॉलरच्या प्राप्ती अंतर्गत अंदाजे २५००० थेट रोजगार निर्माण होत असल्याने रोजगार निर्मितीमध्ये त्या उद्योग लक्षणीय योगदान देत आहे. सरकारच्या मेक इन इंडिया अभियानामध्ये रोजगार निर्मितीचा माध्यमातून महत्वाची भूमिका बजावणार आहे. सन २००१८ मध्ये ३३-३५ दशलक्ष रोजगार होता. ही संख्या सन २०२२ पर्यंत ६० ते ६२ दशलक्षापर्यंत वाढेल असा अंदाज अहवालात व्यक्त केला आहे.

➤ क्षमता आणि संधी :

कापसाच्या सुताच्या जागतिक व्यापारात भारताचा सुमारे २९ टक्के इतका वाटा आहे आणि उत्पादन कारखाण्याच्या आकारमानातील विविधतेमुळे लहान आणि निश्चित आकारमानाच्या मोठ्या मागणीची हाताळणी करण्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात लवचिकता प्राप्त होते.

भारतीय वस्त्रोद्योग क्षेत्रात अनेक अड्याने असली तरी उद्योगाच्या विकासाच्या संधी देखील तितक्याच आहेत. मूल्यवर्धीत उत्पादनाच्या माध्यमातून मूल्य साखळीच्या दिशेने वाटचाल करत अतिशय उच्च दर्जाच्या उत्पादनाची निर्मिती करणे टेक्नीकल टेक्स्टाईल या प्रकाराला ही चांगला वाव आहे. यामध्ये नविण्यपूर्ण आणि तांत्रिकदृष्ट्या आधुनिक उत्पादनाची निर्मिती केली जाते. जागतिक मागणी असलेले हातमाग आणि हस्तकला उद्योग क्षेत्रासारख्या क्षेत्रांना किरकोळ विक्री केंद्रामुळे संधी निर्माण झाल्या आहेत.

काही संधी निर्माण करण्यासाठी पुढील उपाय योजना करणे आवश्यक आहेत.

- १) संशोधन रचना, विकास आणि पणनक्षमता यावर भर देणे.
- २) स्थानिक बाजारपेठेवरच जागतीक बाजारपेठेसाठी देखील भारताचे घरगुती वस्त्रोद्योग व तयार कपड्याचे ब्रँड निर्माण करणे.
- ३) पहिल्यापासून स्पर्धात्मक असलेल्या आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रामध्ये तुलनेने जास्त असलेल्या निर्यातदारामध्ये कपात करून आंतरराष्ट्रीय निर्यातीचे मार्ग खुले करणे.
- ४) भारतीय उद्योगांच्या युरोपीय संघ कॅनडा व ऑस्ट्रेलिया यांच्याशी वाटाघाटी वाढवणे.

- ५) जर भारताला अमेरिका, युरोपीय संघ यांना निर्यात होणाऱ्या मालात लक्षणीय वाढ करायची असेल तर आपल्या उत्पादनामध्ये विशेषतः तयार कपडयामध्ये वैविध्य आणले पाहिजे.
- ६) उत्पादनाच्या सर्व पातळ्यावर आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे मानक टिकवून ठेवले पाहिजे.
- ७) प्रशिक्षण कौशल्य उभारणी आणि व्यवस्थापकीय क्षमता आणि कार्यबळाची शक्ती टिकवून ठेवण्याच्या माध्यमातून या क्षेत्राची उत्पादकता वाढविणे.

निष्कर्ष :

कापूस पिकवणाऱ्या दोन कोटी शेतकऱ्यांना आणि कच्चा माल म्हणून कापसाचा वापर करणारे वस्त्र आणि वस्त्रप्रावरणे उद्योगांना देशातच पिकवलेल्या कापसाचा फायदा मिळवून देण्यासाठी आणि आपल्या मा.पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी निर्धारित केलेल्या दृष्टिकोनाला प्रत्यक्षात आणण्यासाठी वस्त्रेउद्योग क्षेत्राचे सक्षमीकरण करणे गरजेचे आहे, असे स्पष्ट केले.

संदर्भ :

- १) भारतीय अर्थव्यवस्थेचे परिदृश्य डॉ.डी.आर.जगताप आणि मंगला जंगले.
- २) उद्योजकता - सन २०१६
- ३) भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास - प्रा.एल.एन.चव्हाण (जून २००७ प्रकाशन)
- ४) औद्योगिक घडण आणि धोरण : कि.रा.छापखाने
- ५) उद्योग साधना उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

डॉ. प्रमोद बालाजीराव बेरळीकर

सहयोगी प्राध्यापक व

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

व्यंकटेश महाजन वरिष्ठ महाविद्यालय, उस्मानाबाद

प्रा. प्रमोद केशवराव मुळे

सहयोगी प्राध्यापक व

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, तुळजापूर

प्रस्तावना :-

1991 मध्ये नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारले यात खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण याचा समावेश होतो. हे सर्व घटक एकमेकावर आधारित आहेत. सर्वसाधारणपणे जागतिकीकरण म्हणजे खुली स्पर्धा आणि नवे तंत्रज्ञान यातून उत्पादकता आणि उत्पादन वाढविणे तसेच संपूर्ण जगाची एकच बाजारपेठ निर्माण करणे आणि वस्तू व सेवा यांची विक्री करणे. सर्वसाधारणपणे जागतिकीकरण म्हणजे विविधता असलेल्या अर्थव्यवस्थेचा समूह होय. परस्परातील व्यवहारातून आणि वैयक्तिक उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या प्रक्रियेतून कालांतराने एक वैशिष्ट्यपूर्ण अर्थव्यवस्था अस्तित्वात येते त्यास जागतिकीकरण असे म्हणतात. जागतिकीकरण म्हणजे देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे जगाच्या अर्थव्यवस्थेबरोबर एकीकरण करणे. 20 व्या शतकाच्या शब्दकोषानुसार जागतिकीकरण म्हणजे जगभर पसरणे. एकावेळी संपूर्ण जगाचा किंवा जगातील सर्व लोकांचा विचार करणे. जागतिकीकरणात सर्वात महत्वाचे क्षेत्र 'परकीय क्षेत्र' असते. जगातील कोणत्याही कोपऱ्यापर्यंत वस्तू आणि सेवा पुरविणे संपूर्ण जग हीच बाजारपेठ असणे.

जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम हा शोध निबंध लिहिताना पुढील गृहीतके गृहीत धरली आहेत.

गृहीतके :-

- 1) जागतिकीकरणामुळे भारताच्या परकीय गंगाजळीत वाढ होत आहे.
- 2) जागतिकीकरणामुळे भारताला नवीन तंत्रज्ञान प्राप्त होत आहे.
- 3) जागतिकीकरणामुळे भारताच्या आर्थिक वृद्धीच्या दरात वाढ होत आहे.

संशोधन पद्धती व संशोधन साधने :-

विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धती वापरलेली आहे व द्वितीयक साधन सामग्रीचा वापर केला आहे. संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, भारत सरकारच्या आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल याचा वापर लिखाणासाठी केला आहे.

जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर पुढील परिणाम झाले.

जागतिकीकरणाचे परिणाम :-

1) **परकीय गंगाजळीची प्राप्ती :-** जागतिकीकरणामुळे भारताला परकीय गंगाजळीची प्राप्ती झालेली आहे. सन 1991 मध्ये भारताजवळ दोन आठवडे पुरेल एवढी म्हणजे एक अब्ज डॉलर परकीय गंगाजळी होती. नवीन आर्थिक सुधारणेमुळे राष्ट्राच्या परकीय गंगाजळीत वाढ झालेली आहे. 27 मार्च 2015 च्या आकडेवारीनुसार भारतातील परकीय गंगाजळीचा साठा पुढील प्रमाणे होता.

तक्ता क्रमांक-1

27 मार्च 2015

भारतीय अर्थव्यवस्थेत परकीय चलनसाठा (बिलियन डॉलर)

घटक	चलनसाठा
परकीय चलन संपत्ती	316.2
सोने (558 टन)	19.8
एसडीआर	1.3
आरटीआर	4.0

वरील तालिकेवरून हे स्पष्ट होते की, जागतिकीकरणानंतर भारताच्या परकीय चलनसाठ्यात भरीव वाढ झालेली आहे. परकीय चलनसाठ्यातील वाढीच्या अभ्यासावरून हे स्पष्ट होते की, परकीय चलनसाठा जास्त असेल तर अर्थव्यवस्था सक्षम असते. परकीय चलनसाठा विचारात घेतल्यास भारत सध्या जगात चौथ्या क्रमांकावर आहे. देशाच्या परकीय चलनात रिझर्व्ह बँकेकडील परकीय चलन मालमत्ता, रिझर्व्ह बँकेकडील सोन्याचा साठा, विशेष आहरण अधिकार (एसडीआर) व आय.एम.एफ.कडील आरक्षित निधी म्हणजे आर.टी.पी.चा समावेश होतो.

2) भारताच्या स्थूल देशी उत्पन्नात वाढ झाली आहे. जागतिकीकरणानंतर भारताच्या स्थूल देशी उत्पन्नात, निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्नात व दरडोई उत्पन्नात वाढ झाली आहे.

तक्ता क्रमांक-2
भारताचे दरडोई उत्पन्न (स्थिर किंमतीनुसार)

वर्ष	दरडोई उत्पन्न
1990-91	15996 (2004-05 सेरीज)
1991-92	15748
1992-93	16308
1993-94	16736
1994-95	17505
1995-96	18487
1996-97	19548
वर्ष	दरडोई उत्पन्न
1997-98	19927
1998-99	20734
1999-2000	22178
2000-01	22491
2001-02	23095
2002-03	23607
2003-04	25116
2004-05	26629
2005-06	28639
2006-07	30805
2007-08	33446
2008-09	33987
2009-10	36249
2010-11	39270
2011-12	41455
2011-12	63462 (2011-12 सेरीज)
2012-13	65538
2013-14	68572
2014-15	72862
2015-16	77803
2016-17	82269
2017-18	86660

संदर्भ : आर्थिक सर्वेक्षण, 2017-18

वरील तालिकेवरून हे स्पष्ट होते की, सन 1990-91 मध्ये भारताचे दरडोई उत्पन्न केवळ 15996 रुपये होते. त्यात वाढ होवून ते 2017-18 मध्ये 86660 (स्थिर किंमतीनुसार) वर आले.

3) जागतिकीकरणामुळे भारतात नवे तंत्रज्ञान व बहुराष्ट्रीय कंपन्या येत आहेत. आजमितीस जगात साधारणपणे 50,000 बहुराष्ट्रीय कंपन्या आहेत. त्यांच्या तीन लाखापर्यंत शाखा आहेत. 1991 नंतर सरकारने परकीय गुंतवणूक व तंत्रज्ञान यावरील नियंत्रणे रद्द केली. त्यामुळे भारतात बहुराष्ट्रीय कंपन्या गुंतवणूक करू लागल्या. या कंपन्याकडे भांडवल, तंत्रज्ञान उपलब्ध असते. बहुराष्ट्रीय कंपन्या दोन किंवा अधिक देशांमध्ये कार्यरत असतात. त्यांचे मुख्यालय सहसा त्यांच्या मायदेशी किंवा एखाद्याच देशात असते, तर त्यांच्या शाखा किंवा संलग्न संस्था इतर देशांमध्ये असतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्यासाठी भारत ही खूप मोठी बाजारपेठ आहे. परकीय गुंतवणूकीसाठी भारतीय अर्थव्यवस्थेला मोठी संधी आहे. जागतिकीकरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना परकीय कंपन्याबरोबर सहयोगी होण्यास परवानगी दिली आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे तंत्रज्ञान भांडवल भारतात आल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास दर वाढेल. भारतीय कंपन्यांना देखील परकीय कंपन्याबरोबर सहयोग करायला परवानगी दिली आहे. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडली आहे.

4) जागतिकीकरणानंतर भारताच्या प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीत वाढ होत आहे. सरकारने 1991 मध्ये परकीय गुंतवणूक व तंत्रज्ञान यावरील नियंत्रणे रद्द केली. भारतातील औद्योगिक कंपन्यांच्या समभागात 51 टक्के किंवा त्यापेक्षा जास्त भांडवलाची गुंतवणूक करण्यास परकीय उद्योगाला परवानगी देण्यात आली. ज्या उद्योगात नव्या तंत्रज्ञानाची गरज असून ही भांडवल गुंतवणूकीचे प्रमाण जास्त आहे. अशा निवडक अग्रक्रम औद्योगिक क्षेत्रात परदेशी गुंतवणूकदारांना 51 टक्के पर्यंत भागभांडवलात सहभागी होता येईल अशा उद्योगात सेवा क्षेत्रातील उद्योगाचाही समावेश केला. वाहतूक, अन्नप्रक्रिया, उद्योग, हॉटेल्स, पर्यटन, खते इ. खालील तालीकेत जागतिकीकरणानंतर भारतातील प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीचा प्रवाह आकडेवारीत दिला आहे.

तक्ता क्रमांक-3
भारतातील परकीय गुंतवणूक

वर्ष	आवक	जावक
1995	2152	119
1996	2525	240
1997	3619	113
1998	2633	47
1999	2168	80
2000	3585	509
2001	5472	1397
2002	5627	1669
2003	4323	1879
2004	5771	2179
2005	7606	2978
2006	19622	12848
2007	22950	13649
2008	27650	14642
	102606	51750

वरील तालीकेवरून हे स्पष्ट होते की, जागतिकीकरणानंतर भारतात होणाऱ्या प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीत वाढ झालेली आहे. तसेच भारतातून इतर देशात होणाऱ्या प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीत वाढ झालेली आहे.

शोधनिबंधाचे निष्कर्ष :-

जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम या शोधनिबंधाचे पुढील निष्कर्ष आहेत.

- 1) जागतिकीकरणामुळे भारताच्या परकीय गंगाजळीत वाढ होत आहे.
- 2) जागतिकीकरणामुळे भारताला नवीन तंत्रज्ञान प्राप्त होत आहे.
- 3) जागतिकीकरणामुळे भारताच्या आर्थिक वृद्धीच्या दरात वाढ होत आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांची भूमिका

प्रा. श्रीमंत तुकाराम कावळे

(अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख)

कै.शंकरराव गुटे वरिष्ठ महाविद्यालय,

धर्मापूरी, ता. परळी, जि. बीड

प्रा. डॉ. बी.ए. पाटील

(अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख)

सरस्वती महाविद्यालय केज

ता. केज, जि. बीड

प्रस्तावना :

1991 मध्ये सरकारने भारतीय अर्थव्यवस्थेचे उदारीकरण करण्यास सुरुवात केली. 1990 मध्ये आखाती युद्धामुळे पेट्रोल डिझेलच्या किंमती वाढल्या व परकीय चलनाचा खर्च वाढला तसेच युद्धामुळे अनिवासी भारतीयाकडून भारतात येणाऱ्या परकीय चलनाचा ओघ कमी झाला तसेच निर्यात कमी असल्याने परकीय चलनाची गंभीर समस्या निर्माण झाली. म्हणून सरकारने 1991 मध्ये आयात-निर्यात व्यापार वाढविण्यासाठी आणि परकीय भांडवल देशात येण्यासाठी उदारीकरणाचे धोरण स्विकारले. आयात-निर्यातीची अनेक बंधने कमी करण्यात आली. तसेच सरकारने निर्यात उद्योगामध्ये परकीय कंपन्यांना मुक्तपणे गुंतवणूक करण्यास परवानगी दिली. आयात सुलभ करण्यासाठी पूर्वी द्यावे लागणारे आयातीचे अनेक परवाने रद्द करण्यात आले. उदारीकरण म्हणजे कार्यपद्धतीमधील आवश्यक नियंत्रणे दूर करून टाकणे तर जागतिकीकरण म्हणजे देशादेशामध्ये होणाऱ्या व्यापाराच्या मुक्त प्रवाहावरील तांत्रिक ज्ञानावरील व गुंतवणूकीवरील संरक्षणात्मक अडथळे दूर करणे होय.

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. असे असले तरी शेतीच्या विकासासाठी औद्योगिक विकास होणे आवश्यक आहे. कारण शेतीचा विकास हा मोठ्या प्रमाणात औद्योगिक विकासावर अवलंबून आहे. भारतात नैसर्गिक साधनसंपत्ती मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात होती. तसेच चांगली कारागिरही उपलब्ध होते. भारतीय वस्तूंना परदेशात चांगली मागणीही होती. परंतु ब्रिटीशांच्या काळात भारतातील हस्तोद्योग आणि कुटीरोद्योगांचा ऱ्हास झाला. ब्रिटीशांनी भारताच्या औद्योगिकीकरणासाठी फारसे प्रयत्नही केले नाही. आधुनिक उद्योगांची स्थापना भारतात 1850 च्या जवळपास झाली होती. 1921 ते 1930 च्या काळात मात्र औद्योगिकीकरणाच्या विकासाचा वेग वाढला होता.

1947 ला जेव्हा भारताला स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा भारतीय अर्थव्यवस्था अतिशय कमजोर होती. भारतीय अर्थव्यवस्था ही बऱ्याच प्रमाणात दुसऱ्यावर अवलंबून होती. स्वातंत्र्योत्तर काळात मात्र भारताने औद्योगिक क्षेत्रात प्रगती केली. उपभोग्य आणि भांडवली वस्तुंच्या उत्पादनातही मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. अनेक औद्योगिक वस्तुंची निर्यातही भारतातून मोठ्या प्रमाणात होत आहे.

सार्वजनिक क्षेत्राला विविध सामाजिक व आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करून घ्यावयाची असल्यामुळे खासगी क्षेत्रात जसे यश फक्त नफ्याने मोजले जाते तसे केलेल्या गुंतवणुकीवर किती नफा मिळाला फक्त या

फुटपट्टीने मोजणे योग्य ठरणार नाही. सार्वजनिक क्षेत्रातील विविध उत्पादनसंस्थांचे यश मोजनाता निरनिराळ्या कसोट्या वापराव्या लागतील.

औद्योगिकीकरणाचा अर्थ व व्याख्या :-

औद्योगिकीकरण ही एक प्रक्रिया आहे. ही प्रक्रिया जेव्हा अर्थव्यवस्था शेती क्षेत्रातून औद्योगिक क्षेत्रात प्रवेश करते तेव्हा सुरू होते. शेतीचा विकास हा औद्योगिक विकासासाठी निगडीत आहे. त्यामुळे देशाचा आर्थिक विकास घडून येण्यासाठी औद्योगिकरणामध्ये नैसर्गिक साधनसंपत्ती, यंत्रसामुची, अवजारे आणि मानवी श्रमाचा वापर केला जातो.

व्याख्या :-

साधनसामुग्रीच्या सहाय्याने कच्चा मालावर विशिष्ट प्रक्रिया करून त्यांचे भांडवली वस्तूंमध्ये रूपांतर केले जाते यालाच औद्योगिकरण असे म्हणतात.

भारतातील सार्वजनिक क्षेत्राने केलेले कार्य पुढील प्रमाणे :

1) आर्थिक सोई-सुविधांत वाढ :

विकसनशील देशांच्या औद्योगिक व आर्थिक विकासासाठी विविध आर्थिक सोयी-सुविधांची आवश्यकता असते. उदा. रस्ते, रेल्वे व इतर प्रकारची वाहतुकीची साधने, पोलाद, कोळसा, वीज व इतर उर्जासाधने, अवजड यंत्रसामुग्री इत्यादी.

भारतातील सार्वजनिक क्षेत्राने आर्थिक सोई-सुविधा पुरविण्याच्या बाबतीत भरीव कामगिरी करून देशाच्या औद्योगिक व आर्थिक विकासाला हातभार लावला आहे हे निश्चित.

2) देशाच्या जलद औद्योगिकीकरणासाठी मजबूत पायाची स्थापना :

भारतातील सार्वजनिक क्षेत्राने लोखंड व पोलाद, धातू-उद्योग, वीज, अणुउर्जा, पेट्रोलियम, अवजड यंत्र-सामग्री, रसायने ई. उद्योग स्थापून व त्यात लक्षणीय प्रगती करून देशाचे जलद गतीने औद्योगिकरण होण्याच्या दृष्टीने भरभक्कम पाया घातला आहे. उदा. कापड, सिमेंट, कागद, साखर, खते छपाई ई. उद्योगांना आवश्यक असणाऱ्या यंत्रसामग्रीच्या बाबतीत देश स्वयंपूर्ण झाला आहे व काही प्रमाणात या यंत्राची निर्यातही होत आहे.

3) 'गाभा' उद्योग क्षेत्रातील प्रगती आणि स्वयं-निर्भरता :-

भारतातील सार्वजनिक क्षेत्राने अत्यंत महत्वाच्या अशा 'गाभा' क्षेत्रातील उद्योगांत बरीच प्रगती केली आहे - उदा. पोलाद, पेट्रोलियम, महत्वाचे धातू, विमान व जहाजबांधणी, शस्त्रास्त्रे, दारूगोळा व देशांच्या संरक्षणासाठी आवश्यक असलेले उद्योग, महत्वाची औषधे इ. या अत्यावश्यक वस्तूंसाठी परदेशावर अवलंबून राहणे अत्यंत धोकादायक असते. सार्वजनिक क्षेत्राने अत्यावश्यक वस्तू व सेवांच्या बाबतीत परदेशांवरील अवलंबित्व कमी केले आहे यात शंका नाही.

4) सार्वजनिक क्षेत्र आणि निर्यात विकास :-

औद्योगिक मालाच्या निर्यातीच्या क्षेत्रात स्टेट ट्रेडिंग कॉर्पोरेशन, मिनरल्स आणि मेटल ट्रेडिंग कॉर्पोरेशन, हिंदुस्थान स्टील कंपनी, भारत इलेक्ट्रॉनिक्स, हिंदुस्थान मशीन स्टूल्स इत्यादी सार्वजनिक

क्षेत्रातील संस्थानी आपला औद्योगिक माल निर्यात करण्याच्या बाबतीत बरेच यश मिळविले आहे. त्यामुळे पेट्रोल, खते, खाद्यतेल अत्याधुनिक यंत्रसामग्री, संरक्षण विषयक शस्त्रे इत्यादी खरेदी करण्यासाठी जे परकीय चलन लागते ते निर्यात वृद्धीमुळे भारतास मिळत आहे.

5) सार्वजनिक क्षेत्र आणि आयात - पर्यायीकरण :-

सार्वजनिक क्षेत्र सध्या बऱ्याच वस्तूंचे उत्पादन करीत आहे व त्यामुळे पूर्वी केली जाणारी त्यांची आयात थांबली आहे. किंवा कमी झाली आहे. त्याचबरोबर त्या वस्तूंच्या आयातीवर खर्च केले जाणारे परकीय चलन इतर महत्वाच्या वस्तूंच्या व सेवांच्या आयातीसाठी उपलब्ध होत आहे. दि. ऑईल ऍन्ड नॅचरल गॅस कमिशन, इंडियन ऑईल कॉर्पोरेशन, हिंदूस्थान ऍन्टीबायोटिक्स, दि. इंडियन टूग आणि फार्मास्युटिकल लि. भारत इलेक्ट्रॉनिक्स ई. उत्पादन संस्थानी आयात - पर्यायीकरणाच्या क्षेत्रात विशेष कामगिरी केली आहे.

6) सार्वजनिक क्षेत्राचा खासगी क्षेत्रातील उद्योगांच्या विकासाला हातभार :-

सार्वजनिक क्षेत्राने यंत्रे, पेट्रोलियम व डिझेल तेल, रेल्वे व इतर वाहतूक, सार्वजनिक वित्तीय संस्थाकडून वित्तीय मदत इत्यादीमुळे खासगी क्षेत्रातील विविध उद्योगांचा विकास होण्यास मदत झाली आहे हे निश्चित.

7) सहाय्यक उद्योगांचा विकास :-

सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांनी माध्यम व लघु उद्योग क्षेत्रातील सहाय्यक उद्योगांच्या विकासाला मोठा हातभार लावला आहे. उदा. अशा उत्पादन संस्थांची संख्या 169 वरून 1412 पर्यंत गेली आहे व सार्वजनिक क्षेत्राने त्यांच्याकडून खरेदी केलेल्या मालाची किंमत त्याच काळात 21 कोटीवरून 311 कोटीपर्यंत वाढली आहे.

8) सार्वजनिक क्षेत्र आणि विकासासाठी अंतर्गत वित्तीय साधनसामग्री गोळा करणे :-

घसारा निधी आणि न वाटला गेलेला नफा यांचा सार्वजनिक क्षेत्रातील उत्पादन संस्थांची अंतर्गत वित्तीय सामग्री व स्वतःच्या विकासासाठी गोळा करण्यात येणाऱ्या साधनसामग्रीत समावेश होता.

चौथ्या व पाचव्या पंचवार्षिक योजनांच्या काळात अंतर्गत मार्गाने सार्वजनिक क्षेत्राने अनुक्रमे 1200 कोटी आणि 3439 कोटी गोळा केले. म्हणजेच वार्षिक उद्दीष्ट 553 कोटी असताना अंतर्गत मार्गाने सार्वजनिक क्षेत्राने वार्षिक 668 कोटी म्हणजेच ठरविलेल्या लक्ष्यापेक्षा अधिक गोळा केले.

9) सार्वजनिक क्षेत्राकडून मध्यवर्ती सरकारच्या तिजोरीत जमा होत असलेली रक्कम :-

सार्वजनिक क्षेत्र मध्यवर्ती सरकारच्या तिजोरीत मध्यवर्ती सरकारने केलेल्या ंतवणुकीवरील डिव्हिडंट महामंडळ कर, उत्पादन आणि आयात-निर्यात कर या मार्गे दरवर्षी रक्कम जमा करीत असते.

10) समतोल प्रादेशिक विकास :-

औद्योगिकीकरणामुळे समतोल प्रादेशिक विकास करणे शक्य होते, भारतात शेती हे प्राथमिक क्षेत्र आहे आणि भारतातील जास्तीत जास्त लोकसंख्या ही याच क्षेत्रावर अवलंबून आहे. भारतीय शेती ही मोठ् या प्रमाणात निसर्गावर अवलंबून आहे. त्यामुळे अनेक नैसर्गिक समस्यांमुळे शेतीचे मोठ्या प्रमाणात

नुकसान होते. त्यामुळे त्याचा परिणाम शेतकऱ्यांवर होतो. जर औद्योगिकीकरणात वाढ झाली तर शेतीवरचा भार कमी करता येईल व समतोल प्रारंभिक विकास साधता येईल.

11) कृषी क्षेत्राच्या विकासास मदत :

आर्थिक विकासात कृषी क्षेत्राला अतिशय महत्त्व आहे. कृषीक्षेत्र आणि औद्योगिक क्षेत्र हे एकमेकास पूरक आहेत. कारण प्राथमिक क्षेत्रात म्हणजेच कृषी क्षेत्रात निर्माण होणाऱ्या मालावर प्रक्रिया करण्याचे कार्य हे उद्योग क्षेत्रामार्फत केले जाते. वाढत्या औद्योगिकीकरणाबरोबरच कृषी मालाच्या मागणीतही वाढ होते. त्यामुळे कृषी, कृषी उत्पादन आणि उत्पादकता या दोन्हीतही वाढ होते. म्हणजेच औद्योगिकीकरणामुळे कृषी क्षेत्राच्या विकासास मदत होते. म्हणजेच औद्योगिक विकास हा कृषी क्षेत्राच्या विकासास पोषक आहे.

12) राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ :-

औद्योगिकीकरणामध्ये संघटित आणि असंघटित असे दोन्ही क्षेत्रे येतात. या दोन्हीही क्षेत्राच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात अतिशय मोठा वाटा आहे. औद्योगिकीकरण झालेल्या देशांच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. 2008-09 मध्ये भारताचे स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न 49,33,183 कोटी रु. इतके होते. यामध्ये औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा 25.9 % इतका होता. औद्योगिकीकरणामुळे आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादनात वाढ करता येते. औद्योगिकीकरणामुळे अनेक उद्योगांचा समतोल विकासही करता येतो.

13) रोजगार पुरवठ्यात वाढ :-

औद्योगिक क्षेत्राची व्याप्ती अतिशय मोठी आहे. त्यामुळे औद्योगिकीकरणात वाढ झाल्यास मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी निर्माण होऊ शकतात. 2007-08 मध्ये औद्योगिक क्षेत्राने 312.52 लाख रोजगार निर्माण केलेले आहेत. देशातील खाजगी आणि सार्वजनिक क्षेत्र मोठ्या लोकसंख्येला रोजगाराचा पुरवठा करू शकतात. भारतात मोठ्या प्रमाणात छुपी बेकारी आहे. औद्योगिकीकरणामुळे वाहतुक व दळणवळण, विमा सेवा, वित्तीय सेवा, व्यापार यांच्या मोठी प्रगती होती. त्यामुळे या पायाभूत क्षेत्रातही अनेक रोजगारांच्या संधी निर्माण होऊन दरडोई उत्पन्नात वाढ होईल.

14) उत्पादनात वाढ :-

2007 - 08 मध्ये देशाच्या एकूण उत्पादनात औद्योगिक क्षेत्राच्या उत्पादनाचा वाटा 4,71,663 कोटी रूपयाचा होता. आर्थिक विकासासाठी उत्पादनाच्या प्रमाणात वाढ होणे आवश्यक आहे. कृषी क्षेत्रातील उत्पादन आणि उत्पादकता अतिशय कमी आहे. त्यामुळे दरडोई उत्पादनात वाढ घडवून आणण्यासाठी औद्योगिकीकरणाचा उपयोग होऊ शकतो. औद्योगिकीकरणामुळे मोठ्या प्रमाणात श्रमविभागणी आणि विशेषीकरण करून श्रमिकांच्या उत्पादनात वाढ करता येते. औद्योगिकीकरणामुळे यंत्राचा वापरही मोठ्या प्रमाणात होतो. त्यामुळे उत्पादन जलद आणि मोठ्या प्रमाणात केले जाते.

15) लोकांच्या राहणीमानात सुधारणा :-

औद्योगिकीकरणामुळे लोकांच्या दरडोई उत्पादनात वाढ होते. त्यामुळे त्यांचा राहणीमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी मदत होते. जगातील बऱ्याच देशांचा अर्थिक विकास हा औद्योगिकीकरणाच्या प्रगतीमुळेच

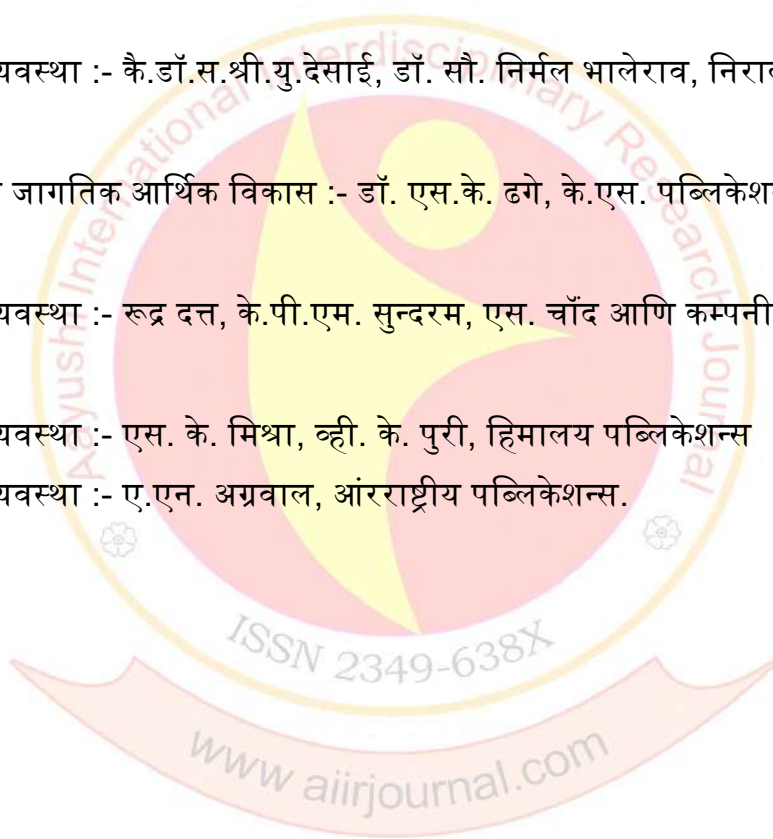
झाला आहे. औद्योगिकीकरणामुळे मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. त्यामुळे लोकांच्या उत्पादनातही वाढ होते. त्याचा परिणाम म्हणून त्यांच्या उपभोगातही वाढ होते. लोकांचा उपभोग वाढला म्हणजेच वस्तुची मागणी वाढते. त्यामुळे पुन्हा उत्पादनात वाढ होते. त्यामुळे इतर घटकांच्या मागणीतही वाढ होते आणि या सर्वाचा परिणाम म्हणून राहणीमानाच्या दर्जातही वाढ होते.

सारांश :

अशा प्रकारे वरील प्रमाणे सार्वजनिक क्षेत्राचे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील स्थान स्पष्ट करता येते. असे असले तरी भांडवलाची आवश्यकता कमी उत्पादकता, कामगारांमध्ये असंतोष, गुणात्मक उत्पादकतेची कमतरता या कारणामुळे सार्वजनिक क्षेत्राचा म्हणावा तसा विकास झालेला दिसत नाही.

संदर्भ ग्रंथसूची :-

- 1) भारतीय अर्थव्यवस्था :- कै.डॉ.स.श्री.यु.देसाई, डॉ. सौ. निर्मल भालेराव, निराली प्रकाशन, पुणे - 2012
- 2) भारतीय आणि जागतिक आर्थिक विकास :- डॉ. एस.के. ढगे, के.एस. पब्लिकेशन, पुणे - 2011
- 3) भारतीय अर्थव्यवस्था :- रुद्र दत्त, के.पी.एम. सुन्दरम, एस. चॉंद आणि कम्पनी नवी दिल्ली.
- 4) भारतीय अर्थव्यवस्था :- एस. के. मिश्रा, व्ही. के. पुरी, हिमालय पब्लिकेशन्स दिल्ली.
- 5) भारतीय अर्थव्यवस्था :- ए.एन. अग्रवाल, आंतरराष्ट्रीय पब्लिकेशन्स.

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जागतिकरणाचे परिणाम**प्रा. भैरवनाथ बब्रुवान मोटे**

शंकरराव जावळे पाटील महाविद्यालय, लोहारा

अर्थशास्त्र विभाग

1. प्रस्तावना :-

प्रत्येक देशाचे इतर देशांशी वस्तु, सेवा, भांडवल, आणि तंत्रज्ञान तसेच बौद्धिक संपदेचे परस्परात अनिर्बंध आदानप्रदान होणे म्हणजेच जागतिकीकरण असे म्हटले जाते.

जागतिकीकरण म्हणजे व्यापाराच्या संदर्भातील सर्व प्रकारे अडथळे दूर करणे होय.

जागतिकीकरण म्हणजे राहणीमान, शासनव्यवस्था, समाजव्यवस्था, संस्कृती, दळणवळण, विदेशगमन, तंत्रज्ञान, रोजगार, व्यापार वित्तव्यवस्था, उत्पादन घटकांची गतीशीलता अशा सर्व क्षेत्रातील होणारे व सतत होत राहणारे परिवर्तन असे म्हणता येईल.

जागतिकीकरण ही एक व्यापाक संकल्पना असून भारतीय अर्थव्यवस्था व अर्थव्यवस्थेतील समाज व समाजघटक त्यापासून दूर राहू शकत नाही. 1991 वर्षात देशाची आर्थिक घडी बिघडलेली होती. शासकीय नियंत्रणे आणि शासकीय हस्तक्षेपामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था कुंठीत झालेली होती. त्यामुळे 1991 मध्ये भारत सरकारने स्वीकारलेल्या खाजगीकरण उदारीकरण व जागतिकीकरण या धोरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये आर्थिक सुधारणांना सुरुवात झाली. जागतिक बँक अमेरिका, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी व जागतिक व्यापार संघटना यांच्या रेट्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण करणे स्वीकारले गेले. जागतिकीकरणामुळे संपूर्ण जग एक खेड्यात रुपांतरीत पाले आहे.

जागतिकीकरण म्हणजे व्यापाराच्या संदर्भातील सर्व प्रकारचे अडथळे दूर करणे होय.

जागतिकीकरण म्हणजे राहणीमान, शासनव्यवस्था, समाजव्यवस्था, संस्कृति, दळणवळण, विदेशगमन, तंत्रज्ञान रोजगार, व्यापार, वित्तव्यवस्था, उत्पादन घटकांची गतिशीलता अशा सर्व क्षेत्रातून होणारे व सतत होत राहणारे परिवर्तन होय, असे मनता येईल.

जागतिकीकरणाची प्रक्रियांची दोन वैशिष्ट्ये सांगता येतील. एक म्हणजे व्यापारासंबंधी खुली बाजारपेठ आणि दुसरे म्हणजे विचार, कल्पना आणि भांडवल यांची मोकळ्या वातावरणात देवाणघेवाण करणे होय. मिश्रा व पुरी यांच्या भारतीय अर्थव्यवस्था या ग्रंथात सामान्य शब्दात जागतिकीकरण म्हणजे देशाच्या अर्थव्यवस्थेत जागतिक अर्थव्यवस्थेशी एकीकृत करणे होय.

2. जागतिकीकरणाचे स्वरूप.

- 1) मुक्त बाजारी अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार करणे.
- 2) सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांची खाजगीकरणे करणे.
- 3) शासकीय खर्चात कपात करणे, अनुदाने देणे बंद करणे.
- 4) आयातावरील बंधने काढून टाकणे, आयातावरील शुल्कात हळुहळू कपात करून 10 व 5 पर्यंत आणणे
- 5) निर्यात वाढविणे त्यासाठी उत्तेजन देणे., निर्यातीपासून मिळणारे परकीय चलन विदेशी कर्जाच्या परतफेडीसाठी वापरणे.
- 6) चलनाची किंमत खुल्या बाजारातील चढ उताराप्रमाणे ठरविणे, चलनाचे अवमुल्यन करणे.
- 7) देशाची अर्थव्यवस्था स्वयंपूर्ण न ठेवता जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जखडून ठेवणे.
- 8) अर्थव्यवस्थेतील (आर्थिक मक्तेदारवरील) सरकारने लादलेली नियंत्रणे, बंधने काढणे, कामगार विषयक कायदा किंवा पर्यावरण विषयक, नैसर्गिक संपत्तीविषयक कायदे शिथिल करणे.
- 9) विदेशी व बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या गुंतवणुकीला कारखादारी बँक, इन्शुरन्स इ. क्षेत्रात मुक्त प्रवेश देणे.
- 10) स्थानिक उद्योगांना कोणतीही खास मदत वा संरक्षण न देणे.
- 11) वित्तीय तुट कमी करणे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत 1980 पासूनच पंतप्रधान राजीव गांधींनी आर्थिक सुधारणा हिरवी झेंडी दाखवून जागतिकीकरणाला सुरुवात केली होती. या अंतर्गत विदेशी भांडवलाला भारतात विशेष सवलती द्यायला सुरुवात झाली अनेक क्षेत्रातील उत्पादनात विदेशी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना प्रवेश नव्हता. त्या उद्योगांमध्ये प्रवेश खुला केला गेला रुपया अवमुल्य विनियम दरात बदल, आयात उदारीकरण, निर्यातीला प्रोत्साहन या बाबींना प्राधान्य दिले गेले.

3. 1991 पासून जागतिकीकरणाची प्रक्रिया.**1. विदेशी भांडवलाला सवलती :-**

या अंतर्गत विदेशी गुंतवणुकदार व अनिवासी भारतीयांना भारतात अनेक सवलती आणि सुविधा दिल्या गेल्या भारतातील उद्योगात व्यवसायात 51 % पर्यंत गुंतवणुक करता येईल. तसेच काही उद्योगात 74% तर काही उद्योगामध्ये 100% गुंतवणुक करता आली व त्याचप्रमाणे मिळविलेले उत्पन्न मायदेशात नेण्याची सुविधा दिली आहे. अनिवासी भारतीयांना निर्यातगृहे, व्यापार, तारंकित व्यापारागृहे, दवाखाने, 100% निर्यातक संस्था, आजारी उद्योगधंदे, हॉटेल्स इ. मध्ये 100% गुंतवणुक करण्याची परवानगी मिळाली. संचारण क्षेत्रातील काही उपक्रमामध्ये 100 % गुंतवणुक करण्याची मुभा देण्यात आली.

2. विनियम दराचे समायोजन आणि रुपयाची परिवर्तनियता :-

कोणत्याही देशाची अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण करण्याची मुख्य प्रक्रिया म्हणजे त्या देशाच्या चलनाला पूर्णपणे परिवर्तनिय करणे म्हणजे चलपाचा विनियम दर खुल्या बाजारात ठरू देणे होय. व विनियम नियंत्रण हळुहळू दूर करणे. व समाप्त करणे व रुपयांचे किंवा चलनाचे अवमुल्यन करणे भारताने 1 जुलै व 3 जुलै 1991 ला दोन वेळा रुपयाचे 18 ते 19% अवमुल्यन केले. 1994 मध्ये रुपया चालू खात्यावर पूर्णतः परिवर्तनीय करण्यात आला. तसेच परकीय चलन नियंत्रण कायदा करून 1999 मध्ये विदेशी विनियम व्यवस्थापन कायदा फेमा अस्थित्वात आला. या अंतर्गत कोणतीही व्यक्ती कायद्यात ठरविल्या प्रमाणे अनाधिकृत व्यक्तीशी विदेशी चलन किंवा विदेशी कर्जरोख्यांचा देणे- घेणे व्यवहार करू शकणार नाही.

3) आयात उदारीकरण :-

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत भारतात आयात उदारीकरण मोठ्या प्रमाणात केले गेले 1992 ते 1997 च्या आयात निर्यात धोरणामध्ये सरकारने आयात केल्या जाणाऱ्या वस्तुंची एक नकारात्मक यादी बनविले व या यादीतील वस्तुंच्या व्यतिरिक्त वस्तुंच्या आयातीलाच परवानगी होती. अशा वीस वस्तुंवरील या अटी रद्द करण्यात आल्या 1993- 94 च्या अर्थसंकल्पात आयातीवरील प्रशुल्क 110% वरून 85% पर्यंत घटविले गेले. नंतरच्या वर्षांत टप्प्याटप्प्याने कमी केले. सध्या कृषी तर वस्तुंवरील जकातीचा जास्तीत जास्त दर फक्त 20% ठेवला गेला आहे.

4.जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेला काही फायदे :-

- 1) तंत्रज्ञान, नाविन्यपूर्ण बदल आणि नविन पायंडे यांची जागतिक स्तरावर घसरण व जलद उपलब्धता होईल.
- 2) भांडवल,विक्रीमाल व विविध सेवा यासंबंधीचे निवडीचे अधिकाधिक स्वातंत्र्य मिळेल.
- 3) विचार स्वातंत्र्याच्या परिघाचा विस्तार होईल.
- 4) उत्पादन निगडीत खर्चात आकरमानात सापेक्ष काटकसर होईल.
- 5) आंतरराष्ट्रीय स्तरावर श्रमाची विभागणी घडून येईल.

5.आर्थिक वृद्धीचे मापन करण्याचे निर्देशक किंवा मापदंड**1) सकल/स्थूल देशांतर्गत उत्पादन वाढ :-**

मेयर आणि बाडविन या अर्थतज्ञांच्या मते आर्थिक वृद्धी अशी प्रक्रिया आहे की, जिच्याद्वारे अर्थव्यवस्थेच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादनास दीर्घकाळ सतत वाढण्याची प्रवृत्ती असते. परंतु येथे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की, एकूण राष्ट्रीय उत्पादन आणि एकूण देशांतर्गत उत्पादन यात फरक आहे. एखाद्या देशातील नागरिकांना आपल्या देशात जास्त गुंतवणुक केली तर एकूण राष्ट्रीय उत्पादन वाढविले दिसेल. परंतु त्याचा अर्थव्यवस्थेवर पाहिजे तसा प्रभाव पडणार नाही. म्हणून सकल देशांतर्गत उत्पादनात वाढ होणे म्हणजे आर्थिक वृद्धी हे तर्कसंगत आहे. परंतु हे सुध्दा लक्षात घेणे आवश्यक आहे की, आर्थिक वृद्धीच्या तुलनेत देशाच्या लोकसंख्येची वृद्धी जास्त असेल. तर आर्थिक वृद्धीचा दर घटेल.

2) दरडोई उत्पादनात वाढ :-

काही अर्थतज्ञांच्या मते आर्थिक वृद्धी म्हणजे प्रति व्यक्ती उत्पादनात वाढ होणे असे मानले जाते. काही अर्थतज्ञांनी आर्थिक वृद्धी या संकल्पनेला संपत्ती व उत्पन्नाच्या न्याय वितरणाशी जोडलेले आहे. परंतु चार्ल्स बितलहाईमच्या मते आर्थिक वृद्धीमध्ये उत्पादनात अधिक वाढ होणे म्हणजे केवळ संख्यात्मक बदल असे न मानता आर्थिक वृद्धीच्या प्रक्रियेत गुणात्मक बदल (श्रमिकांच्या उत्पादकतेत वाढ) झाले पाहिजे. कारण गुणात्मक बदलामुळेच अर्थव्यवस्था विकसित उच्च स्तरावर पोहोचेल.

भारतीय आर्थिक वृद्धीच्या दराच्या प्रवृत्तीचे अध्ययन केले असता स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात सतत वाढ होत गेलेली दिसते. 1980-81 ते 190-91 या दशकात वृद्धी 5.4% होती तर 1992-93 ते 2000-01 या दरम्यान 6.4% होती वर्षावर तील वृद्धी पुढिलप्रमाणे सांगता येईल. 1993-94 — 5.9,1994-95 7.3,1998-99 — 7.1, 1999-2000.- 8.00 2003-04- 8.5 2004-05- 7.5, 2005-2006-09.5 2006-07- 9.7 2008-09-6.7

प्रतिव्यक्ती स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात 1960 -70 या दशकात फक्त 1% 1980 -3% तर 1991 मध्ये 4.5% होते.

6.निष्कर्ष :-

जागतिकीकरणामुळे तंत्रवैज्ञानिक क्षेत्रात वाढ झाले आहे. त्यात विशेषतः दळणवळण व वाहतुक क्षेत्रावर परिणाम झाला. सुरुवातीला निर्यातीमुळे भारताला परकीय चलन मोठ्या प्रमाणात मिळाले. भारतातील उपभोग्य वस्तुंच्या कंपन्या पेट्रोलियम व मॅन्युफॅक्चरिंग कंपन्यांमधील परकीय गुंतवणुक वाढली व त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला चालना मिळाली. अनेक परकीय बहुराष्ट्रीय कंपन्या भारतात आल्या त्यामुळे सुरुवातीला काही क्षेत्रात रोजगारावर त्याचा अनुकूल परिणाम झाला. त्यामुळे दारिद्र्य व बेकारी कमी होण्यास मदत झाली. परकीय तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणात करण्यात आला. त्यामुळे भारतीय उद्योगधंदे नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करायला लागणाऱ्या हा जागतिकीरणाचा एक सकारात्मक फायदा सांगता येईल.

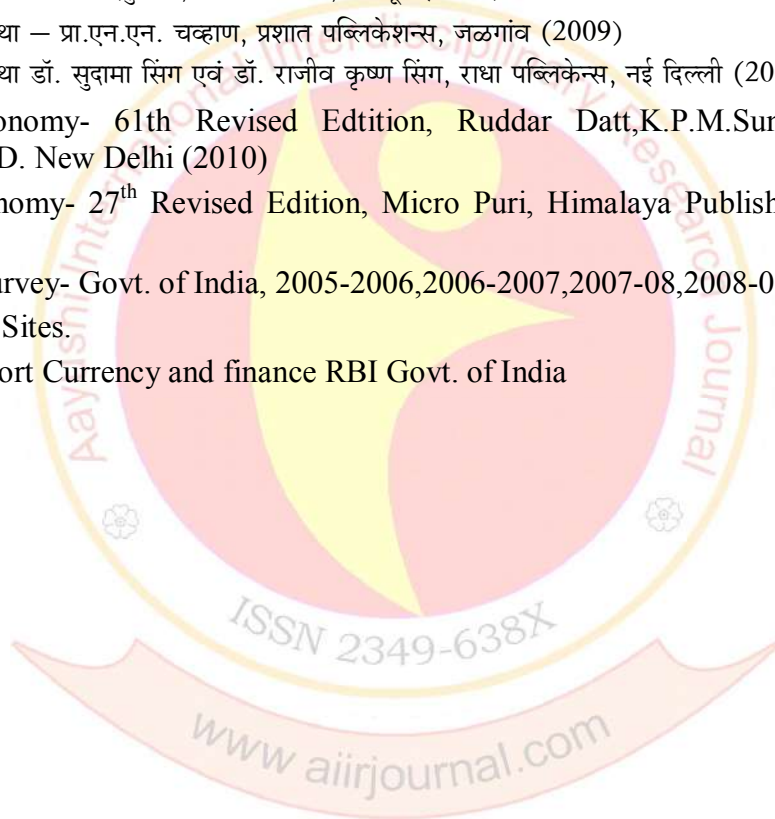
1991 मध्ये भारताला मोठ्या आर्थिक संकटांचा सामना करावा लागला. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेत हे सर्वात मोठे गंभीर आर्थिक संकट होते. भारताला अद्याप या आर्थिक संकटातून पूर्णपणे मुक्त मिळालेली नाही भारताची राजकोषीय तुट अजूनही जास्त आहे. अर्थव्यवस्थेत थोड्या प्रमाणात का होईना आर्थिक मंदी आहे. परंतु 19-20 वर्षांच्या आधी जी आर्थिक अस्थिरता

होती ती आज नाही. गेल्या 19-20 वर्षात सरकारने समग्र आर्थिक स्थिरतेचे धोरण अवलंबून रचनात्मक सुधारणा केल्या यालाच नवीन आर्थिक धोरण असे म्हणतात. या धोरणाचे चांगले परिणाम अर्थव्यवस्थेवर झाले.

आर्थिक वृद्धीचा इतिहास तपासून पहिला तर लक्षात येते की, आर्थिक वृद्धीच्या गतीबरोबर औद्योगिकरणही वेगाने होत असते. परंतू आर्थिक वृद्धीचे खरे स्पष्टीकरण करावयाचे झाल्यास जास्तीत जास्त व्यापारीकरण करणे म्हणजे आर्थिक वृद्धी म्हणता येईल. याशिवाय औद्योगिक संरचनेच्या प्रक्रियेत परिवर्तन घडून येत असेल. या परिवर्तनाचा आर्थिक वृद्धीचा सूचक मानता येईल.

संदर्भ सुची

1. भारताची अर्थरचना — डॉ. मुकुंद महाजन , निराली प्रकाशन, पुणे (1998)
2. भारतीय आणि जागतिक आर्थिक विकास - डॉ. मुकुंद महाजन , निराली प्रकाशन, पुणे (2007)
3. भारतीय आणि जागतिक आर्थिक विकास — डॉ. कायंदे पाटील चैतन्य पब्लिकेशन्स, नाशिक (2001)
4. भारतीय आणि जागतिक आर्थिक विकास — प्रा.डॉ. आर.डी. जाधव, आर. जी आघाव, टी.जी गिते, अथर्व पब्लिकेशन्स, पुणे (2006)
5. भारतीय अर्थशास्त्र — डॉ. सौ.इंदुरकर, विद्या प्रकाशन, नागपूर (2000)
6. भारतीय अर्थव्यवस्था — प्रा.एन.एन. चव्हाण, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगांव (2009)
7. भारतीय अर्थव्यवस्था डॉ. सुदामा सिंग एवं डॉ. राजीव कृष्ण सिंग, राधा पब्लिकेन्स, नई दिल्ली (2003)
8. Indian Economy- 61th Revised Edition, Ruddar Datt,K.P.M.Sundaram, S.Chand& Company LTD. New Delhi (2010)
9. Indian Economy- 27th Revised Edition, Micro Puri, Himalaya Publishing Co. Mumbai (2009)
10. Economic Survey- Govt. of India, 2005-2006,2006-2007,2007-08,2008-09,2009-10
11. Various Web Sites.
12. Annual Report Currency and finance RBI Govt. of India

जागतिकीकरणानंतर कृषिक्षेत्र

श्री दत्ता बलभिमराव पवार

डॉ. टी. एल. बारबोले
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख
तुळजाभवानी महाविद्यालय
तुळजापूर जि उस्मानाबाद.

प्रस्तावना:

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. त्याचबरोबर येथील शेती करण्याची पारंपरिक पद्धती आहे. प्राचीन काळापासून भारतात करण्यात येणारा शेती व्यवसाय स्वातंत्र्य प्राप्ती पर्यंत अगदी पारंपरिक पद्धतीने केली जात होता. परंतु स्वातंत्र्यानंतर १९५१ मध्ये भारतामध्ये आर्थिक नियोजनाची सुरुवात झाली. पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून भारतीय अर्थव्यवस्था बळकट करण्याच्या दिशेने पहिले पाउल उचलले. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासून कृषी विकासावर भर देण्यात आला. प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत शेती विकासासाठी प्रयत्न करण्यात आले. गेल्या ५० वर्षांचे कृषी क्षेत्राचे मुल्यांकन केल्यास आपल्या लक्षात येईल की, १९७० च्या दशकात झालेल्या हरितक्रांतीने तर संपूर्ण कृषी क्षेत्रच ढवळून निघाले. उत्पादनात, उत्पादन पद्धतीत व उत्पन्नात आमुलाग्र बदल झाले. संकरीत बियाणांच्या वापरास तेव्हापासून सुरुवात झाली. पारंपरिक बियाणांच्या वापरामुळे उत्पादकतेत घट होत होती. परंतु अधिकाधिक उत्पादन देणा-या बियाणांचा शोध, खते व जलसिंचनाचा नियोजित वापर यामुळे कृषी उत्पादकतेत कमालीची वाढ झाली.

आज भारतीय अर्थव्यवस्था ही जागतिक अर्थव्यवस्था होण्याच्या दिशेने झोपावत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या कालानुरूप विकास झालेल्या बाबीवर दृष्टीक्षेप टाकल्यास असे दिसून येते की, कृषी क्षेत्राला भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा समजला जातो. भारताच्या एकूण रोजगारातही कृषीक्षेत्राचा वाटा ६० टक्के असल्याचे दिसते. त्यातुलनेने उद्योगात १७ टक्के व सेवा क्षेत्रात २३ टक्के श्रमीक कार्यरत असल्याचे दिसून येते. भारतातील जवळपास ७० टक्के लोकसंख्या ही ग्रामिण भागाशी संबंधित आहे. व ग्रामिण भागातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे.

जागतिक पातळीवर आज अमेरिका आणि चीननंतर सर्वात मोठी तिस-या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्थेकडे पाहिले जाते. २० व्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात जागतिक अर्थव्यवस्थे मध्ये काही मोठे बदल घडून आले. साधारणतः १९८५ नंतर वेगाने घडून आलेल्या या बदलांना जागतिकीकरण असे नाव मिळाले व त्यामुळे बहुतेक सर्व देशांच्या अर्थव्यवस्था प्रभावीत झाल्या. सामान्य भाषेत असे म्हणता येईल की, जगातील विविध अर्थव्यवस्थांना परस्पर जोडणारी, त्यांच्यामध्ये वस्तु, सेवा, भांडवल, तंत्रज्ञान व श्रम यांचा मुक्त प्रवाह सुरू करण्याची एक रचना म्हणजेच जागतिकीकरण होय.

जागतिकीकरणाची संकल्पना:

जगातील निरनिराळे परस्परांशी आर्थिक व्यवहार होत असतात. वस्तू, सेवांचा व्यापार, भांडवलाचे आदान-प्रदान, तंत्रज्ञानाची मदत इ. घटकांचा त्यामध्ये सामावेश होतो. देशादेशांच्या भौगोलिक सीमांचा विचार न करता त्यामध्ये जसे काय सर्व जग हे एकच घटक आहे. असे मानून आर्थिक व्यवहार मुक्तपणे होणे ही जागतिकीकरणाची मूळ कल्पना आहे.

जागतिकीकरणाची व्याख्या:

१ प्रो. जगदिश भगवती यांच्या मते “ जगातील राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांना एका आंतरराष्ट्रीय अर्थरचनेत अभिन्न भाग बनविण्याचे धोरण म्हणजेच जागतिकीकरण होय.”

२ प्रो.स्टिगलिट्झ यांच्या मते “वस्तू व सेवा, भांडवल, ज्ञान यांच्या मुक्त संचाराला अटकाव करणारी कृत्रीम बंधने दूर होणे, तसेच वाहतुक व वळणवळणाच्या व्ययात प्रचंड घट होणे, त्यामुळे विविध देशातील लोक यांचे होत असलेले एकीकरण म्हणजे जागतिकीकरण होय.”

वरील व्याखेवरून असे म्हणता येईल की, विविध देशांमध्ये वस्तू व सेवांचा जो मुक्तपणे व्यापार होतो त्यावरील बंधने काढून भांडवल या विकास घटकाचे मुक्तपणे संचरण होण्यासाठी वातावरण निर्माण करणे होय.

उद्दिष्टे:

१) जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेचे विवेचन करणे.

२) जागतिकीकरणामुळे भारतीय कृषिक्षेत्रावर झालेल्या परिणामाचा थोडक्यात आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती:

या विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी दुय्यम साधनाचा वापर केला आहे. त्यामध्ये मासिके, वर्तमानपत्रे, संदर्भग्रंथ, वेबसाइट या सारख्या वेगवेगळ्या साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

जागतिकीकरण आणि भारत:

भारतात जागतिकीकरणाची सुरुवात १९९१ पासून झाली. त्यापूर्वी भारतात मिश्र अर्थव्यवस्था होती. पूर्वीचे भारतातील आर्थिक धोरण देशातील गरिबी, वाढती बेरोजगारी, आर्थिक विषमता आदि प्रश्न दूर करण्यात अपयशी ठरल्याने पारंपरिक मिश्रअर्थव्यवस्थेचा त्याग करून खुले आर्थिक धोरण स्विकारण्यास सुरुवात झाली. भारतीय अर्थव्यवस्था जुलै १९९१ मध्ये अत्यंत अडचणीच्या परिस्थितीत होती. देशातील गुंतवणूकीत वाढ होउन औद्योगिकीकरण वाढीस लागावे आणि अर्थव्यवस्थेत बळकटी यावी म्हणून जुलै १९९१ मध्ये

कयदेविषयक घटनादुरुस्ती विधेयके संसदेत मंजूर झाली आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या मुक्ततेची दारे खुली झाली. तेव्हापासून भारतात अनेकप्रकारच्या आर्थिक सुधारणांचा कार्यक्रम राबविला जात आहे.

जागतिकीकरण आणि भारतीय कृषीक्षेत्र:

भारतात हरितक्रांतीपूर्व काळात मोठ्याप्रमाणावर पारंपरिक पद्धतीने शेती केली जात असे. हरितक्रांतीच्या काळात नवनविण दर्जेदार खते, उत्कृष्ट बियाणे जलसिंचनाच्या सोयी, संकरीत बियाणांचा वाढता वापर तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापराबरोबर उत्पादकतेत वाढ होउन उत्पादनात मोठ्याप्रमाणावर वाढ झाली. हा कालखंड भारतीय कृषी क्षेत्रासाठी ऐतिहासिक मानला जातो. या काळात संपूर्ण भारतात सारख्याच प्रमाणात उत्पादनात वाढ झाली नसली तरी कृषी क्षेत्रात चैतन्य निर्माण करण्यास ही परिस्थिती कारणीभूत नव्हती ठरली.

१९९१ मध्ये जेव्हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण झाले तेव्हा हरितक्रांतीच्या काळापेक्षाही अधिक प्रमाणात कृषीक्षेत्राचा विकास होईल अशी अपेक्षा होती. परंतु ही अपेक्षा तेवढी फलद्रुप ठरल्याचे दिसत नाही. कारण जागतिकीकरणामुळे भारतीय कृषीक्षेत्राला इतर देशातील कृषीक्षेत्राशी स्पर्धा करावी लागली. अनेक परकिय कंपन्यांचा भारतीय बाजारपेठेत प्रवेश झाला. तेव्हापासून स्वदेशी कंपन्यांना बहुराष्ट्रीय कंपन्यांशी स्पर्धा करावी लागत आहे. परकिय कंपन्यांनी उत्पादना बरोबरच विक्रीचे काम सुरू केल्याने त्यांचा भारतीय कृषीवर विपरीत परिणाम झाल्याचे दिसून येते. या कंपन्या धान्य बाजारातही सहभागी झाल्याने त्याचाही भारतीय धान्य बाजारावर ऋणात्मक परिणाम झाला. जागतिकीकरणामुळे भारतीय कृषीक्षेत्रासाठी परकिय बाजारपेठ उपलब्ध झाली. मात्र याचा फायदा भारतातील शेतक-यांना व एकंदर कृषी क्षेत्राला झाल्याचे दिसून येते.

विकसनसील देशाचा जेव्हा विकास होऊ लागतो तेव्हा त्या देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचा वाटा कमी होत जातो. ही वस्तुस्थिती असली तरी भारतासारख्या देशात शेतीचे महत्त्व इतर विकसनसील देशांच्या मानाने कमी झाले नाही. कारण शेतीमध्ये गुंतलेल्या बहुसंख्य लोकांच्या जीवनाचा व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा आधार शेती हाच आहे. जागतिकीकरणातील विदेशी गुंतवणूक , आयातीमधील अधुनिक वस्तू , अत्याधुनिक तंत्रज्ञान इत्यादी घटक पाहता. सकृतदर्शनी असे वाटू शकते की, शेतीप्रधान ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि जागतिकीकरण याचा संबंध आहे.

जागतिकीकरणामुळे शहरी भागात चंगळवाद आला उच्चशिक्षित मध्यम वर्गाला आकर्षक पॅकेजचा रोजगार मिळून त्याचे राहणीमाण उंचावले व जागतिकीकरणाची गोड फळे आपण मानत असलो तरी याच जागतिकीकरणाने ग्रामीण भागात मात्र गंभीर प्रश्न निर्माण केले आहेत. जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून येत असलेल्या औद्योगिकीकरणाचा शेती व ग्रामीण विकासाशी दुहेरी संबंध आहे. एक म्हणजे शासना मार्फत शेतक-यांना जे अर्थसाहय देण्यात येते ते नियंत्रीत करणारे नियम जागतिक व्यापार संघटनेने केले आहेत. त्याचा अधिकाधिक फायदा विकसित देश घेत आहेत. परंतु ज्या देशांमध्ये अनुदाने कमी आहेत तेथे शेतक-यापुढे आर्थिक समस्या निर्माण होत आहेत. दुसरे म्हणजे नव्याने येणारे हे औद्योगिकीकरण स्वतःच्या वाढीसाठी ग्रामिण भागातील शेतजमीन व पाणी यांच्यावर हक्क प्रस्थापित करीत आहे.

अशा प्रकारे जागतिकीकरणामुळे भारतीय कृषीक्षेत्रावर विपरीत परिणाम झालेले दिसून येतात.

संदर्भग्रंथ:

- १) दत्तात्रय भूतेकर, (२०१५), कृषी अर्थशास्त्र, कैलास पब्लीकेशन औरंगपुरा औरंगाबाद प्रथम आवृत्ती.
- २) वसुधा पुरोहित, (२०१६), कृषी अर्थशास्त्र, विद्या बुक्स पब्लीशर्स औरंगपुरा औरंगाबाद प्रथम आवृत्ती.
- ३) वसुधा पुरोहित, (२०१४), विकासाचे अर्थशास्त्र, विद्या बुक्स पब्लीशर्स औरंगपुरा औरंगाबाद प्रथम आवृत्ती.
- ४) संजय महाजन, अजय दिक्षीत, (२०१३), ग्रामिण विकासाचे आयाम, राजवीर पब्लीकेशन परभणी प्रथम आवृत्ती.
- ५) जी.एस. भल्ला, अनुवाद मारोती तेगमपुरे, (२०११), भारतीय शेतीची आवस्था, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडीया.

जागतिकीकरणानंतर कृषी क्षेत्र : एक चिंतन

जगदीश अनंतराव करंडे

संशोधक विद्यार्थी

मु.पो. काजळा ता.जि.उस्मानाबाद

१) प्रस्तावना :

कृषी व्यवसाय हा जगातील अत्यंत पुरातन व्यवसाय असला तरी आधुनिक काळातही तो व्यापक प्रमाणात केला जातो. जगातील जवळ जवळ दोन तृतीयांश लोकसंख्येचा प्रमुख व्यवसाय शेती आहे. भारतासारख्या देशात तर जवळजवळ पन्नास टक्के राष्ट्रीय उत्पन्न शेतीतूनच निर्माण होते. वाढत्या लोकसंख्येची अन्नाची गरज, पशुसंवर्धनासाठी आवश्यक असलेले पशुखाद्य आणि उद्योगासाठी लागणारा कच्चा माल हा शेती व्यवसायातूनच पुरवला जातो. यावरून असे दिसून येईल की कोणत्याही देशाच्या धारणेला व विकासाला शेतीची प्रगती होणे आवश्यक असते. आज प्रगत झालेले अमेरिका, इंग्लंड यासारखे देश विकासाच्या सुरुवातीच्या काळात शेतीच्या प्रगतीवरच अवलंबून होते. औद्योगिक क्रांतीबरोबरच कृषी क्रांती झाल्यामुळे इतर आर्थिक क्षेत्रात प्रगती व स्थैर्य निर्माण होण्यास मदत झाली. इतकेच नव्हे तर आधुनिक काळातील विकसनशील देशांच्या आर्थिक योजना यशस्वी होण्यास कृषी व्यवसायाची प्रगती होणे अपरिहार्य असते.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती व्यवसायाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. भारतातील शेती व्यवसाय म्हणजे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणाच होय. गेल्या ६० वर्षांच्या काळात औद्योगिकीकरण करण्याचे प्रयत्न केले गेले असले तरी अखिल भारतीय पातळीवर कृषीचे सकल राष्ट्रीय उत्पन्नातील योगदान १७.४ टक्के (२०१४-१५ नुसार) पर्यंत घटत गेले असले तरी भारतातील शेती व्यवसायाचे स्थान अद्याप महत्त्वाचे राहिले आहे.

शेती व्यवसाय हा औद्योगिकीकरणाचा कणा आहे. शेती सुधारली व येथील उत्पन्न वाढले तर कारखान्यात तयार होणाऱ्या मालाला मोठी बाजारपेठ मिळू शकते औद्योगिकीकरण जसजसे होते तसतसे अन्नाची मागणी वाढते अप्रगत देशात वाढती लोकसंख्या व अन्न मागणीची उत्पन्न लवचिकता अधिक असते. त्यामुळे अन्नोत्पादन वाढविण्यासाठी शेतीत सुधारणा करण्यास संधी असते.

२) जागतिकीकरणाची संकल्पना -

जगातील निरनिराळ्या देशांचे परस्परांशी आर्थिक व्यवहार होत असतात. वस्तू व सेवांचा व्यापार भांडवलाचे आदान प्रदान तंत्रज्ञानाची मदत इत्यादी घटक त्यामध्ये समाविष्ट असतात. देशा देशांच्या भौगोलिक सीमांचा विचार न करता त्यामध्ये (जणू काही सर्व जग हे एकच घटक आहे असे मानून) हे आर्थिक व्यवहार मुक्तपणे होणे ही जागतिकीकरणाची मूळ कल्पना आहे. पूर्वीच्या मुक्त व्यापाराची संकल्पना साधारणतः अशीच असली तरी त्यावेळी विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाची अभूतपूर्व प्रगती झालेली नव्हती. या क्रांतीमुळे सर्व संदर्भ बदलले असून संपूर्ण जग अतिशय जवळ आले आहे. त्यामुळे जागतिकीकरणाची व्याप्ती तर मोठी आहेच शिवाय त्याचा प्रसार अतिशय वेगाने झाला आहे. त्यातूनच 'विश्वग्राम'

(Global Village) ही संकल्पना पुढे आली.

* प्रो. जगदीश भगवती यांच्या मते - "जगातील राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थाना एका आंतरराष्ट्रीय अर्थरचनेचा अभिन्न भाग बनविण्याचे धोरण म्हणजे जागतिकीकरण होय. व्यापार, भांडवल, तंत्रज्ञान, आणि श्रम यांचा मुक्त संचार हे त्याचे माध्यम आहे."

* प्रो. ब्रुको मिलेनोव्हिक यांच्य दृष्टीने - "भांडवली वस्तू, तंत्रज्ञान, विचार आणि लोक यांचा (जगाच्या विविध भागात) मुक्त संचार म्हणजे जागतिकीकरण यापैकी 'लोक' हा घटक वगळला गेल्यास ते जागतिकीकरण निरंतर न ठरता अपूर्ण ठरेल."

आता निरनिराळे देश स्वतंत्र असले तरी विकसित देशांमधील बहुराष्ट्रीय कंपन्या निरनिराळ्या रुपांनी (भांडवलाचे व्याज, वस्तू, विक्रीमधील नफा, स्वामित्व धन म्हणजे रॉयल्टी तांत्रिक मार्गदर्शनाची फी वगैरे) विकसनशील देशांच्या संपत्तीची लूट करीत आहेत. काँग्रेस पक्षाने पी.व्ही.नरसिंहराव यांच्या नेतृत्वाखाली २१ जून १९९१ रोजी सरकार स्थापन केले. त्यावेळी भारतात वित्तीय तूट अन्य विदेशी गंगाजळी, व्यवहारतोलातील तूट, गुंतवणुकीतील अल्प उत्पादकता, इत्यादीमुळे आर्थिक संकट निर्माण झाले ते दूर करण्यासाठी सरकारने नवीन आर्थिक धोरण २४ जुलै १९९१ रोजी संसदेत मांडले/सादर केले. त्यानुसार भारताने उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण या धोरणांचा स्वीकार केला. या धोरणांचा भारतीय शेतीला फायदा होईल असे वाटत होते परंतु या धोरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा शिरकाव शेतकी अनुदानातील कपात, अन्नधान्य उत्पादनवाढीचा घटता दर इत्यादीचा भारतीय शेती क्षेत्रावर कशा प्रकारे विपरित परिणाम झाला ते स्पष्ट करता येते. जागतिकीकरणानंतर भारतातील शेती समोरील आव्हानात वाढच होत गेली शेती व शेतीसंबंधीत इतर घटक अडचणीत आले.

३) संशोधन विषयाची उद्दिष्ट्ये :-

- ३.१) १९९१ च्या नवीन आर्थिक धोरणाचा अभ्यास करणे.
- ३.२) १९९१ च्या आर्थिक सुधारणानंतर भारतीय शेतीची स्थिती जाणून घेणे.
- ३.३) जागतिकीकरणानंतर भारतीय शेती क्षेत्रावर झालेल्या परिणामाचा आढावा घेणे.

४) संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी उपलब्ध असलेल्या द्वितीयक साधनसामग्रीचा आधार घेण्यात आलेला आहे. यामध्ये ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे तसेच इंटरनेटवरील माहितीचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

५. जागतिकीकरणानंतर कृषी क्षेत्रासमोरील आव्हाने :-

जागतिकीकरणानंतर भारतीय कृषी क्षेत्राला वेगवेगळ्या आव्हानाला सामोरे जावे लागत आहे.

५.१) बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या शिरकावाचे आव्हान :-

जागतिकीकरणामुळे अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी भारतीय बाजारपेठेत शिरकाव केलेला आहे. या मधील कारगील सीड्स, बेजो शितल सीड्स, सॅडोज, पायोनियर, ओव्हरसाईज, कॉर्पोरेशन, आय.टी.सी, अॅग्रोटेक, हिंदुस्थान लिक्वर यासारख्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या शेतीसाठी लागणाऱ्या बी-बियाण्यांच्या बाजारात उतरल्या आहेत. एवढेच नाही तर अमेरिकेतील कारगील कॉन्टिनेन्टल ग्रेन आणि युरोपमधील मोठ्या कंपन्या अशा एकूण पाच कंपन्यांच्या हाती जगातला ८० % धान्य बाजार आहे. या कंपन्यांची आर्थिक ताकद प्रचंड आहे. आर्थिक ताकदीच्या बळावर त्या संपूर्ण जगावर वर्चस्व प्रस्थापित करू शकतात. शेतमालाचा व्यापार करणारा जगातील सर्वात मोठा देश म्हणून अमेरिकेकडे पाहिले जाते. पेप्सी आणि कारगील या अमेरिकेतील बलाढ्य कंपन्यांनी पंजाब आणि गुजरातच्या सरकारबरोबर करार केले आहेत. याचप्रमाणे शेतकऱ्यांशी करार करून त्या कंत्राटी पद्धतीने शेती करू शकतात. अशा रीतीने बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी बाजारपेठेचा फार मोठा भाग व्यापलेला आहे. स्वदेशी कंपन्यांना बहुराष्ट्रीय कंपन्यांशी स्पर्धा करावी लागत आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा प्रवेश शेतीच्या दृष्टीने घातक ठरत आहे. कारण बी-बियाण्यांचे उत्पादन व विक्री बहुराष्ट्रीय कंपन्या करित आहेत. एवढेच नाही तर भारतीय बियाण्यांवर पेटंट मिळवून ते शेतकऱ्यांना जास्त किमतीला विकत आहेत. त्यामुळे शेतकऱ्यांना बी - बियाण्यांवर फार मोठा खर्च करावा लागत आहे. त्याचप्रमाणे धान्य बाजारातही बहुराष्ट्रीय कंपन्या उतरत आहेत. त्यामुळे औद्योगिक क्षेत्राची परकीय कंपन्यांमुळे जशी स्थिती झाली तशीच शेतीचीही होणार आहे.

५.२) शेतकी अनुदानातील कपातीचे आव्हान:-

डॅकेल प्रस्तावानुसार विकसित देशांनी अनुदानात २० % कपात करावयाची आहे. तर विकसनशील देशांनी १३.३३ टक्के कपात करावयाची आहे. त्यानुसार भारत सरकारने अनुदान कपात करण्यास सुरुवात केली आहे. परंतु विकसित देशांनी आपल्या देशात अगोदरच प्रचंड प्रमाणावर अनुदान दिले आहे. त्यामुळे अनुदानात कपात केली तरी फारसे कांही बिघडणार नाही. जागतिक व्यापार संघटनेचे कार्यवाहक मायकेल सूर यांनी स्वतः कबूल केले आहे की, विकसित देश त्यांच्या शेतीला ग्रीन बॉक्स, ब्ल्यू बॉक्स अंबर बॉक्स या नावाने दर दिवशी १०० कोटी डॉलर्सचे अनुदान पुरवितात. केंद्र सरकारने १९९१ नंतर पाणी, खते, वीज इत्यादी करिता शेतकऱ्यांना दिली जाणारी अनुदाने कमी केली आहेत; परंतु विकसित देश जागतिक व्यापार संघटनेच्या नियमांचे पालन न करता अनेक मार्गांनी शेतीक्षेत्राला मोठ्या प्रमाणावर कर्जपुरवठा करित आहे. खालील तक्त्यात विकसित देशांमध्ये कृषी क्षेत्राला देण्यात येणारी अनुदाने दर्शविण्यात आली आहेत -

तक्ता क्र. ०१**विकसित देशांतर्फे देण्यात येणारी अनुदाने**

देश	एकूण कृषी उत्पन्नाच्या प्रमाणात टक्के
जपान	७२.५
कोलंबिया	५४.०
द.कोरिया	६१.००
युरोप	३७.००
चीन	३४.००
अमेरिका	२९.००
भारत	०३.००

स्त्रोत :- 'कृषी अर्थशास्त्र' डॉ. वसुधा पुरोहीत- पृष्ठ क्र. ५८३

वरील तक्त्यावरून जगातील इतर देश शेतीला देत असलेले अनुदान आणि भारत देशात शेतीला दिले जाणारे अनुदान यात खुपच अंतर आहे. जपान कृषी उत्पन्नाच्या प्रमाणात ७२.५ % अनुदान शेतीला देतो. चीनकडून ३४.१ % अनुदान दिले जाते. अमेरिकेकडून २९ %. अनुदान दिले जाते. तर भारताकडून फक्त ३ % अनुदान दिले जाते. वास्तविक भारतीय शेतीला अनुदानाची नितांत गरज आहे.

भारतातील जवळजवळ ६७ % टक्के लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. शेतकऱ्यांमधील ८० % शेतकरी छोटे व मध्यम आहेत त्यांचे उत्पन्न कमी असल्यामुळे ते शेतीत योग्य त्या सुधारणा करू शकत नाही. जागतिकीकरणाच्या या वाऱ्यात छोटे शेतकरी टिकू शकणार नाहीत, तसेच त्यांच्यातील दारिद्र्यात वाढ होईल.

५.३) घटता कृषी विकासदर

भारतीय शेतीचा विकासाच्या सर्वसाधारण दरात जागतिकीकरणानंतर वेगाने घट झाल्याचे दिसते. खालील तक्त्यात भारतीय शेतीचा विकासाचा सरासरी वार्षिक वाढीचा दर दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. ०२

भारतीय शेतीचा विकासाचा सरासरी वार्षिक वाढीचा दर

पंचवार्षिक योजना	सरासरी वार्षिक वाढीचा दर टक्के
सातवी योजना (१९८५-९०)	३.२
वार्षिक योजना (१९९०-९२)	१.३
आठवी योजना (१९९२-९७)	४.७
नववी योजना (१९९७-०२)	२.१
(२००४-०५)	१.१

स्त्रोत :- 'कृषी अर्थशास्त्र' डॉ. वसुधा पुरोहित पृष्ठ क्र. ५८३

भारतीय शेतीचा विकासाचा दर नेहमीच कमी असला तरी जागतिकीकरणानंतर या दरात सातत्याने घट होताना दिसते. जागतिकीकरणाच्या पूर्वी म्हणजे १९८५-९० या काळात भारतीय शेतीचा सरासरी वार्षिक वाढीचा दर ३.२ टक्के होता. तो दर जागतिकीकरणाच्या सुरुवातीच्या काळात म्हणजे १९९०-९२ या काळात १.३ टक्के झाला. आठव्या योजनेत म्हणजेच १९९२-९७ या काळात हा दर वाढून ४.७ टक्के झाला. त्यानंतर या काळात मात्र हा दर घसरू लागला. नवव्या योजनेच्या काळात म्हणजेच १९९७-०२ या काळात तो २.१ टक्के झाला. २००४-०५ मध्ये हा दर आणखी कमी होऊन १.१ टक्के झाला.

जागतिकीकरणाच्या काळात भारतीय शेतीच्या विकासाचा सरासरी वाढीचा दर सातत्याने घटत असल्याचे दिसते. भारतीय शेतीच्या विकासाचा दर असाच घसरत राहिला तर शेतकऱ्यांमध्ये उत्पादन वाढीचा उत्साह राहणार नाही, तसेच सिमांत व मध्यम शेतकरी अडचणीत येतील.

५.४) अन्नधान्य उत्पादनवाढीचा घटता दर :-

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारत सरकारने शेतीविकासाच्या दृष्टीने विविध कार्यक्रम राबविले त्यामुळे अन्नधान्याच्या उत्पादनात निश्चितपणे वाढ झाली; परंतु सरासरी अन्नधान्य उत्पादन वाढीचा दर घटत आहे. जागतिकीकरणानंतर सरासरी अन्नधान्य उत्पादनवाढीच्या दरात सातत्याने घट होत असल्याचे दिसते. खालील तक्त्यात अन्नधान्य उत्पादनवाढीचा सरासरी दर दाखविण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. ०३

अन्नधान्य उत्पादनवाढीचा सरासरी दर

काळ	सरासरी दर टक्के
१९४९-५० ते १९६४-६५	२.९३
१९६७-६८ ते १९६९-७०	२.७४
१९७०-७१ ते १९७९-८०	२.०८
१९८०-८१ ते १९८९-९०	३.५४
१९९०-९१ ते १९९७-९८	१.६६
१९९८-९९ ते २००१-०२	१.००

स्त्रोत:- जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने प्रा. जगन कराडे, पृष्ठ क्र. १०८

वरील तक्त्यावरून असे स्पष्ट होते की, १९४९-५० ते १९६४-६५ या काळात अन्नधान्य उत्पादन वाढीचा सरासरी दर २.९३ % होता. तो १९६७-६८ ते १९६९-७० या काळात कमी होऊन २.७४ % झाला. १९७०-७१ ते १९७९-८० या काळात त्यात पुन्हा घट

होऊन तो २.०८ % झाला. १९८०-८१ ते १९८९-९० या काळात त्यात वाढ होऊन तो ३.५४ % झाला. १९९०-९१ ते १९९७-९८ या काळात म्हणजे जागतिकीकरणानंतर त्यात मोठ्या प्रमाणावर घट झाली. तो १.६६ % झाला. १९९८-९९ ते २००१-०२ या काळात या दरात पुन्हा घट होऊन तो १ % झाला.

जागतिकीकरणामुळे अन्नधान्य उत्पादन वाढीच्या संदर्भात काही गंभीर प्रश्न निर्माण झाले आहेत. जागतिकीकरणामुळे पीक संरचनेत बदल झाले आहेत. शेतकरी अन्नधान्याच्या उत्पादनापेक्षा व्यापारी पिकांकडे वळले आहे त्यामुळे अन्नधान्याच्या उत्पादनात घट होत आहे. केरळ राज्यात शेतकऱ्यांचा भात पिकविण्याकडे कल होता पण आता तेथील शेतकऱ्यांच्या कल रबर पिकविण्याकडे आहे. कारण आंतरराष्ट्रीय स्तरावर रबरला चांगला भाव मिळत आहे.

५.५) अन्न सुरक्षिततेचे आव्हान :-

जागतिकीकरणामुळे अन्नधान्याचे उत्पादन घटत आहे आणि व्यापारी पिकांचे उत्पादन वाढत आहे. पीक संरचनेतील या बदलामुळे भारतात अन्नसुरक्षिततेचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. भारतात वाढत्या लोकसंख्येची समस्या आहे. परंतु वाढत्या लोकसंख्येच्या तुलनेने अन्नधान्यात वाढ होत नाही. त्यातून अन्नधान्याची मागणी व पुरवठा यात असंतुलन निर्माण होऊन किंमत वाढीची परिस्थिती निर्माण होत आहे. अन्नधान्याची टंचाई दूर करण्यासाठी अन्नधान्याची आयात करावी लागते. आयातीतील वाढीमुळे व्यवहार तोलावर ताण पडतो.

५.६) प्रमुख पिकांच्या उत्पादन वाढीच्या दरात घट :-

गहू, तांदूळ, डाळी, भरड धान्ये, अन्नधान्य, बिगर अन्नधान्य यांच्या उत्पादनवाढीचा दर जागतिकीकरणानंतर घटलेला दिसून येतो. खालील तक्त्यात प्रमुख पिकांच्या उत्पादन वाढीचा दर दाखविण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. ०४

प्रमुख पिकांच्या उत्पादन वाढीचा दर टक्के वारीत

पिके	१९८०-८१ ते १९९०-९१	१९९०-९१ ते २०००-०१
तांदूळ	३.५६	१.७४
गहू	३.५७	३.२७
भरडधान्ये	०.४	०.५४
डाळी	१.५२	०.०४
बिगर अन्नधान्य	३.७७	२.४१
एकूण पिके	३.१९	१.९६

स्त्रोत :- 'कृषी अर्थशास्त्र' डॉ. वसुधा पुरोहित- पृष्ठ क्र. ५८५

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, १९८०-८१ ते १९९०-९१ या काळात सर्व पिकांच्या उत्पादन वाढीचा दर ३.१९ % होता. तो जागतिकीकरणानंतर म्हणजे १९९०-९१ ते २०००-०१ या काळात १.९६ % झाला. १९८०-८१ ते १९९०-९१ या काळात तांदळाच्या उत्पादनवाढीचा दर ३.५६ % होता.

तो. १९९०-९१ ते २०००-०१ या काळात १.७४ % झाला. गहूचा उत्पादनवाढीचा दर ३.५७ % वरून ३.२७ % पर्यंत कमी झाला. तर डाळीच्या उत्पादनात खूपच घट झाली असे दिसते. बिगर अन्नधान्य म्हणजेच अन्नधान्येतर पिकांच्या उत्पादनवाढीचा दर जागतिकीकरणानंतर कमी झाला आहे. १९८०-८१ ते १९९०-९१ या काळात बिगर अन्नधान्याचे उत्पादन ३.७७ % होते ते १९९०-९१ ते २०००-०१ या काळात कमी होऊन २.४१ % झाले.

५.७) कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारीचे आव्हान :-

जागतिकीकरणामुळे कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारीत मोठ्या प्रमाणावर वाढ होत आहे. खालील तक्त्यात १९७३-७४ ते १९९९-२००० या काळातील कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारांची संख्या दाखविण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. ०५

कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारांची संख्या (१९७३-७४ ते १९९९-२०००)

वर्ष	१९७३-७४	१९७८	१९८३-८४	१९८७-८८	१९९३-९४	१९९९-२०००
बेरोजगारांची संख्या दशलक्षात	३.९८	७.१४	५.९५	९.१४	७.४९	९.१५

स्त्रोत :- 'कृषी अर्थशास्त्र' डॉ. वसुधा पुरोहित- पृष्ठ क्र. ५८६

नॅशनल सॅम्पल सर्व्हेच्या पाहणीत असे आढळून आले आहे की, १९७३-७४ मध्ये भारतात कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारांची संख्या ३.९८ दशलक्ष होती. ती १९९३-९४ मध्ये ७.४९ दशलक्ष झाली तर १९९९-२००० मध्ये ९.१५ दशलक्ष झाली

यावरून १९९० नंतर कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारीत वाढ झाल्याचे दिसून येते. जागतिकीकरणानंतर कृषी क्षेत्रातील रोजगारवाढीचा दर निश्चितच कमी झाला आहे.

५.८) शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्येचे आव्हान :

एकीकडे वाढता वीजदर, खते, रसायने, किटकनाशके, बी-बियाणे यांच्या वाढत्या किंमती, कर्ज मिळण्यातील अडचणी अनुदानातील कपात यामुळे भारतीय, शेतकरी भरडला जात आहे. आंतरराष्ट्रीय संघटनांवर विकसित देशांचे वर्चस्व असल्यामुळे विकसनशील देशातील शेतीवर विपरीत परिणाम होत आहे. भारतीय शेतकरी जागतिक बाजारपेठेतील अमानुष स्पर्धेला बळी पडत आहे. स्थानिक कृषी बाजारपेठेवर सावकार, मोठे जमीनदार, दलाल, यांचे वर्चस्व आहे. त्यामुळे एकाच वेळी भारतीय लहान शेतकरी जागतिक आणि स्थानिक विषमतेला तोंड देत आहे. या सर्व परिस्थितीमुळे हवालदिल/निराश झालेला शेतकरी आत्महत्येचा मार्ग पत्कारतो.

शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्यांनी समाज, शासन आणि धोरणकर्त्यांसमोर अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. १९९७ ते २००७ या काळात १,८२,९३६ भारतीय शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. या आत्महत्यांची सरासरी काढल्यास प्रतिदिन ४६ म्हणजेच अर्ध्या तासाला एक शेतकरी आत्महत्या करतो. यावरून शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची भीषणता कळते. सर्वात जास्त आत्महत्या महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, मध्यप्रदेश, छत्तीसगड या राज्यात होतात.

६) * भारतीय शेती क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी शासनाने खालील उपाय योजना करावी

- ६.१) भारतीय कृषी विद्यापीठाच्या माध्यमातून सुधारित बी-बियाणांची निर्मिती करून भारतीय शेतकऱ्यांना अनुदानावर बी - बियाणांची विक्री करावी.
- ६.२) भारतातील शेती क्षेत्राची सद्य स्थिती जागतिक व्यापार संघटनेसमोर ठेवून भारतीय शेतकऱ्यांना अनुदान देणे किती महत्वाचे आहे हे वास्तव सत्य जगासमोर मांडण्याचा प्रयत्न भारत सरकारने करावा. इतर विकसित देशात शेतीला दिली जाणारी अनुदाने तेथील शेती क्षेत्राची स्थिती यांची तुलना करून जागतिक व्यापार संघटनेकडे प्रस्ताव सादर करावा.
- ६.३) अन्नधान्याच्या उत्पादनाला विशेष अनुदान देऊन शेतकऱ्यांच्या शेतीमालाला योग्य किंमत मिळवून देण्यासाठी शासनाने योग्य त्या धोरणांची अंमलबजावणी करावी.
- ६.४) गहु, तांदूळ, डाळी, भरडधान्ये, अन्नधान्य, बिगर अन्नधान्य या प्रमुख पिकांच्या उत्पादन वाढीचा दर वाढविण्याचा प्रयत्न करावा.
- ६.५) कृषी क्षेत्रात निर्माण झालेली बेकारी/बेरोजगारी कमी करण्यासाठी शेतीमालाला योग्य भाव मिळवून देऊन शेती व उद्योगांचा समान विकास करून बेरोजगारी कमी करावी.
- ६.६) शेतीतील अल्प उत्पादन, नापीकी, कर्जबाजारीपणा, इत्यादीमुळे शेतकरी आत्महत्तेचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. हे प्रमाण कमी करण्यासाठी शासनाने वेळेवर कर्जपुरवठा उपलब्ध करून शेतमाल विपणनाची जबाबदारी स्वीकारावी.
- ६.७) बुद्धिमत्ता हक्कासाठीच्या पेटंट कायद्यात सुधारणा करण्याची शिफारस जागतिक व्यापार संघटनेकडे करावी. कारण या कायद्याचा गैरफायदा मोठ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या घेत आहेत. ते थांबल्याशिवाय विकसनशील देशाला या कायद्याचा लाभ होणार नाही.

सारांश :-

जागतिकीकरणानंतर भारतीय कृषी क्षेत्रासमोरील आव्हाने दिवसेंदिवस वाढतच गेली. त्यामुळे भारतीय कृषी, शेतकरी, शेतमजूर इत्यादी घटक अडचणीत आले. या अडचणीत आलेल्या घटकांची समस्या सोडविण्यासाठी शासनाने वरील उपाययोजनांची अंमलबजावणी करावी. ही समस्या अल्पकालावधीत सुटणारी नसल्याने शासनाने शेती विकासासाठी दिर्घकालीन योजनांची आखणी करावी.

संदर्भसूची -

- १) प्रा.डॉ.विश्वास कदम, व प्रा.डॉ.गणेश गावंडे 'भारतीय अर्थव्यवस्था' कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद
- २) डॉ.वसुधा पुरोहित 'कृषी अर्थशास्त्र' विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगपुरा, औरंगाबाद
- ३) डॉ.जी.एन.झामरे- 'भारतीय अर्थशास्त्र' पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स नागपूर
- ४) डॉ.आर.वाय.माहोरे, डॉ.रमेशचंद्र आर.बेरड, डॉ.चंद्रसेन आर. मोहिते व प्रा.ए.एन.देशमुख 'अर्थशास्त्र' इयत्ता दहावी- महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे ४११००५
- ५) मासिक- शेतकरी- सप्टेंबर-२०१६, डिसेंबर २०१६, जानेवारी २०१७, एप्रिल २०१७

जागतिकीकरणाच्या महाप्रलयात भरकटल्या जाणाऱ्या नौकर वर्गाची व्यथा

डॉ. प्रकाश मांगीलाल राठोड,

महात्मा फुले कला व विज्ञान महाविद्यालय

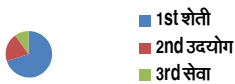
चाळीसगांव जि. जळगांव.

भारत देश हा शेतीप्रधान देश असून त्याला खेड्यांचा देश म्हणून देखिल ओळखले जाते. ग्रामीण कुटुंब व्यवस्थेची पुर्वापार गोड फळे खाणाऱ्या या देशामध्ये मुगलांचे आगमन झाले व त्यापाठोपाठ १८ व १९ व्या शतकात ब्रिटीश भारतात आले आणि खऱ्या अर्थाने ग्रामीण वातावरण ढवळले गेले. या ग्रामीण स्थिर व्यवस्थेला तेव्हापासून खऱ्या अर्थाने गती मिळाली. हे निर्विवादपणे सत्य मानावे लागेल.

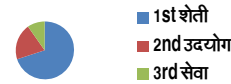
कारण ज्या खेड्यांना आजुबाजुच्या परिसराचा गंध नव्हता ती खेडी शहराला जोडली गेली. शहरे महानगरांना जोडली गेली व महानगरे प्रगत देशांच्या पावलावर पावले ठेवतांना दिसून येत आहेत. या आधुनिकतेचे वारे ग्रामीण शरीराच्या धमण्यान मधून वाहू लागले. शेतीत अडकलेल्या माझ्या बांधवांना खऱ्या अर्थाने मोकळा श्वास घेता येऊ लागला आधुनिकतेच्या धावत्या जगात प्रगती झाली ही खरी मात्र ती सकारात्मक झाली की त्यापासून काही नकारात्मक परिणाम समोर आले हे तपासणे अत्यंत महत्वाचे आहे. ज्या पद्धतीने जागतिकीकरणानंतर आपली प्रगती झाली देशाला देश जोडली गेलीत. देशात-परदेशात अतिउच्च सेवेत काही मंडळी सामावली गेलीत रोजगार मिळाला मात्र हे जागतिकरण आपल्या श्रम घटकाला किती रोजगार देऊ शकले कारण त्याचा फटका आपल्या अकुशल कष्टकरी गटाला मोठ्या प्रमाणात झालेला दिसतो. जागतिकीकरणाच्या धावत्या जगात सेवा क्षेत्रामध्ये नवनविन आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहेत.

पुर्वी शेतीवर संपूर्ण कुटुंबाचा उदरनिर्वाह चालत होता ह्युपीबेकारी सामावण्याची ताकद शेतीत असत. मात्र जागतिकीकरणाच्या या महाप्रलयामुळे शेतीची गोडी कमी झाली आणि ग्रामीण जनता जागतिकीकरणाच्या चुंबकत्वाकडे खेचली गेली. नौकरीचे आकर्षण कोणाला नको आहे. मात्र नौकरीची अपेक्षा असलेला प्रत्येक श्रम घटक त्याची शैक्षणिक पात्रता पूर्ण करतो काय? आणि करतही असेल तर जागतिकीकरणाच्या महाप्रलयात त्याचा ठावठिकाणा लागेल का ? आजची शिक्षण पद्धती त्याला न्याय देवू शकणार का ? कॉलेटी शिक्षण तर हरवलेले नाही ना ? हा बाजार थांबेल काय ? आजची शिक्षण प्रणाली तरुणाईला योग्य वळण देण्याऐवजी शिक्षणाच्या माध्यमातून तरुणांचे फार मोठे आर्थिक शोषण करित आहे. राज्याचे मुख्यमंत्री, शिक्षण मंत्री, शिक्षणतज्ञ ही मंडळी डोळे बंद करून शिक्षणाचे होणारे वताहत पाहत आहेत. त्यामुळे स्पर्धात्मक शिक्षणाचा धागा हरवलेला आहे. कारण ज्याही प्रगत देशांच्या पावलावर पाऊल टाकून आपण वाटचाल करित आहोत. तो देश १०० टक्के (कॉलेटी) साक्षर असेल हे हि आपण लक्षात ठेवले पाहीले. कारण प्रगत देशांच्या आधुनिकतेचा गारवा विकसनशील व अविकसीत देशांमध्ये अनुभवाला मिळतांना दिसून येत आहे. मात्र तो गारवा विकसनशील व अविकसित देशांसाठी अडथळा ठरतो कारण त्याचा फटका आपल्या अल्पशिक्षित अकुशल वर्गावर पडत असल्याने एक गंभीर प्रश्न आपल्या देशावर सावट घालत चालला आहे. कारण सेवा क्षेत्रात होणारे अपसरण जो वर्ग सेवा क्षेत्रात घटवला जातो. तो जर सेवा क्षेत्रातून निघाला तर ही भरकटलेली तरुणाई सामाजिक स्थास्त खुन, दरोडे, व्यसनाधिनता, चोरी, दंगल, निवडणूका यामध्ये तरुणांचा वापर होत आहे. त्यामुळे हा वर्ग शेती क्षेत्रात येत ही नाही. आणि आला तर टिकत नाही. मग काय तर आराजकता हा मुद्दा देशाच्या धावपट्टीसाठी घातक ठरतो. म्हणून ठामपणे असे म्हणता येईल की आधुनिकीकरणानंतर देशाच्या शासकीय, निमशासकीय व खाजगी क्षेत्रात नौकर वर्गावर गंडांतर आणले जात असल्याचे दिसत आहे. एका संशोधनात तर धक्कादायक सत्य समोर येत आहे कि येत्या वीस वर्षात पन्नास टक्के लोकांच्या हाताला काम नसेल याला जबाबदार कोण तर ते म्हणजे (ग्लोबलायझेशन) जागतिकीकरण कारण या जागतिकीकरणाने सेवा क्षेत्रात उपसरण केले आहे हे निश्चित मानावे लागेल मात्र श्रमशक्ती मध्ये काम करणाऱ्या किंवा काम शोधत असलेल्या किंवा कामास उपलब्ध असलेल्या अशा सर्व व्यक्तींच्या समावेश होतो. या उपेक्षित गटाच्या मानसिकतेत हा प्रकार ठसलेला दिसत नाही. त्याला जागतिकीकरण जबाबदार आहे की उपेक्षित घटक याचे उत्तर आज देखील अनुत्तरणीय आहे. आलेखीय भाषेत जागतिकीकरणाआधी व नंतरच्या सेवा क्षेत्राच्या स्थितीचे विवेचन

जागतिकी करणाआधीची स्थिती

जागतिकी करणा नंतरची स्थिती

वरील आलेखात विचार केल्यास पुर्वी भारताचा शेती हा मुळ व्यवसाय होता. व्यापार काही प्रमाणात असत तर सेवा क्षेत्राकडे फारसा कलह नव्हता मात्र आज जागतिकीकरणानंतर शेती क्षेत्र मागे पडून उद्योग व सेवा क्षेत्राने मोठी मुसंडी मारलेली दिसून येते. मात्र श्रमघटक सेवा क्षेत्राची जरी मोठी अपेक्षा करित असेल तरी लोकसंख्या वाढ अपुरे शिक्षण त्यात कॉलेटिचा अभाव त्यातच पात्रतेचा अभावी स्पर्धेत धावण्याची प्रबळ इच्छा व त्यानंतरचे अपयश या सर्व गोष्टींवर नजर टाकल्यास म्हणावे लागेल की देश आधुनिकतेच्या

नादात जागतिकीकरणाच्या सुंदर इमारती बांधत आहे. मात्र त्या इमारतीचा पाया ओततांना काहीसे दुर्लक्ष होत आहे याकडे देखील लक्ष असावे हे मात्र निश्चित.

निष्कर्ष :-

- १) लोकसंख्या रोखण्यासाठी ठोस अंमलबजावणी यंत्रणेचा अभाव दिसून येत नाही.
- २) जागतिकीकरणाने वाढती छुपी बेकारीबाबत विचार केलेला दिसून येत नाही.
- ३) इतरांची प्रगतीप्रमाणे उत्पादित आपली व्हावी अशी भावना ठेवणाऱ्या श्रम वर्गाची संख्या जास्त.
- ४) कॉलेटी शिक्षणाच्या नावाने शिक्षणाच्या बाजारीकरणाला उधान आलेले दिसून येते.
- ५) जागतिकीकरण उपलब्ध नौकर वर्गाला पुर्ण वेळ काम देण्यास उपयशी ठरलेली दिसून येते.
- ६) भविष्यातील नौकर वर्गावर येणाऱ्या सावटीचा कोणीही विचार करतांना दिसून येत नाही.

उपाययोजना :-

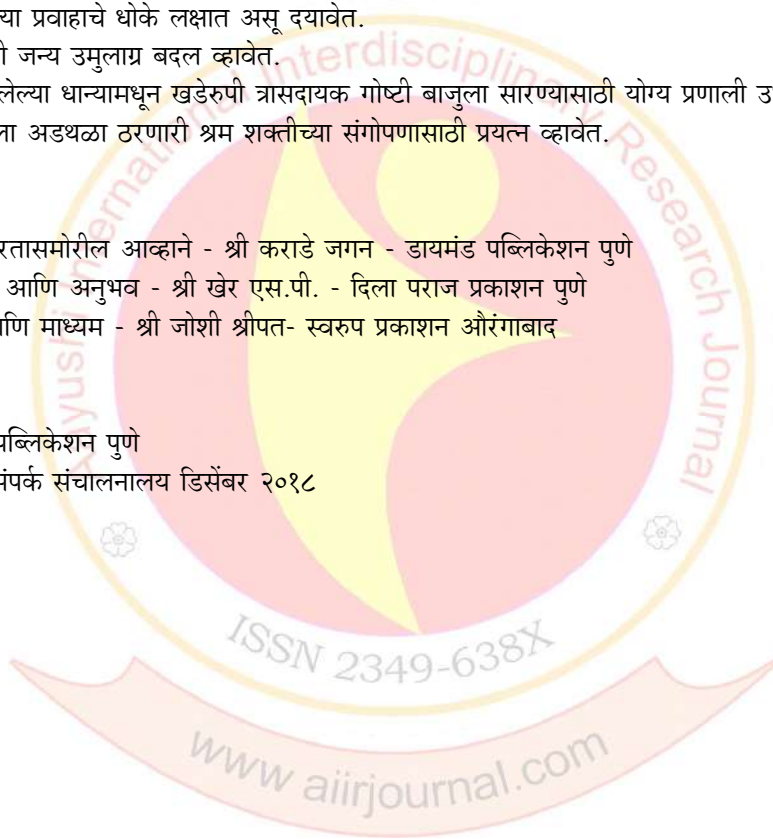
- १) लोकसंख्या नियंत्रणासाठी कठोर पावले उचलली जावीत.
- २) जागतिकीकरणाच्या धावत्या प्रवाहाचे धोके लक्षात असू द्यावेत.
- ३) शिक्षण पद्धतीत परिस्थिती जन्म उमुलाग्र बदल व्हावेत.
- ४) जागतिकीकरणाच्या सांडलेल्या धान्यामधून खडेरुपी त्रासदायक गोष्टी बाजुला सारण्यासाठी योग्य प्रणाली उभारावी.
- ५) जागतिकीकरणाच्या वाटेला अडथळा ठरणारी श्रम शक्तीच्या संगोपणासाठी प्रयत्न व्हावेत.

संदर्भ पुस्तके :-

- १) जागतिकीकरण आणि भारतासमोरील आव्हाने - श्री कराडे जगन - डायमंड पब्लिकेशन पुणे
- २) जागतिक समस्या आशय आणि अनुभव - श्री खेर एस.पी. - दिला पराज प्रकाशन पुणे
- ३) जागतिकीकरण संवाद आणि माध्यम - श्री जोशी श्रीपत- स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद

मासिके :-

- १) कृषी विज्ञान - अग्रोटेक पब्लिकेशन पुणे
- २) योजना - माहिती व जनसंपर्क संचालनालय डिसेंबर २०१८
- ३) मुख्य स्रोत - इंटरनेट

जागतिकीकरणाचा कृषी क्षेत्रावरील परिणाम

संशोधक विद्यार्थीनी :

श्रीमती शिंदे मीनाक्षी प्रल्हादराव

एम.ए., एम.एड.

सावित्रीबाई फुले कनिष्ठ महाविद्यालय,

कळंब, ता. कळंब, जि. उस्मानाबाद 413507

प्रास्ताविक :

विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये काही मोठे बदल घडून आले. साधारणतः 1985 नंतर वेगाने घडून आलेल्या बदलांना जागतिकीकरण असे म्हटले जाऊ लागले व त्यामुळे बहुतेक सर्व देशांच्या अर्थव्यवस्था प्रभावित झाल्या. जगातील विविध राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांना परस्पर जोडणारी, त्यांच्यामध्ये वस्तू-सेवा भांडवल, तंत्रज्ञान, श्रम यांचा मुक्त प्रवाह सुरू करण्याची एक रचना म्हणजे जागतिकीकरण होय. अँडमस्मिथ यांच्या काळापासून मुक्त व्यापाराच्या तथाकथित लाभांचा हिरीरीने पुरस्कार केला जात होता, त्याचेच सुधारित व आधुनिक रूप म्हणजे जागतिकीकरण होय. मुक्त व्यापाराच्या पुरस्कारामागे तत्कालीन वसाहतवादी राष्ट्रांचा निहित स्वार्थ होता. आजच्या जागतिकीकरणामागे निवडक विकसित देशांचे आर्थिक हितसंबंध आहेत.

जागतिकीकरणाची संकल्पना :

जगातील निरनिराळ्या देशांचे परस्परांशी आर्थिक व्यवहार होत असतात. वस्तू व सेवांचा व्यापार, भांडवलाचे आदानप्रदान, तंत्रज्ञानाची मदत इत्यादी घटक त्यामध्ये समाविष्ट असतात. भौगोलिक सीमांचा विचार न करता त्यामध्ये हे आर्थिक व्यवहार मुक्तपणे होणे ही जागतिकीकरणाची मूळ कल्पना आहे. सध्याच्या काळात माहिती तंत्रज्ञान व दळण-वळण क्षेत्रातील क्रांतीकारक बदल होत आहेत. या तंत्रज्ञानामुळे जग लहान झाले आहे. त्यामुळे जागतिकीकरणाची व्याप्ती तर मोठी आहेच, शिवाय त्याचा प्रसार अतिशय वेगाने झाला आहे. त्यातूनच 'विश्वग्राम' ही संकल्पना पुढे आली. जागतिकीकरणासंबंधी विविध अर्थतज्ज्ञांनी दिलेल्या व्याख्या खालीलप्रमाणे आहेत.

1. **प्रो. जगदीश भगवती यांच्या मते :** जगातील राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांना एका आंतरराष्ट्रीय अर्थरचनेचा अभिन्न भाग बनविण्याचे धोरण म्हणजे जागतिकीकरण होय. व्यापार, भांडवल, तंत्रज्ञान आणि श्रम यांचा मुक्त संचार हे त्याचे माध्यम आहे.
2. **प्रो. स्टिगशिटझ यांच्या मते :** वस्तू व सेवा, भांडवल, ज्ञान, (काही प्रमाणात) नागरिक यांच्या मुक्त संचाराला अटकाव करणारी कृत्रिम बंधने दूर होणे, तसेच वाहतूक व दळणवळणाच्या व्ययात प्रचंड घट होणे. यामुळे विविध देश व लोक यांचे होत असलेले एकात्मिकरण म्हणजे जागतिकीकरण होय.
3. **रुसी मोदी यांच्या मते :** जागतिकीकरण म्हणजे खुली स्पर्धा आणि नवे तंत्रज्ञान यातून उत्पादकता आणि उत्पादन वाढविणे तसेच संपूर्ण जगाची एकच बाजारपेठ निर्माण करणे आणि वस्तू व सेवा यांची विक्री करणे होय.
4. **प्रो. ब्रोकोमिल्लेनोव्हिक यांच्या मते :** भांडवल वस्तू, तंत्रज्ञान, विचार आणि लोक यांचा (जगाच्या विविध भागात) मुक्त संचार म्हणजे जागतिकीकरण. यापैकी 'लोक' हा घटक वगळला गेल्यास ते जागतिकीकरण निरंतर न ठरता अपूर्ण ठरेल.
5. **जागतिक बँकेच्या दृष्टीकोनातून :** जागतिकीकरण म्हणजे,
 - उपभोग्य वस्तूंसह सर्व वस्तूंच्या आयातीवरील निर्बंध हळूहळू कमी करणे.
 - आयातीचे दर / कर कमी करणे.
 - सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचे खाजगीकरण करणे.

वरील सर्व व्याख्यांवरून जागतिकीकरणाची पुढील वैशिष्ट्ये स्पष्ट होतात.

1. विविध देशांमध्ये वस्तू व सेवांचा व्यापार होतो तो मुक्तपणे होण्यासाठी व्यापारावरील विविध बंधने कमी करत जाणे.
2. भांडवल व विकास घटकाचे मुक्त संचरण होण्यासाठी वातावरण निर्माण करणे.
3. आधुनिकीकरणासाठी आवश्यक असलेल्या तंत्रज्ञानाच्या आदानप्रदानात सहजता आणणे.
4. मानवी भांडवल किंवा श्रम हा घटकही मुक्तपणे देशोदेशी जाऊ शकेल असे वातावरण निर्माण करणे.

जागतिकीकरणाची संकल्पना ही असे सांगते की, विविध देशांनी जागतिक व्यापार संघटनेच्या परिघामध्ये एकत्र करावे. परंतु व्यावहारिक चित्र पूर्णपणे वेगळे आहे. वस्तू व सेवा, भांडवल व तंत्रज्ञान एका देशातून दुसऱ्या देशात सहजपणे जात आहेत. पण ते पाठविण्याची क्षमता विकसनशील देशांमध्ये नसून विकसित देशांमध्ये आहे. त्यामुळे व्यावहारिक अर्थाने जागतिकीकरण म्हणजे भारतासारख्या देशांनी अमेरिकेसारख्या देशांमधील वस्तू, भांडवल व तंत्रज्ञान यांच्या आयातीसाठी दरवाजे खुले करणे होय. दुसऱ्या बाजूला, विकसनशील देशांजवळ श्रम हा जो मुबलक घटक आहे, त्याचे मुक्त आवागमन विकसित देशांना मंजूर नाही, ते त्यावर निर्बंध लावू शकतात. ब्रॉको मिलेनोव्हिक यांनी म्हटलेले हे 'अपूर्ण जागतिकीकरण' आता रूढ झाले असून त्याचा मुख्य फायदा घेऊन किंवा सोयीस्कर अर्थ लावून हे देश आपल्या वस्तू, भांडवल व तंत्रज्ञान इतरांना पाठवित आहेत. जागतिक पातळीवर शोषणाचे हे नवे रूप आहे.

जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीक्षेत्रावरील परिणाम :

भारतासारख्या देशात शेतीचे महत्त्व कमी होत नाही कारण तिच्यामध्ये गुंतलेला बहुसंख्य लोकांच्या जीवनाचा व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा आधार शेती हाच असतो. जागतिकीकरणातील विदेशी गुंतवणुक, आयातीमधील आधुनिक वस्तू, अत्याधुनिक तंत्रज्ञान

इत्यादी घटकांचा व शेतीप्रधान ग्रामीण अर्थव्यवस्था यांचा संबंध असण्याचे काही कारण नाही असे वाटते. परंतु वस्तुस्थिती मात्र विरुद्ध आहे. विकसनशील अर्थव्यवस्थेमध्ये बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा मुक्त संचार (कारण जागतिकीकरणाचे नियम व अटी) 1985 नंतरचा असला तरी सुरुवात मात्र 1970 च्या दशकातील शेतीच्या आधुनिक तंत्रज्ञानात आढळतो. या हरितक्रांतीच्या निमित्ताने 'अॅग्रो बिझनेस' असे गोंडस नाव घेऊन या कंपन्यांनी विकसनशील देशांच्या ग्रामीण भागात प्रवेश केला. खते, बियाणे, पीक संरक्षणाचे उपाय यासारख्या बाबतीत बराचसा स्वावलंबी असलेला शेतकरी या कंपन्यांच्या आधीन झाला. रासायनिक खते, संशोधित बियाणे, विविध किटकनाशके यांचा वेगाने प्रसार होत असतानाच शेतकऱ्यांचे परावलंबीत्व वाढत गेले. पुढील काळात या घटकांवरील खर्च वाढत गेला. पण पिकांच्या उत्पादकतेत (मुख्यतः गहू, धान, कापूस) अपेक्षित असणारी वाढ मंद होत गेली. आता परिस्थिती अशी आहे की, शेतीचे स्वावलंबी परंपरागत तंत्र बाजूला पडले, पण नवीन तंत्राचा प्रभाव ओझरत असताना खर्चात मात्र वाढ झाली आहे. वर्षानुवर्षे ही स्थिती राहिल्याने शेतकरी आत्महत्यांकडे वळत आहेत. हरितक्रांतीच्या माध्यमातून आलेल्या या अनुवंशिय साम्राज्यवादाने मुख्यतः पर्जन्यपोषित शेतीला अकिफायतशीर केले आहे. जागतिकीकरणामुळे शेतकऱ्यांपुढे अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

1) शेतीच्या उत्पादन खर्चात वाढ :

शेतीच्या उत्पादन तंत्रात बदल झाला आहे. सिंचन, सुधारित बियाणे, रासायनिक खते, कीटक-नाशके, आधुनिक अवजारे हे शेतीमधील खर्चाचे आवश्यक घटक झाले असून त्यांचा खर्च सतत वाढतो आहे. विशेष म्हणजे या घटकांचे उत्पादन किंवा तंत्रज्ञान बऱ्याच प्रमाणात विदेशी कंपन्यांच्या हाती आहे. सुरुवातीच्या काळात या घटकांमुळे मोजक्या पिकांची उत्पादकता वाढली. परंतु पुढे मात्र उत्पादकतेची वाढ मंद होत गेली. याचवेळी नैसर्गिक प्रकोपांमुळे होणारे नुकसान वाढते आहे. म्हणजे अनिश्चित उत्पादन व उत्पन्न असताना खर्च मात्र वाढत असून शेती अकिफायतशीर होऊन शेतकऱ्याची आर्थिक परिस्थिती खालावली आहे.

2) शेतजमिनीचा पर्यायी वापर :

जागतिकीकरणामुळे मोठमोठ्या कंपन्या शेतीमध्ये प्रवेश करीत आहेत. सेझ, करार-शेती, निगम शेती अशा विविध रूपांनी बहुराष्ट्रीय कंपन्या विकसनशील देशांच्या ग्रामीण क्षेत्रात स्वार्थासाठी प्रवेश करीत आहेत. जमिनीची मालकी पाण्यासोबत तिचा कस जाण्याचीही शक्यता वाढली आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे उपलब्ध शेतजमीन पर्यायी उपयोगांकडे वळविली तर त्याचे अतिशय गंभीर परिणाम ग्रामीण क्षेत्रावर होतील. देशाच्या विकासाची गरज म्हणून (निवासी जागा, रस्ते, शाळा, दवाखाने, इत्यादी) आधीच शहरांजवळची शेतजमीन बिगर-शेती कामाकडे वळविली जात आहे व त्याला पर्यायही नाही. परंतु 'निर्यातमार्गी विकास' या नावाखाली देशी व विदेशी कंपन्यांना हजारो हेक्टर शेतजमीन सरकारच देत आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांसहित शेतीलाच संपविण्याची शक्यता जास्त वाटते.

3) दारिद्र्यात वाढ :

जागतिकीकरणामुळे दारिद्र्यात वाढ होण्याची शक्यता निर्माण झाली. जागतिकीकरण म्हणजे विकसनशील देशांचा वेगाने विकास असे म्हटले जाते. ही गोष्ट मर्यादित अर्थाने शहरी भागाला असू शकते कारण जागतिकीकरणामुळे शहरी भागात चंगळवाद आला, उच्चशिक्षित मध्यमवर्गाला आकर्षक 'पॅकेज' चा रोजगार मिळून त्यांची राहणी उंचावली नवश्रीमंत मध्यम वर्गासाठी संधीचे दरवाजे उघडले आहेत. परंतु बहुसंख्य अशा शेतकऱ्यांना व सामान्य वर्गाला काय दिले हा प्रश्न निर्माण होतो. 1983 ते 1993 या काळात दारिद्र्यरेषेखालील जनतेचे प्रमाण 36 टक्के वरून 26 टक्के वर आले. प्रत्यक्षात मात्र इ.स. 2000 मध्ये अनुसूचित जातीचे 36 टक्के लोक, तर अनुसूचित जमातीचे 44 टक्के लोक दारिद्र्यरेषेखाली होते.

4) शेतमालाच्या निर्यातीचा प्रश्न :

जागतिकीकरणामुळे आयात निर्बंध अतिशय शिथील झाले असून त्याचा फायदा विकसनशील देशातील शेतमाल निर्यातीला होईल असे म्हटले गेले. प्रत्यक्षात जागतिक व्यापाराची सूत्रे (विकसित देशांचे वर्चस्व असलेल्या) जागतिक व्यापार संघटनेच्या हाती एकवटलेली आहेत. जागतिक व्यापार संघटनेने अनुदानामध्ये जे नियम आहेत ते विकसित देशच डावलत आहेत. स्वतःच्या शेतीचा फायदा (व इतरांचे नुकसान) करीत आहेत. पिवळ्या खणातील जी अनुदाने अतिरिक्त असल्यामुळे रद्द करणे अपेक्षित होते. ती अनुदाने अमेरिका व युरोपीय देशांनी हिरव्या खणात दाखविण्यास सुरू केले आणि त्यात वाढसुद्धा केली. त्यामुळे तेथील शेतकरी स्वतःचा माल स्वस्त दराने निर्यात करू लागला आणि जागतिक बाजारात शेतमालाच्या किंमती कोसळल्या. अशा परिस्थितीत विकसनशील देशांमधील शेतकऱ्यांना शेतमालाची निर्यात करणे अशक्य आहे. विकसित देशांमधील शेतकऱ्यांना अनुदानाचा भक्कम पाठिंबा असल्याने ते शेतमालाच्या निर्यातीत पुढे आहेत आणि त्यांच्या मानाने कमी अनुदाने मिळणारा इतर शेतकरी मात्र स्पर्धेमध्ये मागे पडत आहे.

5) बौद्धिक संपदा आणि शेती :

निरनिराळ्या देशांमध्ये जागतिक व्यापार संघटनेच्या करारानुसार बौद्धिक संपदा अधिकाराचे कायदे अस्तित्वात आहेत. त्यांचा संबंध मुख्यतः औषध निर्माण आणि शेती यांच्याशी आहे. या क्षेत्रांमध्ये जो कोणी बौद्धिक श्रम खर्च करून एखादे उपयुक्त संशोधन करेल त्याला त्या वस्तूचे एकस्व म्हणजे पेटंट प्राप्त होते. अर्थात ती क्रिया किंवा वस्तू जर इतरांना वापरावयाची असेल तर त्या एकस्वधारकाला स्वामित्वधन द्यावे लागते. शेती किंवा औषधी निर्माण क्षेत्रातील संशोधन हे अतिशय खर्चिक असल्याने बहुराष्ट्रीय कंपन्याच ते करू लागल्यात व त्याचा वापर करण्यासाठी रॉयल्टीच्या रूपाने करोडो रुपये त्यांना द्यावे लागत आहेत. विकसनशील देशांमध्ये शेतकरी अनेक वर्षांपासून आपल्या भौगोलिक परिस्थितीशी जुळणारे पिके घेत आहेत व तसे जैवविविधता पूरक स्थानिक वाण विकसित करीत आहेत. सर्वसाधारण शेतकऱ्याला कायद्याची जाणीव नसल्याने ते या वाणाची नोंदणी करण्याच्या भानगडीत पडत नाहीत. पण हेच वाण मोठ्या कंपन्यांनी घेऊन त्याचे पेटंट घेतले तर शेतकऱ्यांच्या अधिकारावर गदा येत आहे. शेतकऱ्यांना कंपनीचे पेटंट घेतलेले बियाणे वापरण्याशिवाय पर्याय न राहिल्याने ते पूर्णपणे परावलंबी झाले आहेत.

जागतिकीकरणाच्या रूपाने विकसनशील देशांमधील शेतीपुढे आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेपुढे फार मोठे आव्हान निर्माण झाले आहे. शेतीचा उत्पादन खर्च वाढल्यामुळे शेती अकिफायतशीर ठरते आहे. परंपरागत तंत्र व ज्ञानाकडे वळायचे म्हटले तर बौद्धिक संपदा अधिकाराचे बंधन आहे. शेतमालाच्या निर्यातीत वाढ करायची तर विकसित देशांच्या विषम स्पर्धेला तोंड द्यावे लागते. आता तर मोठमोठ्या देशी-विदेशी कंपन्या शेतजमीन आणि पाणी बळकावण्यासाठी पुढे सरसावल्या आहेत. त्यामुळे भारतीय शेती व शेतकरी अडचणीत आला आहे.

जागतिकीकरणानंतर भारतीय कृषीक्षेत्र :

1991 मध्ये भारताने नवीन आर्थिक धोरणांचा म्हणजे जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरण या संकल्पनांचा स्वीकार केला. भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिकीकरणाकडे खेचली गेली. जागतिकीकरण भारतीय शेतीला वरदान ठरेल, जागतिकीकरणामुळे कृषी उत्पादनात वाढ होईल. भारताच्या एकूण निर्यातीत कृषी व कृषीशी संबंधित क्षेत्राचा वाटा वाढेल अशी अपेक्षा होती पण ही अपेक्षा फोल ठरली.

भारतीय अर्थव्यवस्थेने जागतिकीकरणाचा स्वीकार केल्यानंतर आपल्या अर्थव्यवस्थेत बदल केले. आयातीवरील संख्यात्मक निर्बंध दूर करण्यासाठी भारताने 1996 पासून आयातीवरील निर्बंध उठविण्यात आले. त्यानंतर 1996-97 मध्ये 488, 1997-98 मध्ये 381, 1998-99 मध्ये 894 याप्रमाणे 1763 वस्तूंच्या आयातीवरील निर्बंध उठविण्यात येऊन या वस्तूंची आयात खुली करण्यात आली. त्याचप्रमाणे परकीय भांडवलात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना मुक्त प्रवेश देण्यात येऊ लागला. शेती अनुदानावरील कपात करण्यात आली, परंतु या बदलाचे शेतीवर विपरित परिणाम होत आहेत. जागतिकीकरणामुळे भारतीय शेती भरडला जात आहे. भारतीय शेती संकटात आली आहे. जागतिकीकरणानंतर भारतीय शेतीची स्थिती खालीलप्रमाणे आहे.

1) बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा शिरकाव :

जागतिकीकरणामुळे अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्या भारतीय बाजारपेठेत उतरल्या आहेत. अमेरिकेतील कॉन्टिनेन्टल ग्रेन आणि युरोपमधील मोठ्या कंपन्या अशा एकूण पाच कंपन्यांच्या हाती जगातला 80 टक्के धान्यबाजार आहे. या कंपन्यांची आर्थिक ताकद प्रचंड आहे. या बहुराष्ट्रीय कंपन्या शेतकऱ्यांशी करार करून त्या कंत्राटी पद्धतीने शेती करत आहेत. स्वदेशी कंपन्यांना बहुराष्ट्रीय कंपन्यांशी स्पर्धा करावी लागत आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा प्रवेश शेतीच्या दृष्टीने घातक ठरत आहेत. कारण बी-बियाण्यांचे उत्पादन व विक्री बहुराष्ट्रीय कंपन्या करत आहेत. एवढेच नाही तर भारतीय बियाणांवर पेटंट मिळवून ते शेतकऱ्यांना जास्त किंमतीला विकत आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांना बी-बियाण्यांवर फार मोठा खर्च करावा लागत आहे. तसेच धान्य बाजारातही बहुराष्ट्रीय कंपन्या उतरत आहेत.

2) शेतकी अनुदानातील कपात :

डॅकेल प्रस्तावानुसार विकसित देशांनी अनुदानात 20 टक्के तर विकसनशील देशांनी 13.33 टक्के कपात करावयाची आहेत. त्यानुसार भारताने अनुदान कपात केली. केंद्रसरकारने 1991 नंतर पाणी, खते, वीज, इ. करिता शेतकऱ्यांना दिली जाणारे अनुदाने कमी केली आहेत. परंतु विकसित देश जागतिक व्यापार संघटनेच्या नियमांचे पालन न करता अनेक मार्गांनी शेतीक्षेत्राला मोठ्या प्रमाणावर कर्जपुरवठा करीत आहेत. खालील तक्त्यात विकसित देशांमध्ये शेतीक्षेत्राला देण्यात येणारी अनुदाने दर्शविली आहेत.

तक्ता क्र. 1 विकसित देशांतर्फे देण्यात येणारी अनुदाने

देश	एकूण कृषी उत्पादनाच्या प्रमाणात (टक्के)
जपान	72.5 टक्के
कोलंबिया	54.0 टक्के
दक्षिण कोरीया	61.0 टक्के
युरोप	37.0 टक्के
चीन	34.0 टक्के
अमेरीका	29.0 टक्के
भारत	03.0 टक्के

वरील तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, जगातील इतर देश शेतीला देत असलेली अनुदाने व भारत शेतीला देत असलेले अनुदान यात खूपच तफावत आहे. भारताकडून शेतीसाठी फक्त 3 टक्के अनुदान दिले जाते. वास्तविक भारतीय शेतीला अनुदानाची नितांत गरज आहे. भारतातील जवळजवळ 62 टक्के लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. शेतकऱ्यांमधील 80 टक्के शेतकरी छोटे व मध्यम आहेत. त्यांचे उत्पन्न कमी असल्यामुळे ते शेतीत योग्य त्या सुधारणा करू शकत नाही. जागतिकीकरणाच्या या वाऱ्यात छोटे शेतकरी कोलमडून पडले आहेत.

3) भारतीय शेतीच्या विकासाचा सरासरी वार्षिक वाढीचा दर :

जागतिकीकरणानंतर भारतीय शेतीच्या विकासाच्या सर्वसाधारण दरात वेगाने घट झाल्याचे दिसून येते. खालील तक्त्यात भारतीय शेतीचा विकासाचा सरासरी वार्षिक वाढीचा दर दर्शविला आहे.

तक्ता क्र. 2 भारतीय शेतीच्या विकासाचा सरासरी वार्षिक वाढीचा दर

पंचवार्षिक योजना	सरासरी वार्षिक वाढीचा दर (टक्के)
सातवी योजना (1985-90)	3.2 टक्के
वार्षिक योजना (1990-92)	1.3 टक्के
आठवी योजना (1992-97)	4.7 टक्के
नववी योजना (1997-2002)	2.1 टक्के
(2004-05)	1.1 टक्के

जागतिकीकरणानंतर भारतीय शेतीच्या विकासाच्या दरात सातत्याने घट होताना दिसते. जागतिकीकरणाच्या पूर्वी 1985-90 या काळात भारतीय शेतीचा सरासरी वार्षिक वाढीचा दर 3.2 टक्के होता. तो दर जागतिकीकरणाच्या सुरुवातीच्या काळात म्हणजे 1990-92 या काळात 1.3 टक्के झाला. आठव्या योजनेत म्हणजेच 1992-97 या काळात हा दर वाढून 4.7 टक्के इतका झाला. त्यानंतरच्या काळात मात्र हा दर घसरू लागला. नवव्या योजनेच्या काळात म्हणजे 1997-02 या काळात तो 2.1 टक्के झाला. 2004-05 मध्ये हा दर आणखी कमी होऊन 1.1 टक्के झाला.

4) अन्नधान्य उत्पादनवाढीचा घटता दर :

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारत सरकारने शेतीविकासाच्या दृष्टीने विविध कार्यक्रम राबविले त्यामुळे अन्नधान्याच्या उत्पादनात वाढ झाली. परंतु सरासरी अन्नधान्य उत्पादन वाढीचा दर घटत आहे. खालील तक्त्यात अन्नधान्य उत्पादनवाढीचा सरासरी दर दाखविण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. 3 अन्नधान्य उत्पादनवाढीचा सरासरी दर

काळ	सरासरी दर (टक्के)
1949-50 ते 1964-65	2.93 टक्के
1967-68 ते 1969-70	2.74 टक्के
1970-71 ते 1979-80	2.08 टक्के
1980-81 ते 1989-90	3.54 टक्के
1990-91 ते 1997-98	1.66 टक्के
1998-99 ते 2001-02	1.00 टक्के

(स्रोत : जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने, प्रा. जगन कराडे)

वरील तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, 1949-50 ते 1964-65 या काळात अन्नधान्य उत्पादनवाढीचा सरासरी दर 2.93 टक्के होता. तो 1967-68 ते 1969-70 या काळात कमी होऊन 2.74 टक्के झाला. 1970-71 ते 1979-80 या काळात त्यात पुन्हा घट होऊन तो 2.08 टक्के झाला. 1980-81 ते 1989-90 या काळात त्यात वाढ होऊन तो 3.54 टक्के झाला. 1990-91 ते 1997-98 या काळात तो 1.66 टक्के झाला. 1998-99 ते 2001-02 या काळात या दरात पुन्हा घट होऊन 1 टक्के झाला.

थोडक्यात जागतिकीकरणामुळे उत्पादन वाढीच्या संदर्भात गंभीर प्रश्न निर्माण झाले आहेत. जागतिकीकरणामुळे पीक संरचनेत बदल झाले आहेत. शेतकरी अन्नधान्याच्या उत्पादनापेक्षा व्यापारी पिकांकडे वळले आहेत. त्यामुळे अन्नधान्याच्या उत्पादनात घट होत आहे.

5) अन्न सुरक्षिततेचा प्रश्न :

जागतिकीकरणामुळे अन्नधान्याचे उत्पादन घटत आहे आणि व्यापारी पिकांचे उत्पादन वाढत आहे. पीकरचनेतील या बदलामुळे भारतात अन्नसुरक्षिततेचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. भारतात वाढत्या लोकसंख्येची समस्या आहे. परंतु वाढत्या लोकसंख्येच्या तुलनेत अन्नधान्यात वाढ होत नाही. त्यातून अन्नधान्याची मागणी व पुरवठा यात असंतुलन निर्माण होऊन भाववाढीची परिस्थिती निर्माण होत आहे. अन्नधान्याची गरज पूर्ण करण्यासाठी अन्नधान्याची आयात करावी लागते व त्यामुळे व्यवहारतोलावर ताण पडतो.

6) प्रमुख पिकांच्या उत्पादन वाढीच्या दरात घट :

जागतिकीकरणानंतर गहू, तांदूळ, डाळी, भरडधान्ये, अन्नधान्ये, बिगर अन्नधान्य यांच्या उत्पादनवाढीचा दर घटलेला दिसून येतो. खालील तक्त्यात प्रमुख पिकांच्या उत्पादन वाढीचा दर दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. 4 प्रमुख पिकांच्या उत्पादन वाढीचा दर (टक्केवारी)

पिके	1980-81 ते 1990-91	1990-91 ते 2000-01
तांदूळ	3.56	1.74
गहू	3.57	3.27
भरडधान्ये	0.4	0.54
डाळी	1.52	0.04
बिगर अन्नधान्य	3.77	2.41
एकूण पिके	3.19	1.96

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की 1980-81 ते 1990-91 या काळात सर्व पिकांचा उत्पादन वाढीचा दर 3.19 होता. तो जागतिकीकरणानंतर म्हणजे 1990-91 ते 2000-01 या काळात 1.96 टक्के झाला. 1980-81 ते 1990-91 या काळात तांदळाच्या उत्पादन वाढीचा दर 3.56 टक्के होता तो 1990-91 ते 2000-01 या काळात 1.74 टक्के झाला. गहूच्या उत्पादनवाढीचा दर 3.57 टक्के वरून 3.27 पर्यंत कमी झाला. तर डाळीच्या उत्पादनवाढीचा दर 1.52 टक्के वरून 0.04 टक्के पर्यंत कमी झाला. यावरून डाळीच्या उत्पादनात खूपच घट झाली असे दिसते. बिगर अन्नधान्य म्हणजेच अन्नधान्येतर पिकांच्या उत्पादन वाढीचा दर जागतिकीकरणानंतर कमी झाला आहे. 1980-81 ते 1990-91 या काळात बिगर अन्नधान्याचे उत्पादन 3.77 टक्के होते ते 1990-91 ते 2000-01 या काळात कमी होऊन 2.41 टक्के झाले.

7) कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारीत वाढ :

कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारीत जागतिकीकरणामुळे वाढ होत आहे. खालील तक्त्यात बेरोजगारीची स्थिती दर्शविण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. 5 कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारांची संख्या (1973-74 ते 1999-2000)

वर्ष	1973-74	1977-78	1983-84	1987-88	1993-94	1999-00
बेरोजगारांची संख्या (दशलक्षात)	3.98	7.14	5.95	9.14	7.49	9.15

नॅशनल सॅम्पल सर्व्हेच्या पाहणीत असे आढळून आले की 1973-74 मध्ये भारतीय कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारांची संख्या 3.98 दशलक्ष होती. ती 1993-94 मध्ये 7.49 दशलक्ष झाली, तर 1999-2000 मध्ये 9.15 दशलक्ष झाली. यावरून 1990 नंतर कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारीत वाढ झाल्याचे दिसून येते. जागतिकीकरणानंतर कृषी क्षेत्रातील रोजगारवाढीचा दर निश्चित कमी झाला आहे.

8) शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या :

एकीकडे वाढता वीजदर, खते, रसायने, कीटकनाशके, बी-बियाणे यांच्या वाढत्या किंमती, कर्ज मिळण्यातील अडचणी, अनुदानातील कपात यामुळे भारतीय शेतकरी भरडला जात आहे. जागतिक संघटनांवर विकसित देशांचे वर्चस्व असल्यामुळे विकसनशील देशांच्या शेतीवर विपरीत परिणाम होत आहे. भारतीय शेतकरी जागतिक बाजारपेठेतील अमानुष स्पर्धेला बळी पडत आहे. 1997 ते 2007 या काळात 1,82,926 भारतीय शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. यावरून आत्महत्येची भीषणता कळते.

जागतिक व्यापार संघटनेचे भारताचे सदस्यत्व स्वीकारल्यामुळे भारतीय शेतीचा विकास होईल, शेती उत्पादनाची निर्यात वाढेल, विविध वस्तूंच्या किंमतीवर मिळणारी सूट कमी होईल किंवा बंद होईल. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय बाजारात कृषीमालाच्या किंमती वाढतील, कृषीमालाच्या किंमती वाढल्यामुळे शेतकऱ्यांना नफा जास्त मिळून त्यांचा फायदा होईल अशी अपेक्षा होती. परंतु असा अनुभव आला की, भारताच्या जागतिक व्यापारात फारशी वाढ झाली नाही.

संदर्भ :

1. कृषी अर्थशास्त्र, डॉ. वसुधा पुरोहित
2. भारतीय अर्थव्यवस्था, दत्त, रूद्र आणि के. पी. एम. सुंदरम, 2006.
3. कोळंबे रंजन, भारतीय अर्थव्यवस्था, 2011.
4. अकरावीचे अर्थशास्त्र, 2006.
5. भारतीय अर्थव्यवस्था, डॉ. सुखदेव खंदारे.

जागतिकीकरणापूर्वीचे व जागतिकीकरणानंतरचे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे विविध विकास दर

डॉ. प्रमोद बालाजीराव बेरळीकर

सहयोगी प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
व्यंकटेश महाजन वरिष्ठ महाविद्यालय,
उस्मानाबाद

डॉ. तुकाराम लिंबाजी बारबोले

सहयोगी प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
तुळजाभवानी महाविद्यालय, तुळजापूर

प्रस्तावना :-

सर्वसाधारणपणे १९९० च्या सुमारास भारतीय अर्थव्यवस्था अभूतपूर्व आर्थिक पेचप्रसांगतुन जात होती. भारताचा आर्थिक अभिवृद्धीचा दर लक्षणीय प्रमाणात खालावलेला होता. सन १९९१-१९९२ या काळात भारताचा अभिवृद्धीदर १.५ इतकाच हाता. उलट परिस्थिती भाववाढीच्या दराची होती भाववाढीचा दर १६.७% होता. परकीय गंगाजळीचा साठा दोन आठवडे व्यापाराला पुरेल इतका म्हणजे केवळ १ अब्ज डॉलर्स इतका होता. संपूर्ण अर्थव्यवस्था कुंठीत सापडलेली होती. तत्कालीन कालखंडात अर्थव्यवस्थेला संकटातून वाचवण्यासाठी २४ जूलै १९९१ मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान श्री पी.व्ही.नरसिंहराव सरकारने नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारले या नवीन आर्थिक धोरणात खाजगीकरण, उदारीकरण (शिथलीकरण) व जागतिकीकरणाचा समावेश होतो.

जागतिकीकरण म्हणजे स्थानिक वस्तूंची किंवा घडामोडींची जागतिक स्तरावर स्थानांतरणाची प्रक्रिया ह्या संज्ञेचा उपयोग बहुध आर्थिक जागतिकीकरणाच्या संदर्भात केला जातो. यात व्यापार, विदेशी थेट गुंतवणूक, भांडवल प्रवाह, प्रवास आणि तंत्रज्ञान यांच्या प्रसाराच्या माध्यमाने राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांसाठी खुले केले जाते. सन १९९० च्या सुमारास जागतिकीकरणाला सुरुवात झाली ह्या काळात देशावरचे विदेशी कर्ज एवढे वाढले होते की जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी ह्या संघटनांनी भारताला आणखी कर्ज देणे नाकारले व कर्ज मिळवण्यासाठी भारतावर काही अटी लादल्या. ह्या अटीत आर्थिक सुधारणा स्वीकारल्या जात जागतिकीकरणासोबत उदारीकरण व खाजगीकरण ह्यांचा पण समावेश होतो. याना एकत्रित रित्या खा.ऊ.जा.धोरण म्हणतात.

गृहीतके :- अभ्यास विषमाला अनुसरून काही गृहितके निश्चित केलेली आहेत.

- १) जागतिकीकरणानंतर स्थूल देशी उत्पन्नाच्या दरात वाढ होत आहे.
- २) जागतिकीकरणानंतर निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्नाचा दर वाढत आहे.
- ३) जागतिकीकरणानंतर निव्वळ दरडोई उत्पन्नाचा दर वाढत आहे.

संशोधन पद्धती व संशोधन साधने :-

विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धती वापरलेली आहे. व द्वितीयक साधन सामग्रीचा वापर केला आहे. संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके भारत सरकारच्या आर्थिक सर्वेक्षण २०१७-१८ वापर लिखाणासाठी केला आहे.

तक्ता क्रमांक १

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा स्थूल देशी उत्पन्न निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न व निव्वळ दरडोई उत्पन्न वृद्धीचा दर
(स्थित किंमतीनुसार २००४-०५)

वर्ष	स्थूल देशीउत्पन्न दर	निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न दर	निव्वळ दरडोई उत्पन्न दर
१९७८-७९	५.७	५.९	३.६
७९-८०	-५.१	-५.९	-८.२
८०-८१	६.८	६.९	४.५
८१-८२	५.९	५.९	३.९
८२-८३	३.२	३.०	०.६
८३-८४	७.३	७.५	५.३
८४-८५	३.७	३.४	१.१
८५-८६	५.३	५.२	२.९
८६-८७	४.७	४.६	२.४
८७-८८	३.८	३.५	१.२
८८-८९	९.४	९.८	७.५
८९-९०	५.९	५.९	३.७
सरासरी	४.४०	४.६४	२.३७

आधार : आर्थिक सर्वेक्षण २०१७-१८

वरील तालीकेत नवीन आर्थिक धोरणापूर्वी (२००४-०५) सीरीज नुसार आकडे दिलेले आहे. सन १९७८-७९ ते १९८९-९० या काळात स्थूल देशी उत्पन्न वाढीचा दर ४.४० होता. तर निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा दर या काळातील ४.६४ होता. व दरडोई निव्वळ उत्पन्न वाढीचा दर २.३७ होता.

तक्ता क्रमांक २

**भारतीय अर्थव्यवस्थेचा स्थूल देशी उत्पन्न निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न व निव्वळ दरडोई उत्पन्न वृद्धीचा दर
(स्थित किंमतीनुसार २००४-०५)**

वर्ष	स्थूल देशीउत्पन्न दर	निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न दर	निव्वळ दरडोई उत्पन्न दर
१९९०-९१	५.३	५.२	३.१
१९९१-९२	१.०	०.४	१.५
१९९२-९३	५.५	५.५	३.६
१९९३-९४	४.९	५.००	२.६
१९९४-९५	६.७	६.७	४.६
१९९५-९६	७.६	७.७	५.६
१९९६-९७	७.७	७.८	५.७
१९९७-९८	४.२	३.९	१.९
१९९८-९९	६.२	६.१	४.१
१९९९-००	८.८	८.९	७.०
सरासरी	५.७९	४.७९	३.६७

आधार : आर्थिक सर्वेक्षण २०१७-१८

वरील तालीकेत नवीन आर्थिक धोरणानंतर (२००४-०५) च्या सीरीज नुसार आकडे दिलेले आहे. सन १९९०-९१ ते १९९९-०० या काळात स्थूल देशी उत्पन्न वाढीचा वृद्धीदर ५.७९ होता. तर निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा दर ४.७६ होता. व निव्वळ दरडोई उत्पन्न वाढीचा दर ३.६७ होता. म्हणजे १९८०-९० च्या दशकापेक्षा १९९०-९१ च्या १९०-०० या दशकात स्थूल देशी उत्पन्न दर, निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा दर व निव्वळ दरडोई उत्पन्न वाढीच्या दरात वाढत झालेली आहे.

तक्ता क्रमांक ३

**भारतीय अर्थव्यवस्थेचा स्थूल देशी उत्पन्न निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न व निव्वळ दरडोई उत्पन्न वृद्धीचा दर
(स्थित किंमतीनुसार २००४-०५)**

वर्ष	स्थूल देशीउत्पन्न दर	निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न दर	निव्वळ दरडोई उत्पन्न दर
२०००-०१	३.६	३.२	१.४
२००१-०२	५.०	४.८	२.७
२००२-०३	३.९	३.८	२.२
२००३-०४	७.९	८.०	६.४
२००४-०५	७.९	७.७	६.०
२००५-०६	९.३	९.२	७.५
२००६-०७	९.२	९.१	७.६
२००७-०८	१०.२	१०.१	८.६
२००८-०९	३.७	३.०	१.६
२००९-१०	८.५	८.१	६.७
२०१०-११	९.८	९.८	८.३
२०११-१२	६.९	६.५	५.१
सरासरी	७.१५	६.९४	५.३४

आधार : आर्थिक सर्वेक्षण २०१७-१८

वरील तक्ता क्रमांक ३ मध्ये सन २००१ ते २०११-१२ पर्यंत स्थूल देशी उत्पन्न दर, निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा दर व निव्वळ दरडोई उत्पन्न वाढीचा दर दर्शविलेला आहे. या काळातील स्थूल देशी उत्पन्न दर ७.१५ एवढा तर निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा दर ६.९४ व निव्वळ दरडोई उत्पन्न वाढीचा दर ५.३४ होता. वरील तालीके वरून स्पष्ट होते की १९८०-९० च्या दशकापेक्षा १९९०-९१ ते १९९९-२००० या दशकात व १९९९-०० या दशकापेक्षा २०००-०१ ते २०११-१२ या कालावधीत स्थूल देशी उत्पन्न दर, निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा दर व निव्वळ दरडोई उत्पन्न वाढीचा दर वाढलेला आहे.

तक्ता क्रमांक ४

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा स्थूल देशी उत्पन्न निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न व निव्वळ दरडोई उत्पन्न वृद्धीचा दर
(स्थित किंमतीनुसार २०११-१२)

	स्थूल देशीउत्पन्न दर	निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न दर	निव्वळ दरडोई उत्पन्न दर
२०१२-१३	५.१	४.५	३.३
२०१३-१४	६.३	६.०	४.६
२०१४-१५	७.६	७.६	६.३
२०१५-१६	८.०	८.१	६.८
२०१६-१७	७.०	७.१	५.७
२०१७-१८	६.६	६.७	५.३
सरासरी	६.७६	६.६६	५.३३

आधार : आर्थिक सर्वेक्षण २०१७-१८

वरील तक्ता क्रमांक ४ मध्ये सन २०११-१२ च्या सीरीजनुसार स्थूल देशी उत्पन्न दर, निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा दर व निव्वळदरडोई उत्पन्न वाढीचा दर दर्शविलेला आहे. सन २०१३-१४ ते २०१७-१८ या कालावधीतील स्थूल देशी उत्पन्नदर ६.७६ तर सरासरी निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा दर ६.६६ व सरासरी निव्वळ दरडोई उत्पन्न वाढीचा दर ५.३३ होता.

तक्ता क्रमांक ५

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा स्थूल देशी उत्पन्न निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न व निव्वळ दरडोई उत्पन्न वृद्धीचा दर

कालखंड	स्थूल देशीउत्पन्न वाढीचादर	निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचादर	निव्वळ दरडोई उत्पन्न वाढीचादर
१९७८-७९ ते १९८९-९० (२००४-०५ सीरीजनुसार)	४.४०	४.६४	२.३७
१९९०-९१ ते १९९९-०० (२००४-०५ सीरीजनुसार)	५.७९	४.७६	३.६७
२०००-०१ ते २०११-१२ (२००४-०५ च्या सीरीजनुसार)	७.१५	६.९४	५.३४
२०१२-१३ ते २०१७-१८ (२०११-१२ च्या सीरीजनुसार)	६.७६	६.६६	५.३३

आधार : आर्थिक सर्वेक्षण २०१७-१८

वरील तालीकेवरून हे स्पष्ट होते की जागतीकीकरणानंतर स्थूल देशी उत्पन्न वाढीचा दर, निव्वळ उत्पन्न वाढीचा दर व निव्वळ दरडोई उत्पन्न वाढीचा दरात वाढ झालेली आहे.

शोध निबंधाचे निष्कर्षी :-

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे निष्कर्ष पुढील प्रमाणे आहेत.

- जागतीकीकरणानंतर स्थूल देशी उत्पन्नाच्या दरात वाढ झालेली आहे. सन १९७८-७९ ते १९८९-९० या काळात स्थूल देशी उत्पन्न वाढीचा दर ४.४० तर १९९०-९१ ते १९९९-०० या काळात तो ५.७९ व २०००-०१ ते २०११-१२ या काळात तो ७.१५ वर पोहोचला व २०१२-१३ ते २०१७-१८ या काळात तो ६.७६ आला. म्हणजे स्थूल देशी उत्पन्नाचा दरात वाढ झालेली आहे.
- जागतीकीकरणानंतर निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीच्या दरात वाढ झालेली आहे. सन १९७८-७९ ते १९८९-९० या काळात निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा दर ४.६४ तर १९९०-९१ ते १९९९-०० या काळात तो ४.७६ व २०००-०१ ते २०११-१२ या काळात ६.९४ वर पोहोचला व २०१२-१३ ते २०१७-१८ या काळात तो ६.६६ वर पोहोचला जागतीकीकरणानंतर निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा दर वाढला आहे.
- जागतीकीकरणानंतर निव्वळ दरडोई उत्पन्न वाढीचा दर वाढला आहे. सन १९७८-७९ ते १९८९-९० या काळात निव्वळ दरडोई उत्पन्न वाढीचा दर २.३७ तर १९९०-९१ ते १९९९-०० या काळात तो ३.६७ २००१ ते २०११-१२ या काळात ५.३४ व २०१२-१३ ते २०१७-१८ या काळात ५.३३ वर हा दर पोहोचला आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

- Economics survey 2017-18 volome-1 & 2 (Central Government)
- Indian Economy- Dutta & Sundaram.
- “जागतीकीकरणाचे राजकीय अर्थशास्त्र”, श्री. भालचंद्र मुणगेकर यांचे मराठी अर्थशास्त्र परिषदेतील अध्यक्षीय भाषण

जागतिकीकरणानंतर औद्योगिक क्षेत्र

प्रा. डॉ. शेळके

अर्थशास्त्र विभाग (सहायक प्राध्यापक)

गांधी महाविद्यालय कडा

ता. आष्टी, जि. बीड

प्रस्तावना:-

भारताने औद्योगिक क्षेत्रात केलेल्या प्रगतीमुळे भारतीय औद्योगिकक्षेत्राची रचना बदलली आहे. परीणामी आयातीमध्ये उत्पादित केलेल्या वस्तूंचे प्रमाण घटले आणि निर्यात वस्तूंमध्ये अभियांत्रिकी वस्तूंचे प्रमाण वाढले जलद औद्योगिकीकरणबरोबर तांत्रिक आणि व्यवस्थापकीय कौशल्य वाढल्यामुळे औद्योगिक विस्तार होऊ लागला. औद्योगिक क्षेत्रातील महत्वाचे यश म्हणजे भारताच्या क्षमतेचे वैविधीकरण होय. 1951 पासूनच्या गेल्या 58 वर्षातील भारताच्या औद्योगिकीकरणाची प्रगती हे देशाच्या आर्थिक विकासाचे महत्वाचे लक्षण आहे. 1956 च्या औद्योगिक धोरणाच्या आधारे पंचवार्षिक योजना काळात औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया राबविण्यात आली. औद्योगिकीकरणासाठी मोठी गुंतवणूक करण्यात आली गेल्या पन्नास वर्षात औद्योगिक उत्पादन पाच पटीने वाढले. त्यामुळे भारत जगातील दहा औद्योगिक राष्ट्रांपैकी एक राष्ट्र बनले, भारताच्या औद्योगिकीक रचनेत व्यापक बदल होऊन ग्राहक, मध्यस्थ व भांडवली वस्तू यासर्वांना सामावून घेण्यात आले.

जागतिकीकरणानंतर नव्या औद्योगिक धोरणाचे मुल्यमापन करताना पुढील महत्वाचे घटक विचारात घ्यावे लागतात

- 1) नवे औद्योगिक धोरण हे जुन्या औद्योगिक धोरणापेक्षा पूर्णपणे वेगळे आहे
- 2) नव्या धोरणात (NIP) सार्वजनिक क्षेत्राचे महत्व कमी करण्यात आले.
- 3) आर्थिक सत्तेच्या केंद्रीकरणावर जास्त भर देण्यात आला. तर प्रादेशिक समतोलावर कमी भर दिला गेला.
- 4) या धोरणात बाजारयंत्रणेवर जास्त भर देण्यात आला त्यामुळे सर्व निर्णय बाजार यंत्रणेनुसार घेतले जाऊ लागले व बाजारयंत्रणेला महत्व प्राप्त झाले.
- 5) अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणास सुरुवात झाली.
- 6) विविध उत्पादन साधनांच्या निर्मितीवर भर देण्यात आला. परिणामी उत्पादन वाढ कमी झाली तसेच लघुउद्योगाच्या विकासासाठी चालना देण्यात आली.

जागतिकीकरणानंतर नवीन आर्थिक धोरण व औद्योगिक धोरण:-

नवीन आर्थिक धोरण तसेच औद्योगिक धोरणाचा भारतातील औद्योगिक विकासावर प्रभाव पडलेला असल्याने आर्थिक सुधारणा कालखंडातील औद्योगिक विकास कसा साध्य झालेला आहे याचा अभ्यास करताना खालील घटकांचा अभ्यास करणे जरूरी आहे.

1) राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा:-

अलीकडील कालखंडामध्ये औद्योगिक क्षेत्राचा देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा वाढल्याने दिसून येते. सन 1950-51 मध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नात 10.6% होता, तो 2013-14 मध्ये 31.7% पर्यंत वाढल्याचे दिसून येते. म्हणजेच भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासामधील औद्योगिक क्षेत्राचे महत्व वाढत असल्याचे दिसून येते.

2) रोजगार निर्मिती:-

भारतीय अर्थव्यवस्थेमधील लोकसंख्या सातत्याने वाढत असल्याने वाढत्या लोकसंख्येला रोजगार पुरवठा करण्याचे कार्य औद्योगिक क्षेत्राने केलेले आहे. भारतात सन 1961 मध्ये एकूण कामगारांपैकी 11.7% कामगार औद्योगिक क्षेत्रावर रोजगारासाठी अवलंबून होते 2011 मध्ये हे प्रमाण 24.3 पर्यंत वाढल्याचे दिसून येते. म्हणजेच औद्योगिक क्षेत्राचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा वाढण्याबरोबरच रोजगार पुरवठ्याचे प्रमाण देखील वाढल्याचे दिसून येते

3) परकीय चलन प्राप्ती:-

भारतीय अर्थव्यवस्थेमधील औद्योगिक क्षेत्रामधून अनेक उत्पादित वस्तूंची जगामधील विविध देशांना निर्यात केली जाते, व त्यापासून देशाच्या विकासाला आवश्यक बहुमुल्य असे परकीय चलन प्राप्त होते सन 1990-91 मध्ये औद्योगिक क्षेत्रामधून होणाऱ्या निर्यातीमधून भारताला 23,736 कोटी रुपयेचे परकीय चलन प्राप्त झालेले होते. त्यामध्ये सन 2014-15 मध्ये वाढ होऊन परकीय चलन प्राप्ती 8,37,340 कोटी रुपये झालेली आहे.

4) निर्यातीमधील औद्योगिक उत्पादनाचा वाटा:-

देशाच्या निर्यातीमधील औद्योगिक उत्पादनाचा वाटा 1995-96 मध्ये 11.29% इतका होता तो 2013-14 या वर्षात 0.35% पर्यंत घटलेला आहे. औद्योगिक सुधारणा कालखंडात निर्यातीमधील सेवाक्षेत्राचा वाटा वाढल्याने औद्योगिक उत्पादनाचा वाटा घटल्याचे दिसून येते.

5) सार्वजनिक उद्योगांच्या संख्येमध्ये वाढ-

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये कार्यरत असणाऱ्या उद्योगांच्या संख्येमध्ये देखील वाढ झालेली आहे सन 1950 मध्ये सार्वजनिक क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या उद्योगांची संख्या फक्त 5 कोटी होती. सन 2009 अखेर 246 पर्यंत वाढल्याचे दिसून येते.

6) एकूण उद्योगांच्या संख्येमध्ये वाढ-

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रामधील उद्योगाबरोबरच एकूण उद्योगांच्या संख्येमध्ये देखील वाढ झालेली आहे सन 1991-92 मध्ये देशातील एकूण उद्योगांची संख्या 1.12 लक्ष होती. त्यामध्ये वाढ होऊन सन 2012-13 ती 2.22 लक्षपर्यंत वाढलेली आहे

7) कामगार संख्येमध्ये वाढ:-

उद्योगांच्या संख्येमधील वाढीबरोबरच एकूण उद्योगांमधील कामगार संख्येमध्ये देखील वाढ झालेली आहे सन 1991-92 मध्ये देशातील एकूण कामगारांची संख्या 81.13 लक्ष होती त्यामध्ये वाढ होऊन सन 2012-13 मध्ये ती 1.29 कोटीपर्यंत वाढलेली आहे.

8) नफ्यामध्ये वाढ:-

उद्योगांच्या संख्येमधील वाढीबरोबरच एकूण उद्योगांच्या नफ्याचे प्रमाण सुद्धा वाढलेले आहे सन 1991-92 मध्ये देशातील एकूण उद्योगांचा नफा 9,63,507 लक्ष होता त्यामध्ये वाढ होऊन तो सन 2012-13 मध्ये 4,44,26,292 लक्षपर्यंत वाढलेला आहे.

वरील घटकांच्या आधारे जागतिकीकरणानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये आर्थिक सुधारणा कालखंडामध्ये औद्योगिक क्षेत्राची प्रगती कशा स्वरूपात झालेली आहे हे स्पष्ट होते.

सारांश:-

1951 नंतरच्या गेल्या 58 वर्षांतील भारताच्या औद्योगिकीकरणाची प्रगती ही देशाच्या आर्थिक विकासाचे महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. भारताने औद्योगिक क्षेत्रात केलेल्या प्रगतीमुळे भारतीय औद्योगिक रचना बदलली. त्यामुळे आयातीमध्ये उत्पादन केलेल्या वस्तूंचे प्रमाण घटले तर निर्यात वस्तूंमध्ये अभियांत्रिकी वस्तूंचे प्रमाण वाढले भारतीय नियोजनकारांनी औद्योगिक व्युत्पन्ननेसाठी महत्वाचा दृष्टीकोन स्वीकारला तो म्हणजे आयात वस्तूंची मागणी कमी करणारे आणि विदेशी चलनाच्या प्राप्तीला चालना देणाऱ्या उद्योगांचा विस्तार करणे. जागतिकीकरणानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेचे वैशिष्ट्य म्हणजे लघुउद्योग क्षेत्राचा जलद विकास होय. लघुउद्योगाने भारतीय अर्थव्यवस्थेत महत्वाची भूमिका पार पाडली आहे. लघुउद्योगाचे राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन निर्यात व रोजगार या दृष्टीने महत्त्व विचारात घेता त्यांना पतपुरवठ्याच्या सोयी उम्र प्रकारे, वेळेत व जास्त व्याज दरात उपलब्ध करून दिल्या तरच त्यांचा विकास वेगाने होईल

संदर्भ:-

- 1) भारतीय अर्थव्यवस्था संक्रमण आणि विकास-श्रीधर देशपांडे विनायक देशपांडे
- 2) भारतीय अर्थव्यवस्था भाग-1 डॉ.श्री.यु.देसाई, डॉ.सौ. निर्मल भालेराव.
- 3) सार्वजनिक अर्थकारण – प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील.
- 4) राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना – मासिक –डॉ. अशोक शंकर पवार, लेख.
- 5) भारतीय अर्थशास्त्र – एस. के. मिश्रा. व्ही. के. पुरी.
- 6) जागतिकीकरणाच्या संदर्भात श्रम कल्याणाचे नवे पैलू – डॉ. मंजुषा राजेंद्र ठाकरे

जागतिकीकरणानंतरची भारतीय अर्थव्यवस्था: एक आर्थिक अभ्यास

प्रा. डॉ. अनिल दि. वाडकर

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

श्री कुमारस्वामी महाविद्यालय, औसा

ता. औसा, जि. लातूर

“नवीन आर्थिक धोरणाच्या स्विकारानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये कृषी, उद्योग व सेवा क्षेत्रात अमुलाग्र स्वरूपाचे बदल घडून आले. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील उत्पादनाच्या क्षेत्रात परंपरागत तंत्रज्ञानाऐवजी नवीन तंत्रज्ञानाने जागा घेतली उत्पादन व्यापार, व्यवहार, निर्यात व गुणवत्तेत सुधारणा, नवीन बाजारपेठांची उपलब्धता इत्यादी बाबत. सुधारणात्मक बदल निदर्शनास येतात. याचबरोबर भारतासारख्या विकसनशील देशाने, ज्यांच्या लोकसंख्या वाढीचा दर प्रचंड आहे, अजूनही अन्न, वस्त्र, निवारा, वीज, शिक्षण, आरोग्य यासारख्या मुलभूत सेवाही आपल्या जनतेला पुरवू शकले नाहीत, ज्यांचा बचत व गुंतवणूक दर अत्यंत कमी आहे, दरडोई उत्पन्न अतिशय न्यूनतम आहे, भांडवल वाढीचा दर व मानवी विकास याबाबतही सुधारणा नाही, अशा देशांनी जागतिकीकरणाचा स्विकार करावा की नाही याचे उत्तर हे फ्रेड्रीक लिप्टच्या आर्थिक राष्ट्रवाद या संकल्पनेत सापडते.”

प्रस्तावना :

भारतामध्ये सन १९९१ मध्ये नवीन आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमाने जागतिकीकरणास सुरुवात झाली. जागतिकीकरण म्हणजे, “उपभोग्य वस्तूच्या समावेशासह सर्व वस्तूवरील आयात नियंत्रण हळूहळू रद्द करणे, आयात जकातीचे दर कमी करणे व सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमाचे खाजगीकरण करणे होय.” जगामध्ये दुसऱ्या महायुद्धानंतर युनो, गॅट, नाणेनिधी, जागतिक बँक इत्यादी जागतिक संघटना स्थापन करण्यात आल्या. या सर्वांचा उद्देश जगातील विविध देशांनी कोणत्याही अडथळ्याविना विविध प्रकारचे व्यवहार एकमेकांत करावे हा आहे.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत नियंत्रणमुक्त औद्योगिक धोरण, सार्वजनिक क्षेत्रातील निर्गुतवणूक, परवाना पद्धती नष्ट रूपयाचे अवमूल्यन, वित्तीय समायोजन, आयात करात कपात, निर्यात निर्बंध, प्रशुल्क व कोटा यामध्ये शिथिलता इत्यादीवर भर देण्यात आला. याचा एकत्रीत परिणाम म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्थेतील विविध उत्पादन क्षेत्रात उदा. कृषि, उद्योग सेवा, व्यापार, वित्तीयसंस्था, रोजगार, गुंतवणूक, राष्ट्रीय उत्पन्न, दरडोई उत्पन्न, विदेशी चलन यामध्ये सकारात्मक बदल घडून आले. तसेच निर्यात वृद्धीसाठी विशेष आर्थिक क्षेत्राची स्थापना करण्यात आली. भांडवल उभारणीसाठी सरकारी उपक्रमाची निर्गुतवणूक करण्यात आली. अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना व्यवहारासाठी विनाशर्त परवानगी देण्यात आली. च्या शिवाय प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीच्या वृद्धीसाठी देशातील विविध उत्पादनाची क्षेत्रे गुंतवणूकीसाठी खूली करण्यात आली.

वैश्वीकरणानंतर आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ होऊन विविध विकसीत राष्ट्रांतील माहिती व तंत्रज्ञानाचा फायदा भारतीय अर्थव्यवस्थेस होत आहे. आपल्या देशातील चहा, कॉफी, सुत व सूती कापड, शिवलेली तयार कपडे, चामडी व चामड्याच्या वस्तू कच्चे लोखंड, अभियांत्रिकी वस्तू, हस्तकलेच्या वस्तू, तांदूळ, रसायने, तंबाखू, मासे इ. पदार्थांना जागतिक बाजारपेठ उपलब्ध झाली आहे. मूक्त व्यापारामुळे जगातील विविध देशांनी एकमेकांसाठी भांडवली व बिगरभांडवली क्षेत्रे खुली केली आहेत. विज्ञान व तंत्रज्ञान, यंत्र, कुशल मनुष्यबल, शिक्षण, ऊर्जा, संरक्षण साहित्य इत्यादीची देवाण-घेवाण भारतीय व्यापारात वाढली आहे. वैश्वीकरणामुळे मूक्त व्यापारात वाढ होऊन प्रादेशिक विशेषीकरणाचे फायदे आपणास मिळत आहेत. च्याशिवाय उत्पादन तंत्रातील क्रांतीमुळे उत्पादन खर्च कमी होऊन व व्यापारातील स्पर्धात्मकतेमुळे वस्तूच्या किंमतीत घट होत आहे. व त्याचे फायदे दर्जेदार उत्पादनासोबत भारतीयास मिळत आहेत.

वैश्वीकरणामुळे अनेक फायदे भारतीय अर्थव्यवस्थेस झाले असले तरी त्यामुळे अनेक दोषही निर्माण झाले आहेत. मुळात भारत हा लोकसंख्याप्रधान, शेतीप्रधान देश आहे. जागतिकीकरणानंतर भारतात अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे आगमन झाले, यांत्रिकीकरणावर भर देण्यात आला, शेतीक्षेत्रातील अनेक अनुदानात कपात करण्यात आली. परिणामी देशातील विविध लघु व कुटिर उद्योगांचा ऱ्हास झाला. बेकारीत वाढ झाली. आर्थिक व प्रादेशिक विषमता वाढली. विदेशी कंपन्यांचे वर्चस्व वाढले, वसाहतवादाची भिती निर्माण झाली. नैसर्गिक संसाधनांचा प्रचंड गैरवापर होऊन शाश्वत विकासाच्या बाबतीत अरिष्ट निर्माण झाले. आहेत. या दृष्टीने प्रस्तुत शोधनिबंधात अनेक प्रश्नांचा ऊहापोह करण्यात आला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये :-

- १) जागतिकीकरणानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषी, उद्योग व सेवा क्षेत्रात झालेल्या बदलांचा शोध घेणे.
- २) जागतिकीकरणानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेतील निर्गुतवणूकीचा शोध घेणे.
- ३) जागतिकीकरणानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेत झालेल्या अनुकूल व प्रतिकूल बदलांचा शोध घेणे.
- ४) महत्वपूर्ण निष्कर्ष काढणे व शिफारशी करणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी प्रामुख्याने द्वितीय सामुग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे. यामध्ये विविध ग्रंथ, मासिके, पाक्षिके, साप्ताहिके, सरकारचे अहवाल, वर्तमान पत्रे इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे.

जागतिकीकरण आणि भारतीय कृषिक्षेत्र :-

जागतिकीकरणानंतरच्या काळात भारतीय कृषिक्षेत्रात अधिक उत्पन्न देणारे बी-बियाणे, पिक लागवड पद्धत, शेती कसण्याची पद्धत यामध्ये अनुकूल बदल झाले आहेत. तसेच शेतजमीनीला आवश्यक असणाऱ्या आदानांच्या संख्येत (ठिंबक सिंचन, तुषार सिंचन, विजपंप, ट्रॅक्टर, फवारणीयंत्रे, किटक नाशके, खते, बि-बियाणे) वाढ झाली आहे. परिणामी कृषी उत्पादकता वाढत आहे. तसेच शेतीपूरक व्यवसाय पशूपालन, शेळीपालन, वराहपालन, मेंढीपालन, कुकूटपालन, मत्स्यपालन, शेतीमाल प्रक्रिया उद्योग यामध्येही सुधारणात्मक बदल होऊन गुंतवणूकीत वाढ झाल्याचे दिसून येते.

सन १९९०-९१ मध्ये भारतात अन्नधान्याचे उत्पादन १७६.३९ दशलक्ष टन झाले होते. तर जागतिकीकरणानंतर कृषी उत्पादनात प्रचंड वाढ होऊन सन २०१७-१८ मध्ये ३०० दशलक्ष टनाच्या जवळपास वाढले आहे. जागतिकीकरणाचा परिणाम म्हणून अलीकडच्या काळात करार शेती विकसीत होत आहे. यामध्ये विविध कंपन्यांनी गुंतवणूक केली आहे. तसेच व्यापारी पिकावर भर दिला आहे. अन्नधान्याबरोबरच फळे-फुले, भाजी-पाला, मसाल्याचे पदार्थ, दुग्धव्यवसाय यावरही भर देण्यात आला आहे. या पदार्थांची निर्यातमुल्ये सन १९९०-९१ मध्ये २१६ कोटी रुपये होते, तर सन २००५-०६ मध्ये ३६४९ कोटी रुपयापर्यंत वाढल्याचे दिसून आले. उदारीकरणाच्या धोरणामुळे शेतीतील उत्पादनाच्या देशांतर्गत व्यापारावरील सर्व निर्बंध दूर झाले आहेत. त्यामुळे अन्नधान्याचा व्यापार वाढण्यास मदत होत आहे.

सन १९९१-९२ मध्ये अन्नधान्याच्या निर्यातीचे मूल्य ६२९९.५२ कोटी रुपये होते. सन २००५-०६ मध्ये ४६,७०३ कोटी रुपयांपर्यंत निर्यात मुल्ये वाढले आहे. उदारीकरणामुळे भारतीय कृषीमालाला जागतिक बाजारपेठ निर्माण झाली आहे. तसेच आधुनिक व प्रगत तंत्राचा भारतीय शेतीक्षेत्राला फायदा होत आहे. जागतिकीकरणामुळे असे फायदे होत असले तरी डंकल प्रस्ताव, उरुग्वे परिषद, जिनेचा परिषद येथील चर्चेनंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेवर उत्पादन व अन्नधान्याच्या बाबतीत अनेक बंधने आली आहेत. तसेच घटत जाणारे शेतीक्षेत्र, हवामानातील बदल व सरासरी पर्जन्यमानाचा अभाव, लोकसंख्येचे कृषिक्षेत्रावरील वाढते अवलंबित्व, कृषी क्षेत्रात पायाभूत संरचनेचा अभाव या व यासारख्या अनेक कारणामुळे जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत भारतीय कृषिक्षेत्र मागे पडत आहे. तरी सुद्धा भारतीय शेतीक्षेत्राने जी.डी.पी.मध्ये १७ टक्के निर्यातीमध्ये १३ टक्के व रोजगारात ५५ टक्के योगदान दिले आहे.

जागतिकीकरण व भारतीय उद्योगक्षेत्र :-

देशाच्या स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा २०१७-१८ मध्ये ३१ टक्के आहे. तर रोजगार निर्मितीमध्ये १९ टक्के वाटा आहे. १० व्या पंचवर्षिक योजनेमध्ये उद्योग क्षेत्राचा वृद्धीदर ८.३ टक्के साध्य झाला आहे. मुळातच नियोजनाचा स्विकार केल्यानंतर, दुसऱ्या पंचवर्षिक योजनेमध्ये औद्योगिक क्षेत्रावर अधिक भर देण्यात आला. परिणामी अनेक अवजड उद्योग, सिमेंट उद्योग, ऊर्जा निर्मितीचे उद्योग निर्माण झाले. १९९०-९१ पर्यंत भारताचे औद्योगिक धोरण संरक्षणवादी होते. जागतिकीकरणानंतर मात्र उद्योगक्षेत्र मुक्तपणे काम करू लागले. अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी भारतामध्ये मुक्त प्रवेश केल्या जकात व आयात शुल्कात कपात करण्यात आली. तसेच देशी उद्योगांना मक्तेदारी नियंत्रण व व्यापार प्रतिबंध कायद्याच्या बंधनातून मुक्त करण्यात आले. परिणामतः ८०० पेक्षा अधिक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी भारतामध्ये गुंतवणूक केली आहे. यामध्ये विदेशी गंगाजळी व रोजगारामध्ये वाढ झाली आहे. या कंपन्या ७० टक्के जागतिक व्यापार करतात. यामुळे देशातील मोठ्या उद्योगामध्ये यांत्रिकीकरण वाढले आहे व उत्पादन तंत्रातही बदल झाल्याचे दिसून येते. परिणामतः औद्योगिकरण, वस्तू उत्पादन व निर्यातीमध्ये वाढ झाली. स्पर्धात्मकतेमुळे सामान्य ग्राहकांना फायदा झाला. परंतु देशातील लघू व कुटिरुदयोगाचा ऱ्हास झाला. तसेच विकेंद्रीत औद्योगिक धोरणाला तडा गेला. याचबरोबर जागतिक वित्तीय बदलाचे आरिष्ट भारतीय उद्योग क्षेत्रावर प्रतिकुलरित्या झाले आहेत.

जागतिकीकरण व सेवाक्षेत्र :-

वैश्विकीकरणानंतर मुक्त व्यापार वृद्धीगंत होण्यासाठी अनेक करामध्ये शिथिलता करण्यात आली. परिणामी सेवाक्षेत्रात गुंतवणूक, उत्पादन, रोजगार व निर्यातीबाबत अनुकूल परिणाम घडून आले. भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नात सेवाक्षेत्राचा वाटा ५८ टक्के इतका राहिला आहे. अलीकडे तो सन २०१८ मध्ये ५३.६६ टक्के पर्यंत घटल्याचा निर्देशनास येतो. रोजगार निर्मितीमध्ये सेवाक्षेत्राचा वाटा २५.४ टक्के इतका आहे. १० व्या पंचवर्षिक योजनेत सेवाक्षेत्राचा वृद्धीदर ९ टक्के साध्य झाला, तर ११ व्या पंचवर्षिक योजनेत तो सरासरी १०.३ टक्के राहिला आहे. सेवाक्षेत्राचा निर्यात व्यापार सातत्याने वाढत गेला आहे. व तो नेहमीच शिल्लकीय राहिला आहे. सन २००१ मध्ये सेवाक्षेत्रातून १६.३ बिलियन डॉलरची निर्यात करण्यात आली होती. तर १४.६ बिलियन डॉलरची आयात करण्यात आली होती. सन २००१ मध्ये १.७ बिलियन डॉलर शिल्लकीय व्यापार होता, तर सन २०१० मध्ये यात वाढ होऊन १९.५ बिलियन डॉलर शिल्लकीय विदेश व्यापार घडून आला.

सन २००० ते २०१० या कालावधीत सेवाक्षेत्रात २,९३,९९६ कोटी रुपयाची प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक झाली आहे. वित्तिय व गैरवित्तिय क्षेत्रात १,१८,२७४ कोटी रुपये, संगणक सॉफ्टवेअर व हार्डवेअर ४७,१४४ कोटी रुपये, दूरसंचार ४२,०४९ कोटी रुपये व निर्माण कार्यामध्ये ३९,८०२ कोटी रुपये प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक झाल्याचे दिसून येते. परिणामतः देशामध्ये सेवांची वृद्धी, उत्पादन, रोजगार व निर्यात यामध्ये वाढ झाली आहे. मुक्तवित्तीय सेवामुळेही भारताच्या सार्वजनिक क्षेत्रातील १२ व खाजगी क्षेत्रात ६ अशा एकूण १८ बँका व त्यांच्या एकूण १११ शाखा जगामध्ये वेगवेगळ्या ४७ देशात कार्यरत आहेत. याच बरोबर ३४ प्रतिनिधी कार्यालय व १८ सहाय्यक संघटन कार्यरत आहेत. परिणामतः देशातील भांडवल बाजार व नाणे बाजाराचा विकास होत आहे.

सार्वजनिक क्षेत्रातील निर्गुंतवणूक :-

जागतिकीकरणानंतर खाजगी क्षेत्राला संधी निर्माण करून देण्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगाबाबत निर्गुंतवणूकीचे धोरण स्विकारले. सार्वजनिक क्षेत्रातील प्रमुख १८ उद्योग वगळून उर्वरित उद्योग नियंत्रणमुक्त करण्यात आले. सन १९९१-९२ मध्ये सार्वजनिक उद्योगातून ३,०३७ कोटी रुपयाची निर्गुंतवणूक करण्यात आली. १९९८-९९ मध्ये ५,३३१ कोटी रुपयाची निर्गुंतवणूक करण्यात आली.

सन २००९-१० मध्ये २३,५५२ कोटी रूपयांची निर्गुतवणूक करण्यात आली. तर सन २०१६-१७ व २०१७-१८ या वर्षात अनुक्रमे ४६,२४७ कोटी रूपये व १,००,०५६ कोटी रूपयांची निर्गुतवणूक करण्यात आली. जागतिकीकरणानंतर मुक्त व्यापाराला चालना देण्यासाठी १९९१-९२ ते २०१७-१८ या काळात एकूण ३,४७,४३९ कोटी रूपयांची भारत सरकारने निर्गुतवणूक केली.

निष्कर्ष :-

- १) जागतिकीकरणानंतर भारतीय कृषिक्षेत्रामध्ये नविन तंत्रज्ञानात्मक बदल मोठ्या प्रमाणात घडून आले आहेत. परंतु कृषी क्षेत्रावरील अवलंबित्वाचे प्रमाण अजूनही फारसे कमी झाले नाही. देशाच्या स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषिक्षेत्राच्या असलेला वाटा प्रभावीपणे घटला आहे. निर्यात व रोजार निर्मितीमध्ये हे प्रमाण जवळपास स्थिर आहे. जागतिकीकरणाचा परिणाम म्हणून अगोदरच मोसमी पर्जन्यमानावर अवलंबून असलेल्या भारतीय शेती क्षेत्राला सरकारकडून मिळणाऱ्या विविध अनुदानात पूर्णतः कपात केली जात आहे. याचाच परिणाम म्हणून एकीकडे उत्पादन खर्चावर अधारित शेतीमालाला भाव न मिळणे व दुसरीकडे मुक्त व्यापारामुळे स्पर्धात्मकता व नैसर्गिक आपत्तीमध्ये अडकलेला शेतकरी वर्ग सततच्या तोट्यातील व्यवसायामुळे आत्महत्या करत आहे.
- २) भारतामध्ये दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेपासून उद्योग क्षेत्राला अधिक प्राधान्यक्रम देण्यात आला. भारतामध्ये छोट्या-छोट्या स्वरूपाचे अनेक उद्योग विकेंद्रीत होते. त्यामुळे औद्योगिक समतोलालाची स्थिती निर्माण होत होती. जागतिकीकरणानंतर अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्या उच्चतंत्रज्ञान व मोठे भांडवल घेऊन भारतामध्ये व्यवसाय करू लागल्या परिणामतः स्पर्धात्मकता निर्माण होऊन देशातील लघू व कुटिरोद्योगांचा ऱ्हास झाला. रोजगार निर्मितीत घट झाली. नैसर्गिक संसाधनाचा अपर्याप्त वापर सुरू झाला. काही तंत्रज्ञानात्मक फायदे झालेही. परंतु भारतीयांकडे नवप्रवर्तन घडवून आणून उत्पादन क्षेत्रात व बाजारपेठेत दबदबा निर्माण करण्याची क्षमता अजूनही प्राप्त झाली नाही.
- ३) जागतिकीकरणानंतर सेवाक्षेत्रामध्ये मात्र अमुलाग्र सुधारणात्मक बदल घडून आले. सेवाक्षेत्राचा वृद्धीदर १० टक्के पेक्षा अधिक राहिला. तसेच जीडीपी मध्ये ६० टक्के पर्यंत योगदान सेवाक्षेत्राने दिले ही उल्लेखनीय बाब आहे.
- ४) जागतिकीकरणानंतर भारत सरकारने सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचे मोठ्या प्रमाणात निर्गुतवणूकीकरण सुरू केले. कारण सार्वजनिक क्षेत्रातील सदोष व्यवस्थापन, नियोजनाचा अभाव, कामगारांच्या कार्यक्षमतेत घट, भ्रष्टाचार व सतत तोट्यात चाललेल्या व्यवसाय यामुळे अनेक मोठ्या उद्योगात सरकारने निर्गुतवणूक केली. २०१७-१८ पर्यंत सरकारने एकूण ३,४७,४३९ कोटी रूपयांची निर्गुतवणूक केली आहे व खाजगी क्षेत्राला संधी निर्माण करून दिली.
- ५) भारत हा वाढत्या लोकसंख्येचा विकसनशील देश आहे. भारतात अजूनही बचत व गुंतवणूकीचा दर कमी आहे, पर्यायाने अल्पभांडवल निर्मिती आहे. परिणामी मोजके अपवाद सोडले तर अजूनही भारतीयांकडे विदेशात जाऊन गुंतवणूक करण्याची क्षमता नाही. परंतु विदेशी उद्योजक आणि कंपन्या मात्र भारतात एस.ई.झेड.च्या नावाखाली प्रचंड गुंतवणूक करून वसाहतवादी धोरण राबवत आहेत. भविष्यात भारताला हे धोक्याचे ठरेल.
- ६) जागतिकीकरणामुळे मुक्त व्यापारातून भारतीय उपभोगकर्त्याला स्पर्धात्मकतेचा फायदा म्हणून अल्पकिंमतीत वस्तू उपलब्ध होत असल्या तरी, भारतीय उद्योगांनी निर्माण क्षेत्रात चिन, कोरीया, जपान, अमेरिका या देशातील वस्तूंसोबत स्पर्धा निर्माण करून दर्जाच्या व स्पर्धात्मक किंमतीत वस्तू उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. तरच आपल्या अर्थव्यवस्थेला फायदा होईल.

सारांश :-

वैश्वीकरणानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये मुक्त व्यापाराच्या माध्यमातून माहिती तंत्रज्ञान, संरक्षण साहित्याची खरेदी, विदेशी चलनाची उपलब्धता व नवीन बाजारपेठा, उत्पादन, व्यापार व रोजगार यामध्ये काही विकासात्मक बदल निश्चितच झाले आहेत. परंतु फ्रेडरिक लिफ्ट यांच्या आर्थिक राष्ट्रवाद या सिद्धांतानुसार भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये बलाढ्य विकसित अर्थव्यवस्थेशी सामना करण्याची शक्ती निर्माण झाली नाही. परिणामी भारतामध्ये जागतिकीकरणामुळे लघू व कुटिरोद्योगांचा ऱ्हास, भांडवल बाजार व नाणे बाजारात अस्थिरता, कृषी अनुदानात घट परकीय कंपन्यांचे वर्चस्व, मुद्रास्फिती लागवडीखालील शेतजमिनीत घट, सरकारच्या महसूलात घट, आर्थिक व प्रादेशिक विषमतेत वाढ, परकीय कंपन्यांचे वर्चस्व यासारख्या अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. यासाठी भारत सरकारने स्वावलंबनाचे व संरक्षणवादी आर्थिक धोरण स्विकारून, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, कौशल्य विकास, उच्च दर्जाचे संशोधन, उद्योग, बाजारपेठ व व्यापाराच्या दिशेने केले पाहिजे. तरच भारतीय अर्थव्यवस्थेचा गतीने विकास साध्य होईल. तसेच कृषी सेवा, पायाभूत सुविधा, स्वच्छता, पर्यटन इत्यादीमध्ये ही उच्च दर्जाचे बदल केले पाहिजेत.

संदर्भसूची :-

- 1) UNDP Annual Report 2014-15
- 2) Economic survey of India 2016-17
- 3) World development Report, "Challenges of development" Oxford university press, 1991 page no. 2
- 4) RBI report 2016-17
- 5) Economic and political weekly - Various issue
- 6) Yojana, Kruskshetra Magazine various issue.
- ७) डॉ. विनायक गोविलकर - २००७ विशेष आर्थिक क्षेत्र'' डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
- ८) डॉ. वसुधा पूरोहित / खांदेवाले (२००८) 'भारतीय अर्थव्यवस्था' विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
- ९) झिंगन एम एल (२००८) 'अंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र' वृंदा पब्लिकेशन प्रा.लि.दिल्ली.
- १०) रुद्रदत्त / के.पी.एम.सुन्दरम् (२०१२) 'भारतीय अर्थव्यवस्था' एस चाँद अँड कंपनी लिमिटेड, नवी दिल्ली.

जागतिकीकरणाची भारतीय कृषी क्षेत्रासमोरील आव्हाने

प्रा.डॉ. ए.बी. माळशिवरे

अर्थशास्त्र विभाग

आनंदराव धोंडे महा विद्यालयाकडा,

ता.आष्टी, जि.बीड.

प्रस्तावना :-

अन्नधान्य निर्मितीस आलेली संकटे :-

शेतीतील पीक पद्धती व ओलीताखाली आलेले क्षेत्र यावर देशामध्ये झालेला खर्च व त्या मानाने देशात ओलीताखाली आलेले क्षेत्र यामध्ये मोठी तफावत असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे खर्च वाढून कमी पाणी उपलब्ध झाल्याने त्याचा थेट परिणाम फळ बागा, कडधान्य, तेलबिया, भाजीपाला यांच्या उत्पादन व दर्जावर झाला आहे आणि अनाठायी एकरी उत्पादन खर्च वाढल्यामुळे शेती करणे परवडेनासे झाले.

मजुरी, निविष्टा, पाणी या गोष्टी शेतकऱ्यांच्या आवाक्या बाहेर गेल्याने शेतकरी कायमचा कर्जबाजारी झाला. तरीही वसुंधरेच्या मायेपोटी त्याने शेती कसने सोडली नाही नेते जनतेचे पालक न बनता जनतेचे नुसते मालकही न होता 'मारक' झाले. त्यामुळे शेतीची दुःखस्था झाली. देशभर खर्च व उत्पादनाची तोंडमिळवणी न झाल्याने लाखो शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या होत आहेत.

*शेतकऱ्यांच्या मालास योग्य भाव देणे आद्य कर्तव्य :-

शेतकऱ्यांच्या उत्पादन खर्चावर 25 ते 50% नफा राहिल अशा हिशोबाने शेती मालास भाव द्यावा लागेल म्हणजे शेतकरी शेती सोडणार नाही, आत्महत्या होणार नाही. शेतकऱ्यांच्या मालास योग्य भाव देणे हा सगळ्यात महत्वाचा मुद्दा आहे.

*इथेनॉलचा इंधन म्हणून वापर :-

12 व्या पंचवर्षीक योजनेमध्ये 1 लाख कोटी डॉलरची आयात होती. त्यापैकी 45% म्हणजे 45 हजार कोटी डॉलर एवढा खर्च इंधन आयातीवर होतो. तो कमी करावा व ती रक्कम विकास कामासाठी वापरावी. म्हणजे त्याचा सामान्य माणसाला फार मोठा दिलासा मिळेल. त्यासाठी ऊस शेतीपासून साखर हा दुय्यम किंवा उपपदार्थ झाला म्हणजे इथेनॉल (C₂H₅OH) बनविणे आणि हा फक्त 5% इंधनामध्ये मिसळण्याची परवानगी सरकार देत आहे ते सर्वस्वी चुकीचे आहे. जेथे इथेनॉल 95% पर्यंत इंधन म्हणून वापरले तर प्रदुषणकमी होईल व इथेनॉल अल्कोहोलला कारखान्यांना 40 ते 50 रु. लिटर चा दर मिळाला तर त्यांना तोटा सहन न करता शेतकऱ्यांना 3 ते 4 हजार रु टनाप्रमाणे ऊसाला भाव देता येईल आणि साखर उपपदार्थ झाल्याने एरवी जो साखरेचा दर 30 ते 35 रुपये किलो असतो तो 5 ते 10 रुपये पर्यंत कमी होऊन किफायतशीर भावाने सामान्य माणसाला साखर मिळेल. लोकांना इंधन स्वस्त मिळेल, घरगुती गॅस, प्रवास स्वस्त होईल व महागाईस आळा बसेल.

*प्रेसमडचा सेंद्रिय फॉस्फरस खत म्हणून वापर :-

प्रेसमडपासून सेंद्रिय खत आणि फॉस्फेरिक फर्टिलायझर मिळते. त्याने खारवट, चोपण, अल्कधर्मीय जमिनी दुःस्त होतात. कारण प्रेसमडचा सामू 4.5 ते 5.5 असतो. साखर हा उपपदार्थ झाल्याने तोट्यातील ऊस शेती फायद्यात येईल परंतु ऊस शेतीवरही नियंत्रण ठेवावे लागणार आहे. कारण अन्नधान्याची गरज भागविण्यासाठी अन्नधान्याखालील क्षेत्रात वाढ करून ऊसाची पट्टा पद्धत अवलंबावी लागणार आहे. मधल्या पट्ट्यात फळभाज्या, पालेभाज्या अशी पीके घ्यावीत. शिवाय ऊसास ठिबक व तुषारसिंचनाचा वापर सक्तीचा करावा लागेल. मशिनरीची गरज भासण्यामागचे कारण मजुरांची संख्या फार रोडावत चालली आहे. मजुरी महाग होत आहे व शेती उत्पादन घटत आहे. उत्पादन खर्च वाढत आहे व शेतीमालाला भाव मिळत नाही. नुकतेच अन्नसुरक्षा विधेयक 61 वर्षांनंतर मंजूर केले आणि गरिब जनतेला धान्य वेळेत न देता सडू दिले. साठवण क्षमता नसल्याने जे कोटयावधी टन धान्य दरवर्षी सडले ते गरीब जनतेच्या उपयोगी आले असते. शेतकऱ्यावर कायम दुष्काळाची छाया, अवकाळी पाऊस, गारपीट यामुळे शेतीत नुकसान होत असल्याने बहुतांशी लोकांची मुले या दुःश्चक्रव्यूहामधून बाहेर पडण्यासाठी शहराच्या वाटा धरू लागले आहेत.

*शेती मालाचे काढणी पश्चात तंत्रज्ञान व मुल्यवर्धन :-

देशात 50 ते 60 हजार कोटींचा भाजीपाला दरवर्षी नासतो, सडतो, वाया जातो आणि अब्जावधी रुपयांचा माल रोग किडींनी वाया जातो आणि जागतिक उत्पादनाच्या बाबतीत 10% देखील उत्पादन होत नाही. तंत्रज्ञान जर चांगले मिळाले आणि त्याचा कौशल्याने वापर केला तर देशांतर्गत बाजारपेठ मिळून निर्यातभाव चांगला मिळेल. जागतिक मंदी ही दर 10 वर्षांनी जगात येतच असते. तेव्हा प्रत्येक तालुक्याला व जिल्ह्याला काढणीपश्चात तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण देऊन तरुणांना यामध्ये तरबेज करणे, देशांतर्गत बाजारपेठेचा अभ्यास करणे, जेव्हा अधिक माल बाजारपेठेत येतो तेव्हा भाव पडतात. त्यासाठी कायमस्वरूपी प्रक्रिया उदयोग केंद्र निर्माण करणे. देशात 1 ते 2% मालावर प्रक्रिया होते. हेच प्रमाण 50% पर्यंत वाढविणे गरजेचे आहे.

***शेतकऱ्यांना वेळेवर वाजवी दरात पतपुरवठा :-**

शेतकऱ्यांना वेळेवर पतपुरवठा होत नाही. जो होतो त्याचे दर न परवडणारे व उशीरा मिळाल्याने त्याचा उपयोग शेतीसाठी न होता शेतकऱ्यांच्या घरगुती अडचणीसाठी त्याचा वापर होतो. तरी हंगामाच्या अगोदर कोरडवाहू शेतकऱ्यांना 2% दराने व बागायती शेतकऱ्यांना 4% दराने तर प्रक्रिया उद्योगास 5% दराने कर्जपुरवठा करावा.

***अनावश्यक सबसिडी अनुत्पादक योजना बंद करणे :-**

रासायनिक खतांचा, विषारी किटक व बुरशी नाशकांचा अतिरेकी वापर थांबवून सेंद्रिय शेतीस प्रोत्साहन द्यावे. शेतकऱ्यास खतांवरील सबसिडी कमी करणे व दिवंगत नेत्यांच्या नावाने सुरू केलेल्या लाखो – करोडो रुपयाच्या योजना बंद करणे.

***कृषी संशोधन, कृषी शिक्षण व कृषी विस्तार ज्ञान प्रसार :-**

यासाठी चांगले नियोजन आवश्यक आहे. संशोधन पुनरावृत्तीचे नसावे. कृषी शास्त्र हे व्यवहार उपयुक्त प्रभावी कठीण कला आहे. तेव्हा नुसते मुलभूत संशोधन जरी महत्वाचे असले तरी माणसाच्या मुलभूत गरजा शेतीवर अवलंबून असल्याने शेतीतील संशोधन हे व्यवहारी किफायतशीर, उपयुक्त व बहुआयामी असावे.

***कृषी अर्थसंकल्प दरवर्षी स्वतंत्र मांडावा :-**

जसा देशाचा अर्थसंकल्प असतो तसा शेतीचा वेगळा अर्थसंकल्प सादर करावा. भारत देशाची 70% जनता शेतीवर अवलंबून आहे. सर्व देशाचे उद्योगधंदे, कारखानदारी शेतीच्या कच्च्या मालावर अवलंबून आहे. तेव्हा शेतीसाठी स्वतंत्र केंद्रीय कृषी अंदाजपत्रक व सर्व राज्यातील कृषी अंदाजपत्रके असावीत. दुष्काळमुक्त पर्यायी पिके शोधावीत. यासाठी स्वतंत्र यंत्रणा असावी.

संदर्भ –

- 1) डॉ. बजरंग लाल गुप्ता – काय आहे आर्थिक विकास मापदंड
- 2) संयुक्तराष्ट्र विकास कार्यक्रम.
- 3) The Economic Times – GDP growth at 7.5% 9 November 2015.
- 4) The Times of India – GSDP growth rate in India 4 June 2017.

जागतिकीकरण आणि सध्याची भारतीय अर्थव्यवस्था**प्रा.डॉ. बी के बांगर,**

सहायक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग

भगवान महाविद्यालय आष्टी,

ता.आष्टी, जि.बीड.

प्रस्तावना :-

भारतीय अर्थव्यवस्था जगातील तिसऱ्या क्रमांकाची मोठी अर्थव्यवस्था आहे. क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने जगात भारत सातव्या क्रमांकावर आहे. लोक संख्येमध्ये भारताचा जगात दुसरा क्रमांक आहे. 1991 मध्ये भारतात मोठ्या वेगाने प्रगती झाली तेव्हापासून जागतिकीकरण आणि आर्थिक सुधारणा ही नियमावली लागू केली गेली आणि भारत जगाच्या बाजारपेठेमध्ये एक आर्थिक महाशक्ती देश म्हणून पुढे आला. प्रामुख्याने भारतीय उद्योग आणि व्यापार यावर सरकारचा हक्क होता. १९९१ नंतर या मध्ये सुधारणा करत असतांना मोठा विरोधही झाला. परंतु आर्थिक सुधारणेचे चांगले परिणाम दिसू लागल्याने विरोधकांनी विरोध कमी केला.

पाचवी सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था:-

2017 च्या मानक मुल्यानुसार (सांकेतिक) भारतीय अर्थव्यवस्था जगात पाचव्या क्रमांकाची सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था आहे. एप्रिल 2014 मध्ये जो अहवाल आला आणि त्यामध्ये वर्ष 2011 च्या माहितीनुसार जागतिक बँकेने 'क्रयशक्ती समानता' च्या आधारावर भारताला जगातील तिसऱ्या क्रमांकाची सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था म्हणून घोषित केले. आंतरराष्ट्रीय बँकेच्या 2011 च्या विश्लेषणामध्ये अमेरिका आणि चीन नंतर भारताला स्थान देण्यात आले. 2005 मध्ये हे स्थान दहा क्रमांकावर होते. 2003-2004 मध्ये भारताची अर्थव्यवस्था जगातील 12 व्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जात होती.

इतिहास:-

भारत एके काळी सोन्याचे कोठार म्हणून ओळखले जात होते. आर्थिक इतिहासकार 'एंगस मेडिसन' च्या म्हणण्यानुसार भारताची पहिल्या शतकापासून दहाव्या शतकापर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्था जगातील सर्वश्रेष्ठ अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जात होती. पहिल्या शतकामध्ये भारताचा सकल उत्पादन (GDP) जगातील कुल GDP च्या 32.9% होते. सन 1000 मध्ये हा आकडा 28.9% होता. आणि सन 1700 मध्ये तो 24.4% होता. 1991 नंतर भारतीय अर्थव्यवस्था सुदृढ होण्यास सुरुवात झाली. यानंतर भारताने प्रतिवर्षी जवळजवळ 8% पेक्षा जास्त वृद्धि केली. भारताने 2003 मध्ये 8.4 प्रतिशत विकास दर प्राप्त केला. जो जगातील अर्थव्यवस्थेपेक्षा सर्वात जास्त वेगाने झाल्याचा संकेत होता. एवढेच नाही तर भारताने 2005-06 आणि 2007-08 या तीन वर्षांमध्ये 9 प्रतिशत पेक्षा जास्त विकास दर प्राप्त केला. सर्व मिळून 2004-05 पासून 2011-12 पर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्थेचा वार्षिक विकास दर 8.3 प्रतिशत होता. परंतु जागतिक मंदीच्या काळात 2012-13 आणि 2013-14 मध्ये 4.6 प्रतिशत दर पोहोचला.

आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि परदेशी कर्ज:-

जागतिक निर्यात आणि आयातीमध्ये भारताचा हिस्सा 2000 सालामध्ये क्रमशः 0.7 प्रतिशत आणि 0.8 प्रतिशत होता. तो वाढत जाऊन 2013 मध्ये क्रमशः 1.7 प्रतिशत आणि 2.5 प्रतिशत झाला. 2013-2014 मध्ये भारताचा वस्तू निर्यात दर 312.6 बिलियन डॉलरपर्यंत पोहोचला. 2012-2013 च्या तुलनेने 2013-2014 मध्ये आयातीच्या मुल्यामध्ये 8.3 प्रतिशत कमी झाला त्याचे कारण तेल आयातीमध्ये 12.8 प्रतिशत घट झाली. सरकारने केलेल्या उपाय योजनेनुसार सोने आयात 2011-2012 मध्ये 1078 टनने कमी होऊन 2012-2013 मध्ये 1037 टनापर्यंत कमी झाली होती. ती आणखी कमी होऊन 2013-14 मध्ये 664 वर पोहोचली. 2013-14 मध्ये आयातीमध्ये झालेल्या मोठ्या कमतरतेने आणि निर्यातीमध्ये झालेल्या वृद्धीच्या परिणामामुळे भारताचा व्यापार 2012-13 मध्ये 190.3 बिलियन डॉलरने कमी होऊन 137.5 बिलियन डॉलरवर पोहोचला.

चालू खात्यात कमतरता:-

सरकारने केलेल्या सोन्याच्या प्रतिबंधामुळे सोन्याच्या आयातीवर प्रतिबंध आला आणि त्याचा परिणाम व्यापारात घट झाली. 2012-13 मध्ये 10.5 प्रतिशत घट होऊन ती 2013-14 मध्ये ती सकल घरेलू उत्पादनाच्या 7.9 प्रतिशत झाली.

एकूण देशांतर्गत उत्पादन:-

2013-14 मध्ये भारताचे एकूण देशांतर्गत उत्पादन भारतीय रुपयामध्ये 113550.73 अब्ज रुपये होते.

तपशिल	2009-10	2010-11	2011-12	2012-13	2013-14
ए.दे.उ. (रु. कोटी)	6477827	7784115	9009722	10113281	11355073
(चालू बाजार भावानुसार मुल्य)					

वृद्धि दर %	15.1	20.2	15.7	12.2	12.3
ए.दे.उ. (रु. कोटी)					
(2004-05 च्या किमतीनुसार)	4516071	4918533	5247530	5482111	5741791
वृद्धि दर	8.6	8.9	6.7	4.5	4.7
दरडोई उत्पन्					
(आय उपलब्ध किंमतीवर)	46249	54021	61855	67839	4380

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये विविध क्षेत्रांचे योगदान:-

भारत कृषीप्रधान देश आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये शेतीचे योगदान मोठे होते. परंतु नव्या आकड्यानुसार भारत देश विकासामध्ये मोठ्या प्रमाणात पुढे जात आहे. असे दिसून येते.

भारत व्दितीय उत्पादनामध्ये प्रगत देश आहे. त्यामध्ये प्राथमिक आणि विनिर्मित दोन्हीही येतात. भारत दूधउत्पादनात पुढे आहे आणि गहू, तांदूळ चहा, आणि मसाल्याच्या उत्पादनात स्पर्धेत आहे. तसेच भारत लोखंड, बॉक्साईट, कोळसा आणि टायटेनियम यांचे भांडार आहे. जवळजवळ 2 कोटी लोक परदेशात काम करत आहेत आणि ते जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये आपले योगदान देत आहेत. भारत सॉफ्टवेअर इंजिनियर तयार करण्यात प्रथम आहे आणि सिलिकॉन व्हॅली मध्ये जवळजवळ 30% भारतीय आहेत.

भारतामध्ये कंपन्यांची संख्या अमेरिकेनंतर दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. उद्योग क्षेत्रामध्ये उत्पादन 40% आणि निर्यात 36% आहे. 32 लाख लहान उद्योगांमुळे जवळजवळ 1 कोटी 80 लाख लोकांना रोजगार मिळाला आहे. 2003-04 मध्ये भारताचा व्यापार 140.86 अब्ज डॉलरवर होता. भारताची निर्यात 63.62% अब्ज अमेरिकी डॉलर होता. आयात 77.24 अब्ज डॉलर होता.

वेगवेगळ्या क्षेत्रांचे योगदान:-

क्षेत्रनिहाय माहिती	1999-2000	2007-08	2012-13	2013-14
प्राथमिक क्षेत्र	23.2	16.8	13.9	13.9
द्वितीय क्षेत्र	26.8	28.7	27.3	26.1
तृतीय क्षेत्र	50.00	54.4	58.8	59.9

वरील तक्त्यामध्ये प्राथमिक क्षेत्राचे योगदान कमी होतांना दिसते तसेच व्दितीय क्षेत्राचा वाटपात घट दिसते तर तृतीय क्षेत्राचे योगदान जास्त दिसून येत आहे.

परकीय चलनाचा साठा:

मार्च 2014 पर्यंत भारताचे परकीय चलनाचा साठा 304.2 बिलियन अमेरिकन डॉलर होता. तेव्हा अमेरिकन डॉलरची किंमत 60 रु. होती.

तपशिल	2009-10	2010-11	2011-12	2012-13	2013-14
परकीय चलनाचा साठा (बिलियन अमेरिकन डॉलर)	279.1	304.8	294.4	292.0	304.2
सरासरी विनिमय दर (रुपये/अमेरिकन डॉलर)	47.44	45.56	47.92	54.41	60.5

वरील तक्त्यानुसार परकीय चलनाचा साठ्यात वाढ दिसून येत आहे त्याचबरोबर विनिमय दरामध्ये वाढ झाल्यामुळे भारतीय चलन स्वस्त होतांना दिसते.

संदर्भ-

- 1) प्रतिव्यक्ती आय - (पत्र सूचना कार्यालय, भारत सरकार 2014, अंमलबजावणी जुलै 2014)
- 2) भारत बनला जगातील तिसऱ्या क्रमांकाची मोठी अर्थव्यवस्था (नवभारत टाईम्स 30 एप्रिल 2014, अभिगमन 30 एप्रिल 2014)
- 3) अंगड मेडिसन - (द वर्ल्ड इकॉनॉमी)
- 4) केंद्रीय बजेट कागदपत्रे आणि लेखा महानियंत्रक
- 5) "राजसाह्यता मध्ये कमी" (पत्र सूचना कार्यालय, भारत सरकार 11 जुलै 2014, अंमलबजावणी 12 जुलै 2014)

जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीवर झालेला परिणाम

डॉ. कार्तिक पोळ

यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय,
तुळजापूर

1) प्रस्तावना :

1990-91 मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेत आर्थिक संकट निर्माण. या संकटाची सुरुवात 1980 पासूनच झाली. या काळात सरकारने स्वीकारलेल्या अर्थव्यवस्थेच्या स्थूल व्यवस्थापनाची दखल न घेण्याची सरकारची जी वृत्ती होती त्यातून आर्थिक संकट ओढवले. सरकारच्या धोरणांमुळे सरकारचा महसूल आणि खर्च यातील अंतर सतत वाढतच गेले. हे अंतर कमी करण्यासाठी सरकारने अंतर्गत व परकीय कर्जे काढूनही हे अंतर वाढतच गेले. 1990 च्या आखाती युद्धामुळे अर्थशास्त्रीय समस्या वाढल्या. याचकाळात राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली. आंतरराष्ट्रीय भांडवल बाजारात देशाचे पत मुल्यांकन कमी झाले. याची कारणे म्हणजे सरकारची चुकीची धोरणे, वाढते कर्ज. 1990-91 मध्ये मध्यवर्ती सरकारच्या एकूण महसुली उत्पन्नापैकी 36.4 टक्के उत्पन्न केवळ व्याज देण्यासाठी खर्च करावे लागले. सन 2011-12 मध्ये व्याजावरील खर्च 267986 कोटी रुपयाइतका वाढला. प्रचंड प्रमाणात चलनवाढ झाली. ती 1990-91 मध्ये 10.3 टक्के तर 2010-11 मध्ये 9.4 टक्के होती. वित्तीय तुटीचे देशांतर्गत उत्पादनाशी असलेले प्रमाण 1990-91 मध्ये 8.4 टक्के एवढे होते. 1991 मध्ये व्यवहार शेषाची स्थिती अत्यंत बिघडली. या काळात भारताचा राखीव चलनाचा साठा 10 दिवस पुरेल इतकाच होता. राजकीय अस्थिरता इ. कारणामुळे भारतामध्ये 1990-91 मध्ये आर्थिक संकट निर्माण झाले. यातून मार्ग काढण्यासाठी सरकारने आर्थिक धोरणात बदल करण्याचा निर्णय घेतला त्यालाच नविन आर्थिक सुधारणा म्हणतात. त्यातीलच एक घटक म्हणजे जागतिकीकरण होय.

2) जागतिकीकरणाचा अर्थ :

1. “जागतिकीकरण म्हणजे व्यापार, वित्त, रोजगार, तंत्रज्ञान, दळणवळण, विदेशी स्थलांतर, राहणीमान, शासन, समाज व्यवस्था, संस्कृती अशा सर्व क्षेत्रातून होत राहणारे रूपांतर होय.”¹
2. रुसो मोदी : “जागतिकीकरण म्हणजे खुली स्पर्धा आणि नवे तंत्रज्ञान यातून उत्पादकता आणि उत्पादन वाढविणे तसेच संपूर्ण जगाची एकच बाजारपेठ निर्माण करणे आणि वस्तू व सेवा यांची विक्री करणे होय.”²
3. जगादेश भगवती : “जागतिकीकरण म्हणजे राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थाना जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये पुढील प्रक्रीयामध्ये समाविष्ट करून घेणे. बहुराष्ट्रीय कंपन्या, व्यापार व महामंडळे यांच्याकडून प्रत्यक्ष गुंतवणूक, अल्पकालीन भांडवल प्रवाह, कामगार व एकूण मानवाची आंतरराष्ट्रीय गतिमानता आणि तंत्रज्ञानाचा प्रवाह.”³
4. जागतिक बँक : जागतिक बँकेने जागतिकीकरणाचा अर्थ पुढीलप्रमाणे लावला आहे.

जागतिकीकरण म्हणजे

- उपभोग्य वस्तूंसह सर्व वस्तूच्या आयातीवरील निर्बंध हळूहळू कमी करणे.
- आयातीचे दर/कर कमी करणे.
- सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगाचे खाजगीकरण करणे.⁴

श्रवण कुमारसिंग : “जगातील सर्व राष्ट्रांची एकच बाजारपेठ निर्माण करणे व त्यात जगातील साधन सामुग्रीचे आणि भांडवलाचे सहजतेने परिचलन निर्माण करणे म्हणजे जागतिकीकरण.”⁵

“जागतिकीकरण म्हणजे देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे जगाच्या अर्थव्यवस्थेबरोबर एकीकरण करणे, 20 व्या शतकाच्या शब्दकोषानुसार जागतिकीकरण म्हणजे जगभर पसरणे, एकावेळी संपूर्ण जगाचा किंवा जगातील सर्व लोकांचा विचार करणे.”⁶

वरील सर्व व्याख्यावरून असे दिसून येते की, जागतिकीकरण म्हणजे व्यापारावरील निर्बंध कमी करणे. जेणेकरून वस्तूचे सर्व देशांमध्ये सहजपणे दळणवळण होईल अशी परिस्थिती निर्माण करणे. ज्यामध्ये विविध देशांमध्ये भांडवल हे प्रवाही स्वरूपात असेल वातावरण निर्माण करणे की जेथे तंत्रज्ञान सहज प्रवाही होऊ शकेल. शेवटचे पण विकसनशील देशांसाठी महत्वाचे असे वातावरण तयार करणे ज्यात जगातील देशात श्रम हे पूर्णपणे गतीमान होईल.

3) जागतिकीकरण आणि भारत

भारतात जागतिकीकरणाची सुरुवात 1991 पासून झाली. त्या अगोदर भारतात मिश्र अर्थव्यवस्था होती. पुर्वीचे भारताचे आर्थिक धोरण देशातील गरिबी, वाढती बेरोजगारी, आर्थिक विषमता इ. प्रश्न दूर करण्यात अपयशी ठरल्याने पारंपारिक मिश्र अर्थव्यवस्थेचा त्याग करून खुले आर्थिक धोरण स्वीकारण्यास सुरुवात झाली.

जागतिकीकरण, उदारीकरण व खासगीकरणाचा परिणाम म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्थेत अमुलाग्र बदल घडून येत आहेत. उद्योग, व्यापार, वाहतुक व दळणवळण, बँकींग व विमा व्यवसाय, हॉटेल्स व पर्यटन व्यवसाय, बांधकाम व्यवसाय इ.

क्षेत्रामध्ये विकासाची गती वाढली आहे. आजची भारतीय अर्थव्यवस्था ही जगातील जलद गतीने विकसित होणारी अर्थव्यवस्था समजली जाते.

जागतिक महामंदीच्या काळातही म्हणजेच 2008 च्या मध्यानंतर भारताचा आर्थिक विकासाचा दर 7 टक्के जवळपास होता. मा. श्री प्रणव मुखर्जी यांनी 2009-10 च्या अंतरिम अंदाजपत्रकाच्या भाषणांत असे म्हटले होते की, “जागतीक मंदीच्या काळातही जलद गतीने विकसित होणारी अर्थव्यवस्था म्हणून, भारतीय अर्थव्यवस्थाचा दुसरा क्रमांक आहे.” जागतिकीकरणामुळे भारतातील स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन वाढीच्या दरात सुधारणा होण्यास मदत झाली. 1991-92 या वर्षात राष्ट्रीय उत्पादन वाढीचा दर हा फारच कमी म्हणजे केवळ 1.2 टक्के होता तो 1999-2000 मध्ये 6.4 टक्के एवढा असल्याचे दिसून येते. भाववाढीवरही या काळात नियंत्रण ठेवण्यास मदत झाली. 1994 नंतर घाऊक किमतीचा निर्देशांक 10 टक्के पेक्षाही कमी झाला. त्याचप्रमाणे निर्यातीत 75.6 टक्के तर आयातीमध्ये 48.6 वाढ झाली.

आयातीपेक्षा निर्यातीतील वाढ अधिक असल्यामुळे व्यापार क्षेत्रातही वाढ झाली. त्याचप्रमाणे जागतिकीकरणाच्या सुरुवातीनंतरच्या काळात भारताच्या विदेशी व्यापारातही वाढ झाल्याचे दिसून येते. जागतिक विकास अहवाल 2000-10 नुसार भारताचा जागतिक निर्यात 1990 मधील वाटा 0.54 टक्के होता. तो 1998 मध्ये 0.64 टक्के झाला. याच काळात भारताच्या निर्यातीत 87 टक्के वाढ झाली. 1990 मध्ये भारताची निर्यात 17.99 बिलियन डॉलर होती ती 1998 मध्ये 33.6 टक्के बिलियन डॉलर झाली. जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या सर्वच क्षेत्रावर परिणाम झाल्याचे दिसून येते.

4) जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीवर झालेले परिणाम :

भारतात हरीतक्रांतीपूर्वीच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर पारंपारिक पद्धतीने शेती केली जात असे. हरितक्रांतीच्या काळात नवनवीन दर्जेदार खते, उत्कृष्ट बियाणे, जलसिंचनाच्या सोयी, संकरित बियाण्यांच्या वापरात वाढ याबरोबरच तंत्रज्ञानाचा वापर ही वाढला. त्यामुळे कृषी उत्पादकतेत वाढ होवून उत्पादनात मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली. या काळात संपूर्ण भारतात सारख्याच प्रमाणात उत्पादन वाढ जरी झालेली नसली तरीही कृषी क्षेत्रात चैतन्याची वाढ करण्यास ही परिस्थिती कारणीभूत ठरली.

1991 मध्ये जेव्हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण झाले तेव्हा हरितक्रांतीच्या काळापेक्षाही अधिक प्रमाणात कृषी क्षेत्राचा विकास होईल अशी अपेक्षा होती. परंतु ही अपेक्षा तितकीशी फलद्रूप ठरल्याचे दिसत नाही. कारण जागतिकीकरणामुळे भारतीय कृषी क्षेत्राचा इतर देशातील कृषी क्षेत्राशी स्पर्धा करावी लागली. अनेक परकीय कंपन्यांचा भारतीय बाजारपेठेत प्रवेश झाला. तेव्हापासून स्वदेशी कंपन्यांना बहुराष्ट्रीय कंपन्यांशी स्पर्धा करावी लागत आहे. परकीय कंपन्यांनी उत्पादन व विक्रीचे काम सुरु केल्याने त्यांचा भारतीय कृषीवर विपरीत परिणाम दिसून येतो. याबरोबर या कंपन्या धान्य बाजारातही सहभागी झाल्याने त्याचाही भारतीय धान्य बाजारावर ऋणात्मक परिणाम झाला. जागतिकीकरणामुळे भारतीय कृषी क्षेत्रासाठी परकीय बाजारपेठ ही उपलब्ध झाली. त्याचा मात्र फायदा भारतातील शेतकऱ्यांना व एकंदरच कृषी क्षेत्राला झाल्याचे दिसून येते. जागतिकीकरणाचे शेतीवरील परिणाम पुढीलप्रमाणे :

1. भारतीय कृषीचा सरासरी वार्षिक वृद्धीदर :

सातव्या योजनेमध्ये भारताचा सकल उत्पादन वाढीचा दर (1985-90) मध्ये 6.0 टक्के होता. तो अकरावी योजना (2007-12) मध्ये 9.9 टक्के होता. त्याचवेळी कृषी क्षेत्राचा सरासरी वार्षिक वृद्धीदर सातव्या योजनेत (1985-90) मध्ये 3.2 टक्के होता तो अकराव्या योजनेत (2007-12) मध्ये 2.7 टक्के होता. जागतिकीकरणानंतर शासनाने कृषी उत्पादन वाढीसाठी राबविलेल्या विविध धोरणात्मक कार्यक्रम व उपायांमुळे एकूण कृषी उत्पादनात जरी वाढ झालेली असली तरी ही कृषीचा सरासरी वार्षिक वृद्धीदर मात्र जागतिकीकरणापूर्वीच्या काळापेक्षा कमी झाला आहे.

2. अन्नधान्य उत्पादन :

जागतिकीकरणाचा प्रभाव म्हणून अन्नधान्य उत्पादनात उत्तरोत्तर वृद्धी व्हायला हवी होती परंतु प्रमुख पिकांचे अन्नधान्य उत्पादन तांदूळ, गहू, भरड धान्य, डाळींच्या संदर्भात 2001-02 मध्ये अनुक्रमे 93.3, 72.8, 33.4, 13.4 दशलक्ष टन होते. ते 2006-07 मध्ये अनुक्रमे 90.0, 72.5, 32.0, 14.5 दशलक्ष टन एवढे दिसून येते. म्हणजेच डाळीचे उत्पादन वगळता इतर प्रमुख पिकांच्या उत्पादनात घट दिसून येते. मध्यंतरीच्या काळात अल्पशी चढउतार दिसून येते.

3. कृषी क्षेत्रातील रोजगार वृद्धी :

जागतिकीकरणामुळे व्यापार, दळणवळण, वाहतुक, संशोधन, पायाभूत संरचना यात वाढ झाली. मात्र कृषी क्षेत्रातील रोजगार वाढीची अपेक्षा फोल ठरल्याचे दिसते. जागतिकीकरणापूर्वीच्या काळात कृषी क्षेत्रातील रोजगार वृद्धीदर ग्रामीण भागात 1.38 टक्के व नागरी भागात 1.54 टक्के होता. जागतिकीकरणानंतरच्या काळात या दोन्ही (ग्रामीण व नागरी) क्षेत्रातील कृषी रोजगार वृद्धीचा दर घटून अनुक्रमे 0.12 टक्के व -3.74 टक्के असा झाला. याचाच अर्थ असा होतो की जागतिकीकरणानंतरच्या काळात कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारांची संख्या वाढली. यांत्रिकीकरणाच्या वाढत्या प्रचार-प्रसार व वापरामुळे उत्पादन कार्यासाठी मनुष्यबळाची मदत घेण्याचे प्रमाण कमी झाले. त्यामुळे कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारी वाढली.

4. परकीय कृषी मालाबरोबर भारतीय मालाची स्पर्धा :

भारतातील बहुतांश शेती ही पर्जन्यावर निसर्गावर आधारित असल्यामुळे केवळ अनुकूल हवामानातच कृषी क्षेत्रातून चांगले उत्पादन होण्याची अपेक्षा ठेवता येते. उत्पादनासाठी पारंपारिक तंत्राचा जास्त वापर होत असल्यामुळे उत्पादन खर्चही मोठा येतो अशा स्थितीत परदेशातील आधुनिक तंत्राचा वापर करून कमी उत्पादन खर्चात तयार होणाऱ्या उत्पादनांशी भारतीय उत्पादनाला किंवा मालाला स्पर्धा करावी लागत असल्याने या स्पर्धेत भारतीय मालाची पीछेहाट होण्यासारखी परिस्थिती निर्माण झाली आहे.

5. विदेशी कंपन्यांचे वर्चस्व :

बेजो शीतल सीडस्, अग्रोटेक, ओव्हसाईज कार्पोरेशन, आयटीसी, हिंदूस्थान लिक्वर इ. कंपन्यांनी भारतीय बाजारपेठेत प्रवेश केलेला आहे. या कंपन्या बी-बीयाणांचे मोठ्या प्रमाणात उत्पादन करून त्यांची विक्री करत आहेत. त्याचबरोबर काही बियाण्यांच्या संदर्भात पेटंट मिळवून त्याची चढत्या दराने विक्री करत आहेत. त्यामुळे भारतीय बाजारपेठेत बियाण्यांच्या किंमती अतिशय वाढलेल्या आहेत.

6. कृषी अनुदान कपात :

जागतिक व्यापार संघटनेच्या प्रस्तावात कृषी व कृषी व्यापाराचा समावेश करण्यात आला. या प्रस्तावानुसार विकसित देशांनी 3.33 टक्के कृषी अनुदानात कपात करण्याचे धोरण ठरविण्यात आले. त्यानुसार भारतात अगोदरच कमी असलेल्या अनुदानात मोठ्या प्रमाणावर कपात करण्यात आली. इतर देशांनी मात्र कृषी क्षेत्रासाठी वेगळ्या माध्यमातून आर्थिक मदतीचा ओघ चालूच ठेवला. भारतातील या अनुदान कपातीचा भारतीय कृषी क्षेत्रावर प्रतिकूल परिणाम झाला.

7. करार शेती किंवा कंत्राटी पद्धतीचा शेती :

जागतिकीकरणानंतर भारतात करार शेतीची पद्धती अस्तित्वात आली. यात विविध कंपन्यांकडून वेगवेगळ्या मालांसाठी करार करण्यात येतात. भारतीय शेतीत यांत्रिकीकरणाचा वापर वाढल्याने बेकारीत वाढ झाली. काही प्रमाणात करार शेतीमुळे फायदेही झाले. उदा. शेतकऱ्यांच्या शेतमालांचा विपणन व्यवस्थेतील धोका कमी झाला. शेतकऱ्यांना नवीन कृषी तंत्राची माहिती मिळाली. साठवणूक सुविधांचा विकास झाला व शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारण्यास मदत झाली.

8. जागतिकीकरण व शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या :

भारतात विशेषतः जागतिकीकरणानंतरच्या काळात भारतीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येत वाढ झाल्याचे दिसून येते. जागतिकीकरणामुळे भौतिक सुख सुविधांमध्ये मोठा बदल झाला. परंतु दुसऱ्या बाजूने शेतमालांच्या उत्पादनातील, किंमतीतील अस्थिरता, वित्त पुरवठ्यातील अडचणी, अनियमित विद्युत पुरवठा, महागडी खते, बियाणे, जलसिंचनाच्या समस्या यामुळे शेतीचे स्वरूप क्लिष्ट झालेले दिसून येते. त्यातच जागतिकीकरणातून उद्भवलेली जीवघेणी स्पर्धा, कर्जबाजारीपणा, यामुळे शेतकऱ्यांच्या जीवनातील नैराश्यतेत वाढ होऊन त्यांच्या आत्महत्येच्या प्रमाणात वाढ होताना दिसत आहे. भारतात 2016 साली शेतकरी व शेतमजूर मिळून 11370 जणांनी आत्महत्या केली. त्यातील सर्वाधिक 3661 जण महाराष्ट्रातील होते. त्यानंतर कर्नाटक मधील 2079 तर मध्यप्रदेश मध्ये 1321 शेतकरी व शेतमजुरांनी आत्महत्या केल्या.

9. सार्वजनिक वितरण प्रणालीवर प्रतिकूल परिणाम :

जागतिक व्यापार संघटनेच्या (ज्झ) माध्यमातून डॅकेल प्रस्तावांर्गत कृषी व्यापाराच्या मुक्त धोरणासाठी सहमती झाली आहे. त्यामुळे शेतीतून तयार होणाऱ्या अन्नधान्यांची विक्री किंमत ही त्यांच्या मागणी पुरवठ्यावरून निश्चित होईल. विशेषतः सार्वजनिक वितरण प्रणालीसाठी खरेदी केले जाणारे अन्नधान्य बाजारभावाप्रमाणे त्याची विक्रीही बाजारभावाप्रमाणेच करणे यात अपेक्षित आहे. सार्वजनिक वितरण प्रणालीसाठी मिळणारे आर्थिक सहाय्य तुलनेने कमी झाल्याने स्वस्त धान्य दुकानांतील धान्याचे भावही वाढत आहेत.

एकंदरच भारतीय कृषी क्षेत्राला भारतात झालेल्या हरितक्रांतीमुळे जो फायदा झाला तशा प्रकारचा फायदा जागतिकीकरणामुळे निश्चितपणे झालेला दिसून येत नाही. जागतिकीकरणामुळे भारतीय कृषी क्षेत्राला केवळ नुकसानच झाले असे नाही तर जागतिकीकरणामुळे कृषी क्षेत्राच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ झाली, कृषीसाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाची साधने वाढली. दळणवळणाची साधने वाढली, प्रसार माध्यमांचा विकास झाला. रेडिओ, दूरदर्शन, वर्तमानपत्रे, मोबाईलच्या माध्यमातून कृषी क्षेत्रात होणाऱ्या आधुनिक संशोधनाची माहिती लोकांसमोर येण्यास मदत झाली.

संदर्भ :

1. खेर, सी. पं., जागतिकीकरण - समस्या, आशय आणि अनुभव, दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि. पुणे.
2. गौरव दत्त आणि अश्विनी महाजन, भारतीय अर्थव्यवस्था — दत्त एवं सुंदरम, नई दिल्ली.
3. अभिजीत बोबडे आणि ज्ञानेश्वर मगर, अर्थशास्त्र, रत्नाई प्रकाशन, पुणे.
4. राजन कोळंबे, कृषिशास्त्र आणि कृषि विकास, भगिरथ प्रकाशन, (एप्रिल 2012).

5. डॉ. किरण जी. देसतो, स्पर्धा परिक्षा अर्थशास्त्र 1, दिपस्तंभ प्रकाशन, जळगाव.
6. प्रा. डॉ. दत्तात्रय भुतेकर, कृषी अर्थशास्त्र, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
7. प्रा. रायखेलकर ए. आर आणि प्रा. डॉ. दामजी बी. एच., भारतीय अर्थशास्त्र, विद्याबुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
8. डॉ. सुखदेव थोरात, भारतीय अर्थव्यवस्था, एज्युकेशनल पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

भारतीय बँकींग क्षेत्रासमोरील आव्हाने आणि सुधारणा

हरिचंद्र विष्णुकेळे
कर्मवीर मामासाहेब जगदाळे
महाविद्यालय, वाशी.

प्रस्तावना -

मानवी शरिरात हृदय जेवढे महत्वाचे आहे, तेवढे भारताच्या वित्तीय क्षेत्रात बँकाचे स्थान महत्त्वाचे आहे. बँकामुळे शेती, उद्योग, व्यापार, वाहतूक, दळणवळण इ. क्षेत्रात भांडवलविषयक गरजा पूर्ण होतात व्यापारी बँकांचे 1969 व 1980 रोजी राष्ट्रीयकरण झाल्यानंतरच्या काळात या बँकानी मध्यमवर्गीयांचा विश्वास संपादन केला. आजही भारतात जवळपास 70% बँका सरकारी मालकीच्या आहेत. 1991 च्या आर्थिक सुधारणा काळात रिझर्व्ह बँकेचे व्याजदराचे उदारीकरण, रोख राखीव गुणोत्तर आणि वैधानिक रोखता गुणोत्तरात कपात करून बँकाना अधिक स्वातंत्र्य देण्याचे निश्चित केले. आंतरबँक नाणेबाजार विकसित केला. नवीन बँका नाणेबाजारात आणल्या. खाजगी बँकांची संख्या वाढली. एकंदरीत कार्यक्षमता आणि नफा क्षमता याबाबत स्पर्धा वाढली. त्यामुळे आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या युगात बँकासमोर अनेक आव्हाने निमार्ण झालेली आहेत. यामुळे याविषयी अभ्यास होणे आवश्यक आहे.

संशोधनाची उद्दीष्टे - प्रस्तुत अभ्यासासाठी पुढील काही महत्वाची उद्दीष्टे विचारात घेतली आहेत.

1. भारतीय बँक क्षेत्राच्या बदलत्या परिस्थितीचा आढावा घेणे.
2. भारतीय बँकींग क्षेत्रासमोरील आव्हानांचा अभ्यास करणे.
3. भारतीय बँकींग क्षेत्रामध्ये झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणे.
4. बँकींग क्षेत्राच्या आधुनिक सुविधांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती -

संशोधनासाठी प्रामुख्याने द्वितीय माहिती स्रोताचा आधार घेतला आहे. ही माहिती संकलन करताना भारतीय रिझर्व्ह बँक अहवाल, बँकिंग संबंधित समित्यांचे अहवाल, वर्तमानपत्रे, विविध मासिके, संशोधनपर लेख इ. चा वापर केला आहे.

भारतीय बँकिंग व्यवस्थेच्या वृद्धीचा अहवाल -

भारतीय बँकिंग क्षेत्रात आर्थिक सुधारणेनंतर खुप मोठ्या प्रमाणावर बदल झाला असला तरी बँकिंग क्षेत्राचा विचार केला असता भारतीय बँकिंग क्षेत्राचा विकास वेगवेगळ्या काळात झालेला दिसून येतो त्याचे एकूण 4 टप्पे दिसून येतात.

1. स्वातंत्र्यपूर्व ते स्वातंत्र्यापर्यंत (1947)
2. बँक राष्ट्रीयकरणानंतरच्या बँकिंग क्षेत्राचा विकास (1947 ते 1968)
3. राष्ट्रीयकरणानंतरचा बँकिंग क्षेत्राचा विकास (1969 ते 1991)
4. आर्थिक सुधारणेनंतरचा कालखंड (1991 नंतरचा कालखंड)

1786 मध्ये सर्वप्रथम भारतात बँकेची स्थापना झाली. त्यानंतर ईस्ट इंडिया कंपनीने 1809 मध्ये बँक ऑफ कलकत्ता, 1840 मध्ये बँक ऑफ बॉम्बे तर 1843 मध्ये बँक ऑफ मद्रास ची स्थापना केली. त्यानंतरच्या काळात अनेक बँकांची स्थापना झाली. सन 1935 मध्ये भारतीय रिझर्व्ह बँकेची स्थापना झाली. स्वातंत्र्यापूर्वीचा बँकिंग क्षेत्राचा विकास मोठ्या प्रमाणावर झालेला नव्हता. कारण बऱ्याच बँकांचे भागधारक हे युरोपियन नागरिक असायचे. 1913 ते 1948 मध्ये साधारणपणे 1100 बँक होत्या.

स्वातंत्र्यानंतर बऱ्याच बँकांची स्थापना झाली. 1955 मध्ये इम्पेरिअल बँकेचे राष्ट्रीयकरण करून त्यास स्टेट बँक ऑफ इंडिया नाव देण्यात आले. स्टेट बँक ऑफ इंडियाच्या सात सहयोगी बँकांचे 1960 मध्ये राष्ट्रीयकरण केले. भारत सरकारने 19 जुलै 1969 ला 14 मोठ्या खाजगी बँकांचे तर 14 एप्रिल 1980 मध्ये सहा मोठ्या खाजगी बँकांचे राष्ट्रीयकरण केले त्यामुळे 1980 पर्यंत 20 बँकांचे राष्ट्रीयकरण झालेले होते. या राष्ट्रीयकरण झालेल्या बँकांनी मध्यमवर्गीयांचा विश्वास संपादन केला तर आजही मध्यमवर्ग या बँकावर विश्वास ठेवून आहे.

1990 च्या दशकात बँकिंग क्षेत्रावर भारतात मोठे निर्बंध होते. 1991 ला जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी यांच्या आर्थिक सुधारणा मापदंडानुसार भारत सरकारने बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणांसाठी 4 ऑगस्ट 1991 ला नरसिंहम समितीची नेमणूक केली. या समितीने आपला अहवाल सादर केला त्यामध्ये छोट्या बँकांचे विलीनीकरण, प्राधान्य क्षेत्राच्या पतपुरवठ्यात घट, बँक सेवा भरती मंडळ रद्द करणे, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांना प्रशासकीय व वित्तीय स्वायत्ता देणे, RBI चे नियंत्रण कमी करणे इत्यादी सुधारणा सुचविल्या

भारतीय बँ किंग क्षेत्रासमोरील आव्हाने -

आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात अर्थव्यवस्थेच्या प्रत्येक क्षेत्रात अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागते, यास बँकिंग क्षेत्र अपवाद नाही. आर्थिक सुधारणेच्या काळानंतर बँकिंग क्षेत्रात अनेक बदल घडून आलेले असून 2009 नंतर या क्षेत्रातील स्पर्धा तिब्रतेने दिसून येते. नवीन तंत्रज्ञाना स्वीकार करताना संरचनात्मक बदल घडून आणून बँक व्यवसाय विकसीत करताना स्पर्धात्मक वातावरणात परिणामकारक व्यवस्थापन, उत्कृष्ट व जलद सेवा उत्तम व्यवसायिकता, करता असता बँक व्यवसायास अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागते.

भारतीय बँकेसमोरील आव्हाने -

1. सरकारी धोरणांचा विचार करून बँक व्यवसायात बदल करणे.
2. भारतीय बँकांचा ग्रामीण भागापर्यंत विस्तार करणे, त्याचे व्यवस्थापन करणे आणि सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचणे.
3. Non - Performing Asset कमी करणे व थकीत कर्ज वसुली करणे.
4. स्पर्धेत टिकण्यासाठी उच्च तंत्रज्ञान आत्मसात करणे, बँक तंत्रज्ञानात सुधारणा करणे व ग्राहकांना सुविधा पुरविणे
5. जागतिकीकरणाच्या युगात जागतिक बँकांशी तसेच वित्तीय संस्था यांच्याशी स्पर्धा करता यावी यासाठी बँक नियमनात सुधारणा करणे.
6. सायबर हल्ला यासारख्या समस्यांपासून बँक व्यवसायात तसेच बँक ग्राहकांचे संरक्षण करणे
7. ग्राहकांच्या गरजा लक्षात घेवून बँकिंग व्यवसायात बदल करणे .
8. बँक भ्रष्टाचार या सारख्या गोष्टींना रोखून सुरक्षितता रोखता, लाभप्रदता या बँक तत्वाचे पालन करणे.
9. ग्राहकांना वेळ गरज, ठिकाण या गोष्टींचा विचार करून ग्राहकांना सेवा सुविधा पुरवितात नवीन संकल्पांचा अवलंब करणे

बँकिंग क्षेत्रातील नवीन सुधारणा -

बँकिंग क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी भारत सरकार तसेच रिझर्व बँक ऑफ इंडिया यांनी बरीच महत्त्वपूर्ण पावले उचलली आहेत. बँकांचे जाळे पूर्ण भारतभर पसरवून त्याद्वारे बँक व्यवसायाची वाढ घडवून आणणे, तसेच भारतीय जनतेस सेवा सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी काही सुधारणापर योजना केल्या आहेत. त्याद्वारे बँकेसमोरील समस्या दूर होऊन विकास होवू शकेल अलीकडील काळात बँकिंग क्षेत्राच्या संदर्भात काही महत्त्वपूर्ण सुधारणा पुढीलप्रमाणे आहेत

इंद्रधनुष्ययोजना -

सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांची स्थिती सुधारण्यासाठी त्यांना भांडवलाचा पुरवठा करण्यासाठी केंद्र सरकारने 14 ऑगस्ट, 2015 रोजी या योजनेची घोषणा केली. या योजनेत नियुक्त्याबोर्ड ऑफ ब्युरोची स्थापना फेरभांडवलीकरण योजनेखाली बँकाना २ लाख ११ हजार कोटी रुपये पुरविण्यात येणार आहेत. सरकारी बँकाची ताणमुक्ती जोखीम नियंत्रण उपायांना बळकटी व थकीत कर्जाची माहिती जाहिर करणे याचा सामावेश आहे.

बँकांचे एकीकरण किंवा विलीनीकरण -

1998 मध्ये श्री.नरसिंहम यांच्या अध्यक्षेखाली नेमलेल्या समितीने बँकांचे विलीनीकरण हा मुद्दा मांडला ज्या बँका नुकसानीत आहेत ज्याचा NPA खुप जास्त आहे अशा बँका सुस्थितीत असणा-या बँकात सामाविष्ट होतात. त्यानुसार अलिकडच्या काळात स्टेट बँक ऑफ इंडिया मध्ये 2008 साली स्टेट बँक ऑफ सौराष्ट्र, 2010 मध्ये स्टेट बँक ऑफ इंदौर तर 2017 मध्ये स्टेट बँक ऑफ बिकानेर, स्टेट बँक ऑफ जयपूर, स्टेट बँक ऑफ हैद्राबाद, स्टेट बँक ऑफ म्हैसूर, स्टेट बँक ऑफ पटियाला, स्टेट बँक ऑफ ज्यावकिर, आणि भारतीय महिला बँक या बँकांचे विलीनीकरण झालेले आहे त्यामुळेच स्टेट बँक ऑफ इंडिया ही जगातील प्रथम 50 बँकामधील एक बँक आहे.

बैंक नियमन (दुरुस्ती) विधेयक -

लोकसभेत बैंक नियमन (दुरुस्ती) विधेयक 2017 साली समंत करण्यात आले या विधेयकानुसार 1949 च्या बँकींग नियमन कायदयात दुरुस्तीकेली जाईल. कर्जफेड करणे, अनुत्पन्न कर्जाची समस्या, अनुत्पन्न कर्जाच्या समस्यांसाठी समित्या किंवा अधिका-याची नेमणूक करणे हे विधेयकस्टेट बँक व प्रादेशिक ग्रामीण बँकाना लागू असेल अशा प्रकारच्या तरतुदी करण्यात आल्या होत्या.

प्रधानमंत्री जन धन योजना -

प्रधानमंत्री जन धन योजना ही पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी १५ ऑगस्ट २०१४ रोजी घोषित केली. या योजनेच्या माध्यमातून भारतातील प्रत्येक व्यक्तीस बँक खाते उघडण्याचे आव्हान करण्यात आले. या योजनेत भारतातील ज्या भागात लोकांची बँक खाती नव्हती त्यांना या योजनेत खाते उपलब्ध करून देवून बँकांद्वारे दिल्या जाणा-या सर्व सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या त्यामुळे बँक व्यवसायाचे जाळे ग्रामीण भागातही पसरण्यास मदत होत आहे.

KYC चे उपयोजन -

भारतीय रिझर्व्ह बँकेने Know Your Customer (KYC) ही प्रक्रिया बँकानाही सुरू केली आहे. नवीन खाते उघडण्यासाठी तसेच जुने खाते याची ओळख KYC द्वारे केली जाते खात्यातील फेर फार बनावट खाती हे टाळण्यासाठी तसेच व्यवहारात पारदर्शकता आणण्यासाठी KYC चा वापर होत आहे.

नोटबंदी -

८ नोव्हेंबर 2016 मध्ये पंतप्रधान यांनी नोटबंदी जाहीर करून चलनातील 500 व 1000 रूपयांच्या नोटा रद्द केल्या तर 2000 रूपये, 500 रूपये, 200 रूपये, 100 रूपये, 50 रूपये, 10 रूपये यांच्या नवीन नोटा चलनात आणल्या यामुळे काळे धन, बनावट नोटा, हवाला, भ्रष्टाचार, इत्यादींना आळा घालण्यासाठी प्रयत्न केला.

मुद्रा बँक -

मुद्रा बँकेची घोषणा ८ एप्रिल 2015 ला करण्यात आली ही बँक लघु उद्योगासाठी कर्ज पुरवठा करते

रोकडरहित अर्थव्यवस्था -

रोकडरहित अर्थव्यवस्था यांचा अर्थ जास्तीत जास्त डिजिटल पद्धतीचा वापर आणि रोजच्या व्यवहारात कमीतकमी रक्कमेचा वापर असा होतो. डिजिटल व्यवहाराचा जास्तीत जास्त उपयोग जसे की डेबीटकार्ड क्रेडीट कार्ड इंटरनेट बँकींग आणि मोबाईल फोन वरील ॲपद्वारे केलेले व्यवहार होय.

Aadhar Enable Payment System [AEPS] -

भारत सरकार आणि बँक यांनी AEPS ही व्यवस्था सुरू केली यामुळे लोकांना आधार कार्डद्वारे बँकेचे व्यवहार करणे सोपे सुरळीत आणि सुरक्षित झाले आहे वरील अनेक सुधारणामुळे बँकींग क्षेत्रास सुधारणा होऊन लोकांना त्याचा फायदा होत आहे त्यामुळे बँकींग क्षेत्र सुरळीत सक्षम होण्यास मदत होणार आहे.

बँकींग क्षेत्रातील ग्राहकांना उपलब्ध संधी -

भारतातील बँकींग क्षेत्रात ग्राहकांना बँकांद्वारे अनेक अनेक सुविधा देण्यात येतात. त्यामुळे लोकांना बँकेचे व्यवहार करणे अत्यंत सोपे व सुरळीत होत आहेत त्यामध्ये पुढील सेवा संधी बँकींग क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी महत्वाच्या आहेत.

1. एटीएम सेवा (ऑटोमॅटेड ट्रेलर मशिन)
2. भीम मोबाईल ॲप (मोबाईल बँकींग सेवा)
3. किसान क्रेडीट कार्ड
4. डेबीट कार्ड सेवा
5. इंटरनेट बँकींग
6. कोअर बँकींग
7. होम बँकींग सेवा
8. क्रेडीट कार्ड सेवा
9. इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर सेवा
10. इ बँकींग

एकदरीत जागतीकीकरणाच्या युगात भारतीय बँकींग क्षेत्रात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न सातत्याने होत आहे. वरील सर्व बँकींग सुविधा ग्राहकासाठी वरदान ठरत आहेत. या सेवेमुळे ग्राहकांचा वेळ पैसा व श्रम याची बचत होत आहे त्यामुळे बँकेचे व्यवहार करणेही सोपे झाले आहे.

थोडक्यात बँकींग क्षेत्राचा आभ्यास करताना त्याचा विकास होताना दिसून येतो. तसेच बँकींग क्षेत्र हे जागतीकीकरणाच्या युगात बदलत चाललेले हि दिसून येते भारतातील वाढत्या लोकसंख्येला सेवा पुरविताना बँकेसमोर अनेक आव्हाने असली तरी सरकार व केंद्रिय बँक वेळोवेळी उपाय योजना करताना दिसून येत आहे. त्यामध्येच आधुनिक सुविधामुळे बँकींग क्षेत्रसोपे व सुरक्षित होताना दिसून येते जागतीकी करणाच्या प्रक्रियेत भारतीय बँका आपल्या देशाची आर्थिक स्थिती मजबुत करतील यात शंकाच नाही

संदर्भ सुची

1. Dr.Nalla Bala, 'Kalyan Banking Sector Reforms in India' International Journal of Management and Humanities, Vol. 04, Apr 2017.
2. अर्थविचार – जैमासिक
3. योजना - मासिक
4. Economic & Political Weekly – Jan 2017
5. प्रा. एन एल चव्हाण 'भारतीय अर्थव्यवस्था -२' प्रशांत पब्लिकेशन्स जळगाव
6. India Economic Survey – 2017-2018
7. Business Today News Paper 14 Dec 2017

जागतिकीकरणानंतर भारतीय अर्थव्यवस्था

प्रा. डॉ. अरुण चांगदेव खर्डे

एस.जी.आर.जी. शिंदे महाविद्यालय

२० व्या शतकाच्या शेवटच्या उत्तरार्धात संपूर्ण जगामध्ये जागतिकीकरण व खाजगी करण यांची जागतिक लाट निर्माण झाली होती. नेमक्या याच कालवधीत साधारणतः १९९० च्या दरम्यान भारतीय अर्थव्यवस्था आर्थिक अरिष्टामध्ये सापडली होती. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत अनेक प्रश्न निर्माण झाले. उदा. व्यवहार शेषातील वाढती तुट, परदेशी गंगाजळीमध्ये घट, राजकीय, अस्थिरता, अनिवाशी भारतीयानी आपल्या ठेवी काढून घेतल्या. अशा आर्थिक अरिष्टातून बाहेर पडण्यासाठी भारताला आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी व जागतिक बँकेने काही अटी घालून आर्थिक सहकार्य देऊ केले. त्यामुळेच अर्थव्यवस्थेच्या धोरणात. संरचनात्मक बदल करण्याचे धोरण निश्चित केले. व जुलै १९९१ मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान पी.व्ही. नरसिंहराव व अर्थमंत्री डॉ. मनमोहनसिंग यांनी नवीन आर्थिक धोरण जाहीर केले. या नवीन आर्थिक धोरणात उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरणाचा स्वीकार करण्यात आला. या नवीन आर्थिक धोरणानुसार औद्योगिक परवाना धोरण शिथिल केले. सार्वजनिक क्षेत्राची भूमिका कमी केली, परकीय गुंतवणुक व तंत्रज्ञानास मुक्त प्रवेश देण्यात आला. सारांशाने जागतिकीकरणाची संकल्पना विकसित होत गेली.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:-

१. जागतिकीकरण या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
२. जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थे पुढील आव्हानाचा अभ्यास करणे.
३. जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:- प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम सामग्रीचा आधार घेतला आहे. त्यामध्ये संदर्भग्रंथ मासिके वृत्तपत्र इंटरनेट इत्यादी दुय्यम स्रोतांचा प्रामुख्याने उपयोग केला आहे.

जागतिकीकरण संकल्पनेचा अर्थ:- जागतिकीकरण म्हणजे देशाच्या राजकीय सीमे बाहेर आर्थिक व्यवहाराचा विस्तार करणे.

१) जागतिक बँक :- जागतिकीकरण म्हणजे मुक्त बाजार यंत्रणेचा स्वीकार करून आयातीवरील नियंत्रणे हळुहळु कमी करणे व सार्वजनिक उपक्रमांचे खाजगीकरण करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय.

थोडक्यात जागतिकीकरण म्हणजे आपली अर्थव्यवस्था संपूर्ण जगाच्या अर्थव्यवस्थेची जोडण्याची प्रक्रिया होय.

जागतिकीकरण संकल्पनेतील महत्वाच्या बाबी:-

१. व्यापारावरील बंधने कमी करणे.
२. भांडवल व तंत्रज्ञानास मुक्त प्रवेश
३. सरकारी उद्योगाचे खाजगीकरण
४. श्रमाच्या एका देशातून दुस-या देशात मुक्त प्रवेश

जागतिकीकरणाचे अर्थव्यवस्थेपुढील आव्हाने:-

१९९१ मध्ये भारतात निर्माण झालेल्या आर्थिक परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या सल्ल्यावरून आपली अर्थव्यवस्था खुली करून जागतिकीकरण स्वीकारले या घटनेला आज. २५ वर्षे पूर्ण झाले असले तरी अर्थव्यवस्थेसमोर पुढील आव्हाने दिसून येतात.

१) स्पर्धात्मक क्षमतेचा अभाव :- जागतीक बाजारपेठ स्पर्धात्मक बाजारासाठी खुली झालेली आहे. त्यामुळे जागतिक बाजारात वस्तु व मालाला मागणी फक्त गुणात्मक दर्जामुळेच मिळू शकते. व्यापार वाढीसाठी अनेक देशांमध्ये मोठी स्पर्धा निर्माण झाली आहे. प्रत्येक वस्तुच्या उत्पादनासाठी अनेक उत्पादन संस्था बाजारामध्ये असल्याचे दिसते. त्यामुळे दर्जेदार उद्योगसंस्थांचा बाजारात टिकून राहू शकतात. अशा स्पर्धात्मक बाजारात टिकून राहणे हे भारतीय उद्योगांसाठी आव्हानच आहे. कारण ज्या दर्जाच्या वस्तु जागतिक बाजारपेठेत चालतात तशा वस्तु उत्पादन करण्यासाठी भारतीय वस्तुचा गुणात्मक दर्जा कमी पडत आहे.

२) प्रगत तंत्रज्ञानाचा अभाव:- कमीत कमी खर्चात जास्तीत-जास्त गुणात्मक उत्पादन करवयाचे असल्यास प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर करणे अपरिहार्य ठरते, व पर्याप्त भांडवलात प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर भारतात करणे अशक्य आहे. त्यासाठी तंत्रज्ञान महत्वाचे ठरते. परंतु कमी श्रम व मर्यादित खर्चात उत्पादन करणे व स्पर्धेत टिकून हे भारतीय उद्योगासमोर एक आव्हानच आहे.

३) भांडवलाची आवश्यकता: उदारीकरण व जागतिकीकरणाने देशाच्या सीमा नाहीशा झालेल्या आहेत मुक्त व्यापाराने भांडवलाच्या गतिशीलतेस मदतच मिळते. जगामध्ये जागतिकीकरणाने अनेक खाजगी उत्पादन संस्था मोठ्या प्रमाणात नफा मिळवित आहेत. या नफ्यातूनच त्यांना नवीन गुंतवणूक करणे शक्य होते. परंतु भारतामध्ये मात्र बचत कमी असल्याने गुंतवणूकीचा दरही कमी राहतो. एकंदरीत भांडवलाची उपलब्धता निर्माण करणे हे भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील एक आव्हानच आहे.

४) भ्रष्टाचार:- गुणात्मक दर्जा चांगला असल्यास भ्रष्टाचारास वाव मिळत नाही. परंतु भ्रष्टाचाराने वस्तुचा दर्जा कमी असला तरी वस्तु बाजारात विकल्या जातात. असा भारतीय उद्योगपतींचा समज आहे. कारण राजकीय वरदहस्ताने काही उद्योग भारतात कार्यरत आहेत शिवाय भारतात कच्चा माल खरेदी, वितरण, विक्री व्यवस्था या मध्ये भ्रष्टाचाराचे मोठे प्रमाण असल्याचे दिसते त्यामुळेच खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रात पारदर्शकता आणणे कठीण काम आहे त्यामुळे भ्रष्टाचार हे एक भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढील आव्हानच आहे.

५) **पारदर्शकता व उत्तरदायित्व :-** भारतात सार्वजनिक क्षेत्रात पारदर्शकता व उत्तरदायित्वाचा अभाव आढळतो. कारण जागतिक अर्थव्यवस्थेशी बरोबरी करताना या दोन्ही बाबी महत्वाच्या असतात. कारण उत्पादनाचा दर्जा, व टिकाउपणा हे गुण पारदर्शकते मुळेच येतात. म्हणून वस्तु उत्पादन व विक्री याबाबत पारदर्शकतेचा अभाव आढळतो.

६) **राजकीय हस्तक्षेप :** भारतात प्रत्येक धोरण सरकार ठरविते. त्यामुळे उद्योग किंवा व्यवसायांमध्ये राजकीय हस्तक्षेप वाढत आहे. त्यामुळे उत्पादन करण्यापासून ते त्याचे वितरण करण्यापर्यंत सर्व निर्णय राजकीय असल्याने त्यामध्ये भ्रष्टाचार वाढत आहे. त्यामुळे उद्योगांना उत्पादनाचे व वितरणाचे स्वातंत्र्य राहत नाही. त्यामुळेच उद्योगांसाठी पोषक वातावरणाचा अभाव हे एक आव्हानाच आहे.

७) **वस्तुच्या वाढत्या किंमती व चलनवाढ :** जागतिक अर्थव्यवस्थेतील वाढत्या तेलांच्या किंमतीमुळे भारतातील सर्व वस्तुंच्या किंमती वाढलेल्या दिसतात. उदाहरणार्थ किंमतीचे समानिकरण करण्यासाठी देशातर्गत वस्तुचे भाव वाढतात, खाजगीकरणाने गुणात्मक दर्जात वाढ झाली असली तरी. किंमती वाढताना दिसतात. त्याच बरोबर चलनात वाढ केल्यामुळेही भाववाढ होत आहे. त्याचा प्रतिकूल परिणाम अर्थव्यवस्थेवर होत आहे.

अशाप्रकारे जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढे अनेक आव्हाने असली तरी भारतातील बदलती स्थिती ही आव्हाने स्वीकरण्यातून भारतीय अर्थव्यवस्था समर्थ असल्याचे दिसून येते वाढता आर्थिक विकासाचा दर हे जागतिक अर्थव्यवस्थेत भक्कम असल्याचे द्योतक मानले जाते.

जागतिकीकरणाचे भारताच्या अर्थव्यवस्थेवरील इष्ट व अनिष्ट परिणाम.

जागतिकीकरणाचे स्वरूप, आव्हाने, याची माहिती घेतल्यानंतर जागतिकीकरणाच्या फायद्या तोट्याची चर्चा करणे गरजेचे आहे. तेव्हा या धोरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारे इष्ट / चांगले परिणाम. पुढीलप्रमाणे

१) **आर्थिक विकासाचा प्रेरणा :-** जागतिकीकरणाच्या धोरणाने मुक्त व्यापार व गुंतवणूकीमुळे जगातील सर्व देशातील व आर्थिक विकासाचा प्रेरणा मिळत आहे. विशेषतः अल्पविकसित देशांना याचा फायदा मिळत आहे. एकंदरीत जागतिकीकरणामुळे भारताच्या आर्थिक विकासाचा गती मिळून भारतातील लोकांचे जीवनमान उंचावत आहे.

२) **जग जवळ येत आहे.** जागतिकीकरण प्रक्रियेमुळे जगातील सर्व देश एकमेकांच्या जवळ येत आहे. दूरसंचार क्षेत्रातील क्रांतीकारक बदलामुळे हे शक्य झाले. दूरसंचार, पेजर्स, इंटरनेट, कॉम्प्यूटर, ई.मेल यामुळे माहिती तंत्रज्ञानात क्रांती झाली आहे. या क्रांतीने ज्ञान जगाच्या एका भागातून दुस-या भागात सहज उपलब्ध होत आहे. यामुळे जग जवळ येत आहे.

३) **स्पर्धा शक्ती वाढत आहे:** जागतिकीकरणाच्या धोरणाने विकसनशील देश आपली स्पर्धा शक्ती सुधारण्याचा प्रयत्न करून आहे. उदा. १९९१ पासून आंतरराष्ट्रीय व्यापारावरील बंधने दूर करण्याची प्रक्रिया होत आहे. भारतात वस्तु, भांडवल व तंत्रज्ञानाच्या मुक्त प्रवाहाला मान्यता द्यावी लागत आहे. अशा प्रकारे जागतिकीकरणामुळे भारतामध्ये स्पर्धा शक्ती वाढत आहे.

४) **उत्पादन क्षमतेचा योग्य वापर :-** जागतिकीकरणामुळे अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन क्षमतेचा पुरेपुर वापर होत आहे. कारण अनेक देशातील उत्पादने बाजारात येतात, त्यांच्याशी स्पर्धा करण्यासाठी कार्यक्षमता वाढवावी लागते. उत्पादन क्षमतेचा पूर्ण वापर करावा लागतो. त्याच्या शिवाय स्पर्धेत टिकता येत नाही.

५) **लोकांच्या प्रवृत्तीत बदल :-** जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे लोकांच्या प्रवृत्तीत बदल होत आहे. पश्चिमात्य देशातील विविध वस्तुंच्या आयातीने भारतातील अनेक लोकांच्या राहणीमानात बदल होत आहे. अनेक नवीन वस्तु आल्याने काही जुन्या वस्तु कालबाह्य होत आहेत विदेशी वस्तु वापराची फॅशन निर्माण होत आहे. एकंदरीत लोकांच्या प्रवृत्तीत बदल होत आहे.

६) जागतिकीकरणाने देशाच्या विदेशी चलनाचा साठा वाढत आहे.

७) जगातील विविध देशातील आधुनिक तंत्रज्ञान सहज मिळत आहे.

८) उद्योगाच्या व्यवस्थापन कौशल्यात सुधारणा होत आहे.

जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील अनिष्ट परिणाम

१) **कर्ज बाजारीपनात वाढ झाली :-** जागतिकीकरणामुळे काही अविकसित देश कर्जाच्या सापळ-यात सापडले आहेत. त्यातून बाहेर पडण्यासाठी त्यांनी नाणेनिधी व जागतिक बँकेकडे धाव घेतली आहे. या संस्थानी मदत देताना कर्जबाजारी देशांनी अर्थव्यवस्थेला पुनर्रचनाचा कार्यक्रम स्वीकारण्यात पाहिजे अशी अट घातली कर्ज बाजारीपनाचा पहिला धक्का मेक्सिकोला बसला त्यानंतर ब्राझील , चिली, अर्जेन्टिना या देशाची स्थिती अशीच झाली. तसेच १९९१ नंतर भारताची स्थिती वरील देशांप्रमाणे बनली होती.

२) **नैसर्गिक संपत्तीचा -हास :-** जागतिकीकरणामुळे विविध देशातील नैसर्गिक संपत्तीचा -हास मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. जागतिकीकरणाने विषुववृत्तीय वनसंपत्तीचा ५५% भाग संपुष्टात येत आहे. जैविक विविधतेचा नाश होत आहे. नैसर्गिक संपत्तीच्या -हासाने मानवी संस्कृतीला धोका निर्माण होत आहे. त्यामुळे पर्यायवरणाचा समतोल हासळत आहे.

३) **शेतीवर प्रतिकूल परिणाम :-** जागतिकीकरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्या भारतासारख्या देशात कृषी व्यवस्था स्थापण्याच्या प्रयत्नात आहेत. म्हणजे एका बाजूने बी-बीयाणे , खते किटकनाशके यांच्या पुरवठ्यावर तर दुस-या बाजूने जागतिक शेती उत्पादनावर पूर्ण नियंत्रण ठेवत आहेत. या नवीन व्यवस्थेत भारतासारख्या ८०% लहान शेतकरी असणा-या देशात त्यांचे अस्तित्व नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे. त्यामुळे भविष्यात अन्नधान्याच्या आयातीवर अवलंबून रहावे लागेल हे परावलंबित्व अत्यंत धोकादायक आहे.

४) **सांस्कृतिक विविधतेवर परिणाम :** भारतासारख्या देशावर जागतिकीकरणाचा सांस्कृतिक विविधतेवर अनिष्ट परिणाम होत आहे. खानपान, वेशभूषा, संगीत, जीवन, पद्धती जीवन मुल्य या सर्वांवर या धोरणाचा अनिष्ट परिणाम होत आहे. कारण पारंपरिक जीवनपद्धती व मुल्य नष्ट होत आहेत. विशेषतः विकसनशील देशातील तरुण वर्ग आपल्या समृद्ध व सांस्कृतिक परंपरांना पारखा होत आहे.

अशा प्रकारे जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर काही चांगले तर काही अनिष्ट परिणाम दिसून येत आहे.

समारोप :-

जागतिकीकरणाचे चांगले व वाईट परिणाम विचारत घेता त्यातुन येणारी आव्हाने समर्थपणे पेलण्यासाठीची उपाय योजना करावी लागेल. कारण आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि गुंतवणुक यापासुन लाभ मिळवण्याच्या स्थितीमध्ये भारतीय अर्थव्यवस्था आहे. जगाच्या माहिती तंत्रज्ञानाने उद्योगाच्या शिखरावर भारताची स्वारी हे देशातील कुशल मनुष्य बदलाचे विपुलतेचे प्रतिक आहे. विदेशी गुंतवणुक धोरण बदलामुळे उद्योगाच्या पुनर्रचित पर्यावरणामध्ये उद्योग चालवावे लागणार आहेत. भारतीय उद्योग अयोग्य व्यापारासाठी बळी ठरू नयेत. यासाठी भारत सरकारने जागरुक राहिले पाहिजे. संघटित क्षेत्रातील रोजगार वाढ करणे आवश्यक आहे. वाढणारी विषमता नियंत्रित करुन ती कमी करणे हे आव्हान पेलवण्याचे आहे, आणि शेवटच्या माणसापर्यंत विकासाची फळे पोहचविणे त्यासाठी रोजगार निर्मिती वाढविणे, लघु व कुटीरउद्योगांना संरक्षण देणे आवश्यक आहे. सामाजिक व आर्थिक लोकशाही जोपासणे हे आपले ध्येय असले पाहिजे.जागतिकीकरणाचे वाईट परिणाम आणि आव्हाने पेलण्यासाठी सर्व सामान्य माणसाची शक्ती वाढवणारी समावेशक विकास आणि टिका विकास कसा साधता येईल यासाठीची उपाय योजना अमंलात आणावी लागेल.

संदर्भ :-

- १) डॉ. आर.जी.पैठणकर:- ' भारतीय आणि जागतिक आर्थिक विकास ', डायमंड प्रकाशन पुणे.
- २) डॉ. एस.के. ढगे :- ' भारतीय आणि जागतिक आर्थिक विकास ', के.एस. पब्लिकेशन पुणे.
- ३) प्रा. जगन कराडे :- ' जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने ' डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे
- ४) डॉ. जी.एन. झामरे :- ' भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यायवरणात्मक अर्थशास्त्र ' पिंपळपुरे पब्लिशर्स नागपुर.

जागतिकरणाचे औद्योगिक क्षेत्रावरील परिणाम - एक अभ्यास

प्रा.चेतना दत्तात्रय जगताप

अर्थशास्त्र विभाग

कर्मवीर मामासाहेब जगदाळे

महाविद्यालय वाशी, जि. उस्मानाबाद

१.१ प्रस्तावना :-

नविन आर्थिक सुधारणा किंवा १९९१ च्या औद्योगिक धोरणातील तिसरा व अतिमहत्वाचा भाग म्हणजे जागतिकीकरण होय. जगामध्ये जेव्हा व्यापारवाद, निसर्गवाद अस्तित्वात होता. तेव्हाच ख-या अर्थाने जागतिकीकरणाची संकल्पना सुरु झाली होती. कारण अर्थशास्त्राचे जनक अँडम स्मिथ यांनी तेव्हाच निहस्तक्षेपाच्या धोरणाचा स्विकार केला होता. म्हणजे हे धोरण जागतिकीकरणाचेच होते. परंतु त्याचे नाव व स्वरूप वेगळे होते.

भारतात १९९० मध्ये आर्थिक अस्थिरता व परकिय गंगाजळीचा तुटवडा निर्माण झाला तेव्हा भारताने जुन १९९१ रोजी नविन आर्थिक सुधारणाचा कार्यक्रम तयार केला यालाच १९९१ चे औद्योगिक धोरण म्हणतात. व या धोरणातच भारताने जागतिकीकरणाचा सिवकार केला. २० व्या शतकात जागतिकीकरण हा शब्द महत्वाचा मानला जातो. याचा परिणाम जागतिक अर्थव्यवस्थेवर झालेले दिसून येतात अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची स्थापना झाली त्यांच्या गुंतवणुकीत वाढ झाली. विविध राष्ट्रांचे आर्थिक व्यवहार सुरळित पार पडू लागले. व जगाचे रुपांतर एक जागतिक खेड्यामध्ये झाले.

१.२ उद्दीष्टे :- प्रस्तुत संशोधन निबंधाची उद्दीष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत-

१. भारतीय औद्योगिक क्षेत्रातील जागतिकीकरणानंतरचा अभ्यास करणे.
२. जागतिकीकरणाचे भारतीय औद्योगिक क्षेत्रावरील परिणामांचा अभ्यास करणे.

१.३ संशोधन पद्धती :-

या संशोधनासाठी द्वितीयक साधन सामग्रीचा वापर केला आहे. वेगवेगळे संदर्भ ग्रंथ, प्रकाशीत मासिके व वर्तमानपत्रांचा आधार घेतला आहे.

१.४ जागतिकीकरणाची व्याख्या :-

जागतिकीकरण म्हणजे काय किंवा या संकल्पनेचा अर्थ काय असे पाहिले तर थोडक्यात " जागतिकीकरण म्हणजे राष्ट्रांच्या राजकीय सिमेबाहेर आर्थिक व्यवहारांचा विस्तार करणे होय." जगदीश भगवती :- यांच्यामते, "एखाद्या देशाने त्याच्या अर्थव्यवस्थेचा सांधा आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवहाराशी जुळवणे म्हणजे जागतिकीकरण होय. "

१.५ जागतिकीकरण व भारतीय औद्योगिक क्षेत्र :-

भारतीय अर्थव्यवस्था ही विकसनशील अर्थव्यवस्था म्हणून जगात ओळखली जाते. अर्थव्यवस्थेचा आर्थिक विकास साध्य करायचा असाकल तर औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासाशिवाय पर्याय नाही. त्यामुळे १९९१ च्या औद्योगिक धोरणामध्ये जागतिकीकरणाचा स्विकार करण्यात आला. हे धोरण भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या प्रचंड क्रांतीकारी धोरण म्हणून ओळखले जाते याच धोरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत अमुलाग्र बदल झाले.

१९९१ चे औद्योगिक धोरण स्विकारण्यापुर्वी भारतीय औद्योगिक क्षेत्र नोकरशाहीच्या जाळ्यात अडकलेले होते. खाजगी क्षेत्रावर अनेक प्रकारची बंधने घातलेली होती. व याचा परिणाम औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासावर प्रतिकूल होत होता. वाढती आयात, घटती निर्यात, आणि बिघडलेला व्यवहारतोल, भांडवलविषयक समस्या इत्यादी कारणांमुळे औद्योगिक धोरण बदलण्याची गरज निर्माण झाली व १९९१ चे नविन सुधारणेचे धोरण आखण्यात आले. हे धोरणच खाजगीकरण उदारीकरणावर आधारित होते. व या धोरणाने भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेचा एक भाग बनली.

जागतिकीकरणामुळे भारतात परदेशी कंपन्याने प्रचंड गुंतवणुक करण्यास सुरुवात केली. व या गुंतवणीबरोबरच नवे तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन कौशल्ये भारतात आली व विकसीत राष्ट्रांना प्रचंड लोकसंख्या असलेल्या भारताची बाजारपेठ प्राप्त झाली परकीय पण्यांच्या उत्पादनामुळे भारतातील उपभोग्य वस्तुंचे भांडवली वस्तुंचे व चैनीच्यावस्तुचे उत्पादन करणा-या उद्योगावर मात्र उतपादन बंद करण्याची वेळ आली. कारण परिकीय कंपन्याकडे उत्पादन खर्च कमी करणारे नविन तंत्रज्ञान होते. त्यामुळे त्यांच्या उत्पादनाच्या किंमती कमी होत्या व भारतीय उद्योगातील उत्पादनाच्या किंमती जास्त होत्या परिणामी या वस्तुंचे उत्पादन कमी झाले व भारतीय उद्योग जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत टिकू शकले नाहीत.

१.६ जागतिकीकरणाचे भारतीय औद्योगिक क्षेत्रावरील परिणाम :-

जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर चांगले परिणाम दिसून येत असले तरी भारतातील औद्योगिक क्षेत्रावर मात्र यांचे पुढील परिणाम झालेले दिसून येतात.

१) औद्योगिक उत्पादनावरील परिणाम :- जागतिकरणानंतर भारतीय औद्योगिक क्षेत्राचा विकास झाला असला तरी औद्योगिक उत्पादन मात्र काही वस्तुंच्या बाबतीत कमी झालेले दिसून येते. विशिष्ट वस्तुंच्या उत्पादनात वाढ झाली असली तरी पुर्ण औद्योगिक क्षेत्राचे उत्पादन वाढलेले नाही. सुरुवातीच्या दोन वर्षांच्या काळात औद्योगिक उत्पादन वाढीचा दर कमी होता परंतु २००९ -०१० मध्ये वाढलेला दिसून येतो. हे पुढील निर्देशकांच्या तक्त्यावरून दिसून येते.

तक्ता क्र. १.१
औद्योगिक उत्पादन वृद्धीदर

क्षेत्र	१९८१-८२ ते १९९०-९२	१९९१-९२ ते १९९८-९९	२००९-१०
१ मुलभुत वस्तु	७.०	६.२	७.२
२ भांडवली वस्तु	११.५	३.०	१९.२
३ अर्थउत्पादीत वस्तु	५.९	७.७	१३.६
४ गृहपयोगी वस्तु	६.७	५.५	७.३
अ) टिकाऊ	१३.७	७.९	२६.२
ब) बिगर टिकाऊ	५.५	५.०	१.३
सर्वसाधारणनिर्देशांक	७.८	५.८	१०.५

Source १) RBT Report on Currency and Finance

३) Handbook of statistics on Indian Economy (२००९-१०)

वरील तक्त्यावरून लक्षात येते की जागतिकिकरणामुळे औद्योगिक उत्पादनावर फारसा चांगला परिणाम झाला नाही.

२ आयात- निर्यातीवरील परिणाम :- जागतिकिकरणाचा भारतीय आयात निर्यात व्यापारावर अनुकूल परिणाम झालेला दिसून येतो. भारताच्या निर्यातीचे व आयातीचे वार्षिक वृद्धीदर भारताच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापाराविषयक कामगिरीवर अधिक प्रकाश टाकू शकतात. हे खालील तक्त्यावरून दिसून येते.

तक्ता क्र.२.२
भारताच्या आयात व निर्यात वृद्धीदर

वर्ष	आयात वृद्धीदर (टक्के)	निर्यात वृद्धीदर (टक्के)
१९९०-९१	१४.४	९.०
१९९६-९७	१२.१	५.६
१९९७-९८	४.६	४.५
१९९८-९९	-७.१	-३.९
१९९९-२०००	१६.५	९.५
२०००-२००१	७.०	१९.६
२००१-२००२	-२.८	०.००२
२००२-२००३	१३.५	१६.९

Source Economic survey २००३-०४

वरील तक्त्यावरून २००२-०३ यावर्षाचा भारताचा निर्यात वृद्धीदर जवळपास १७ टक्के असून आयात वृद्धी दर १३.५ आहे १९९८-९९ या वर्षी निर्यात ऋव आयात वृद्धीदर ऋण राहिला म्हणजेच आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत यावर्षी भारताच्या आयात मुल्यात व निर्यात मुल्यात अनुक्रमे ८.१७ व ५.९ अशी घट झाली.

३ बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे वर्चस्व :-जागतिकिकरणामुळे भारतात परकिय गुंतवणुक व प्रत्यक्ष परकिय गुंतवणीचे प्रमाण वाढले त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा नुसता शिरकावच नाही तर त्यांचे वर्चस्व वाढले. हे पुढील तक्त्यावरून दिसून येते.

तक्ता क्र.१.३

भारतातील प्रत्यक्ष गुंतवणुक (अब्ज डॉलर्स)

वर्ष	प्रत्यक्ष परिकय गुंतवणुक	एकुण गुंतवणुकमधील प्रमाण
१९९९	२.१६८	--
२०००	२.११९	२.३
२००१	३.४०३	३.२
२००२	३.४४९	३.०
२००३	४.२६९	४.०

४ नैसर्गिक साधन सामग्रीवरील परिणाम :- जागतिकरणानंतर भारतातील नैसर्गिक साधनसामग्रीचा ज्हास झाला बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे व FDI मुळे औद्योगिक वसाहती निर्माण झाल्या त्याचा प्रतिकूल परिणाम भारतातील नैसर्गिक साधन सामग्रीवर झाला. जागतिककरणामुळे विषुवृत्तीय जंगलसंपत्तीचा ५५ टक्के भाग नष्ट झाला आहे यासाठी जबाबदार विकसीत राष्ट्र आहेत कारण जागतिक लोकसंख्येच्या २० टक्के कमी लोकसंख्या असलेले हे प्रगत देश ७० टक्के उर्जा उच्च जिवनमानासाठी वापरतात म्हणजेच जागतिकरणामुळे भारतातील नैसर्गिक साधनसामग्रीवर ताण पडत आहे.

५ रोजगारावरील परिणाम :- जागतिककरणामुळे भारतीय औद्योगिक क्षेत्रामध्ये रोजगारवाढ होईल असा अंदाज होता परंतु प्रत्याक्षात अधुनिक तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने उत्पादन होत असल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारी निर्माण झाली. २०१२-१३ च्या आकडेवारीनुसार भारतात बेरोजगारीचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढलेले दिसून येते. म्हणजेच जागतिकरणामुळे रोजगार निर्माण होण्याच्या ऐवजी बेरोजगारी निर्माण झाल्याचे दिसून येते.

६ औद्योगिक आजारपणावर परिणाम :- भारतीय औद्योगिक क्षेत्रात श्रमपुरवठा मोठ्या प्रमाणात आहे. परंतु तो अप्रशिक्षित आहे त्यामुळे भारतातील वस्तुच्या दर्जा हा उच्च प्रतीचा नसतो असे ब-याच देशांचे मत आहे त्यामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांशी स्पर्धा करण्यास भारतातिय उद्योग सक्षम नसल्यामुळे आजारी उद्योगाची करण्या वाढीस लागली परिणामी बहुराष्ट्रीय कंपन्या आपल्या वस्तुंच्या किंमती कमी ठेवून भारतीय बाजारपेठ काबीज करण्याच्या आहे. ३१ डिसेंबर २००४ औद्योगिक व वित्तीय पुर्नबांधणी मंडळा कडे नोंदणी झालेल्या कंपन्यांची आकडेवारी पुढील तक्त्यात दर्शवली आहे

तक्ता क्र. १.४

अ.क्र.	राज्य	कंपन्यांची संख्या	संचित नोट कोटी	प्रभावित कामगारांची संख्या
१	महाराष्ट्र	५९३	९५८९.५०	२१८८३७
२	आंध्रप्रदेश	३५६	३९७६.९४	१८५७२७
३	तामिळनाडू	३०१	३४६१.४९	९९९८४
४	गुजरात	२८७	५०९८.०३	१७३०२५

Source

BIFR (as on ३१ dec २०००)

वरील तक्त्यावरून असे लक्षात येते की जागतिकीकरणानंतर औद्योगिक क्षेत्रातील आजारी उद्योगांची संख्या वाढली आहे.

निष्कर्ष :- प्रस्तुत संशोधन निबंधाचे निष्कर्ष पुढील प्रमाणे आहेत.

- १) जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला कलाटणी मिळाली असली तरी औद्योगिक उत्पादनावर मात्र त्याचा चांगला परिणाम झालेला नाही.
- २) जागतिकीकरणचा भारतीय आयात- निर्यातीवर मात्र काही वर्ष वगळता अनुकूल परिणाम झाला आहे.
- ३) जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत बहुराष्ट्रीय कंपन्या व FDI चे प्रमाण वाढले आहे.
- ४) जागतिकीकरणामुळे भारतीय नैसर्गिक साधन सामग्रीवरील ताण वाढला आहे.
- ५) जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत बेराजगारीचे प्रमाण वाढले आहे.
- ६) जागतिकीकरणानंतर भारतीय औद्योगिक क्षेत्रातील आजारी उद्योगाचे प्रमाण वाढले आहे.

समारोप :-

जागतिकीकरणाचे अनेक दोष आढळत असले तरी सुधारणा करण्यासाठी उत्पादन वाढ, उत्पादकता, गुणवत्ता घटक, तंत्रज्ञानाचे हस्तांतर व स्थलांतर करण्यासाठी करण्यासाठी जागतिकीकरणाची आवश्यकता असते. अर्थव्यवस्थेत आर्थिक वाढीसाठी, उत्पादक गतीशिलता निर्माण

संदर्भ :-

- १) औद्योगिक अर्थशास्त्र, प्रा. रायरेलकर, दामाजी , विद्याबुक्स पब्लीकेशन २०१४
- २) उद्योजकता सेकल्पना व प्रेरणा, सुधीर सेवेकर, विद्याबुक्स, जून
- ३) भारतीय अर्थव्यवस्था, डॉ. सुखदेव खंदारे , एज्युकेशन पब्लीकेशन २०१३ जून
- ४) भारत आणि जागतिक आर्थिक विकास, डॉ. एस . के. एस २०१३ पब्लीकेशन १ सप्टें २०११
- ५) Rangnathan V (२००३) ' world bank and Indian Economics development Economics and political weekly, june २०१८'

जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीवरील परिणाम

डॉ.सांगळे सुधाकर अच्युतराव
जवाहर महाविद्यालय, अणदूर
ता.तुळजापूर, जि. उस्मानाबाद

०.१) प्रस्तावना :-

विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात जागतिक अर्थव्यवस्थे मध्ये काही मोठे बदल घडून आले.साधारणतः १९८५ नंतर वेगाणे घडून आलेल्या त्या बदलांना जागतिकीकरण असे नाव मिळाले व त्या मुळे बहुतेक सर्व देशांच्या अर्थव्यवस्था प्रभावित झाल्या. जगातील विविध राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांना परस्पर जोडणारी, त्यांच्यामध्ये वस्तू व सेवा, भांडवल, तंत्रज्ञान, श्रम, याचा मुक्त प्रवाह सुरू होण्याची रचना म्हणजे जागतिकीकरण.

ॲडम स्मिथ यांच्या काळापासून मुक्त व्यापाराला तथाकथीत लाभांचा जो हिरिरीने पुरस्कार केला जात होता, त्याचेच सुधारीत व आधुनिक रूप म्हणजे जागतिकीकरण होय. मुक्त व्यापाराच्या पुरस्कारा मागे तत्कालीन वास्तववादी राष्ट्रांचा स्वार्थ होता. आजच्या जागतिकीकरणामागे निवडक विकसीत देशांचे आर्थिक हितसंबंध आहेत. याचा फायदा होण्यासाठी, आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ व्हावी म्हणून १९४८ मध्ये ' मॅट ' या संघटनेचे रूपांतर १९९५ मध्ये जागतिक व्यापार संघटनेत केले. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आर्थिक व्यवहार भूसुलभ व्हावेत म्हणून रूग्ने येथील चर्चेनंतर १९९४ मध्ये ' General Agreement on Tariffs and trade ' या करारावरती ११८ सदस्य राष्ट्रांनी सह्या केल्या. पुढे आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ व्हावी म्हणून १९४७ मध्ये २३ राष्ट्रांनी ' मॅट ' करारावर सह्या केल्या. पण सर्व देशांमध्ये व्यापारा विषयी एकमत झाले नव्हते. अनेक मुद्यावर मतभेद होते होते. परंतु शेवटचे गॅटचे तत्कालीन महासंचालक आर्थर डंकल यांनी विस्तारीत प्रस्ताव तयार केला व त्यावर १९९४ मध्ये ११८ देशांनी सह्या केल्यावर आंतरराष्ट्रीय कायद्यात रूपांतर झाले.

१९९१ मध्ये परकीय चलनाची टंचाई निर्माण झाली. परंतु चलण टंचाई हा एकमेव प्रश्न भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर नव्हता तर त्याच बरोबर बेकारी , भाववाढ, वाढत्या तेलाच्या किंमती परकीय चलणाचा तुटवटा, विदेशी गुंतवणूक कमी इ. प्रश्न अर्थव्यवस्थेचे समोर आ वासून उभे होते. अर्थव्यवस्थेला या बिकट स्थितीतून बाहेर काढण्यासाठी बरेच बदल करणे गरजेचे होते. त्या वेळचे तात्कालीन पंतप्रधान व अर्थमंत्री नविन आद्योगिक धोरण जाहीर केले ते म्हणजे (खाऊजा) खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण या धोरणाचा स्विकार केला.

०.२) उद्देश -

- १) जागतिकीकरणामुळे शेतीवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.
- २) भारतीय शेतीसमोर असणा-या आव्हानांचा अभ्यास करणे.
- ३) जागतिकीकरणानंतर कृषी मालाच्या आयात-निर्यातीची स्थिती अजमावणे.

०.३) संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोध निबंधात दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. मासिके, दैनिक, जर्मल, वेबसाईट, वार्षिक अहवाल पुस्तके इ. दुय्यम साधनांच्या सहाय्याने माहिती गोळा करण्यात आलेली आहे.

०.४) जागतिकी करणाची संकल्पना :-

जागतिकीकरण ही अत्यंत व मानवी जीवनाचा विविध संबंधीत असणारी अशी प्रक्रिया आहे. ज्या मुळे जागतिकी करणाचा अर्थ स्पष्ट करणे सोपे नाही. वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी जागतिकी करणाची संकल्पना घेण्यासाठी काही वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी, वेगवेगळ्या दृष्टीकोणातून व्याख्या संकलित केल्या आहेत.

- १) "जागतिकीकरण म्हणजे वस्तू व सेवा व आंतरराष्ट्रीय भांडवल प्रवाह आतिजलद व प्रसारण जपणारे तंत्रज्ञान याचे वाढते प्रमाण तसेच विविधता यांच्या सहाय्याने जगातील देशांचे सतत वाढत जाणारे परस्परांतर्बित्व होय " आंतरराष्ट्रीय मुद्रा निधी (IMF)
- २) "जागतिकीकरण म्हणजे उपभोग्य वस्तूच्या समावेशासह सर्ववस्तूवरील आयात नियंत्रणे हळूहळू रद्द करणे. आयात जकातीचे दर कमी करणे. सार्वजनिक क्षेत्रावरील उपक्रमाचे खाजगीकरण करणे होय ." जागतिक बँक
- ३) "एखाद्या राष्ट्राचे आर्थिक व्यवहार त्याच्या भौगोलिक व राजकीय सीमेच्या बाहेर विस्तारीत करण्याची प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय " दिपक नय्यर

०.५) कृषी उत्पादन :- भारतीय कृषी क्षेत्रातील उत्पादकता पुढील प्रमाणे सांगता येईल. निवडक पिकाचे उत्पादकता पुढे तक्त्यामध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्र. १

भारतातील निवडक पिकांची उत्पादकता (दशलक्ष टन)

अ.क्र.	वर्ष	अन्नधान्य	दाळी	तेलबिया	कापूस	ताग	ऊस
१	१९५०-५१	५०.८२	८.४१	५.१६	३.०४	३.३१	५७.०५
२	१९६०-६१	८२.०२	१२.७	६.९८	५.६	५.२६	११०
३	१९७०-७१	१०८.४२	११.८२	९.६३	४.७६	६.१९	१२६.६७

४	१९८०-८१	१३९.५९	१०.६३	९.३७	७.०१	८.१६	१५४.२५
५	१९९०-९१	१७६.३९	१४.२६	१८.६१	९.८४	९.२३	२४१.०५
६	२०००-०१	१९६.८१	११.८	१८.४४	९.५२	१०.५६	२९५.९६
७	२०१०-११	२४४.४९	१८.२४	३२.४८	३३	१०.६२	३४२.४८
८	२०११-१२	२५९.२९	१७.९	२९.८	३५.२	११.४	३६१.०४
९	२०१२-१३	२५७.१३	१८.३४	३०.९४	३४.२२	१०.९३	३४१.२
१०	२०१३-१४	२६५.०४	१९.२५	३२.७५	३५.९	११.६८	३५२.१४
११	२०१४-१५	२५२.०२	१७.७५	२७.५१	३४.८	११.१३	३६२.३३
१२	२०१५-१६	२५१.५७	१६.३५	२५.२५	३०.०१	१०.५२	३४८.४५
१३	२०१६-१७	२७५.६८	२२.९५	३२.१	३३.०९	१०.६	३०६.७२
		२५५९.२७	२००.४	२७९.०२	२७५.९९	११९.५९	३३९९.३४

Source agricultural outlook and station Analysis report (N.C.E.R.)

वरिल तक्ता क्र.१ वरुण असे निदर्शनास येते की सन १९५०-५१ ते २०१६-१७ या कालखंडात प्रमुख पिकाच्या उत्पादकतेमध्ये स्थिर व स्थिर गतिने वाढ होताना दिसते. जागतिकीकरणानंतर भारतीय शेतीतील निवडक अन्नधान्याच्या पीकाचा विचार केल्यास १९५०-१५ मध्ये केवळ ५०-५२ दशलक्ष टन येवढे उत्पादन दिसून येते तर पुढे २०१६-१७ मध्ये २५७-६८ द.ल.टन येवढे होऊन त्यामध्ये सतत वाढत गेलेले आहे.

दाळीच्या उत्पादनात देखील १९५० मध्ये ८.४१ द.ल.टन होते. १९९०-१९९३ मध्ये २२.९५ ४ लक्ष टन येवढी वाढ झालेली दिसते. २०१६-१७ मध्ये सर्व पिकाच्या उत्पादनात वाढ झालेली दिसून येते. तेलबीया ५.१६ वरुण ३२.१ द.श.ल.क्ष टनापर्यंत वाढ झालेली दिसते . कापूस पीकाच्या उत्पादनात देखील १९५०-३.०४ दशलक्ष टनावरुण वाढ होऊन १९१६-१७ मध्ये ३३.०९ द.ल.टनापर्यंत वाढ झालेली आहे. ऊस पिकाची स्थिती देखील १९५० मध्ये

५७.५ द.श.ल.क्ष टनावरुण सन २०१६-१७ मध्ये ३०६ द.श.ल.क्ष टनापर्यंत वाढ झालेली दिसते . अन्नधान्याच्या उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते. तरी देखील अन्नधान्य उत्पादन वाढीचा सरासरी दर मात्र घटत गेलेला दिसून येतो. जागतिकीकरणानंतर ह्या दरामध्ये सातत्याने घट झाल्याचे दिसते. म्हणजेच जागतिकीकरणानंतर एकूण उत्पादनात वाढ होत गेली असली तरी सरासरी वृद्धी दरात मात्र सातत्याने घट झाल्याचे दिसून येते. सातत्याने असे राहिल्यास पीक रचनेत बदलाची आवश्यकता आहे.

तक्ता क्र.२ (लाख / लख मेट्रीक टन / लाख हेक्टर)

अ.क्र.	वर्ष	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
१	२००७-०८	२०.२	२११	१०.४५
२	२००८-०९	२०.५	२१४.४	१०.४६
३	२००९-१०	२०.८	२२३.२	१०.७३
४	२०१०-११	२१.८	२४०.४	११.३
५	२०११-१२	२३.२	२५७.३	११.९
६	२०१२-१३	२३.७	२६८.८	११.३४
७	२०१३-१४	२४.५	२८०.८	११.४६
८	२०१४-१५	२३.२	२७७.७	११.९६
९	२०१५-१६	२५.५	२८६.२	११.६८
१०	२०१६-१७	२४.८	३००.६	१२.१
११	२०१७-१८	२४.९	३०५.४	१२.३

Source Department of agriculture corporation and farmer welfare

वरिल तक्ता क्र.२ असे दिसून येते की, एकूण जमिनीपैकी शेती क्षेत्रासाठी वापरण्यात येणा-या २००७ ते २०१८ या ११ वर्षांच्या कालखंडात ४.७ द.ल. हेक्टरने वाढ झालेली दिसून येत आहे. सरासरी उत्पादनात २६०.५२ लाख मेट्रीक टन एवढी वाढ झालेली आहे. उत्पादन व उत्पादकतेत सरासरी वाढ कमी प्रमाणात झाल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्र. ३ कृषि क्षेत्रात रासायनिक खताचा वापर (लाख टन)

अ.क्र.	वर्ष	युरिया	डीएपी	एमओपी	कॉलेक्स	नायट्रोजन N	फॉस्फेट P	पोटॅश K	एकूण N+P+K
१	२००१-०२	१९९.१७	६१.८१	१९.९३	४९.६३	११३.१	४३.८२	१६.६७	१७३.६
२	२००२-०३	१८४.९३	५४.७३	१९.१२	४८.१	१०४.७४	४०.१९	१६.०१	१६०.९४
३	२००३-०४	१९७.६७	५६.२४	१८.४१	४७.५७	११०.७७	४१.२४	१५.९८	१६७.९९

४	२००४-०५	२०६.६५	६५.५६	२४.०६	५५.०८	११७.३३	४६.२४	२०.६१	१८३.९८
५	२००५-०६	२२२.९७	६७.६४	२७.३१	६६.९४	१२७.२३	५२.०४	२४.१३	२०३.४
६	२००६-०७	२४३.३७	७३.८३	२५.८६	६७.९९	१३७.७३	५५.४३	३३.३५	२१६.५१
७	२००७-०८	२५९.६३	९४.५७	२८.८८	५७.७	१४४.१९	५५.१५	२६०३६	२५५.७
८	२००८-०९	२६६.४९	९२.३१	४०.७८	६८.५	१५०.९	६५.०६	३३.१३	२४९.९
९	२००९-१०	२६६.७४	१०४.९२	४६.३४	८०.२५	१५५.८	७२.७४	३६.३२	२६४.८६
१०	२०१०-११	२८१.१२	१०८.७	३९.३१	५७.६४	१६५.५८	८०.५	३५.१४	२८१.२३
११	२०११-१२	२९५.६४	१०१.९१	३०.२९	१०३.९५	१७३	७९.१४	२५.७५	२७७.९
१२	२०१२-१३	३००.०२	९१.५४	२२.२१	७५.२७	१६८.२१	६६.५३	२०.६२	२५५.३६
१३	२०१३-१४	३०६	७३.५७	२२.८	७२.६४	१६७.५	५६.३३	२०.९९	२४४.८२
१४	२०१४-१५	३०६.१	७६.२६	२८.५३	८२.७८	१६९.४६	६०.९८	२५.३२	२५५.७६
१५	२०१५-१६	३०६.३५	९१.०७	२४.७६	८८.२१	१७३.७२	६९.७९	२४.०२	२७७.५३
१६	२०१६-१७	२९६.१४	८९.६४	२८.६३	८४.१४	१६७.३५	६७.०५	२५.०८	२५९.४९

Source :- Directorate of Economics and statistics, DAC & few .

वरिल तक्ता क्र.३ वरून असे निदर्शनास येते की, जागतिकीकरणा नंतर भारतीय शेती मध्ये रासायनिक खताचा वापर वाढत गेल्याचे दिसून येते. युरिया खताचा वापर २००१ मध्ये १९९.१७ लाख टन येवढा होता .२०१६-१७ मध्ये ३०६ टनायेवढी वाढ झालेली दिसून येते. डीयेपी खताचा देखील तसाच वापर वाढत गेल्याचे दिसून येते. २००१-०२ मध्ये लखटन येवढा वापर वाढलेला आहे.

नायट्रोजन फॉस्फेट पोटेशियम याचा देखील शेती मध्ये वापर वाढत असलेला दिसून येत आहे.सन २००१-०२ मध्ये १७३.६ लाख टनावरून येवढा वापर २०१६-१७ मध्ये २५९.४९ लाख टन येवढा झाल्याचे दिसून येत आहे. जागतिकीकरण नंतर भारतीय शेती मध्ये रासायनिक खताचा वापर वाढत गेलेला आहे.

तक्ता क्र. ४
जागतिकीकरणा नंतर कृषिक्षेत्रातील निर्यात
(करोड रू)

अ.क्र.	वर्ष	कृषि निर्यात	एकूण निर्यात	टक्केवारीत निर्यात	एकूण निर्यात
1	1990-91	6012.76	32527.3	18.49	180/10=18.01%
2	1991-92	7838.04	44041.8	17.8	
3	1992-93	9040.3	53668.3	16.84	
4	1993-94	12586.55	69748.9	18.05	
5	1994-95	13222.76	82673.4	15.99	
6	1995-96	20397.74	106353	19.18	
7	1996-97	24161.29	118817	20.33	
8	1997-98	24832.45	130101	19.09	
9	1998-99	25510.64	139752	18.25	
10	1999-2000	25313.66	159095	15.99	
11	2000-01	28657.37	201356	14.23	117/10=11.72%
12	2001-02	29728.61	209018	14.22	
13	2002-03	34653.94	255137	13.98	
14	2003-04	36415.48	293367	12.41	
15	2004-05	41602.65	375340	11.08	
16	2005-06	45310.97	456418	10.02	
17	2006-07	57767.87	571779	10.1	
18	2007-08	74673.48	656864	11.39	
19	2008-09	81064.52	840755	9.64	

20	2009-10	84443.95	845554	9.99	75/6=12.6 %
21	2010-11	113406.58	1136964	9.94	
22	2011-12	182801	1465959	12.47	
23	2012-13	227192.61	1634318	13.9	
24	2013-14	262778.54	1905011	13.79	
25	2014-15	239681.04	1896445	12.64	
26	2015-16	215395.68	1716378	12.55	

source: Directorate General Intelligence % Statistics Department of Commerce

वरिल टेबल क्र.४ वरून असे निदर्शनास येते की, कृषी वस्तूची निर्यात सन १९९०-९१ मध्ये ६०१२.७६ करोड रूपयांची होती. १० वर्षांनंतर २००० मध्ये २५३.६६करोड रूपयाची झाली. म्हणजे १८.०१ % येवढीच निर्यात दिसून येते. पुढे २००० ते २०१० या १० वर्षांच्या काळात ११.२ % निर्यात झाली म्हणजे या काळात आयातीत घट झाल्याचे दिसून येते. सन २०११ ते २०१६ या ६ वर्षांच्या काळात १२ % निर्यात झाल्याची दिसून येते. निर्यातीमध्ये अल्पशी वाढ झालेली दिसून येते.

तक्ता क्र.५
जागतिकीकरणांतर कृषिक्षेत्रातील आयात
(करोड रु)

अ.क्र.	वर्ष	कृषि आयात	एकूण आयात	टक्केवारीत आयात	एकूण आयात
1	1990-91	1205.86	43170.8	2.79	55.16/10=5.11 %
2	1991-92	1478.27	47850.8	3.09	
3	1992-93	2876.25	63374.5	4.54	
4	1993-94	2327.3	73101	3.18	
5	1994-95	5937.21	89970.7	6.6	
6	1995-96	5890.1	122678	4.8	
7	1996-97	6612.6	138920	4.79	
8	1997-98	8784.19	154176	5.7	
9	1998-99	14566.48	178332	8.17	
10	1999-2000	16066.73	215529	7.45	
11	2000-01	12086.23	228307	5.29	42.72/10=4.27 %
12	2001-02	16256.61	245200	6.63	
13	2002-03	17608.83	297206	5.92	
14	2003-04	21972.68	359108	6.12	
15	2004-05	22811.84	501065	4.5	
16	2005-06	15977.75	660409	2.42	
17	2006-07	23000.28	840506	2.74	
18	2007-08	25549.81	1012312	2.23	
19	2008-09	28719.24	1374436	2.09	
20	2009-10	54356.19	1363736	3.99	
21	2010-11	51073.97	1683467	3.03	22.8/6=3.8 %
22	2011-12	70164.51	2345463	2.99	
23	2012-13	95718.89	2669162	3.59	

24	2013-14	85727.3	2715434	3.16	
25	2014-15	121319.02	2737087	4.4	
26	2015-16	140288.69	2490298	5.63	

source: Directorate General Intelligence % Statistics Department of Commerce

वरिल टेबल क्रं. ५ वरून असे निदर्शनास येते की, १९९०-९१ ते १९९-२००० या दहा वर्षांच्या काळात ५.११ % आयात केलेली दिसून येते. पृढच्या १० वर्ष कालखंडात ४.२७ % एवढी आयात झाली आहे. ०.८४ एवढी घट झालेली दिसते. घट नगण्य आहे. २०१५-१६ मध्ये ५ वर्षांत आणखीन कमी आयात झालेली दिसून येते. ३.८ % एवढीच आहे. आयातीत सरासरी घटीचे प्रमाण दिसून येते.

६) जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीवरील परिणाम :-

अनुकूल परिणाम

- १) शेतीउत्पादनात वाढ झाल्याचे दिसून येते.
- २) शेती क्षेत्रातील निर्यात वाढ झालेली दिसून येते.
- ३) शेती क्षेत्राच्या वृद्धी दराने वाढ
- ४) शेती क्षेत्रातील गुंतवणूकीत वाढ
- ५) रोजगाराच्या संधीत वाढ
- ६) अन्नधान्याच्या आयातीत घट झालेली दिसून येते.
- ७) जागतिकीकरणामध्ये शेती क्षेत्रातील अनुदानात कपात झालेली दिसून येते.
- ८) मोठ्या शेतक-यांना फायदा झालेला दिसून येतो.

प्रतिकूल परिणाम :-

- १) प्रगत देशातील शेतीमाला बरोबर स्पर्धेत टिकाव लागणे अवघड
- २) सिमांत शेतक-यांच्या अस्तित्वास धोका पोहचतो.
- ३) बहुराष्ट्रीय कंपण्यांची मक्तेदारी निर्माण होते.
- ४) शेतमाल निर्यातीत जाचक अटी व नियमांच्या समस्या सामारे जावे लागते , त्यामुळे निर्यातीमध्ये अल्प वाढ झालेली आहे.
- ५) आयातीत सरासरी घटीचे प्रमाण दिसून येते.
- ६) जागतिक करणाच्या प्रक्रियेत भारतीय शेतीच्या मुळ प्रश्नाकडे दुर्लक्ष केले असते.
- ७) भारतीय शेतीच्या सरासरी विकासाचा दर घट होताना दिसते
- ८) शेतीचा उत्पादन खर्चात वाढ झालेली दिसून येते.
- ९) जागतिकीकरणामुळे आदिवासींना कोणताही फायदा झाला नाही.
- १०) भारतासारख्या विकसनशील देशातील शेतीला देण्यात येणारी अनुदाने विकसीत देशाच्या तुलनेत कमी आहे. त्यामुळे भारतीय शेतकरी स्पर्धेत बाहेर केला जात आहे.

७) सारांश :-

जागतिकव्यापार संघटनेचे सदस्य स्विकारल्या नंतर भारतीय शेतीचा व शेतक-यांचा विकास होईल, आंतरराष्ट्रीय बाजारात कृषीमालाच्या किंमती वाढतील, शेतमालाच्या किंमती वाढल्यास शेतक-याला ज्यास्त नफा / फायदा मिळेल पण या उलटच चित्र समोर येऊ लागले.जागतिक व्यापारात फारशी वाढ झाली नाही. पेटंट कायदा भारतीय शेतीच्या दृष्टीने बराच जाचक ठरला आहे. या पेटंट मुद्दे बहुराष्ट्रीय कंपण्याची व विकसीत देशांची

मक्तेदारी दिसून येते. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना त्याचे पेटंट मिळाल्याने बी-बीयाने औषधे, रासायनिक खते यांचे प्रभुत्व दिसून येते. त्यांच्या किंमती शेतक-यांच्या आवाक्याबाहेर जातात. त्यामुळे शेती व शेतक-यांची दुरावस्था वाढलेली आहे. शेतकरी कर्जाच्या जाळ्यात आडकट चाललेला आहे आणि शेतीची सरासरी उत्पादकता घटत आहे. एकूण उत्पादन संत गतीने वाढत आहे. शेतमालाच्या निर्यातीची स्थिती फारशी समाधानकारक दिसून येत नाही.

८) संदर्भ ग्रंथ

१. कृषी अर्थशास्त्र डॉ.वसुधा पुरोहित
२. कृषी ग्रामीण अर्थशास्त्र : विजय कविमंडल , मंगेश प्रकाशन नागपूर
३. कृषी, सहकारिता एवं किसान कल्याण विभाग
४. दत्त सुंदरम :- भारतीय अर्थव्यवस्था, दिल्ली
५. Directorate of Economics and statistics, DAC & few .
६. Annual Report १९१६ - १७ Government of India , Ministry Of Commerce & Industry Depart of Commerce .
७. Pocket books of Agricultural Statistics . R.B.I Report

८. Dpartment of Agricultural Corporation & farmers welfare .
९. Ministry of Agriculture and Farmers Welfare. Department of Agricultural corp.-oration and Welfare Directorate of Economics and Statistics New Delhi.
१०. योजना मासीक
११. अर्थसंवाद मासीक (त्रैमासिक विविध अंक)
१२. वेगवेगळे दै.नियतकालिके

वेबसाईट

- १) www.agricoop.nic.in
- २) www.agricop.nic.in

जागतिकीकरण आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण

प्रा. व्ही.डी. आचार्य

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

शंकरराव जावळे-पाटील महाविद्यालय, लोहारा

१.० गोष्टवारा (Abstract):-

विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या जगात सर्व जगातील राष्ट्रे एकमेकांच्या जवळ आली असून अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्याजगभर स्थापन झाल्या असून जागतिकीकरणाची प्रक्रिया गतिमान बनली. सहाजिकच जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा प्रभाव भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर पडलेला दिसतो. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला जागतिकीकरणाने आकार दिला असून सन १९९१ नंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणात मोठा बदल झाला. स्वातंत्र्योत्तर काळात प्रारंभी असणारे भारताचे परराष्ट्र धोरण मोठ्या प्रमाणावर बदलल्याने सहाजिकच भारताचे मित्र राष्ट्र बदलले. तसेच जागतिक महासत्ता अमेरिका भारताच्या जवळ आले. जागतिकीकरणाचे भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर अनुकूल तसेच प्रतिकूल परिणाम झालेले आहेत.

१.१ महत्वाचे शब्द(Key Words):-

विज्ञान, तंत्रज्ञान, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, जागतिकीकरणाची प्रक्रिया, गतिमान, परराष्ट्र धोरण, महासत्ता, अनुकूल, प्रतिकूल.

२.० प्रस्तावना(Introduction) :-

आजच्या आधुनिक जगात परराष्ट्र आधुनिक युगात अतिशय महत्वाचा एक अभ्यासविषय आहे. २० व्या शतकापूर्वी राज्याचे परस्पर संबंध बऱ्याच प्रमाणात मर्यादित होते आधुनिक काळात औद्योगिकीकरण वैज्ञानिक व तंत्रवैज्ञानिक प्रगतीमुळे राष्ट्रांमध्ये हितसंबंध टिकविण्यासाठी राज्याला दुसऱ्या कोणत्या तरी राज्याबरोबर मैत्रीचे सहकार्याचे संबंध स्थापित करावे लागतात. कारण आज प्रत्येक राष्ट्राच्या औद्योगिक, अर्थिक कृषी, वैज्ञानिक, तांत्रिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, राजकीय आणि शैक्षणिक आदी गरजा पूर्ण करण्याकरिता पृथ्वीच्या पाठीवरील कोणतेही राष्ट्र सक्षम नाही किंवा ते स्वतः पूर्ण करू शकत नाही. त्यामुळे प्रत्येक राष्ट्राला दुसऱ्या राष्ट्राची मदत घ्यावीच लागते. राष्ट्राचे राजकीय व अर्थिक क्षेत्रात परस्परावलंबी संबंध निर्माण झालेले आहेत आधुनिक काळातील कोणतेही राष्ट्र स्वावलंबी राहू शकत नाही परस्परांशी राजकीय व आर्थिक संबंध ठेवणे सर्व राष्ट्रांसाठी अपरिहार्य झाल्यामुळे त्या संबंधाचे स्वरूप कसे असावे हे ठरविण्याची आवश्यकता प्रत्येक राष्ट्राला असते. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात प्रत्येक राष्ट्र हे परस्परावलंबणाच्या तत्त्वानुसार आपल्या परराष्ट्र धोरणा द्वारे राष्ट्राचे हित जोपासत असते. सामाजिक अर्थिक, सांस्कृतिक व राजकीय हितसंबंध सुरक्षित ठेवण्याचे उद्दिष्ट परराष्ट्र धोरणात निर्धारित केले जाते. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात प्रत्येक राष्ट्र आपल्या परराष्ट्र धोरणाच्या अनूषंगाने इतर राष्ट्रांशी संबंध प्रस्थापित करत असतात. म्हणून आधुनिक काळात परराष्ट्र धोरणाला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. म्हणून परराष्ट्र धोरण ही संकल्पना प्रथम अभ्यासणे महत्वाचे ठरते.

२.१ परराष्ट्र धोरणाचा अर्थ (Meaning of Foreign Policy) :-

सर्वसाधारणपणे परराष्ट्र धोरणाच्या संदर्भातील असे सिद्धांत की जे एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्राबरोबर संबंध प्रस्थापित करताना राष्ट्रीय हित जोपासण्यासाठी उपयोगी आणतात. थोडक्यात परराष्ट्र धोरणाचा आशय असा की एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्राबरोबर परस्पर संबंध प्रस्थापित करण्याच्या प्रक्रियेला परराष्ट्र धोरण संबोधले जाते.

परराष्ट्र धोरणाच्या मर्यादित अर्थाने खालील काही विचारवंतानी परराष्ट्र धोरणाच्या व्याख्या केल्या आहेत.

१. नॉर्थन हिल :-

“एका राष्ट्राने दुसऱ्या राष्ट्राच्या संदर्भात आपल्या हिताच्या समर्थनार्थ केलेल्या प्रयत्नाचे सार म्हणजे परराष्ट्र धोरण होय”

२. जोसेफ फ्रँकविल :- “राष्ट्रीय हित हा परराष्ट्र धोरणाचा पाया आहे.”

(National Interest is the key of Foreign Policy)

परराष्ट्र धोरणाचा सर्वसमावेशक अर्थ असा प्रतित होतो की, राष्ट्राची स्वतःची जीवन पद्धती व त्याला आधारभूत असलेली मूल्ये सुबत्ता, संस्कृती आणि या सर्व घटकांशी संबंधित असलेले विविध हितसंबंध सुरक्षित व प्रगतिपथावर राहण्यासाठी प्रत्येक राज्याला स्वतंत्र अशी भूमिका निश्चित कराव्या लागतात. त्यानुसार निर्माण होणारी अथवा ग्रहित धरलेली तत्वे, उद्दिष्टे कार्यक्रम यांचा संच म्हणजे परराष्ट्र धोरण विदेश निती होय.

२.२ स्वातंत्र्योत्तर भारताचे प्रारंभीचे परराष्ट्र धोरण:-

भारतीय स्वातंत्र्यानंतर गुतांगुतीच्या कठिण परिस्थितीत भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे अभ्यासक विश्लेषक जे.एन. दिक्षित यांनी ‘Across Border Fifty Years of India's Foreign Policy’ या ग्रंथात स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या वेळी भारतासमोर काही आव्हानांचा वेध घेतला आहे. त्यास अनुसरूनच भारताचे प्रारंभीचे परराष्ट्र धोरण ठरविण्यात आले ते खालीलप्रमाणे

१. अलिप्ततावाद(Non - Aligment) :- अलिप्ततावाद हा भारतीय परराष्ट्रधोरणाचा महत्वपूर्ण सिद्धांत आहे भारताने स्वहिताचा विचार करून कोणत्याही एका गटात सामील न होता जागतिक शांततेसाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्याची कल्पना मांडली भारत हा कोणत्याही महासत्तेच्या दबावापासून मुक्त राहून निर्णय स्वतंत्रपणे घेऊ शकतो त्यामुळे भारताने आपल्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक आर्थिक सहाय्य सर्वांकडून मिळविण्याचा प्रयत्न केला.

२. वसाहतीच्या स्वातंत्र्यास पांढीबा व साम्राज्यवादास विरोध :- भारतीयांना वसाहतवादाच्या परिणामाची जाणीव होती. त्यामुळे सायम्राज्यवादास स्वाभाविकच भारताचा विरोध होता. वसाहतवादी देशाचे स्वातंत्र्य नाकारणे म्हणजे मानवी हक्कांचा भंग होय अशी भूमिका भारताने घेतली. सध्या भारताचा नव-वसाहतवादाला विरोध आहे.

३. वंशभेदाला विरोध (Opposition to Racial Discrimination) :- भारताचा समतेच्या तत्वावर विश्वास असल्यामुळे वांशिक भेदाला स्पष्टपणे विरोध केला. भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी देखील दक्षिण अफ्रिकेतील वांशिक भेदाच्या नितीचा संयुक्त राष्ट्रसंघाबरोबर विरोध दर्शविला.

४. पंचशील :- भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा आधार असलेल्या पंचशील तत्वांचा पुढील पाच तत्वांचा समावेश करण्यात आला आहे

१. परस्परांची भौगोलिक अखंडता आणि सार्वभौमत्वाचा सन्मान राखणे

२. युद्ध व आक्रमणास विरोध करणे.

३. परस्परांच्या देशांतर्गत व्यवहारात हस्तक्षेप न करणे.

४. राष्ट्रीय समता व परस्परांचे हितसंबंध यांचे जतन करणे

५. शांततापूर्ण सहजीवनाची हमी देणे

५. परकीय अर्थिक मदत आणि स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण :- स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर देशाचा विकास महत्वाचा होता अर्थिक व्यवस्थेच्या उभारणीसाठी भारताला संसाधनांची उणीव जाणवत होती. त्यामुळे भारताने तत्कालिन महासत्ता अमेरिका व रशिया यांच्याशी मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवून अर्थिक मदत प्राप्त केली.

६. साधनाची शुद्धता :- भारताचे परराष्ट्र धोरण हे संधी साधू व अनैतिक स्वरूपाचे नाही भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर महात्मा गांधीयांच्या विचारांच्या प्रभार पडलेला आहे उदा. १९६५ सालचा ताश्कंद करार व १९७१ चा सिमला करार.

७. संयुक्त राष्ट्र संघटनेला पाठिंबा :- जागतिक शांततेसाठी समर्थन देण्यास भारत नेहमीच कटिबद्ध राहिलेला आहे भारत संयुक्त राष्ट्र संघटनेचा संस्थापक सदस्य आहे त्या दृष्टीने फ्रल व प्रभावी संयुक्त राष्ट्र संघटनेला सक्रिय पाठिंबा देण्याचे धोरण भारताने अवलंबले आहे म्हणून भारताने सुरुवातीपासूनच संयुक्त राष्ट्र संघटनेला भरीव स्वरूपाची मदत केली आहे

८. सर्व देशाबरोबर मैत्रीपूर्ण संबंध :- भारत भांडवल वादी व साम्यवादी या देशाबरोबर शांततपूर्ण मैत्री संबंधाला प्राथमिकता देते दोन्ही गटाशी भारताचे मैत्रीपूर्ण संबंध आहे

९. आण्विक निती :- भारताचे आण्विक शक्तीचा वापर हा युद्धासाठी न करता विधायक कार्यासाठी झाला पाहिजे असे वारंवार प्रतिपादन केले आहे. भारत आवकाशात होणाऱ्या आण्विक धोरणाच्या विरोधात आहे.

१०. जागतिक व्यवस्थे विषयी विधायक दृष्टीकोन :- जगातील राष्ट्रांचे सामंजस्य सहजीवन व सहकार्य एक नविन जागतिक व्यवस्था निर्माण करू शकते. जागतिक शांतता सहकार्य व सहजीवन हाच जगाच्या उज्वल अवित्वाचा सर्वोत्तम मार्ग आहे, असे भारताने गृहित मानले आहे.

२.३. जागतिकीकरणाचा भारतीय परराष्ट्र धोरणावर असणारा प्रभाव :- जागतिकीकरणाचा भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर व्यापक परिणाम झालेला असून स्वातंत्र्यापूर्वी असणारे तसेच नेहरू यांच्या काळात भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर परिणाम झाल्याने भारताचे परराष्ट्र धोरणात बदल झाला आहे. तो खालीलप्रमाणे .

१. **मित्रराष्ट्रांत झालेला बदल :-** प्रारंभीच्या काळात रशिया हा भारताचा जवळचा मित्र होता मात्र आज अमेरिका – जपान-इंग्लंड ऑस्ट्रेलिया या राष्ट्रांशी संबंध आल्याने ते भारताचे जवळचे मित्र बनल्याचे दिसून येतात

२. **आण्विक धोरणात झालेला बदल :-** स्वातंत्र्यानंतर भारताने अणुबॉम्ब निर्माण करणार नाही असे स्पष्ट केले होते मात्र १९९८ ला भारताने अणुचाचणी घेऊन भारताच्या आण्विक धोरणात झालेला बदल दाखवून दिला भारत कोणत्याही राष्ट्रावर सर्वप्रथम अणुहल्ला करणार नाही फक्त भारताने संरक्षणासाठी अणुबॉम्बची निर्मिती केली आहे

३. **अर्थिक धोरणात झालेला बदल :-** भारताने प्रारंभी मिश्रार्थव्यवस्था स्विकारली होती मात्र कालांतराने भारतापुढे कांही समस्या निर्माण झाल्या. अर्थव्यवस्थेला प्राधान्य दिले. त्यामुळे भारतात अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्या आल्या त्यांनी प्रचंड नफा कमवला भारतातील उद्योगधंद्यामुळे या अर्थिकगती झाली तर दुसऱ्या बाजूने भारताला नववसाहतवादाच्या संकटाने ग्रासले असल्याचे दिसते.

४. **पाकिस्तान व चीनविषयीचे नावे धोरण :-** भारताला धोका निर्माण करणाऱ्या चीन व पाकिस्तान या दोन राष्ट्राविषयी भारताला नवे परराष्ट्र धोरण आखणे भाग पडले असून भारताला संक्षणावर मोठा खर्च करावा लागत असून क्षेत्रांमध्ये युद्धसामग्री व नवनविन

तंत्रज्ञान यांची भारत मोठ्या प्रमाणावर आयात करत असून या देशांना कोंडीत पकडण्यासाठी भारत-अमेरिका-जपान-इंग्लंड-ऑस्ट्रेलिया या नविन राष्ट्रांबरोबर मजबूत संबंध प्रस्थापित करत आहे

५. **आयात –निर्यात विषयक धोरण :-** भारताची निर्यात कमी असून आयात जास्त असल्याने भारताने नवे आयात व निर्यात विषयक धोरण आखल्याचे दिसून येते. तसेच निर्यात वाढविण्यासाठी भारत सरकारने विविध प्रकारच्या सवलती जाहिर केल्या असून व्यापारासाठी भारताने विविध व्यापार संघटना तसेच राष्ट्रांशी करार केले आहेत. भारताने आशिया खंडातील राष्ट्रांना व्यापारात मोठ्या प्रमाणावर सुट दिली असून मेक इन इंडिया यासारखे कार्यक्रम राबविले आहेत

३.० संशोधन विषयाचे महत्व (Significance of Research Topic):- प्रस्तुत संशोधनात जागतिकीकरणाचा भारतीय परराष्ट्र धोरणावर असणारा प्रभाव तसेच त्याचा झालेला परिणाम यांचा अभ्यास करण्यात येणार असून भारताच्या बदलेल्या परराष्ट्र धोरणावर प्रकाश टाकण्यात येणार आहे.

३.१ संशोधनाची उद्दीष्टे (Objective of Research):-

१. भारताच्या प्रारंभीच्या परराष्ट्र धोरणाचा आढावा घेणे.
२. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या असणाऱ्या मुलाधारांचा अभ्यास करणे
३. जागतिकीकरणाचा भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर असणारा प्रभाव अभ्यासणे.
४. जागतिकीकरणाचे भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर झालेले परिणाम व सध्याचे बदलेले परराष्ट्र धोरण यांच्यावर प्रकाश टाकणे.

३.२ संशोधनाची गृहितके (Hypothesis of Research):-

१. स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारताचे परराष्ट्र धोरण आदर्शवादी स्वरूपाचे होते.
२. जागतिकीकरणामुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर व्यापक प्रभाव पडल्याचे दिसून येते
३. जागतिकीकरणामुळे भारताला आपल्या परराष्ट्र धोरणात बदल केल्याचे दिसतात.
४. जागतिकीकरणाने भारताच्या परराष्ट्र धोरणासमोर आव्हाने निर्माण केलेली आहेत.

३.३ संशोधन पद्धती :- प्रस्तुत संशोधनासाठी द्वितीय तथ्य संकलन साधनाचा वापर करण्यात येणार असून विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक या संशोधन पद्धतींचा वापर करण्यात येणार आहे.

३.४ निष्कर्ष (Conclusion):-

१. स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारताच्या परराष्ट्र धोरणात आंतरराष्ट्रीय शांतता व आंतरराष्ट्रीयवाद या तत्वांचा स्विकार करण्यात असल्याने आदर्शवादाचा भारतीय परराष्ट्र धोरणात पुरस्कार केल्याचे दिसते.
२. जागतिकीकरणाने भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर व्यापक प्रभाव टाकला असून त्याचे अनेक प्रकारचे अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम परराष्ट्र धोरणावर पडलेले आहेत.
३. जागतिकीकरणाने भारताच्या परराष्ट्र धोरणात बदल घडवून आणल्याने त्याची वाटचाल आदर्शवादाकडून वास्तववादाकडे झाल्याची दिसून येणे.
४. जागतिकीकरणाने भारताच्या परराष्ट्र धोरणासमोर अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण केल्या असून त्यामुळे परराष्ट्र धोरणाला धोका निर्माण झाला आहे तसेच ते नेहमी परिवर्तनीय असल्याचे दिसते.

३.५ शिफारशी (Recommendation):-

१. भारतीय परराष्ट्र धोरण ठरवित असल्याने कोणतेही राष्ट्र नाराज होणार नाही, याची दक्षता परराष्ट्र धोरण कर्त्यांनी घ्यावी.
२. आशिया खंडातील राष्ट्रांबरोबर मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित करण्यावर परराष्ट्र धोरणात भर द्यावा.
३. जागतिकीकरणाला अनुसरून भारताने परराष्ट्र धोरणाची निर्मिती करावी तसेच त्यामध्ये संतुलन तसेच स्थायीच राखले जावे.
४. जागतिकीकरणाच्या काळात भारताने कायमस्वरूपी पक्के मित्र राष्ट्र तयार करण्यावर भर द्यावा कारण अनेक वरवरच्या मित्रांपेक्षा एकच खरा व पक्का मित्र कामाला येत असतो.

३.६ संदर्भ (References):-

१. अमृतकर प्रशांत, “आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे सिद्धांत
२. अमृतकर प्रशांत, “आंतरराष्ट्रीय संबंध
३. Indian Research Gernal, “ Political & Econmical Weekly”, 2018
४. देवळाणकर शैलेन्द्र, “आंतरराष्ट्रीय संबंध
५. The Indian Express news paper

जागतिकीकरण आणि भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने

प्रा. अजय श्रीधर फड

महात्मा फुले महाविद्यालय किनगाव,
ता.अहमदपुर जिलातुर

प्रस्तावना:-

१९७५ ते १९९०च्या काळात भारतात अर्थव्यवस्था मोडकळीस आली होती.वाढतीमहागाई,लोकसंख्या वाढ,भ्रष्टाचार परकिय चलनाचा तुटवडा इ.संकेते निर्माण झाले होते.त्यामुळेच देशाला आपले आर्थिक धोरण बदलण्याची आवश्यकता होती.१९९१ ला पी.व्ही नरसिंहराव पंतप्रधान बनलेतेव्हा देशाची आर्थिक परिस्थिती चिंताजनक होती.आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी नविन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केला गेला.भारतीय अर्थव्यवस्थेचा जागतिक अर्थव्यवस्थेशी समन्वय करण्यासाठी १९९१ चे नविन आर्थिक धोरण हे एक ऐतिहासिक पाऊल होते.यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला नवी गती मिळाली.या नविन आर्थिक धोरणा मध्ये प्रामुख्याने तीन घटकांचा समावेश होता.

१)उदारीकरण २)खाजगीकरण ३)जागतिकीकरण
या नविन आर्थिक धोरणास उ.खा.जा म्हणुन ओळखले जाते.

जागतिकीकरणाची संकल्पना:-

१९९१ च्या नविन आर्थिक धोरणाचे अंतिम ध्येय हे जागतिकीकरण हेच आहे.स्पष्टपणे सांगावयाचे झाले तर उदारीकरण आणि खाजगीकरणामुळे अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणास चालना मिळाली.जागतिकीकरण म्हणजे विश्वाची एक अर्थव्यवस्था तयार करणे होय.वैश्विक अर्थव्यवस्था ही अशी सीमारहित अर्थव्यवस्था आहे कि जेथे नफा,श्रम,भांडवल व तंत्रज्ञानाचा प्रवाह देशाच्या सीमापार मुक्तपणे जात असतो.जागतिकीकरण म्हणजे देशाच्या अर्थव्यवस्थेला जागतिक अर्थव्यवस्थेशी एकरूप करणे होय. जागतिकीकरणा मध्ये मुक्त व्यापार व गुंतवणूकीवर असलेली सर्व बंधने हटवली जातात

व्याख्या:-

- १) दीपक नय्यर:-“देशाच्या राजकिय सीमामध्ये आर्थिक क्रियांचा विस्तार करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय”.
- २) थोमस फ्रीडमन:-“जागतिकीकरण म्हणजे व्यापार, वित्त व माहितीच्या एकत्रीकरणातून एकच एक अशी जागतिक बाजारपेठ व संस्कृतीची निर्मिती होय”
- ३) जागतिक बँक जागतिकीकरण म्हणजे –
अ)सर्व वस्तुंच्या आयातीवरील नियंत्रणे हळुहळु समाप्तकरणे
ब) आयात शुल्काचा दर कमी करणे,
क) सार्वजनिक क्षेत्रांचे खाजगीकरण करणे.

जागतिकीकरणाचे फायदे:-

- १) उत्पादनामध्ये वाढ २) निर्यातीत वाढ ३) खाजगी क्षेत्रात वाढ ४) व्यापारात सुधारणा
- ५) माहिती तंत्रज्ञान क्रांती ६) पर्यटन क्षेत्रात वाढ

जागतिकीकरणाचे तोटे:-

- १) स्वयंपूर्णतेचा अभाव २) बेरोजगारी ३) भारतीय वस्तुच्या मागणीत घट ४) भाववाद
- ५) देशी बाजारपेठेवर विपरित प्रभाव ६) गळेकापू स्पर्धा

भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने:-

सर्वच देशांना विकास करताना वेगवेगळ्या आव्हानांना सामोरे जावे लागते

जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असलेल्या भारत देशापुढे पुढील आव्हाने आहेत:-

- १) लोकसंख्या वाढ:- वाढती लोकसंख्याही देशाच्या विकासातील मोठा अडथळा आहे.यामुळे झोपडपट्टी,बेरोजगारी,दारिद्र्य,वस्तुंच्या किंमती मध्ये वाढ होत आहे,तर राष्ट्रीय उत्पन्न,दरडोई उत्पन्नात घट होत आहे.तसेच देशाच्या संसाधनावर अतिरिक्त भारपडतो व पर्यावरणावर विपरित परिणाम होत आहे.सध्या भारतासमोरील सर्व समस्यांचा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष संबंध हा लोकसंख्या वाढीशी येतो
- २) बेरोजगारी:- बेरोजगारी ही अत्यंत गंभीर अशी आर्थिक व सामाजिक समस्या आहे.ग्रामिण तसेच शहरी भागांना या समस्येला तोंड द्यावे लागत आहे.यामुळे मानवी संसाधनाचा अपव्यय होत आहे.बेरोजगारीमुळे व्यक्ती जुगार,दरोडे,दहशतवाद, गुन्हेगारी इ. असामाजिक व राष्ट्रविघातक कृत्यांमध्ये सहभागी होतात.त्यामुळे देशाच्या सुरक्षेला व स्थैर्याला धोका निर्माण होतो

३) **दारिद्र्य:-**दारिद्र्य म्हणजे अन्न वस्त्र निवारा शिक्षण व आरोग्य या मुलभूत गरजा न भागवता येणे होय.ही जुनी व ज्वलंत समस्या आहे.यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात घट,बेरोजगारीत वाढ,अल्प उत्पादन अशा आर्थिक तर वर्गसंघर्ष,राहणीमानाचा खराब दर्जा,उपासमार,दहशतवाद इ. असे सामाजिक वाईट परिणाम होतात.आर्थिक विषमता निर्माण होऊन समाजात तेढ निर्माण होतो.

४) **भ्रष्टाचार:-** भ्रष्टाचार म्हणजे 'अवैध आर्थिक व्यवहार' असे म्हणता येईल.भारतात सर्वच क्षेत्रात भ्रष्टाचार बोकाळलेला आहे.राजकिय नेते,नोकरशाही, कारखानदार, गैरशासकिय संस्था सर्वच क्षेत्रात भ्रष्टाचार पसरला आहे.आर्थिक शब्दांत भ्रष्टाचार जनतेचे मुलभूत हक्कच हिरावून घेतो.

५) **पर्यावरणाचा नाश:-** पर्यावरणीय घटकांचे होणारे नुकसान हे अतिप्रमाणात आणि विस्तीर्ण स्वरूपाचे आहेत.औद्योगिक क्रांती नंतर पर्यावरणीय घटकांचा उत्पादनाकरिता आणि उपभोगासाठी मोठ्या प्रमाणात वापर केल्यामुळे बहुतेक सर्वच पर्यावरणीय घटकावर विपरित परिणाम झाले.त्यामुळे या पर्यावरणीय घटकांच्या गुणवत्तेत आणि प्रमाणात मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले आहेआणि आणखी होत आहे.पर्यावरणाच्या या नुकसानामुळे जागतिक तापमान वाढ ओझोन क्षय आम्लवर्षा इ समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

समारोप:-

भारतासमोर वेगवेगळी आव्हाने असली तरी त्यांना तोंड देण्याची क्षमता आणि ताकत देखील आहे.२१ वे शतक हे भारताचे शतक आहे असे म्हटल्यावर वावगे ठरणार नाही.त्यासाठी गरज आहे ती योग्य धोरण आणि त्या धोरणाच्या प्रामाणिक अंमलबजावणीची, जग वाट पाहत आहे भारताच्या नेतृत्व करण्याची.

संदर्भ:-

- १) जागतिकीकरण आणि भारत – नलिनी पंडीत
- २) लोकसत्ता २४ जानेवारी २०१६
- ३) अर्थशास्त्र – इ ११वी, महाराष्ट्र बोर्ड
- ४) विकीपिडीया

भारतातील पक्षपद्धतीतील बदल

प्रदीप विनायक चौधरी,

संशोधक विद्यार्थी,

राज्यशास्त्र विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

प्रस्तावना :-

प्रत्येक राज्यव्यवस्थेत राजकीय पक्ष असतातच आणि त्यांचा प्रभाव समाजातील इतर सर्व संस्था-संघटनांवर पडतो. विचारवंत शुम्पीटरने म्हटल्याप्रमाणे राजकीय पक्षांचे पहिले आणि सर्वात महत्वाचे कार्य सत्ता मिळवून ती आपल्या हाती टिकविण्याबाबत इतर सर्वांवर मात करणे हेच असते. पक्षविरहित लोकशाही राज्यव्यवस्थांची आदर्शचिंतने अनेक विचारवंतांनी मांडली असली किंवा इतर काहींनी राजकीय पक्षांचे वर्णन 'उर्वरित राष्ट्रविरुद्धचे कारस्थान' किंवा 'राष्ट्रहिताला मारक संस्था' असे केले असले तरी राजकीय पक्ष ही जगातील एक सार्वत्रिक राजकीय वस्तुस्थिती आहे. राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप उदारमतवादी लोकशाहीचे असो की साम्यवादी असो, तिथे राजकीय पक्षांचे अस्तित्व असतेच. आधुनिक काळात खुल्या आणि बंदिस्त अशा दोन्ही प्रकारच्या राज्यव्यवस्थांमध्ये राजकीय पक्ष हे समाजाने ठरवून दिलेल्या रीतीने सत्तेपर्यंत पोहचण्याची गुरुकिल्ली असतात. लोकशाहीत जनता सार्वभौम असते. जनतेचे सार्वभौमत्व प्रकट होण्यासाठी राजकीय पक्षांची गरज निर्माण होते. मुख्यतः पक्ष पद्धतीचे वर्गीकरण हे एखाद्या राजकीय व्यवस्थेत अस्तित्वात असलेल्या पक्षांची संख्यावर आणि त्यांना शासन व्यवस्थेत सहभागी होण्यासाठी उपलब्ध असलेले संधीचे स्वरूप याआधारे केले जाते. यानुसार एकपक्षपद्धती, द्विपक्षपद्धती, बहुपक्षपद्धती असे प्रकार पाडले जातात.

शोधनिबंधाची उद्दीष्टे :- भारतातील पक्षपद्धतीतील बदलासंबंधी विचाराचे महत्त्व घेऊन पुढील उद्दीष्टानुसार विषयाची मांडणी केली आहे.

- 1) भारतातील राजकीय पक्षांचा अभ्यास करणे.
- 2) राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक पक्षांचा उदय, त्यांची वाढ व त्यांच्यामध्ये झालेले विविध बदल यांचा आढावा घेणे.
- 3) राजकीय पक्ष हे समाजातील विविध सामाजिक व आर्थिक घटकांच्या हितसंबंधाचे व आकांक्षाचे कसे प्रतिनिधित्व करतात हे स्पष्ट करणे.

गृहितके :-

- 1) भारताच्या लोकशाही शासन प्रक्रियेमध्ये राजकीय पक्षांना महत्वाचे स्थान आहे.
- 2) राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक पक्षांत सत्तासंपादनासाठी स्पर्धा निर्माण झालेली दिसते.
- 3) लोकशाही शासन प्रक्रिया यशस्वी करण्यासाठी राजकीय पक्ष महत्वाची भूमिका बजावतात.

संशोधन पद्धती :-

सदरील शोधनिबंधातील भारतातील पक्षपद्धतीतील बदलांचा अभ्यास करण्यासाठी दुय्यम साधनांचा आधार घेण्यात आलेला आहे. ज्यामध्ये वेगवेगळे संदर्भग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे व इंटरनेटवरील उपलब्ध माहितीचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

1) राजकीय पक्ष -अर्थ :-

राजकीय पक्ष अमूक एका देशात एका वर्षी अस्तित्वात आले असे सांगणे कठीण आहे. मानवी स्वभावात असलेल्या स्पर्धाभावनेला संघटित आविष्कार मिळाला तेव्हा पासून पक्ष निर्माण झाले. प्राचीन रोममध्ये पॅट्रिशियन्स व प्लेबियन्स हे दोन गट किंवा पक्ष होते. 17 व्या शतकात इंग्लंडमध्ये राऊंड हेडस् आणि कॅवेलियर्स हे पक्ष किंवा गट होते. त्या गटांच्या ठिकाणी पक्षांचे अनेक गुणधर्म होते. तेव्हा ऐतिहासिक दृष्टीस राजकीय पक्ष ही खूप जुनी गोष्ट आहे. वेगवेगळ्या राज्यव्यवस्थामधील राजकीय पक्षांचे सामाजिक संदर्भ इतके निरनिराळे असतात की 'राजकीय पक्ष' म्हणजे काय हे नेमक्या शब्दांत सांगणे कठीण असते. अर्थात तरीसुद्धा राजकीय पक्षाचे काही समान गुणधर्म सांगण्याचा अनेक व्याख्या राज्यशास्त्रज्ञांनी केल्या आहेत. त्यापुढील प्रमाणे

1) एडमंड बर्क च्यामते :- "संयुक्त प्रयत्नांद्वारे त्यांची ज्यावर सहमती झाली आहे अशा तत्वांच्या आधारे राष्ट्रीय हित साधण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या माणसांच्या संघटना म्हणजे राजकीय पक्ष होय"

2) प्रा. गेटेल यांच्यामते :- "राजकीय पक्ष म्हणजे संघटित स्वरूपाचा नागरिकांचा समूह होय. असा समूह आपल्या मतदानाच्या हक्काच्या बळावर शासनसंस्थेवर नियंत्रण ठेवीत आसतो".

वरील विचारवंतांनी नेमकेपणाने आधुनिक राज्यव्यवस्थेतील राजकीय पक्षांचे मध्यवर्ती स्थान अधोरेखित केले आहे. राजकीय पक्ष औपचारिक शासनव्यवस्थेचा भाग नसले तरी व्यवस्थेच्या पडद्यामागून ते कार्यरत असतात किंबहुना राजकीय पक्ष राजकीय व्यवस्थेचे चलनवलन शक्य व सुलभ करतात. म्हणूनच कोणत्याही देशातील प्रतिनिधिक शासनव्यवस्थेची कामकाजपद्धती तेथील पक्षपद्धतीच्या स्वरूपावर अवलंबून असते.

2) भारतातील पक्षपद्धतीची वाटचाल :-

स्पर्धात्मक लोकशाही व्यवस्थेमध्ये राजकीय पक्ष महत्वाचे ठरतात. जनसामान्यांच्या दृष्टीने पक्ष आणि निवडणुका शिवाय शासन असू शकत नाही. दीर्घकाळापासून भारतीय राजकारणामध्ये राजकीय पक्षांकडे साशंकतेने पाहण्याची परंपरा आणि 'पक्षविरहीत'

लोकशाहीचे आकर्षण राहिलेले आहे. निवडणुकीय कामगिरी, विचारप्रणालीत्मक भूमिका आणि पक्षाचा सामाजिक आधार या तीन पद्धतीने भारतीय पक्ष पद्धतीचा अभ्यास करण्यात आला आहे. भारतीय पक्ष पद्धतीचा विकास 'एक पक्षीय वर्चस्व' ते 'बहुपक्षीय आघाडी व्यवस्था' असा झालेला आहे. या प्रवासाचे आकलन होण्याकरिता विकासाच्या विविध टप्प्यांचे विश्लेषण आवश्यक आहे.

अ) स्वातंत्र्यपूर्वकाळ :-

1985 साली भारतात काँग्रेस या राष्ट्रव्यापी पक्षांची स्थापना झाली. भारतात 1935 नंतर पक्षीय राजकारणाचा उदय झाला असे म्हणता येईल. काँग्रेसची यावेळी चळवळ आणि पक्ष अशी दुहेरी बांधणी आणि वाटचाल सुरु होती. याशिवाय मुस्लिमलीग, हिंदू महासभा, कम्युनिस्ट आणि स्वतंत्र मजूर पक्ष इत्यादी पक्ष अस्तित्वात होते. पण स्वातंत्र्य लढयाच्या सर्वसमावेशक स्वरुपापुढे ते झाकाळले गेले. काँग्रेसच्या सर्वसमावेशक भूमिकेमुळे ती मध्यवर्ती राजकीय ताकद बनली होती तर इतर सर्व पक्ष, गट काँग्रेस विरोधी होते.

ब) स्वातंत्र्योत्तर काळ :-

1) 1947 ते 1967 एकपक्षीय वर्चस्व किंवा काँग्रेस व्यवस्था :- या कालखंडात काँग्रेस पक्षाचे वर्चस्व होते, तर विरोधकांची संख्या आणि राजकीय प्राबल्य फार कमी होते. यादरम्यान झालेल्या तीन सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये काँग्रेस पक्षाला 49.17 ते 40.7 टक्के इतकी मते मिळालेली होती. साम्यवादी आणि समाजवादी पक्ष यांना 10 टक्के मते मिळाली होती. 1962 मधील चीनच्या आक्रमणानंतर काँग्रेसची लोकप्रियता ओसरू लागली. 1964 मध्ये पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या निधनामुळे काँग्रेसमध्ये नेतृत्वाचा पेचप्रसंग निर्माण झाला तरी त्यातून मतैक्याने मार्ग शोधण्यात आला व लालबहादूर शास्त्रींची पंतप्रधानपदी निवड झाली. 1965 मध्ये शास्त्रींच्या निधनानंतर काँग्रेस पक्षाला दुसरा धक्का बसला. पक्षातील गटबाजी वाढू लागली. पुनःमतैक्याने इंदिरा गांधींची पंतप्रधानपदी निवड झाली.

2) 1967 ते 1971 बहुपक्षपद्धतीकडे वाटचाल :- 1967 सालच्या विधानसभा निवडणुकांमध्ये आठ राज्यात काँग्रेसने बहुमत गमाविले. लोकसभेतील कामगिरीही खालावली. अनेक विरोधी पक्षांचा निर्मितीमुळे हा परिणाम घडून आला. अनेक राज्यात विरोधी पक्षांनी आघाडी सरकारे स्थापन केल्यामुळे स्पर्धा आणि संघर्ष वाढीस लागला. या टप्प्यावर काँग्रेसला सबळ पर्यायी नव्हता तसेच राजकीय शक्तीचे स्पष्ट असे ध्रुवीकरण झाले नाही. या काळात जनसंघ आणि माकप हे पक्ष बऱ्यापैकी स्थिरावले होते. 1969 साली काँग्रेस अंतर्गत फुट पडून काँग्रेस (आय) आणि संघटना काँग्रेस निर्माण झाली.

3) 1971 ते 1975 सहमती विरुद्ध आंतरपक्षीय संघर्ष :- प्रबळ विरोध असूनही 1971 सालच्या निवडणुका काँग्रेसने बहुमताने जिंकल्या या निवडणुकीत संघटना काँग्रेस पक्षाची वाताहत झाली तर इतर राजकीय पक्षांचा पराभव झाला. यामुळे केंद्रीय पातळीवर आघाडीच्या राजकारणाला प्रतिबंध निर्माण झाला.

4) 1975 ते 1977 आणीबाणी आणि अधिसत्तावाद :- काँग्रेस पक्षाचा आधार ढासळल्याचे निदर्शक म्हणजे 1975 साली लावलेली आणीबाणी होय. विरोधी पक्षनेते आणि कार्यकर्ते यांना तुरुंगात डांबण्यात आले तर पक्ष, शासन आणि पंतप्रधानांचे कार्यालय या ठिकाणी सत्तेचे केंद्रीकरण झाले हे या काळातील पक्षपद्धतीचे वैशिष्ट्य म्हणता येईल.

5) 1977 ते 1979 आघाडी राजकारणाचे जनता प्रारूप :- 1977 सालच्या निवडणुकीतून पक्ष संस्थीभवन आणि द्विपक्ष पद्धतीच्या उदयाची शक्यता निर्माण झाली. अपक्षांना नाकारून 75.8 टक्के मते केवळ जनता पक्ष आणि काँग्रेस या दोन पक्षांनाच मिळाली होती.

6) 1980 ते 1989 काँग्रेस आणि प्रादेशिक पक्षांमधील संघर्ष :- या काळात पुन्हा काँग्रेस (आय) पक्षाची सत्ता आल्याने तिचे विरोधकांशी असलेले संबंध बदलले. याच टप्प्यावर (राजीव गांधी सरकार) विरोधकांना सहन न करणे वा वगळण्याचे राजकारण सुरु झाले. दरम्यान साम्यवादी पक्ष, भाजप आणि भारतीय लोकदल या पक्षांची स्थिती चांगली होती. नऊ राज्यांमध्ये (1980) जनता पक्ष दुसऱ्या स्थानावर होता. हरयाणा, उत्तर प्रदेश आणि ओरिसा राज्यात लोकदल दुसऱ्या स्थानावर होता. पं. बंगाल, त्रिपुरा या ठिकाणी सर्वात मोठा पक्ष तर केरळमध्ये दुसऱ्या क्रमांकावर माकप पक्ष होता. 1984 सालच्या निवडणुकी नंतर केंद्रात काँग्रेस प्रबळ बनली पण अनेक राज्यात ती सत्तेबाहेर होती.

7) 1989 ते 2004 - बहुपक्ष पद्धती आणि काँग्रेस धूरिणत्वाचा अभाव :- नवव्या लोकसभा निवडणुकीनंतर केंद्रीय पातळीवर ख्या अर्थाने बहुपक्षीय सरकार अस्तित्वात आले. या टप्प्यावर राजकीय स्थैर्याचा फार विचार न करता हितसंबंधाची पाठराखण करीत एकत्र येणाऱ्या पक्षांच्या आघाडश निर्माण होऊ लागल्या. मागास घटकांच्या राजकीय सहभागचे प्रतिनिधित्व राजद, बसपा आणि समाजवादी पक्ष करू लागले. 1996 सालच्या निवडणुकीत राष्ट्रीय पक्षांचे स्थान घसरले आणि प्रादेशिक पक्षांचे संख्याबळ वाढले. 1991, 1996 आणि 1998 च्या निवडणुकांमध्ये दोन ऐवजी तीन पक्षांमध्ये वा पक्ष आघाडीमध्ये सत्ता स्पर्धा घडून आली होती.

8) 2004-2009 - आघाडी व्यवस्था आणि काँग्रेसचे पुनरुज्जीवन :- 2004 सालच्या निवडणुकीतून एक पक्षीय आणि एका आघाडीचे वर्चस्व संपुष्टात आल्याचे स्पष्ट झाले. या टप्प्यावर डाव्या पक्षांच्या संख्याबळात वाढ झाली. युपीएच्या रुपाने पक्षीय स्पर्धेत काँग्रेसपुन्हा स्वतःला उभारी देऊ शकती. सत्ता संघर्षात द्वितीय आघाडश (भाजप प्रणित एनडीए आणि काँग्रेस प्रणित युपीए) महत्त्वपूर्ण ठरल्या 2009 सालच्या निवडणुकीतून प्रादेशिक पक्षांचे प्राबल्य काही प्रमाणात कमी झाले. परंतु राष्ट्रीय राजकारणातून ते हद्दपार झालेले नाहीत. या शिवाय राष्ट्रीय पक्षांचे महत्त्व वाढले असेही म्हणत येत नाही. मात्र काँग्रेस- भाजप यादोन तुल्यबळ पक्षांतील संतुलन बदलले. भाजपचे संख्याबळ कमी होताच सर्वाधिक जागा मिळविणारा काँग्रेस पक्ष ठरला. 2014 सालच्या लोकसभा निवडणुकीत भारतीय जनता पक्षाला सर्वाधिक जागा मिळून एनडीए प्रणित बहुमतात हे सरकार स्थापन झाले.

पक्ष पद्धतीतील नवे बदल :- 1990 नंतर भारतीय पक्षपद्धतीत काही बदल घडून आलेले दिसतात ते पुढील प्रमाणे

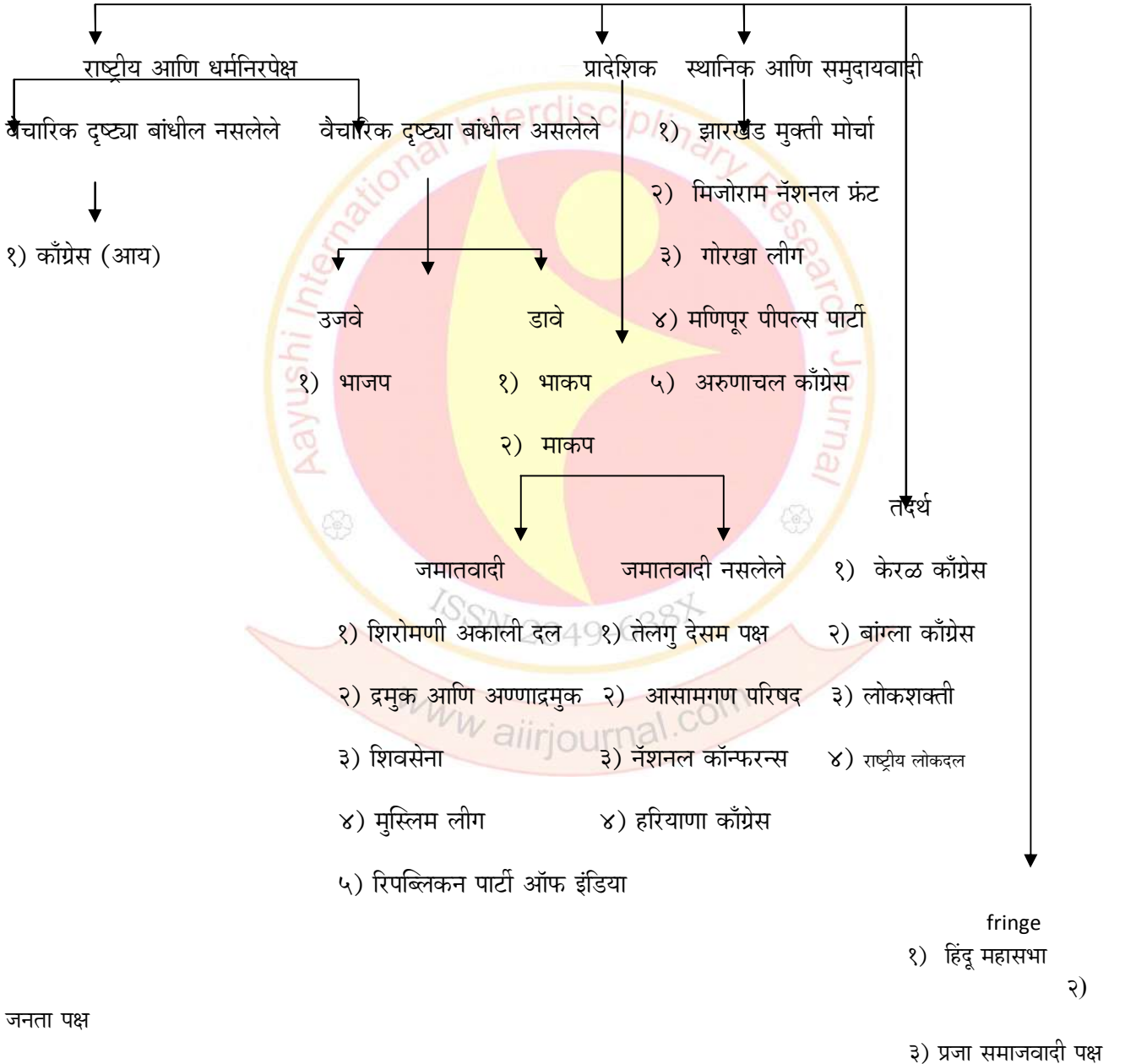
- 1) पक्ष समर्थनातील बदल आणि प्रारूप निश्चित करण्यातील प्रादेशिक पक्षांची भूमिका महत्त्वाची ठरत आली.
- 2) तुल्यबळ अशा राष्ट्रीय विरोधी पक्षांचे सातत्य राहिले नाही.
- 3) जमातीय आणि पुनरुज्जीवनवादी चळवळीसाठी राजकीय आवाहन करण्यात येऊ लागले.
- 4) आकर्षक घोषणाबाजीद्वारे लोकानुरंजनवादी डावपेचांचा अवलंब होऊ लागला.

5) निवडणूक पूर्व किंवा निवडणुकीनंतर होणाऱ्या पक्षीय आघाडश

पक्षपद्धतीतील उणीवा :-

- 1) कार्यक्रम, विचारप्रणाली, आधुनिक धारणा व उद्दीष्टे यांच्या आधारे पक्षबांधणी होण्याऐवजी पारंपारिक आधारांवरच त्यांची बांधणी झाली.
- 2) रचना, कार्ये व कार्यपद्धती यासंदर्भात पक्षा-पक्षांमध्ये फारसा फरक नाही.
- 3) अंतर्गत लोकशाही, ऐक्य, शिस्त, धोरणात्मक एकवाक्यता, ध्येयवाद व संघटनात्मक सुसूत्रता इत्यादी घटकांकडे दुर्लक्ष झाले.
- 4) सर्वच पक्षांमध्ये कमी-अधिक प्रमाणात भ्रष्टाचार, काळाबाजार, गुन्हेगारी इत्यादी अपप्रवृत्ती दिसतात.
- 5) मागास घटकांच्या हितसंबंधाचा पाठपुरावा करण्याऐवजी त्यांचे नेतृत्व, संस्कृती, भाषा आणि इतर अस्मिता यांचा प्रतिकात्मक वापर करण्यात आला.

भारतातील राजकीय पक्षांचे वर्गीकरण

स्रोत - जे.सी. जोहरी Indian Government and politics 13 वी आवृत्ती (2001) पृ. 607

4) पक्षपद्धती पुढील आव्हाने व समस्या :- लोकशाहीचा दृश्य चेहरा म्हणून पक्षांकडे पाहिले जाते. त्यामुळे लोकशाहीच्या कार्यात काहीही दोष निर्माण झाल्यास त्याचा रोष पक्षांवर काढला जातो. लोकशाहीचे परिणामकारक साधन म्हणून पक्षांना कार्यरत रहायचे असेल तर पुढील आव्हानांवर मात केली पाहिजे.

- 1) अंतर्गत लोकशाहीचा आभाव पक्षांमध्ये दिसून येतो.
- 2) घराणेशाहीतून येणारा वारसा हक्क ही बाब लोकशाहीसाठी अहितकारक आहे.
- 3) निवडणुकांच्या काळात पक्षांमध्ये पैसा आणि बळाचा वापर वाढत आहे.

- 4) राजकीय पक्षांत संघटनात्मक बांधणीचा अभाव जाणवतो.
- 5) राजकीय पक्षांत पक्षांतरामुळे राजकीय स्थैर्य धोक्यात येते, तसेच पक्ष व्यवस्था सुदृढ बनण्यात अडथळा निर्माण होतो.
- 6) विचारप्रणालीचा आणि मुल्यांचा अभाव ही मोठी उणीव सध्या पक्ष पद्धतीमध्ये दिसून येते.

निष्कर्ष :- प्रस्तुत अभ्यासातून निष्पन्ना झालेले काही निष्कर्ष पुढील प्रमाणे आहेत.

- 1) भारतातील अनेक पक्षांचा उदय हा काँग्रेस पक्षातून झालेला आहे.
- 2) भारतामध्ये राष्ट्रीय पक्ष दुर्बल होत चालले असून प्रादेशिक पक्षाची संख्या वाढत चालली आहे.
- 3) भारतीय पक्षपद्धतीच्या नेतृत्वाचा विचार करता उजवे किंवा डावे असे कुठलेही पक्ष असोत नेतृत्व मात्र मध्यम वर्गीय, जमीनदार, उच्च, मध्यम जातीकडेच राहिले आहे.
- 4) बहुपक्षीय स्पर्धेत शासन बनवण्यासाठी आवश्यक बहुमत कोणताही एक पक्ष प्राप्त करू शकत नसल्यामुळे आघाडशंचे राजकारण उदयास आले आहे.
- 5) भारतीय राजकीय पक्षांमध्ये स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व अत्यंत मर्यादित प्रमाणात दिसून येते.
- 6) भारतीय पक्षपद्धतीमध्ये पक्षांतर्गत लोकशाहीचा अभाव आढळतो.
- 7) भारतातील पक्ष हे व्यक्तीकेंद्रीत झालेले दिसतात.
- 8) पक्षाबांधणीच्या कार्यामध्ये भाषा, जाती, धर्म यासारख्या घटकांचा उपयोग करून भारतामध्ये काही पक्षांची उभारणी झाली आहे.

उदा. तामिळनाडूतील द्रविड मुन्नेत्र कळघम, आंध्र प्रदेशातील तेलगू देसम, आसामातील आसाम गण परिषद, महाराष्ट्रातील शिवसेना यांना भाषिक आणि प्रादेशिक अस्मितेचा आधार आहे.

सारांश :-

भारतातील लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही आहे. भारताच्या लोकशाही प्रक्रियेमध्ये राजकीय पक्षांना महत्वाचे स्थान असल्याचे दिसून येते. भारतातील पक्षपद्धतीचा विकास स्वातंत्र्योत्तर काळात झाला असला तरी त्याची बीजे स्वातंत्र्यपूर्व काळातील आहेत. भारतीय पक्षांची निर्मिती ही इंग्लंड प्रमाणे क्रमाक्रमाने झाली नाही, तर गेल्या एक शतकाच्या कालावधीत विविध विचारश्रेणी व हितसंबंधातून त्यांची निर्मिती झाली. लोकशाहीला गतिमान करणारे माध्यम म्हणून राजकीय पक्षांचा उल्लेख केला जातो. भारतीय पक्षपद्धतीचा विकास एकपक्षीय वर्चस्व ते बहुपक्षीय आघाडी व्यवस्था असा झालेला आहे. सद्यास्थितीत सर्वच पक्षांमध्ये कमी अधिक प्रमाणात भ्रष्टाचार, काळाबाजार, गुन्हेगारी इत्यादी अपप्रवृत्ती दिसून येतात. यावर राजकीय पक्षांनी चिंतन करण्याची आवश्यकता आहे. भारतीय लोकशाही सशक्त करण्यासाठी सर्वच पक्षांनी राजकारणातील नैतिक भूमिकेचा स्वीकार करावा तसेच पक्षपद्धतीमध्ये पक्षांतर्गत लोकशाहीचा स्वीकार करावा जेणेकरून लोकशाही मुल्यांची जोपासना होईल. म्हणूनच शासनव्यवस्थेत राजकीय पक्षांना अनौपचारिकरित्या काम करणाऱ्या यंत्रणा म्हणून महत्वपूर्ण स्थान असते.

संदर्भसूची :-

- 1) भोळे, भा.ल (2011), शासन आणि राजकारण : तौलनिक अध्ययन (इंग्लंड, अमेरिका, चीन व स्वित्झर्लंड), नागपूर - पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स
- 2) जोशी, सुधाकर (2003), भारतीय शासन आणि राजकारण, औरंगाबाद - विद्या बुक्स पब्लिशर्स
- 3) अतकरे, प्रकाश कुलसचिव (2001), भारतीय राजकारणाची प्रक्रिया, नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ
- 4) प्रतियोगिता दर्पण (हिन्दी मासिक), 2006, आगरा - उपकार प्रकाशन
- 5) बोराळकर, कृ. दि. (1977), भारतीय राजकीय व्यवस्था, औरंगाबाद - कैलाश पब्लिकेशन्स

भारतीय लोकशाही समोरील साम्प्रदायिकतेची समस्या

डॉ.बी.डब्ल्यू. गुंड

राज्यशास्त्र विभाग

तुळजाभवानी महाविद्यालय, तुळजापूर

प्रस्तावना:-

भारतातील साम्प्रदायिकतेचा इतिहास फार जुना आहे. त्याची मुळे ही भारतातील ब्रिटीश कालखंडामध्ये सापडतात. भारतामध्ये ब्रिटीश काळातील एक नकरात्मक देणगी म्हणून याकडे पाहिले जाते. स्वातंत्र्यापासून भारतामध्ये साम्प्रदायिकतेची समस्या अस्तित्वात आहे. भारतासारख्या विशाल व बहुधर्मी देशामध्ये बहुसंख्याक हिंदू व अल्पसंख्याक जसे की, मुसलमान, ख्रिश्चन, सिख, इत्यादी मध्ये धार्मिक आधारावर तनाव व मतभेद असणे स्वभावीक आहे. परंतु साम्प्रदायिकतेची समस्या यापेक्षा भिन्न स्वरूपाची आहे. हि समस्या २१ व्या शतकातील बदलत्या परिपेक्ष्यामध्ये नवीन व गुंतागुंतीचे स्वरूप धारण करीत आहे. वर्तमान काळात आंतरराष्ट्रीय दहशतवादी संघटनांची आतिसक्रियेतेच्या कारणामुळे हिंदू मुस्लीम साम्प्रदायिकतेच्या समस्येने नवीन स्वरूप धारण केले. भारतामध्ये मुस्लीम समुदाय सर्वात अधिक अल्पसंख्याक समुदाय आहे. भारताच्या एकूण लोकसंख्येत त्यांची लोकसंख्या १२.१२ टक्के आहे. तसेच हिंदूची लोकसंख्या ८२ टक्के आहे. ख्रिश्चन व सिख धर्माच्या अनुयायांची संख्या क्रमशः २.३४ टक्के १.९४ टक्के आहे. जागतिक स्तरावर पाहिले तर तीन धर्म क्रमशः ख्रिश्चन, मुस्लीम व हिंदू हे तीन धर्म ज्यांची लोकसंख्या हि जगाच्या लोकसंख्येच्या क्रमशः ३७ टक्के १७ टक्के, १३ टक्के इतकी आहे. वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, जगात व भारतात मुस्लीम समुदायाची लोकसंख्या महत्वपूर्ण आहे. अमेरिकन विद्वान एस.पि.हंटिंग्टन यांनी आपले पुस्तक Clash of civilisation मध्ये धार्मिक संस्कृतीच्या संघर्षाची कल्पना केली आहे. ख्रिश्चन बहुल पाश्चात्य देश व मुस्लीम देशांमध्ये सुरु असणारे वर्तमान संघर्ष हे यांची भविष्यवाणीचे सदर्भ म्हणून पाहिले जाऊ लागले आहे.

प्रश्न हा आहे. की हा वैश्वीक संघर्ष व दहशतवाद भारतामध्ये साम्प्रदायिकतेच्या समस्येला कशाप्रकारे प्रभावित करत आहे. भारतामध्ये पहिल्यापासून चातल असलेल्या हिंदू मुस्लीम साम्प्रदायिकतेच्या प्रक्रियेमध्ये गेल्या काही वर्षांमध्ये आंतरराष्ट्रीय मुस्लीम दहशतवाद देखील आता सक्रिय भूमिका बजावू लागला आहे. भारतामध्ये सक्रिय सिमी, हुजी व पाकीस्तानी पुरस्कृत दहशतवादी संघटना आपल्या कार्यवाही द्वारे भारतीय साम्प्रदायिकतेला नवीन रंग प्रदान करू लागले आहे. जम्मूकश्मिरमध्ये साम्प्रदायिकता अलगाववाद व दहशतवाद एक दुस-या बरोबर अशाप्रकारे संबंधित झाले आहे. की, त्यामुळे कश्मिर समस्या हि अत्यंत कठिन समस्या झाली आहे. गेल्या काही वर्षांमध्ये भारताच्या विविध शहरांमध्ये मुस्लीम दहशतवादाच्या ज्या घटना घडल्या आहे. त्यावरून भारतातील साम्प्रदायिकतेची समस्या हि कशी गुंतागुंतीची व गंभीर होत आहे. यांचा अंदाज येवू शकतो त्यांचाच परिणाम म्हणून व प्रतिक्रिया म्हणून हिंदू समुदायामध्ये देखिल उग्रवादी प्रवृत्ती बळावत चालली आहे. या बदलत्या परिस्थिती मध्ये भारतामध्ये साम्प्रदायिकतेच्या बदलत्या प्रवृत्तीचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे. त्या करिता प्रस्तुत शोध निबंधासाठी या समस्येची निवड करण्यात आली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी काही उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहे. ती खालील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. भारतातील साम्प्रदायिकतेच्या समस्येचा आढावा घेणे.
२. या समस्येच्या कारणांचा शोध घेणे.
३. साम्प्रदायिकता व धर्मनिपेक्षता यांच्या परस्परसंबंधाचा आढावा घेणे.
४. भारतीय संविधान व पंथनिरपेक्षतेचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत शाध निबंधासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

साम्प्रदायिकता का आहे.

धर्म अथवा धार्मिक भावना यांना गैर धार्मिक उद्देशाच्या प्राप्तीसाठी वापर करण्याच्या प्रवृत्तीला साम्प्रदायिकता असे म्हणतात हा. गैर धार्मीय उद्देश राजकीय अर्थिक सामाजिक असू शकतो धर्म अथवा धार्मिक भावनांच्या धार्मिक उद्देशाच्या प्राप्तीसाठी उपयोग करणे साम्प्रदायिकता नाही. शेवटी साम्प्रदायिकतेचे मुलतत्त्व हे धर्माचा गैर धार्मिक उद्देशासाठी प्रयोग करणे या अर्थाने साम्प्रदायिकता ब्रिटीश शासनाची देणगी आहे. वहासात वादी शासनाने आपल्या साम्राज्यवादी हिताचे संरक्षण व भारतीय व राष्ट्रीय अंदोलन कमकुवत करण्यासाठी धार्मिक आधारावर हिंदू मुस्लीमामध्ये फुट पाडण्याचा प्रयत्न केला यालाच भारतामध्ये साम्प्रदायिकतेचा प्रारंभ म्हटले जाते. स्वातंत्र्यानंतर भारताच्या राजकीय पक्षाने आपला जनाधार वाढवण्यासाठी, अल्पसंख्याकांना वोट बँकेच्या रुपामध्ये वापरण्यासाठी धार्मिक भावनांचा उपयोग केला. ज्यामध्ये साम्प्रदायिकतेच्या विद्यमान प्रवृत्तीला बळ मिळाले.

साम्प्रदायिकता व धर्मनिरपेक्षता:-

साम्प्रदायिकतेचा खरा अर्थ धर्मनिरपेक्षतेच्या आधारे समजून घेता येईल वास्तवामध्ये साम्प्रदायिकता व धर्मनिरपेक्षता परस्पर विरोधी संकल्पना आहे. साम्प्रदायिकता म्हणजे धार्मिक भावनांचा उपयोग गैर धार्मिक उद्देश जसे की राजकीय अर्थिक सामाजिक उद्देशासाठी करणे त्याच बरोबर धर्मनिरपेक्षता धर्माला राजकी अथवा जिवनाच्या इतर क्षेत्रापासून अलग करण्यावर भर देते. धर्मनिरपेक्षतेच्या अंतर्गत धर्माला व्यक्तीगत जिवनाचे तत्त्व मानले जाते. याला राजकीय जीवनापासून अलीप्त करण्यावर भर दिला जातो. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २५ मध्ये सर्व नागरिकांना धार्मिक स्वातंत्र्यतेचा अधिकार देण्यात आला आहे. परंतु या कलमामध्ये

धर्मासंबंधी इतर सामाजीक, अर्थिक अथवा राजकीय कार्यवाहीला राज्याद्वारे नियंत्रित करण्याच्या बाबीची तरतुद करण्यात आली आहे. हे यासाठी करण्यात आले की, धार्मीक स्वातंत्र्यतेला साम्प्रदायिकतेचे रुप धारण करण्यापासून रोखणे हा उद्देश होता.

भारतीय राज्यघटना व पंथनिरपेक्षता :-

भारतीय राज्यघटनेमध्ये धर्मनिरपेक्षता शब्द ४२ व्या घटनादुरुती द्वारे १९७६ मध्ये प्रस्तावनेमध्ये जोडण्यात आला परंतु राज्यघटनेची मुळ भावना प्रारंभा पासून ही एक पंथनिरपेक्ष राज्याची स्थापना करणे ही आहे. भारतीय राज्यघटनेमध्ये पंथनिरपेक्षतेची धारणा खालील प्रमाणे दिसून येते.

- भारताचा आपला असा कोणताही विशेष धर्म असणार नाही.
- पंथ व राजकरणाचे पृथकरण.
- धार्मीक स्वातंत्र्यांचा अधिकार.
- सर्वधर्म समभाव.
- अल्पसंख्यांकाच्या हिताचे रक्षण

भारतातील साम्प्रदायिकतेची कारणे

भारतीय राज्यघटना भारतामध्ये एक पंथनिरपेक्ष राजकीय व्यवस्था स्थापन करण्याचे लक्ष घोषित करण्यात आले असले तरी ही गेल्या सत्तर वर्षांमध्ये राजकीय व्यवस्थेच्या संचलनामध्ये साम्प्रदायिकतेची प्रवृत्ती सतत बळावत चालली आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या असा अपवादात्मक पयलू असे ज्यामध्ये आदर्श व व्यवहारामध्ये एवढा फरक दिसून येईल पंथनिरपेक्षतेच्या संदर्भामध्ये राज्यघटना तसेच राजकीय व्यवस्थेच्या दिशा एकदम विरोधी आहे. साम्प्रदायिकता एक विचारधारा आहे. ज्याचा क्रमिक विकास होत आहे. भारतामध्ये विचारधारा विशेष परिस्थितीमध्ये ब्रिटीश साम्राज्यावादामध्ये निर्माण झाली होती. परंतु स्वातंत्र्यानंतर देखिल विविध कारणामुळे फुलत आहेत. त्यांच्या उदय व विकासाची कारणे खालील प्रमाणे.

१. ऐतिहासिक कारणे
२. राजकीय कारणे
३. सामाजिक कारणे
४. आर्थिक कारणे
५. मानसशास्त्रीय कारणे
६. अंतरराष्ट्रीय कारणे

यावरून हे दिसून येते की, भारतामधील साम्प्रदायिकतेची मुळे ही याठिकाणाच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमी व या ठिकाणाच्या राजकीय, सामाजिक, अर्थिक मानसशास्त्रीय व अंतरराष्ट्रीय परिस्थितीमध्ये दडली आहेत.

निष्कर्ष व समारोप

आशाप्रकारे जागतिकरणामुळे भारतीय राजकारणामुळे ज्या विविध समस्या निर्माण केल्या आहे. त्यामध्ये साम्प्रदायिकता ही एक समस्या म्हणून पुढे येवू लागले आहे. ही समस्या जुनी जरी असली तरी या समस्येने विक्राळ स्वरूप हे जागतिकीरणानंतर धारण करण्यास सुरवात केली आहे. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये भारतामधील साम्प्रदायिकतेची समस्या का निर्माण झाली त्याची कारणे धर्मनिरपेक्षता व साम्प्रदायिकता याचा परस्पर संबंध, भारतीय राज्यघटना व धर्मनिरपेक्षता याचा सविस्तर अशा प्रकारचा अढावा घेण्यात आला आहे.

संदर्भ:-

१. प्रतीयोगिता दर्पन
२. समाज प्रबोधन पत्रिका
३. लोकसत्ता
४. सकाळ
५. इंडिया टुडे

भारतीय राजकरणातील वाढती घराणेशाही

प्रा. आबासाहेब बब्रुवान गायकवाड

राजशास्त्र विभाग

तुळजाभवानी महाविद्यालय, तुळजापूर

श्री गोंविद भैरवनाथ दोरगे

संशोधक विद्यार्थी

डॉ.बा.आ.म.विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रस्तावना:-

15 ऑगस्ट 1947 च्या मध्यरात्री जेव्हा एका नविन युगाला सुरुवात झाली होती. तेव्हा राष्ट्राच्या नेतृत्वाच्या मनात व बुद्धीत दुरदर्शीपणा मोठा प्रभाव होता. जो की आपल्यासाठी एक गौरवपूर्ण बाब होती. त्यावेळीचे नुतनत्व आपल्या विविध विराधाभसाच्या विरुद्ध आनुनिकातावादी राष्ट्रनिर्माता, सक्षम शिष्टव्यवसाय, आणि सत्तेचा अधि जनकल्याणाला प्रेरित करणारी होती. फाळणीच्या राजकीय आव्हानाचा तोंड देण्यासाठी उपयोगी पडू शकतील पडे जाऊन राष्ट्र निर्मात्याद्वारे जमीनदारी प्रथा कायद्याने समाप्त केली गेली आणि प्रगतीशील धोरणे रचीकान्न राजे राजवाडे पद्धती नष्ट केली. हे सर्व होऊन देखील भारतीय राजकरण सरमजामशाहीची वंश परंपरा पासून अजून पर्यंत मुक्त होऊ शकला नाही.

स्वातंत्र्याच्या 72 वर्षांनंतर राजकीय नेतृत्वाची तिसरी पीढ समोर आली आहे. परंतु संसद सदस्याच्या यादीवर एक नजर टाकली तर आपल्या हे लक्षात येईल की भरतामध्ये राजकीय परिवारासाठी राजकीय जमिन किती सुपीक स्वरूपाची आहे. जी की जगात इतर कोणत्याही देशात नाहीज 15 व्या व 16 लोकसभा निवडणूकीत 150 सदस्य विविध पक्षांच्या नेत्यांच्या परिवारातील अथवा नात्यागोतयातील लोक होत. लोकशाही प्रक्रियेच्या आडून संरमजामशाही प्रथा अथवा घराणेशाहीला प्रोत्सहान देणे हे प्रस्थपित मुल्य झाले आहे. त्यामुळे आम्हाला आपल्या राष्ट्रव्यवस्थेच्या आणि लोकशाही संस्थावर प्रश्नचिन्ह निर्माण होते. कारण सतताधा-याची पत्नी,विधवा आणि मूले मुली वारसार म्हणून पद स्वीकारत अहोत. ही वृत्ती खालीपासून वरपर्यंत प्रचलित झाली आहे. राजकीय घराणे शाहीच्या वेगाने पसरत आहे. तो दिवस दूर नाही जेव्हा अशा एखादा लोख प्रतिनिधी शोधने आवघड होईल कि, ज्याचे वडील अथवा परिवाराचे व्यक्ती राजकरणात नव्हती.

भारतातील कोणतेही राज्य घराणेशाही पासून अलीप्त नाही. तरी लोक हे मनापासून या देशात नेहरु गांधी परिवार जगात सर्वात जुना राजकीय वेश आहे. स्वातंत्र्योत्तर काँग्रेस जनतेचा सत्तेचे प्रतिक बनने आवश्यकते होते. परंतु वर्षे आणि दशकामध्ये हे घराणेशाही सत्तेचे संस्थनिक रुप सिध्द झाले आहे. आता नेहरु गांधी परिवाराची चौथी पिढी राजकारणात उतरून सलासुख उपभोग लागली आहेज कश्मीर ते कन्याकुमारी पर्यंत आणि पंजाब ते आसाम आणि उडिसा पर्यंत प्रत्येक राज्यामध्ये राजकीय वेशबाद सत्तासुख आणि वैभव उपभोगातांना दिसून येत आहे. आता लोकशाहीची नवीन परिभाषा केली जावू लागली आहे. जे की अशा प्रकारची आहे. “परीवाराचे परीवारासाठी आणि परीवाराद्वारे संचलीत केले जाणारे शासन म्हणजे लोकशाही होय.” आता सर्वजन आपल्या ग-हाणेशाहीला प्रोत्सहन देवू लागले आहे परीवार अगोदर बाकी नंतर या स्थिती मध्ये कोणत्याही एका परीवारवर वंशवादाला प्रोत्सहन देतात म्हणून आरोप लावणे चुकीचे आहे. शेवटी लोकशाही मध्ये घराणेशाही रुजण्याचे आणि सतत टिकवून राहण्याची काय कारणे आहेत. याचा शोध घेणे गरजेचे आहे त्यासाठी प्रस्तुत शोध निबंधासाठी या विषयाची निवड करण्यात आली आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :

- भारतीय राजकारणातील घराणेशाहीवर प्रकाश टाकणे
- भारतीय पक्षपद्धतीचा अभ्यास करणे.
- भारतीय राजकारणात घराणेशाही कशामुळे टिकून आहे याचा शोध घेणे.
- या घराणे शाहीची नेमकी कोणती आव्हाने आहेत याचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक, निरिक्षणात्मक संशोधन पद्धतीचा आवलंब करण्यात आला आहे. तसेच विविध संदर्भ ग्रंथ, अंतरराष्ट्रीय परिषदामध्ये राष्ट्रीयपरिषदामध्ये प्रसिध्द लेख, नियतकालीके, मासिके, वर्तमानपत्रे, विविध संकेस्थळे यांचा आवलंब करण्यात आला आहे.

भारतीय राजकिय पक्ष आणि घराणे शाही

आजचे राजकारण जनसामान्यापासून कोसो दूर आहे. त्यामध्ये प्रवेश करणे व त्यावर प्रभाव टाकणे ही एक अशक्य बाब झाली आहे. आणि हा खेळ अतिशय महागडा होवून बसला आहे. कोणत्याही गरिब व्यक्तीला या व्यवस्थेमध्ये सहजा सहजी प्रवेश करणे शक्य नाही. परंतू राजकिय खानदानातील व्यक्तीला पक्षामध्ये जागा आणि संसाधन सहज उपलब्ध होऊ शकतात सुरुवातीला हे वारसदार परिवाराच्या सिढीचा वापर करतात आणि राजकारणात प्रवेश करतात स्वताची ओळख निर्माण करतात हे घराणेशाहीचा परिणाम आहे. ज्या व्यक्तीना राजकरणात ओळख निर्माण करण्याठी वर्षानुवर्ष जातात त्या ठिकाणी घराणेशाही मुळे हे सहज शक्या होते. या नेत्यामध्ये राजकीय जाणीव व विचारधार यांचा आभाव असला तरी चालतो. परंतू राजकीय घराणे असणे आवश्यक असते. आता परत एकदा कुलीनतंत्र अस्तीत्वात येते की काय. याची भिती निर्माण झाली आहे. आज देशामध्ये जवळपास पन्नास साठ घराणे अशाप्रकारची आहेत. ज्यांचा राजकीय दबदबा दिल्ली पासून गल्ली पर्यंत आहे. आणि त्या परीवारातील सदस्य आपले उपनाम जोडून त्यांचा वारसदरा म्हणून पुढे येत आहेत.

राजकरणाचे व्यवसायीकरण

जुन्या पिढीचा व्यवसाय पुढच्या पिढीने करू नये असे म्हणणे योग्य नाही. परंतु काही वर्षांपासून राजकीय नेत्यांद्वारे हे तर्क केले जाऊ लागले आहेत की जसा वकीलाचा मुलगा वकील बनतो. उद्योगपतीचा मुलगा उद्योगपती बनतो. कलाकाराचा मुलगा कलाकार बनतो. डॉक्टराचा मुलगा डॉक्टर होतो. आणि आपला पेशा निवडतो. त्याचप्रमाणे राजकरणामध्ये घराणेशाहीवर का म्हणून उगाच चर्चा करता. असे पाहिले तर इतर व्यवसायत वारसदार हा त्याची योग्यता व क्षमता यावर या क्षेत्रात येतात परंतु राजकरणामध्ये असे होतना दिसत नाही. राजकरण्याना आपल्या परिवारातील लोकांनापुढे आणण्यासाठी फक्त त्यांची जाहीरातबाजी करणे आवश्यक आहे. जसे की टाटाचे स्टील, बिरलाचे सिमेंट बजाजाचे स्कूटर अथवा अंबानीचे दुरसंचार. अशा प्रकारे आजचे राजकारण हे आकार प्रकार आणि रंगाचे राजकरण याच धर्तीवर सुरू आहे. ज्याप्रकारे उद्योगपतीचे घराणे वारसाहक्काने आपला उद्योग संभाळतात. तोच प्रकार राजकरणामध्ये सुरू आहे. आणि एक अशा प्रकारची लोकधारणा होऊ लागली आहे. की राजकारण म्हणजे जनतेची सेवा नसून तो एक व्यवसाय आहे. त्यामधून संपत्ती व प्रतिष्ठा कमविता येते यासाठी भारतीय राजकरणामध्ये घराणेशाही मोठ्या प्रमाणे दिसून येत आहे. जे की भारतीय पक्ष आणि लोकशाही समोरील मोठे आव्हान आहे.

राजकीय पक्षांतर्गत लोकशाहीचा अभाव :-

भारतीय राजकीय पक्षामध्ये हा दोष आहे. की त्यामध्ये लोकशाहीचा अभाव आहे. कारण यादीकाणी घराणेशाही मोठ्या प्रमाणात आहे. त्यातूनच पुढे तिकीट देताना आपल्याच जवळच्या नात्यागोत्यात ते दिले जाते. आणि जे एकनिष्ठ कार्यतत्वे आहेत. ते या प्रकियेतून बाहेर फेकले जातात. आणि यातून लोकशाही मुख्य पयदळी तुडविली जातात.

राजकीय पक्षांतर्गत लोकशाही ही नावाला अस्तित्वात आहे. दिल्ली पासून ते गल्लीपर्यंत व राष्ट्रीय पक्षांपासून ते गांवपातळी वरील पक्षापर्यंत प्रत्येक ठिकाणी घराणेशाही आहे. त्यामुळे पक्षातील महत्वाची पदे असोत अथवा लोक सभा वधानसभा, जिल्हापरिषद, पंचायतसमिती अथवा ग्रामपंचायत असो प्रत्येक ठिकाणी तिकीट देतानाचा निकष हा नाते संबंध हा आहे. भाई भतीजवाद आहे. त्यामुळे लोकशाही ही फक्त व्यासपिठावरून बोलण्यापुरती शिल्लक आहे. यासाठी निवडणूक आयोगाची भूमिका देखिल नकारात्मक स्वरूपाची आहे.

परिवारावर विश्वासाची मंजबूरी

राष्ट्रीयपक्ष अथवा प्रादेशिक पक्ष असो त्यातील मोठ्या नेत्यांची मुले, मुली सतत सार्वजनीक राजकीय क्षेत्रामध्ये सक्रिय राहिली आहेत. या सर्वा सोबत कामकरणारे युवा व वयस्कर नेते हे ही उमेदवारीसाठी इच्छुक असतात. आणि उमेदवारी न मिळाल्यामुळे बंडखोरी करून पुढे येतात. जो पर्यंत घराणेशाहीचे राजकरण सुरू राहिल तो पर्यंत ही समस्या अस्तीवात राहणार आहे. सत्तेच्या राजकरणामध्ये बदलते चेहरे पक्ष गटबाजी, आणि चांगल्या वाईट प्रसंगबरोबर सोबत सोडणारे सहकारी व विरोधक या कारणामुळे राजकीय नेतेना आपल्या परिवारातील सहकारी यांची आवश्यकता वाटते. आणि दुसरीकडे राजकीय समस्या, संघटन आणि सत्तेसाठी संघर्षरत नेतृत्व यांच्या निकटवृत्तीयांना सहकार्य करणे या कडे देखिल दुर्लक्ष करून चालणार नाही.

परिवारावर विश्वासाची मंजबूरी संबंधी एक महत्त्वपूर्ण मुद्दा म्हणजे विश्वसनीयतेचा आहे. गेल्या तीस वर्षात राजकरणामध्ये मोठ-मोठ्या नेत्यांना त्यांच्याच सर्वात जवळच्या व्यक्तींनी धोका दिली आहे. सोबत सोडली आहे. पक्षांतर केली आहे. सरकार पाडले उदा. श्रीमती इंदिरागांधींनी पाहिल्या टप्प्यात दिग्गज नेत्यांना सोबत ठेवण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला परंतु त्यांना त्यांच्याच जवळच्या नेत्यांनी सर्वात आधिक नुकसान पोहचविले राजीव गांधींना सत्तेवरून पांयउतार होण्यासाठी कट कारस्थानी रचनारे जवळचेच लोक होते. अटल बिहारी वाजपेयी यांना देखिल आपल्या सहकार्यांकडून मोठ्या संकटाना सामोरे जावे लागले होते. यातून राजकीय नेत्यांनी बोध घ्यावा परिवार आणि परिवारातील व्यक्ती यांची किती मदत घ्यावी व त्यांना किती सहकार्य करावे हे त्यांनी ठरवावे सांगण्याचे तात्पर्य हे की घराणेशाहीचा बोलबाला हा कायमस्वरूपी राहणार आहे. त्याला तुम्ही स्वीकारा अथवा नका.

भारतीय राजकारण घराणेशाही मुक्त करणेचे उपाय :-

या यक्ष प्रश्नाचे उत्तर सर्व राजकीय पक्षाकडे आहे. हे तर राजकीय पक्षाचे उत्तर दायित्व आहे. की त्यांनी एक अशी प्रक्रिया आवलंबिली पाहिजे. ज्यामुळे कर्मठ देशभक्त व प्रतिभावान व्यक्तींचा राजकीय प्रवेश शक्य होवून शकेल असे काही नियम व कायदे अस्थित्वात आणवे ज्यामुळे राजकीय पक्षासाठी उमेदवार निवडीमध्ये एक निर्धारित प्रक्रियेचा पालन करून निवडणूक आयोगाद्वारे ते अनिवार्य केले जाईल भारतीय राष्ट्रीय व प्रादेशिक पक्ष हे दुस-या राष्ट्रात स्विकारल्याजात आलेल्या पद्धतीचा स्विकार करू शकतात. चांगल्या व्यक्तींना उमेदवारी देणे जे राज्यव्यवस्थेच्या मान दंडासाठी सर्वश्रेष्ठ असतील नाही. तर आपल्याला लोकशाहीला शेवटचा सलाम करावा लागेल आणि राजकीय वंश वादाचा शासनाद्वारे शासित व्हावे लागेल आणि यांची सवय लावून घ्यावी लागले

निष्कर्ष/समारोप

अशाप्रकारे जागतिकीरणा नंतर भारतीय राजकरणामध्ये जी विविध आव्हाने निर्माण झाली आहेत. त्यामध्ये घराणेशाहीकडे पाहिले जाते. भारतीय राजकरणातील घराणेशाही ही एक राजकीय पक्षापुढील व भारतीय राजकरणापुढे हे मोठी समस्या निर्माण झाली आहे. या समस्येतून मार्ग काढण्यासाठी राजकीय पक्षांनी काही पावले उचलणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय ही समस्या सुटणार नाही हे निश्चीत आहे. त्यावरून या समस्येचे गांभीर्य लक्षात येते.

संदर्भ :-

1. परिवर्तनाचा वाटसरु.
2. समाजप्रबोधन पत्रिका.
3. Frontline.
4. The hindu.
5. लोकसत्ता.

जागतिकीकरण आणि भारताचे परराष्ट्रधोरण

प्रा.डॉ. सायबण्णा घोडके

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख

श्री माधवराव पाटील महाविद्यालय, मुरुम

विसाव्या शतकात जागतिक स्तरावर अनेक बदल घडत गेले. एकोणिसाव्या शतकात संपूर्णजगावर युरोपिन राष्ट्रांचा प्रभाव राहिला, त्यातल्या-त्यात इंग्लंडचा सर्वाधिक प्रभाव राहिला. संपूर्ण जगावर इंग्लंडचेच प्रभाव राहिले होते. विसाव्या शतकात मात्र इंग्लंड बरोबरच अमेरिका, रशिया, चीन, जर्मनी या राष्ट्रांचा सुद्धा आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर प्रभाव पडला. त्या प्रभावातून दोन जागतिक स्वरूपाची महायुद्धे झाली. 1945 मध्ये दुसरे महायुद्ध समाप्त झाल्यानंतर द्विध्रुवी राजकारणाची सुरुवात झाली. संपूर्ण जगात अमेरिका आणि रशिया या दोन महासत्ताक राष्ट्रांचा उदय झाला. भांडवलशाही विरुद्ध साम्यवादी अर्थव्यवस्था व राजकारण असेत्याचे स्वरूप राहिले. त्यातूनच शीतयुद्धाचा जन्म झाला. संपूर्णजगाचेच दोन गटात विभाजन झाले.

संपूर्ण जग शीतयुद्धाच्या खाईत लोटलेले असताना 1947 मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. भारताबरोबरच इतर आफ्रो-आशियाई राष्ट्रांनासुद्धा स्वातंत्र्य मिळाले. तद्वतच पं.जवाहरलाल नेहरू, कर्नलनासेर, टिटो या त्रिमूर्तींनी नवोदित राष्ट्रांना आलिप्ततावादी राष्ट्रांचा गट स्थापनकरून अमेरिका व रशियाच्या द्विध्रुवी राष्ट्रांच्या वर्चस्वापासून स्वतःला दूर ठेवण्याचा प्रयत्न केला. परंतु शीतयुद्धाने संपूर्ण जगालाच सत्ता संघर्षाच्या खेळात गुंतवून ठेवले होते. 1990 च्या दशकात शीतयुद्ध समाप्त झाले. द्विध्रुवी सत्तासमतोलाला ओहोटी लागली. रशियाच्या अंतर्गत रचनेत बदल झाला. रशियाच्या सामर्थ्यालाच ओहोटी लागली असे म्हटले तर तो चुकीचे ठरणार नाही. ग्लास्तनोस्त व पेरेस्त्रोई का या दोनतत्वांची अंमलबजावणी रशियाचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष मिखाईल गोर्बाचेव्ह यांनीकेल्यामुळे जगात परतएकध्रुवी अमेरिकेच्या वर्चस्वाखाली जग आल्याचे मत मुत्सद्द्यांनी नोंदवले. असे असले तरी चीनसारख्या व भारतासारख्या राष्ट्रांचा सुद्धा जागतिक राजकारणावर प्रभाव पडत गेला. अमेरिकेच्या एकल वर्चस्वातून संपूर्ण जगात 1991 पासून जागतिकीकरण व उदारीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली. त्यामुळे राष्ट्रांमध्ये आपल्या परराष्ट्रधोरणात बदल करून घेतले. आर्थिक हितसंबंधाना प्राधान्य दिले गेले. त्यामुळे राष्ट्रांच्या सीमारेषांचे बंधन धुसर होत गेले.

● जागतिकीकरण :

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत संपूर्ण जगाचाच समावेश झाला. यात अलिप्त राष्ट्रेसुद्धा सहभागी झाली. आर्थिक उदारीकरणाच्या साधनांद्वारे राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेशी जोडण्याचा प्रयत्न राष्ट्राकडून होत आहेत. आर्थिकदृष्ट्या सक्षम राष्ट्रे कमकुवत राष्ट्रावर व्यापार, उद्योग व आर्थिक देवाण-घेवाण याबाबतीत निर्बंधलादत आहेत. त्यामुळे जागतिकीकरणाच्या व आर्थिक उदारीकरणाच्या प्रक्रियेत राष्ट्रांचे सार्वभौमत्व धोक्यात येते की काय, अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे.

एडवर्ड हार्मन, यांच्या मतेजागतिकीकरण ही सीमापार उत्पादने, भांडवल, सेवा आणि आर्थिकक्रिया, प्रक्रियांच्या वाढत्या प्रवाहाला लक्ष करणारी प्रक्रिया आहे.

कांही अभ्यासक जागतिकीकरणाला वैश्विक पातळीवर होत असलेली राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक एकीकरणची प्रक्रिया दर्शविणारी संकल्पना मानतात. कांहींच्या मते जागतिकीकरण मुक्त व्यापार आणि मुक्त बाजारपेठांच्या माध्यमातून वैश्विक एकीकरण साधणारी प्रक्रिया आहे.

जागतिकीकरणाचा अर्थ विषद करताना कांही अभ्यासक असे म्हणतात की, जागतिकीकरण ही उत्पादने, सेवा, भांडवल, लोक, माहिती आणि संस्कृती यांच्या सीमापार वाढत्या प्रवाहाला दर्शविणारी संकल्पना आहे. तर राजकीय दृष्टिकोनातून कांही अभ्यासकांनी आंतरराष्ट्रीय राजकारणात राष्ट्रांचे पारंपारिक महत्व कमीकरून बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि संघटनांचे महत्व वाढविणारी प्रक्रिया होय, असे म्हटले आहे.

भारताचे परराष्ट्रधोरण :

भारताच्या परराष्ट्रधोरणावर भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. स्वातंत्र्य चळवळीतील कांही मूल्यांवर भारताचे परराष्ट्रधोरण आधारलेले आहे. ब्रिटिश राजवटीच्या अन्यायालातत्कालीन भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस विरोधकरीत राहिला. म्हणूनच वसाहतवाद, साम्राज्यवाद अशा विस्तारवादी विचाराला भारत नेहमीच विरोधकरीत राहिला, म्हणून स्वातंत्र्यानंतर पंडीत नेहरूंनी पंचशील तत्वावर आधारित परराष्ट्रधोरण आखले. असे असले तरी, भारताच्या परराष्ट्रधोरणावर ब्रिटिश परंपरेचा म्हणजे, संसदीय प्रणाली, सार्वभौमत्व, उदारमतवाद, सहिष्णुता, समता इत्यादींचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

1991 मध्ये भारतात काँग्रेसची सत्ता आली. पी. व्ही. नरसिंहराव प्रधानमंत्री झाले. त्यांनी भारताच्या परराष्ट्रधोरणात बदल केला. भारतीय परराष्ट्रधोरणाचे मूलाधार सुरक्षित ठेवूनजागतिकीकरणाच्या प्रवाहात भारताला सामील करून एक नवी दिशा दिली. त्याची उदिष्ट्ये पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

- 1) **राष्ट्रीय हितसंबंधाना प्राधान्य**— सुरुवातीला भारताचे परराष्ट्रधोरण हे आदर्शवादी स्वरूपाचे होते. त्याऐवजी वास्तववादी दृष्टिकोनाचा अवलंब करण्यात आला. तद्वतच राष्ट्राची लष्करी शक्ती, अण्वस्त्रे आणि आर्थिक हितसंबंधाना प्राधान्यदेण्यात आले.
- 2) **निःशस्त्रीकरणाला प्राधान्य** : भारताने सुरुवातीपासूनच शस्त्रे स्पर्थेला विरोध केला आहे. संपूर्णजगात शांततानांदावी यासाठी प्रयत्न केले गेले.

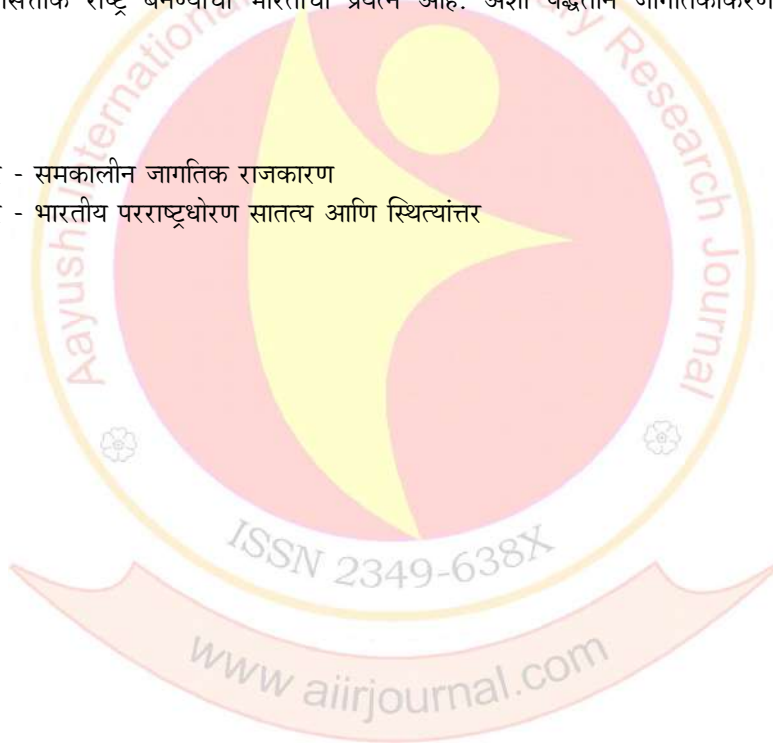
- 3) **जबाबदार अण्वस्त्रधारी राष्ट्रांची भूमिका पार पाडली :** वैश्विकरणात भारताला जबाबदार अण्वस्त्रधारी राष्ट्र म्हणून भूमिका पार पाडायची आहे. कारण भारताने अण्वस्त्राला विरोध केलेला असला तरी, 1990 च्या दशकातदक्षिण आशियातील बदलती सामरिक शक्तीची समीकरणे लक्षात घेता भारताला आत्मरक्षणासाठी अण्वस्त्राचा विकास करण्याशिवाय दुसरा पर्याय नव्हता. म्हणून 1998 मध्ये राजस्थान मधील पोखरण येथे अणुचाचण्या घेऊन अण्वस्त्रधारी राष्ट्र म्हणून घोषित केले, असे असलेतरी स्वसंरक्षणासाठीच त्याचा उपयोग केला जाईल, असे भारताने स्पष्ट केले.
- 4) **बहुध्रुवी विश्वरचनेचे प्रयत्न :** शीत युद्धानंतर अमेरिकेची एकाधिकारशाही वाढली. ती संपुष्टात आणण्यासाठी रशिया, चीन, जपान या सारख्या राष्ट्रांना मदत करून बहुध्रुवी विश्वरचना स्थापन करणे हे प्रमुख उद्दिष्ट होते.
- 5) **सुरक्षा समितीमध्ये कायम सदस्यत्वासाठी प्रयत्नकरणे :** इंग्लंड, फ्रान्स, रशिया, अमेरिका व चीन यांच्या बरोबरीने युनोच्या सुरक्षा समितीत स्थायी राष्ट्र म्हणून सदस्यत्व प्राप्त करण्याचा भारताने शीतयुद्धोत्तर काळात तसा प्रयत्न केला.
- 6) **अमेरिकेबरोबर संबंध सुधारणे :** 1990 पर्यंत अमेरिकेबरोबर भारताचे संबंध तणावपूर्ण होते. परंतु नवीन आर्थिक धोरणामुळे दोघांना जवळ येणे गरजेचे होते. 2001 मध्ये अमेरिकेवर दहशतवादी हल्ला झाल्यावर भारताने अमेरिकेला संपूर्ण सहकार्य करायचे मान्य केले.

अशा पद्धतीने जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत भारताने परराष्ट्रधोरणात बदल केला. कांही प्रमाणात लवचिकता आणली. बदललेल्या जागतिक समीकरणाला जुळवून घेण्याचा प्रयत्न केला. गरीब आणि गरजू राष्ट्रांना मदत करण्याची नेहमीच भूमिका असते. आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद्याला विरोध करून भारताची संरक्षण सज्जता वाढविण्यावर भर देण्यात आला.

संपूर्ण विश्वात महासत्ताक राष्ट्र बनण्याचा भारताचा प्रयत्न आहे. अशा पद्धतीने जागतिकीकरणात भारताचे परराष्ट्रधोरण राहिलेले आहे.

संदर्भ सूची

- 1) डॉ. शैलेंद्र देवळणकर - समकालीन जागतिक राजकारण
- 2) डॉ. शैलेंद्र देवळणकर - भारतीय परराष्ट्रधोरण सातत्य आणि स्थित्यांतर

जागतिकीकरण आणि भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने

बालासाहेब बाबुराव घुगे

संशोधक विद्यार्थी,

राज्यशास्त्र विभाग

डॉ.बा.आं.म.विद्यापीठ औरंगाबाद

प्रस्तावना:-

1990-91 च्या दशकाने 'जागतिकीकरण' हे भारताला दिलेले अपरिहार्य अपत्य आहे.त्याच्या जन्मापासून ते आजतगायत त्याच्या झालेल्या व होणाऱ्या चांगल्या व वाईट परिणामांची चर्चा होताना दिसते आहे.जागतिकीकरणाचे स्वरूपच वैश्विक व सर्वव्यापी असल्याने त्याचा सर्व घटकांवर व समाज व्यवस्थेवर कमी अधिक प्रमाणात परिणाम झालेला दिसून येतो.जागतिकीकरणाचा प्रवास लोकल ते ग्लोबल असा असल्याने कोणत्याही देशाची इच्छा असो अथवा नसो जगातील सर्व राष्ट्रांना त्या प्रक्रियेमध्ये सामिल व्हावे लागते.भारत देश देखील या प्रक्रियेपासून अलिप्त राहू शकलेला नाही

जागतिकीकरणाचा संचाराचा वेगच प्रचंड प्रमाणात असल्याने भारताचे कोणतेच क्षेत्र त्यापासून अलिप्त राहू शकले नाही.मग ते शासनव्यवस्था असो किंवा अन्य काही. भारताने स्वतंत्र्यानंतर जगातील सर्वश्रेष्ठ अशी शासन प्रणाली म्हणून लोकशाही शासन व्यवस्थेचा स्विकार केलेला होता.परंतु 1990-91 च्या नंतर जागतिकीकरणाने भारतीय लोकशाही समोर देखील काही आव्हाने निर्माण केली. त्या आव्हानांचा अभ्यास करणे हा शोधनिबंधाचा मुख्य विषय आहे

संशोधनाची मुख्य उद्दिष्टे:-

1. जागतिकीकरणाचा अभ्यास करणे
2. जागतिकीकरणामुळे भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हानांचा अभ्यास करणे

गृहीतके:-

1. जागतिकीकरणामुळे भारतीय लोकशाहीच्या मुल्यांसमोर आव्हाने निर्माण होत आहेत.
2. भारतीय लोकशाही समता,बंधुता आणि न्याय या मुल्यांवर आधारित आहे परंतु जागतिकीकरण हे स्पर्धात्मक असून त्यामुळे आर्थिक विषमता निर्माण होत आहे.
3. दहशतवाद व नक्षलवाद यांना जागतिकीकरणामुळे फंड आणि शस्त्रे उपलब्ध होत आहेत
4. बहुराष्ट्रीय कंपन्या लोकशाहीतील सर्वात महत्वाच्या असलेल्या निवडणुकांवर परिणाम करीत असतात
5. जागतिकीकरणाचा भारतातील लोकशाही व्यवस्थावर जागतिक व्यापार संघटनेचा/राजवटीचा प्रभाव झालेला दिसतो.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी ऐतिहासिक,वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केलेला आहे.तसेच दुय्यम साधनांमध्ये संदर्भग्रंथपुस्तके,वर्तमानपत्रे,आंतरराष्ट्रीय नियतकालिके, इत्यादीचा अभ्यास करून संबंधित शोधनिबंधाचे काम पूर्ण करण्यात आले आहे.

भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने:- भारतीय लोकशाही समोरील आव्हानांचा आढावा खालीलप्रमाणे.

- 1.लोकशाही मुल्यांचे जतन:-** लोकशाहीची संकल्पना ही स्वतंत्र्यसमता आणि न्याय या मुल्यांवर आधारित आहेत.जागतिकीकरण हे स्पर्धा व नफा यावर आधारित असल्याने लोकशाही मुल्यांवर आघात होतो.समता,न्याय व बंधुता या मुल्यांचे जागतिकीकरणामुळे जतन होत नाही.
- 2.समाजवादी समाजरचनेला धोका :-** लोकशाही मध्ये समाजहीत अभिप्रेत असते. या ठिकाणी व्यक्तिगत हित संबंधांना प्राधान्य नसते.तर जागतिकीकरणात व्यक्तिगत हित किंवा मुठभर लोकांच्या हिताचाच विचार केला जातो.त्यामुळे लोकशाही व्यवस्थेला अडथळा निर्माण होतो.
- 3.दहशतवाद:-** जागतिकीकरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे प्रस्थ वाढते.या कंपन्या आपले आर्थिक हित संबंध कसे जोपासले जातील याचाच प्राधान्याने विचार करतात.शस्त्र-अस्त्रांचे प्रचंड प्रमाणात उत्पादन करतात.मग अशी शस्त्रे दहशतवाद्यांच्या हातात पडतात.असे दहशतवादी लोकशाही उलथून टाकण्याच्या प्रयत्न करतात.
- 4.कल्याणकारी राज्याच्या कल्पनेला खिळ बसते:-** लोकशाहीमध्ये बहुसंख्याकांचे हित महत्वाचे असते.कल्याणकारी राज्याची संकल्पना लोकशाही तत्वावर आधारित असते.तर जागतिकीकरणामुळे खाजगी संस्थांची वाढ मोठ्या प्रमाणात होत असते अशा खाजगी संस्थावर सरकारचे नियंत्रण राहत नाही.अशा संस्था खाजगी संपत्तीचे असमान वितरण करतात.त्यामुळे विषमता वाढते. ती वाढलेली विषमता लोकशाहीस मारक ठरते.

5. **अनेक अराजकीय संस्थांचा उदय:-** आंतरराष्ट्रीय दहशतवादी संघटना, आंतरराष्ट्रीय बिगर शासकीय संघटना, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, व्यापार संघटना अशा संघटनेच्या वाढत्या प्रभावामुळे देशातील राजकीय व्यवस्थेस कठोर निर्णय घेण्यास प्रतिबंध होतो. ह्या संघटना एकाधिकारशाही निर्माण करतात. ही एकधिकारशाही लोकशाहीस मारक ठरते.

6. **प्रंचड वाढलेला भ्रष्टाचार:-** जागतिकीकरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्या लाच देण्याच्या प्रकारामुळे भारतामध्ये प्रंचडप्रमाणात भ्रष्टाचार माजला आहे. तो भ्रष्टाचार लोकशाहीच्या न्याय या तत्वाला हारताळ फासतो. त्यामुळे लोकशाही सुरक्षित राहत नाही

7. **माओवाद्यांचा व नक्षलवाद्यांचा वाढता प्रभाव :-** भारतातील माओवाद्यांचे व नक्षलवाद्यांचे आंतरराष्ट्रीय संबंध असल्याचे पुरावे समोर आलेले आहेत. जागतिकीकरणात बहुराष्ट्रीय कंपन्या शस्त्र-अस्त्रांचे प्रंचड प्रमाणात उत्पादन व विक्री करतात. त्या शस्त्र-अस्त्रांच्या जोरावर भारतातील नागरिकांना निवडणुकीत मतदानावर बहिष्कार घालण्याची धमकी देता. त्यामुळे कुठे तरी नागरिकांचा लोकशाही व्यवस्थेवरील विश्वास ढळमळीत होतो.

8. **निवडणुकीतील मतदानाचे घटते प्रमाण:-** आधुनिकीकरणामुळे व जागतिकीकरणामुळे नागरिकांचे जीवन धावपळीचे व संकोचित झाले आहे. मी व माझे ही प्रवृत्ती वाढीस लागली आहे. निवडणुकीत मत द्या अथवा न द्या माझ्या एका मताने काय फरक पडणार आहे अशी मानसिकता बनली गेली आहे. त्यामुळे निवडणुक लोकसभेची असो अथवा ग्रामपंचायतीची असो 40-50% च्या पुढे मतदान होत नाही. हे लोकशाहीसाठी अतिशय धोकादायक आहे.

9. **विकसित देशांच्या हस्तक्षेपामुळे स्वयंनिर्णयाच्या अधिकारांचे उल्लंघन:-** जागतिकीकरणामुळे सर्व जगच एक देश झाल्यामुळे अमेरिका, रशिया व फ्रान्स आदी विकसित देश आपले आर्थिक हितसंबंध साध्य करण्यासाठी त्या देशाच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप करतात. (लोकशाही बचाव करण्याचा फक्त बनाव करतात) प्रत्यक्षात त्यामुळे त्या देशाच्या सार्वभौमत्वाचे अथवा स्वयं निर्णय अधिकाराचे उल्लंघन होते

थोडक्यात जागतिकीकरणामुळे भारतीय लोकशाही समोर वरील आव्हाने निर्माण झालेली आहेत. परंतु असे असले तरी जगातील सर्वात मोठी लोकशाही भारतात असल्याने निश्चित आपला देश या आव्हानांचा सामना सक्षमपणे करेल. व आपल्या देशासह जगात देखील लोकशाही जिवंत ठेवेल. यात कोणताही शंका नाही.

➤ निष्कर्ष:-

आज जागतिकीकरणाचा संपूर्ण जगाने स्वीकार केलेला आहे जागतिकीकरण हे मुक्त अर्थव्यवस्थेवर अवलंबून असल्याने व्यापाराला महत्त्व आलेले आहे. यातूनच बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर प्रभाव पडताना दिसतो. तसाच प्रभाव आपल्या देशाच्या राष्ट्रीय राजकारणावर व आपल्या देशातील लोकशाही व्यवस्थेवर होतांना दिसतो आहे. दहशतवाद्यांना व नक्षलवाद्यांना जागतिकीकरणामुळे निधी आणि साधने बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या माध्यमातून सहजतेने उपलब्ध होत आहेत अशा या दहशतवाद्यांना व नक्षलवाद्यांना लोकशाहीचे आस्तित्वच मान्य होत नाही.

जागतिकीकरणामुळे जग जवळ आले असले तरी लोकांचा मतदाना प्रति व निवडणुका प्रती आपला दृष्टीकोन उदासीन असल्याचा दिसून येतो. त्यामुळे नागरिकांचा लोकशाहीतील सहभाग कमी होतांना दिसतो. ते एक लोकशाही समोरील आव्हान आहे तसेच जागतिकीकरणामुळे भारताच्या सार्वभौमत्वाला धोका निर्माण झालेला आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या माध्यमातून विकसित देश विकसनशील राष्ट्रांचे प्रंचड प्रमाणात शोषण करतात. विकसनशील देशांचे विकसित देशांवर अवलंबित्व वाढते याद्वारे विकसित देशांना विकसनशील देशांचे शोषण करण्याचे एक नवीनच साधन निर्माण होते. या साधनालाच नव-वसाहतवाद म्हणतात. आणि नव-वसाहतवाद लोकशाहीस आव्हान निर्माण करतो.

➤ संदर्भसूची:-

1. K.R.Gupta –India's international relations
2. महेंद्रकुमार –आंतरराष्ट्रीय राजनिती के सैद्धांतिक पक्ष
3. वी.पी.दत्त-बदलती दुनिया में भारत की विदेश निति
4. हर्षवर्धन पंत –भारतीय सुरक्षा एवं विदेश निति
5. डॉ. शैलेन्द्र देवळणकर –आंतरराष्ट्रीय संबंध

भारताचे परराष्ट्र धोरण : अलिप्ततावादी धोरणाचे बदलते आयाम

संशोधक विद्यार्थी
गोविंद मधुकर खाडप

आंतरराष्ट्रीय राजकारणात शत्रू किंवा मित्र कायमचे नसतात परंतु राष्ट्रीय हितसंबंध मात्र सदैव कायमचे असतात. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात परराष्ट्र धोरणाला महत्वाचे स्थान आहे. नवीन स्वतंत्र देश स्वतःचे परराष्ट्र धोरण निश्चित करून त्याची अंमलबजावणी करतात. विविध देशांच्या परराष्ट्र धोरणातून आंतरराष्ट्रीय राजकारण घडत जाते. राष्ट्रीय हित व राष्ट्रीय हितसंबंध जोपासण्यासाठी परराष्ट्र धोरण महत्वाचे असते. परराष्ट्र धोरण निश्चित करतांना शेजारी राष्ट्रांचे सहकार्य महत्वाचे असते. जर शेजारी राष्ट्रांशी संबंध सहकार्य व सह अस्तित्वाचे असतील तर राष्ट्र हितास बाधा उत्पन्न होत नाही परंतु परराष्ट्र धोरणाचा आढावा घेतल्यानंतर असे दिसते की, राष्ट्रा-राष्ट्रांतील संबंध सहकार्याचे आणि विरोधाचे तयार होतात.

दुसऱ्या महायुद्धातील घटनेनंतर युरोप आणि आशिया खंडातील परिस्थितीत महत्वाचे बदल झाले. युरोपात सामाजीक, आर्थिक बदलासाठी संघर्ष झाले तर आशियात राष्ट्रीय भावना प्रबळ झाली. या कालखंडातच 'शीत युद्धाचा उदय' झाला होता. याच काळात भारताचे परराष्ट्र धोरण 1946-47 मध्ये खऱ्या अर्थाने विकसित होत होते. परराष्ट्र धोरणाचा प्रमुख उद्देश देशाचे स्वातंत्र्य आणि अखंडतेचे संरक्षण करणे असतो. या धोरणाने अशी परिस्थिती निर्माण करावी की, दुसरे देश आर्थिक, सांस्कृतिक, आण्विक कार्यात आपल्याला सहकार्य करतील. परराष्ट्र धोरणात आदर्श आणि वास्तव दोन्हीचा समन्वय घालावाच लागतो. या धोरणाचे सर्वात महत्वाचे तत्त्व म्हणजे निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य होय. पंडित जवाहरलाल नेहरू म्हणाले की, "जागतिक राजकारणात आपले स्वतंत्र धोरण असायला हवे. महाशक्तीच्या गटात सहभागी झाल्यावर वाईट परिणाम होतील म्हणूनच त्यांनी अलिप्ततावादी धोरणाचा स्विकार केला.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची मूलभूत तत्वे म्हणजे अलिप्ततावादी धोरण वर्णभेदाला विरोध, साम्राज्यवाद आणि वसाहतवादाला विरोध, आशिया आणि आफ्रिका खंडातील देशांशी सहकार्याचे संबंध, जागतिक शांतता आणि सुरक्षिततेला प्राधान्य, आंतरराष्ट्रीय संघटना आणि युनोला पाठिंबा, पंचशील तत्वांना प्राधान्य, दिल्याचे दिसून येते.

● अलिप्ततावादी धोरणाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

पंडित नेहरूंनी आशिया, आफ्रिका, लॅटिन अमेरीका खंडातील नवीन स्वातंत्र्य झालेल्या देशात विकासाची प्रेरणा निर्माण करण्यासाठी अमेरीका आणि रशिया या शक्तीशाली गटापासून अलिप्त राहण्यासाठी एक वेगळे संघटन निर्माण करण्यासाठी बांडूंग येथे परिषद घेण्यात आली. यामध्ये पंडित जवाहरलाल नेहरू (भारत), कर्नल नासेर (इजिप्त), मार्शल टिटो (युगोस्लाव्हिया), डॉ. सुकार्णो (इंडोनेशिया), श्रीमती भंडारनायके (श्रीलंका), यांनी एप्रिल 1955 मध्ये इंडोनेशियातील बांडूंग येथे 29 अलिप्ततावादी विचारांच्या राष्ट्रांची बैठक घेतली. या परिषदेमध्ये वसाहतवाद, साम्राज्यवाद, नववसाहतवाद, वंशवाद व सैनिकी स्वरूपाच्या लष्करी करारांचा विरोध केला होता. त्याऐवजी राष्ट्र-राष्ट्रांमध्ये सहकार्यस, सद्भावना वाढविण्यावर भर देण्यात आला.

बांडूंग परिषदेनंतर अलिप्ततावादी राष्ट्रांची एक स्वतंत्र संघटना 1961 मध्ये स्थापन केली. या संघटनेची पहिली शिखर परिषद याच वर्षी बेलग्रेड येथे 25 सदस्यांच्या उपस्थितीत संपन्न झाली. या संघटनेच्या कार्यामुळे अलिप्ततावादी राष्ट्रांना 'तिसरे जग' (Third world) म्हणून ओळखण्यात येऊ लागले. अलिप्ततावादी चळवळीतील राष्ट्रांची ध्येय धोरणे आणि कार्यपद्धती संयुक्त राष्ट्र संघाच्या (UNO) ध्येय धोरणांशी सुसंगत आहेत, असे पंडित नेहरूंनी स्पष्ट केले होते.

वर्तमान काळातदेखील भारत अलिप्ततावादी चळवळीतील एक संस्थापक आणि मार्गदर्शक म्हणून कार्य करीत आहे. या संघटनेमध्ये इ. स. 2016 पर्यंत 17 शिखर परिषदा आयोजित करण्यात आल्या असून यामध्ये एकूण 120 सदस्य राष्ट्र कार्य करीत आहेत. शीत युद्धाची परिस्थिती हाताळण्यात व तिसऱ्या जागतिक महायुद्धाच्या परिस्थितीला दूर करण्यात अलिप्ततावादी चळवळीने महत्वाचे योगदान दिलेले आहे. अविकसित राष्ट्रांना परस्पर सहकार्य आणि विकासाचा महामंत्र देण्यात या संघटनेची भूमिका महत्वाची राहिलेली आहे.

● अलिप्ततावादाचा अर्थ :

"पाश्चात्य अथवा साम्यवादी अशा कोणत्याही राष्ट्रांच्या गटात, लष्करी करारांमध्ये सामील न होता त्यापासून अलिप्त राहणे होय." दुसऱ्या महायुद्धानंतर अमेरीका आणि सोव्हिएत संघ यांचा महासत्ता म्हणून उदय झाला. या दोन परस्पर विरोधी गटात शीत युद्धाला प्रारंभ झाला होता. या महासत्तांमधील शीतयुद्धापासून अलिप्त राहणे, असा अलिप्ततावादाचा अर्थ आहे.

● अलिप्ततावादी धोरणाचा विकास :

अलिप्ततावादी धोरणामुळे नव्याने स्वतंत्र झालेल्या राष्ट्रांना आपल्या परराष्ट्र धोरणाची मांडणी स्वतःच्या गरजेनुसार करण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले. आपले राजकीय, आर्थिक उद्दिष्ट ठरविण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले होते. ही राष्ट्रे कोणत्याही एका

गटात सामील झाली असती तर कोणत्याही एका महासत्तेच्या प्रभावाखाली त्यांना आपल्या परराष्ट्र धोरणाची मांडणी करणे भाग पडले असते. दोन्ही महासत्तांशी सहकार्याचे संबंध असल्याने अलिप्ततावादी देशांना आर्थिक आणि तांत्रिक मदत मिळू लागली. अमेरीका, सोव्हिएत संघ या महासत्तांनी जगात आपला प्रभाव वाढविण्याचा प्रयत्न केला. या त्यांच्या धोरणापासून अलिप्त राहून अलिप्ततावादी देशांच्या संख्याबळामुळे संयुक्त राष्ट्रांतील महासभेच्या निर्णयावर प्रभाव पडत असतो. या राष्ट्रांच्या पाठींब्याशिवाय महासभेत कोणताही निर्णय घेतला जाऊ शकत नाही. दुसऱ्या महायुद्धानंतर महासत्तांनी निर्माण केलेल्या लष्करी करारांमुळे जगाची विभागणी परस्पर विरोधी असणाऱ्या गटात झाली होती. त्यांच्यातील शस्त्रास्त्र स्पर्धा आणि लष्करीकरणामुळे जागतिक शांततेला धोका निर्माण झाला होता. अलिप्ततावादी धोरणामुळे ही परिस्थिती टाळण्यात यश मिळाल्याचे दिसून येत होते.

● **अलिप्ततावादी धोरण कालबाह्य :**

अलिप्ततावादी धोरणातून परराष्ट्र संबंध निर्माण करतांना या राष्ट्रांमध्ये अनुशासनाचा अभाव, आर्थिक सहकार्याला स्थान नाही, संधी-साधुपणाला चालना दिली गेली, सिद्धांताला स्थान दिले नाही, पंचशील तत्त्वाचे पालन केले नाही, निःशस्त्रीकरणाची अंमलबजावणी केली नाही, संघटनेतील वैचारिक फूट, यामुळे, अलिप्ततावादी धोरण कालबाह्य झाल्याचे दिसून येते.

● **अलिप्ततावादी धोरणाची उपयुक्तता :**

वर्तमान काळात अलिप्ततावादी धोरणाची उपयुक्तता संपूर्ण विश्वामध्ये एकता, समानतेला महत्त्व देण्यात या संघटनेला यश आल्याचे दिसून येते. नवीन स्वतंत्र झालेल्या विकसनशिल देशांना संवादासाठी उपयुक्त व्यासपीठ निर्माण झाले. शीतयुद्धानंतर जगाची विभागणी सोव्हिएत रशिया आणि अमेरीका या महासत्तांमध्ये झाली होती, म्हणून तिसऱ्या जगाचे नेतृत्व करण्याची जबाबदारी अलिप्ततावादी संघटनेकडे आल्याचे दिसते. आंतरराष्ट्रीय समस्यांचे निर्मुलन करण्यासाठी सामुहिक शक्तीचे सर्वश्रेष्ठ व्यासपीठ म्हणून या संघटनेकडे पाहिले जाते. अलिप्ततावादी चळवळीच्या माध्यमातून अविकसित देशांनी निःशस्त्रीकरण, मानवाधिकार, पर्यावरणाचे महत्त्व, आर्थिक व औद्योगिक विकास करण्यासाठी नवीन आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्था, दहशतवाद, इत्यादी समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी सदस्य राष्ट्रांनी सामुहिक प्रयत्न करणे ही वर्तमान काळाची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- 1) दाते सुनिल, “आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि राजकारण” विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपूरा, औरंगाबाद, जुलै 1998
- 2) देवळाणकर शैलेंद्र, “आंतरराष्ट्रीय संबंध” विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, जून 2014.
- 3) पंत पुष्पेश, “21 वी शताब्दी में अन्तर्राष्ट्रीय सम्बन्ध” टाटा मॅग्रेव-हिलस, नई दिल्ली, 2008.
- 4) तायल बी. बी. “अन्तर्राष्ट्रीय सम्बन्ध” सुलतान चन्द एण्ड सन्स, नई दिल्ली, 2008.
- 5) Pant H. J., "India's Foreign Policy" panshil, Jaipur, 1962.
- 6) <http://www.prahaar.in./international/former-primerminister.html>.

भारतातील पक्षपद्धतीतील बदल

संजय दगडू क्षीरसागर

राज्यशास्त्र विभाग

संत दामाजी महाविद्यालय,

मंगळवेढा जि. सोलापूर

प्रस्तावना :

आधुनिक राज्यव्यवस्थांसाठी राजकीय पक्षांची नितांत आवश्यकता असते. लोकशाही, हुकूमशाही अथवा साम्यवादी राजकीय व्यवस्था असलेल्या देशांमध्ये राजकीय पक्षांचे अस्तित्व आपल्याला दिसून येते. आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेत राजकीय पक्षांना अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झालेले आहे. लोकशाही शासनव्यवस्थेत राजकीय पक्षांना अनौपचारिकरित्या काम करणाऱ्या यंत्रणा म्हणून महत्वपूर्ण स्थान असते. ते लोकमत अभिव्यक्त करण्यासोबतच लोकमताला आकार देण्याचे कार्यसुद्धा करत असतात. लोकशाही शासनपद्धतीत कायदेमंडळात बहुमत प्राप्त करणारा राजकीय पक्ष सत्ता प्राप्त करतो, शासन बनवतो आणि सत्तारूढ झाल्यानंतर निवडणूक जाहिरनाम्यातील दिलेल्या धोरणात्मक आश्वासनांची अंमलबजावणी करण्याचे प्रयत्न करतो आणि अल्पमतातील म्हणजे दुसऱ्या क्रमांकाचा पक्ष विरोधी पक्षाची भूमिका बजावतो.

लोकशाही शासनव्यवस्थेत राजकीय व्यवस्थेत राजकीय पक्ष करती असल्यामुळे शासनाच्या धोरणात एकवाक्यता निर्माण होऊन शासनव्यवस्थेला स्थैर्य प्राप्त होते. म्हणून बेजहॉट यांनी म्हटले की, पक्षीय शासन हे प्रातिनिधिक शासनाचे आवश्यक तत्व आहे. लोकशाही राजकीय व्यवस्थेतील राजकीय पक्षांची भूमिका इतकी महत्वपूर्ण असते की, कोणत्याही लोकशाही देशातील प्रतिनिधिक शासनाची कार्यपद्धती तेथील राजकीय पक्षांकडून निश्चित केली जाते. प्रस्तुत ' भारतातील पक्षपद्धतीतील बदल ', या संशोधनपर लेखात भारतातील राजकीय पक्षव्यवस्थेचा विकास व पक्षपद्धतीतील बदलाची अभ्यास मांडणी पुढीलप्रमाणे केलेली आहे.

भारतातील राजकीय पक्षांचा उदय :

भारताने स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात संविधानानुसार संसदीय शासनप्रणालीचा स्वीकार केलेला असल्यामुळे राजकीय पक्षांना अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झालेले आहे. राजकीय पक्षपद्धतीचा विकास आणि लोकशाही राजकीय व्यवस्थेचा विकास यांचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. भारतात राजकीय पक्षपद्धतीचा विकास आधुनिक काळात झाला असला तरी भारताने लोकशाही शासनपद्धती स्वीकार करण्यापूर्वी म्हणजेच स्वातंत्र्यपूर्व काळात राष्ट्रीय सभेच्या (भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस) रूपात राजकीय पक्ष उदयाला आल्याचे दिसून येते. भारतीय लोकांच्या ब्रिटीश सरकारकडे सनदशीर मार्गाने मागण्या मांडणे या प्रमुख हेतूने काँग्रेसच्या रूपाने भारतात राजकीय पक्षांचा उदय झाला. भारतीयांच्या मागण्या व प्रश्न (समस्या) सनदशीर पद्धतीने ब्रिटीश सरकारकडे मांडणे, परकीय ब्रिटीश सत्तेला विरोध करण्याच्या भारतीयांच्या प्रयत्नातून राजकीय पक्षाचा उदय झाला. थोडक्यात स्वातंत्र्यपूर्व काळात मुंबईत 1885 मध्ये स्थापन झालेल्या राष्ट्रसभेच्या अर्थात भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या रूपाने भारतात राजकीय पक्षाचा उदय झाला असल्याचे स्पष्ट होते. मुस्लीम लिग (1906) व भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष (1925) भारताला सन 1947 मध्ये स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर देशात अनेक राजकीय पक्षांची स्थापना झाली. कारण स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर भारताने संसदीय लोकशाही शासनप्रणालीचा स्वीकार केल्यामुळे राजकीय पक्षाच्या निर्मितीला वाव मिळाल्यामुळे हे शक्य झाले. कोणत्याही देशातील पक्षपद्धतीचा विकास तेथील विशिष्ट राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक पर्यावरणात होत असतो. या पर्यावरणाचा पक्ष पद्धतीच्या विकासावर फार मोठा प्रभाव पडत असतो. म्हणूनच प्रत्येक देशाची राजकीय पक्षपद्धती अनेक बाबतीत वैशिष्ट्यपूर्ण अशी असते. भारतीय पक्षपद्धतीही त्याला अपवाद नसल्याचे दिसून येते. भारतातील पक्षपद्धतीतील बदलांचा आढावा पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केलेला आहे.

भारतीय पक्षपद्धतीचे बदलते स्वरूप :

भारतीय स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी कार्यरत असलेल्या राजकीय आंदोलनातून भारतामध्ये पक्षपद्धतीचा उदय झाला. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस अर्थात राष्ट्रीय सभा हा पक्ष या राजकीय आंदोलनाचे संस्थात्मक रूप होते. 28 डिसेंबर 1985 मध्ये मुंबईत स्थापन झालेल्या राष्ट्रसभेच्या (भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस) स्थापनेतच भारतीय पक्षपद्धतीच्या उदयाचे बीजारोपण झालेले होते. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडामध्ये शिक्षित, शहरी व उच्चवर्णीय जनतेच्या थोडक्यात समान सामाजिक व आर्थिक हितसंबंध असणाऱ्या लोकांच्या समूहातून पक्षीय रचना आकाराला आल्याचे स्पष्ट होते. भारताने स्वातंत्र्योत्तर काळात संसदीय लोकशाही शासनप्रणालीचा स्वीकार केल्यानंतर सन 1952 मधील पहिल्या लोकसभा व राज्य विधानसभांच्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीच्या निमित्ताने भारतामध्ये पक्षपद्धती अस्तित्वात आल्याचे दिसते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या पहिल्या दोन दशकातील भारतीय पक्षपद्धतीमध्ये कालांतराने आमूलाग्र बदल झाल्याचे स्पष्ट होते.

अ) सन 1952 ते 1967 पर्यंतची पक्षपद्धती :

भारतामध्ये सन 1952 मधील पहिली सार्वत्रिक निवडणूक ते सन 1967 ची चौथी सार्वत्रिक निवडणूक या काळात फक्त केरळ मधील डाव्या राजकीय पक्षाच्या सरकारचा अपवाद वगळता केंद्रात व घटकराज्यांमध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस हा सत्तारूढ होता, भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाला लाभलेली स्वातंत्र्यचळवळीची पार्श्वभूमी, पं. नेहरूंचे दिव्यवलयी नेतृत्व, सक्षम पक्षसंघटन, गावपातळीपर्यंत पोहोच सर्वांच्या हितसंबंधाची समावेशकता, सर्व गटाचे नेतृत्व आधुनिक पण लवचिक कार्यक्रम, विचारप्रणालीची लवचिकता इत्यादी मुळे वर्चस्वशाली राजकीय पक्ष बनला. आणि सहमतीचे म्हणजे बेरजेचे राजकारण करून यशस्वी झाला, भारतात सन 1952 ते 1967 पर्यंत भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस या एकमेव राजकीय पक्षाचे वर्चस्व असलेले दिसते. त्यामुळे 1952 ते 1967 या कालावधीतील भारतीय पक्षपद्धतीचे वर्णन भारतीय राजकीय प्रक्रियेचे विश्लेषक प्रा. रजनी कोठारी यांनी ' काँग्रेस व्यवस्था ' किंवा एक

पक्ष वर्चस्वपद्धत अशा शब्दांमध्ये केल्याचे दिसून येते. सन 1952 ते 1967 या कालखंडातील भारतीय पक्षपद्धतीचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे होते.

1. काँग्रेसकेंद्रीत पक्षपद्धती :

स्वातंत्र्योत्तर काळात सन 1952 ते 1967 या काळात भारतात एकपक्षीय प्रभुत्व होते. तत्कालीन काळात भारतात बहुपक्षीय पद्धती प्रचलित असली तरी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस हा एकच पक्ष पद्धतीचा केंद्रबिंदू होता. इतर राजकीय पक्षांच्या तुलनेत काँग्रेसची संघटनात्मक बांधणी, अतिशय भक्कम होती. त्यामुळे लोकसभा राज्य विधानसभा निवडणुकांमध्ये सार्वत्रिक जागा जिंकण्याची क्षमताही भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षामध्येच होती.

2. काँग्रेसेतर पक्षांचा मर्यादित जनाधार :

सन 1952 ते 1967 या काळात भारतात अनेकपण लहान मोठे राजकीय पक्ष अस्तित्वात होते. हे राजकीय पक्ष काँग्रेसशी सत्तास्पर्धी करीत असत. तथापि हे पक्ष विखुरलेल्या स्वरूपाचे व मर्यादित जनाधार धारण करणारे असल्यामुळे ते स्वबळावर अथवा एकत्रितपणे काँग्रेस पक्षाचा मुकाबला करू शकत नव्हते. परिणामी काँग्रेस पक्षाला सत्तेवरून दूर करणे त्यांना अशक्य होते. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्ष मात्र या पक्षाला प्राप्त झालेल्या मतांच्या टक्केवारीच्या तुलनेत अधिक जागा जिंकण्यात यशस्वी ठरत असे.

3. काँग्रेसेतर पक्षांची भूमिका मर्यादित स्वरूपाची :

भारतातील काँग्रेसेतर राजकीय पक्षांना सत्तारूढ भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाला समर्थ पर्याय देता न झाल्यामुळे तसेच काँग्रेस पक्षाचा प्रभाव कमी न करता आल्यामुळे सन 1952 ते 1967 या काळात काँग्रेसेतर पक्षांना विरोधी पक्ष म्हणून प्रभावी भूमिका निभावणे शक्य होत नव्हते. त्यामुळे सत्तारूढ काँग्रेस पक्षावर केवळ टिका करणे दबाव टाकणे इतपतच त्याचे कार्य मर्यादित होते. स्वातंत्र्योत्तर काळातील काँग्रेस पक्षाचे सर्वसमावेशक धोरण, देशातील विविध सामाजिक समूहांना आपलेसे करण्याची कला तसेच समाजातील प्रभावी गटांना आल्याकडे वळविण्यात आलेले यश या बाबींमुळे देशभर काँग्रेसचे भक्कम प्रभुत्व निर्माण झालेले होते. परिणामी काँग्रेसेतर विरोधी पक्षांची भूमिका अधिकच संकुचित व नाममात्र स्वरूपाची झालेली होती.

ब) सन 1967 नंतरची भारतीय पक्षपद्धती :

सन 1967 मधील चौथ्या सार्वत्रिक विधानसभा निवडणुकीमध्ये आठ घटकराज्यांमध्ये भारतीय काँग्रेसचा पराभव होऊन काँग्रेसेतर पक्षांची सरकारे अस्तित्वात आली. चौथ्या लोकसभा सार्वत्रिक निवडणुकीतही काँग्रेस पक्षाची कामगिरी खालावली, अनेक घटकराज्यांत काँग्रेसेतर विरोधी पक्षांनी आघाडी सरकारे स्थापन केल्यामुळे स्पर्धा आणि संघर्ष वाढीला लागला. या टप्प्यावर भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसला सबळ पर्यायही नव्हता तसेच राजकीय शक्तीचे स्पष्ट असे ध्रुवीकरण झाले नाही. काँग्रेसेतर विरोधीपक्ष सत्ता संपादन करतील, या शक्यतेने केंद्र-राज्य संबंध पक्षांतर्गत, संघर्षाचे केंद्र बनले. 1969 मध्ये काँग्रेस अंतर्गत फूट पडून काँग्रेस आय आणि संघटना काँग्रेस स्थापन झाली. सन 1967 नंतर भारतीय पक्षपद्धतीच्या स्वरूपामध्ये आमूलाग्र बदल झाला. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या एकपक्षीय प्रभुत्वास ओहोटी लागली. त्यामुळे सन 1967 नंतरच्या काळात भारतात बहुपक्षीय पद्धतीला चालना मिळाली. सुरुवातीच्या काळात घटकराज्य पातळीवर हा बहुपक्षीय पद्धतीचा बदल घडण्यास प्रारंभ झाला. आणीबाणीच्या समाप्तीनंतर संपन्न झालेल्या 1977 च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाचा पराभव होऊन काँग्रेस प्रभुत्वाला ओहोटी लागली. तथापि सन 1980 च्या सार्वत्रिक लोकसभा निवडणुकीनंतर काँग्रेसने केंद्रात पुन्हा सत्ता प्राप्त केली. काँग्रेस हा प्रभाव काँग्रेस नेत्या श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या हत्येनंतर झालेल्या सन 1985 मधील निवडणुकीतही टिकविता आला. पण पुढे सन 1987 मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षातील तत्कालिन राजीव गांधी मंत्रीमंडळातील केंद्रीय अर्थमंत्री विश्वनाथ प्रतापसिंगांनी बोफोर्स तोफा भ्रष्टाचार प्रकरणी राजीव गांधीवर भ्रष्टाचाराचा आरोप करत काँग्रेसचा त्याग करून जनता दल या पक्षाची स्थापना केली. त्यामुळे सन 1989 मधील लोकसभा निवडणुकीमध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे वर्चस्व संपुष्टात आल्यामुळे भारतीय पक्षीय व्यवस्थेत बदल होऊन राजकीय पक्षांच्या आघाड्यांच्या राजकारणाला गती मिळाल्याचे स्पष्ट होते. सन 1967 नंतरच्या काळातील भारतीय पक्षपद्धतीतील प्रमुख बदल पुढीलप्रमाणे -

1. पक्षीय युत्वा किंवा आघाड्यांचे पर्व सुरू :

सन 1967 मधील सार्वत्रिक निवडणुकीपासून भारतात पक्षीय युत्वा किंवा आघाड्यांच्या राजकारणाचे पर्व सुरू झाले. सन 1967 मधील निवडणुकीत भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसला फारशी समाधानकारक कामगिरी करता न आल्यामुळे आठ घटकराज्यांमध्ये काँग्रेसेतर विरोधी पक्षांनी संयुक्त किंवा आघाडी सरकार स्थापन केला. सन 1967 मधील चौथ्या सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर काँग्रेस पक्षाची स्थिती कमकुवत होऊ लागली होती. पक्षांतर्गत दुफळी व गटबाजीने जोर पकडला. परिणामी सन 1969 मध्ये काँग्रेस पक्षात फूट पडली त्यामुळे काँग्रेस पक्षाचा प्रभाव कमी झाल्यामुळे भारतीय पक्ष पद्धतीत बदल घडून आला.

2. भारतात बहुपक्षीय पद्धतीला चालना मिळाली :

सत्तरच्या दशकाअखेरीस केंद्र व राज्यपातळीवरील पक्ष पद्धतीत सातत्याने बदल होत गेला. या काळात भारतात अनेक नव्या राजकीय पक्षांचा उदय झाला. देशातील भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे एकपक्षीय वर्चस्व संपुष्टात आले त्यामुळे देशात बहुपक्षीय पद्धतीला ख्या अर्थाने चालना मिळाल्याचे स्पष्ट होते.

3. राजकीय पक्षांचा हास व पक्षीय युतींचा उदय :

नव्वदच्या दशकामध्ये भारतीय राजकारणाचे नेपथ्य मोठ्या प्रमाणात बदलले भारतीय राजकारणात भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाची पिछेहाट भारतातील सर्वच घटकराज्यांमध्ये प्रादेशिक राजकीय पक्षांचा वेगाने उदय व झालेली वाढ इत्यादी कारणांमध्ये याच काळापासून राजकीय पक्षांचा हास व पक्षीय आघाड्यांचा (युत्वांचा) उदय ही महत्वपूर्ण राजकीय प्रक्रिया भारतीय राजकारणात घडून आली. युत्वा व पक्षीय आघाड्यांच्या राजकारणाचा एक स्वतंत्र व प्रभावी प्रवाह निर्माण होऊन या नव्या प्रवाहाने भारतीय पक्षपद्धतीचे स्वरूप आमूलाग्र प्रमाणात बदलले. भारतातील राजकीय पक्षांचा हास व पक्षीय आघाड्यांचा (युत्वांचा) उदय या दोन्ही संकल्पना

परस्परपूरक आहेत. केवळ भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाचा नव्वदीच्या दशकापासून झालेला हास म्हणजे राजकीय पक्षांचा हास म्हणणे योग्य होणार नाही. भारतातील राजकीय पक्षांच्या नव्वदीच्या दशकातील हास सर्वच राजकीय पक्षांची संघटनात्मक पातळीवर झालेली मोडतोड, पक्षाच्या वैचारिक मुल्यव्यवस्थेपासून राजकीय पक्षांची फारकत निवडणुकांमध्ये कोणत्याच राजकीय पक्षाला नसलेले स्पष्ट बहुमत ह्या तीन बाबी काराभूत आहेत.

समारोप :

भारताने स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर संसदीय शासनप्रणालीचा स्वीकार केलेला असल्यामुळे राजकीय पक्षांना अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झालेले आहे. कारण लोकशाही शासनपद्धतीत राजकीय पक्षच सरकार स्थापन करतात. त्यामुळे लोकशाहीला ' पक्षीय शासन ' या नावानेही ओळखण्यात येते. भारतात राजकीय पक्षांचा उदय हा स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून झालेला असून भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस हा सन 1885 मध्ये स्थापन झालेला सर्वात जुना राजकीय पक्ष असल्याचे स्पष्ट होते. त्याशिवाय स्वातंत्र्यपूर्व काळात मुस्लीम लीग 1906 व भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष 1925 या दोन राजकीय पक्षांचीही स्थापना झाल्याचे दिसून येते. असे असले तरी काँग्रेसचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महत्वपूर्ण योगदान व सर्वसमावेशक पक्षनेतृत्व या कारणांमुळे या पक्षाला स्वातंत्र्योत्तर काळात मोठा जनाधार लाभला. त्यामुळे सन 1952 ते 1967 या कालखंडात काँग्रेस पक्षाचे केंद्र व घटकराज्यांच्या स्तरावरील निवडणुकीत वर्चस्व राहिले. काँग्रेसच्या या प्रभावी वर्चस्वाचे वर्णन प्रा. रजनी कोठारी या विचारवंताने ' काँग्रेस व्यवस्था ' असे केल्याचे स्पष्ट होते. परंतु सन 1967 नंतरच्या दुसऱ्या टप्प्यातील कालखंडात निवडणुकांमध्ये काँग्रेसचा प्रभाव कमी झाल्यामुळे काँग्रेसेतर विरोधी पक्षांचा प्रभाव वाढत गेला. नव्वदच्या दशकापासून भारतातील राजकीय पक्षांच्या हासास सुरुवात झाल्याचे स्पष्ट होते. असे असले तरी सन 2014 मध्ये झालेल्या 16 व्या लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुकीपासून भारतीय जनता पक्षाच्या रूपाने राष्ट्रीय दर्जाप्राप्त पक्षाचा भारतीय राजकारणातील प्रभाव नरेंद्र मोदींच्या दिव्यवलयी नेतृत्वामुळे वाढत जाऊन नव्वदीच्या दशकापासून सुरू झालेला केंद्रीय सरकारच्या स्तरावरील राजकीय अस्थिरतेचा अंत झाला. भारतातील राजकीय पक्षपद्धतीतील बदल हा 1952 ते 1967 व 1967 नंतरचा कालखंड या दोन टप्प्यात आमुलाग्र बदलल्याचे स्पष्ट होते.

संदर्भ :

1. जाधव तुकाराम, शिरापुरकर महेश, प्रथमावृत्ती जुलै 2012, भारतीय संविधान व भारतीय राजकारण भाग 2, द युनिक अॅकॅडमी प्रकाशन, पुणे
2. घायाळ विनायक, प्रथमावृत्ती 2018, भारतीय राज्यघटना, आणि राजकीय व्यवहार एक परामर्श, के. सागर पब्लिकेशन्स, पुणे
3. दिवाण मोहन, देवधर जयंत, दिवाण विवेक, प्रथमावृत्ती 2 डिसेंबर 2004, भारतातील राज्यांचे राजकारण, विद्या प्रकाशन, नागपूर
4. सोलापुरे राजशेखर, म्हेत्रे डी.एच. प्रथमावृत्ती 15 ऑगस्ट 2009, भारतीय शासन आणि राजकारण अरुणा प्रकाशन, लातूर
5. पवार प्रकाश, प्रथमावृत्ती जानेवारी 2016, काँग्रेसपुढील आव्हाने आणि भाजपाचा उदय, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे

आघाड्यांच्या राजकारणातील प्रादेशिक पक्षांची भूमिका

डॉ. दिलीपकुमार दगडू क्षीरसागर

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

आझाद महाविद्यालय, औसा जि. लातूर

प्रस्तावना :

राजकीय पक्ष ' हा आधुनिक लोकशाही शासनाचा अविभाज्य असा घटक आहे. राजकीय पक्षामार्फतच आजची प्रतिनिधिक लोकशाही शासनप्रणाली कार्यान्वित होते. आधुनिक राज्यव्यवस्थेत एकाधिकारशाहीपासून सुरक्षित राहण्याचा एकमात्र पर्याय म्हणजे पक्षीय शासन असल्यामुळे लोकशाही शासनपद्धतीत राजकीय पक्ष अनिवार्य असल्याचे प्रतिपादन ब्रिटीश राज्यशासन हेरॉल्ड लॉस्की यांनी केले आहे. तर पक्षपद्धती शिवाय प्रतिनिधिक शासन कसे असेल व कसे कार्य करेल हे कोणीही दाखवले नसल्याचे मत लॉर्ड ब्राईस व्यक्त करतात. लास्की आणि ब्राईस या राजकीय विश्लेषकांनी नेमकेपणाने आधुनिक राज्यव्यवस्थेतील राजकीय पक्षांचे महत्वपूर्ण स्थान अधोरेखित केल्याचे स्पष्ट होते. एकंदरित आधुनिक काळात सर्वच राजकीय व्यवस्थात राजकीय पक्षांना अनन्यसाधारण असे स्थान प्राप्त झाले असून काही विचारवंतांनी मांडलेली पक्षविरहीत लोकशाहीची संकल्पना अव्यवहार्य असल्याचे सिद्ध झालेले आहे. " काही तत्वांबाबत एकमत असलेला आणि सामुहिक प्रयत्नांतून राष्ट्रीय हित संबंधाची जोपासना करणारा मानवी गट म्हणजे राजकीय पक्ष होय. " अशी व्याख्या एडमंड बर्क यांनी केलेली असून मॅकआयव्हर यांच्या मते " राजकीय पक्ष ही काही तत्वे किंवा धोरणांना पाठिंबा देण्यासाठी संघटित झालेली मानवी संघटना असते. " एकंदरित राजकीय पक्ष ही एकसमान राजकीय विचारसरणी असलेल्या आणि राजकीयदृष्ट्या सक्रिय असलेल्या लोकांची संघटना असून प्रत्येक राजकीय पक्षात असंख्य पक्ष सदस्य असतात, प्रत्येक राजकीय पक्ष हा घटनात्मक मार्गाने म्हणजेच निवडणुकांच्या मार्गाने सत्ता प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करत असतो.

भारतातील प्रादेशिक पक्ष :

भारतीय निवडणूक आयोग निवडणुकांसाठी भारतातील राजकीय पक्षांची नोंदणी करून त्यांचा लोकसभा व विधानसभा निवडणूकीय (मतदान) कामगिरीवर आधारित राष्ट्रीय पक्ष आणि प्रादेशिक पक्ष म्हणून मान्यता प्रदान करतो. सध्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस, भारतीय जनता पक्ष, राष्ट्रवादी काँग्रेस, भारतीय कम्युनिष्ट पक्ष, मार्क्सवादी कम्युनिष्ट पक्ष, बहुजन समाज पक्ष, आणि तृणमूल काँग्रेस हे सात राष्ट्रीय पक्ष आहे.

भारतात राज्यपातळीवर कार्यरत असणाऱ्या राजकीय पक्षांना प्रादेशिक पक्ष म्हणून संबोधले जाते. या पक्षांचे कार्यक्षेत्र एक अथवा दोन घटकराज्यांपुरते किंवा विशिष्ट प्रदेशापुरतेच मर्यादित असते. तसेच त्यांचा प्रभाव देखील विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रापुरताच मर्यादित असतो. अशा राजकीय पक्षांना प्रादेशिक राजकीय पक्ष म्हणून संबोधले जाते. विशिष्ट प्रदेशाची आस्मिता व ओळख जपण्यासाठी तसेच प्रादेशिक हितसंबंधाची या प्रादेशिक पक्षांची निर्मिती झालेली असते. प्रादेशिक पक्ष हे संकुचित विचारसरणीचे असून ते केवळ प्रादेशिक हिताला राष्ट्रहितापेक्षा प्राधान्य देतात. भारतातील सन 2009 मधील मान्यताप्राप्त प्रादेशिक

प्रादेशिक पक्षांचा तपशील पुढील तक्त्यात दिली आहे.

तक्त - भारतातील मान्यताप्राप्त प्रादेशिक पक्ष

अ.क्र.	घटक राज्य/केंद्रशासीत प्रदेश	प्रादेशिक पक्षाचे नाव
01	आंध्रप्रदेश	तेलुगू देसम (1982) तेलंगणा राष्ट्र समिती (2001)
02	अरूणाचल प्रदेश	अरूणाचल काँग्रेस
03	आसाम	आसाम गण परिषद (1985) आसाम युनायटेड डेमोक्रेटिक फ्रंट
04	बिहार	जनतादल संयुक्त (1999) लोकजनशक्ती पक्ष (2000) राष्ट्रीय जनता दल (1997)
05	गोवा	महाराष्ट्रवादी गोमंतक पक्ष (1963)
06	हरियाणा	भारतीय राष्ट्रीय लोकदल (1999)
07	जम्मू आणि काश्मीर	जम्मू आणि काश्मीर नॅशनल कॉन्फरन्स (1932) जम्मू आणि काश्मीर पीपल्स डेमोक्रेटिक पक्ष (1998)

08	झारखंड	झारखंड मुक्ती मोर्चा (1972)
09	कर्नाटक	जनता दल धर्मनिरपेक्ष
10	केरळ	केरळ काँग्रेस
11	महाराष्ट्र	शिवसेना (1966)
12	मणिपूर	मणिपूर पीपल्स पार्टी, नॅशनल पीपल्स पार्टी
13	मेघालय	युनायटेड डेमोक्रेटिक पार्टी
14	मिझोराम	मिझो नॅशनल फ्रंट
15	नागालैंड	नागा पीपल्स फ्रंट
16	ओडीशा	बिजू जनता दल (1997)
17	पुद्दुचेरी	द्रमुक, अण्णाद्रमुक
18	पंजाब	शिरोमणी अकालीदल (1920) आम आदमी पक्ष (2012)
19	सिक्कीम	सिक्कीम डेमोक्रेटिक फ्रंट
20	तामिळनाडू	द्रमुक, अण्णाद्रमुक
21	उत्तरप्रदेश	समाजवादी पक्ष
22	उत्तराखंड	उत्तराखंड क्रांतीदल
23	तेलंगणा	तेलंगणा राष्ट्र समिती, तेलुगूदेसम

वरील तक्त्याचे अवलोकन केल्यास असे स्पष्ट होते की, सामान्यपणे बहुतेक प्रादेशिक पक्षांचे कार्यक्षेत्र किंवा प्रभावक्षेत्र एखाद्या विशिष्ट घटक राज्यापुरतेच असते. याबाबत भाष्य करताना राज्यशास्त्रज्ञ मॉरिस जोन्स यांनी ' एकराजकीय पक्ष असा उल्लेख केलेला आहे. जम्मू आणि काश्मीर मधील नॅशनल कॉन्फरन्स, पीपल्स डेमोक्रेटिक पार्टी, पंजाबातील अकालीदल, तामिळनाडूतील द्रमुक, अण्णाद्रमुक, आंध्रप्रदेशातील तेलुगू देसम, तेलंगणा राष्ट्र समिती, तेलंगणातील तेलंगणा राष्ट्र समिती, मजलीस इ-इत्तेहादुल मुसलमीन, सिक्कीममधील सिक्कीम संग्राम परिषद, आसाममधील आसाम गणपरिषद, बिहारमधील राष्ट्रीय जनता दल लोकजनशक्ती पार्टी, जनतादल युनायटेड, झारखंडमधील झारखंडमुक्ती मोर्चा, महाराष्ट्रातील शिवसेना, गोव्यातील महाराष्ट्रवादी गोमंतक पक्ष, नागालैंडमधील नागा नॅशनल पार्टी, अरुणाचलप्रदेशातील अरुणाचल पीपल्स पार्टी, मणिपूरातील मणिपूर पीपल्स पार्टी इत्यादी प्रादेशिक पक्षांचे अस्तित्व आढळते.

आघाड्यांचे राजकारण व प्रादेशिक पक्ष :

भारताने संसदीय शासनप्रणालीचा स्वीकार केला असून भारतामध्ये बहुपक्षपद्धती अस्तित्वात आहे. स्वातंत्र्यानंतर प्रारंभीच्या तीन दशकांमध्ये अर्थात सन 1947 ते 1977 या कालखंडात केंद्र आणि घटकराज्यांमध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे एकमुखी वर्चस्व होते. या कालखंडातील काँग्रेस वर्चस्वाचे वर्णन करताना भारतीय राज्यशास्त्रज्ञ प्रा. रजनी कोठारी यांनी काँग्रेसव्यवस्था असा उल्लेख केलेला आहे.

आघाड्यांच्या राजकारणाचा उदय हा लोकशाही शासनप्रणाली व बहुपक्षपद्धती असलेल्या देशात प्रामुख्याने अस्तित्वात असल्याचे स्पष्ट होते. भारतात आघाड्यांच्या राजकारणाची सुरुवात प्रामुख्याने चौथ्या सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर सन 1967 पासून झाल्याचे दिसून येते. परिणामी सन 1967 मधील राज्य विधानसभांच्या निवडणुकांमध्ये आठ घटकराज्यांमध्ये काँग्रेस विरोधी पक्षांची सत्ता प्रस्थापित झाली. 1967 मध्ये बिहार, केरळ, मद्रास, ओरिसा, पंजाब, राजस्थान, उत्तरप्रदेश व पश्चिम बंगाल या आठ घटकराज्यात प्रादेशिक पक्षांच्या राजकीय आघाडी राजकारणाद्वारे आघाडी सरकार अस्तित्वात आलेले होते. सन 1967 ते 1971 च्या निवडणुका होईपर्यंतच्या काळातील भारताच्या राजकीय व संसदीय क्षेत्रातील सर्वात महत्त्वपूर्ण घटना म्हणून राज्या-राज्यातील आघाड्यांच्या सरकारांचा उल्लेख करावा लागतो. या प्रादेशिक पक्षीय राजकीय आघाड्या कोणत्याही तत्वांवर, तत्त्वज्ञानावर व कार्यक्रमावर झालेल्या नव्हत्या तर केवळ सत्ताधारण हे त्याच्या पाठीशी असलेली प्रमुख प्रेरणा होती. या पक्षीय आघाड्यांतील प्रादेशिक पक्ष केवळ विभिन्न विचारसरणीचेच नव्हते तर परस्परांचे हाडवैरीही होते. त्यामुळे आघाड्यांच्या राजकारण भारतीय राजकारणात पाच दशकांपासून अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते, असे असले तरी 1990 पर्यंतच्या काळात आघाड्यांच्या राजकारणाचे सातत्य नोंद घेण्याइतपत नसल्याने त्याची अभ्यासकांनी फारशी गांभीर्याने नोंद घेतली नाही. गेल्या साधारणपणे तीन दशकांपासून मात्र प्रादेशिक पक्षीय आघाड्यांच्या राजकारणाची अपरिहार्यता अधोरेखित होत गेली. आघाड्यांचे राजकारण हे समान विचारसरणी, कार्यक्रम या व्यापक पायावर असू शकते. घटक राज्ये व राष्ट्रीय पातळीवरील राजकीय पक्षांमध्ये होणारे आघाड्यांचे राजकारण प्रामुख्याने आघाडी शासन स्थापन्याच्या प्रमुख हेतूनेच होत असल्याने "आघाड्यांचे राजकारण " व ' आघाड्यांचे सरकार (शासन)' या पर्यायवाचक व परस्परपूरक राजकीय संकल्पना म्हणून व्यवहारात वापरल्या जात असल्याचे स्पष्ट होते.

प्रादेशिक पक्षांचा वाढता प्रभाव आणि आघाड्यांचे राजकारण :

राष्ट्रीय स्तरावर (केंद्रसरकारच्या स्तरावर) आघाड्यांचे राजकारण सुरू होण्यापुर्वीच भारतातील काही घटकराज्यांमध्ये आघाड्यांचे राजकारण सुरू होऊन आघाडी सरकारचे प्रयोग अस्तित्वात आलेले होते. पश्चिम बंगालमध्ये सन 1977 ते 2011 पर्यंत डावी आघाडीचे सरकार माकपचे ज्योती बसूच्या नेतृत्वाखाली सत्तारूढ होते. केरळमध्ये भारतीय मार्क्सवादी कम्युनिस्ट या राष्ट्रीय स्तरावरील पक्षाचे पिनराई विजयन यांच्या नेतृत्वाखाली आघाडी सरकार तेथील काही प्रादेशिक राजकीय पक्षांच्या पाठींब्यावर अस्तित्वात आहे.

अलीकडील काळात विशेषतः सन 1990 नंतर भारतातील विविध घटकराज्यांमध्ये प्रादेशिक पक्षांच्या आघाड्या निर्माण झालेल्या आहेत.

समारोप :

सध्या भारतात प्रादेशिक पक्षांच्या वाढत्या प्रभावामुळे आघाड्यांचे राजकारण अपरिहार्य बनले आहे. भारतातील साधारणपणे सर्वच घटकराज्यांमध्ये प्रादेशिक पक्ष उदयास आले असून काही घटकराज्यात तर हे प्रादेशिक पक्ष राष्ट्रीय स्तरावरील राजकीय पक्षांपेक्षाही प्रबळ झालेले आहेत. तेलंगणात तेलंगणा राष्ट्र समिती, तेलुगू देसम, आंध्रप्रदेशात तेलुगू देसम, तेलंगणा राष्ट्र समिती, तामिळनाडूत अण्णा द्रविड मुन्नेत्र कळघम, द्रविड मुन्नेत्र कळघम, जम्मू आणि काश्मिरमध्ये नॅशनल कॉन्फरन्स, पीपल्स डेमोक्रेटिक पार्टी, बिहारमध्ये संयुक्त जनता दल, लोकजन शक्ती पार्टी, नागालँडमध्ये नागालँड पीपल्स फ्रंट, नागालँड डेमोक्रेटिक प्रोग्रेसिव्ह पार्टी, मेघालयात नॅशनल पीपल्स पार्टी, युनायटेड डेमोक्रेटिक पार्टी, सिक्कीममध्ये सिक्कीम डेमोक्रेटिक फ्रंट ही संबंधित घटकराज्यात राष्ट्रीय दर्जा प्राप्त राजकीय पक्षांपेक्षा प्रबळ प्रादेशिक पक्षांची काही प्रतिनिधीक स्वरूपाची उदाहरणे होत. सध्या भारतीय राजकारणात भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस व भारतीय जनता पक्ष या दोन राष्ट्रीय दर्जाप्राप्त प्रतिस्पर्धी राजकीय पक्षांच्या नेतृत्वाखाली अनुक्रमे संयुक्त पुरोगामी आघाडी (United Progressive Alliance) आणि भारतीय जनता पक्षाच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी (National Democratic Alliance) केंद्रीत झालेले आहे. काँग्रेस व भाजपाच्या दोन्हीही राष्ट्रीय दर्जाप्राप्त राजकीय पक्षांच्या आघाड्यांमध्ये प्रादेशिक पक्षांच्या भूमिकांना महत्त्वपूर्ण व निर्णायक स्थान प्राप्त झाल्याचे स्पष्ट होते.

संदर्भ :

1. घायाळ विनायक, प्रथमावृत्ती 2018, भारतीय राज्यघटना, के. सागर पब्लिकेशन्स, पुणे
2. जाधव तुकाराम, शिरापूरकर महेश, प्रथमावृत्ती जुलै 2012, भारतीय संविधान व भारतीय राजकारण (महाराष्ट्राच्या विशेष संदर्भासह) - भाग 2, द युनिक अँकॅडमी प्रकाशन, पुणे
3. दिवाण मोहन, देवधर जयंत, दिवाण विवेक, प्रथमावृत्ती 2 डिसेंबर 2004, भारतातील राज्यांचे राजकारण, विद्या प्रकाशन, नागपूर
4. वराडकर र.घ., प्रथमावृत्ती एप्रिल 2012, भारतीय राज्यघटना, राजकारण (महाराष्ट्राच्या विशेष संदर्भासह) आणि कायदा, निराली प्रकाशन, पुणे
5. पळशीकर सुहास (संपा.), प्रथमावृत्ती 1 मे 2009, भारतातील प्रादेशिक पक्षांचे राजकारण, साधना प्रकाशन, पुणे

आघाड्यांच्या राजकारणातील प्रादेशिक पक्षांची भूमिका

प्रा.डॉ. महेश नारायण मोटे

राज्यशास्त्र पदवी-पदव्युत्तर विभाग
श्री माधवराव पाटील महाविद्यालय,
मुरुम ता.उमरगा जि.उस्मानाबाद.

प्रस्तावना:-

भारताच्या राजकारणात दीर्घकाळ काँग्रेस पक्षाची एक हाती सत्ता राहिली असून यामुळेच भारतीय राजकीय प्रक्रियेत 'काँग्रेसशी व्यवस्था' असे वर्णन केले जाते. काँग्रेसच्या या मध्यवर्ती सत्तेला 1989 नंतर धक्का बसला आणि वारंवार बहुपक्षीय सरकारे सत्तेवर आली. काँग्रेसच्या या उतरत्या कळेमुळे पूर्वी जे घटक राजकीय प्रक्रियेत क्षीण होते, त्यांचे महत्त्व वाढले आहे. त्यामुळे नवे राजकीय प्रादेशिक पक्ष उदयाला आले.

प्रादेशिक पक्ष हा शब्दप्रयोग अनेक वेळा एका मर्यादित अर्थाने केला जातो. प्रांतवादी, प्रादेशिक अभिमानाचा पाठपुरावा करणा-या पक्षांना प्रादेशिक पक्ष म्हटले जाते, परंतु या पक्षांखेरीज आणखी एका प्रकारचे पक्षही प्रादेशिक असतात. ज्या पक्षांची कार्यक्षेत्रा एका प्रदेशापुरती मर्यादित असते तेही प्रादेशिक पक्षच असतात. खरे तर प्रदेशवादी पक्षांचा संसारही एका प्रदेशापुरताच चालतो. त्यामुळे एका प्रादेशिक क्षेत्रात सिमित झालेले पक्ष असाच प्रादेशिक पक्ष या संज्ञेचा योग्य अर्थ काढला जातो. प्रदेशवादी पक्ष हा त्याचा एक उपप्रकार आहे.

प्रादेशिक पक्षांच्या निर्मितीची कारणे :-

प्रादेशिक पक्षांच्या उदयाचे व त्यांच्या राष्ट्रीय राजकारणातील भूमिकेचे वाढते महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत असून यांची कारणे पुढीलप्रमाणे देता येतील.

1) भारताची प्रादेशिक विविधता :-

भारत अनेक प्रदेशांमध्ये विभागला आहे. विशेष म्हणजे भाषा, प्रथा परंपरा, संस्कृती आणि सर्वात महत्त्वाचे त्याच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासांच्या पातळीत सुद्धा या प्रदेशांमध्ये विविधता, निराळेपणा आहे. प्रबळ राष्ट्रीय पक्ष म्हणून भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्ष या विघटनकारी प्रादेशिक शक्ती प्रवाहांना अनेकात एकता या सूत्रात ठेवू शकण्यास सक्षम ठरला असता. परंतु 1987 नंतर काँग्रेस पक्षाची प्रतिमा भंग पावून त्यास उतरती कळा आल्यामुळे या प्रादेशिक पक्षांना बळ मिळून त्यांनी भारतीय संघातील अनेक राज्यांत काँग्रेसला पराभूत केले.

2) प्रादेशिक विकासाकडे दुर्लक्ष व आर्थिक विकासात असंतुलन :-

प्रादेशिक स्तरावरील स्थानिक, प्रांतीय व स्थानाभिनिवेशी अन्यायाच्या भावनांचा उपयोग करूनच या प्रदेशातील जनतेच्या प्रश्नांचा, अन्यायाच्या भावनांचा या प्रादेशिक पक्षांनी पाठिंबा देण्याचे अवलंबिलेले धोरण तसेच आर्थिक विकासाकडे केंद्राच्या दुर्लक्ष करण्याच्या मुद्यावरून प्रादेशिक असंतुलनाचा व्यापक प्रचार केला, यामुळे जनभावना तीव्र स्वरूपात उत्तेजित होऊन निवडणुकांत काँग्रेसविरोधी वातावरणनिर्मिती तयार करण्यात या मिळाले. गेल्या दशकातील निवडणुकांत केंद्र व राज्य संघर्षाचा केंद्रबिंदू आर्थिक स्वायत्तता हाच होता.

भारतातील काही राज्यांचा आर्थिक विकास फार मोठ्या प्रमाणावर झाला आहे. तर काही राज्ये आर्थिक दृष्ट्या मागासलेलीच राहिली आहेत. काही राज्यांतील विकासात असंतुलन व विषमता निर्माण होऊन नव्या राज्याची मागणी होऊ लागली. महाराष्ट्रात विदर्भ, आंध्रात-तेलंगणा प्रदेश, राजस्थान-दक्षिण-पूर्व राजस्थान या कारणांमुळेच नव्या राज्यासाठी आंदोलने करण्यासाठी प्रादेशिक पक्ष उदयास आले.

3) उपजत प्रांतीय निष्ठांना सांप्रदायिक व वांशिक शक्तिच्या द्वारे प्रोत्साहन :-

प्रादेशिक पक्षांचा उदय वाढ होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे या प्रांतामधील प्रभाव असलेल्या सांप्रदायिक व वांशिक शक्तीप्रवाहांनी पहिल्यापासूनच आस्थित्वात असलेल्या प्रांतिक निष्ठांना प्रोत्साहन दिले. निवडणुकांत या आस्मितांनीच प्रादेशिक पक्षांना या मिळवून दिले. म्हणूनच प्रादेशिक पक्ष आपल्या कार्यक्षेत्राचा विस्तार देशाच्या इतर भागात करू शकत नाही. अशा प्रकारचे पक्ष प्रादेशिक प्रश्न व स्थानिक अन्यायाच्या मुद्द्यांचे राजकीय भांडवल करतात. यावरून एकच गोष्ट स्पष्ट होते की प्रांतीय राजकीय पक्ष ज्या विभागात कार्यरत असतात त्यावरून त्यांना ओळखले जाते. परंतु काही प्रादेशिक पक्ष राष्ट्रीय स्तरावर मान्यता मिळवण्याच्या उद्दिष्टाने प्रयत्नशील असतात. म्हणूनच अ. भा. आण्णा द्रमुक, द्रमुक, नॅशनल कान्फरन्स, शिवसेना, राष्ट्रवादीसारखे पक्ष राष्ट्रीय पक्षांबरोबर युती करताना दिसून येतात. कधी काँग्रेस बरोबर तर कधी भारतीय जनता पार्टीबरोबर युती केल्याची उदाहरणे आहेत.

4) प्रादेशिक पक्षांचे जातीय स्वरूप :-

प्रादेशिक पक्षांचे सारे सामर्थ्य जातींमध्ये एक वटले आहे. जातिनिहायत्व हा त्याचा गाभा आहे. लोकसभा निवडणुकीत राजकीय धोरणाबाबत चर्चा व्हायला हवी. आर्थिक धोरणाबद्दल मतदारांमध्ये जागृतीचा अभाव आहे. त्यामुळे जातीय समीकरण मांडून प्रादेशिक पक्ष आघाडी करतात. शेवटच्या क्षणी हे जातीय समीकरण यशस्वी करण्यासाठी त्या त्या जातीच्या नेत्यांना पक्षात प्रवेश दिला जातो. निवडणुकीच्या निकालांकडे पाहिले असता एक तृतीयांश मते आणि जागा मिळवणाऱ्या प्रादेशिक पक्षांनी उभी केलेली आस्मिता याकडे दुर्लक्ष करता येत नाही.

5) भाषिक अस्मिता :-

भाजप वा काँग्रेस आघाडीत सामील होताना या प्रादेशिक पक्षांनी या राष्ट्रीय पक्षाच्या विचारसरणीपेक्षा प्रादेशिक अस्मितेवरच भर दिला आहे हे 1996 ते 2004 च्या निवडणूक निकालांवरून आढळून येते. एखादी मूळ व्यक्ती हिंदू किंवा ख्रिश्चन आहे की नाही यापेक्षा तो तेलगु, तामिली, कानडी वा उडीया आहे हे या पक्षांना जास्त महत्वाचे वाटते.

6) पक्षाती फुट (असंतुष्ट गट):-

1989 च्या निवडणूकापासून ज्या प्रादेशिक पक्षांचा प्रभावी पक्ष म्हणून उल्लेख केला जातो. त्या पक्षांचे नेते मूळ काँग्रेस पक्षातूनच बाहेर पडलेले होते. त्यांनीच प्रादेशिक पक्षांची स्थापना केलेली आहे. 1967 पासून आजपर्यंत जे काही पक्ष प्रादेशिक स्तरावर निर्माण झाले त्यांचीही उत्पत्ती काँग्रेसमधून झालेली आहे. त्यापैकी बहुतांश अल्पकालीन ठरलेत. एकेकाळी गैर काँग्रेसवादी समावाद्यांचे गुरु हे काँग्रेसमध्येच होते. काँग्रेसचे स्वरूप हे एका विशाल छत्रीसारखे होते. त्यामुळेच काँग्रेसमध्ये विविध विचारसरणी असणाऱ्या गटांचे प्रतिनिधित्व होते. उदा. डॉ. लोहिया, जयप्रकाश. 1977 मध्ये सुद्धा काँग्रेसमधून बाहेर पडलेल्या नेत्यांनी आपल्या नावावर पक्ष काढलेत अलिकडच्या काळातील चरणसिंग, चंद्रशेखर, व्ही.पी. सिंग, शरद पवार, संगमा, मुपनार, चिदंबरम, ममता बॅनर्जी, बंसीलाल यांचा उल्लेख करता येईल.

7) बहुतांश प्रादेशिक पक्षांचा उदय काँग्रेस पक्षातूनच:-

पक्षातील फूट हे पक्ष निर्मितीचा आधार आहे. उदा. तृणमूल काँग्रेस, राष्ट्रवादी काँग्रेस व महाराष्ट्र नवनिर्माण सेना यांची व्यक्तिमत्त्वांच्या सत्ता प्राप्तीच्या संघर्षाचा परिणाम होय.

प्रादेशिक पक्षांचे स्वरूप व वर्गीकरण :

सामान्यतः बहुतेक प्रादेशिक कार्यक्षेत्र विशिष्ट राज्यांपुरतेच असते. याची उदाहरणे द्यायची झाल्यास जणू काश्मिरमधील नॅशनल कॉन्फरन्स, पंजाबातील अकाली दल, तामिळनाडूतील द्रमुक आणि आखिल भारतीय आण्णा द्रमुक, आंध्रप्रदेशमधील तेलगूदेसम, तेलंगणा राज्य समिती, सिक्कीममधील सिक्कीम संग्राम परिषद, आसामातील आसाम गण परिषद, बिहारमधील झारखंड मुक्ती मोर्चा, गोव्यातील महाराष्ट्रवादी गोमंतक पार्टी, नागालँडमधील नागा नॅशनल पार्टी, अरुणाचल प्रदेशमधील पीपल्स पार्टी, मणीपुरमधील पिपुल्य पार्टी, महाराष्ट्रातील शिवसेना व राष्ट्रवादी काँग्रेस यांचा उल्लेख करता येईल. याशिवाय उपप्रादेशिक पक्षाचाही राज्यवार निर्देश करता येतो. पं.बंगालमधील गोरखा लीग, झारखंड पार्टी बिहार, उत्तरप्रदेशातील उत्तराखंड क्रांतीदल, इत्यादी.

1989 पासून प्रादेशिक पक्षांनी देशाच्या राजकारणात एक प्रकारे अढळ स्थान मिळविले. सन 1991 मधील नरसिंह राव सरकारलादेखील या द्रमुक आणि झारखंड मुक्ती मोर्चा यांचा आधार होताच. त्यामुळे 1989 पासून गेली तीन दशके किंवा जास्त काळ केंद्र सरकारच्या निर्मितीत प्रादेशिक पक्ष हा मध्यवर्ती घटक राहिला आहे. बसप, डावे, भाजप, आणि काँग्रेस हे सोडून लोकसभेत सरासरी 180 सदस्य प्रादेशिक पक्षांचे असतात आणि सर्व प्रादेशिक पक्षांना मिळून 48 टक्के मतदान होते, हे लक्षात घेतले, तर पक्षीय राजकारणाचे बदललेले स्वरूप लक्षात येईल. राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सत्तेवर आली आणि सत्तेवरून गेली. या घडामोडीत भाजपची वाढ आणि पीछेहाट झाली, पण प्रादेशिक पक्षांची एकूण ताकद कायम राहिली. भारतीय राजकारणाचे 1989 नंतर जे प्रादेशिकीकरण झाले, ते पाहता राजकीय रंगमंचावरून प्रादेशिक पक्ष सहजासहजी किंवा नजीकच्या भविष्यात अंतर्धान पावतील, ही शक्यता अजिबातच दिसत नाही. त्यामुळे राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक पक्षांच्या तडजोडीमधून भारताचे राजकारण गेली तीन दशके साकारले, हीच चौकट स्थिरावेल व चालू राहील, असे चित्र दिसते. प्रादेशिक पक्षांचे वर्गीकरण खालील प्रकारे करता येते.

राजकीय विचार प्रणालीवर आधारित :- राजाजीचा स्वतंत्र पक्ष, राममनोहर लोहीया यांचा समाजवादी पक्ष स्वातंत्र्योत्तर पहिल्या दशकातील हे दोन सर्वात पहिले प्रादेशिक पक्ष होत.

प्रादेशिक आकांक्षावर आधारित :- तेलगू देसम पार्टी, आंध्रप्रदेश, आसाम गणपरिषद, आसाम, झारखंड मुक्तीमोर्चा- बिहार.

वांशिककतेवर आधारित :- तामिळनाडूतील कळघम पार्टी, डीमके, एकायडीएमके, तसेच पूर्वोत्तर राज्यातील पक्ष.

धार्मिक आधारित :- महाराष्ट्रातील शिवसेना, पंजाबातील शिरोमणी अकाली दल प्रांतातील मुस्लिम लीगचे विभिन्न पक्ष.

व्यक्तिमत्त्वावर आधारित :- ओरिसातील बीजू पटनाईकाचा बीजू जनता दल, भारतीय राष्ट्रीय लोकदल ओमप्रकाश चौटाला, हरियाणा, मुलायमसिंग यांची उत्तर प्रदेशातील समाजवादी पार्टी, काशीराम मायावती यांचा बसपा, लालू प्रसाद यादव यांचा बिहारातील राष्ट्रीय जनता दल, शरद पवार यांची राष्ट्रीय काँग्रेस.

प्रादेशिक पक्षांची आवश्यकता, परिणाम व दुष्परिणाम :- आखिल भारतीय स्तरावरील वर्चस्वशाली पक्ष म्हणून काँग्रेस पक्षाची प्रतिमा 1989 पासून संपुष्टात आली. दरम्यानच्या काळात परवा परवा पर्यंत दुसरा प्रबळ विरोधी पक्ष म्हणून भाजपला त्याची जागा घेता आली नाही त्यामुळे केंद्र प्राबल्यावर भर देणारे हे दोन्ही पक्ष स्वबळावर केंद्र सरकार स्थापन करण्यास असमर्थ ठरले. परिणामतः प्रादेशिक पक्षांच्या उदयाला ही भूमिकाच पोषक ठरली.

प्रादेशिक पक्षांच्या भूमिकांबाबत बयाच वेळा विरोधी विचार मांडले जातात. हे पक्ष संकूचित मर्यादित आवाका असलेले, लघूदृष्टीने, अन्य योग्य हितसंबंधाचे संदर्भातच नव्हे तर राष्ट्रीय हितसंदर्भाबाबतही सातत्याने संघर्षाची भूमिका घेणारे इ. यापैकी अनेक पक्ष आपल्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्याच्या हेतूने निरर्थक हिंसाचारात गुंतलेलेच असतात, शिवाय टोकाला जाऊन फुटीरतेची भाषा करणारे

असल्यामुळे (उदा. अकाली दल, नॅशनल कॉन्कानर्स, उल्फा चळवळ, बोडो आंदोलन) हे प्रादेशिक पक्ष मुळातच राष्ट्रीय हिताच्या विरोधात आहेत असे मानणारा वर्ग आहे.

प्रादेशिक पक्ष हे कार्यक्षेत्राच्या जवळ असल्याने त्यांना स्थानिक हितांची आणि आकांक्षाची अधिक जाणीव असते. यामुळेच ते त्याबाबतीत अधिक संवेदनशील असतात. त्यांचे समाधान करण्यासाठी ते अधिक परिणामकारक मार्गांचा अवलंब करू शकतात. (उदा. कावेरी जलविवाद) दुसरी बाब म्हणजे हे पक्ष केवळ एका राज्यापुरते किंवा प्रदेशापुरते मर्यादित राहण्याची आता आवश्यकता नाही. ते अन्य क्षेत्रांत सुद्धा प्रभाव पडू शकतात. उदा. समान हितसंबंधाच्या बाबतीत एखाद्या राज्यातील प्रादेशिक पक्षाच्या भूमिकेमुळे अन्य राज्यांत सुद्धा काम करण्यास वाव मिळू शकतो. उदा. शेतकऱ्यांचे हितसंबंध, औद्योगिक हितसंबंध आदी बाबतीत समानता असल्यामुळे एका समान प्रादेशिक पक्षाची उभारणी होऊ शकते. (उदा. हिंदूत्वाकरून शिवसेना, जातीय विषमतेवरून बसपा, समाजवादी पार्टी यांनी अन्य राज्यात शिरकाव केला आहे.)

प्रादेशिक पक्षांमुळे दुबळे केंद्र सरकार निर्माण होत आहे असा आक्षेप घेतला जातो. त्यामागे युक्तिवाद करताना दुर्बल केंद्र सरकार दुबळा देश हे कारण दिले जाते. ज्याप्रमाणे समर्थ स्थानिक अर्थव्यवस्था जशी राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला समर्थ बनवीत असते. त्याचप्रमाणे निरोगी आणि समर्थ प्रादेशिक पक्ष केंद्रीय राजकीय व्यवस्थेला मजबूत करू शकते.

काहींच्या मते पक्षांतर्गत गटबाजी आणि फसवणूक यामुळे सदैव डळमळीत असणाऱ्या तथाकथित सरकारऐवजी समर्थ प्रादेशिक पक्ष केंद्र सरकार देण्यात अधिक मदत करू शकतात. प्रादेशिक पक्षांनी राष्ट्रीय पक्षांची जागा घेण्याची अपेक्षा नाही. पण हे प्रादेशिक पक्ष राष्ट्रीय पक्षांना नियंत्रित करून त्यांची प्रगती मात्र निवित रोखून ठेवू शकतात. प्रादेशिक पक्षांनी राष्ट्रीय पक्षांना नियंत्रित करून त्यांची प्रगती मात्र निवित रोखून ठेवतात. 2004 च्या निवडणुकीत आघाडी सरकारवर सतत टिका करणाऱ्या व केंद्रातील वर्चस्वाखाली एकपक्षीय सरकारचा दीर्घ अनुभव असलेल्या काँग्रेस पक्षाला आघाडी सरकार करण्यावाचून पर्यायच उरला नाही. शेवटी 'कालाय तस्मै नमः' असेच काँग्रेसला म्हणाले लागेल.

शहरी भागांतील अनेकांचा व ग्रामीण भागातील वाढत्या साक्षरतेमुळे आर्थिक सुबत्तेमुळे, संचार साधनांमुळे राजकीयदृष्ट्या जागरूक झालेल्या ग्रामीण जनतेचा राष्ट्रीय पक्षावरील विश्वास कमी झाला आहे. राष्ट्रीय पक्षांच्या अर्थकारणामुळे ग्रामीण जनतेच्या पदरी निराशाच पडली आहे. त्यातील उणिवा अलिकडच्या काळात अधिकतम तीव्रतेने लक्षात येऊ लागल्या आहेत. (जलयोजना, वीज, रोजगार, कृषीराष्ट्रीय योजना स्थानिक सामान्य जनतेच्या प्रश्नांकडे दुर्लक्ष) त्यातून विकासाबाबत प्रादेशिक असंतुलन, विषमता यामुळे नेतृत्वाऐवजी स्थानिक अस्सल नेतृत्वाच्या मार्गदर्शनात प्रादेशिक पक्षाची निर्मिती करण्याचा जनता विचार करू लागली आहे.

'प्रादेशिक पक्षांचा वाढता प्रभाव हे वास्तव असले तरी काहींच्या मते, प्रादेशिक पक्ष हे शेवटी विशिष्ट प्रदेशापुरते सीमित आहेत व प्रादेशिक आस्मितेलाच प्राधान्य देणारे व आपल्या प्रदेशाचेच हित पाहण्यावर भर देणे त्यांच्यासाठी अपरिहार्यता आहे कारण तोच त्यांचा आधार आहे. त्यांच्यात आखिल भारतीय दृष्टिकोनाची व्यापकता अपेक्षित नाही. यासाठीच आंतरराष्ट्रीय राजकारणांच्या संदर्भात संपूर्ण राष्ट्राबद्दलचा व्यापक दृष्टिकोन बाळगणाऱ्या दोन-तीन पक्षांची आवश्यकता प्रतिपादित केली जाते. त्यांतही बराच तथ्यांश आहे. सांसदीय शासन पद्धतीत तर व्यापक राष्ट्रीय दृष्टिकोन बाळगणारे निदान दोन पक्ष आखिल भारतीय स्तरावर असणे आवश्यक आहेत. म्हणूनच प्रादेशिक पक्षांचे अस्तित्व व महत्त्व कायम राहूनही आखिल भारतीय स्तरावरील दोन प्रभावी पक्ष असले पाहिजेत अशी भूमिका काही विचारवंतांनी मांडली आहे व ती संपूर्णतः नाकारता येण्यासारखी नाही.'

सारांश :-

प्रादेशिक पक्ष हे राजकीय विचार प्रणालीवर आधारित, प्रादेशिक महत्त्वाकांक्षा, आकांक्षा, वांछिकता, भाषा, धर्म व जात आणि विशिष्ट व्यक्तीचे नेतृत्व आदी कारणांवर आधारित असते. आखिल भारतीय स्तरावरील वर्चस्वाखाली पक्ष म्हणून काँग्रेस पक्षाची प्रतिमा 1989 पासून संपुष्टात आली आहे. सध्या स्थितीमध्ये भाजपालाही ही अनेक प्रादेशिक पक्षांना घेवूनच सत्ता स्थापन करावी लागली हे दोन्ही पक्ष स्वबळावर केंद्र सरकार स्थापन करण्यास असमर्थ ठरताना दिसून येतात. परिणामतः प्रादेशिक पक्षांच्या उदयाला आणि भूमिकांना आज दिवसेंदिवस पोषक वातावरण तयार होत आहे

संदर्भसूची :-

- 1) दिवाण मोहन, देवधर जयंत, दिवाण विवेक, भारतातील राज्यांचे राजकरण, विद्याप्रकाशन, नागपुर, पहिली आवृत्ती
- 2) मिश्रा महेंद्र, 2012, भारतीय राजनीतिक व्यवस्था, पैसिफिक पब्लिकेशन, प्रथम संस्करण.
- 3) पळशीकर सुहास, 2004, समकालीन भारतीय राजकारण, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, पहिली आवृत्ती.
- 4) पवार प्रकाश 2011, समकालीन राजकीय चळवळी, डायमंड प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती.
- 5) पवार प्रकाश, 2014, भारतीय राजकारण आणि नेतृत्वाची वाटचाल, डायमंड पब्लिकेशन, पहिली आवृत्ती

जागतिकीकरणाचे तिसऱ्या जगावरील परिणाम

प्रा. लक्ष्मण मारोती घोटेकर

राज्यशास्त्र विभाग

पद्मश्री विखे पाटील महाविद्यालय

प्रवरानगर, लोणी

सावित्रीबाई फुले पुणे, विद्यापीठ

१९५० नंतर जगाच्या राजकारणात जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेला महत्व प्राप्त झाले. अमेरिकेने सर्व प्रथम आर्थिक उदारमवादाचा पुरस्कार केला. त्यांचे अनुकरण करून अनेक राष्ट्रांनी खाजगीकरणाला चालना दिली. जागतिकीकरणामुळे अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्था ही डबघाईला आल्या. सोव्हिएत रशियाचे विघटन त्यामधूनच झाले. जागतिक राजकारणातील वर्चस्वाला लढा देण्याच्या हेतूने ज्या- ज्या देशांनी खाजगीकरणाला महत्व दिले त्यांचा मूळ हेतू दूर राहिला. आर्थिक जागतिकीकरणाचा हा राजकीय परिणाम होता. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाने जागतिकीकरणाला नवा अर्थ देण्याचा प्रयत्न केला.

जागतिकीकरणाला सार्वत्रिकीकरण वैश्वीकरण असे म्हटले जाते. दुसऱ्या महायुद्धानंतर हे तत्वज्ञान उदयाला आले. कारण नव्याने झालेली बरीच राष्ट्रे आर्थिक दृष्टिने दुर्बल होती. त्या सर्वांनी लोकशाहीचा स्वीकार केल्यानंतर त्यांचे राजकीय तत्वज्ञान समान बनले आणि जागतिकीकरणाला नवे परिणाम मिळाले.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत राष्ट्रांमध्ये अधिकधिक मुक्त आर्थिक व्यापारी संबंध निर्माण होणे अभिप्रेत आहे. उत्पादने, भांडवल, सेवा, तंत्रज्ञान, इत्यादीच्या देवाण-घेवाण राष्ट्रांनी घातलेले निर्बंध दूर करून त्यांचा सीमापार मुक्त प्रवाह निर्माण करणारी प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण ही मुक्त व्यापार आणि मुक्त बाजारपेठ निर्माण करून जगाचे आर्थिक व्यापारी एकीकरण साधणारी प्रक्रिया आहे असे तिचे वर्णन केले जाते.

उद्दिष्टे:-

१. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत तिसऱ्या जगातील राष्ट्रांना मुक्त व खुल्या स्वरूपात बाजार उपलब्ध करून देणे.
२. त्यांचा राजकारणावर आणि समाजकारणावर होणारा परिणाम समजून घेणे हे करीत असताना हया संकल्पनांच्या अंमलबजावणीमधून निर्माण होणाऱ्या समस्यांचा आढाव घेणे.

(अ) सकारात्मक परिणाम :-

१ जागतिकीकरण आणि तिसरे जग :- विकसित देशांचा पहिला गट, विकसनशील देशांचा दुसरा गट, तर अविकसित देशांचा तिसरा गट होता. तिसऱ्या जगातील भारत व कोरिया यांचा अपवाद सोडला तर अन्य राष्ट्रे गरीब, दुर्बल आणि आर्थिकदृष्ट्या कुमकुवत होती. या राष्ट्रांमध्ये दारिद्र्य, बेरोजगारी, निरक्षरता, अतिरिक्त, लोकसंख्या अन्न आणि निवाऱ्यांची कमतरता होती. यातील काही राष्ट्रे पाश्चिमात्य राष्ट्रांच्या कर्जाखाली दबलेली होती. परकीय मदत देऊन बडी राष्ट्रे यांचे शोषण करीत होते. जागतिकीकरणामुळे त्यांच्या औद्योगिक व व्यापारात वाढ झाली परदेशातून या राष्ट्रांमधील जलप्रकल्पासाठी निधी उपलब्ध झाल्याने शेती क्षेत्रात प्रचंड प्रगती झाली बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे परकीय गुंतवणूक वाढली. दर्जेदार उत्पादने तयार होऊ लागली. युरोपियन राष्ट्रांच्या तुलनेने यामधील राष्ट्रांना तेल राष्ट्रांकडून कमी किमतीत तेल मिळू लागले. त्या मोबदल्यात त्यांना ही राष्ट्रे धान्य, कपडे औद्योगिक उत्पादनांची निर्यात करू लागली. यामुळे तिसऱ्या जगातील काही देश प्रगती करू लागले. उदा. जागतिकीकरणामुळे एक मोठा विकसनशील देश अशी भारताची प्रतिमा जागतिक समुदायात निर्माण झाली.

२ राजकीय वर्चस्व :- जागतिकीकरणाचा सर्वप्रथम स्वीकार करणाऱ्या अमेरिकेने आपले वर्चस्व वाढवण्याचा प्रयत्न केला. रशियाचे विघटन झाल्यावर जागतिक नेतृत्वाचे केंद्रीकरण अमेरिकेकडे गेले, परंतु तिसऱ्या जगाचा मोठा गट उदयास येत होता व त्यांचे नेतृत्व भारताकडे आले होते. जागतिकीकरणामुळे तिसऱ्या जगातील राष्ट्रांनी १९९१ नंतर आपले आर्थिक धोरण बदलवले. त्यातूनच भारतासारखे राष्ट्र आर्थिक महासत्ता बनवण्याच्या दिशेने वाटचाल करू लागले तिसऱ्या जगातील राष्ट्रांनी जागतिक, राजकीय आणि व्यवस्थेच्या कार्यपद्धतीत लोकशाहीचा आदर्श निर्माण केला.

३ आंतरराष्ट्रीय सहकार्य :- आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात अनेक आंतरराष्ट्रीय प्रश्न तिसऱ्या जगातील राष्ट्रांसमोर निर्माण झालेले आहेत. आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद, आंतरराष्ट्रीय संघटित गुन्हेगारी, आंतरराष्ट्रीय मादकद्रव्यांचा व्यापार तसेच शस्त्रास्त्रांचा वापर असे प्रश्न निर्माण झाले आहेत. त्यांचा बिमोड

करण्यासाठी या राष्ट्रांना आंतरराष्ट्रीय सहकार्याची मोठ्या प्रमाणात आवश्यकता आहे हे सहकार्य घेणे त्यांना अपरिहार्य बनले आहे.

ब) नकारात्मक परिणाम :-

१ आंतरराष्ट्रीय कराराची बंधने :-

तिसऱ्या जगातील राष्ट्रे ही युनोची सदस्य आहेत शिवाय अनेक इतर आंतरराष्ट्रीय संघटना व करारातही यातील काही राष्ट्रे सामील झालेली आहेत जागतिक व्यापार संघटना, युरोपियन संघ, अशियात सार्क इ. संघटनांचे तिसऱ्या जगातील राष्ट्रे सदस्य आहेत. त्यामुळे सर्व संघटनांची व करारांची बंधने त्यांना स्वीकारावी लागतात. आपले परराष्ट्रीय नव्हे तर अंतर्गत धोरण ठरवतानाही या बंधनांचे पालन त्यांना आता गरजेचे बनले आहे. उदा. आयत-निर्यातीवर जकात किती आकरावी हा प्रत्येक राष्ट्रांचा हक्क होता. पण आता जागतिकीकरण व्यापार संघटना त्याबाबत नियम ठरवते व सभासद राष्ट्रांना ते मान्य करण्यास भाग पडते.

२ बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा प्रभाव :-

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भुमिका महत्वाची बनलेली आहे. या कंपन्यांना आकर्षित करण्यासाठी विकसनशील देशात स्पर्धाच सुरू झालेली आहे. त्यासाठी या कंपन्यांना विविध प्रकारच्या सवलती, सुविधा देण्यात येऊ लागल्या आहेत. तिसऱ्या जगातील राष्ट्रेसुद्धा परकीय कंपन्या, भांडवल यांना आकर्षित करण्यासाठी प्रयत्नशील आहेत. त्यासाठी प्रत्येकाच्या पातळीवर धोरणात्मक बदल केले जात आहेत. एवढेच नव्हे तर प्रत्येक राष्ट्रांच्या वेगवेगळ्या राज्यांतही परकीय भांडवलाला आकर्षित करण्यासाठी स्पर्धा सुरू झालेली आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची मुक्तेदारी येऊ घातली जात असतानाच तिसऱ्या जगातील राष्ट्रांसमोर देशी उद्योगांचा संरक्षणाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे.

३ खाजगीकरणाचा विपरीत परिणाम :-

तिसऱ्या जगातील राष्ट्रांनी जागतिकीकरणाची संकल्पना अयोग्य अर्थाने स्वीकारली. प्रारंभी विकासाचा संबंध पश्चिमात्याकरणाशी जोडला गेला होता. परंतु जागतिकीकरणानंतर विकासाचा संबंध खाजगीकरणाशी जोडला गेला. स्वातंत्र्याचा वेळी यातील अनेक राष्ट्रांनी समाजवादी अर्थव्यवस्था स्वीकारली होती. परंतु १९९० नंतर नव्या आर्थिक धोरणानुसार खाजगीकरणाला प्राधान्य मिळाले त्यानंतर मात्र खाजगीकरणाचा प्रभाव कमी करता आला नाही, म्हणजेच खाजगीकरणामुळे तिसऱ्या जगातील अनेक राष्ट्रांची अर्थव्यवस्था डळमळीत होऊ लागलेली आपणांस दिसून येते. त्यातूनच या राष्ट्रांमधील औद्योगिक वाढीचा वेगही काही अंशी कमी झालेला आपणांस दिसून येता. खाजगीकरणामुळे अनेक राष्ट्रांच्या राष्ट्रीय उत्पन्नांची वाढ खाली आली वीज, माहिती, व तंत्रज्ञान, विमाक्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र बँका, खाजगी कंपन्या जागतिकीकरणाने प्रभावित झाल्या आहेत.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १ बी.डी. तोडकर — भारत आणि जग आंतरराष्ट्रीय संबंध
- २ शैलेन्द्र देवळाणकर — आंतरराष्ट्रीय संबंध, विदया बुक्स, पब्लिशर्स, जानेवारी २०१८
- ३ र.घ. वराडकर — भारत आणि जग
- ४ वसंत रायपूरकर — आंतरराष्ट्रीय संबंध, श्री.मंगेश प्रकाशन २००६
- ५ व्ही.बी. पाटील — आंतरराष्ट्रीय राजकारण, के.सागर २०१२

आघाड्यांच्या राजकारणातील शिवसेनेची विरोधी पक्ष म्हणून भूमिका

प्रा.संजय मोहाडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
संत तुकाराम महाविद्यालय, परभणी

डॉ.सुनिल शिंदे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
ज्ञानोपासक महाविद्यालय, परभणी

महाराष्ट्राच्या राजकारणात शिवसेना मोठी शक्ती म्हणून समोर आली. काँग्रेसमधील गटबाजीचा शिवसेनेला फायदा झाला. शिवसेनेचा उदय होईपर्यंत महाराष्ट्रात प्रभावी विरोधी पक्ष अस्तित्वात नव्हता. 1990 पर्यंत आपणांस सत्ता प्राप्त होईल, अशी अपेक्षा काँग्रेसेतर पक्षांनी कधीच बाळगली नाही. शिवसेनेचे मनोहर जोशी यांची विधानसभेचे विरोधी पक्षनेते म्हणून दिनांक 22 मार्च, 1990 रोजी निवड झाली.

विधानसभेत मंडल आयोगाच्या शिफारशींवर चर्चा करण्यासाठी भाजप गट नेते गोपीनाथ मुंडे यांनी प्रस्ताव मांडला. भारतीय जनता पक्षाने मंडल आयोगाचे समर्थन केले. या आयोगानुसार ज्या जाती मागासलेल्या आहेत, त्यांना 27 टक्के आरक्षण देण्यात यावे अशी मागणी केली. 1978 मध्ये मंडल आयोगाची नियुक्ती झाली आणि हा अहवाल 1980 मध्ये सादर झाला. महाराष्ट्रातील माणूस यामुळे वंचित होणार आहे. आर्थिक निकषांवर सवलती द्याव्यात ही शिवसेनेची मागणी होती. शिवसेनेने मंडल आयोगाला विरोध केला. विधानसभेत त्या विरोधी भूमिका मांडली. पुढारलेल्या समाजात आर्थिकदृष्ट्या जे मागास आहेत त्यांना फायदा होईल यासाठी आर्थिक निकषांवर आरक्षण द्यावे ही शिवसेनेची भूमिका आहे. असे मत मनोहर जोशींनी व्यक्त केले. भुजबळ यांची इच्छा विरोधी पक्ष नेते पद मिळावे अशी होती, पण बाळासाहेब ठाकरे यांनी त्यावेळी मनोहर जोशींना या पदी नेमले. या निराशेच्या काळात शिवसेनेत डिसेंबर 1991 मध्ये फूट पडली, शिवसेनेची सदस्य संख्या भाजपापेक्षा कमी झाली. त्यामुळे भाजप ने चपळाईने विरोधी पक्षनेते पदावर दावा केला. त्यातून भाजपचे गोपीनाथ मुंडे यांची विधानसभेचे विरोधी पक्षनेते म्हणून दिनांक 12 डिसेंबर, 1991 रोजी निवड झाली.

‘काँग्रेसचे सरकार देशात व राज्यात गेल्या 80 वर्षांपासून आहे. या सरकारच्या कार्यक्षमतेमुळे अनुशेष निर्माण झाला.’ याबाबत बोलतांना मधुकर सरपोतदार यांनी राज्यपालांच्या अभिभाषणावर कडाडून हल्ला केला. या सरकारमुळे प्रादेशिक असमतेला निर्माण झाला आहे हे सरकार अकार्यक्षम आहे असे स्पष्ट मत व्यक्त केले.

राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीचे प्रमोद नवलकर यांची विधान परिषदेचे विरोधी पक्ष नेते म्हणून दि. 17 जूलै 1991 रोजी निवड झाली. प्रमोद नवलकर यांनी राज्यपालांच्या अभिभाषणावर मत व्यक्त करतांना मुंबईच्या समस्यांबाबत राज्यपालांच्या अभिभाषणात दुर्लक्ष झाले आहे असे स्पष्ट केले, मुंबई शहरातील वाढणारी वस्ती, नेहमी येणारे लोंढे, गुंडगिरी, लोकांची समस्या त्याबाबत कोणत्याही प्रकारचा उल्लेख राज्यपालांच्या अभिभाषणात करण्यात आला नाही. त्याचबरोबर कायदा आणि सुव्यवस्थेचा प्रश्न निर्माण झाला आहे.’ मुंबईच्या होणाऱ्या दुर्दशेकडे सरकारचे लक्ष नाही असा स्पष्ट आरोप त्यांनी केला.

शिवसेनेचे जयप्रकाश मुंडा यांची निवड 1992 मध्ये विधानसभा विरोधी पक्ष नेतेपदी झाली. त्यांनी विधानसभेत 1992-93 च्या अर्थसंकल्पावर चर्चा करतांना जयप्रकाश मुंडा यांनी असे मत व्यक्त केले की, हा अर्थसंकल्प गरीब मध्यमवर्गीय लोकांना महागाईच्या खाईत लोटणारा, सुशिक्षित लोकांना वायावर सोडणारा शेतमजूर, कष्टकरी व महिला यांचा उल्लेख न करणारा दिशाहीन अर्थसंकल्प आहे. शेतकरी, शेतमजूर, महिला, सुशिक्षित लोकांना वायावर सोडले आहे. यावेळी सुरेश नवले यांनी या अर्थसंकल्पाचे वर्णन विधानसभेत थोडक्यात असे केले, ‘अगदी सांगायचे झाले तर वरून कीर्तन आणि आतून तमाशा असे या अर्थसंकल्पाचे वर्णन आहे.’ निव्वळ देखावा निर्माण करणारा अर्थसंकल्प आहे. या अर्थसंकल्पामध्ये कोणत्याही घटकांना न्याय दिला नाही. ‘12 मार्च 1993 रोजी मुंबईत झालेल्या बॉम्बस्फोटांच्या संदर्भात विधानसभेत गोपीनाथ मुंडे यांनी अल्पकालिन चर्चा उपस्थित केली. ‘सर्व बॉम्बस्फोटांच्या कटांचा सूत्रधार दाऊद इब्राहिम आणि मेमन बंधु आहेत.’ कायदा व सुव्यवस्था या विषयांवर गोपीनाथ मुंडे यांनी अल्पकालीन सूचना देऊन महाराष्ट्रात गुन्हेगारांचे राजकीयीकरण होत आहे असा आरोप केला. लातूर व उस्मानाबाद जिल्ह्यातील औसा निलंगा-उमरगा इ. तहसील मधील अनेक गावांत दि. 30 सप्टेंबर 1993 रोजी पहाटे झालेल्या भीषण भूकंपाने प्रचंड जीवित व वित्तहानी झाली. या विषयावर गोपीनाथ मुंडे यांनी विधानसभेत प्रस्ताव मांडला. या संदर्भात बोलताना ते म्हणतात, ‘आज भूकंपग्रस्तांबाबत निसर्गाने झोडपले आणि शासनाने वायावर सोडले अशी अवस्था झाली आहे.’ भूकंपग्रस्तांना सुख सुविधा पुरविण्यास शासन कमी पडते, जीवित व वित्तहानी झाली आहे. ‘केंद्राने मदत म्हणून 52 कोटी रुपये दिले आहेत. पैसा ज्या भूकंपग्रस्तांपर्यंत पोचवण्याचे काम राज्य सरकारला करावयाचे होते, त्यात सरकारने हलगर्जीपणा केला आहे. या समस्यांवर सरकारने विशेष अधिवेशन बोलावण्याची गरज होती. अशी मागणी विरोधी पक्षनेते गोपीनाथ मुंडे यांनी विधानसभेत केली.’ तसेच दाभोळ व रत्नागिरी या बंदरातील नैसर्गिक वायूवर आधारित 2014 मे. व. क्षमतेच्या वादग्रस्त विद्युत प्रकल्पांमुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांबाबत विरोधी पक्षनेते गोपीनाथ मुंडे यांनी विधानसभेत प्रस्ताव मांडला. एनरॉन करार करतेवेळी राज्य सरकार गंभीर नव्हते. व एनरॉनच्या अटी गंभीरतेने घेण्यात आल्या नाहीत. हा करार करतेवेळी वीज वापरा अगर न वापरा त्याचे बील वीज मंडळाला येणार आहे. त्यामुळे एनरॉन प्रकल्प महाराष्ट्र शासनाला परवडणारा नाही. असा मुंडे यांनी प्रश्न उपस्थित केला.

शिवसेनेचे सुधीर जोशी यांची विधानपरिषदेचे विरोधी पक्ष नेते म्हणून दि.30 जूलै 1993 रोजी निवड झाली. यावेळी मुंबई महानगरपालिकेचे उपायुक्त गो. रा. खैरनार यांनी सरकारवर असे आरोप केले की, ‘राज्य सरकार आणि गुन्हेगारांचा संबंध आहे. अनधिकृत बांधकामे पाडण्याच्या संदर्भात त्या ठिकाणी गेल्यावर त्यांना पोलिस संरक्षण दिले जात नाही. म्हणून त्यांना आपल्या बांधकामांची मोहीम परत घ्यावी लागली. राज्यसरकारकडून आणि महानगरपालिकेकडून त्यांना साहय मिळत नाही. सरकार अकार्यक्षम आहे. गुन्हेगारांचे हे सरकार धाक दाखवू शकत नाही. गुन्हेगारांचे साम्राज्य वाढले हा खैरनारांचा आरोप आहे. विधान परिषदेत सुधीर

जोशी यांनी अल्पकालिन चर्चा उपस्थित केली. खैरनार यांना निलंबित केल्यावर ही पहिली प्रतिक्रिया मा. शिवसेनाप्रमुख बाळासाहेब ठाकरे यांनी दिली की, 'खैरनार आता तुम्ही मोकळे झाला आहात? तेंव्हा तुमच्याकडे ट्रकभर पुरावे आहेत बाहेर काढा.'

नारायण राणे यांची विधानसभेचे विरोधी पक्ष नेते म्हणून दिनांक 22 ऑक्टोबर, 1999 रोजी निवड झाली. तर भाजपचे श्री नितीन गडकरी यांची विधान परिषदेचे विरोधी पक्ष नेते म्हणून 23 ऑक्टोबर 1999 रोजी निवड झाली. सन 2000-01 च्या अर्थसंकल्पावर सर्वसाधारण चर्चा करतांना मा. विरोधी पक्ष नेते नारायण राणे यांनी अर्थसंकल्प हा दिशाहीन आहे असे विधानसभेत स्पष्ट केले. 'हा अर्थसंकल्प आदिवासी, शेतकरी, दलित कोणत्याच घटकाला न्याय देऊ शकत नाही. प्रत्येक सामाजिक गोष्टीत कपात केली आहे. हे बजेट विकासाकडे घेऊन जाईल, असा भास निर्माण केला जात आहे. प्रत्यक्षात अर्थसंकल्पात काहीही नाही. गोरगरीब लोकांना घरे देतांना न्याय मिळाला नाही. गरिबांची बाजू घेत आहोत हे सांगून गोरगरीब दलित, आदिवासी, बेरोजगार जनतेची फसवणूक केली जात आहे. 'राज्यात आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल महिला आहेत. त्या आर्थिकदृष्ट्या सबळ होऊन त्यांची पुरूषांप्रमाणे आर्थिक प्रगती व्हावी वेगवेगळे उद्योग, लघुउद्योग याची त्यांना संधी प्राप्त करून देण्याच्या दृष्टीने काय विचार केला आहे?' असे प्रश्न नारायण राणे यांनी विधानसभेत उपस्थित केले. तसेच अनेक वर्षे अनिर्णित राहिलेला महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमा प्रश्न सोडविण्यास केंद्र शासनाकडून होत असलेल्या टोलवाटोलवीवर नारायण राणे यांनी प्रस्ताव मांडला. 'सन 1968 मध्ये या प्रश्नासाठी शिवसेनेने लढा पुकारला होता त्यात 69 जण शहीद झाले. खया अर्थाने शिवसेनेने हा प्रश्न अग्रक्रमाने हाताळण्याचे ठरविले होते. माहितीचा अधिकार या विधेयकाची चर्चा विधानपरिषदेत उपस्थित करून दिवाकर रावते यांनी विधेयकातील त्रुटी दाखवून देण्याचा प्रयत्न केला. 'अधिकाऱ्यांना शिक्षा करण्याच्या बाबतीत या विधेयकात तरतूद करण्यात आलेली नाही असे त्यांनी सांगितले. अण्णा हजारे यांनी आंदोलन उभे केले होते. विधेयकावरील चर्चेनंतर शेवटी हे विधेयक मतास टाकले व मंजूरही झाले. विदर्भाचा अनुशेष वाढल्याने वेगळ्या विदर्भ राज्याची मागणी या विषयावर विधानसभेचे विरोधी पक्षनेते नारायण राणे यांनी अल्पकालीन चर्चा उपस्थित केली. महाराष्ट्र अखंड राहावा म्हणून ज्या मराठी माणसांनी एकीकरण चळवळीत साडेचार वर्षे लढा दिला तोच महाराष्ट्र तोडण्याची भाषा केली जात होती. शिवसेना पक्षाला सत्ता मिळाली नाही तरी चालेल परंतु दोन गोष्टीवर आम्ही तडजोड करणार नाही. एक म्हणजे 'हिंदुत्व' आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे 'अखंड महाराष्ट्र'. या दोन गोष्टी आमच्यासाठी सत्तेच्या स्थापनेपेक्षा जास्त महत्वाच्या आहेत. असे राणेंनी मत व्यक्त केले. नारायण राणे यांनी महाराष्ट्रातील मुद्रांक घोटाळा व वरिष्ठ पोलीस अधिकारी यांना मोकळाखाली अटक या विषयांवर चर्चा करताना असे म्हटले की, 'गृहखाते हे महाराष्ट्रातील सरकारी यंत्रणेचा कणा आहे. महाराष्ट्रातील जनतेला निर्भयपणे जगण्यासारखी परिस्थिती आणि पोलिसांवरचा विजास आता राहिला नाही. पोलिस खाते हे भ्रष्टाचारामध्ये पूर्णपणे बरबटून गेलेले आहे. प्रगतीशील महाराष्ट्र राज्य आज बनावट मुद्रांक आणि तेलगी प्रकरणामुळे देशात बदनाम झाले आहे. तेलगीच्या बनावट मुद्रांक प्रकरणामध्ये तेलगीला मदत केली गेली, म्हणून मुंबईचे माजी पोलिस आयुक्त सन्माननीय श्री रणजितसिंह शर्मा यांना अटक झाली. राणेंनी मुंबई पोलिसांचा पूर्वीचा नावलौकिक धुळीस मिळाला आहे असे मत व्यक्त केले.

सारांश –

1990-1999 या कालावधीत सेना-भाजप युतीने विधिमंडळात काँग्रेस आघाडी सरकारवर ज्वलंत प्रश्नांचा व टीकेचा भडिमार करून विरोधी पक्षाला साजेशी भूमिका पार पाडलेली आहे. महाराष्ट्रातील शेतकरी, शेतमजूर, आदिवासी, बालकांचे कुपोषण, कर्नाटक-महाराष्ट्र सीमावाद, काठेवाडीतील महिलांवरील अत्याचार, तेलगी स्टॅम्प पेपर घेाटाळा, जिल्हा मध्यवर्ती बँकेतील भ्रष्टाचार, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, कायदा व सुव्यवस्थेचा प्रश्न, स्वतंत्र विदर्भ राज्य, महिला व दलितांवर होत असलेले अत्याचार इत्यादी ज्वलंत प्रश्न महाराष्ट्रात काँग्रेस आघाडी सरकारच्या लक्षात आणून देण्याचे कार्य आणि त्यावर प्रभावी उपाययोजना सुचविण्याचे महत्वपूर्ण कार्य शिवसेना भाजप युतीने केले आहे.

संदर्भ :

1. दै. लोकमत, 22 जानेवारी 2002.
2. जोशी मनोहर, शिवसेना : काल-आज-उद्या, प्रबोधन, गोरेगाव, मुंबई, 2008, पृ.434
3. किता, पृ.189
4. व्होरा राजेंद्र, पळशीकर सुहास, महाराष्ट्रातील सत्तांतर, ग्रंथाली, मुंबई, 1996, पृ.190-204.
5. नवलकर प्रमोद, साप्ताहिक, मार्मिक, 30 जून 1991.
6. महाराष्ट्र विधानसभा कार्यवाही, खंड 120, 22,23 ऑक्टोबर 1999, पृ.24-30.
7. महाराष्ट्र विधानसभा कार्यवाही, खंड 123, नोव्हेंबर 2000, पृ.106
8. महाराष्ट्र विधानसभा कार्यवाही, खंड 127, एप्रिल 2003, पृ.218-223

भारताचे परराष्ट्र धोरण

प्रा.संजय मोहाडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

संत तुकाराम महाविद्यालय, परभणी

प्रस्तावना :

आज तंत्रज्ञानात्मक विकासामुळे दळणवळणाच्या साधनात मोठ्या प्रमाणात बदल झाले आहेत. या बदलाच्या परिणामामुळे जग हे एकमेकांच्या जवळ (क्लॅट्स्टरिंग्ज्) आलेले आहे. स्वतःचा विकास स्वतःच्या बळावर करणे देशाला कठीण बनलेली आहे. यासाठी इतरांचे सहकार्य आवश्यक बनलेले आहे. त्यामुळे राष्ट्रांमधील संबंध परराष्ट्र धोरणाच्या माध्यमातून सहकार्यशील बनविणे, हीच प्रत्येक राष्ट्राची गरज बनली आहे. भारताच्या संदर्भात विचार करता भारत हा नवस्वतंत्र व विकसनशील देश आहे. त्याला विकासासाठी इतर देशांच्या सहकार्याची नितांत आवश्यकता आहे. याच नीतीचा पुढील काही मुद्द्यांच्या आधारे विचार करता येईल.

स्वातंत्र्यपूर्वकालीन भारताचे परराष्ट्र धोरण :

भारतातील प्राचीन साहित्यात, ऐतिहासिक दस्तऐवजात भारताचे शेजारी राष्ट्रांशी मैत्रीचे संबंध होते, याचे उल्लेख आढळतात. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात अरी-अरी मित्र हा सिद्धांत आढळतो. याचा अर्थ शत्रूचा शत्रू तो आपला मित्र असा होतो. यावरून शेजारच्याशी कसे संबंध ठेवायचे, याचे दिग्दर्शन प्राप्त होते.

मोगल कालखंडात अनेक परकीय भारताच्या भेटीला आल्याचे दाखले आहेत. राजा जहागीराने पोर्तुगीज व्यापायांना भारतात व्यापार करण्याची परवानगी दिली होती. यावरून असा अंदाज करता येतो की, पोर्तुगीज भारत संबंध मोगल कालखंडात प्रस्थापित झाले होते. अकबराच्या कालखंडात तर अनेक देशांशी भारताचे संबंध प्रस्थापित झाल्याचे दिसून येते. राजा औरंगजेबाच्या कालखंडात भारतीय व्यापारी रशियामध्ये व्यापार करीत होते व त्यांना तेथील सम्राट पीटर-द-ग्रेट याने संरक्षण दिले होते. यामुळे राजा औरंगजेबाने पीटर-द-ग्रेट ला हत्ती भेट म्हणून पाठविला होता.

ब्रिटीश कालखंडामध्ये भारतावर इंग्रजांचा एक छत्री अंमल सुरु झाला. ब्रिटीश हे राजकीय दृष्ट्या अत्यंत धूर्त होते. त्यांनी भारताच्या शेजारील सर्व राष्ट्रांशी स्वार्थापुरते संबंध प्रस्थापित केले. 1899 साली लॉर्ड कर्झन व्हाईस रॉय म्हणून भारतात आल्यावर त्याने अफगाणिस्तानच्या सीमेलगत असलेल्या सेना वापस घेतल्या. त्यामुळे अफगाणिस्तानशी असलेले तणावाचे संबंध सुधारले. या काळात मात्र रशिया आणि चीनशी कुरघोडी चालूच होत्या.

पहिल्या महायुद्धात भारताने आक्रमक राष्ट्राचा निषेध करून मित्र राष्ट्रांना पाठींबा जाहीर केला. पहिल्या महायुद्धानंतर स्थापन झालेल्या राष्ट्रसंघाचा भारत संस्थापक सदस्य होता. गांधी युगामध्ये भारतीय परराष्ट्र धोरणावर गांधीजींचा प्रभाव दिसून येतो. खिलाफत चळवळीच्या माध्यमातून हि गोष्ट अधोरेखित झाली. 1921 साली राष्ट्रीय सभेची बैठक दिल्ली येथे होऊन त्यात असा ठराव पास करण्यात आला की, सध्याचे भारतीय शासन परराष्ट्र धोरणासंदर्भात भारतातर्फे व्यक्त करीत असलेली भूमिका कोणत्याही अर्थाने भारतीय नाही. कारण ती ब्रिटिश सरकारची आहे. 1927 मध्ये मद्रास काँग्रेस अधिवेशनात चीन, मेसोपोटोमिया व पर्शिया या देशांविरुद्ध होणाऱ्या लढ्यात भारतिय सैन्याचा होत असलेला वापर याबद्दल तीव्र नापसंतीचा ठराव पास करण्यात आला. हे युद्ध थांबवावे व शेजारील देशांशी असलेले मैत्रीचे संबंध धोक्यात आणू नये. भारताने 1930 साली नाझी आणि फॅसिस्टांच्या आक्रमक धोरणाचा धिक्कार केला. तसेच भारत कधीही साम्राज्यवादी युद्धात सहभागी होणार नाही हेही ठरविले. हे तत्व भारत आजही पालन करतो. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात भारताने लोकशाहीसाठी जग सुरक्षित ठेवणे या आव्हानास पाठींबा दिला. याच गोष्टीमुळे अमेरिकेने भारताच्या स्वातंत्र्याच्या संदर्भाने इंग्लंडकडे सचना केली.

स्वातंत्र्योत्तर भारतीय परराष्ट्र धोरण -

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर खऱ्याअर्थाने भारतीय परराष्ट्रीय धोरण आकारास आले. पंडित जवाहरलाल नेहरूंना भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार म्हटले जाते. स्वातंत्र्यापासून ते नव्वदीच्या दशकापर्यंत नेहरूंच्या आदर्शवादी तत्वाचाच प्रभाव भारतीय परराष्ट्र धोरणावर होता. जगातील वंशवाद, साम्राज्यवाद अशा समस्यांना त्यांचा विरोध होता. त्यामुळेच भारताने स्वातंत्र्यासाठी प्रयत्नशील असलेल्या अनेक राष्ट्रांना पाठींबा जाहीर केला होता.

नेहरुच्या परराष्ट्र नीतीचा विचार करता ही नीती भारताला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सन्मान प्राप्त करून देणारी ठरली. देशाच्या विकासासाठी त्यांनी अलीप्तवादाचा स्वीकार केला. पंडित नेहरू यांच्या काळात भारत व चीन दोन देशांमध्ये पंचशील धोरणाची घोषणा करण्यात आली. जी जागतिक पातळीवर आदर्श मानली जाते. 1962 साली भारत व चीन यांच्यात युद्ध झाले,

भारत-अमेरिका संबंधाबाबत विचार करता ते एवढे मैत्रीपूर्ण होते मात्र ते भारत चीन युद्धादरम्यान आमेरिकेने चीनवर दबाव टाकून युद्ध बंद करण्यास भाग पाडले होते. थोडक्यात भारत अमेरिका संबंध वैचारिक मतभेदाचे होते, ते संघर्षाचे नव्हते हे लक्षात घेतले पाहिजे.

सारांश :

1965 च्या भारत पाकिस्तान युद्धानंतर दोन्ही देशातील संघर्ष टीकेला पोहोचला होता. याकाळात भारत रशिया हे सहकायांच्या व मैत्रीच्या दृष्टीने अधिक जवळ आले. भारत-अमेरिका यांचे संबंध दुरावले होते. यानंतरच्या काळात इंदिरा गांधी यांनी भारताची परराष्ट्र नीती आक्रमक पद्धतीने राबवून भारताची जगांमध्ये एक वेगळी ओळख निर्माण केली. 1971 साली पाकिस्तानशी युद्ध करून बांगलादेश मुक्त केला. त्या अगोदर आण्विकशस्त्र चाचणी घेऊन भारताला अण्वस्त्रधारी राष्ट्र बनविले. या काळात भारतावर अनेक आर्थिक निर्बंध लादलेले असताना देखील भारताला विकासाच्या मार्गावर नेले. यासोबतच अमेरिकेशी सद्दा चांगले संबंध बनविले. नव्वदच्या दशकात

भारताचा आधुनिक कालखंड सुरु झाला. राजीव गांधीनी पंतप्रधान म्हणून सत्ता स्वीकारली या काळात जगातील अनेक राष्ट्रांशी भारताचे मैत्रीपूर्ण संबंध राहिले आहेत. अपवाद भारत श्रीलंका संबंध होय. सद्दस्थितीत भारताचे श्रीलंकेसोबत देखील मैत्रीचे संबंध प्रस्तापित झाले आहेत. लष्करी वैचारिक संघर्षापेक्षा भारताने आर्थिक विकासावर लक्ष केंद्रित केले असल्याने देशात आर्थिक दृष्ट्या उपयुक्त असलेल्या सर्वच देशांशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्तापित झाले आहेत.

संदर्भ :

- 1) सिंह गहलौत, 2006, भारतीय विदेश निती, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली.
- 2) देवळाणकर शैलेंद्र, 2014, समकालीन जागतिक राजकारण, भारताच्या परराष्ट्र आणि संरक्षण धोरणापुढील आव्हाने, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद
- 3) डाळे ना.य, 1999 आंतरराष्ट्रीय संबंध, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद,
- 4) पाटील वा. भा., 2011, आंतरराष्ट्रीय संबंध, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव.
- 5) तोडकर बी डी., आंतरराष्ट्रीय संबंध, 2014 पासूनचे भारतीय परराष्ट्र धोरण, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव,
- 7) भारताचे परराष्ट्र धोरण, एम.ए. द्वितीय वर्ष राज्यशास्त्र, अभ्यासक्रम पुस्तक, खंड-6, दूरशिक्षण विभाग, स्वा.रा.ती.म.वि. नांदेड, 2018.

भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोरील आव्हाने

डॉ. संतोष कोल्हे

पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग,
ज्ञानोपासक महाविद्यालय, परभणी

प्रस्तावना :

प्राचीन काळी परराष्ट्र धोरणात भारताचा मोठा प्रभाव होता. परंतु मध्ययुगीन कालखंडात परकीय आक्रमणामुळे भारताची राजकीय व आर्थिक घडी विस्कटली. त्यात ब्रिटिशांनी अधिकच भर टाकली स्वातंत्र्योत्तर काळात अंतर्गत विकास व बाह्य धोरण ठरविण्यासाठी पुरेशी आर्थिक व लष्करी क्षमता नव्हती. त्यामुळे प. नेहरूंनी अलिप्ततावादी धोरणाचा पुरस्कार केला. यामुळे कांहीअंशी भारताची व्यवस्था सक्षम बनली. परंतु आजही भारतीय परराष्ट्र धोरणा समोर कांही आव्हाने तशीच शिल्लक आहेत. त्यांचा मागोवा पुढील प्रमाणे घेता येईल.

देशांतर्गत राजकीय परिस्थिती :

आज भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोर अनेक प्रकारची आव्हाने निर्माण झाली आहेत. लोकशाही शासन व्यवस्थेचा स्वीकार केल्यामुळे राजकीय पक्ष व जनतेला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. परंतु राजकीय पक्षांची संख्या वाढल्याने कोणत्याच पक्षास बहुमत प्राप्त होत नसल्याने स्थिर शासनाची स्थापना होत नाही. सातत्याने मिश्र व आघाडी सरकारे स्थापन होत आहेत. प्रादेशिक पक्षांकडून प्रादेशिक हितसंबंध साध्य केले जात आहेत. त्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेचा प्रश्न निर्माण होत आहे. ही सर्व आव्हाने पेलण्यासाठी भारतीय शासन आणि जनता यांच्यात समन्वय निर्माण होण्याची नितांत आवश्यकता आहे. देशाला महासत्ता बनविण्याचे स्वप्नपूर्ण करावयाचे असेल तर देशातील शासन आणि जनता यांच्यात सुसंवाद निर्माण होणे गरजेचे आहे.

भारताचे शेजारील राष्ट्रांशी तणाव: भारताने नेहमीच शेजारील राष्ट्रांशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तरीही पाकिस्तान, चीन, बांगलादेश, नेपाळ या राष्ट्रांच्या भारता विरोधी वेगवेगळ्या प्रकाराच्या छुप्या कारवाया चालूच असतात. 1962 साली चीनने तर अनेकवेळा पाकिस्तान सोबत भारताचे युद्ध झाले आहे. यामुळे भारताला अंतर्गत विकासासाठी वापरावयाचा निधी हा शस्त्रास्त्र सामर्थ्यावर खर्च करावा लागत आहे. भारताला महासत्ता होण्यामध्ये ही शेजारील राष्ट्रे अडथळे निर्माण करत आहेत. अर्थात भारतीय परराष्ट्र धोरणा समोरिल हे मोठे आव्हान आहे.

अलिप्ततावादी विचारसरणीचे अपयश:

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने स्वातंत्र्य व सार्वभौमत्व अबाधित ठेवण्यासाठी परराष्ट्र धोरणा संदर्भात अलिप्ततावादी विचारसरणीचा पुरस्कार केला. जागतीक दोन महासत्तांच्या कोणत्याही गटात सामील होण्याचे नाकारले शिवाय अमेरिका व रशिया या दोन्ही राष्ट्रापासून अलिप्त राहून अंतर्गत विकासासाठी दोन्ही राष्ट्रांकडून मदतीची अपेक्षा व्यक्त केली होती. या राजकारणामुळे दोन्ही महासत्तांचा विचार पाहिले त्या प्रमाणात भारताबद्दल निर्माण झाला नाही. त्यामुळे पुरेसा फायदा या राष्ट्रांकडून झाला नाही. तसेच अलिप्ततावादी चळवळीत सर्व अविकसित, विकसनशिल व बहुसंख्य भारतापेक्षा लहान राष्ट्रांचाच समावेश मोठ्या प्रमाणात होता. या राष्ट्रांकडून भारताला मदत मिळण्याऐवजी भारताकडूनच या सर्व राष्ट्रांना अनेकवेळा मदत देण्यात आली. यामुळे अलिप्ततावादी राष्ट्रगट व चळवळीचा पुरेसा लाभ भारताला झाला नाही. ही चळवळ अपयशी ठरली आहे. त्यामुळे भारतीय परराष्ट्र धोरणापुढे मोठे आव्हान निर्माण झाले आहे.

शांतता आणि आदर्शवादी विचारसरणी :

शांतता आणि आदर्शवाद हे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे मुलतत्त्व आहे. भारताने नेहमीच शेजारील राष्ट्रांशी शांतता व आदर्शवादी, मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवण्याचा प्रयत्न केला. परंतु कौटिल्य म्हणतो त्या प्रमाणे परराष्ट्र धोरणात केवळ राष्ट्रीय हिताला महत्त्व द्यावे. शेजारील राष्ट्रांवर आक्रमण करून स्वराष्ट्राचा विस्तार साधावा आज या तत्वांनाच महत्त्व प्राप्त झाले आहे. भारताच्या शांततावादी धोरणाचा गैरफायदा शेजारील राष्ट्रांनी अनेकवेळा घेतला आहे. सिमेवरील कारवायापासून ते देशांतर्गत राजकारणा पर्यंत या राष्ट्रांनी हस्तक्षेप करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे भारतासमोर आज अंतर्गत व बाह्यसंरक्षणाचा प्रश्न किंवा आव्हान निर्माण झाले आहे.

दक्षिण आशियातील अस्थिरता :

भारत हा दक्षिण आशियाई राष्ट्रांचा महत्त्वपूर्ण केंद्रबिंदू होता. सर्व -राष्ट्रांमध्ये महत्त्वपूर्ण स्थान भारतास होते. परंतु वर्तमान काळात ही परिस्थिती बदलली असून दक्षिण आशियामध्ये अस्थिरता व असुरक्षितता निर्माण झाली आहे. सततचा संघर्ष, दहशतवाद, दारिद्र्यता, गरीबी, बेरोजगारी यामुळे दक्षिण आशिया पोखरून गेला आहे. याचा विपरीत परिणाम भारतावरही होत आहे. त्यामुळे दक्षिण आशिया समोरिल अस्थिरता हे भारतीय परराष्ट्र धोरणापुढील मोठे आव्हान आहे.

दहशतवादाचा प्रश्न :

भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोरील दहशतवाद ही सर्वात मोठी समस्या आहे. भारत अहिंसावादी, सहनशिल व शांततावादी राष्ट्र असूनही या देशाला दहशतवादी कारवायांचा सातत्याने सामना करावा लागत आहे. याविरोधी आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही मदत व सहानुभूती भारताला मिळत नाही दहशतवादाला धार्मिक स्वरूप प्राप्त झाल्याने स्थानिक लोकांची मदत साहजिकच दहशतवाद्यांना मिळते. त्यामुळे देशांतर्गत अस्थिरता निर्माण होत आहे.

सारांश :

आज मात्र भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोर अनेक स्वरूपाची आव्हाने निर्माण झाली आहेत. देशांतर्गत दहशतवाद, नक्षलवाद, बेरोजगारी, आघाडी शासन, प्रादेशिक पक्षांचे वाढते प्राबल्य, जनता व शासन यातील समन्वयाचा अभाव, दहशतवादी कारवाया इत्यादी

प्रश्न भारतासमोर उपस्थित झाले आहेत. तसेच युनोचे बदलते स्वरूप, जगतिकीकरण, अलिप्ततावादाची प्रासंगिकता या अनेक प्रकारच्या आघाड्यांवर भारताची कोंडी होत आहे. यामुळे वर्तमानकालीन व भविष्यकालीन परराष्ट्र धोरण निर्धारित करणे हे खरे आव्हान भारतासमोर आहे. तरीही अलिप्ततावादी व पंचशील तत्वांचा पुरस्कार करणारे भारताचे परराष्ट्र धोरण हे नेहमीच शांततेच्या आणि सुरक्षिततेच्या तत्वांशी बांधिल राहिले आहे.

संदर्भ :

- 1) मेहता जीवन, 1973, अन्तर्राष्ट्रीय सम्बन्ध, पद्म बुक कंपनी, जयपूर
- 2) खन्ना बी.एन., 2014, भारतीय विदेशनीति, एस.बी.पी.डी. पब्लिशिंग हाऊस नई दिल्ली.
- 3) गुप्ता माणिकलाल, 1992, भारतीय विदेश नीति और निकटतम पड़ोसी, राष्ट्र अटलांटिक पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स, नई दिल्ली.
- 4) नलावडे पंडित, 2014 आंतरराष्ट्रीय संबंध, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
- 5) नाईकवाडे अशोक, 1994, भारताचे परराष्ट्र धोरण, स्टडी सर्कल, पब्लिकेशन्स, मुंबई.
- 6) दिवान चंद्रशेखर, 1998, भारताची विदेशनीति, प्रशांत पब्लिकेशन्स जळगाव.
- 7) भारताचे परराष्ट्र धोरण, एम.ए. द्वितीय वर्ष राज्यशास्त्र, अभ्यासक्रम पुस्तक, खंड-6, दूरशिक्षण विभाग, स्वा.रा.ती.म.वि. नांदेड, 2018.

जागतिकीकरण आणि भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने

प्रा.डॉ. नामानंद गौतम साठे

राज्यशास्त्र, विभागप्रमुख

शि.म.ज्ञा. मोहेकर महाविद्यालय, कळंब

जि. उस्मानाबाद.

प्रस्ताविक :

जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असणारा देश म्हणून भारताकडे पाहिले जाते. दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगातील अनेक राष्ट्रांनी लोकशाही शासन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. पण बहुतांश राष्ट्रे लोकशाही पद्धतीने आपला राज्यकारभार चालविण्यात अपयशी ठरली आहेत. शितयुद्धाच्या काळातच ब्रिटेनवूडसच्या सस्थाची निर्मिती करण्यात आली. शितयुद्ध समाप्तीनंतर मात्र जगात जागतिकीकरणाचे वारे जगामध्ये वाहू लागले. या जागतिकीकरणानंतर भारतीय लोकशाही समोर अनेक आव्हाने, उभी राहिले आहेत त्यामध्ये, जातीवाद, सांप्रदायीकतावाद, भ्रष्टाचार, नक्षलवाद, प्रादेशिकतावाद, गरिबी, बेकारी, दारिद्र्य, आरोग्याचे प्रश्न, शिक्षणाचे झालेले बाजारीकरण, प्रदुषणाचा प्रश्न आणि त्यातून निर्माण झालेली आरोग्याची समस्या इत्यादींचा समावेश होतो.

अभ्यासाची उद्दीष्टे :

- 1) जागतिकीकरणानंतर भारतीय लोकशाही समोरील पर्यावरण प्रदुषण व आरोग्य समस्या हे आव्हान निर्माण झाले आहे. याचा आढावा घेणे.
- 2) जागतिकीकरणानंतर भारतीय लोकशाही समोर निर्माण झालेल्या, जातीयवाद, धर्मांधता यासमस्यांचा अभ्यास करणे.
- 3) भ्रष्टाचार हा शिष्टाचार बनला आहे. त्यामुळे ते एक भारतीय लोकशाहीसमोर आव्हान उभे कसे राहिले आहे याचा उहापोह करणे.
- 4) जागतिकीकरणानंतर दहशतवाद, नक्षलवाद व सामाजिक क्षेत्रावर झालेले नकारात्मक परिणाम भारतीय लोकशाही समोरील आव्हानाचा आढावा घेणे.

गृहितके :

- 1) जागतिकीकरणाचे नकारात्मक परिणाम भारतीय लोकशाही समोर निर्माण झालेले आहेत.
- 2) लोकशाहीसमोर जागतिकीकरणानंतर धर्मांधता व जातीयवाद इत्यादीचे कडवे आव्हान उभे राहिले आहे.
- 3) आज भारतीय लोकशाहीसमोर दहशतवाद, नक्षलवाद ही आव्हाने आहेत.
- 4) एकंदरीतच जागतिकीकरणाचे भारतीय सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्रावर नकारात्मक परिणाम झालेले आहेत.

1. पर्यावरण प्रदुषण व आरोग्य समस्या :

1991 नंतर भारताने नविन औद्योगिक धोरणाचा स्वीकार केला व औद्योगिकीकरणात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. त्यामुळे कारखान्यातून बाहेर पडणारा वायु यामुळे हवाप्रदुषण झाले. तसेच कारखान्यातील मळी ही नदी नाल्यामध्ये सोडल्यामुळे जलप्रदुषणाची समस्या निर्माण झाली. मानवाला शुध्द हवा, शुध्द पाणी न मिळाल्यामुळे रोगराईचे प्रमाण वाढले. कारखान्यातून बाहेर पडणाऱ्या हरितगृह वायुमुळे प्रदुषण होत आहे. पर्यावरण प्रदुषणामुळेच ग्लोबल वार्मिंग म्हणजेच जागतिक तापमान वाढ या समस्येने पूर्ण जगाला ग्रासले आहे. त्यामुळेच तर भारतात कधी दुष्काळ तर कधी अतिवृष्टि होते. आज भारतात पर्यावरण प्रदुषण रोखण्यासाठी मोदी सरकारने नमोमी गंगा यासारख्या अनेक योजना लागू केल्या आहेत. पण सरकारला पर्यावरण प्रदुषण व त्यातून निर्माण होणाऱ्या आरोग्याच्या समस्या कमी करण्यात अपयश आले आहे.

2. धर्मांधता :

भारतामध्ये विविध धर्म आणि संस्कृती अस्तित्वात आहे. हे विविध धर्म कित्येक शतकापासून एकत्र राहत आहेत. मुख्य धर्मांमध्ये हिंदू-मुस्लिम, शिख, ख्रिश्चन, पारशी, जैन, बौध्द या धर्मांचा समावेश आहे. पण या सर्व धर्मांमध्ये ऐक्याची व सहकार्याची भावना आढळत नाही. भारताची फाळणी हिंदू मुस्लिम संघर्षातून झाली. जागतिकीकरणानंतर ही भारतात धार्मिकता वाढली आहे. 1992 साली बाबरी मस्जिद प्रकरण, 2002 साली गोव्हा हत्याकांड तसेच 2014 साली मुझफ्फरनगर येथील हिंदू-मुस्लिम दंगली तसेच अगदी अलीकडील म्हणजे 2018 या वर्षात महाराष्ट्रातील शिवसेना पक्ष प्रमुख यांनी अयोध्या येथे जाऊन जाहीर सभा घेतली. त्या सभेदरम्यान तिथे धर्मगुरूंनी धर्मसभा आयोजित केली होती. तसेच उध्दव ठाकरे यांनी निवडणूकीच्या तोंडावर दुसरी सभा पंढरपूर येथे आयोजित केली होती. त्यांनी पहिले मंदिर फिर सरकार अशी घोषणा केली आहे. त्यामुळे पुन्हा एकदा आपल्या भारतीय लोकशाहीसमोर धर्मांधता ही समस्या उभी झाली आहे.

3. जातीयवाद :

भारतामध्ये जात ही जन्मावरून ठरते. भारतीय लोकशाहीला जातीयतेची कीड लागली आहे. भारतात तीन हजारपेक्षा जास्त जाती आणि उपजाती आहेत. आपलीच जात श्रेष्ठ असा अहंमंड प्रत्येक जातीत निर्माण झाल्यामुळे जाती-जातीत संघर्ष निर्माण होतात. बिहारमध्ये- राजपूत, ब्राम्हण, कायस्थ व आदिवासी, कर्नाटकात- रेडी, कामा, केरळमध्ये- नायडू, इसावा, हरियाणा- जाट, अहिर, राजस्थानमध्ये- राजपूत, जाट तर महाराष्ट्रामध्ये- मराठा, ब्राम्हण, लिंगायत, वंजारी इत्यादींमध्ये सदैव संघर्ष चालू असतात. महाराष्ट्रामध्ये तर मराठा आरक्षणासाठी मराठा समाजाचे 58 मुकमोर्चे निघाले, मराठा समाजाच्या 42 जनांनी मराठा समाजाला आरक्षण मिळावे यासाठी आपल्या प्राणाचे बलिदान दिले. त्यानंतर महाराष्ट्रात प्रतिमोर्चे निघाले, काहींनी मराठा आरक्षणासाठी समर्थन दिले तर काहींनी त्याला विरोध केला. मात्र त्यातून जातीयवाद वाढत गेला. त्यानंतर 2018 साली आंबेडकरी जनतेने, भिमा-कोरेगाव येथे शौर्यदिन साजरा

केला. तेव्हाही दंगली उसळल्या आणि जातीयवाद वाढला. एकंदरीतच भारतीय समाजामध्ये जाती उपजातीचे तटबंध असल्यामुळे लोकशाही स्थिर होवू शकली नाही.

4. भ्रष्टाचार :

भारतामध्ये भ्रष्टाचार आता कर्करोगासारखा पसरला आहे. गल्लीपासून दिल्लीपर्यंत मोठ्या प्रमाणात पुरेशी लाच दिल्याशिवाय कुठल्याही निर्णयावर शिक्का बसत नाही. अशाप्रकारे भ्रष्टाचार जळी-स्थळी, काष्ठी-पाषाणी सर्वस्थित झाला आहे. अगदी अलीकडे म्हणजे 2008 ते 2010 या काळात केंद्रातील दुरसंचारमंत्र्याने 1 लाख 76 कोटी रुपयांचा भ्रष्टाचार केला होता. तसेच खेळाच्या क्षेत्रामध्ये खासदार सुरेश कलमाडी यांनी कॉमनवेल्थ हा 25 हजार कोटीचा घोटाळा केला होता. महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री अशोक चव्हाण यांनी कित्येक मंत्री व अधिकारी यांच्या संगनमताने मुंबईमध्ये सरंक्षण खात्याच्या जमिनीवर विनापरवाना 31 मजली इमारत बांधून आदर्श घोटाळा केला होता. त्यानंतर महाराष्ट्राचे तत्कालीन उपमुख्यमंत्री अजित पवार यांनी 70 हजार कोटीचा सिंचन घोटाळा केला होता. अगदी अलीकडे म्हणजे, महाराष्ट्रात 2014 साली महाराष्ट्रात युतीचे सरकार आल्यानंतर सुरवातीला एकनाथ खडसे यांचे भोसरी येथील जमीनी खरेदी प्रकरण उघडकीस आले. त्यानंतर विद्यमान महिला व बालकल्याण मंत्री पंकजा मुंडे यांचा चिक्की घोटाळा तसेच या देशामध्ये चारा घोटाळा, युरिया घोटाळा अगदी अलीकडे म्हणजे 2018 मध्ये बोफार्स तोफा खरेदी घोटाळा इत्यादी. तसेच भारतातील नौकरशाही ही संवेदनशून्य, मठु आणि भ्रष्ट आहे. परिणामी सामान्य लोकांचा लोकशाहीवरील विश्वास उडण्यास भ्रष्टाचार कारणीभूत ठरत आहे.

5. दहशतवाद :

जागतिकीकरणानंतर म्हणजेच शितयुद्ध समाप्तीनंतर आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाने जगाची झोप उडवली आहे. विशेषता 1990 पासून 2019 पर्यंत भारतातील जम्मू-काश्मिर या राज्यात जवळपास एक लाख लोक दहशतवादी कारवायामध्ये मरण पावले आहेत. 1993 साली मुंबईवरील झालेला दहशतवादी हल्ला, 11 जुलै, 13 डिसेंबर 2001 व 26 नोव्हेंबर 2008 रोजी मुंबईच्या छत्रपती शिवाजी टर्मिनल व तसेच ताज, ओबेराय हॉटेलवर झालेले दहशतवादी हल्ले हे भारताच्या सुरक्षितेला धोका निर्माण करणारे आहेत. तसेच अगदी अलीकडे जम्मू-काश्मीरच्या पठणकोठ येथील झालेला दहशतवादी हल्ला भारताच्या लोकशाहीसमोरील मोठे आव्हान आहे.

6. नक्षलवाद :

नक्षलवादाची सुरुवात पश्चिम बंगालच्या दार्जिलिंग जिल्ह्यातील नक्षलबाडी या गावाच्या चारु मुझूमदार यांनी जमीनदारांविरुद्ध माओवादी विचाराने किसान आंदोलन सुरु केले. त्यामुळे गावाच्या नावावरून त्याला नक्षलवादी आंदोलन असे संबोधण्यात येऊ लागले. ईशान्य-पूर्वेकडील राज्य, ओरिसा, बिहार, छत्तीसगढ, झारखंड, मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र या राज्यातील बहुतांशी भागात ही चळवळ सुरु झाली आहे. आज जवळपास 27 छोट्यामोठ्या नक्षलवादी संघटना प्रभावग्रस्त भागात कार्यरत आहेत. गनिमी तंत्राद्वारे त्या लढा देत आहेत. महिलांचा, गावकऱ्यांचा सहभाग यामुळे हा संघर्ष व्यापक होत आहे. छत्तीसगढमध्ये प्रशासनातर्फे सलवा जुडम ही चळवळ सुरु केली लोक व सरकार यांना नक्षलवादाविरुद्ध आणण्याचा तो प्रयत्न तितकासा यशस्वी झाला नाही. 2010 साली गृहमंत्रालयातर्फे ऑपरेशन ग्रीन हंट ही मेठी मोहिम नक्षलवादाविरुद्ध सुरु केली होती पण त्यातही महत्वाचे यश मिळाले नाही. याउलट दंतेवाडा प्रदेशात, नक्षलवाद्यांनी घातपात घडवून 76 सुरक्षा दलाच्या जवानांचा बळी घेतला. आजसुद्धा सामान्य जनतेची हत्या, हजारो सैनिकांचे बलिदान, नेपाळ, बांग्लादेश माध्यमातून चीन नक्षलवाद्यांना अप्रत्यक्षपणे, शस्त्रास्त्रे, पैसा पुरवित आहे. म्हणूनच पंतप्रधाने नरेंद्र मोदी यांनी नक्षलवादाला अंतर्गत सुरक्षेसमोरल सशस्त्र आव्हान म्हणून संबोधले आहे.

7. समाजिक क्षेत्रावर झालेला नकारात्मक परिणाम :

जागतिकीकरणानंतर यामुळे फक्त वस्तू आणि सेवाच राष्ट्रीय सीमा ओलांडून जातीत, असे नव्हे तर निरनिराळ्या देशातील विविध संस्कृतीच्या लोकांचे परस्परांशी संबंध वाढतील व याचा लोकांच्या जीवनशैलीवर, संस्कृतीवर परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही. सहाजीकच भारताच्या समिश्र अशा भारतीय सामाजिक क्षेत्रवर याचा नकारात्मक परिणाम झाला आहे. माणसाच्या पूर्वीच्या अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजा आता जागतिकीकरणामुळे राहिलेल्या नाहीत तर आज गाडी, मोबाईल, फ्रीज, टीव्ही इत्यादी चैनीच्या वस्तू आता मूलभूत गरजा झाल्या आहेत. दूरचित्रवाणीवर नवीन वस्तू, सेवा या संबंधीच्या जाहिराती सर्व सामान्य लोकांना आकर्षित करतात यामुळे लोक आपली पारंपारिक जीवनशैली सोडून, चैनीच्या वस्तू वापरतात. दुसरीकडे भारत हा कृषीप्रधान देश आहे त्यामुळे सततचा दुष्काळ, नापिकी यामुळे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढत आहेत.

निष्कर्ष :

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये भारतातील जागतिकीकरणानंतर पर्यावरण प्रदुषणामुळे मानवाच्या आरोग्यावर कसा परिणाम झाला याचा अभ्यास केलेला आहे. भारतामध्ये आज जागतिकीकरणानंतर राजकारणामध्ये नव्हे एकंदरीतच समाजामध्ये धर्मांधता, जातीयवाद, वाढत आहे. भ्रष्टाचार हा शिष्टाचार बनला आहे. दुसरीकडे दहशतवादाने भारतात आपले डोके वर काढले आहे. त्यातल्या त्यात जम्मू-काश्मीरमध्ये एक लाखपेक्षा जास्त नागरिक मरण पावले आहेत. दुसरीकडे भारताच्या अंतर्गत सुरक्षितेला आव्हान देणारी नक्षलवाद ही समस्या विशेषता, पश्चिम बंगाल, ओरिसा, बिहार, छत्तीसगढ, झारखंड, मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश व महाराष्ट्राच्या भंडारा, गोंदीया, गडचिरोली, यवतमाळ या जिल्ह्यात अनेक लोकांचा नक्षलवादाने बळी घेतला आहे. दुसरीकडे आज भारतीयांच्या जीवनशैलीत जागतिकीकरणामुळे अमुलाग्र बदल झाला आहे. लोक चैनीच्या वस्तूंना आपल्या मूलभूत गरजा मानत आहेत. त्यामुळे अर्थिक विषमता निर्माण होऊन अनेक लोक मृत्यूला कवटाळत आहेत. यामुळेच एक नव्हे तर अनेक समस्या जागतिकीकरणानंतर लोकशाहीसमोर उभ्या आहेत.

संदर्भ सूची :

- 1) कराडे जगन - जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि भारतासमोरील आव्हाने, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
- 2) दुभाषी पद्माकर - जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि अर्थकारण, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
- 3) झामरे जी.एन. - भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणरक्षक अर्थशास्त्र, पिंपळापुरे अॅण्ड कंपनी, पब्लीशर्स, नागपूर.
- 4) यादव योगेंद्र, पळशीकर सुहास, डिसुझा पीटर - भारतीय उपखंडातील वैशिष्ट्यपूर्ण लोकशाहीचा शोध, लोकशाही जिंदाबाद, समकालीन प्रकाशन, पुणे.
- 5) नक्षलवादी चळवळी - हेमंत महाजन, दैनिक पुण्यनगरी.
- 6) पळशीकर सुहास - प्रादेशिकता, जात व भारतीय राजकारण भारतीय राजकीय व्यवस्था (संपादक) आंबेडकर अकादमी, सातारा.

जागतीकीकरणानंतर भारतातील लोकशाही वाटचालीतील आव्हाने.

प्रा. सिधेश्वर चंद्रकांत सुरवसे

इतिहास विभाग

तुळजाभवानी महाविद्यालय,

तुळजापूर.

प्रस्तावना :

प्राचीन काळापासून लोकशाहीची संकल्पना अस्तित्वात असलेली दिसते. प्राचीन ग्रीक नगर राज्यात लोकशाही शासन व्यवस्थेचा उल्लेख झालेला आपणास दिसतो. त्या काळात प्रत्यक्ष लोकशाही शासन प्रकार अस्तित्वात होता. परंतु कालांतराने याचे स्वरूप बदलत जावून त्याऐवजी अप्रत्यक्ष लोकशाही निर्माण झाली. लोकशाही शासन व्यवस्थेचा उल्लेख अॅरिस्टॉटल व प्लेटो यांनी आपल्या लिखाणात केल्याचे दिसून येते. प्रामुख्याने लोकशाहीची संकल्पना प्रथम इंग्लंडमध्ये मान्य करण्यात येवून जगात सर्वप्रथम नागरीकांना अधिकार प्रदान करण्यात आले. याचे उत्तम उदाहरण म्हणून आपण इ.स.1215 च्या मॅग्नाकार्टाचा उल्लेख करतो. पुढे इ.स.1688 मध्ये इंग्लंड मधील रक्तहीन राज्यक्रांती या क्रांतीने इंग्लंडच्या राजाचे अमर्यादित अधिकार मर्यादित करण्याचा प्रयत्न केला व इंग्लंडची प्रजा हीच सार्वभौम असल्याचे स्पष्ट केले. म्हणूनच इंग्लंडला लोकशाहीची जननी म्हणून ओळखले जाते. इंग्लंडकडून प्रेरणा घेऊनच अमेरिका, फ्रान्स, भारत इत्यादी अनेक खंडातील राष्ट्रांनी स्वातंत्र्य प्राप्त केल्यानंतर लोकशाही शासन प्रकार व लोकशाही विचारांचा स्विकार केला. लोकशाहीची संकल्पना जाणून घेण्यासाठी आपणास लोकशाहीची व्याख्या समजून घेणे आवश्यक आहे. हिरोडोटस या विचारवंताच्या मते 'लोकशाही हा शासनाचा असा प्रकार आहे की, ज्यात राज्याची सर्वोच्च सत्ता ही जनतेच्या हाती असते'. तसेच प्रा.सीली यांनीही लोकशाहीची व्याख्या केलेली आहे त्यांच्या मते ' ज्या शासन व्यवस्थेत प्रत्येकाला भाग घेण्याची संधी मिळते ती शासन व्यवस्था म्हणजे लोकशाही शासन व्यवस्था होय.' वरील व्याख्यांचे विवेचन केल्यानंतर आपणास असे दिसून येईल की, लोकशाहीमध्ये राज्याची सर्वोच्च सत्ता ही लोकांकडे असते. तसेच या शासन व्यवस्थेत लोकांना आपले विचार प्रकट करण्याचा , शासन निवडून देण्याचा, शासनात सहभाग नोंदविण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. लोकांच्या संमतीला या शासन प्रकारात अनन्य साधारण महत्त्व असते. लोकांच्या संमतीशिवाय शासन अस्तित्वात येऊ शकत नाही.

लोकशाहीची ही एक विचार सरण असून ती प्रामुख्याने स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या महत्त्वपूर्ण मुल्यांवर किंवा तत्वांवर आधारलेला केवळ शासनाचा प्रकार म्हणून न पाहता ती एक जीवन पद्धती म्हणून महत्त्व देताना दिसतात. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये लोकशाही शासन प्रकार व विचारधारे बद्दल आपल्या देशात बरेच विचार मंथन झाले पण आपल्या देशासमोरील लोकशाही शासन व्यवस्था व विचारधारेपुढील जी आव्हाने जागतीकीकरणानंतर उभी राहिलेली आहेत. उदा. भ्रष्टाचार, संकुचित राष्ट्रवाद, जमातवाद, पक्षीय राजकारण, प्रादेशिकवाद, इत्यादी अनेक कारणांमुळे लोकशाहीला व देशाच्या संविधानाला त्यामुळे धक्का पोहचत असल्याचे दिसते. म्हणून सदर शोध निबंधात या अशा आव्हानांवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाचे उद्देश :

- 1) जागतीकीकरणानंतर भारतातील लोकशाहीवर पडलेल्या प्रभावांचा अभ्यास करणे.
- 2) जागतीकीकरणानंतर भारतातील लोकशाही विचारात झालेल्या परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.
- 3) भारतातील लोकशाही व जागतीकीकरण यांच्यातील सहसंबंधाचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंध दुय्यम साधनांवर आधारित आहे. यामध्ये त्या विषयासंबंधी विविध संदर्भग्रंथ, विविध नियतकालिके, वर्तमानपत्रे यांचा अवलंब करण्यात आला आहे.

जागतीकीकरणानंतर भारतातील लोकशाही वाटचालीतील आव्हाने :-

जागतीकीकरणानंतर भारतातील लोकशाही समोर विविध आव्हाने निर्माण झाली आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने जमातवाद, जातीवाद, प्रादेशिकवाद, भ्रष्टाचार, संकुचित राष्ट्रवाद, घराणेशाही, गरीब व श्रीमंतामधील वाढती दरी, प्रादेशिक असमतोल, राजकीय गुन्हेगारी, दहशतवाद, संसदेच्या सार्वभौमत्वाची समस्या, राजकीय अस्थिरता, पक्षीय राजकारण, वाढती राजकीय महत्त्वाकांक्षा, सर्वसमावेशक नेतृत्वाचा अभाव इत्यादी आव्हाने भारतीय लोकशाही समोर निर्माण झालेली आहेत.

लोकशाही ज्या मुल्यांवर म्हणजेच स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या तत्वावर आधारित आहे. ही मूल्ये जर प्रत्यक्षात आणावयाची असतील तर धोरणकर्त्यांनी व राज्यकर्त्यांनी या आव्हानांकडे लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे. लोकशाहीमध्ये लोकांचा राजकीय सहभाग महत्त्वाचा असतो. तसेच अल्पसंख्यांक , वंचित, उपेक्षित, दुर्लक्षित व महिला या घटकांना देखील राजकीय प्रक्रियेत पुरेशे प्रतिनिधित्व मिळणे अपेक्षित असते. परंतु या जागतीकीकरणाच्या रेट्यात या घटकांकडे मोठ्या प्रमाणात दुर्लक्ष करण्यात येत आहे.

जागतीकरणाचा, उदारीकरणाचा , खाजगीकरणाचा या तिन्ही धोरणांचा उद्देश अतिशय चांगला आहे. कारण या धोरणांमुळे जगाचे द्वार भारतीयांसाठी खुले होणार होते. त्यातून अनेक लोकांना संधीची उपलब्धता होणार होती. लोकांच्या जीवनमानामध्ये सकारात्मक बदल करण्यासाठी या धोरणांचा अवलंब करण्यात आला होता. परंतु आज जागतीकीकरणाच्या मुळे उद्देशाला फाटा देवून अनेक समस्या या जागतीकरणाने निर्माण करून ठेवल्या आहेत. त्याचा उहापोह आपण वरील प्रमाणे केलेलाच आहे.

जागतीकीकरणाने लोकशाही व एकंदरीतच राजकीय व्यवस्थेवरच मोठा आघात केला आहे. भारतीय राजकारणाचा एकुण पोत बदलण्याचे काम या जागतीकीकरणाच्या प्रक्रियेने केले आहे. कारण जागतीकीकरणाच्या पुर्वीचे राजकारण मुद्देअधारीत (क्षेत्राद्वंद्वीय)

डडुडुडु) होते. ते आज सत्ता केंद्रीत झाले आहेत. आज सत्ता मिळविण्यासाठी राजकारणी कोणत्याही स्तराला जावु लागले आहेत. त्यामध्ये जातीचा वापर आपल्या राजकीय आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी करु लागला आहे. त्यामुळे भारतीय राजकारणात परत एकदा जातीय अस्मितेचे राजकारण होवु लागले आहे. जे की, लोकशाहीच्या मुख्य मुल्यांच्या विरोधी आहे. तसेच जमातवादाचा मोठ्या प्रमाणात राजकीय धुवीकरणात वापर केला जावु लागला आहे. या मध्ये विविध धर्मा-धर्मांत धार्मिक तेढ निर्माण करून दंगली घडवायच्या आणि त्यामध्ये मताचे धुवीकरणकरून राजकीय लाभ आपल्या पदरात पाडुन घ्यायचा. अशा प्रकारची प्रवृत्ती भारतीय राजकारणात वाढील लागण्यास सुरुवात झाली आहे. जी की भारतीय लोकशाहीला एक आव्हान म्हणुन उभे ठाकले आहे.

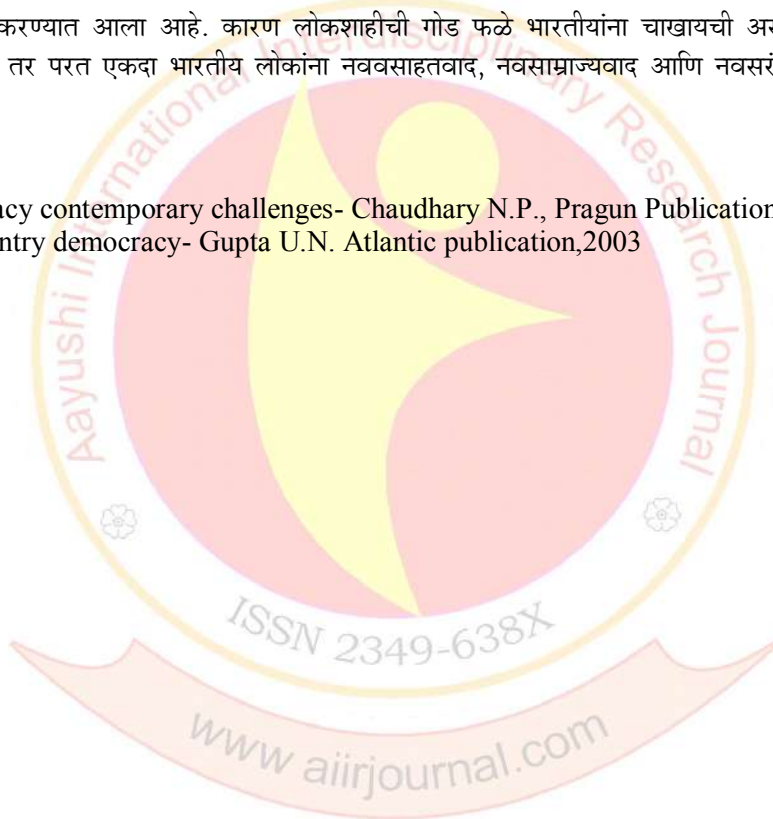
जागतीकीकरणाने भारतीय लोकशाही समोर एक मोठे आव्हान निर्माण केले आहे. ते म्हणजे गरीब-श्रीमंतामधील दरी जी की, जागतीकीकरणाची देणगी म्हणुन याकडे पहावे लागेल कारण आज एकुण संपत्तीच्या 99.5 संपत्ती फक्त एक टक्का लोकांकडे केंद्रीत झाली आहे. व 99.5 लोकांकडे फक्त एक टक्का संपत्ती शिल्लक राहिली आहे. या वरून हे विदारक चित्र किती भयानक आहे याची प्रचीती येते. त्यावरून हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की, दरी कमी करून भारतीय लोकशाही सुदृढ, सक्षम करण्याकडे लक्ष देण्याची आज नितांत गरज आहे हे विसरून चालणार नाही.

समारोप :

अशा प्रकारे भारतीय लोकशाही समोर जागतीकीकरणानंतर जी आव्हाने उभी ठाकली आहेत याचा आढावा प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये होण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. कारण लोकशाहीची गोड फळे भारतीयांना चाखायची असतील तर ही आव्हाने दूर करणे आवश्यक आहे. नाही तर परत एकदा भारतीय लोकांना नववसाहतवाद, नवसाम्राज्यवाद आणि नवसरंजामशाही याच्या जोखडात जाण्यास वेळ लागणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ :

- 1) Indian democracy contemporary challenges- Chaudhary N.P., Pragun Publication, 2012
- 2) Indian parliamentary democracy- Gupta U.N. Atlantic publication, 2003
- 3) Loksatta
- 4) India Today
- 5) Frontline

जागतिकीकरणानंतर महिला चळवळ

प्रा.सौ.एस.एस.कोरेकर

(समाजशास्त्र विभाग प्रमुख)

यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, तुळजापूर

जि.उस्मानाबाद- 413601

‘संयुक्त राष्ट्र संघटनेने १९७५ ते १९८५ हे दशक महिला उत्कर्षाचे दशक म्हणून जाहिर केले’.

प्रास्ताविक :

स्त्रीवादाची सुरुवात 15 व्या शतकात सुरु झाली मात्र त्याकाळी स्त्रीयांचा प्रतिकार हा केवळ निषेधापुरताच होता. मात्र या मधून स्त्री चळवळीला प्रेरणा मिळाली अधुनिक स्त्रीवादाची मुळे 18 व्या शतकात आढळतात. ‘मेरी वोलस्टोन काप्टच्या लिखानातून या विचारांचे दर्शन होते’. 19 व्या शतकात स्त्रीयांच्या चळवळीला व अंदोलनाला गती मिळाली स्त्रीवादाची पहिली लाट 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात व 20 व्या शतकाच्या पूर्वार्धात आढळते.

शोध निबंधाची उद्दिष्ट्ये :

- 1) स्त्रीवादाची संकल्पना स्पष्ट करणे.
- 2) महिला चळवळीची फलनिष्पत्ती तपासणे
- 3) जागतिकीकरण आणि महिला चळवळीची प्रासंगिकता.

शोध निबंधाची संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. तसेच विविध राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय परिषदातील प्रकाशीत लेख, विविध वर्तमानपत्रातील लेख व संदर्भ ग्रंथाचा अवलंब करण्यात आला आहे.

विषय विश्लेषण :

1980 – 1990 च्या दशकात लिंगा संबंधीच्या विविध पैलूवर प्रकाश टाकणाऱ्या समाजशास्त्रीय साहित्या मध्ये लक्षात घेण्याइतपत वाढ झाली आहे. कित्येक आलेख आणि निबंध स्त्रीया संबंधीच्या लिखाणात, भाषानात सामाजिक व आर्थिक वर्तुळा मधील स्त्रीयांच्या स्थानावर परिणाम करणारे मुद्दे यामध्ये चळवळ ही संज्ञा स्थूल मानाने वापरतात.

स्त्रीवादाची उद्दिष्ट्ये :

- 1) स्त्रीयांना सामाजिक, आर्थिक तसेच राजकीय क्षेत्रात पुरुषा प्रमाणे अधिकार असावेत.
 - 2) स्त्री-पुरुष समानतेची मागणी करणे हे या विचारसरणीचे ध्येय आहे. त्यासाठी प्रस्तापित व्यवस्थेला विरोध करणे.
 - 3) शोषण मुक्त नविन व्यवस्थेची आखणी करणे.
 - 4) स्त्रीयांचे शोषण करणाऱ्या कुटूंबसंस्था, विवाहसंस्था, सामाजिक मूल्ये व सांस्कृतिक मूल्य नाकारणे.
 - 5) मध्ययुगीन भ्रामक कल्पना (पती परमेश्वर, सती सावित्री) नाकारणे अशा शोषणाला बळ देणाऱ्या संस्थांना विरोध करणे. स्त्रीयांना सामाजिक, आर्थिक क्षेत्रात व निर्णय प्रक्रियेत समाविष्ट करून घेणे.
- हे या स्त्रीवादी चळवळीचे उद्दिष्ट्ये आहे.

स्त्रीवादाची वैशिष्ट्ये :

- 1) स्त्रीवाद ही एक चळवळ आणि एक विचारसरणी आहे.
- 2) स्त्रीवादी चळवळीचा इतिहास पाहता त्यात एकवाक्यतेचा अभाव आढळतो.
- 3) स्त्रीवादात मूल्य, दृष्टिकोन आणि आंदोलनाची दिशा या बाबत परस्परात मतभेद आहेत.
- 4) स्त्रीवादी चळवळीचा विकास प्रामुख्याने फ्रेंच राज्यक्रांति नंतर झालेला आहे.
- 5) स्त्री-पुरुष समानता हा या चळवळीचा मुख्य आधार आहे.
- 6) स्त्रीवादी चळवळीत जातिभेद, वर्णभेद, भाषाभेद व प्रदेशभेदाला महत्त्व नाही.
- 7) शारिरीक रचना सोडल्यास बुद्धी, धाडस, क्षमता इत्यादी बाबतीत स्त्री-पुरुषांच्यात समानता आहेत अशी स्त्रीवादी चळवळीची विचार सरणी आहे.

जगातील सर्व स्त्रीयांना एकत्र आणण्याच्या दृष्टीने एकवाक्यता जरी आढळत असली तरी पुरुषा पैक्षा स्त्रीयांना समाजात जो गौण दर्जा दिला जातो. याचे मुख्य कारण सामाजिक, आर्थिक घटक आहे. जैविक घटक नाही या बाबत एकवाक्यता आढळते.

स्त्रीयांच्या हक्कासाठी 1960 नंतर अनेक चळवळी निर्णमा झाल्या त्यामध्ये जहाल मतवादी, साम्यवादी व उदारमतवादी अशा अनेक चळवळीतून स्त्रीयांच्या हक्कासाठी आंदोलने झाले कमी अधिक प्रमाणात स्त्री स्वातंत्र्याला बळ मिळाले त्यापैक्षा जगतिकीकरणाने स्त्रीयांचे अस्तित्व स्वीकारून जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रीयांचा वावर सुरु झाला.

1985 नंतर उदारीकरण व जागतिकीकरण यांना महत्त्व प्राप्त झाले. कै.आचार्य विनोबा भावे यांचे ‘जगजगतेचे स्वप्न प्रत्यक्षात आले’. दुसऱ्या महायुद्धानंतर युनो, गॅट, नानेविधी, जागतिक बँक इत्यादी जागतिक संघटना स्थापन करण्यात आल्या या सर्वांचा उद्देश्य जागतिक विविधता देशाने कोणत्याही अडथळ्याविना विविध प्रकारचे व्यवहार एकमेकात करावे. अशा देशाने जागतिकी करणाची प्रक्रिया सुरु केली.

जागतिकीकरण म्हणजे ‘अर्थव्यवस्थे मध्ये खुलेपणा आणणे होय’. देशाच्या राजकीय सीमेबाहेर आर्थिक व्यवहारांचा विस्तार करणे तेव्हा जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात विविध देशांच्या अर्थव्यवस्थेचे एकत्रिकरण समाविष्ट आहे. प्रो.सी.टी.कुरियन म्हणतात. “जागतिक अर्थव्यवस्था म्हणजे विविधता असलेल्या अर्थव्यवस्थांचा समुह होय. ज्या मध्ये निरनिराळ्या कार्यक्रमांनी जे एकमेकाशी विविध मार्गांनी परस्परांवर क्रिया करतात आणि कालांतराने त्यांच्या वृत्तीत बदल करतात”.

खऱ्या अर्थाने जागतिकीकरणाची प्रक्रिया भारतात सारख्या देशांच्यात 1991 नंतर सुरु झाली आज जगतिकीकरणामुळे फक्त एखाद्या देशाच्या आर्थिक घटकातच बदल झाला असे नाही तर समाज जीवनाच्या विविध क्षेत्रात बदल होऊन नविन समाज रचना उदयास येण्यास सुरुवात झाली आहे.

अधुनिक स्त्रीवादी सिद्धांतात जैविक घटकापैक्षा सामाजिक व आर्थिक घटकामुळे स्त्रीला गौणत्व आले आहे. हे प्रमाण माणले जाते. जागतिकीकरणामुळे आज स्त्री-पुरुष यांच्यातील भेद गळीन पडत आहेत. लोकांच्या प्रवृत्ती बदल सुरु झाले आहेत. आज स्त्रीवादी चळवळ ही स्त्रीयांची स्थिती व अनुभव यांचा सर्वांग परिपूर्ण शोध घेऊन बनत चालली आहे.

जागतिकीकरण नंतर महिला चळवळीचे वैशिष्ट्ये :-

- 1) मानवी अनुभव व मानवी प्रगती यांचे स्पष्टीकरण.
- 2) बुद्धीप्रामाण्यवादी कार्य.
- 3) स्त्रीवादी चळवळीत सत्य, ज्ञान आणि अधिकार यांची मांडणी.
- 4) कोणतेही सत्य तटस्थ असत नाही त्यात बदल होत असतो.

याच घटकावर स्त्रीवादी चळवळीत भर देऊन महिला चळवळी आकाराला येत आहेत आणि दृष्ट होत आहेत.

निष्कर्ष/समारोप :

- 1) जागतिकीकरणानंतरची महिला चळवळ महिलांच्यात सामर्थ्य व आत्मविश्वास वाढविण्यास मदत करीत आहे.
- 2) स्त्रीयांचा सत्ता विभागीत समानवाटा, निर्णय प्रक्रियेत योग्य स्थान आणि समाज जीवनात तसेच राजकीय व आर्थिक जीवनात समानता वाढत आहे.
- 3) स्त्रीवादी चळवळीना एक प्रभावी दबाव गटाचे स्वरूप प्राप्त होत आहे.
- 4) लैंगिक विषमता दूर होत आहेत.
- 5) मुला बरोबर मुलीला समान हक्क आणि वागणूक मिळत आहेत.

जागतिकीकरणाची प्रक्रिया ही अर्थकारणाशी आज मर्यादित राहिलेली नसून एकूण माणव जातीला वरदान ठरत आहे. कारण स्त्री आणि पुरुष हे समाज जीवनाची दोन चाके आहे. दिवसे दिवस स्त्रीयांच्या जीवनाला बळकटी येते आहे. आज जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रीयांचा संचार वाढत आहे. हेच जागतिकीकरणाचे फलित आहे.

संदर्भ सूची :

- 1) समाजिक शास्त्रातील संज्ञा सिद्धांताचा कोष :- डॉ.बी.आर.जोशी
- 2) भारतातील सामाजिक चळवळी :- घनश्याम शहा (अनुवादीत)
- 3) राजकीय विचार प्रणाली :- डॉ.शुभांगी राठी
- 4) समाजिकसमस्या :- रा.ज.लाटे
- 5) भारतीय समाज :- प्रा.चंद्रकांत खंडागळे

जागतिकीकरणानंतर लिंगभेदाची समस्या

प्रा.बोडके शितल लहू

समाजशास्त्र विभाग

तुळजाभवानी महाविद्यालय, तुळजापूर

प्रस्तावना -

जागतिकीकरण ही एक प्रक्रिया आहे एक आर्थिक प्रक्रिया जागतिकीकरणाची जरी सुरुवात झाली असली तरी सामाजिक, राजकीय सांस्कृतिक क्षेत्रांमध्ये हस्तक्षेप करणारी ही प्रक्रिया आहे असे सिद्ध झाले आहे. जागतिकरणाने सर्व क्षेत्र व्यापून टाकले आहेत. जीवघेणी स्पर्धा, मुक्त बाजारपेठ, पराकोटीचा व्यक्ती स्वातंत्र्यवाद, उपभोगवादी संस्कृती, बाजार प्रेरित व्यवहार वस्तू व माहितीची देवाण-घेवाण ही जागतिकीकरणाची वैशिष्ट्य आहेत. 1991 पासून भारतात नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारले वास्तवात देशातील गरीब माणसाचा चेहरा समोर ठेऊन नवीन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केला आणि हा मूलभूत पैलू म्हणजे जागतिकीकरण होय. जागतिकीकरणानंतर फक्त आर्थिक बाबीलाच धक्का बसला नाही तर भारतीय संविधान, समानरचना, सामाजिक न्याय, नियोजनबद्ध विकास, मूलभूत अधिकार इ. जबर हादरे बसले आहेत. थोडक्यात जागतिकीकरणामुळे आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक क्षेत्रावर तीव्र परिणाम झाले आहेत. जागतिकीकरणाद्वारा सामाजिक संस्थेवर अनेक परिणाम झाले आहेत. त्यामध्ये विशेष करून स्त्रियांच्या जीवनावरही परिणाम झाले आहेत.

आंतरराष्ट्रीय महिला दशकामुळे 1975 ते 1985 सर्वसाधारण महिला वरील समाजशास्त्रीय साहित्याला चांगले उत्तेजन मिळाले, त्यांचे समाजातील स्थान, लिंगावर आधारित केल्या जाणा-या भेदभावामुळे निर्माण होणारे मुद्दे आणि विशेषतः म्हणजे असमानतेची वागणूक, इंडियन कौन्सिल ऑफ सोशल सायन्स रिसर्च ने लिंगावर आधारित अभ्यासांना एकूण कार्यक्रमांमध्ये विशेष प्राधान्य दिले आहे.

युनिव्हर्सिटी ग्रॅंट्स कमिशन ने (छत्र) सुद्धा लिंग आधारीत अभ्यासांना अग्रक्रम दिला आहे. महत्वाच्या अनेक विद्यापीठांनी स्त्रीया साठीच्या अभ्यासासाठी केंद्र चालू केली आहेत. 1980 साली सेटर फॉर वुमेन्स डेव्हलपमेंट स्टडीज, या स्त्रियावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या शोध संस्थेची आयसीएसएसआर च्या मदतीने स्थापना करण्यात एक शैक्षणिक पत्रिका सुद्धा आहे. वुमेन्स स्टडीज ऑफ वुमेन्स डेव्हलपमेंट ने या विषयावर स्त्रियासंबंधीचे अभ्यास आणि स्त्रियांची प्रगती, आसीएसएसआर ने प्रायोजित केलेल्या मालविका कालेंकर (2000) यांच्या साहित्याच्या एका सर्वेक्षणाने 1990 पर्यंतच्या अभ्यासाचा मागोवा घेतला आहे. या क्षेत्रात पुढे करता येण्याजोग्या आवश्यक त्या दृष्टीने ह्या सर्वेक्षणाने मोल फार आहे. आता आमच्याकडे स्टीप ग्रंथकोशासह स्त्रियांच्या अभ्यासासंबंधी काही संग्रह आहेत.

1980 ते 1990 च्या दरम्यान लिंगासंबंधीच्या विविध पैलूवर प्रकाश टाकणाऱ्या समाजशास्त्रीय साहित्यामध्ये लक्षात घेण्या इतपत वाढ झाली आहे. तरीही आज मोठ्या प्रमाणात भारतीय समाजात लिंगभेदाची समस्या जाणवत आहे. जागतिकीकरणानंतर आसाममध्ये सामाजिक, आर्थिक : शैक्षणिक विकास साधण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. पण तरीही आज भारतात जागतिकीकरणात तशी लिंगभेदाची समस्या आढळून येते त्यासाठी अनेक कारणे कारणीभूत आहेत. आणि ही लिंग समस्या नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न चालू आहेत. तरीही समस्या जास्त आढळून येत आहे. प्रस्तुत संशोधनामध्ये जागतिकरणामुळे लिंगभेदाची समस्या कशी निर्माण झाली आहे यांचा शोध घेण्यात आला आहे.

शोध निबंधाची उद्दीष्टे -

- 1) लिंगभाव असमानतेचा अर्थ समजून घेणे.
- 2) लिंगभाव असमानतेमुळे स्त्रियांना निर्माण झालेल्या समस्या स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धती -

प्रस्तुत शोध निबंध लिहिताना तथ्य संकलनासाठी दुय्यम स्रोताचा उपयोग केला आहे. यासंबंधीत विषयावरील संदर्भ ग्रंथ, तसेच वृत्तपत्रांचा आधार घेण्यात आला आहे.

लिंगभाव असमानतेचा अर्थ-

लिंग हा जीवशास्त्रीय अर्थ व्यक्त करणारा शब्द आहे. लिंग हा नैसर्गिक गुण विशेष आहे. लिंगभाव हा सामाजिक सांस्कृतिक गुणविशेष आहे. समाजशास्त्रात लिंग या संज्ञेचा सर्व प्रथम उपयोग आर्केलने 1972 मध्ये प्रकाशित झालेल्या सेक्स, जेंडर अँड सोसायटी या ग्रंथात केला आहे. स्त्री आणि पुरुष यांच्यामध्ये सामाजिक सांस्कृतिक दृष्टीकोनातून ज्या भिन्नता आहेत त्या व्यक्त करण्यासाठी लिंगभाव या संकल्पनेचा उपयोग केला जातो. तसेच लिंगभाव या एकाच आधारावर स्त्री आणि पुरुष यांच्यामध्ये सामाजिक सांस्कृतिक कर्तव्ये आणि हक्काबाबत भासणारी असमानतेची स्थिती म्हणजे लिंगभाव असमानता होय.

जैविक लिंगभेदाप्रमाणे सामाजिकदृष्ट्या करण्याचा फरक अर्थात , पुरुष व स्त्रिया असा फरक होय.

समाजशास्त्रीय अर्थ सामाजिकदृष्ट्या पुरुष व स्त्रिया असा समाजाच्या दोन प्रवर्गांमध्ये केला जाणारा फरक म्हणजे लिंगभेद होय.

मानवंशशास्त्र, मानसशास्त्र, आणि समाजशास्त्र असे मानतात की समाजात आढळणारा लिंगभेद हा समाजाने व सांस्कृतीने ठरविलेल्या परस्परांना निश्चित होत असतो. जैविक गुणधर्मांमुळे नव्हे भिन्न समाजांच्या वेगवेगळ्या सांस्कृतीमध्ये नव्हे तर एकाच समाजातील विविध उपगटांमध्ये देखील लिंगभेदाचा अर्थ आणि आनुषंगीक, प्रकटीकरण वेगवेगळे असते समाजातील वर्ग , वय, वांस्विक समूह यासारख्या घटकामुळे लिंगभेदाचा अन्वयार्थ व प्रकटीकरण ठरल्यासारखे आढळते.

समाजात 'पुरुष' व 'स्त्रिया' असे फक्त वर्गीकरण असले असे नव्हे तर वैयक्तिक आणि सामाजिक गुणधर्मांचे 'पुरुष' आणि 'बायकी' असेही वर्गीकरण असते आणि पुरुषांनी व स्त्रियांनी त्याप्रमाणेच वर्तन करणे अपेक्षित असते भाषेची छोटणी वर्तनप्रकार , पोशाख अशा सर्व बाबतीत हे 'पुरुषी' व 'बायकी' असे विभाजन आढळते.

जागतिकीकरणानंतर लिंगभेदाची समस्या-

जागतिकीकरणाने संपूर्ण जग व्यापून टाकले आहे आज प्रत्येक क्षेत्रात जागतिकीकरणाचा प्रभाव जाणवतो आहे. जागतिकीकरणाचे फायदेही झाले पण कांही प्रमाणात समस्या ही निर्माण झाल्या त्या मधीलीच लिंगभेदाची समस्या आहे.

1) स्त्रियांची कामाच्या ठिकाणी कुचंबना-

भारतात 1991 पासून जागतिकीकरणाला सुरुवात झाली आणि त्यामुळे अनेक घटकात बदल झाले रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाले. जागतिकीकरणामुळे स्त्री शिक्षणाला चालना मिळाली आज प्रत्येक क्षेत्रात स्त्री कार्यरत आहे. पूर्वीच्या काळात स्त्रियांना गौनस्थान दिल्यामुळे ती मागासलेल्या होत्या पण जागतिकीकरणामुळे त्यात थोडा बदल झाला. यामध्ये 1993 चा राष्ट्रीय मानवाधिकार संरक्षण कायदा संसदेत पास झाला व त्या अंतर्गत राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाचे व राष्ट्रीय महिला आयोगाचे गठण केले देशातील अनेक राज्यांमध्ये राज्य मानवाधिकार आयोग गठीत केला स्त्रियांच्या संदर्भात स्वतंत्र महिला निती घोषित केली त्यामुळे स्त्री जीवनाला, स्त्री शिक्षणाला नवीन दिशा मिळाली व स्त्रिया आज शिक्षणामुळे, प्रत्येक क्षेत्रात कार्य करतातना दिसून येत आहे पण आजही स्त्रियांचा ज्या ठिकाणी काम करतात त्या ठिकाणी कमीपणाची वागणूक मिळत आहे. आजही स्त्रियाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन काही प्रमाणात हा पूर्वीच्या लोकांसारखा असल्याचे आढळून येते. आत कोणत्याही क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात कुचंबना होत आहेत. त्यांना काम करताना पुरुषमंडळी स्त्रिया आमच्यासारखे काम करू शकत नाहीत हे दाखविण्याचा प्रयत्न करतात एखादा वरील कर्मचारी स्त्रियांना वेगळ्या भावनेने वागवू शकतो म्हणजे आज स्त्रीही 'चूल मूल' क्षेत्रातून बाहेर पडली आहे पण ती ज्या ठिकाणी काम करत आहे त्या ठिकाणी ती सुरक्षित नाही म्हणजेच आजही 21 व्या शतकातही स्त्रियांना पुरुषाबरोबरीने वागवले जात नाही.

2) जाहिरातीसाठी स्त्रियांचे अश्लील चित्रण -

जागतिकीकरणामुळे मोठ्या प्रमाणात उद्योगधंदे व व्यवसायाला चालना मिळाली, उत्पादन वाढीला चालना मिळाली. आज प्रत्येक उत्पादीत वस्तूची खरेदी वाढवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात जाहिरात केली जाते. म्हणजे जाहिरात करणे ही काळाची गरज झाली आहे पण आज जाहिरातीसाठी जास्त प्रमाणात स्त्रियांची निवड केली जाते आणि जाहिरातीकडे आकर्षण वाढवण्यासाठी स्त्रियांचे अश्लील फोटो काढले जातात व ते प्रसारीत केली जातात आज प्रसारमाध्यमे सुद्धा स्त्रियांचा चूकीचा वापर करून घेत आहेत. म्हणजे आज जाहिरातीसाठी सुद्धा उपभोग साधन म्हणूनच स्त्रियांचा वापर अधिक करून घेतला जात आहे. कारण स्त्रीने जाहिरात केली तर त्याकडे जास्त लोक आकर्षित होतील म्हणून आज जास्तीत जास्त जाहिराती स्त्रियांकडूनच घेतल्या जातात.

3) स्त्रीभुणहत्या :-

भारत हा पितृसत्ताक कुटूंबपद्धतीचा देश आहे. त्यामुळे पूर्वीपासून स्त्रियांवर अन्याय होत आला आहे त्यांना बंदिस्त करून ठेवण्यात आले होते. पण आज यापद्धतीमध्ये बदल झाला आहे. आज स्त्रिया प्रत्येक क्षेत्रात काम करताना दिसून येत आहेत. संविधानाने सुद्धा कलम 14 नुसार स्त्री पुरुष समानता हे कलम स्वीकारले आहे पण आज ही मोठ्या प्रमाणात भारतात स्त्रीभुणहत्या होतात याला पुरुषप्रधान संस्कृती कारणीभूत आहे. जागतिकीकरण झालेले असतानाही लोकांच्या विचारात बदल झाले नाहीत. आज ही भारतात वंशाचा दिवा मुलगा मानला जातो दोन मुली असतानाही मुलांची वाट पाहिली जाते व मग गर्भधारणा झाल्यानंतर गर्भलिंगनिदान चाचणी करून घेतली जाते म्हणजे स्त्री गर्भाची हत्या केली जाते. 1994 साली स्त्रीभुणहत्या विरोधी कायदा करण्यात आला आहे तरी सुद्धा आज भारतात मोठ्या प्रमाणात गुपीतपणे गर्भलिंगनिदान चर्चणी करून गर्भपात केले जात आहेत. त्यामुळे आज स्त्री पुरुष प्रमाण असमान झाले आहे.

वर्ष	भारतातील लिंगगुणोत्तर प्रमाण
1961	941
1971	932
1981	934
1991	927
2001	933
2011	940

4) स्त्री पुरुष विषमता :-

भारतातील 2011 जनगनेनुसार एकूण लोकसंख्येमध्ये महिलांची संख्या 48.46 टक्केइतकी आहे. मात्र शतकानुशतके सामाजिक, आर्थिक व राजकीय जीवनापासून स्त्रियांना दुर ठेवण्यात आले होते. समाजातील सर्व स्तरावर त्यांना दुय्यम दर्जा देऊन प्रचंड त्रास सहन करावा लागला व स्त्री पुरुष असमानता निर्माण करण्यात आली भारतीय स्त्रियांचा निम्न दर्जा जन्मापासून मृत्यूपर्यंत असल्याचे आढळून येते. म्हणजेच जन्मपूर्व गर्भलिंगनिदान परीक्षण, स्त्रीभ्रूणहत्या, मुलींचा जन्म नकोसा, मुलास प्राधान्य, आरोग्य व शिक्षण याबाबत मुलगा-मुलगी अशा भेद संपत्तीवरील अधिकार नाकारणे, विवाह व घटस्फोटाबाबत बंधने विधवांची सामाजिक स्थिती, कुटूंबाबाहेर कामे करण्यास बंधने आणि राजकीय क्षेत्रात दुय्यम स्थान अशी विविध स्वरुपे आढळून येतात म्हणजेच महिलांना घटनात्मक व कायद्याच्या दृष्टीने समान हक्क दिलेले असले तरी सामाजिक कारणांमुळे या हक्कापासून महिला आजही वंचित आहेत आजही त्यांना पुरुषांपेक्षा कमी लेखले जाते.

5) बलात्कार व विनयभंग :-

भारतीय दंड विधान संहितेनुसार महिलांच्या सुरक्षेसाठी सरासरी दरवर्षी एक कायदा केला जातो.तरीसुद्धा प्रत्यक्षात स्थिती कशी आहे की दरदिवशी महिलांवरील उपरोक्षीत स्वरुपाचे गुन्हे वाढतच आहेत. या पाठीमागे असणारे सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे पुरुषी सानसिकता व अस्तित्वात असणाऱ्या महिला सुरक्षाविषयक कायद्यांचा अपूरेपणा आहे.

इ.स.	2009	2010	2011	2012
बलात्कार	1483	1599	1701	1839
विनयभंग	3116	3661	3794	3935
लैंगिक अत्याचार	1099	1180	1071	1294

महाराष्ट्रातील महिला अत्याचार गुन्हे नोंद**6) मुलीचा व्यापार व देहविक्री -**

हे प्रश्न परस्पराला निकटचे संबंधित आहेत. याचे कारण म्हणजे वेश्याव्यवसाय व देहविक्रीसाठी आलेल्या एकूण महिलांपैकी 70 टक्के महिला या मुलींच्या अनैतिक व्यापारातून येतात यासाठी अनैतिक व्यापार कायदा 1956 मध्ये अस्तित्वात आला आहे. यामध्ये वेश्यागृह चालवणे,कमाईवर जगणे व्यावसायासाठी व्यक्ति मिळवून देणे इ. मुद्याचा समावेश आहे.नेपाळ, अफगाणिस्तान, बांगलादेश, या देशातून होणारी मुलीची तस्करी थांबवली पाहिजे यामुळे आज दिवसेंदिवस मूलीचे प्रमाण कमी होत चालले आहे. आज ही स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण उपभोग्य वस्तू म्हणूनच आहे.

7) महिलांवरील हिंसाचार :-

भारतातील पुरुष प्रधान संस्कृतीत स्त्रियांना शारिरीक अबला समजले जाते पण 1991 नंतर जागतिकीकरण झाले स्त्रियांना पुरुषाबरोबर समान हक्क कायद्याने दिला आहे. मात्र प्रत्यक्षात त्याचा वापर स्त्रियांना होत नाही. आजही भारतात स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा कमी लेखले जाते तिच्यावर हिंसाचारात्मक वर्तन केले जाते. स्त्रियांना कौटूंबिक व कुटूंबाबाहेर विविध प्रकारच्या हिंसाचाराला सामोरे जावे लागते. कडक कायदे व स्त्रियांचे आर्थिक सबलीकरण हे महिलाविरुद्ध हिंसाचार कमी करण्याचे माध्यम आहे.

निष्कर्ष :-

- 1) भारतातील लिंगभेद समस्येला सामाजिक धार्मिकता कारणीभूत आहे.
- 2) समाजावर आजही रुढी परंपरा पगडा आहे.

सारांश -

जागतिकीकरणानंतर वरील या मूलभूत स्वरुपाच्या समस्या आहेत शिवाय वेगवेगळ्या समस्यांना महिलांना सामोरे जावे लागते. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने हे ठरवायला हवे की कोणत्याही स्त्रीच्या असुरक्षितेचे आणि सामाजिक वंचतेचे मी कारण बनणार नाही. तरच ही भारतातील लिंगभेदाची समस्या मिटेल. नाहीतर एक दिवस ही समस्या समाजविघातक ठरेल.

संदर्भ -

- 1) महिला सशक्तीकरण - मानचंद खंडेला
- 2) महिला व विकास - यशदा
- 3) सामाजिक समस्या - राम आहुजा
- 4) स्त्रिया,समाज आणि राजकारण - डॉ.भारती पाटील आणि राजकारण

जागतिकीकरणानंतर महिलांची चळवळ

प्रा.सुंदर एम.कांबळे(बल्लाळ)

(संशोधक विद्यार्थी)

कला, वाणिज्य व विज्ञान

महाविद्यालय वाठार स्टेशन

ता.कोरेगाव जि.सातारा

जागतिकीकरणानंतर भारतातील स्त्रियांची बदलत गेलेली अवस्था भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जामध्ये अत्यंत मोठ्या प्रमाणात वेगळेपणा दिसून येतो. एकिकडे स्त्रियांचा गौरव तर दुसरीकडे समाजामध्ये तिला दुय्यम स्थान शोषण तिरस्कार, अन्याय, अत्याचार, अवहेलना अशा अनेक प्रसंगांना स्त्रियांना तोडं घावे लागते.

भारत हा पुरुषप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. पण भारतातीलच काही भागामध्ये स्त्रियांचे वर्चस्व ही दिसून येते. केरळ, बंगाल, कर्नाटकमध्ये काही समाजामध्ये स्त्रियांचे वर्चस्व दिसते. पण सारासार विचार केला तर भारतीय स्त्रियांना खूप प्रमाणात दुय्यम स्थानच आहे. हे नाकारता येणार नाही. म्हणून भारतीय स्त्रियांची भूमिका त्यावर आधारित स्त्री चळवळी व संघटना उभ्या राहिल्या आहेत. भारतामध्ये स्त्रिचळवळीचे तीन टप्पे समजले जातात. प्रथम टप्प्यामध्ये काही पुरोगामी विचारांच्या पुरुषांमुळे महत्वाचे बदल घडलेले दिसून येतात. सतीप्रथा, विधवा पुनर्विवाह अशा अनेक प्रथेच्या विरोधात जाऊन कायदेशीररित्या प्रतिबंध करण्यात आला, राजा राममोहन रॉय, धोंडो कर्वे, पंडिता रमाबाई, सुबलक्ष्मी, महात्मा जोतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले अशा काही पुरोगामी विचारांच्या पुढार्यांनी पुढाकार घेतला. त्यामध्ये स्त्रियांचा देखील सहभाग होता. त्यामुळे येथे स्त्रियांना त्यांच्यावर होणाऱ्या वाईट रूढी विरोधी चळवळ उभी केली आहे. हे विसरता येणारे नाही. यातील दुसऱ्या भागाचा विचार केल्यास 'भारत महिला परिषद', भारत स्त्रि महामंडळ, ऑल इंडिया वूमन्स कॉन्फरन्स या संघटनांचा उदय झाला. या स्त्रीसंघटना स्त्रियांच्या हक्कासाठी संघर्ष करू लागल्या, न्यायासाठी झगडू लागल्या, आमहास देखील मतदानाचा हक्क हवा, बालविवाह प्रतिबंध कायदा, स्त्रियांना मालमतेत अधिकार अशा महत्त्वपूर्ण मागण्या होत्या. त्यामध्ये कायद्याने बदल करण्यात या संघटना यशस्वी झाल्या. हे स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील बदल आहेत.

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर देखील स्त्री चळवळीचे टप्पे ठरलेले आहेत. संविधानाच्याद्वारे मूलभूत हक्क व अधिकार यांना न्याय देण्याचा प्रयत्न केला गेला एकविसाव्या शतकातील टप्प्यामध्ये स्त्री चळवळ स्त्री पुरुष समानतेच्या पलीकडे जाऊन स्त्रियांचे वैयक्तिक जीवन ठरवण्यासाठी सत्ता व त्यांचे सक्षमीकरण यासारखे मुद्दे उपस्थित होतात. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड व स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात स्त्रियांनी उभारलेल्या चळवळी व त्यांना मिळालेले अपयश याचा जर विचार केला तर आजच्या जागतिकीकरणामध्ये ह्या चळवळी बोथट झालेल्या दिसून येत आहेत.

आजदेखील भारतीय स्त्रियांना कमी लेखले जाते. सामाजिक, धार्मिक अशा घटनेमध्ये स्त्रियांना दुय्यम वागणूक दिली जाते. 21 व्या शतकातील अलिकडच्या कालखंडाचा विचार केला तर 'भूमाता ब्रिगेड संघटना', तृप्ती देसाईसारख्या तरुण आणि तडफदार स्त्रिया आपणास धार्मिक अधिकार प्राप्त व्हावा काही देवदेवतांच्या मंदिरात आपणास प्रवेश मिळावा म्हणून संघर्ष करतात, पण आपल्या

पुरुषप्रधान संस्कृतीने त्यांना पुढे येण्यास मज्जाव करताना दिसतो. म्हणजे 19 व्या व 20 व्या शतकामध्ये जसे आहे तसेच या जागतिकीकरणाच्या बदलात आज देखील स्त्रिया ह्या गुलामगिरीमध्ये अडकून आहेत हे दिसून येते. मंदिर प्रवेशासाठी पुरुषांनी तर विरोध केलाच पण, स्त्रियादेखील, स्त्रियांच्या विरोधात उभ्या राहिल्या, एकीकडे न्यायासाठी झगड करणारी, चळवळ उभी करणारी स्त्री, तर तिला विरोध करणारी देखील स्त्रीच आहे.

जागतिकीकरणाच्या या बदलामध्ये स्त्रियांच्यावर झालेले व होत असणाऱ्या मानसिक, शारीरिक वेदनेच्या विरोधात आवाज उठविण्यासाठी Mee Too (म्हणजे मी सुद्धा) या स्त्रियांनी उभा केलेल्या नवीन चळवळीमधून अन्यायाला बळी पडलेल्या स्त्रियांनी ही नवीन चळवळ उभी केली. देशभर त्यांना प्रतिसाद मिळाला पण अशा चळवळीतून अनेक श्रीमंत, उद्योजक, कलाकार लेखक यांच्यापासून ते सामान्य माणसापर्यंत याचे वाईट परिणाम दिसून येऊ लागले, स्त्रीया बोलू लागल्या. त्यांच्या पाठीशी देशवाशी उभा राहिले. पण कालांतराने या चळवळी देखील थंडावल्या असे म्हणायला हरकत नाही.

जागतिकीकरणामुळे महिला आकाशात भरारी घेऊ लागल्या आहेत. अनेक क्षेत्रात त्या काम करू लागल्या, पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून काकणभर चढ काम करू लागल्या आहेत. यांच्या पाठीशी माणसे उभा राहू लागले आहेत. त्याचेच एक उदाहरण म्हणजे आपल्या पुरोगामी महाराष्ट्रातील जकातवाडी या गावाचे उदाहरण अत्यंत जीवंत आहे. कोणतीही चूक नसताना वैवाहिक आयुष्याच्या सुरुवातीलाच किंवा मध्यावर पतीचा अपघात झाल्याने पुढील सर्व आयुष्य महिलांना विधवेचे जीवन जगावे लागते, काही स्त्रीया घटस्फोटीत तर काही परित्याक्ता अशा महिलांना समाजात वावरताना अनेक अडचणीना सामोरे जावे लागते. त्यांना दिलासा मिळावा म्हणून, सातारा तालुक्यातील जकातवाडी या ग्रामपंचायतीने विधवा पुनर्विवाहासाठी पुढाकार घेतला, विधवेशी विवाह करणाऱ्या तरूणाला संसारासाठी वीस हजार रुपये मदत करण्याचा निर्णय येथे झाला. त्यास चांगला प्रतिसाद देखील मिळाला, असे उपक्रम जर देशांमध्ये राबविले तर स्त्रियांच्या चळवळीला हातभार लागणार आहे. स्त्रीया सक्षम बनतील, भीती, न्यूनगंडता त्यांच्यामध्ये राहणार नाही.

आपल्या देशात राजकारणी लोकांना खूप मानसन्मान आहे. इतर देशांपेक्षा भारतातील राजकारणी माणूस कोणत्या ही प्रकरणामध्ये लक्ष्य अधिक घालत असतो. विशेष करून स्त्रियांच्या बाबतीत, मला असे म्हणायचे आहे आपल्या देशातील ख्यातनाम इंग्रजी भाषेच्या लेखिका नयनतारा सहगल यांना अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्ष म्हणून निमंत्रण दिले गेले. पण काही विद्वान समजल्या जाणाऱ्या राजकीय पुढार्यांनी मराठी साहित्याला इंग्रजी भाषेच्या लेखिका अध्यक्षा का ? असा सवाल उपस्थित करून नयनतारा सहगल यांना अध्यक्षपदावर दूर लोटले. हा विरोध भाषेला होता, की स्त्रिला हा प्रश्न पडतो जागतिकीकरणाच्या या 21 व्या शतकात माणसांची मने आकाशाएवढी मोठी हवी पण येथे संकोचीत पणा दिसून येतो आहे.

स्त्रियांनी उभ्या केलेल्या उद्योग विश्वात 21 व्या शतकात स्त्रियांनी आपला ठसा उमठविलेला आहे. ग्रामीण/शहरी आदिवासी भागामध्ये कुटीर उद्योग, लघुउद्योग, कारखानदारीमध्ये आपले लक्ष्य वेधून स्वतःच्या पायावर उभा राहण्यासाठी उद्योग विश्वाला जवळ केले, त्यासाठी शासनाची मदत अथवा मोठ्या उद्योगपतींचे मार्गदर्शन यांचा आधार घेऊन महिलांनी उद्योग चळवळ आत्मसात केली पण त्या देखिल कालांतराने बोथट बनलेल्या आहे. 1991 नंतर जागतिकीकरणाने आपले डोके वर काढले. नवनवीन बदल होण्याची स्वप्ने दिसू लागली त्याचा परिणाम देखिल महिलांच्यावर होऊ लागला स्वयंभू होण्याकडे स्त्रियांनी आपले लक्ष वेधले देशाला महासत्ता बनविण्यासाठी महिला देखिल

प्रयत्न करू लागल्या. लेखन, कला, क्रिडा, प्रशासन, उद्योजक, इ. क्षेत्रांमध्ये स्त्रिशक्तीने आपला ठसा उमठविण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामध्ये सर्वजाती धर्मातील स्त्रीया पुढे आलेल्या आहेत.

महिलांच्या सर्वांगीण विकास व त्यांच्या विविध समस्यांच्या निराकरण करण्याच्या हेतूने स्थापन झालेल्या संघटना, स्त्रियांचे प्रश्न हे केवळ त्यांचे वैयक्तिक नाहीत तर, ते गंभीर असे सामाजिक प्रश्न आहेत, ते सोडविण्यासाठी महिला व पुरुषांनी समान भूमिका घेण्याची व सामाजिक जागृती करण्याची आवश्यकता आहे. समाजाची सामाजिक मानसिकता बदलायला हवी व सामाजिक परिवर्तनाचे पहिले पाहुल कुटुंबापासून उचलले पाहिजे. जागतिकीकरण म्हणजे नवनवीन बदल, त्या बदलांचा स्विकार सर्वांनी करूनच, सर्वक्षेत्रात महिला-पुरुष यांनी एकत्र काम केले पाहिजे. स्त्री-पुरुष भेद नसावा हे सांगण्यासाठी महिला चळवळी काम करतात.

भारतीय स्त्रीयांनी काही सूत्रे हातात घेणे गरजेचे आहे. उदा. स्त्रियांचे शिक्षण, आरोग्य, आर्थिक स्वावलंबन, समानता आणि आत्मविश्वास या गोष्टींकडे चाणाक्षपणे लक्ष ठेवणे गरजेचे आहे. व्यक्तीमत्त्व विकास, शिबिरे, महिला प्रशिक्षण वर्ग, एकात्मिक एकतर्फी प्रेम, हिंसाचार याबाबत जनजागृती, उद्योगजकता प्रशिक्षण शिबीर, महिलांनी उद्योगातून बनविलेल्या वस्तूना बाजारपेठा, कयदेविषयक सल्ले, शासनाच्या विविध योजना इत्यादींची सखोल माहिती महिला चळवळीने महिलांना देणे गरजेचे आहे. महिलांचा मानसन्मान उंचवला पाहिजे विश्वसुंदरी स्पर्धा, वासनाकांड विरुद्ध अंदोलन निष्क्रियता छोडो अभियान अशा गोष्टींचा धिकार करून समाज जागृती केली पाहिजे.

जागतिकीकरणाचा महिलांवर अनेक परिणाम झालेले आहेत. त्यातून निर्भया पथक, महिला सुरक्षा संघटना, अनैतिकतेच्या जाहिराती, अक्षील दृश्ये, नकारात्मक संभाषण, या गोष्टींना समाजातून बाहेर काढले पाहिजे मध्यंतरी 'नकोशी' नावाच्या बाबतीत महिलांनी उभी केलेली चळवळ, मुलीचे नाव नकोशी ठेवणाऱ्या आई-वडीलांचा धिकार, नकोशी नाव धारण केलेल्या मुलींचे नामांतर ही चळवळ पुरोगामी महाराष्ट्रात रुजली त्याचा परिणाम समाज मनावर झाला, माणसांचे विचार बदलू लागले नकोशी म्हणणाऱ्या आई वडिलांना मुलगी हवी असा विचाराचे प्रसारण होऊ लागले. जागतिकीकरणामध्ये महिलांच्यामध्ये झालेले बदल हे नाविण्यासारखे आहे.

अशा प्रकारे महिलांनी जागतिकीकरणाच्या 21 व्या शतकात, येऊ घातलेल्या समस्या त्या, समस्यांचे निराकरण, होत असलेला बदल स्त्री-पुरुष समानता, सामाजिक, धार्मिक विचार जोपासला पाहिजे. सामाजिक क्रांतीचा लढा देणे गरजेचे आहे. महिला चळवळ सक्षम होणे गरजेचे आहे. हा विचार या जागतिकीकरणाच्या या चळवळी मधून झाला पाहिजे.

संदर्भ

- 1) जागतिकीकरण आणि भारत-नलिनी पंडित
- 2) जागतिकीकरण आणि वंचित समाज-रमेश पलंगे
- 3) जागतिकीकरण की नवीन गुलामगिरी-नीरज जैन
- 4) महिलांच्या प्रश्नांवर नवनवीन आलेले लेख-लोकमत मंथन, ऑक्सिजन इ.
- 5) जागतिकीकरण आणि दलितांचे प्रश्न- उत्तम कांबळे
- 6) साहित्य, संस्कृती आणि जागतिकीकरण- नागनाथ कोतापल्ले, दत्ता भगत

जागतिकीकरणानंतर कुटुंब व विवाहसंस्थेतील परिवर्तन

प्रा. माधव उत्तमराव उगीले

समाजशास्त्र विभाग

रामकृष्ण परमहंस महाविद्यालय, उस्मानाबाद

प्रस्तावना :-

जागतिकीकरण ही एक प्रक्रिया आहे. एखाद्या राष्ट्र राज्याची अर्थव्यवस्था जागतिक भांडवली अर्थव्यवस्थेशी क्रमाक्रमाने जोडली जाऊन बऱ्याच अंशी विलीनी होण्याच्या प्रक्रियेला स्थूलमानाने जागतीकीकरण म्हणता येईल सर्व जगाची एक बाजारपेठ निर्माण करण्याचे धोरण म्हणजे जागतिकीकरण होय. जागतिकीकरण फक्त आर्थिक जीवनाशी संबंधीत नाही तर सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनाशीही ती संबंधित आहे. जागतिकीकरणाचे आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय इत्यादी क्षेत्रावर परिणाम झाले आहेत जागतिकीकरणानंतर भारतीय समाजातील कुटुंब व विवाह संस्थेत परिवर्तन झालेले दिसून येते. मानवाच्या विविध गरजांची पूर्तता ह्या सामाजिक संस्था करत असतात. भारतातील कुटुंब व विवाह संस्था ही पारंपारीक संस्कृतीला जोपासनारी व्यवस्था आहे. संस्कृतीचे जतन करणे हे कुटुंब संस्थेची महत्वाची भूमिका होती पण जागतीकीकरणानंतर या व्यवस्थेत परिवर्तन घडून आले आहे. कुटुंब व विवाह संस्थेत झालेल्या परिवर्तनाचा आढावा प्रस्तुत शोधनिबंधात घेण्यात आला आहे.

संशोधनाचा उद्देश :-

- १) जागतिकीकरणाचा अर्थ समजून घेणे.
- २) जागतिकीकरणानंतर कुटुंब संस्थेत झालेले परिवर्तन समजून घेणे.
- ३) जागतिकीकरणानंतर विवाह संस्थेत झालेले परिवर्तन समजून घेणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंध हा दुय्यम साधनसामग्रीवर आधारित आहे. यासाठी संदर्भग्रंथ मासिके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट या साधनाचा वापर करण्यात आला आहे.

जागतिकीकरण संकल्पना :-

जागतिकीकरण म्हणजे एखाद्या देशाची अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थकारणाशी संलग्न करणे, जोडून देणे होय. जागतिकीकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे की जी देशाच्या अर्थव्यवस्थेला वैश्विक अर्थव्यवस्थेचा भाग बनवते जसे की देशातील सर्व प्रकारचे उदा.वस्तूची सेवाची उत्पादन घटकांची आणि वित्तीय व्यवहार हे व्यापक जागतिक बाजारपेठेचा भाग बनतात आणि बाजारपेठच्या बाबतीत आंतरराष्ट्रीय सरहद्दी कायम राहतात, त्यांना पार करणे सोपे नसते.

जागतिकीकरणाच्या व्याख्या :-

१) रूसी मोदी :-

जागतिकीकरण म्हणजे खुली स्पर्धा आणि नवे तंत्रज्ञान यातून उत्पादकता आणि उत्पादन वाढवणे तसेच संपूर्ण जगाची एकच बाजारपेठ निर्माण करणे आणि वस्तू व सेवा यांची विक्री करणे होय.

२) सी. टी. कुरियन :-

विविधता असलेल्या अर्थव्यवस्थेचा समूह होय परस्परातील व्यवहारातून आणि वैयक्तीक उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या प्रक्रियेतून कालांतराने एक वैशिष्टपूर्ण अर्थव्यवस्था अस्तीवात येते त्यास जागतिकीकरण किंवा जागतीक अर्थव्यवस्था म्हणतात.

३) श्रावण कुमाणसिंग :-

जगातील सर्वच राष्ट्रांची एकच बाजारपेठ निर्माण करणे व त्यात जगातील साधनसामग्रीचे आणि भांडवलांचे सहजतेने परिचलन निर्माण करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय.

जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरु होऊन भारतात दोन दशके उलटली असले तरी जागतिकीकरणाच्या योग्य अयोग्य परिणामयी चर्चा सर्वत्र होताना दिसून येते जागतिकीकरणानंतर भारतातील कुटुंब व विवाह संस्थेत परिवर्तन झाल्याचे आढळून येते.

कुटुंब संस्थेतील परिवर्तन :-

१) कुटुंबाच्या आकारातील परिवर्तन :-

ग्रामीण पारंपारिक कुटुंब ही मोठी होती. कुटुंबात तीन किंवा तीन पिढ्यापेक्षा जास्त लोक एकत्र राहत असत. परंतु त्याची जागा आज विभक्त कुटुंबाने घेतली आहे. पत्नी व मुलासहीत वेगळी चुल करणारी कुटुंबे ग्रामीण भागातही निर्माण झाली आहेत.

२) कुटुंब विषयक भावनेतील बदल :-

पारंपारीक समाजात कुटुंबाचे महत्त्व सामूहीक स्वरूपाचे होते. व्यक्ती हितापेक्षा कुटुंब हीत महत्त्वाचे मानले जाते. कुटुंबाचे सर्व अधिकार कुटुंब प्रमुखास होते. कुटुंब प्रमुखाबद्दल कमालीचा आदर होता. जागतिकीकरणानंतर कुटुंबाकडे पाहण्याचा पारंपारीक दृष्टीकोण संपुष्टात आला. आज कुटुंबापेक्षा व्यक्ती महत्त्वाची मानली जात आहे. कुटुंब संस्थेस सामूहीक स्वरूपाचे असलेले महत्त्व संपुष्टात आले आहे.

३) स्त्रीयांच्या दर्जात परिवर्तन :-

पारंपारीक समाजात स्त्रीयांना दुय्यम स्थान होते. समाजकारण, राजकारण, धर्मकारण इत्यादी बाबतीत तीला विशेष अधिकारापासून वंचित ठेवण्यात आले होते. केवळ चुल आणि मुल एवढच तिचं कार्यक्षेत्र होतं. आज जागतिकीकरणानंतर स्त्रीयाचे

कार्यक्षेत्र विस्तारालं आहे. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रीया पुरुषाच्या बरोबरीने काम करीत आहेत. जागतिकीकरणानंतर स्त्रीयाच्या दर्जामध्ये परिवर्तन झाले आहे. स्त्रीया आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी झाल्या आहेत.

४) कौटुंबिक नियंत्रणातील परिवर्तन :-

कुटुंबात व्यक्तीला औपचारिक नियंत्रण पद्धतीपेक्षा अनौपचारिक नियंत्रणाचा अधिक फायदा होत असतो. मात्र जागतिकीकरणानंतर कुटुंब आपल्या सदस्यावर अनौपचारिक नियंत्रण ठेवण्यास कमी पडत आहे. माता-पित्याच्या प्रत्यक्ष शिकवणीपेक्षा बाह्य अनुकरणावर अधिक भर दिला जात आहे. मुलावर नियंत्रण ठेवण्यास कुटुंब असमर्थ ठरत आहे. कुटुंबातील नियंत्रण शिथील झाल्याने आपसातील प्रेम, सहकार्य, त्याग, संरक्षण इत्यादी बाबतीत निष्काळजीपणा सुरू झाला आहे.

५) मनोरंजनात्मक कार्यातील परिवर्तन :-

मनोरंजन हे मानवाला मानसिक समाधान प्राप्त करून देते. पारंपारीक समाजात मनोरंजनाचे कार्य कुटुंब संस्था पार पाडीत असत. कुटुंबातील वृद्ध व्यक्तीकडून गोष्टी सांगणे, गाणी म्हणणे, सणउत्सव साजरे करणे इत्यादीच्या माध्यमातून मनोरंजन होत असे. आज जागतिकीकरणानंतर मनोरंजनाच्या साधनात बदल झाला आहे. फेसबुक, इंटरनेट, व्हॉट्सअप इत्यादी साधनाचा वापर वाढला आहे.

विवाह संस्थेतील परिवर्तन :-

१) विवाहाच्या संस्कारात्मक स्वरूपात परिवर्तन :-

पारंपारीक समाजव्यवस्थेत विवाह एक पवित्र संस्कार मानला जात होता. विवाहातील धार्मिक संस्काराचे महत्त्व कमी होत आहे. विवाह एक पवित्र संस्कार नसून तो दोन व्यक्तीतील करार आहे हा विचार पुढे येत आहे.

२) वधू-वर निवडीतील परिवर्तन :-

परंपरागत समाजात वधूवर निवडताना आपल्या पसंती आवडीपेक्षा कुटुंबातील व्यक्तीची पसंती महत्त्वाची मानली जाई. आज जागतिकीकरणानंतर वधू-वर निवडीचे स्वातंत्र्य मुला-मुलींना मिळाले आहे. वधू-वराची निवड करताना शिक्षण व्यवसाय आवडी-निवडी इत्यादींना अधिक महत्त्व दिले जात आहे. वधू-वर परिचय मेळव्यातून वधू-वर सूचक मंडळाकडून वधू-वर निवडीचे प्रकार मोठ्या प्रमाणात सुरू आहेत.

३) विवाह विषयक निर्बंधात परिवर्तन :-

व्यक्ती ज्या जातीत आहे त्याच जातीत व्यक्तीने विवाह करावा असे निर्बंध होते. व्यक्तीस स्वतःच्या जातीबाहेर विवाह करण्याची परवानगी नव्हती. या नियमाचे उल्लंघन करणाऱ्यास समाज बहिष्कृत करीत असे. आज जागतिकीकरणानंतर स्वतःच्या जातीतच विवाह करावा असे बंधन राहीले नाही. आज मोठ्या प्रमाणात आंतरजातीय विवाह, आंतरधर्मीय विवाह, प्रेमविवाह होताना दिसून येत आहेत.

४) प्रेमविवाह संख्येत वाढ :-

जागतिकीकरणानंतर समाज व्यवस्थेत प्रेम विवाहाच्या संख्येत कमालीची वाढ झाली आहे. त्याचबरोबर विवाहाच्या वयात देखील वाढ झाली आहे.

जागतिकीकरण व पाश्चात्यांचे अनुकरणामुळे आज अनेक स्त्री पुरुष विवाह न करता एकत्रीत राहू लागले आहेत. त्याला 'लिव्ह इन रिलेशनशिप' म्हटले जाते.

निष्कर्ष :-

जागतिकीकरणामुळे भारतीय समाजातील कुटुंब व विवाह संस्थेत अमुलाग्र परिवर्तन झाले आहेत. जागतिकीकरणाचा अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम कुटुंब व विवाह संस्थेवर झाला आहे. माहिती तंत्रज्ञान, तांत्रिक देवाण घेवाण वाढणारे संपर्क यामुळे भारतीय समाजाच्या अभिवृत्तीत परिवर्तन झाल्याने कुटुंब व विवाह संस्थेत परिवर्तन होत आहे. जागतिकीकरणानंतर कुटुंबाच्या आकारात परिवर्तन झाले. संयुक्त कुटुंबाची जागा विभक्त कुटुंब पद्धतीने घेतली. कुटुंबातील स्त्रीयांच्या दर्जात परिवर्तन घडून आले. आज स्त्रीया पुरुषाच्या बरोबरीने प्रत्येक क्षेत्रात काम करत असताना दिसतात. स्त्री आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनली. कुटुंब संस्थेत सामुदायिक स्वरूपाचे असलेले महत्त्व कमी झाले. कुटुंबातील व्यक्तीतील सहकार्य, त्याग, प्रेम या भावना कमी झाल्या. कुटुंबाच्या मनोरंजनाच्या साधनात बदल झाला.

जागतिकीकरणानंतर विवाह संस्थेत अमुलाग्र बदल झाले. विवाहाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलला. विवाहाकडे धार्मिक संस्कार म्हणून न पाहता एक करार म्हणून बघण्याची प्रक्रिया सुरू झाली. प्रेमविवाह, आंतरजातीय विवाह, आंतरधर्मीय विवाह होत आहेत. घटस्फोटाचे प्रमाणही वाढले आहे.

एकंदरीत जागतिकीकरणानंतर भारतीय समाजातील कुटुंब व विवाह संस्थेत परिवर्तन घडून येत आहे. कुटुंब व विवाहाची पारंपारीक मूल्य बाजूला झाली आहेत. तिथे नवीन मूल्य येत आहेत. त्यातील काही मूल्य ही उर्ध्वगामी स्वरूपाची आहेत. तर काही मूल्य मात्र समाजाला अधोगतीला घेऊन जाणारी आहेत.

संदर्भसूची :-

- १) प्रा. रायखेलकर ए. आर., “भारतीय अर्थव्यवस्था”, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद २०१३.
- २) डॉ. डोईफोडे ज्योती, “भारतीय समाजसंरचना व परिवर्तन” विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद २०११.
- ३) प्रा. तोटरे मोहन, “मुलभूत सामाजिक संस्था”, अरुणा प्रकाशन, लातूर २००८.
- ४) प्रा. ए. वाय. कोंडकर, “भारतीय समाज संरचना व सामाजिक परिवर्तन”, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर २०११.
- ५) खेर सि. प., “जागतिकीकरण समस्या आशय अनुभव”, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे २००८.

जागतिकीकरण आणि स्त्रिया

प्रा. अशोक रामचंद्र गोरे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

व्यंकटेश महाजन वरिष्ठ महाविद्यालय,

उस्मानाबाद

प्रस्तावना :-

२० व्या शतकाच्या अखेरच्या कालखंडात जागतिकीकरण या संकल्पनेचा उदय झाला. आज जगातील अनेक देशांवर व अनेक घटकांवर जागतिकीकरणचा प्रभाव स्पष्टपणे जाणवत आहे. वर्तमान काळात जागतिकीकरणाची प्रक्रिया गतिमान होताना दिसत आहे. जागतिकीकरण ही एक व्यापक प्रक्रिया आहे. वास्तविक पाहता जागतिकीकरण ही विशुद्ध स्वरूपातील आर्थिक संज्ञा आहे. व्यक्ती, समूह आणि समाजाच्या गरजा, इच्छा, भावना या सर्व बाबींना जागतिकीकरण प्रभावित करीत असलेले स्पष्टपणे जाणवत आहे. सर्व जगाची एक बाजारपेठ निर्माण करण्याचे योजनाबद्ध धोरण आणि प्रयत्न म्हणजे जागतिकीकरण.

जागतिकीकरण आर्थिक संज्ञेशी संबंधित असले तरी त्याचे प्रभावक्षेत्र अत्यंत व्यापक आणि सखोल आहे. जागतिकीकरण, नागरिकरण, सांस्कृतिक संमिलन, सांस्कृतिक पश्चायन, जीवन विषयक मूल्ये, जीवनाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन, औद्योगिकरण, तंत्रज्ञान, शिक्षण, आरोग्य, विज्ञान, व्यापार, राजकारण संस्कृती, गुन्हेगारी, उपेक्षित घटक, स्त्रिया, धर्म, सामाजिक स्तरिकरण इत्यादी घटकांना जबरदस्त प्रभावित करीत आहे.

जागतिकीकरणाचा अर्थ :-

- १) के.एन.पण्णीकर :- 'आर्थिक संदर्भात जागतिकीकरण ही एक प्रभावी प्रक्रिया आहे.'
- २) 'जागतिकीकरण म्हणजे नवउदारमतवादी, नव साम्राज्यवादी विचारसरणीने घेतलेला आक्रमक पवित्रा होय.'
- ३) 'जागतिकीकरण हे आपली अर्थव्यवस्था जगाच्या अर्थव्यवस्थेशी जोडण्याचे धोरण आहे.'
- ४) 'जागतिकीकरण म्हणजे अर्थव्यवस्थेवरील सरकारची बंधने शिथील करणे होय.'
- ५) 'जागतिकीकरण केवळ आर्थिक जीवनाशी संबंधित नाही तर जागतिकीकरणचा संबंध सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनाशी आहे.'
- ६) श्रावणकुमार सिंग :- 'जगातील सर्व राष्ट्रांची एकच बाजारपेठ निर्माण करणे व त्यात जगातील साधन सामग्रीचे आणि भांडवलाचे सहजतेने परिचलन निर्माण करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय.'

जागतिकीकरणाचे समर्थन करणारांना जग एक वैश्विक खेडे (Global Village) निर्माण करायचे आहे.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत मिळणाऱ्या लाभामध्ये कमी जणांचा वाटा आहे. मानवाची सुस्थिती, आर्थिक संपन्नता व समानता, आर्थिक व व्यवसायिक स्वातंत्र्यात वाढ आणि लोकशाहीचा विकास या परिप्रेक्ष्यात जागतिकीकरणाची प्रक्रिया समजून घेणे कठीण असले तरी आवश्यक आहे. जागतिकीकरणाच्या व्यापक प्रक्रियेत स्त्रियांचे आणि विशेषतः भारतीय स्त्रियांचे स्थान काय आहे? हे अभ्यासणे हा या शोध निबंधाचा उद्देश आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :-

- १) जागतिकीकरणाची प्रक्रिया लक्षात घेणे.
- २) भारतीय स्त्रियांची सद्यःस्थिती लक्षात घेणे.
- ३) जागतिकीकरणाचा भारतीय स्त्रियांवरील प्रभाव लक्षात घेणे.

संशोधन :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम स्रोतांचा उपयोग केला असून संदर्भग्रंथ, वर्तमानपत्रे, मासिके, इंटरनेट इ.चा आधार घेतला आहे.

गृहितके :-

- १) जागतिकीकरण ही बहुआयामी प्रक्रिया आहे.
- २) जागतिकीकरणाच्या प्रभावाने सामाजिक जीवन व्यापल आहे.
- ३) जागतिकीकरणाचे चांगले आणि वाईट परिणाम होत आहेत.
- ४) स्त्रियांच्या विकासात जागतिकीकरण महत्वाची भूमिका पार पाडताना दिसत आहे.
- ५) जागतिक तंत्रज्ञानाचा फायदा आणि विविध व्यवसायांची उपलब्धता यामुळे स्त्रियांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाला चालना मिळत आहे.
- ६) जागतिक पातळीवर स्त्रियांच्या क्षमता, कर्तृत्व आणि निर्णय क्षमतेला महत्व येत आहे.

विषय विश्लेषण :-

थोरान थरबॉन यांच्या मते जागतिकीकरणाच्या अनेक लाटा असतात. जेव्हा एखादा शोध, विचार, बदल त्या त्या देशाच्या सिमा ओलांडून अन्य देशांमध्ये आणि नंतर जगभर पसरतो व त्याचे चांगले आणि वाईट दीर्घकाळ परिणाम होतात या प्रक्रियेला जागतिकीकरण असे म्हटले जाते. भारतात इ.स.१९९० नंतर जागतिकीकरणाला चालना मिळाली. १९९० नंतर खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण या संकल्पनांना विशेष महत्व प्राप्त झाले.

वस्तू, सेवा, श्रम, तंत्रज्ञान इ.गोष्टींचा देशाच्या सीमेबाहेर मुक्त संचार सुरू झाला. जागतिकीकरणामुळे महिलांच्या श्रमाला आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मागणी वाढली. भारतीय श्रमीक महिला प्रामुख्याने असंघटीत क्षेत्रात काम करतात. अशा महिलांवर जागतिकीकरणाचा मोठा परिणाम झालेला दिसून येतो. जागतिकीकरणाचा महिलांवरील प्रभाव समजून घेण्यापूर्वी काही ठळक घटना लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

- १९५० मध्ये भारताने प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीचा स्वीकार केला. समाजात स्त्री-पुरुषांमध्ये असणारी दरी घटनात्मक तरतुदींनी नाहीशी करण्याचा प्रयत्न झाला. मतदान, समान शिक्षण, सेवा मूलभूत हक्क या दृष्टीने प्रत्येकाला सारखे अधिकार घटनेने दिले.
- १९६१ मध्ये हुंडा विरोधी कायदा संमत झाला.
- १९७५ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून जाहीर झाले.
- ०८ मार्च हा दिवस आंतरराष्ट्रीय महिला दिवस पाळावा, असे आवाहन संयुक्त राष्ट्र संघटनेने केले.
- १९७५ नंतर भारतात स्त्री-मुक्ती संघटनांचे कार्य वाढले.
- १९९० नंतर स्त्री अभ्यास केंद्रांना चालना मिळाली.
- १९९० मध्ये केंद्राने 'स्त्री' आयोगाची स्थापना केली.
- १९९० मध्ये सरकारने महिलांसाठी ३० टक्के आरक्षण राजकारणात जाहीर केले.
- १९९० हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय बालिका वर्ष म्हणून घोषित झाले.
- २००६ मध्ये कौटुंबिक छळातून स्त्रियांची सुटका करणारा नविन कायदा पास झाला.
- १९९० नंतर स्त्रीवादी नियतकालिकांना चालना मिळाली व स्त्रियांना व्यक्त होण्याचे व्यासपीठ प्राप्त झाले.

वरील सर्व घटना जागतिकीकरणाने प्रभावित आणि जागतिकीकरणाला चालना देणाऱ्या होत्या. या घटनांमुळे भारतीय स्त्रियांच्या जीवनात काही बदल झाले. १९९० नंतर भारतात खऱ्या अर्थाने जागतिकीकरणाला चालना मिळाली. जागतिकीकरणामुळे भारतीय महिलांच्या संदर्भात खालील बदल झाले.

- स्त्रियांचा उच्च शिक्षणात सहभाग वाढला.
- घटस्फोट, वारसाहक्क, सन्मानाची वागणूक याबाबत जागृती
- कुटुंब नियोजन, बालविवाह बंदी, स्त्री पुनर्विवाहास चालना
- स्त्रिया आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होत आहेत.
- निर्णय प्रक्रियेत स्त्रियांचा सहभाग वाढत आहे.
- विविध तांत्रिक शोधांमुळे स्त्रियांचे श्रम कमी होत आहेत.
- नवीन व्यवसाय, नोकरीच्या संधी उपलब्ध होत आहेत.
- स्त्रियांच्या आंतरराष्ट्रीय स्थलांतराला चालना मिळत आहे.
- स्त्रियांच्या विज्ञानवादी दृष्टिकोनात वाढ होत आहे.
- स्त्रियांच्या व्यक्तिगत उत्पन्नात वाढ होत आहे.
- जागतिकीकरणामुळे असमानतेत वाढ होत आहे.
- स्त्रियांवरील मानसिक दबाव वाढत आहे.

निष्कर्ष :-

- १) भारतात जागतिकीकरणाचा प्रभाव वाढत आहे.
- २) जागतिकीकरणाचे चांगले आणि वाईट परिणाम स्त्रियांवर होताना दिसत आहेत.
- ३) जागतिकीकरणाची भारतात संक्रमण अवस्था आहे.

संदर्भ :-

- १) 'स्त्री-विकासाचे नवे क्षितिज' - संपादक डॉ.स्वाती कर्वे
- २) 'स्त्री-संघर्षाची नवी रूपे' — नंदिता गांधी, नंदिता शाह
- ३) 'भारतातील महिला विकासाची वाटचाल' - ज.शं.आपटे, पुष्पा रोडे
- ४) 'जागतिकीकरणाचे सामाजिक परिणाम'-श्रुती तंबे
- ५) 'दै.दिव्य मराठी' सोलापूर आवृत्ती, कविता महाजन यांचा लेख, दि.२५/१२/२०१८

जागतिकीकरणानंतर भारतीय समाजजीवनावर झालेले परिणाम

प्रा. शरद शंकर गायवाड

पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग

श्री. माधवराव पाटील महाविद्यालय

मरुम, ता. उमरगा.

प्रस्तावना :

आधुनिक युगाला जागतिकीकरणाचे युग म्हणून ओळखले जाते. आज विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रामध्ये क्रांतीकारी स्वरूपाचे बदल झालेले आहेत. त्यामुळे संचाराची साधने व संपर्काची साधने अतिशय विकसित झाल्यासामुळे जगाचे अंतर कमी होवून जग लहान म्हणजे एक वैश्विक खेडे झाले आहे. परंतु दुसऱ्या बाजूला राष्ट्र-राष्ट्रातील मानवाच्या अपेक्षा आणि भौतिक गरजा मोठ्या प्रमाणात वाढल्या आहेत. त्यामुळे आज विश्वामध्ये परस्वरावलंबनाची प्रक्रिया वाढली आणि त्यातूनच खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण या 'खाउजा' व्यवस्थेचा जन्म झाला. जागतिकीकरणाचा अर्थ म्हणजे संपूर्ण जगाची एका मोठ्या बाजारपेठेत रुपांतरीत होण्याची प्रक्रिया होय. जागतिकीकरणानंतर भारतीय समाजात झालेले बदल लक्षणीय आहेत आणि म्हणूनच नव्या बदलाचा अभ्यास करताना त्याची दखल घ्यावी लागते. जागतिकीकरण हि संकल्पना अगदी अलिकडच्या काळात अतिशय प्रचलित झालेली आहे. त्याचे समाज व्यवस्थेवर सकारात्मक व नकारात्मक दोन्ही परिणाम झालेले दिसून येतात. या प्रक्रियेच्या समर्थकांच्या मते अविकसित व विकसनशील देशांच्या आर्थिक विकासासाठी गती प्राप्त होवून विकसीत देश व बहुराष्ट्रीय कंपन्या गरिब देशात मोठी भांडवली गुंतवणूक करत आहेत.

बौद्ध तत्त्वज्ञानातील 'बहुजन हिताय-बहुजन सुखाय' या तत्त्वानुसार शांततामय सहजीवनाविषयी अनेक तात्विक बाबी स्पष्ट केल्या आहेत. ग्रीकांनी तर इ.स. ७७६ मध्ये आंतरराष्ट्रीय पातळीवर ऑलंपिक क्रीडा स्पर्धा आयोजित करून राष्ट्रांमधील मतभेद दूर करण्याचा प्रयत्न केला हा जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचाच एक भाग होता. ज्ञानेश्वरांचा हे विश्वची माझे घर हा विचार सुद्धा त्याच दिशेने आपणास घेवून जातो.

जागतिकीकरण हि काही नवी संकल्पना नाही हजारो वर्षांपासून भारताचा जगातील बहुतेक सर्व देशाशी व्यापार सुरु होता आणि आज सुद्धा तो सुरु आहे. भारताच्या समृद्धीमुळेच भारताशी व्यापार करण्याचे नव नविन मार्ग युरोपीयन देशांनी शोधून काढले आहेत. भारतातून कापड, रेशीम, हिरे, मसाल्याचे पदार्थ इत्यादी वस्तू परदेशात जात. हा जागतिक व्यापार मुसलमानपूर्व भारतातही चालू होता आणि इस्लामी राजवटीतही चालू होता फक्त फरक एवढाच होता की, आधुनिक काळात जशा जागतिक वित्तीय संस्था तयार झाल्या तेव्हा संघटित संस्था नव्हत्या व्यापाराचा उपयोग आर्थिक शोषणासाठी आणि राजकीय गुलामगिरीसाठी भारताने कधी केला नाही.

जागतिकीकरणाच्या व्याख्या :-

रुसी मोदी : जागतिकीकरण म्हणजे खुली स्पर्धा आणि नवे तंत्रज्ञान यातून उत्पादकता आणि उत्पादन वाढविणे तसेच संपूर्ण जगाची एकच बाजारपेठ निर्माण करणे आणि वस्तू व सेवा यांची विक्री करणे होय.

जागतिकीकरण या संकल्पनेविषयी प्रसिद्ध साहित्यिक विचारवंत उत्तम कांबळे म्हणतात की, "शंभर पायाच्या गोमेप्रमाणे ती आहे तिच्या पायाचा हिशोब लवकर लागत नाही. तिचा चेहरा निट टिपता येत नाही. तिचा एक पैलू पकडला की दुसरा दुर्लक्षित होतो किंवा तो लपवला तरी जातो. तिच्या आर्थिक चेहऱ्यावर बोलायचे तर तांत्रिक दुर्लक्षित होतो. तांत्रिक चेहऱ्यावर बोलायचे तर भांडवलशाही दुर्लक्षित होते. कथित विकासावर बोलायचे तर बकाल जीवन दुर्लक्षित होते. व्यक्तीस्वातंत्र्यावर बोलायचे तर वेश्या बाजार दुर्लक्षित होतो. वैश्विक खेड्यावर बोलावे तर पोटासाठी स्थलांतर करणारे कोट्यावधी दुर्लक्षित होतात." अशा प्रकारे जागतिकीकरणाचा विविधांगी प्रक्रियेचा नेमका अर्थ लावणे कठिण होवून बसते.

जागतिकीकरणाबाबत काही ठळक बाबी :-

- १) जागतिकीकरणामुळे जग म्हणजे एक वैश्विक खेडे झाले आहे.
- २) जागतिकीकरणाचा समाजातील विविध घटकावर परिणाम होतो.
- ३) हे विश्वची माझे घर हे जागतिकीकरणाचे प्रारूप आहे.
- ४) जो सक्षम असेल तोच टिकेल हा जागतिकीकरणाचा गाभा आहे.
- ५) जागतिकीकरणामुळे गरिब श्रीमंत हि दरी रुंदावत आहे.
- ६) जागतिकीकरणामुळे जगातील बाजारपेठ एका मंचावर आली आहे.
- ७) जागतिकीकरणाचे स्वरूप व प्रारूप सर्वव्यापी, विश्वव्यापी आहे.
- ८) जागतिकीकरणाने जातव्यवस्था नष्ट होवून वर्गव्यवस्था निर्माण झाली आहे.
- ९) जागतिकीकरणाने जगभरातील मानवी समूहांना नियंत्रित केले आहे.
- १०) जागतिकीकरणामुळे जगातील अनेक देशांची स्वायत्तता व स्वयंपूर्णतः संपुष्टात येत आहे.
- ११) जागतिकीकरणामुळे आर्थिक सत्तेचे केंद्रिकरण होत आहे.
- १२) जागतिकीकरणात जातीपेक्षा गुण आणि कौशल्याला संधी मिळते.

भारतीय समाजजीवनावर झालेले परिणाम :

- १) **स्वाभिमानाला धक्का :-** जागतिकीकरणाने जगातील अनेक देशांचा आपल्या सामाजिक उद्दिष्टासाठी काम करण्याच्या स्वातंत्र्याचा अधिकार हिरावून घेतला आहे. भारतात एके काळी सर्वात पददालित व दुर्बल घटकाच्या विकासावर भर दिला जात होता. पण आज भारतातीलही परिस्थिती बदलत आून अबला कडे दुर्लक्ष करून सबलांच्या अस्तित्वाचे तत्त्व स्विकारले

असून. समाजव्यवस्थेचा मोठा घटक असणाऱ्या दलित, पददलित, श्रमिक, कामगार यांच्यावर जागतिकीकरणाचा मोठा परिणाम झाला असून तो ताकतवर आहे. तोच टिकणार यामुळे श्रीमिकांच्या स्वाभिमानाला धक्का बसला आहे.

- २) **गरिबीचे जागतिकीकरण :-** मुक्त बाजारपेठ, निर्यातप्रधान अर्थव्यवस्था, रचनात्मक सुधारणा यासारखे मोठे मोठे व आकर्षक शब्द जरी जागतिकीकरणाचे पुरस्कर्ते वापरत असले तरी प्रत्यक्षात असे दिसते की, विकासाचे जागतिकीकरण न होता फक्त गरिबीचे जागतिकीकरण होत आहे. भांडवल, तंत्रज्ञान, नैसर्गिक साधनसंपत्ती आणि दूरसंपर्क साधने यांच्या जोरावर जगावर अधिराज्या गाजविणे म्हणजे जागतिकीकरण असा अर्थ काढला जात आहे. गरिबीची व गरिबांची संख्या वरचेवर वाढताना दिसत आहे.
- ३) **लहान उद्योगावर घाला :-** जागतिकीकरणानंतर जगातच्या प्रत्येक देशाला कोणत्याही देशात व्यापार करण्याचा हक्क व अधिकार मिळाला त्यामुळे मोठे-मोठे उद्योग सुरु झाले काही छोटे व घरगुती कुटिरउद्योगावर संक्रात आली. उदा : केरसूणी, टोपले, झाडू, पत्रावळी, द्रोण, चटणी, टिकली, लोणचे, पापड, आदी उद्योगातून लहान उद्योजक, गृहउद्योग करणारे कामगार यांच्यावर विपरीत परिणाम झाला असून मोठमोठ्या कंपन्यांनी यात शिरकाव केला व उच्च दर्जाचे चकाचक उत्पादने करून मोठमोठ्या मॉल सेंटरवर व किरकोळ दुकानातही या वरील वस्तू मिळू लागल्याने विशेषतः गरिब कामगार त्यातल्या त्यात महिला वर्गाला याचा फटका बसत आहे. त्यामुळे कुटीरउद्योग बंद पडत आहेत.
- ४) **गरिब-श्रीमंताची दरी वाढत आहे :-** जागतिकीकरणामुळे मुक्त बाजार पेठ निर्माण झाली यामुळे फक्त चैनच्या वस्तूंच्या आयातीचा मार्ग मोकळा झाला आहे. या वस्तुकडे फक्त श्रीमंत व उच्चमध्यमवर्गीय लोक आकर्षित होतात या आयात धोरणामुळे देशांतर्गत असणे छोटे उद्योग कोलमडून पडत आहेत. एखाद्या नविन वस्तूसाठी मानव आधिर होत आहे. प्रतिष्ठेसाठी तिला मिळविण्याचा प्रयत्न करत आहे. त्यामुळे गरिबीत वाढ होताना दिसत आहे. व्यापारामध्येही मोठ्या प्रमाणाम मंदीची लाट आली की यातून सर्व अर्थकारण बिघडत जाते. यात मोठ-मोठ्या कंपन्या मात्र आपला नफा वर्षानुवर्षे वाढवित असताना दिसत आहे. देशातील दहा टक्के भांडवलदारांच्या नियंत्रणात नव्वद टक्के जनता आल्याचे सर्वेक्षणातून सिद्ध झाले आहे.
- ५) **भौतिकवाद चंगळवादाचा उदय :-** उत्तम कांबळे यानी प्रतिपादन केल्याप्रमाणे जागतिकीकरण ही शंभर पायाची गोम आहे. या प्रक्रियेने संपूर्ण मानवी जीवनाला विळखा घातला आहे. या युगात माणसाला पदाने, संपत्तीने व पैशाने प्रतिष्ठा मिळत आहे. त्यासाठी तो वाटेल ते करायला तयार आहे. यातून भौतिकवादी, भोगवादी, चंगळवादी संस्कृती उदयाला येत आहे. यामुळे समाज ढासाळला जात आहे. पिझ्झा, बर्गर, कोल्ड्रिक्स, चित्रपट, शॉपिंग, व्यसन याकडे कल वाढला की लोकं त्याला मिळविण्याच्या नादात सामाजिक भान व मूल्य हरवून बसतात.
- ६) **सजिवाकडे दुर्लक्ष निर्जिवावर प्रेम :-** जागतिकीकरणाचा हा सर्वात मोठा परिणाम आहे. आज जागतिक बाजारपेठ सर्वासाठी खुली आहे. काहीही आज आपल्याला घरबसल्या ऑनलाईन खरेदी करता येते. आज मोबाईलमुळे खूप मोठी क्रांती झाली आहे. प्रत्येकाच्या स्वप्नातील एक घर त्यात टी.व्ही., फ्रीज, फर्निचर, देखाव्यातील निर्जिव सर्व प्राणी, सर्व प्रकारच्या गाड्या यामध्येच लक्ष केंद्रित होत आहे. मोबाईलच्या माध्यमातून फेसबुक, व्हाट्सअपद्वारे जास्तीत जास्त वेळ खर्च होतो. स्वताच्या मुलाकडे व आईवडीलाकडे लक्ष दिले जात नाही. गाडी, मोबाईल या निर्जिव वस्तूची काळजी केली जाते पण जिवंत माणसाकडे मात्र दुर्लक्ष होत असल्याने समाजाचे मानसिक स्वास्थ्य बिघडून चित्रागस्त, निराशावादी, उदासीन, एकलकोंडी पिढी तयार होत आहे.

समारोप :-

खऱ्या अर्थाने मोठा गाजावाजा करत भारतानेही १९९० पासून या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत जोडून घेतले आहे. हि प्रक्रिया जागतिक मंचावरून स्विकारली आहे. याचे सर्वव्यापी परिणाम जाणवतात. जागतिकीकरणाचा साधा, सरळ अर्थ सर्वत्र दिसून येतो. या प्रक्रियेत नफा मिळविणे हाच सर्वात मोठा हेतू असल्याने मोठमोठ्या यंत्राचा वापर करून विक्रमी उत्पादन काढले जाते. माणूस यंत्राला चालवत नाही तर यंत्रच आता माणसाला चालवत आहे. राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक हे जागतिकीकरणाचे पैलू आहेत. जागतिकीकरणाचा सामाजिक जीवनावर सकारात्मक व नकारात्मक दोन्ही परिणाम होत असतात. भौतिकवाद चंगळवाद जरी वाढत असला तरी अनेक रोगावरील चांगली औषधे आपणास मिळू लागली, पारंपारिक शेतीमुळे आत्महत्या होवू लागल्या. पण आधुनिक शेतीची कास धरल्याने उत्पादनात प्रचंड वाढ होताना दिसत आहे. दळणवळणाच्या सोई वाढल्याने संपर्क तात्काळ होत आहे. नुसते कारकूनी शिक्षण देणाऱ्या शाळांना या प्रक्रियेमुळे गती मिळाली असून उच्च, उत्तम, गुणवत्तापूर्ण, कौशल्य, व्यवसायभिमूख शिक्षण देणाऱ्या शाळा, कॉलेज, विद्यापीठे स्थापन झाली. पैसा वारेमाप घेतला जात असला तरी दर्जेदार शिक्षण मिळू लागले आहे. गुन्हेगारी जरी वाएली असली तरी गुन्हेगारांना शोधून काढण्याचे तंत्रज्ञान जागतिकीकरणामुळेच मिळाले आहे. त्यामुळे जो कौशल्य दाखवेल तोच टिकेल हि परिस्थिती निर्माण झाली आहे. याचा सर्व गुण दोषासहीत स्विकार करणे अपरिहार्य बनले आहे.

संदर्भसूची :

- १) रमेश पतंगे, जागतिकीकरण आणि वंचित समाज, भारतीय विचार पृष्ठ ५.
- २) उत्तम कांबळे, जागतिकीकरण आणि दलितांचे प्रश्न, सुगावा प्रकाशन, पृष्ठ ४.
- ३) गजानन खातू, जागतिकीकरण परिणाम आणि पर्याय, अक्षर प्रकाशन, पृष्ठ १३.
- ४) नामदेव ढसाळ, सर्व काही समाप्तीसाठी, रिया पब्लिकेशन, पृष्ठ १५८.
- ५) डॉ. नानासाहेब सुर्यवंशी, अक्षर वाडःमय, प्रतिक प्रकाशन पुणे, पृष्ठ ३७.
- ६) डॉ. राजशेखर सोलापूर, शोध संपदा, प्रवर्तन प्रिंटर्स लातूर, पृष्ठ ३३, ३४.
- ७) तुकाराम जाधव, वार्षिकी २०१५ भारत, युनिक अकॅडमी पुणे, १४६

जागतिकीकरणानंतरच्या भारतातील सामाजिक समस्या

डॉ. विठ्ठल कांबळे

समाजशास्त्र विभाग

श्री माधवराव पाटील महाविद्यालय, मुरुम

ता. उमरगा जि. उस्मानाबाद

प्रस्तावना :

जागतिकीकरण व उदारीकरण हे २१ व्या शतकाचे व तिसऱ्या सहस्रकाचे परवलीचे शब्द झाले आहेत. म्हणजेच २१ वे शतक हे जागतिकीकरणाचे आहे. पण जागतिकीकरण कसे असेल? हा एक मोठा प्रश्न जगातील प्रत्येक राष्ट्रापुढे आहे. त्याला भारत हा देश सुद्धा अपवाद नाही. “वसुधैव कुटुंबकम्” हे भारतीय संस्कृतीचे वेदकाळापासूनचे स्वप्न साकार करणारे की? पाश्चात्य संस्कृतीचा विजीगीषू वृत्तीमुळे मानवाला संहाराकडे नेणारे? हे तपासून पहाणे महत्वाचे आहे. जगातील सर्व मानव समाजाने भेदाभेद विसरून एकत्र आले पाहिजे. संघर्ष टाकून एकत्र आले पाहिजे. संघर्ष टाळून शांतता प्रस्थापित केली पाहिजे. आर्थिक शोषण समाप्त करून दारीद्र्य, अज्ञान व अनारोग्य नाहीसे केले पाहिजे, हाच तो नव्या शतकाचा व सहस्रकाचा “मानवतेचा जाहिरनामा” होय. लोकशाही, सामाजिक न्याय, सहिष्णूता, उदारमतवादी दृष्टिकोण, सर्वांचा आर्थिक विकास यांचा पुरस्कार करणारा, त्यासाठी लागणाऱ्या राजकीय, आर्थिक व सामाजिक व्यवस्था प्रस्थापित करणारा जाहीरनामा म्हणजे “जागतिकीकरण” होय.

१९९१ साली भारताने स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर अवलंबलेल्या नियोजन व स्वावलंबनाचे धोरण सोडून मुक्त अर्थव्यवस्था, उदारीकरण व जागतिकीकरण यांच्या दिशेने जाणे परिस्थितीमुळे भाग पडले.

मानवतेपुढील जागतिकीकरणामुळे अनेक आव्हानांचा विचार करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र परिषदेचे जनरल सेक्रेटरी श्री कॉफी अन्नान यांनी जागतिक परिषद बोलावली होती. या परिषदेत १५० राष्ट्रांनी सहभाग नोंदविला. या परिषदेत देशांच्या सार्वभौमानी व नेत्यांनी आपली मते मांडली. दारीद्र्य निर्मुलन, सार्वत्रिक शिक्षण, स्वास्थ्य यासाठी उद्दिष्टे निश्चित केली. एच. आय. व्ही. व एड्स यासारखे भयंकर रोग आटोक्यात आणण्यासाठी योजना मांडल्या. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून मानवसंघ दुभंगला न जाता सर्वांचाच आर्थिक व वैज्ञानिक विकास व्हावा असे प्रतिपादन करण्यात आले. तसेच जागतिक शांतता, सार्वत्रिक समृद्धी, आर्थिक विकास ही महत्वाची उद्दिष्टे ठरविण्यात आली.

१९४७ साली भारत देश स्वतंत्र झाल्यानंतर पाश्चिमात्य देशातील भांडवलशाही व सोव्हीएट रशियातील साम्यवाद या दोन परस्पर विरोधी प्रणालींचा पाठपुरावा न करता भारताने लोकशाही, समाजवाद, मिश्र अर्थव्यवस्था हा नियोजनाचा मधला मार्ग अवलंबिला. भारतही १९९१ साली चलन संकटात सापडल्यामुळे मुक्त बाजार अर्थव्यवस्था, उदारीकरण व जागतिकीकरणाचा स्वीकार करावा लागला.

जागतिकीकरण ही संकल्पना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक विकासाच्या दृष्टिकोणातून महत्वाची असली तरी, जागतिकीकरणानंतर भारतात अनेक सामाजिक समस्या निर्माण होत आहेत.

म्हणूनच प्रस्तुत शोधनिबंधात जागतिकीकरणानंतर भारतात कोणकोणत्या प्रमुख सामाजिक समस्या निर्माण होत आहेत, याचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्देश :

१. जागतिकीकरणानंतर भारतात निर्माण झालेल्या प्रमुख समस्यांचा अभ्यास करणे.
२. जागतिकीकरणानंतर भारतातील आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
३. जागतिकीकरणामुळे भारतातील सामाजिक संस्थांवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.
४. जागतिकीकरणामुळे विकसीत व अविकसीत घटकांचा अभ्यास करणे.

गृहीतके :

१. मुक्त अर्थव्यवस्थेचे परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होत आहेत.
२. जागतिकीकरणामुळे भारतात सामाजिक संस्थांचे विघटन होत असल्याचे दिसून येते.
३. जागतिकीकरण सामाजिक विघटन प्रक्रियेस प्रोत्साहन देत आहे असे वाटते.

आशय विश्लेषण :

जागतिकीकरणाचा स्वीकार केलेल्या राष्ट्रांना स्वावलंबी रहाता येणार नाही. आंतरराष्ट्रीय व्यापार आत मुक्त झाल्यामुळे भांडवल, वस्तूचे उत्पादन, तंत्रज्ञान, सेवा सुविधा यामध्ये देशी-परदेशी असा भेदभाव करता येणार नाही. याचा परिणाम असा झाला की, स्वदेशी ही संकल्पना कालबाह्य झाली आहे.

माणसाचे जागतिकीकरण नको आहे. सर्व मानव एक ही भावना नाही तर, पैसा जागतिक व्हावा हा जागतिकीकरणचा आग्रह आहे. अमेरिकेतून अनिर्बंध भांडवल भारतात यावे. त्यांनी नफा कमवावा व तो नफा अमेरिका यांना मिळावा ही नफेखोर वृत्ती प्रत्येक राष्ट्रात वाढत चालली आहे.

जागतिकीकरण म्हणजे, सर्वच क्षेत्रात पाश्चिमात्यांचे अनुकरण करणे असा अर्थ होत आहे. वेशभूषा, केशभूषा, खाद्यपदार्थ, जेवण्याची पद्धत, फॅशन अशा एकूणच मानवी जीवन पद्धतीवर पाश्चिमात्य मूल्यांचे आक्रमण होत आहे. कांही काळातच जगातील कांही राष्ट्रे आपापली संस्कृती गमावून बसतील असे वाटत आहे.

प्रत्येक वस्तुच्या जाहिरातीत स्त्री दाखविली जाते. स्त्रीकडे पहाण्याचा दृष्टीकोन बदलत आहे. स्त्री ही उपभोग्य वस्तु आहे, असे ठासविले जात आहे. यामुळे जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात स्त्रीचा दर्जा सुधारण्याऐवजी तो दर्जा दुय्यम होईल असे वाटते. म्हणजेच जागतिकीकरणामुळे स्त्रीयांचा प्रश्न गंभीर बनण्याची भिती वाटत आहे.

जागतिकीकरणामुळे तंत्रज्ञानाचा विकास झाला. टी. व्ही., इमेल, फॅक्स, आय.एस.डी. ही संपर्काची साधने प्रगत झाली. परंतु त्याच बरोबर सायबर गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढत चालले आहे. भारतात जागतिकीकरणानंतर नव्याने निर्माण झालेली ही समस्या आहे. जागतिकीकरणामुळे कोणत्याही राष्ट्रांला स्वावलंबी राहता येणार नाही. राष्ट्रांच्या सार्वभौमत्वाला कात्री लागणार आहे.

भारत हा देश शांततावादी देश आहे. महात्मा गौतम बुद्ध, सम्राट अशोक, महात्मा गांधी यांचा देश आहे असे आपण मानतो. भारताने आपल्या सिमेबाहेर जाऊन कोणावर स्वारी केली नाही. अशी कोठेही इतिहासात नोंद नाही. परंतु जागतिकीकरणाचा स्विकार केल्यानंतर परकीय आक्रमणाचा धोका होण्याची शक्यता आज भारताला वाटत आहे. जगात शांतता नांदावी, अणुयुद्ध होऊ नये असा बड्या राष्ट्रांचा मानवतावादी दृष्टिकोण नसून अण्वस्त्रधारी राष्ट्रे म्हणून निवडक राष्ट्रांचीच कायमची मक्तेदारी टिकविणे ही बड्या राष्ट्रांची रणनीती आहे.

जागतिकीकरणामुळे जगातील सर्वच मानवाची सांस्कृतिक प्रगती व्हावी. सर्वांना श्रेष्ठ, उच्च तत्त्वज्ञानाचा लाभ व्हावा. मानवी जीवनाचा खरा अर्थ समजावा, उच्च उदात्त आनंदाचा प्रत्यय सर्वांना यावा, युद्ध नकोत, पिळवणूक नको, दास्य-गुलामी नको, अनारोग्य, निरक्षरता यापासून मुक्ती मिळावी अशी जागतिकीकरणाची कल्पना आहे.

परंतु सध्याचे पाश्चिमात्य प्रेरणेचे जागतिकीकरण या दिशेने जाताना दिसत नाही. सर्वत्र स्वार्थिपणा, स्पर्धा, चंगळवाद याना उत्तेजन मिळत आहे. यामुळेच भारतीय समाजात प्रचलित असलेली मानवी संस्कृती, सामाजिक संस्था, आर्थिक संस्था, शैक्षणिक संस्था, धार्मिक संस्था याचा न्हास होतो की काय, अशी भिती या जागतिकीकरणामुळे वाटत आहे.

जागतिकीकरणामुळे भारतात मोठ मोठ्या उद्योगाची वाढ होत आहे. त्यामुळे भारतातील कुटीर उद्योगाचा न्हास होत आहे. त्यामुळे बेकारी, बेरोजगारी वाढत आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्या भारतात आल्यामुळे कंपन्या काढण्यासाठी भारतातील शेतकऱ्यांच्या जमीनी खरेदी केल्या जात आहेत. त्यामुळे ज्या शेतकऱ्यांच्या जमीनी गेल्या आहेत अशा शेतकऱ्यांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न गंभीर होत चालला आहे.

जागतिकीकरणामुळे भारतातील नैतिक मूल्यांचा न्हास होत आहे.

निष्कर्ष

1. जागतिकीकरण आर्थिक विकासाच्या दृष्टिने चांगले असले तरी, ते सामाजिक दृष्टिने हानिकारक आहे.
2. जागतिकीकरणामुळे प्रत्येक राष्ट्र एकमेकांच्या जवळ आली असली तरी, दूसरीकडे आतंकवाद, दहशतवाद हे प्रश्न गंभीर स्वरूप धारण करीत आहेत.
3. जागतिकीकरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची फार मोठ्या प्रमाणात स्थापना होत आहे. परंतु दूसरीकडे कामगार कपात फार मोठ्या प्रमाणात होत आहे. अशा बेरोजगारीमुळे अनेक लोकांवर उपासमारीची वेळ येत आहे.
4. जागतिकीकरणामुळे स्वदेशी उद्योग संकटात येत आहेत. आर्थिक साम्राज्यवादाचा उदय होण्याची भिती दारीद्र्य हटविण्यात मदत केली जात नाही.
5. जागतिकीकरणामुळे भारतात आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक समस्या निर्माण होत आहेत.

संदर्भ सूची

- 1) डॉ. सुधा काळदाते —“भारतातील समाज, प्रश्न आणि समस्या” विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद
- 2) प्रा. श्रीनिवास जोशी —“वेध जागतिकीकरणाचा” श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
- 3) डॉ. पद्माकर दुभाषी —“जागतिकीकरण, उदारीकरण, अर्थकारण” श्री विद्या प्रकाशन, पुणे
- 4) प्रा. अशोक गोरे —“भारतीय सामाजिक समस्या” विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद

लिंगविषमता आणि भारतीय समाजातील स्त्री

प्रा.बळीराम पवार

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
महात्मा फुले महाविद्यालय, किनगाव
ता. अहमदपूर जि. लातूर , महाराष्ट्र.

भारतीय समाज हा तीन समुदायांनी मिळून बनलेला आहे. ह्या तीन ही समाजातील सोयीची स्थिती ही तितकीसी बदललेली नाही. लिंग विषमता ही तर तीन्ही समाजातील स्त्रियांच्या बाबतीतपाहावयास मिळते. भारतीय समाजात लिंग विषमतेवर आधारित स्त्रियांना दर्जा दिला जातो. भारतीय समाजात मोठ्या प्रमाणात पितृसत्ताक कुटुंब पद्धती असल्यामुळे स्त्रियांना कुटुंबात दुय्यम दर्जा दिला जातो. लिंग विषमता ही तर स्त्रीच्या जन्मापासूनच नशिबी मारली जाते. लिंगभेद हा समाजात मोठ्या प्रमाणात पाहावयास मिळतो. मुलगा हाच वंशाचा दिवा ही समाजातील लोकांची मानसिकता अजूनही ग्रामीण शहरी समाजातील लोकांची बदललेली नाही त्यामुळे स्त्री भ्रुण हत्येचे प्रमाण वाढले आहे. त्यामुळे समाजात मुलांच्या विवाहाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. सर्वेक्षणावरून असे निर्दर्शनास आले की, गावो गावी पाच पन्नास मुले ही विवाहासाठी तयार असून विवाह होत नाहीत त्यामुळे ते अनेक व्यसनांना बळी पडतात. परिणामी व्यसनाधिनतेचे प्रमाण वाढले आहे.

लिंग विषमतेमुळे भारतीय समाजातील स्त्रियांची स्थिती गंभीर आहे. त्यांच्या समस्या दिवसेंदिवस वाढत होत आहे. आज ही स्त्रियांना पूर्णतः स्वातंत्र्य दिलेले नाही. त्या धार्मिक जोखड्यात बांधल्या गेलेल्या आहेत. लिंग विषमता ही शहरी ग्रामीण, आदिवासी, सुशिक्षित, अशिक्षित सर्व स्त्रियांमध्ये जोपासत असल्याचे आढळते. जन्माला येण्यापूर्वी नवस केला जातो ही मुलगाच व्हावा मुलगा झाला की मोठ्या थाटामाटात बारसे केले जाऊ व गावभर पेढे ही वाटले जातात. मुलीचा जन्म हे पूर्वी जन्माचे पाप मानले जाते. जन्मानंतर ही स्त्री भ्रुण हत्या, हुंडाबळी सारख्या घटना समाजात दिवसेंदिवस वाढत आहेत.

लिंग विषमते बदलसंतानी काही उपदेश समाजाला केला आहे.

आधी सुधारावी समाजाची मानसिकता।त्यातच आहे खरी जगाची बुद्धिमत्ता।।

मानसा मानसा जागा हो।स्त्री पुरुष समानतेचे धागा हो ।।

मुलगा फक्त वंशाचा दिवा।मुलगी तर जीवनाचा ठेवा।।

मुलापेक्षा मुलगी बरी।प्रकाश देती दोन्ही घरी।।

लिंग विषमता :-

लिंग विषमता म्हणजे लिंगाच्या आधारावरती स्त्री आणि पुरुष यांना दिली जाणारी भिन्न वागणूक होय.

लिंग विषमतेची कारणे :-

१. भारतीय समाजात अस्तीत्वात असलेली पितृसत्ताक संयुक्त कुटुंब पद्धती.
२. धर्माचे समाजावरील वर्चस्व.
३. मुलगा हा वंशाचा दिवा आहे ही मानसिकता.
४. समाजातील हुंडा प्रथा
५. स्त्रियांचे सामाजिक, असुरक्षितता व आर्थिक परावलंबित्व.
६. सदोष सामाजीकरण

भारतीय समाजात दिवसेंदिवस लिंग विषमतेला खतपाणी घातले जात असल्यामुळे भारतीय समाजातील स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा खालावलेला आहे.

लिंग विषमता आणि भारतीय समाजातील स्त्री :-

लिंग विषमता आणि भारतीय समाजातील स्त्री ह्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. लिंग विषमतेला स्त्री ही मोठ्या प्रमाणात जबाबदार आहे. प्रत्येक स्त्री ला मुलगा व्हावा असेच वाटते तोच वंशाचा दिवा मानण्याची मानसिकता कायम आहे. लिंग विषमतेमुळे भारतीय समाजातील स्त्रियांचा सामाजिक, आर्थिक दर्जा खालावलेला आहे. ग्रामीण भागात आजही एकच काम करणा-या स्त्री आणि पुरुषाला दिला जाणारा रोजगार भिन्न आहे.

विवाहाच्या बाबतीत ही स्त्री ला स्वातंत्र्य दिले जात नाही. उच्च शिक्षणापासून आज ही ग्रामीण स्त्रीया कोसो दूर आहेत. समाजात ही शुभ कार्यप्रसंगी मुलगा असणा-या स्त्रीला वेगळा मानसन्मान दिला जातो. मुलगी असणा-या स्त्रीचा अपमान केला जातो. वंश बुडाला म्हणून समाजात नामुस्की केली जाते. बुडाल्याचे घर म्हणून ही संबोधिले जाते. त्यांच्या मुलीचे विवाह ही लवकर होत नाहीत. त्यांच्या कुटुंबाला कोणी वारस नाही असे ही संबोधले जाते. भारतीय स्त्रियांची स्थिती दयनीय आहे. त्याला संपूर्णतः समाजात असलेली लिंग विषमता हीच कारणीभूत आहे. लिंग विषमतेमुळे स्त्रियांचे खच्चीकरण होते. त्या अनेक स्वातंत्र्य व हक्कापासून वंचित राहतात. मुलगा , मुलगी एक हैं भारत हमारा देश है हा नारा समाजात रुजला पाहिजे. तरच समाजात लिंग विषमता राहणार नाही. आणि भारतीय स्त्री चा दर्जा उंचावेल व सर्व समस्या सुटल्या जातील त्यामुळे समाजात सौख्य नांदेल.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. ज्योती लांजेवार , भारतीय समाज आणि स्त्री , सुगावा प्रकाशन पुणे प्रथम आवृत्ती.
२. डॉ. लिला पाटील, भारतीय स्त्री जीवन , मेहता पब्लीकेशन, पुणे , सप्टेंबर १९९०.

३. डॉ. सुभाषचंद्र गुप्ता, डॉ. अतिमसिंह राजपुत, राधा पब्लिकेशन , नई दिल्ली.
४. ताराबाई शिंदे , स्त्री पुरुष तुलना.
५. दै. वृत्तपत्र , इंटरनेट इ.

जागतिकीकरणानंतर लिंगभेदाची समस्या

प्रा. अनिता एस. गायकवाड

श्रीमती सुशीलादेवी देशमुख महाविद्यालय, लातूर

प्रस्तावना :

लिंगभेदानुसार स्त्री व पुरुष असे समाजाचे दोन घटक आहेत. हे घटक स्त्री व पुरुषांमधील शारिरिक भेदांवर अवलंबून आहेत. पण तरीही परंपरा आणि संस्कृतीच्या दंडकानुसार बायकी व पुरुषी या दोन विशेषणांना शरीरभेदाव्यतिरिक्त सांस्कृतिक अर्थ चिकटलेले दिसतात. संस्कृतीने दोघांनाही समान मर्यादा न ठेवता स्त्रियांवरच अधिक मर्यादा लादलेल्या दिसून येतात. शिवाय दोघांना समान दर्जा न देता पुरुषांना श्रेष्ठ तर स्त्रियांना कनिष्ठ दर्जा दिला आहे. सिमॉन द वोव्हान म्हणतात, “कोणी बाई म्हणून जन्माला येत नाही पण नंतर ती बाई बनवली जाते.” म्हणजे केवळ लिंगवैशिष्ट्यामुळे एखाद्या व्यक्तीवर बाईपणाच्या कल्पना लादल्या जातात. उदा. बाई ही शारिरिकदृष्ट्या दुर्बल असते. स्वभावाने चंचल असते. शरीरसौंदर्याचे प्रतिक असते. स्त्रीमध्ये भित्रेपणा, गोडवा, नम्रता, विनय, दया हे जन्मजात गुण असतात. उलट पुरुष हा शरीराने पराक्रमी, बुद्धिमान, धीट, रांगडा, धसमुसळा, अहंकारी असतो. अशा प्रकारे संस्कृतीने बायकी व पुरुषी साचे बनवले आहेत. जन्माला येणारी प्रत्येक व्यक्ती तिच्या लिंगवैशिष्ट्यानुसार त्या-त्या साच्यात बसवली जाते व ती तशी न बसल्यास विकृती समजली जाते. आज जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत लिंगभेदाची समस्या कोणत्या स्वरूपात आहे. हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधाद्वारे केला आहे.

उद्दिष्टे:

- 1) जागतिकीकरणात भारतीय स्त्रियांचा दर्जा अभ्यासणे.
- 2) जागतिकीकरणात स्त्रीविषयक दृष्टिकोन अभ्यासणे.
- 3) जागतिकीकरणात लिंगभेदाची समस्या अभ्यासणे.

मानवी जीवनातील प्रत्येक पाऊल हे लिंगभेदाने घडते. लिंगभावामुळे लिंगभेद घडतो. असा संदर्भ डॉ. विद्युत भागवत यांच्या विचारशलाकामधील एका लेखामध्ये आढळतो. या संदर्भानुसार खरोखरच मूल जन्माला आले की ते पुरुष जातीचे आहे की स्त्रीजातीचे आहे हे पाहिले जाते. तिथूनच त्याला त्या-त्या पद्धतीने घडविण्याचा प्रयत्न केला जातो. जन्मापासूनच तू मुलगी आहेस किंवा तू मुलगा आहेस हे त्याच्यावर बिंबवून त्याला संस्कार व संस्कृती दिली जाते. लिंगभाव संवेदनाची सुरुवात ही बाळाच्या जन्मापासूनच सुरू होते. ही व्यवस्थात्मक विचारप्रणाली आणि संरचना लिंगभाव भेदास कारणीभूत ठरते. म्हणून अगोदर ही व्यवस्थात्मक व संरचनात्मक विचारप्रणाली बदलण्याची गरज आहे. अन्यथा जागतिकीकरणात सुद्धा ही समस्या मोठ्या प्रमाणावर त्रासदायक ठरत आहे.

पोलिस दल, मिलेटरी, पायलट, सैन्यभरती अशा सर्व क्षेत्रात स्त्रियांचा सहभाग वाढला आहे. शिवाय काही ठिकाणी स्त्रियांना रात्रपाळीसाठीही उत्तेजन दिले जाते. आता शासनाने रात्रपाळीवरील बंदी उठवली आहे. ही शासनाची भूमिका उदार स्वरूपाची आहे काय? असे प्रश्नचिन्ह निर्माण होत आहे. रात्रपाळीचे काम करणारी बाई अतिशय कष्टदायी व चांगले काम करू शकते. पुन्हा घर तर ती सांभाळणारच आहे. म्हणजे जी स्त्री घरकाम, बालसंगोपन, वृद्धांची सेवा या बाबीत निपुण असेल आणि अशा स्त्रीचे श्रम रात्रपाळीसाठी मिळाले तर चांगलेच. हा एक दृष्टिकोन. तर दुसरा एक दृष्टिकोन असा आहे की स्त्री रात्रपाळीसाठी काम करते तिला संरक्षण मिळाले पाहिजे. मग तिथे पोलिस दल असले पाहिजे. शासनाच्या या भूमिकेवरून सिद्ध होते की, स्त्री ही रक्षणीय वस्तू आहे. तिला आपल्या पित्याच्या, भावाच्या, पतीच्या किंवा मुलाच्या संरक्षणाखालीच राहावे लागते. हा प्रस्थापित विचार आज जागतिकीकरणाच्या काळात लिंगभाव भेदास खतपाणी घालणारा ठरत आहे. तुझ्या पाठीशी मी उभा आहे. माझ्या पाठीशी तू उभा राहा. अशा प्रकारचा सहभाव निर्माण होणे गरजेचे आहे. श्रेय कुणा एकाचे नसते तर ते सर्वांचे असते. असा समूहात्मक माहोल घरात, दारात, समाजात निर्माण व्हायला हवा. तेंव्हाच ते कुटुंब, तो समाज निरोगी व सशक्त होईल.

बुद्धांच्या अनित्यता संकल्पनेनुसार ही सृष्टी बदलणारी आहे. या सृष्टीत आपण अगंतुकासारखे जन्मलेले आहोत. आपल्याला ना काही कारण, ना काही उद्देश. म्हणून आपण कोणाचेच नाही आणि सर्वांचे आहोत ही बुद्ध विचाराची धारणा होती म्हणूनच त्यांनी शंकराचार्यांना प्रश्न केला की, हा वर्णसंघर्ष काय आहे, वर्णसंकराची कल्पना काय आहे. पुनर्जन्माची आस देऊन लोकांना त्रास सहन करावयास लावता हे काय आहे? अशी प्रश्न करण्याची ताकद स्त्रियामध्ये निर्माण होणे गरजेचे आहे. डॉ. आंबेडकर म्हणतात, “आपणच आपला दिवा व्हायचं” चिंतनाचा शोध एका-एका माणसाचा नसतो, म्हणजे मला जर एखादी वाट दिसली तर ती वाट मोक्षदायी आहे. मग ती वाट माझ्यापूर्वी घेऊन पुढे जायचे की, मागे वळून परत अंधारात चाचपडणाऱ्या सगळ्यांना बरोबर घेऊन जायचे? हा प्रश्न स्वतःला विचाराला पाहिजे आणि मग सगळ्यांनाच बरोबर घेऊन जाणं योग्य आहे हा विचार जेव्हा समाजात निर्माण होईल तेव्हा खऱ्या अर्थाने समभाव निर्माण होण्यास मदत होईल.

‘प्रतिक्षा बक्षी’ यांच्या लेखात एक असा प्रश्न विचारतात की, बलात्कारासंबंधीच्या कायद्याने स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा झाली काय? कायद्यात सुधारणा होऊन देखील मेडिकोलिगल फ्रेमवर्क मध्ये पुन्हा ती जी बळी गेलेली बाई आहे. ती खोटं कसं बोलते हे सिद्ध करण्यासाठी नको-नको ते प्रश्न विचारून तिची उलट तपासणी केली जाते. म्हणजे एका बलात्कारानंतर पुन्हा पुन्हा प्रश्न विचारून

तिच्यावर आणखी एक बलात्कार होत असेल तर पिडीत बाई कशाला सांगायला जाईल की माझ्यावर बलात्कार झाला आहे. अशी जी यंत्रणा आहे ती आधुनिक काळात देखील लिंगभेदास पूरक ठरत आहे. या सर्व बाबींचा कुठे तरी चिकित्सक विचार झाला पाहिजे.

जेव्हा स्त्री-पुरुषांमध्ये तुला-मला श्वास घ्यायला सारे आकाश मोकळे आहे. तु आणि मी कोणी ईश्वर नाही वा निर्मिक नाही तर आपण 'आपण' आहोत ही भावना जोपासली जाईल तेव्हा लिंगभाव संवेदना योग्य दिशेने जोपासल्या जातील.

भारतात स्त्रियांच्या गुलामीची प्रथा फार मोठी व प्रदीर्घ अशी आहे. बौद्धकाळानंतर साधारणपणे इ.स. पूर्वी ५ व्या शतकापासून ज्योतिबा फुले/सावित्रीबाई फुले पर्यंत अखंडपणे सुरू असलेली दिसून येते. मध्यकाळातही महात्मा बसवेश्वर, गुरूनानक सोडले तर स्त्रियांकडे माणूस म्हणून पाहिल्याचे दिसून येत नाही. परिणामी आज विज्ञानयुगात देखील स्त्री मुक्ती, स्त्री अस्मिता विषयी घडामोडी चालू असताना दिसून येतात. पण स्त्री मुक्तीचा अर्थ पुरुषांपासून मुक्ती, कुटुंबातील जबाबदाऱ्यांपासून मुक्ती, मातृत्वापासून मुक्ती असा अर्थ घेताना दिसून येतो. वस्तुस्थिती वेगळी आहे. स्त्री-मुक्ती आंदोलन पुरुष दास्यत्व किंवा पुरुषापासून मुक्तीचे आंदोलन असू शकत नाही. स्त्री व पुरुष दोघेही एकमेकांना पूरक आहेत, कोणीही श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ नाही. दोघांनाही एकमेकांचे महत्व आणि एकमेकांच्या मर्यादा समजून घेऊन जगायचे आहे. विवाह व कुटुंब यांना जपायचे आहे. हा विचार संरचनात्मक व व्यवस्थात्मक विचारप्रणालीने जोपासणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

१. समकालीन सामाजिक चळवळी विशेषांक - विचारशलाका, प्रा. नागोराव कुंभार
२. महिला सक्षमीकरण समस्या आणि उपाय - प्रा.डॉ. रेखा हिंगोले/माने
३. स्त्रीवादी समीक्षा, स्वरूप आणि उपयोजन - डॉ. अश्विनी धोंगडे
४. स्त्रिया, कायदा आणि राजकारण - अनघा तांबे/स्वाती देहाडराय
५. स्त्रियांचे सामाजिक सक्षमीकरण - अनघा तांबे/स्वाती देहाडराय
६. भारतातील स्त्रिया : एक ओळख - अनघा तांबे/स्वाती देहाडराय

जागतिकीकरणानंतर भारतातील सामाजिक समस्या

प्रा.सौ.माधुरी गोविंद गिरी

(M.A.,M.Ed.,M.Phil., SET) (समाजशास्त्र)

महात्मा गांधी महाविद्यालय, वरिष्ठ विभाग, अहमदपूर

प्रस्तावना :

जागतिकीकरणाची प्रक्रिया व जनसंप्रेषण साधने यांचा भारतीय समाजावर मोठा प्रभाव पडला आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताने मिश्र अर्थव्यवस्था व नियोजन यांचा स्वीकार केला. आर्थिक विकासासाठी व समाजवादी व समाजवादी समाजरचना प्रस्थापीत करण्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्रात धंदे सुरु केले. 1929 सालीच्या जागतिक मंदीवर मात करण्यासाठी अँडम स्मिथ डेव्हिड रेकॉर्डो यासारख्या अर्थतज्ज्ञांच्या मार्गदर्शनानुसार अमेरिकेने भांडवलशाहीवर आधारे असणाऱ्या बंदिस्त अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला. दारिद्र्य, बेकारी, महागाई यासारख्या विविध समस्यांची तीव्रता वाढत गेली. सार्वजनिक क्षेत्रातील अनेक उद्योगधंदे तोट्यात आले. भारत सरकारने नविन आर्थिक धोरण स्वीकारले. या धोरणानुसार भारत सरकारने जागतिकीकरणाची प्रक्रिया स्वीकारली. गेल्या वीस वर्षात जागतिकीकरणाचा भारतीय समाजावर मोठा परिणाम झाला. जागतिकीकरणानंतर भारतामध्ये अनेक सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या. आज जगाने मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला आहे. या अर्थव्यवस्थेचा महत्वाचे तीन घटक म्हणजे जागतिकीकरण हा शब्द सर्वत्र परिचयाचा झाला आहे. जागतिकीकरणाच्या गतीमान प्रक्रियेमुळे आज सर्व क्षेत्रातील संदर्भ बदलत चालले आहेत. जागतिकीकरणामुळे सर्व क्षेत्रात स्पर्धा निर्माण झाल्या आहेत. जागतिकीकरण म्हणजे खुली स्पर्धा आणि नवे तंत्रज्ञान यातून उत्पादकता आणि उत्पादन वाढविणे तसेच संपूर्ण जगाची एकूण बाजारपेठ निर्माण करणे आणि वस्तु व सेवा यांची विक्री करणे होय. एखाद्या राष्ट्राच्या आर्थिक व्यवहाराचा, भौगोलिक व राजकीय सीमांच्या बाहेर विस्तार करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय. जागतिकीकरणानंतर अनेक सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या.

जागतिकीकरणानंतर भारतातील सामाजिक समस्या :

- 1) **बेकारी :** उत्तम दर्जाच्या व स्वस्त असलेल्या परकीय वस्तू भारतीय बाजारपेठेत उपलब्ध झाल्याने भारतीय वस्तूंना मागणी कमी होऊन त्यांचे उत्पादन घटले आहे. त्यामुळे बेकारी निर्माण झाली.
- 2) **निर्यातीत अडथळे :** जागतिकीकरणाने भारताची निर्यात वाढली हे जरी खरे असले तरी त्यात अनेक अडथळे आहेत. कृषि मालाला विविध सुविधा नसल्यामुळे योग्य प्रमाणात निर्यात होत नाही. परंतु परदेशी मालाने येथे निर्यात करून येथील बाजारपेठा काबीज केल्या आहेत.
- 3) **आर्थिक विषमता :** जागतिकीकरणामुळे आर्थिक विषमता वाढलेली आहे. लहान शेतकरी, औद्योगिक व भूमीहीन शेतमजूर अशिक्षित व्यक्ती तुलनेत उच्चवर्गीय लोकांचा उदा.- उद्योजक, मोठे व्यापारी, श्रीमंत शेतकरी, उच्च शिक्षित व्यक्ती यांचा जास्त फायदा झालेला आहे. त्यामुळे श्रीमंत लोक श्रीमंत होत गेले आणि गरीब लोक अधिक गरीब होत गेले.
- 4) **आंतरराष्ट्रीय दबाव :** जागतिकीकरणामुळे संयुक्त राष्ट्रसंघ जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय, नाणेनिधी यासारख्या आंतरराष्ट्रीय संघटनांचा आणि अमेरिका व काही युरोपीयन देश यासारख्या विकसित देशांचा भारताच्या राजकीय, आर्थिक व वित्तीय धोरणावरील दबाव वाढला आहे. भारतातील राजकर्त्यांचे निर्णय स्वतंत्र ह्या आंतरराष्ट्रीय संघटना व विकसित देश यांच्यामुळे प्रभावित झालेले आहेत. भारतीय राजकर्त्यांनी समाजवाद व समाजकल्याणाच्या धोरणाकडे पाठ फिरविली आहे.
- 5) **पर्यावरणाची समस्या :** जागतिकीकरणामुळे भारतात आलेल्या भरमसाठ बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे येथील नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा अतिरेकी वापर होत आहे. तसेच या कंपन्या वायू प्रदूषण, जल प्रदूषण, मृदा प्रदूषण वाढवत आहेत. त्यामुळे पर्यावरणाची मोठी समस्या निर्माण झाली आहे.
- 6) **बनावट कंपन्याची स्थापना :** जागतिकीकरणाच्या व उदारीकरणाच्या प्रक्रियेत भारत सरकारने पुरेशी यंत्रणा न उभारताच औद्योगिक व वित्तीय कंपन्या स्थापन करण्याची परवानगी दिली आहे. त्यामुळे अनेक बनावट कंपन्या स्थापन झाल्या आहेत. शेअर बाजारातील तेज विचारात घेवून लोकानी या बनावट कंपन्यात पैसे गुंतविले.
- 7) **स्थानिक उद्योगास प्रतिकूल :** जागतिकीकरणाचे धोरण हे काही स्थानिक अवजड उद्योगास तसेच लघुउद्योगास प्रतिकूल ठरलेले आहे. कारण परदेशातून येणाऱ्या उत्तम दर्जाच्या वस्तूंची स्पर्धा करणे स्थानिक उद्योगांना शक्य होत नाही. त्यामुळे अनेक उद्योग बंद पडले आहेत.
- 8) **मक्तेदारी :** जागतिकीकरणामुळे भारतासारख्या विकसनशील देशातील औद्योगिक क्षेत्रात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची मक्तेदारी निर्माण झाली आहे. जागतिकीकरणामुळे अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्या भारतात आल्या व त्यांनी भारतातील काही उद्योगात त्यांचे भांडवल व तंत्रज्ञान गुंतविले आणि काही काळानंतर त्यांनी त्या उद्योगांचा ताबा घेतलेला आहे. अशा प्रकारे या कंपन्यांनी भारतातील अनेक उद्योगावर कब्जा मिळवलेला आहे.
- 9) **लुट :** जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत अमेरिकेत आणि काही युरोपीयन देशासारखे विकसित देश हे कर्जावरील व्याज, रॉयल्टी, नफा इत्यादीच्या स्वरूपात प्राप्त होणारे उत्पन्न आपल्या देशात पाठवून विकसनशील देशांची लुट करीत आहेत.
- 10) **अन्नधान्याच्या किंमतीत वाढ :** जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत फळे, फुले, भाजीपाला, कोळंबी इत्यादीची निर्यात करून अधिक नफा कमवणे शक्य झाले आहे. त्यामुळे श्रीमंत शेतकरी व काही बहुराष्ट्रीय कंपन्या ह्या अशा नगदी पिके घेणे अधिक

पसंद करु लागल्या आहेत. परिणामी अन्नधान्याचे उत्पादन घटून त्याच्या किंमती वाढतच चालल्या आहेत. त्यामुळे गरीबांना आपल्या मुलभूत गरजादेखील भागवणे अवघड झाले आहे.

- 11) **समारोप :** जागतिकीकरणाचे अनुकूल आणि प्रतिकूल परिणाम भारतीय समाजावर झाले आहेत. दिवसेंदिवस जागतिकीकरणाची प्रक्रिया विस्तारीत होत आहे. त्यामुळे संपूर्ण भारतीय समाज त्यांच्या प्रभावाने प्रभावशील होत आहे. समाजातील गतिमानता, कार्यक्षमता व गुणवत्ता वाढली असली तरी जीवनशैलीतील झालेले परिवर्तन हे निश्चितच नकारात्मक आहेत.

संदर्भ :

- 1) वेध जागतिकीकरणाचा — प्रा. श्रीनिवास जोशी.
- 2) जागतिकीकरण समस्या, आशय आणि अनुभव — शि. पं. ढोर.
- 3) जागतिकीकरण परिणाम व पर्याय — गजानन खातू.
- 4) जागतिकीकरण समाज आणि मराठी साहित्य - संपा.शोभणे.

जागतीकिकरणानंतर भारतातील सामाजिक समस्या

राजेश जोंधळे
संशोधक विद्यार्थी

प्रस्तावना :

आज जागतिक पातळीवर जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरण या संकल्पनांना विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे. आज विज्ञान माहिती व तंत्रज्ञान दळण - वळण संपर्क माध्यम इत्यादींच्या विकासामध्ये जग हे लहान झाले आहे. आज वेगवेगळ्या देशात आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक क्षेत्रात, संबंध वाढत आहेत. या मुळे जगामध्ये जागतीकीकरणाच्या प्रक्रियेला मोठा वेग आला आहे. जागतिकीकरण ही एक प्रक्रिया आहे. यामध्ये आपल्या देशाचा विकास व्हावा म्हणून प्रत्येक देश इतर देशासोबत आर्थिक राजकीय सामाजिक संबंध मोठ्या प्रमाणात ठेवत आहे. एक देश दुसऱ्या देशांना सहकार्य करत आहे. इतर देशांच्या अर्थव्यवस्थेत आपली गुंतवणूक वाढवण्याचा प्रयत्न करत आहे. या मुळे देशा देशातील अंतर कमी होऊन वेगवेगळ्या देशात आर्थिक राजकीय, सामाजिक प्रक्रिया निर्माण होते. या प्रक्रियेला जागतीकीकरण असे म्हणतात. एकंदरित, 'आपल्या देशाच्या भौगोलीक क्षेत्राबाहेर आर्थिक, राजकीय, सामाजिक तसेच सांस्कृतिक संबंध प्रस्थापीत करून ते संबंध टिकविण्याची जी प्रक्रिया चालू असते तीला जागतिकीकरण असे म्हणतात.'

जागतिकीकरण ही आर्थिक, सामाजिक, तसेच सांस्कृतिक अशा विविध स्वरूपाची संमिश्र प्रक्रिया आहे. यामध्ये आर्थिक घटकाचा इतर घटकावर परिणाम होत असतो. त्यात सांस्कृतिक विचार करत असता जागतीक सांस्कृतिक विकसीत होत आहे. त्यात मनोरंजन क्रिडा कला वेश भूषा, खान पान, या घटकाचे जागतिकीकरण घडते आहे. ज्या सांस्कृतिक गोष्टी राष्ट्रापुर्त्याच मर्यादित होत्या त्या जागतीकीकरणामुळे जागतीक स्वरूपात घडून येत आहेत.

वाढत्या जागतिकीकरणामुळे जनतेचा द्रष्टीकोन विज्ञान निष्ठ बनत चालला आहे. लोकांचे विचार प्रगत होत आहेत. भारतासारख्या देशात अस्तित्वात असणारे सामाजिक भेदाचे (जातीव्यवस्था कमी होण्यासाठी जागतिकीकरण लाभा दायक ठरत आहे. जागतिकीकरणामुळे समाजात निर्माण होणारे धर्म वंश जात वर्ण या वरून होणाऱ्या संघर्षाचे) प्रमाण कमी होत आहेत. लोक एकमेकांच्या जवळ येत आहेत. आणि अखिल मानव जात असा समाज निर्माण होत आहे. त्याच बरोबर आर्थिक क्षेत्रातही जागतिकीकरणामुळे अनेक बदल झालेले दिसू येतात. त्यात मुक्त व्यापार जागतिक बँका उदयास आल्या प्रत्येक देशाला इतर देशात व्यापार करण्याची संधी प्राप्त झाली एक देश दुसऱ्या देशाला आर्थिक क्षेत्रात सहकार्य करू लागला. यातून जागतिक अर्थ व्यवस्था निर्माण झाली.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे जग हे लहान झाले आहे. या प्रक्रियेमुळे आज सामाजिक, आर्थिक, राजकीय सांस्कृतिक, शैक्षणिक प्रगती झालेली दिसून येते. या प्रगती बरोबरच या प्रक्रियेमुळे अनेक वाईट परिणाम देखील झालेले दिसून येतात.

जागतिकीकरणामुळे भारतात निर्माण झालेल्या सामाजिक समस्या

1) शहरीकरणात वाढ :

भारतात जागतिकीकरणामुळे मोठ्या प्रमाणात शहरीकरण असलेले दिसून येते. शहरात औद्योगिक शैक्षणिक क्षेत्रात वाढ होत आहे. मोठ मोठे उद्योगधंदे व्यावसाय वाढत आहे. यामुळे शहराकडे येणाऱ्या लोकांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. यातून शहरीकरणाच्या प्रक्रियेला गती मिळत आहे. छोट्या शहरांचे रूपांतर मोठ्या शहरात होत आहे. यामुळे ग्रामीन जिवन विस्कळीत होत आहे. खेडे ओसाड पडत आहेत. व शहरात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. व त्यातून अनेक सामाजिक समस्या निर्माण होत आहेत. त्यात अपूऱ्या जागेचा प्रश्न पाण्याचा प्रश्न स्वच्छता गुनेगारी वैश्या व्यवसाय, अवैध व्यापार इत्यादी समस्या निर्माण होत आहेत. शहरातील लोकांचे मानसकी कमी होत आहे. लोक स्वार्थी होत आहे. ग्रामीन भागातील अपूलकीच्या वातावरणाच्या जागी शहरी भागात औपचारीक वातावरण निर्माण होत आहे. शहरे ही गुन्हेगारीची अड्डे बनत आहेत. जुगार, मटका, तस्करी, अवैध धंदे विकसीत होत आहेत.

2) आरोग्याची समस्या :

जागतिकीकरणामुळे व्यक्तीचे जिवन हे वेगवान झाले आहे. त्यामुळे त्याचा परिणाम व्यक्तीच्या आरोग्यावर होऊन व्यक्तीची रोह प्रतिकारक शक्ती कमी होत आहे. अन्न धान्य वस्त्र, या क्षेत्रात वापरण्यात येणाऱ्या आधुनिक तंत्रज्ञान खंतांचा व रसायनांचा आरोग्यावर विघाटक परिणाम होत आहे. मोबाईलच्या अतिरेकामुळे व्यक्तीचे आरोग्य धोक्यात येत आहे. मोबाईल टावर मध्ये निघणाऱ्या किरणांचा व्यक्तीच्या शरिरावर वाईट परिणाम होत आहे. जास्त वेळ कॅम्प्युटर वर काम करण्यामुळे आरोग्य धोक्यात येत आहे.

3) सांस्कृतिक समस्या :

जागतिकीकरणामुळे भारतात यांत्रिक प्रगती संमृद्धी व सपन्नता वाढत असली तरी शहरीकरणामुळे वेगळीच सांस्कृतिक पुढे येत आहे. त्यामुळे पारंपारीक सांस्कृतिक धोक्यात येत आहे. जुन्या मुल्यांच्या जागी नविन मुल्य विकसीत होत आहे. चंगळवाद उदयास येत आहे. भौतिक सुखाचा जबरदस्त प्रभाव वाढला आहे. त्यातून धातक ठरणारी नविन मुल्य पुढे येत आहेत. पारंपारीक समाजातिल दया, परस्परांना सहकार्य, आपुलकीची भावना नष्ट करून व्यक्ती स्वार्थी बनत आहे. पारंपारीक समाजातिल कुटुंब संस्था, विवाह संस्था, धर्म संस्था, अर्थ संस्था यांचे अस्तित्व धोक्यात येत आहे. विवाह संस्थेत वाढणाऱ्या घटस्पोटामुळे विवाह संस्था धोक्यात येत आहे. संयुक्त कुटुंबाच्या जागी विभक्त कुटुंब निर्माण होत आहेत. धर्माचे वर्चस्व होऊन समाजात धर्मा बद्दल नकारात्मक द्रष्टिकोन निर्माण होत आहे.

4) पर्यावरणाची समस्या :

भारतात जागतिकीकरणानंतर वाढत्या औद्योगिकीकरणाने पर्यावरण धोक्यात आले वातावरणामधील ओझोनच्या पट्ट्याला धक्का लागतो आहे. हा ओझोनचा पट्टा धोक्यात आला तर पृथ्वीवरील सजीवांचे अस्तित्व धोक्यात येईल. भारतासारख्या देशात डिझेलचा वापर जास्त होतो. त्यामुळे हवेतील कार्बन डायऑक्साईडचे प्रमाण वाढते आहे. मानवी जीवना बरोबर मानवी संस्कृतीवरही पर्यावरण ऱ्हासाचा विपरीत परिणाम होणार आहे आपल्या ऐतिहासिक वास्तू, शिल्पे, मूर्ती यावर वाईट परिणाम होत आहे. वरचेवर जमिनीचा कस कमी होतो आहे. अगदी मासे व जलचर प्राण्यांचेही आरोग्य ही धोक्यात येत आहे.

5) दहशतवादाची समस्या :

जागतिकीकरणामुळे चंगळवाद वाढला कमी वेळात व कमी कष्टात वाटेल त्या मार्गाने पैसा मिळविणे सुरू झाले मादक द्रव्याचा चोरटा व्यापार सुरू झाला यामधून मिळणाऱ्या उत्पन्नाने सामाजिक व आर्थिक वातावरण ठवळून काढले. गुन्हेगारांच्या टोळ्यांनी जागतिक स्तरावर जाळे पसरवले मादक द्रव्यांची तस्करी रोखण्यासाठी जगात प्रयत्न होत असले तरी विशेष यश येत नाही. काळ्यापैश्यामुळे वाढत्या गुन्हेगारीबरोबर अर्थ व्यवस्था सुध्दा अडचणीत येत आहे. हा काळा पैसा पुन्हा सोने, हीरे, चित्रपट, राजकारण याच्या संदर्भात वापरला जातो. परिणामे दहशतवाद व हिंसाचार वाढायला मदत होते. आधुनिक काळात दहशतवाद हा अंतरराष्ट्रीय बनला आहे. जगातील सर्वच दहशतवादी संगटनांचीसट्टे बाजी सुरू आहे. माहिती शस्त्र, तंत्रज्ञान, परिक्षण बाबत आदान प्रदानाला आधून काळास सुरवात झाली आहे. जगातील काही देश दहशत वादाला सहकार्य करत आहेत. पाकिस्तान हे दहशतवादाचे एक आंतरराष्ट्रीय केंद्र बनले आहे. भारताला शह देण्यासाठी दहशतवादी मार्गाचा अवलंब पाकिस्तान द्वारे केला जात आहे. सतत सिमा उल्लंघन आतंकवादी हमले, मानवी बॉम्ब लष्करी जवानावर हमले, मादक द्रव्याची तस्करी इत्यादी मार्गाने पाकिस्तानातील बसलेल्या दहशतवादी संघटना भारतात आतंकवादी कारवाह्या करत आहेत.

समारोप / निष्कर्ष :

या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे भारतीय समाजाचा विकास घडून आला आहे. उद्योग धंदे सामाजिक क्षेत्र, राजकीय क्षेत्र, सांस्कृती क्षेत्र इत्यादी बाबतीत भारत जगाच्या तुलनेत आपला ठसा उमटविण्यात यशस्वी ठरला आहे. त्याच बरोबर वरी दिलेल्या काही सामाजिक समस्या सुध्दा निर्माण झाल्या आहेत. त्यामुळे भारतीय समाजात जागतिकीकरणाचे सकारात्मक परिणाम बरोबर काही नकारात्मक परिणाम देखील झालेले दिसून येते.

संदर्भसूची :

- 1) वेध जागतिकीकरणाचा
- 2) जागतिकीकरण की नवी गुलामगिरी
- 3) जागतिकीकरण समस्या आशय आणि अनुभव
- 4) जागतिकीकरण परिणाम आणि परियार्य
- 5) सामाजिक समस्या
- 6) source of interment

प्रा. श्रीनिवास जोशी

जैन निरज

सी.प. खेर

गजानन खातू

राम अहूजा

जागतिकीकरणानंतर लिंग भेदाची समस्या

प्रा.सौ.संगिता पाटील

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

आर्ट्स कॉमर्स कॉलेज, कडेपूर

ता.कडेगांव जि.सांगली.

प्रस्तावना :-

लिंगभाव असमानतेची समस्या भारतासह जगातील जवळपास सर्वच देशांमध्ये कमी अधिक प्रमाणात आहे. लिंगभाव असमानता हा इतिहासाचा वारसा असून तो सर्व समाजांना लाभला आहे. भारतात 1991 नंतर जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली. उदारमतवाद, उदारीकरण, खाजगीकरण व आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया गतिमान झाली. भारतीय राजघटनेने देशातील सर्व नागरीकांना समान दर्जा दिला आहे. भारतीय समाजात सामाजिक परिवर्तन घडून येत असले तरी लिंगभाव असमानता म्हणावा त्या प्रमाणात कमी झालेला नाही. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतसुद्धा लिंग भेदाच्या अधारे स्त्रियांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते.

शोधनिबंधाचा उद्देश :

1. लिंगभेदाचा अर्थ समजून घेणे :
2. लिंगभेदाच्या अधारे निर्माण झालेल्या स्त्रियांच्या समस्या समजून घेणे
3. जागतिकीकरण व लिंगभेद यांच्यातील परस्पर संबंध समजून घेणे

संदोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंध लिहिताना वेगवेगळी समाजशास्त्रीय पुस्तके, ग्रंथ तसेच वृत्तपत्र व राज्यस्तरीय, राष्ट्रीय चर्चासत्रातील शोधनिबंधाचा आधार घेण्यात आला आहे.

विषय विश्लेषण :

समाजातील अशा प्रक्रिया ज्या लिंग भेदामुळे उच्च निच्य तथा प्रस्थापित करू पाहतात आणि मूल्यमापनाचे निकष अशी लिंगभेदावर आधारलेली उच्च निच्यता असावी असे मानतात त्या प्रक्रियेला उद्देशून ही संज्ञा वापरली जाते. लिंग भेदाचे आत्मभान ही एक सामाजिककरणाच्या प्रक्रियेद्वारे प्राप्त होणारी आणि व्यक्ती व इतर यांच्या आंतरक्रियामधून विकसीत होणारी जाणिव असते आणि वाढत्या वयानुसार व्यक्तीमध्ये ती व्यक्तीतत्वाचा एक भाग होणे अपेक्षित असते. पुरुषांना "पुरुषी" म्हणवली जाणारी आणि महिलांना "बायकी" म्हणवली जाणारी गुणवैशिष्ट्ये आत्मसात करणे हे त्यांचे महत्वाचे लक्षण आहे. लिंग भेदाची आत्मजाणिव ही नैसर्गिक व जैविक नसून ती एक सांस्कृतिक, सामाजिक, रचित आहे. प्रत्येक संस्कृतिमध्ये त्याबाबतच्या कल्पना वेगवेगळ्या असतात. यातूनच ही बाब सिद्ध होते.

लिंग भेदाचा अर्थ :-

सर्वसाधारण बोलीभाषेत लिंग भेदाचा अर्थ असा आहे "जैविक लिंग भेदाप्रमाणे सामाजिकदृष्ट्या करण्याचा फरक अर्थात पुरुष व स्त्रिया असा फरक आहे."

समाजशास्त्रीय अर्थ : "सामाजिकदृष्ट्या पुरुष व स्त्रिया असा समाजाच्या दोन प्रवर्गांमध्ये केला जाणारा फरक"

लिंग हा जीवशास्त्रीय अर्थ प्राप्त करणारा शब्द आहे. लिंग हा नैसर्गिक गुणविशेष आहे. समाजशास्त्रात लिंग या संज्ञेचा अर्थ प्रथम उपयोग आकेलने 1972 मध्ये प्रकाशित केलेल्या "सेक्स, जेंडर, अँड सोसायटी" या ग्रंथात केला आहे. स्त्रि आणि पुरुष यांच्यामध्ये सामाजिक सांस्कृतिक दृष्टीकोनातून ज्या भिन्नता आहेत त्या व्यक्त करण्यासाठी लिंगभाव या संकल्पनेचा उपयोग केला जातो.

पुरुष व स्त्रिया यांच्यामध्ये नैसर्गिक व जैविक फरकांना सामाजिक अर्थ आणि महत्व देण्याच्या प्रक्रियेला उद्देशून ही संज्ञा वापरतात. असा फरक करताना काही समाजामध्ये जैविक लिंग भेदाला अत्यंत महत्वाचे मानतात तर काही संस्कृतिमध्ये तसे न मानण्याची पद्धत आहे. परंतु सर्वात सामाजिक लिंग भेदाचे मूल जैविक लिंगभेदामध्ये आहे. असे मात्र मानले जाते. मात्र वस्तुस्थिती अशी आहे की, लैंगिक भेदाच्या जैविकतेवर सामाजिक विभेदन अवलंबून असते ते समाजाने व संस्कृतीने निर्माण केलेले "रचित" असते.

स्त्रि आणि पुरुष यांच्या लिंगभेदाच्या आधारावर स्त्रि पुरुषांच्या मध्ये असमानता निर्माण झाली. त्यामधून स्त्रियांच्या वाटेला अनेक जीव घेण्या समस्या आल्या या समस्या मधून स्त्री जीवन वंचित कुठेत झाले. "चुल आणि मुल" एवढ्यापुरतेच स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र मर्यादित राहिले. परंतु जागतिकीकरणातून स्त्री जीवनाला विकसित करण्याचा प्रयत्न झालेला दिसून येतो. त्याचप्रमाणे नविन समस्या व आव्हाने देखील निर्माण झालेल्या दिसतात.

जगातील सर्व देशात साधारणतः 1985 नंतर उदारीकरण व जागतिकीकरण या संकल्पनांना महत्व प्राप्त झाले. दुसऱ्या महायुद्धानंतर युनो, गॅट, नाणेनिधी, जागतिक बँक इ. जागतिक संघटना स्थापन करण्यात आल्या. या सर्वांचा उद्देश जागतिक विविधता जागतिक विविध देशाने कोणत्याही अडथळ्या विना विविध प्रकारचे व्यवहार एकत्रित करावे त्यातूनच जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली.

जागतिकीकरण म्हणजे :

- अ) उपभोग वस्तुंच्या समावेशासह सर्व वस्तुवरील आयात नियंत्रण हळू हळू रद्द करणे
 ब) आयात जकातीचे दर कमी करणे.
 क) सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांचे खाजगीकरण करणे.

भारतामध्ये 1991 नंतर जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली. जागतिकीकरणाने मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात प्रवेश करून मानवी समाजात परिवर्तनाची प्रक्रिया गतीमान केली. यामुळे परंपराधिष्ठित काही भेदांची तिब्रता कमी होण्यास सुरु झाली. स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील असमानता कमी होण्यास मदत झाली. आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रात जागतिकीकरणाने प्रवेश केल्याने मानवी संबंध, प्रवृत्ती, कृती यांच्यात बदल सुरु झाले. सामाजिक जीवनात श्रेष्ठ कनिष्ठ भेद करणे योग्य ठरत नाही. असा विचार जागतिकीकरणाने दिला. शिक्षण, विवाह, अर्थाजन, जबाबदाऱ्यांचे वितरण, विकासाची संधी, राजकीय सत्ता आणि कामाची विभागणी या संदर्भातील लिंग भेदभावाची भावना जागतिकीकरणाने कमी होण्यास सुरुवात झाली.

जागतिकीकरणाने स्त्रि पुरुष यांच्या भेद नाकारून समानतेला महत्व देऊन अर्थाजनात स्त्री पुरुष यांचा सहभाग वाढण्यास सुरुवात झाली. शिक्षण, व्यक्तीस्वातंत्र्य, राहणीमान, आरोग्य, यांच्यातील स्त्री पुरुष फरक कमी होऊ लागला. आणि जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रीया पुरुषांच्या खंद्याला खांद्या लावून कामधंदा, सेवा क्षेत्रात उतरू लागल्या आहेत. लिंग भेदभाव कमी होऊन स्त्री पुरुष यांचा दर्जा समान पातळीवर येण्यास मदत झाली. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय जीवनात स्त्रीयांचे महत्व वाढण्यास सुरुवात झाली. स्त्री सबलीकरणाची सुरुवात झाली. स्त्रीयांच्या सुरक्षेसाठी वेगवेगळ्या कायद्यांची निर्मिती झाली. हक्क, स्वातंत्र्य यामध्ये स्त्री पुरुष समानता सुरु झाली.

जागतिकीकरणाचा स्त्री जीवनावरील परिणाम :

1. स्त्रीयांच्या आत्मविश्वास वाढण्यास मदत झाली.
2. प्रशासकीय क्षेत्रात स्त्रीयांचा समावेश होऊ लागला.
3. स्त्री पुरुष यांच्यातील पारंपारिक भेद गळून पडून सामाजिक व्यवस्था खुली होण्यास मदत झाली.
4. स्त्रीयांच्या अर्थाजनाची व्याप्ती वाढली.
5. स्त्री जीवनात आरोग्य, शिक्षण, हक्क, या बाबत जाणिव निर्माण होऊ लागली.

परंतु जागतिकीकरणानंतरदेखील जरी सर्व क्षेत्रात बदल घडवून आणण्यास मदत झाली असली तरी अजूनही लिंग भेदाच्या संदर्भात मागासलेली मानसिकता दिसून येते. त्यामुळे स्त्रीयांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. लिंगाच्या अधारे अजूनही श्रेष्ठ कनिष्ठ भेदभाव केला जात आहे. त्यामुळे स्त्रीयांना अजूनही काही समस्यांना, आव्हानांना तोंड द्यावे लागते. जसे

1. लैंगिक छळवाद
2. कौटुंबिक पातळीवर शारिरीक, लैंगिक, मानसिक अत्याचार
3. बलात्कार, अपहरण
4. सामाजिक सुरक्षेचा अभाव

आरोग्याची समस्या : स्त्री भ्रणहत्या, अपमान, आत्महत्या अशा अनेक समस्यांचा समावेश होतो.

निष्कर्ष :

1. लिंगभेदभाव ही सामाजिक, सांस्कृतिक समस्या आहे.
2. जागतिकीकरणात स्त्रीयांच्या समस्यांचे स्वरूप बदलत आहे.
3. जागतिकीकरणासोबत लिंग भेदभावाच्या आधारे स्त्रीयांचा समान दर्जा नाकारला जात आहे.
4. प्रशासकीय क्षेत्रातील स्त्रीयांच्यात होणारा अपमान, मानसिक ताण तणाव वाढत आहे.
5. सार्वजनिक क्षेत्रात स्त्रीयांचे प्रमाण अत्यल्प दिसून येते.

संदर्भ सूची :

1. भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या -डॉ.आर.बी.मिश्राम
2. आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या-डॉ. दिलीप खैरनाथ
3. राजकीय विचार प्रणाली - डॉ. शुभांगी राठी
4. सामाजिक शास्त्रातील संज्ञा सिद्धांताचा कोष - डॉ. बी.आर.जोशी
5. स्त्री विकासाची नवी क्षितीजे - डॉ.स्वाती करवे.

जागतिकीकरणानंतर सामाजिक संस्थातील बदल-विशेष संदर्भ जातिसंस्था

प्रा.डी.एम.शिंदे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

रामकृष्ण परमहंस महाविद्यालय, उस्मानाबाद

प्रास्ताविक :

"रोम एका दिवसात बांधले गेले नाही" असे जे व्यापक अर्थाने म्हटले जाते त्यापेक्षा कितीतरी व्यापक अर्थाने भारतीय समाजाच्या जडणघडणीबद्दल म्हणता येईल. भारतीय समाज हा प्राचिन आणि संकिर्ण आहे. जवळजवळ 5000 वर्षांचा इतिहास आहे. म्हणून अन्य कोणत्याही समाजापेक्षा पुरातन समजला जाणारा व आदर्शवत अशी संस्कृती लाभलेला भारतीय समाज उदारमतवादी, लवचिक व वाहता आहे. प्राचिन काळापासून वेगवेगळ्या कालखंडात महत्वाचे स्थित्यंतरे, सामाजिक बदल झाले त्याचे बरेवाईट परिणाम समाजरचनेवर झाले आहेत. त्याला विविध प्रकारची कारणे आहेत. त्यापैकी जागतिकीकरण हे एक आहे.

शोध निबंधाची उद्दिष्टे :

1. जागतिकीकरणाची संकल्पना समजून घेणे.
2. जागतिकीकरणाचा सामाजिक संस्थावर विशेषतः जातिसंस्थेवर पडलेल्या प्रभावसमजून घेणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक व निरीक्षणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला असून वेगवेगळे समाजशास्त्रीय पुस्तके, ग्रंथ व वृत्तपत्रे तसेच राज्यस्तरीय व राष्ट्रीय पातळीवरील चर्चा सत्रातील शोध निबंधाचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

आशय विश्लेषण :

कोणताही समाज अनेक व्यक्ती गट प्रमाणे, मूल्ये व सामाजिक संस्था यांनी मिळून बनलेला असतो.

संस्था म्हणजे काय?

1. के.डेव्हिस म्हणतात "संस्था म्हणजे एक किंवा अनेक कार्याच्या भोवती रचल्या गेलेल्या लोकरुढी, लोकनिती व कायदे यांची गुंफण होय"
2. हार्टन व हन्ट म्हणतात - "संस्था ही सामाजिक संबंधाची अशी संघटीत व्यवस्था आहे की, की ज्या व्यवस्थेत काही समान मूल्य व वर्तन पद्धतीचा समावेश असून ती समाजाच्या काही मुलभूत गरजांची पूर्तता करते"

तेव्हा संस्था ह्या मुलभूत गरजांची पूर्तता करित असतात. सामाजिक मूल्यांची जपणूक करतात. भारतीय समाज व्यवस्थेत कुटूंब संस्था, विवाह संस्था, अर्थ संस्था, धर्म संस्था, जातीसंस्था त्यापैकी विवाह, कुटूंब व जातिसंस्था या महत्वाच्या व मुलभूत सामाजिक संस्था आहेत. भारतीय समाजाच्या सम्यक आकलनासाठी "जातिसंस्थेतील सातत्य व बदलाचा अभ्यास महत्वाचा ठरतो".

सामाजिक स्तरीकरणाचा एक प्रकार म्हणून समाजशास्त्रज्ञ जातीच्या अभ्यासाकडे वेधले गेले. हिंदू समाजाचे महत्वाचे वेगळेपण म्हणजे जन्मावर आधारित जातीची स्तरीकरण व्यवस्था होय. जातीच्या या स्तरीकरण व्यवस्थेत श्रेणीची उतरंड श्रेष्ठत्व, कनिष्ठत्व या निकषावर आधारलेली असते. भारतीय समाजात वेदकाळी वर्णव्यवस्था विद्यमान होती त्याप्रमाणे समाजाचे ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य व क्षुत्र अशा चार स्वरूपात विभाजन होते. स्मृतिकाळापर्यंत वर्णव्यवस्था अबाधित होती. परंतु त्यानंतर जातीचे प्रचलन झाले. इ.स.पू. 300 वर्षांपासून आजपर्यंत जातीव्यवस्था भारतीय समाजाचे अनेक उच्च, निम्न स्तरात विभाजन करित आहे.

Caste ही संज्ञा Casta या पोर्तुगीज भाषेतील शब्दावरून बनली आहे. Casta म्हणजे वंश वंशाने मिळणारी ही जाती असा अर्थ सांगता येईल. Castus ह्या लॅटीन शब्दापासून Caste हा शब्द बनला आहे. असेही मत आढळते. एकूण जन्माने प्राप्त होणारा आणि वंशानुवंशे चालणारा तो जातीसमुह होय.

1. चार्लस कुले - "जेव्हा एखादा वर्ग विशेष करून अनुवंशाने ठरतो तेव्हा त्याला जाती म्हणतात"
2. रिसले - "जात म्हणजे कुटूंबांचा समुह आहे"
3. डॉ. इरावती कर्वे - "जाती म्हणजे एक विस्तारित कुटूंब होय"

जातीला कुटूंब म्हणण्याचे कारण म्हणजे हा एक आंतर्विवाही लोकांचा गट आहे जातीची उत्पत्ती नेमकी कशी झाली याबद्दल विद्वानांच्या मतभेद आहेत. दैवी सिद्धांत, वांशिक सिद्धांत, व्यावसायिक सिद्धांत इत्यादी सिद्धांत जातीच्या उगमाचे विवेचन करित असले तरी या सिद्धांतांच्या मतभेद नाही. तेव्हा जातीसंबंधी खालील बाबी महत्वाच्या आहेत.

1. जाती बंद स्तरीकरणाचा प्रकार आहे.
2. जाती सभासत्व जन्माने प्राप्त होते. व ते कायम राहते.
3. व्यवसाय स्वातंत्र्याचा अभाव
4. जात एक आंतर्विवाही गट आहे.
5. जाती सामाजिक गतिमत्त्वाला वाव नाही.
6. पूर्वीच्या काळी जाती जातीतील सामाजिक संबंधावर व खाण्यापिण्यावर अनेक निर्बंध होते.

तेव्हा हिंदू समाजातील जन्मावर आधारित स्तरीकरण व्यवस्था म्हणजे जाती व्यवस्था होय.

1981 च्या जनगणनेनुसार 2378 जाती व जमाती होत्या याचा अर्थ असा होतो की, 2 हजारापेक्षा जास्त खंड होते. एवढेच नव्हे तर प्रत्येक जातीत "साडेबारा पोटजाती" असतात असे कथन प्रचलित आहे. म्हणून तर भारतीय समाज हा अठरा पगड जाती जमातींनी मिळून बनलेला आहे. विविधता हे भारतीय समाजाचे वैशिष्ट्य आहे. म्हणून भारतीय समाजाला जगाची एक छोटी प्रतिकृति म्हटले जाते.

मध्ययुगीन कालखंडापासून संतांनी आरंभ केलेल्या भक्ती आंदोलनापासून छत्रपती शाहु महाराज, महात्मा फुले, महात्मा गांधी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पर्यंतच्या विचार प्रवर्तकांनी जातीचा विमोड करण्याचा कसोसीने प्रयत्न केलेला आढळतो. तसेच पाश्चिमात्यांचा प्रभाव, पाश्चात्य शिक्षण औद्योगिकीकरण व शहरीकरण शासकीय कायदे त्याच प्रमाणे जागतिकीकरणामुळे जातीव्यवस्था खिळखिळी होत आहे.

जागतिकीकरणाची संकल्पना :

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताने मिश्र अर्थव्यवस्था व नियोजन यांचा स्वीकार केला. आर्थिक विकासासाठी व समाजवादी समाज रचना प्रस्थापित करण्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्रात उद्योगधंदे व मुक्त स्वातंत्र्य, संचार यावर भर दिला. जगात 1985 पासून उदारिकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरणाची सुरुवात झाली. ज्या देशाने या प्रक्रियांना जवळ केले त्या देशांच्यात जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली. भारतात 1991 नंतर जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली.

जागतिकीकरण म्हणजे काय?

1. प्रा.दिपक नायर - "देशाच्या राजकीय आणि भौगोलिक रेषा ओलांडून केले जाणारे आर्थिक व्यवहार म्हणजे जागतिकीकरण होय.
2. प्रा.सी.टी.कुरियन - "जागतिक अर्थव्यवस्था म्हणजे विविधता असलेल्या अर्थव्यवस्थांचा समुह होय. त्यामध्ये निश्चित कार्यक्रमाने एकमेकांशी विविध मार्गाने परस्परांवर क्रिया करतात आणि कालांतराने त्यांच्या वृत्तीत बदल करतात"

सर्वसाधारण जागतिकीकरण म्हणजे अर्थव्यवस्थेमध्ये खुलेपणा आणणे होय. जागतिकीकरणामुळे विविध देशांची अर्थव्यवस्था परस्परांवर अवलंबून राहते. जागतिकीकरणामुळे आर्थिक विकासाला प्रेरणा मिळाली आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ झाली. स्पर्धा शक्ती वाढली. उत्पादन क्षमता वाढली. असे जरी असले तरी समाज जीवनावर देखील जागतिकीकरणाचा परिणाम झाला. त्यापैकी जातीसारख्या पारंपारिक घटकांवर परिणाम होऊन नविन बदलाचा प्रवाह जातीसंस्थेत सुरु झाला. जागतिकीकरणामुळे जातीसंस्थेतील बदल होत आहेत.

निष्कर्ष :

1. उच्च जातीच्या प्रतिष्ठेचा न्हास
2. प्रत्येकाला व्यवसाय निवडीचे स्वातंत्र्य आंतरजाती विवाहास चालना व वैधता
3. खानपान व सामाजिक संपर्काबाबत मोकळीक
4. सामाजिक व धार्मिक वर्तनाबाबतचे सर्वांना स्वातंत्र्य
5. जाती संस्था व धर्म यांची हरकत झाली.

वैदिक काळापासून ते जागतिकीकरणाच्या काळापर्यंत जाती व्यवस्थेत बदल होत आहेत. जाती व्यवस्था नष्ट झालेली नाही. पण तिचे स्वरूप बदलत आहे. (उदा- बारा बलुतेदार व आठरा आलुतेदार ही जाती व्यवस्थेतील कामाची विभागणी जवळ जवळ बंद झालेली आहे.) तिच्यात संरचनात्मक व संस्थात्मक अशा दोन्ही प्रकारे जागतिकीकरणामुळे बदल झालेले दिसून येतात.

समारोप :

जी "जात" नाही ती "जात" असे कोणी म्हणत असेल तर तेही आपणास ना कबूल करणे अवघड आहे. महाराष्ट्रात बाबा आढाव सारख्यांना गावागावातून "एक गांव एक पाणवठा" अशा चळवळी हाती घ्याव्या लागतात. राखीव म्हणून मागास ठरलेल्या जातींना मिळणाऱ्या सवलती बाबत इतरांची वाढती ना पसंती, तथाकथित जातींची स्वतःची जात श्रेष्ठ हा दुराभिमान आहे. आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळात आजही जाती निष्ठा जोपासल्या जात आहेत. विशेषतः निवडणूकीच्या राजकारणाने तर जातीयतेला खत पाणी घालून जातीयेतेचा भस्मासूर उभा केला आहे. निवडणूका या जातीय तत्वावर लढवल्या जात आहेत. डॉ. एम. एन. श्रीनिवास या बाबत म्हणतात "जात हा सामाजिक, धार्मिक पातळीवर फार छोटा घटक दिसून येतो तर राजकीय पातळीवर फारच मोठा घटक दिसून येतो" असे आजही जागतिकीकरणात दिसून येते. ही एक शोकांतिका म्हणावी लागेल. विविध जातीची मंडळे एकीकडे आपल्या जाती बांधवांना शिष्यवृत्त्या, शिक्षण, वसतीगृहे यासाठी मदत करीत आहेत तर दुसरीकडे आपल्या जातीगटाचे संघटन करीत आहे.

संदर्भ सूची :

1. भारतीय समाजाचा परिचय - प्रा.ए.वाय.कोंडेकर
2. समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना - खडसे
3. राजकीय विचार प्रणाली - डॉ. शुभांगी राठी
4. सामाजिक शास्त्रातील संज्ञा सिद्धांताचा कोष - डॉ.बी.आर. जोशी
5. भारतीय समाज- प्रा.चंद्रकांत खंडागळे

जागतिकीकरणानंतर विवाह संस्थेतील बदल : समलैंगिकता

प्रा. डॉ. श्रीकांत गायकवाड

सहयोगी प्राध्यापक व प्रमुख,

समाजशास्त्र विभाग,

महात्मा बसवेश्वर महाविद्यालय, लातूर

विवाह संस्था ही एक मानवी जीवनातील मूलभूत संस्था आहे. पती-पत्नीमधील वैवाहिक संबंध स्थिर असावेत अशी समाजाची अपेक्षा असते. पारंपारिक समाजावर धर्माचा जबरदस्त असा प्रभाव होता त्यामुळे पती-पत्नीमधील संबंधात अस्थिरता, विस्कळीतपणा, विवाह-विच्छेदन घडून येऊ नये याची सर्वतोपरी खबरदारी घेणारी मूलव्यवस्था प्रभावीपणे सक्रिय होती. जागतिकीकरणानंतर मात्र मानवी जीवनाच्या सर्वच सामाजिक संस्थांमध्ये वेगाने बदल घडून येण्यास सुरुवात झाली. विवाह संस्थेतही महत्त्वपूर्ण बदल घडून येत आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये समलैंगिकता (Homosexuality) या पैलूला अनुसरून पुढील उद्दिष्टा आधारे विवेचन केले आहे.

१. समलैंगिकतेची संकल्पना विशद करणे.
२. समलैंगिकतेची कारणे समजून घेणे.
३. समलैंगिकतेची वास्तवता लक्षात घेणे.
४. समलैंगिकतेच्या परिणामांचे विवेचन करणे.

वरिल उद्दिष्टांना अनुसरून संबंधीत ग्रंथ, नियतकालिक संकेतस्थळे इत्यादी दुय्यम सामग्रीच्या आधारावर विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. १९९१ ला गॅट कराराच्या स्विकारानंतर जागतिकीकरणाला चालना मिळाली. जागतिकीकरणामुळे भारतात चंगळवाद वाढीस लागला असून त्यातून भारतीय संस्कृती, परंपरा यांना छेद दिला जात आहे. वैवाहिक जीवनात भौतिकता, ऐषआरामी, भोगलालसीवृत्तीचे महत्त्व वाढत आहे. येथे विवाह संस्थेशी संबंधीत समलैंगिकता या पैलूबाबत आपण सविस्तरपणे जाणून घेणार आहोत.

समलिंगी पुरुषांना 'गे' (Gay) तर समलैंगिक स्त्रियांना लेस्बीयन (Lesbian) असे म्हटले जाते. एकाच लिंगाच्या दोन व्यक्तीमधील लैंगिक आकर्षण व समागम क्रियेस समलैंगिकता म्हणतात. जी व्यक्ती स्वतःच्या लिंगाच्या इतर व्यक्तीबद्दल लैंगिक आणि अलैंगिक प्रणयदृष्ट्या आकर्षित होते अशा व्यक्तीस समलैंगिक म्हटले जाते. समलैंगिकता जगातील बहुतांश देशात अस्तित्वात होती. याबाबतची माहिती पुरातन साहित्य, कला, शिल्प व इतर माध्यमातून मिळते. झाशीची राणी लक्ष्मीबाईचा पती हा अंतःपुरात साडी नेसून, बांगड्या भरून बसत असे असा उल्लेख १८७५ च्या गोडसे गुरुजीच्या प्रवास वर्णनात सापडतो. राणी लक्ष्मीबाईला मुलगा दत्तक घ्यावा लागला हे सर्वश्रुत आहे. ऑस्कर वाइल्ड ज्यांच्या नावाने 'ऑस्कर' हा प्रतिष्ठेचा पुरस्कार दिला जातो तो नाटककार समलैंगिक होता त्याला त्याच्या वर्तनाबद्दल १८९५ ला इंग्लंडमध्ये तुरुंगवास भोगावा लागला प्रसिद्ध चित्रकार मायकेल अँजेलो, रोमन सम्राट ज्युलीएट सीझर, रशियन झार पीटर दि ग्रेट अशी अनेक ऐतिहासिक व्यक्तिमत्त्वे समलैंगिक होती.

काही पुरुषांना स्त्रीचे हावभाव, स्त्रीसारखे चालणे, बोलणे, वागणे, पोशाख घालणे, लांब केस राखणे समाजात स्त्री प्रतिमा जशा दिसतात तसे रहाणे प्रिय व पसंत वाटते. काही स्त्रियांना पुरुषी पध्दतीने राहणे, वागणे, बोलणे आवडते. आजच्या विज्ञानाने दाखवून दिले आहे की, यामध्ये संबंधीत स्त्री पुरुषाचा दोष नाही किंवा पुरुषत्वाची स्त्रीत्वाची लक्षणे, स्वभावप्रवृत्ती प्राप्त होणे ही त्यांची निवडही नाही. हे आपण वैज्ञानिक बुद्धिनीष्ठ, तार्किकदृष्ट्या, समजून घेतले पाहिजे. विवाह माहित नसणाऱ्या मानवाने नैसर्गिकता स्वाभाविकपणे समजून घेऊन वाटचाल केली. कालांतराने स्त्री पुरुषावर भिन्नलिंगी संबंध सक्तीचे झाले. भिन्नलिंगी संबंध ठवू शकणारा सदृढ या जाणिवेतून पुरुषी गुणवैशिष्ट्ये व वर्तनप्रवृत्ती नसणाऱ्या पुरुषांची जगभर छळ, उपेक्षा, हेळसांड झाली. १७६० पर्यंत डग्रान्समध्ये अशा पुरुषांचे वर्तन अश्लिल समजून त्यांना जाळलं जात असे. व्हिक्टोरियन काळात ब्रिटनमध्ये अशा पुरुषांना जन्मठेप दिली जाई. १९३२ ते १९४५ या काळात नाझींनी अशा पुरुषांना गुलाबी रंगाचा त्रिकोण गळ्यात अडकवणे सक्तीचे केले होते. स्त्रीत्वाचे गुण असणाऱ्या पुरुषांना कुटुंबाबाहेर टाकले गेले अथवा जबदस्तीने त्यांना भिन्नलिंगी विवाहाद्वारे संसारात कोंढवले गेले. संसार उभा न करता आल्याने अशा अनेक पुरुषांनी तसेच त्यांच्या पत्नी बनलेल्या स्त्रियांनी आत्महत्याही केल्या.

भारतात अनेक हिंदू राजे व मुस्लिम बादशहा एकापेक्षा जास्त स्त्रियांसोबत विवाह करणे. जनानखाने बाळगणे पसंत करीत असत. या जनानखान्यावर 'गे' पुरुषांची नियुक्ती केली जाई परंतु गेल्या दोनशे अडिचशे वर्षात बादशाही, राजेशाही संपुष्टात आल्यानंतर कुटुंबाबाहेर टाकले गेलेल्या 'गे' पुरुषावर भीक मागण्याची अथवा गुन्हे करण्याची वेळ आली. तमाशा मध्ये काहीना मावशीचे पात्र देवून समावून घेतले जाई शिमग्यातील सांगामध्ये राधा बनून काहीनी आंतरिक तगमग शमविण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. या प्रयत्नाखेरीज भारतीय समाजात त्यांच्या वाटयाला उपेक्षा, हेटाळणीच आली. विवाहाने जसा एक वेश्यापंथ स्त्रियासाठी तयार झाला तसा तृतीयपंथ पुरुषासाठी तयार झाला कारण समलैंगिकता सामाजिक जैविक की जेनेटिक्स आहे. यापैकी कोणतेही एकच कारणे नसून सर्वच कारणे लक्षात घ्यावी लागतात. पुरुषामधील समलैंगिकतेचे प्रमाण स्त्रियापेक्षा अधिक आहे. पुरुषांचे समलैंगिक संबंध समाजाला तिरस्करणीय अनेकसर्गिक, विकृतीकारक व चिंताजनक वाटतात. संशोधकाची शोधकवृत्ती सांगते की, मुली व स्त्रियांना सार्वजनिक ठिकाणी मैत्रिणीचा हात हातात घेऊन चालणे, खांद्यावर हात टाकून चालणे, एकमेकींना कवळाळून भेटणे असे वर्तन मूलतः ममत्व गुणामुळे, वात्सल्य प्रवृत्तीमुळे समाजाकडून स्विकारले जाते. स्त्रिया एकमेकींना प्रेमाणे मिठी मारतात, प्रेमाने जवळ घेतात याची समाजाला सवय आहे. पुरुषाचे पुरुषाप्रति असे वर्तन सहसा घडून येत नाही म्हणूनच 'गे' पुरुषावर आपल्या भावना लपविण्याचा ताण असतो.

ब्रिटिश मानसशास्त्रज्ञ एच. वागनेर (H. Wagner) आणि के. सिल्व्बर (K. Silber) यांच्या 'सायकॉलॉजिकल सायकॉलॉजी' (Psychological Psychology) या ग्रंथात असे म्हणतात, पुरुषाच्या पुरुषत्वाच्या बाबतीत अत्यंत महत्त्वाचे 'Active Hormone' म्हणजे टेस्टोस्टेरॉन मातेच्या गर्भारपणाच्या सहाव्या आठवड्यात अर्भकाचे लिंग निश्चित करतात. तेव्हा मातेमध्ये टेस्टोस्टेरॉन हार्मोनमुळे त्या

पुरुष भृणाचा मेंदू हा पुरुष मेंदू म्हणून विकसित होऊ लागतो त्या गर्भातील जीन्सनी टेस्टोस्टेरॉन हार्मोनला प्रतिसाद देणे गरजेचे असते. ब्रिटिश लेखक मॅट रिडेल *The red Queen : Sex and the evolution of human nature* या ग्रंथात म्हणतात, जोपर्यंत भृणाचा मेंदू, पुरुष मेंदू मध्ये बदलला जात नाही तोपर्यंत तो मेंदू स्त्रीचा मेंदू समजला जातो. याचाच अर्थ मातेच्या गर्भाशयातील पुरुष गर्भाचा मेंदू आणि लिंग हे टेस्टोस्टेरॉन हार्मोनचा पुरेसा पुरवठा झाला नाही आणि पुरुष गर्भाचा मेंदू *Estrogen* या फिमेल हार्मोनच्या प्रभावाखाली राहिला किंवा पुरुष गर्भाच्या जिन्सनी टेस्टोस्टेरॉनला प्रतिसाद दिला नाही तर पुरुष हा लिंगाने पुरुष आणि स्वाभाव, वृत्ती, विचाराने स्त्री मेंदू धारण करतो. जॉर्ज गिल्डर 'Men and Marriage' या पुस्तकात म्हणतात 'y' गुणसुत्रावर भृणाचे लिंग ठरते. भृणामध्ये पुरुष जननेंद्रिये तयार होताना त्यामधून पुरुषाची हार्मोन्स स्रवू लागतात. त्यात मुख्य असते ते टेस्टोस्टेरॉन हार्मोन भृणाच्या मेंदूला पुरुष पद्धतीने घडविण्याचे कार्य हे हार्मोन्स करते. यापुढे जाऊन ऍन मॉयर आणि डेव्हिड जेसेल 'Brain Sex' या ग्रंथात म्हणतात. पुरुषाच्या जीवनात टेस्टोस्टेरॉन हार्मोन्स स्रवण्याचे मुख्य दोन टप्पे आहेत. पहिल्या प्रकारचा टप्पा मातेच्या गर्भाशयातील सहाव्या आठवड्यात स्रवण्याचा तर दुसरा टप्पा दीर्घकाळाने पुरुष वयात येताना स्रवण्याचा या वयात 'y' गुणसुत्रे असणाऱ्या पुरुषाला टेस्टोस्टेरॉनचा डोस पुरेसा मिळाला नाही तर शरीर पुरुषाचे आणि वर्तन लक्षणे स्त्रीची असे व्यक्तिमत्त्व साकारते. या पुरुषांना स्त्रियांप्रमाणे पुरुषांचे आकर्षण वाटते. यालाच आपण समलैंगिक आकर्षण म्हणतो. स्त्री भृणाबाबत याउलट स्थिती निर्माण होते ती स्त्री पुरुषी बांध्याची व पुरुषी वृत्तीची बनते आणि तिला सत्रीचे आकर्षण वाटते. हार्मोनचे हे असंतुलन व्यक्तीपरत्वे कमी अधिक असते. तसे परिणाम दिसून येतात. काहीवेळा असेही घडते की स्त्री सारखे वर्तन हावभाव करणाऱ्या पुरुषांना पितृत्वही लाभते. समाजात समलैंगिक संबंधात असणाऱ्या सक्षम स्त्री-पुरुषांची संख्याही बरीच जास्त आहे. याचाच अर्थ जैविक घटकाबरोबरच इतरही घटक समलैंगिक संबंधाला जबाबदार ठरतात हे लक्षात येते.

जून १९६९ मध्ये न्यूयॉर्क येथील गे लोकांच्या स्टोनवॉल बारवर पोलिसांनी छापा टाकला. गे पुरुषांना पकडून त्यांची मानहानी करण्याचा प्रयत्न करताना बारच्या मालकाने आणि सभासद गे पुरुषांनी पोलिसांना कडाडून विरोध केला. दडवणूक करणाऱ्या पोलिस व इतर समाज घटकांविरुद्ध त्यांनी बंड केले. हे बंड *Stonewall revolt* म्हणून तीन दिवस धगधगत होते. समलैंगिक संबंध ठेवणारा समुदाय आणि भिन्नलिंगी संबंधाला मानवणारा समाज यांच्यात एकेकाळी तीव्र ताण होता हे स्टोनवॉल बंडावरून जाणवतो. १९६० पासून गे पुरुष आणि लेस्बियन स्त्रियांनी अमेरिकेत आपल्या हक्काबाबत लढा उभा केला. १९६९ मध्ये स्टोनवॉल बंडावेळी पन्नास समलैंगिक गट होते १९७० मध्ये स्टोनवॉल बंडाचा पहिला वर्धापन दिन साजरा करण्यासाठी पाच हजार अमेरिकन समलैंगिक स्त्री पुरुषांनी मिरवणूक काढली. १९८७ च्या वर्धापन दिनी हिच संख्या सहा लाखावर गेली. दरवर्षी गे पुरुष आपली गे प्राइड परेड आयोजित करतात. अमेरिकेतील गे चळवळीने आपल्या अनेक मागण्या मान्य करून घेण्यात यश मिळविले आहे. स्टोनवॉल रिव्होल्ट नंतर समलैंगिकतेचा गांभिर्यपूर्वक विचार घडून येण्यात सुरुवात झाली. हा कोणताही मानसिक आजार वा विकृती नाही. यावर मानसशास्त्रज्ञ व लैंगिकशास्त्रज्ञांचे एकमत होऊन १९७४ मध्ये अमेरिकन सायकॅएट्रिक असोसिएशनने समलैंगिकतेला *Diagnostic and Statistical Manual of mental disorder* च्या यादीतून काढून टाकले. १९८१ मध्ये जागतिक आरोग्य संघटनेने समलैंगिकता हा विषय आजाराच्या यादीमधून वगळला. १९७५ मध्ये अमेरिकेच्या *Civil Service Commission* ने शासकीय नोकऱ्या समलैंगिक स्त्री पुरुषांसाठी खुल्या केल्या. डेन्मार्क या देशाने १९८९ मध्ये समलिंगी जोडप्यास कायदेशीर मान्यता, हक्क आणि सेवा सुविधा दिल्या.

समलैंगिक संबंध असूच कसे शकतात. आम्ही तर भिन्नलिंगी जोड्याच पहात आलो आहोत. मुलीला मुलावरून, मुलाला मुलीवरून चिडवत आलो आहोत. मुलगा मुलाच्या मागे, मुलगी मुलीच्या मागे लागलीय असे पाहण्यात आले नाही. टी.व्ही., नाटक, चित्रपट इत्यादीमध्ये भिन्नलिंगी आकर्षण, संबंधाचे दर्शन होत आले आहे. त्यामुळे आपल्याला समलिंगी संबंधाचे अस्तित्व जाणवले नाही. भिन्नलिंगी संबंध नैसर्गिक आणि समलिंगी संबंध अनैसर्गिक असेच वाटत आले आहे. त्यामुळेच आपल्याला समलिंगी संबंध हे ऐकताच आपण दचकतो काही जणांना तर धक्काच बसतो. त्यातून सावरण्यासाठी आणि वास्तवता जाणून घेण्यासाठी आपल्याला बुद्धिनिष्ठ दृष्टीकोनातून विचार करावा लागणार आहे.

काहीना वाटते भारतात हल्ली पाश्चिमात्य देशाचे अनुकरण करण्याचे फॅड वाढत आहे. फक्त वाईट गोष्टीचे जास्त अनुकरण होत आहे. त्यातला एक प्रकार म्हणजे समलिंगी संबंध. भिन्नलिंगी संबंध ही प्रकृती आणि समलिंगी संबंध ही विकृती होय. समलिंगी संबंधामुळे विकृत चाळ्यांना तरुण बळी पडत आहेत हे रेव्ह पार्टीमधून दिसून येते. ज्यांच्याकडे पैसा नाही आणि ज्यांच्याकडे नको इतका भरपूर पैसा आहे या दोन्ही स्तरातील सुयोग्य संस्कार, वातावरण, मार्गदर्शन ज्यांना लाभलेले नाही ते तरुण या विकृतींना बळी पडत आहेत. काही देशात समलैंगिक समागम करणे हा जन्मठेप पात्र गुन्हा आहे तर काही देशात समलैंगिकतेस मृत्युदंडाची शिक्षा आहे. डेन्मार्क, नेदरलँड, बेल्जियम, कॅनडा, नार्वे, द आफ्रिका, स्पेन, स्वीडन, आइसलँड, पोर्तूगाल, अर्जेन्टिना या देशांनी समलिंगी विवाहास मान्यता दिली आहे. भारतीय संविधानातील तरतुदीनुसार प्रौढ व्यक्तीमध्ये परस्पर समहमतीने आणि खाजगीपणे अनैसर्गिक समागम संबंध प्रस्थापित होत असले तरी गुन्हा मानला जाई. मात्र जुलै २००९ मध्ये दिल्ली उच्च न्यायालयाने एका निर्णयाद्वारे हे कलम घटनात्मक व्यक्तिगत स्वातंत्र्याच्या आड येणारे म्हणून अवैध घोषित केले.

कलम ३७७ हे अनैसर्गिक लैंगिक संबंध गुन्हा ठरवणारे आहे असे असले तरी दिल्ली उच्च न्यायालयाने २ जुलै २००९ रोजी समलैंगिक संबंधांना मान्यता देणारा जो ऐतिहासिक निर्णय दिला होता तो ११ डिसेंबर २०१३ रोजी सर्वोच्च न्यायालयाने रद्दबातल ठरविला. याबाबत पुनर्विचार करण्यात यावा म्हणून केंद्र सरकारसह नाझ फाऊन्डेशन आणि एल.जी.बी.टी. समुदायाने सर्वोच्च न्यायालयास विनंती केली होती. वयस्कांना परस्पर संमतीने लैंगिक संबंध ठेवण्याला मुभा देणाऱ्या २१ व्या कलमाला बगल देणारा निर्णय रद्द करावा असे याचिकेमध्ये नमुद केले होते. परंतु २८ जाने.२०१४ रोजी खंडपीठाने फेरविचार करण्यास नकार दिला. ६ सप्टेंबर २०१८ रोजी पाच न्याय मूर्तींच्या सर्वोच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने समलैंगिकता हा गुन्हा नाही असा ऐतिहासिक निर्णय दिला. आधी केलेल्या चुका आता सुधारण्याची तसेच जुनी विचारधारा बदलण्याची गरज आहे देशात प्रत्येकाला समानतेचा अधिकार आहे असे स्पष्ट केले आहे.

समलैंगिकता ज्या देशांनी स्विकारली आहे ते देश खुप पुढारलेले आहेत परंतु जगातील साधारणपणे ७६ देशात समलैंगिक संबंध गुन्हा मानला जातो. जवळपास सर्व धर्म समलैंगिक संबंधाकडे कमी अधिक प्रमाणात विकृत व्याभिचार व पाप म्हणून पहातात परंतु हे गृहितकच मुळात चुकीचे आहे हे आज लक्षात येत आहे.

काही समलिंगी आपल्या कामुक जोडीदाराशी एकनिष्ठ राहतात. स्त्रियात निष्ठा जास्त आढळते. बहुतेक समलिंगी पुरुष अशा संबंधात स्वैराचारीच असतात. कारण दोघांच्याही पुरुषी वृत्तीमुळे परस्परावर प्रेम करणे आणि संसार करणे कठीण बनते. शिवाय सामाजिक तिरस्कार व नापसंतीमुळे त्यांना चोरुनच संबंध ठेवावे लागतात. एकमेकांना हेरतात, मग एकांतात भेटतात पाश्चात्य देशात पुरुष समलिंगी ठराविक बारमध्ये भेटतात. काही स्त्रिया त्यांच्या आवडीनुसार मायलेकीच्या प्रेमाचा आभास निर्माण करतात. समलिंगीयामध्ये नीतिबाह्य, अनिश्चित व चोरट्या संबंधामुळे उद्भवणारी चिंता, अपराधी भावना, उदासिनता, जोडीदाराने केलेल्या निराशेमुळे होणारे दुःख यामधून आत्महत्याही घडून येतात. हे भावनाविकार पुरुषामध्ये अधिक आढळतात. कारण स्त्री युगुलाकडे समाज सहसा वक्रदृष्टी ठेवत नाही. समलैंगिकतेची समस्या कायद्याने बंदी घालून अथवा शिक्षा करून सुटणारी नाही तर समलैंगिक मानसिकतेच्या निर्मुलनासाठी पालक, शिक्षक, मानसोपचातज्ञ यांनी सुक्ष्म भावनिक पातळीवरून मनोविश्लेषण करणे, सुयोग्य मार्गदर्शन करणे, गैरविश्वास व न्युनता दूर करणे गरजेचे ठरते. समलिंगी विकृतीला बळी पडणाऱ्या पाल्यांना वेळीच सुयोग्य मार्गदर्शन केल्यास मुलामुलींचे अभिनिर्धारण सुधारून त्यांच्या कामुकतेचे परिवर्तन होवू शकते.

वयात आलेली मुलेमुली नकळत समलिंगी संबंधात ओढली गेली असल्यास त्यांना त्यातून बाहेर पडता येते. त्यासाठी पुढील काळजी घ्यावी लागेल. नैसर्गिकरित्या समलिंगी व्यक्तीबद्दल आकर्षण वाटत असेल तर असे संबंध ठेवू इच्छिणाऱ्या व्यक्तीपासून चार हात लांब राहिलेले बरे. कोणत्याही मित्रमैत्रीणीस फारशी शारीरिक जवळीकता साधता येणार नाही. शरीराच्या विविशष्ट अवयवाशी स्पर्श होणार नाही या बाबत काळजी घ्यावी. शरीर संबंधाचे प्रयोग करणे टाळवेत. परिस्थिती अवाक्याबाहेर जात असेल तर न लाजता पालक, मित्र, शिक्षक यांच्याशी विचार विनीमय करून मार्गदर्शन घ्यावे. समलिंगी आकर्षण नसणाऱ्या व्यक्तीला या दृष्ट चक्रातून बाहेर पडता येते. त्यासाठी जिद्दीने प्रयत्न करावयास हवेत. कमी वय असेल तर गुंता कमी परंतु २१ ते २८ या वयोगटात या अवस्थेतून बाहेर पडणे महाजिकरीचे बनते. समलिंगी नसणाऱ्या परंतु समलिंगी संबंधात अडकलेल्या व्यक्तीला विवाह करून आयुष्य पुन्हा उत्साहाने जगता येईल यात काही शंकाच नाही. या अनुषंगाने अभ्यासासंती निश्चित झालेली मते निष्कर्षाच्या स्वरूपात पुढील प्रमाणे मांडता येतील.

१. जागतिकरिणामुळे विवाह संस्थेमध्ये घडून येणाऱ्या बदलास चालना मिळाली आहे.
२. समलैंगिक स्त्री पुरुषांना समाजात प्रतिष्ठा मिळत नाही.
३. समलैंगिक व्यक्ती मधील न्युनगंड दूर करण्यासाठी सुयोग्य मार्गदर्शन महत्त्वपूर्ण ठरते.
४. समलैंगिकते बद्दल आकर्षण नसणाऱ्या परंतु समलैंगिकतेमध्ये अडकलेल्यांना त्यातून बाहेर काढणे गरजेचे आहे.
५. समलैंगिक संबंधातून जन्मास आलेल्या संततीला सन्मानजनक वागणूक मिळण्यासाठी जाणीव जागृती घडवून आणणे महत्वाचे ठरते.

समलैंगिकता या अनुषंगाने समकालीन विवाह संस्थेमध्ये जो बदल होत आहे त्याचा समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून आढावा घेण्याचा येथे प्रयत्न केला आहे.

संदर्भ :

१. डॉ. गायकवाड एस.पी.(२०१४)-मुख्य सामाजिक संस्था व समस्या, अरुणा प्रकाशन, लातूर.
२. डॉ. नाडगोंडे गुरुनाथ, (१९९१)- भारतीय समाजरचना, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
३. प्रा. वाखरडे सोनाली, (२०१२)-मुलभूत सामाजिक संस्था, अरुणा प्रकाशन, लातूर.
४. प्रा. बारबिंड भगवान, (१९७५)-सामाजिक संस्था, शारदा प्रकाशन, नांदेड.
५. <https://en.m.wikipedia.org>
६. www.frbaptist.org
७. <http://www.merriam-webster.com>

जागतिकीकरणानंतर सामाजिक संस्थातील बदल 'विशेष संदर्भ कुटूंब संस्था'

प्रा.डी. डी.गायकवाड

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,

वसंतराव काळे महाविद्यालय, ढोकी ता.जि.उस्मानाबाद.

प्रस्तावना :

समाज हा अनेक व्यक्तींनी मिळून बनलेला असतो. तसा तो अनेक व्यक्तींच्या परस्पर संबंधातून निर्माण झालेल्या समुह, संस्कृती, प्रमाणके, संकेत, व विविध प्रकारच्या मानवाच्या गरजा भागविणाऱ्या सामाजिक संस्थांनी मिळून बनलेला असतो. संस्था या 'मानवी मुलभूत गरजांची पूर्तता करणारी साधने आहेत' संस्थांच्या माध्यमातूनच व्यक्तीच्या जीवनाची जडणघडण होत असते. समाजाला सुसंघटीत रूप देण्याचे कार्य संस्थाच करीत असतात. म्हणूनच समाज जीवनाचे संघटन किंवा विघटन हे संस्थांच्या माध्यमातूनच होत असते. व्यक्तीचे सामाजिकीकरण, संस्कृतीसातत्य व्यक्तीचे व्यक्तीमत्व हे संस्थांच्या माध्यमातूनच आकाराला येते. आज भारतातील सामाजिक बदलाचा विकासालाच्या प्रक्रियांचा सर्वात अधिक प्रभाव समाजातील कुटूंब व्यवस्थेवर झालेला दिसतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. जागतिकीकरणाची संकल्पना समजावून घेणे
2. जागतिकीकरणाचा सामाजिक संस्थेवर पर्यायाने कुटूंब संस्थेवर पडलेला प्रभाव समजून घेणे.
3. जागतिकीकरण व कुटूंब संस्था यांच्यातील परस्पर संबंध समजून घेणे

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक, निरीक्षणात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केलेला असून समाजशास्त्रीय पुस्तके व ग्रंथ, लेख यांचा आधार घेतलेला आहे.

आशय विश्लेषण :

मानवी गरजेतून निर्माण झालेले तथ्य म्हणजे सामाजिक संस्था होय. मानवाच्या परस्पर संबंधाचे जाळे संस्थांच्या माध्यमातून आकाराला येते. हेतू उद्दिष्टे, गरजा विचारात घेऊनच सामाजिक संस्थांचा विकास प्राचीन कालापासून ते आज पर्यंत घडून येत आहे. तेव्हा संस्था म्हणजे मानवी स्वभावाची रूपे आहेत. म्हणून तर विवाह, धर्म, अर्थ, राज्य व कुटूंब संस्थेला अनन्य साधारण महत्त्व प्राप्त झालेले आहे.

1. के.डेव्हिस - "संस्था म्हणजे एक किंवा अनेक गरजांच्या भोवती रचल्या गेलेल्या लोकरुढी, लोकनिती व कायदे यांची गुंफण होय"
2. हॉर्टन व हंट - "संस्था ही सामाजिक संबंधाची अशी संघटीत व्यवस्था की, ज्या व्यवस्थेत काही समान मूल्ये व वर्तन पद्धतीचा समावेश असून ती समाजाच्या काही मुलभूत गरजांची पूर्तता करते.

मुलभूत गरजांची पूर्तता करीत असताना सामाजिक मूल्यांचे जपवणूक सामाजिक संस्थांकडून झाली पाहिजे. यावर समाजाचा भर असतो. भारतीय समाजात कुटूंब संस्था, विवाह संस्था, जाती संस्था, धर्म संस्था, अर्थ संस्था, शिक्षण संस्था इ. संस्था महत्वाच्या आहेत. त्यापैकी विवाह, जातीसंस्था, कुटूंब संस्था या महत्वाच्या व मूलभूत सामाजिक संस्था आहेत.

भारतीय समाजाच्या सम्यक आकलनासाठी कुटूंब संस्थेतील सातत्य व बदलाचा अभ्यास महत्वाचा ठरतो.

कुटूंब संस्था :

'सर्व मानवी समाजात आढळणारा मूलभूत स्वरूपाचा सामाजिक समुह म्हणजे कुटूंब होय.' कुटूंबातील सभासदांनी परस्परांशी व अन्य सभासदांशी कसे वागावयाचे हे सांगणाऱ्या नियमांचा समुच्चय म्हणजे कुटूंब संस्था होय. कुटूंब हा नातेसंबंधावर आधारलेल्या व्यक्तींचा समुह होय. कुटूंबातील नातेसंबंध दोन प्रकारचे असतात.

1. विवाहाद्वारे निर्माण झालेले नातेसंबंध - यात पती पत्नी, सासू सासरा, मेव्हणा मेव्हणी यांचा समावेश होतो.
2. रक्ताचे नातेसंबंध - यात माता पिता व मुले, काका काकू, भाऊ बहिण, आज्जी आजोबा, मामा, इत्यादी नात्यांचा समावेश होतो.

प्रजोत्पादन व संतती संगोपन ही समाजासाठी महत्वाची असलेली कार्ये कुटूंब पार पाडते. समाजानुरूप कुटूंबाचे वेगवेगळे प्रकार आढळतात. परिस्थितीनुसार व काळानुसार कुटूंबाचे स्वरूप व कार्य यात बदल झालेले आहेत. नागरीकरण, औद्योगिकरण, शिक्षणाचे वाढते प्रमाण, वाढती लोकसंख्या, अशा अनेक कारणांपैकी जागतिकीकरण हे एक कुटूंब संस्थेत बदल करणारी प्रक्रिया ठरली आहे.

जागतिकीकरणाची प्रक्रिया :

जागतिकीकरण ही संपूर्ण जगाची एकच बाजारपेठ निर्माण करणारी प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत देशाचे आर्थिक व्यवहार हे त्या देशाच्या सीमेबाहेर विस्तारीत केले जातात. जागतिक व्यापारावरील निर्बंध दूर करून विविध देशातील भांडवल, तंत्रज्ञान, बाजारपेठा व श्रम या घटकांचे एकीकरण करून विशाल आकाराच्या जगाचे प्रत्यक्ष व्यवहार करण्यासाठी एका छोट्या खेड्यात रुपांतर होणे अभिप्रेत आहे. जागतिकीकरणात एखाद्या देशाची अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थ व्यवस्थेशी जोडली जाते. त्यामुळे कोणत्याही देशातील उत्पादीत वस्तु जगात कोठेही विक्रीसाठी उपलब्ध होते. मुक्त व्यापार, अतिजलद वाहतूक व दळणवळणची साधने उपग्रहाद्वारे संदेशवहन, माहिती तंत्रज्ञानातील प्रगती इत्यादीमुळे

जगातील विविध समाजातील परस्पर संबंध व परस्परावलंबन वाढले आहे. तसेच व्यापार, उद्योग, नोकरी, पर्यटन इत्यादीच्या निमित्ताने लोक जगात कोठेही स्थलांतर करू लागले आहेत.

1. प्रो.सी.टी.कुरियन - "जागतिक अर्थ व्यवस्था म्हणजे विविधता असलेल्या अर्थ व्यवस्थांचा समूह होय. त्यामध्ये निश्चित कार्यक्रमाने एकमेकांशी विविध मार्गाने परस्परांवर क्रिया करतात. आणि कालांतराने त्यांच्या वृत्तीत बदल करतात"
2. श्रावणकुमार सिंग - "जगातील सर्व राष्ट्रांची एकच बाजापेठ निर्माण करणे व त्यात जगातील साधन सामुग्रीचे आणि भांडवलाचे सहजतेने परिचलन निर्माण करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय."

सर्वसाधारण जागतिकीकरण म्हणजे अर्थ व्यवस्थेमध्ये खुलेपणा आणणे होय. जागतिकीकरणामुळे विविध देशांची अर्थव्यवस्था परस्परांवर अवलंबून राहते. जागतिकीकरणामुळे आर्थिक विकासाचा प्रेरणा मिळाली, आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ झाली, उत्पादन क्षमता वाढली असे जरी असले तरी समाज जीवनावर देखील जागतिकीकरणाचा परिणाम झाला आहे. भारतात 1991 नंतर जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली. आज जवळ जवळ आर्थिकते बरोबरच मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात तिचा प्रवेश झालेला आहे. कुटूंबासारख्या पारंपारिक घटकांवर परिणाम होऊन कुटूंबात नवीन बदलाचा प्रवाह सुरु झाला आहे. तेव्हा कुटूंब संस्थेत जागतिकीकरणामुळे बदल होत आहे.

निष्कर्ष :

भारतासारख्या कृषि प्रधान देशात कुटूंबाला अनन्य साधारण महत्त्व होते. व्यक्तीची ओळख कुटूंबावरूनच होत होती. संयुक्त कुटूंब पद्धत ही ग्रामीण जीवनाचे वैभव होते. कमीत कमी दोन ते तीन पिढ्यांचे लोक एकत्रित राहत होते. परंतु जागतिकीकरणामुळे कुटूंब संस्थेत रचनात्मक व कार्यात्मक बदल होत आहेत.

● कुटूंबाच्या संरचनात्मकतेतील बदल :

1. कुटूंबात पती पत्नी यांचा समान दर्जा साहजिकच पितृसत्ताक अधिकाराचा न्हास होत आहे.
2. कुटूंबातील सदस्य संख्या मर्यादित होत आहेत.
3. कुटूंबा अंतर्गत व्यक्तीवादाचा पुरस्कार केला जात आहे.
4. विवाह विषयक दृष्टिकोनात बदल होऊन स्त्रीयांच्या दर्जात बदल होत आहे.
5. आधुनिक कुटूंबात वाढती अस्थिरता दिसून येते.

● कुटूंबाचा प्रकार्यात्मक बदल :

1. बालसंगोपनाचे कार्य दुय्यम संस्थांच्याकडे अस्थांतर होत आहे. उदा. पाळणाघरे, बालसंगोपन केंद्रे इत्यादी
2. कुटूंब सदस्यास दर्जा देण्याचे कार्य इतर औपचारिक संस्थांच्याकडे आले आहे. उदा. शिक्षण संस्था, प्रशिक्षण केंद्र, इत्यादी.
3. कुटूंबाचे सामाजिकीकरणाचे कार्य दुय्यम घटकांच्याकडे आलेले आहे. उदा. बालमंदिर, शाळा, महाविद्यालय, टीव्ही इत्यादी
4. सामाजिक नियंत्रणाच्या कार्यात बदल होऊन आज कायदा व्यक्ती व समाज नियंत्रणाचे प्रभावी साधन बनत आहे.
5. जागतिकीकरणाने प्राथमिक कुटूंबाचे प्रचलन वाढत आहे.

त्याच बरोबर भावनिक दृष्ट्या आजची कुटूंब व्यवस्था कमकुवत बनत आहे. कुटूंबातील बदल हा संपूर्ण समाजाला अनुकूल किंवा प्रतिकूल ठरत आहे. भारतीय व चिनी संस्कृतीत कुटूंबाला अनन्य साधारण महत्त्व होते. ते जागतिकीकरणामुळे कमी कमी होत चालले दिसून येते.

संदर्भ सूची :

1. भारतीय समाजाचा परिचय - प्रा.ए.वाय.कोंडकर
2. ग्रामीण समस्या आणि नागरी प्रश्न - डॉ.जी.एन.मोरे
3. भारतीय समाज व्यवस्था - प्रकाश बोबडे
4. सामाजिक शास्त्रातील संज्ञा कोष- डॉ.बी.आर.जोशी

जागतिकीकरणानंतर सामाजिक संस्थातील बदल

'विशेष संदर्भ कुटूंब संस्था'

श्री.आंकुर रावसाहेब देशमुख

एम.ए.द्वितीय वर्ष समाजशास्त्र

रामकृष्ण परमहंस महाविद्यालय, उस्मानाबाद.

प्रस्तावना :

समाज हा अनेक व्यक्तींनी मिळून बनलेला असतो. तसा तो अनेक व्यक्तींच्या परस्पर संबंधातून निर्माण झालेल्या समुह, संस्कृती, प्रमाणके, संकेत, व विविध प्रकारच्या मानवाच्या गरजा भागविणाऱ्या सामाजिक संस्थांनी मिळून बनलेला असतो. संस्था या 'मानवी मुलभूत गरजांची पूर्तता करणारी साधने आहेत' संस्थांच्या माध्यमातूनच व्यक्तीच्या जीवनाची जडणघडण होत असते. समाजाला सुसंघटीत रूप देण्याचे कार्य संस्थाच करीत असतात. म्हणूनच समाज जीवनाचे संघटन किंवा विघटन हे संस्थांच्या माध्यमातूनच होत असते. व्यक्तीचे सामाजिकीकरण, संस्कृतीसातत्य व्यक्तीचे व्यक्तीमत्व हे संस्थांच्या माध्यमातूनच आकाराला येते. आज भारतातील सामाजिक बदलाचा व विकासाच्या प्रक्रियांचा सर्वात अधिक प्रभाव समाजातील कुटूंब व्यवस्थेवर झालेला दिसतो.

आशय विश्लेषण :

मानवी गरजेतून निर्माण झालेले तथ्य म्हणजे सामाजिक संस्था होय. मानवाच्या परस्पर संबंधाचे जाळे संस्थांच्या माध्यमातून आकाराला येते. हेतू उद्दिष्ट्ये, गरजा विचारात घेऊनच सामाजिक संस्थांचा विकास प्राचीन कालापासून ते आज पर्यंत घडून येत आहे. तेव्हा संस्था म्हणजे मानवी स्वभावाची रूपे आहेत. म्हणून तर विवाह, धर्म, अर्थ, राज्य व कुटूंब संस्थेला अनन्य साधारण महत्त्व प्राप्त झालेले आहे.

3. हॉर्टन व हंट - "संस्था ही सामाजिक संबंधाची अशी संघटीत व्यवस्था की, ज्या व्यवस्थेत काही समान मूल्ये व वर्तन पद्धतीचा समावेश असून ती समाजाच्या काही मुलभूत गरजांची पूर्तता करते.
4. के.डेव्हिस - "संस्था म्हणजे एक किंवा अनेक गरजांच्या भोवती रचल्या गेलेल्या लोकरुढी, लोकनिती व कायदे यांची गुंफण होय"

मुलभूत गरजांची पूर्तता करीत असताना सामाजिक मूल्यांचे जपवणूक सामाजिक संस्थांकडून झाली पाहिजे. यावर समाजाचा भर असतो. भारतीय समाजात कुटूंब संस्था, विवाह संस्था, जाती संस्था, धर्म संस्था, अर्थ संस्था, शिक्षण संस्था इ. संस्था महत्वाच्या आहेत. त्यापैकी विवाह, जातीसंस्था, कुटूंब संस्था या महत्वाच्या व मूलभूत सामाजिक संस्था आहेत. भारतीय समाजाच्या सम्यक आकलनासाठी कुटूंब संस्थेतील सातत्य व बदलाचा अभ्यास महत्वाचा ठरतो.

कुटूंब संस्था :

'सर्व मानवी समाजात आढळणारा मूलभूत स्वरूपाचा सामाजिक समुह म्हणजे कुटूंब होय.' कुटूंबातील सभासदांनी परस्परांशी व अन्य सभासदाशी कसे वागावयाचे हे सांगणाऱ्या नियमांचा समुच्चय म्हणजे कुटूंब संस्था होय. कुटूंब हा नातेसंबंधावर आधारलेल्या व्यक्तींचा समुह होय. कुटूंबातील नातेसंबंध दोन प्रकारचे असतात.

3. विवाहाद्वारे निर्माण झालेले नातेसंबंध - यात पती पत्नी, सासू सासरा, मेव्हणा मेव्हणी यांचा समावेश होतो.

4. रक्ताचे नातेसंबंध - यात माता पिता व मुले, काका काकू, भाऊ बहिण, आज्ञी आजोबा, मामा, इत्यादी नात्यांचा समावेश होतो. प्रजोत्पादन व संतती संगोपन ही समाजासाठी महत्वाची असलेली कार्ये कुटूंब पार पाडते. समाजानुरूप कुटूंबाचे वेगवेगळे प्रकार आढळतात. परिस्थितीनुसार व काळानुसार कुटूंबाचे स्वरूप व कार्य यात बदल झालेले आहेत. नागरीकरण, औद्योगिकरण, शिक्षणाचे वाढते प्रमाण, वाढती लोकसंख्या, अशा अनेक कारणांपैकी जागतिकीकरण हे एक कुटूंब संस्थेत बदल करणारी प्रक्रिया ठरली आहे.

जागतिकीकरणाची प्रक्रिया :

जागतिकीकरण ही संपूर्ण जगाची एकच बाजारपेठ निर्माण करणारी प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत देशाचे आर्थिक व्यवहार हे त्या देशाच्या सीमेबाहेर विस्तारीत केले जातात. जागतिक व्यापारावरील निर्बंध दूर करून विविध देशातील भांडवल, तंत्रज्ञान, बाजारपेठा व श्रम या घटकांचे एकीकरण करून विशाल आकाराच्या जगाचे प्रत्यक्ष व्यवहार करण्यासाठी एका छोट्या खेड्यात रुपांतर होणे अभिप्रेत आहे. जागतिकीकरणात एखाद्या देशाची अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थ व्यवस्थेशी जोडली जाते. त्यामुळे कोणत्याही देशातील उत्पादीत वस्तु जगात कोठेही विक्रीसाठी उपलब्ध होते. मुक्त व्यापार, अतिजलद वाहतूक व दळणवळणची साधने उपग्रहाद्वारे संदेशवहन, माहिती तंत्रज्ञानातील प्रगती इत्यादीमुळे जगातील विविध समाजातील परस्पर संबंध व परस्परावलंबन वाढले आहे. तसेच व्यापार, उद्योग, नोकरी, पर्यटन इत्यादीच्या निमित्ताने लोक जगात कोठेही स्थलांतर करू लागले आहेत.

3. श्रावणकुमार सिंग - "जगातील सर्व राष्ट्रांची एकच बाजारपेठ निर्माण करणे व त्यात जगातील साधन सामुग्रीचे आणि भांडवलाचे सहजतेने परिचलन निर्माण करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय."
4. प्रो.सी.टी.कुरियन - "जागतिक अर्थ व्यवस्था म्हणजे विविधता असलेल्या अर्थ व्यवस्थांचा समुह होय. त्यामध्ये निश्चित कार्यक्रमाने एकमेकांशी विविध मार्गाने परस्परांवर क्रिया करतात. आणि कालांतराने त्यांच्या वृत्तीत बदल करतात"

सर्वसाधारण जागतिकीकरण म्हणजे अर्थ व्यवस्थेमध्ये खुलेपणा आणणे होय. जागतिकीकरणामुळे विविध देशांची अर्थव्यवस्था परस्परांवर अवलंबून राहते. जागतिकीकरणामुळे आर्थिक विकासाला प्रेरणा मिळाली, आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ झाली, उत्पादन क्षमता वाढली असे जरी असले तरी समाज जीवनावर देखील जागतिकीकरणाचा परिणाम झाला आहे. भारतात 1991 नंतर जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली. आज जवळ जवळ आर्थिकते बरोबरच मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात तिचा प्रवेश झालेला आहे. कुटूंबासारख्या पारंपारिक घटकांवर परिणाम होऊन कुटूंबात नवीन बदलाचा प्रवाह सुरु झाला आहे. तो जागतिकीकरणामुळे तो असा.

1. पितृसत्ताक अधिकाराचा न्हास होत आहे.
2. कुटूंबातील सदस्य संख्या कमी झालेली आहे.
3. कुटूंबातील स्त्रीयांचा दर्जा पुरुषांच्या बरोबरीचा दिसतो.
4. आधुनिक कुटूंबात व्यक्तीवादाचा स्वीकार केला जात आहे.
5. आजच्या कुटूंबात अस्थिरतेचे प्रमाण वाढत आहे.
6. संयुक्त कुटूंबा ऐवजी प्राथमिक कुटूंबाचे महत्त्व वाढत आहे.
7. कुटूंब सदस्यांच्यावर कुटूंब नियंत्रणाचा प्रभाव कमी होऊन दुय्यम साधनांच्याकरवी वर्तन नियंत्रण केले जात आहे.

भारतासारख्या कृषि प्रधान देशात कुटूंबाला अनन्य साधारण महत्त्व होते. व्यक्तीची ओळख कुटूंबावरूनच होत होती. संयुक्त कुटूंब पद्धत ही ग्रामीण जीवनाचे वैभव होते. कमीत कमी दोन ते तीन पिढ्यांचे लोक एकत्रित राहत होते. परंतु जागतिकीकरणामुळे कुटूंब संस्थेत रचनात्मक व कार्यात्मक बदल होत आहेत.

संदर्भ सूची :

1. भारतीय समाज व्यवस्था - दा.धो.काचोळे
2. भारतीय समाजाचा परिचय - प्रा.ए.वाय.कोंडेकर
3. भारतीय समाजव्यवस्था - प्रकाश बोबडे

दलित विमर्श (यादों के पंछी के संदर्भ में)

प्रा.डॉ. सूर्यकांत माधवराव दळवे

हिन्दी विभाग

शरदचंद्र महाविद्यालय, शिराडोण

ता. कळंब जि. उस्मानाबाद

प्रस्तावना

प्र.ई. सोनकांबले जी की मराठी में लिखी आत्म कथा का शीर्षक है। 'आठवणीचे पक्षी' इस दलित आत्मकथा में आत्मकथा के पारंपारिक मानदंडों को ही बदल दिया। तब से आज तक मराठी में ढेरों आत्मकथाएँ प्रकाशित हुई हैं, परंतु 'यादों के पंछी' का महत्त्व किसी भी स्तर पर कम नहीं हुआ है। प्र.ई. सोनकांबले जी का जन्म 'महार' इस दलित जाति में हुआ। पाँच- छ साल की आयु में ही माता और पिता गुजर गए बड़ी बहन ने इन्हें आधार दिया। भयंकर दरिद्रता और उसमें दलित जाति। फिर तो यातनाओं की कोई सीमा ही नहीं थी। 'महार' जाति में जन्म लेना पाप माना जाता था। यह सिर्फ प्र.ई. सोनकांबले जी की समस्या नहीं पुरे जाति की समस्या थी।

प्र.ई. सोनकांबले जी का बचपण घोर दरिद्रता में बीता पढ़ाई की इच्छा प्रल्हाद में थी परंतु परिस्थितियाँ पूर्णतः प्रतिकूल। इन प्रतिकूल परिस्थितियों में प्रल्हाद ने मैट्रिक तक की अपनी पढ़ाई किस प्रकार पूर्ण की, इसका अत्यंत तटस्थ और दर्दभरा वर्णन इस आत्मकथा में देखने को मिलता है। मैट्रिक की परीक्षा अहमदपूर में नहीं उदगीर में थी। उदगीर जाने के लिए उनके पास पैसे तक नहीं थे। उन्हीं के शब्दों में "जिस वर्ष मैंने मैट्रिक किया था, उसी वर्ष की बात है, अर्थात् 1960 की।" गाँव के सभी लोगों ने चन्दा इकट्ठा करके मैट्रिक की परीक्षा देने के लिए मुझे उदगीर भिजवाया था। इतनी दरिद्रता और भयावह स्थिति पिछड़ी जाती की थी। यह स्थिति सिर्फ प्र.ई. सोनकांबले जी की ही नहीं, बल्कि पूरे जाति की यही स्थिति थी।

मरे हुए जानवर को दफनाने की जिम्मेदारी गाँवों में दलितों पर उनमें भी महार जाति पर डाली गई है। भूख से बेहाल यह समाज इस मरे हुए जानवर के मांस को भी कभी खाता था। मरे हुए जानवर की खबर जब महार बस्ती में फैलती है, तब उस जानवर का अधिकाधिक मांस अपने घर ले जाने के लिए स्पर्धा शुरू हो जाती है। कभी कभी झगड़े भी हो जाते। इस संदर्भ में लेखक कहते हैं - "कभी कभी जब प्रौढ़ और बूढ़े मृत जानवर को काटना शुरू करते तो छोटे बच्चे मांस पर टूट पड़ते लड़ते- झगड़ते शोरगुल में आसपास के कुत्ते भी इकट्ठे हो जाते और मांस के लोथड़े लेकर भाग जाते। मांस के टुकड़ों के लिए कई बार मारपीट हो जाती। अक्सर यह झगड़े आपस में होते। लेकिन कभी दूसरी बिरादरियों के लोग भी इन झगड़ों में शामिल हो जाते। महारों ने अधिक मांस लिया है। मातंगों को कम मिला है। झगड़े के मुद्दे इसी तरह के होते - " गाव में जब मोटा ताजा जानवर को देखने के बाद दलित बस्ती की स्त्रियाँ आपस में क्या करती हैं। इस संदर्भ में लेखक कहते हैं - "गाव में मोटे-ताजे जानवर को देखकर दलित बस्ती की स्त्रियाँ आपस में कहती कि यह कब मरेगा ? जब मरेगा तो कितना बेहतरीन मांस खाने को मिलेगा।" ऐसा जीवन था दलितों का।

प्रसिद्ध कहानीकार श्री बाबुराव बांगुल ने 'आठवणीचे पक्षी' की भूमिका में लिखा है कि हम लोग मृत मांस खाया करते थे, इसे लिखने का साहस मेरी पिढी कर नहीं सकी। अपनी दारुण व्यथाओं को सवर्णों के सम्मुख रखने में मेरी पिढी हिचकिचाती थी परंतु प्र.ई. ने य साहस किया है। इससे उनकी ईमानदारी का ही प्रमाण मिलता है।

दीपावली नजदीक आ रही थी। प्र.ई. जी को भी कॉलेज से दीपावली की छुट्टी मिल गई थी। दीपावली की छुट्टियों में गाँव में आने पर लेखक बगीचे के मालिक भीमराव बापू की लडकी पुतलाबाई को मैके लाना था। पुतलाबाई को मैके लाने की जिम्मेदारी लेखक को दी जाती है। लेखक जानबल चले जाते हैं। दलितों के साथ देहातों में किस प्रकार व्यवहार किया जाता है उन्हीं के शब्दों में - "इधर उधर की गपशप के बाद भोजन के लिए कहा गया वे उपर के कमरे में बैठ गए। मुझे नीचे बिठलाया गया। अगर किसी सवर्ण मेहमान के साथ कोई दलित भी आया हो तो उसे विश्वास दिलाने के लिए अक्सर किसी दलित के यहाँ से बर्तन मंगवाए जाते हैं और उन्हीं में खाना परोसा जाता है।" इस प्रकार से दलितों के साथ भेदभाव किया जाता है। दीदी के गाँव के राजाराम पंडित का लडका प्रभुदेव जिनके यहाँ लेखक कभी गोबर पानी किया करते थे। प्रभुदेव अहमदपूर में ही पढ़ता था। लेखक चेरा गाँव को जा रहे थे, तब प्रभुदेव लेखक को गाँव से राशन पानी लाने के लिए कह देता है। लेखक जब चेरा पहुँचे प्रभुदेव के घर गये तब उसके पिता ने लेखक को जो फटकारा उन्हीं के शब्दों में "पंडितजी पालागन कहकर सन्देश देने ही वाला था कि बूढ़ा पंडित राजाराम मुझे देखकर उबल पड़ा अरे भडुवे इस वक्त यहाँ क्यों आए हो? मुँह काला कर यहाँ से! वापिस जा बेवकूफ! मेरी लडकी पहली बार ससुराल जा रही है और सामने पड गया यह अछूत छि-छि ! शुभ काम के समय अछूत का सामने आना अपशकुन है. घोर अशुभ है।" इस प्रकार देहात के लोग शुभ काम में दलितों का सामने आ जाना अशुभ मानते हैं यह रुढ़ी परंपरागत अंधश्रद्धा को छोड़ने के लिए तैयार नहीं है। अपनी सोच को बदलने के लिए कतई तैयार नहीं है।

मानव को मानव के साथ मानवता जैसा व्यवहार करने के लिए सुवर्ण लोग तैयार नहीं हैं। लेखक पढ़ लिखकर अध्यापक बनने के बाद उनके साथ भेदभाव का व्यवहार बना रहा। सवर्ण समाज आज भी अपनी मानसिकता को बदलने के लिए तैयार नहीं है। यह सबसे बड़ी विवंचना है जिस गाँव ने उनकी इतनी उपेक्षा की, उस गाँव के प्रति आज भी उनके मन में आत्मीयता है। देहातों में दलितों के साथ किस

प्रकार का आचरण किया जाता है, इसे अगर कोई जानना चाहता है तो यह आत्मकथा उसके लिए बहुत ख़ोत है। असली समस्या गरीबी की दरिद्रता की है। मनुष्य की जाति या वर्ण कोई भी हो, गरीबी उसकी प्रगति को रोक देती है। इस देश में गरीबी के साथ एक और अभिशाप है और वह दलित होने का शाप है।

यादों के पंखों की मूल संवेदना भुख से पीड़ित व्यक्ति की संवेदना है। भूख यह मनुष्य की शाश्वत प्रवृत्ति है इसलिए प्र.ई. जी की इस आत्मकथा का विषय कालजयी है।

संदर्भ संकेत

- 1) यादों के पंखों- प्र.ई. सोनकांबले- राधा कृष्ण प्रकाशन नई दिल्ली I
- 2) प्रादेशिक भाषा और साहित्येतिहास - डॉ. सूर्यनारायण रणसुभे लातूर जिला हिंदी साहित्यपरिषद, लातूर

भूमंडलीकरण से प्रभावित उपन्यासों में किसान विमर्श

डॉ. ज्ञानेश्वर देशमुख

शिवाजी महाविद्यालय, मुरुड

भारत एक कृषिप्रधान देश है। भूमंडलीकरण की प्रक्रिया के पूर्व भारत की कृषि प्राचीन संसाधनों के आधार पर की जाती थी। कृषक वर्ग सिर्फ उतना ही कमा पाता था जिसमें उसके परिवार एवं परिजनो का जीवनयापन हो सके। उसके पास भौतिक सुविधा प्राप्त करने के लिए धन नहीं था भूमंडलीकरण के कारण कृषि के क्षेत्र में क्रांति हुई है। परम्परागत हल व बैल का स्थान ट्रैक्टरों ने ले लिया है। जिस काम के लिए किसान दिन-रात एक करता था वह काम कुछ घण्टों में पूरा होने लगा है। नहर तथा कुओं द्वारा खेती में सिंचाई होने लगी है। आज के समय में विभिन्न प्रकार के खाद, बीज, रासायनिक दवाइयाँ आदि के कारण उत्पादन क्षमता काफी बढ़ गई है। आज सीड ड्रिल मशीन, ग्रेसर, स्प्रेयर, डस्टर, कम्बोड आदि उपकरण आ गए हैं। सेड नेट, पॉली हाउस आदि से कम क्षेत्र में अधिक उत्पादन प्राप्त हो रहा है।

ग्राम जीवन में कृषि ही एकमात्र आजीविका का साधन नहीं रह गया है। कृषि के आधार पर अनेक व्यवसाय किए जा सकते हैं, जिसमें पशुओं का पालन करके अधिक उत्पादन प्राप्त हो सकता है। आज अच्छे नस्ल की गाय, भैंस, बकरियाँ व भेड़ों का पालन किया जा रहा है। आधुनिक वैज्ञानिक पद्धतियों को अपनाए जाने के कारण किसान आत्म-निर्भर हो गए हैं। मोबाइल, इंटरनेट के जरिए विभिन्न शहरों के बाजारों को सहजता से जान सकते हैं। सिंचाई के कारण हरी सब्जियाँ उत्पादित करके उनका निर्यात भी सहज संभव हो रहा है। यातायात के साधनों में वृद्धि हो गई जिससे उत्पादित फसले तीव्र गति से दूर-दूर तक पहुँचायी जा रही हैं।

हमारे देश की सत्तर प्रतिशत से ज्यादा आबादी गाँव में बसी हुई है। गाँव में उन्हें जीवनयापन करने का एक मात्र साधन 'कृषि' है। डॉ. ज्ञानचंद गुप्त के अनुसार "भारतीय जीवन तथा सभ्यता का मूल स्रोत कृषि है और उसका विस्तार ग्राम-जीवन में ही परिलक्षित होता है।"¹ गाँव के लोगों का जीवन पूरी तरह से कृषि पर निर्भर है। गाँव-गाँव में सामन्ती व्यवस्था का प्रचलन है। जिसमें जाति के आधार पर काम सौंपे गए थे। जिसके माध्यम से मूलभूत आवश्यकताओं की पूर्ति गाँव-गाँव में की जाती थी। गाँव-गाँव में ऐसा भी एक वर्ग है जिनकी खेती नहीं होती किन्तु वे दूसरों की खेती में मजदूरी करके अपना जीविकाार्जन करते हैं। भूमंडलीकरण ने परंपरागत कृषि-कार्य में परिवर्तन कर उससे अधिक सुलभ बनाया है। ट्रैक्टर के विभिन्न अवजारों, जे.सी.बी. के कारण कृषि से संबंधित कार्य द्रुत गति से होने लगे हैं। बीज प्रक्रिया तथा विभिन्न रासायनिक खादों की निर्मिती के कारण उत्पादन क्षमता बढ़ रही है। लोगों का जीवन स्तर कुछ हद तक सुधरने लगा है।

रासायनिक खादों ने उत्पादन क्षमता को बढ़ाया है। किन्तु अन्न संक्रमित होने लगा है। और जमीन का स्तर भी बिगड़ने लगा है। देश के राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी ने ग्राम स्वराज्य में अपने विचार व्यक्त किए हैं जो आज के समय में भी उपयुक्त लगते हैं, वे कहते हैं कि, "हम खाद बाहर से लाते हैं। उससे रूपया बरबाद होता है। जमीन भी बिगड़ती है। लोक जानवरों के मल को कचरे के साथ मिलाकर जब खाद बनाते हैं, तब पता नहीं चलता कि वह खाद है, उसे हाथ में ले लो तो बदबू नहीं आती। हम कचरे में से करोड़ों रुपये बना सकते हैं और एक मन की जगह दो मन, चार मन धान पैदास कर सकते हैं।"² रासायनिक खादों के कारण एक ओर जमीनें खराब हो रह हैं तो दूसरी ओर अनाज भी शरीर के लिए हानिकारक साबित होने लगा। परिणामतः कम उम्र में विभिन्न बीमारियों को झेलना पड़ रहा है। मनुष्य जीवन की औसत आयु भी कम होने लगी है।

देश में बढ़ती आबादी के कारण कृषि का प्रमाण कम हो रहा है। महात्मा गांधीजी कहते हैं कि "हमारी आबादी बढ़ती जा रही है और उसके साथ किसान की व्यक्तिगत जमीन कम होती जा रही है। नतीजा यह हुआ है कि प्रत्येक किसान के पास जितनी चाहिये उतनी जमीन नहीं है। जो है वह उसकी अड़चनों को बढ़नेवाली है। ऐसा किसान अपने घर में या खेत पर गाय-बैल नहीं रख सकता।"³ परिणामतः वह किसान अपनी खेती बटाई पर या ट्रैक्टर के आधार पर करता है। जिससे कुछ मुनाफा बटाई वालों को देना पड़ता है। ट्रैक्टर द्वारा की तो खर्चा बढ़ जाता है।

'रेहन पर रंगू' उपन्यास में काशिनाथ सिंह वर्तमान किसानों की स्थिति को उजागर करते हुए कहते हैं कि "खाद महँगी, बीज महँगा, नहर में पानी नहीं, मौसम का भरोसा नहीं, बैल रहे नहीं, भाड़े पर ट्रैक्टर समय पर मिले, न मिले, हलवाहे और मजदूरे रहे नहीं- किसके भरोसे से खेती करो? और खेती तब करो जब हाथ में बाहर से चार पैसे आएँ? क्या फायदा ऐसी खेती से?"⁴ 'डूब' उपन्यास में कैलास महाराज किसानों की यथार्थ स्थिति गाँव के लोगों को बताते हैं "जमीन पर कोई टपरा या बाखर नहीं है। यह जमीन खेतिहर नहीं, रिहायशी है। जमीन पर सिंचाई का साधन नहीं है। यह भूमि असिंचित है। यहाँ कोई कुआँ नहीं है। यहाँ केवल चारा होता है, यह भूमि एक फसली है।"⁵ इस प्रकार से गाँव-गाँव के किसान कई मुसीबतों का सामना करते हुए खेती कर रहे हैं किन्तु सही ढंग से अपना जीवनयापन भी नहीं कर सकते।

गाँव के विकास हेतु यदि कोई योजना बनायी गई तो अधिकारियों की भ्रष्टाचारी प्रवृत्ति के कारण असफल हो जाती है। उदा. स्वरूप 'डूब' उपन्यास में, सरकार द्वारा बनाई गयी बांध की परियोजना देखी जा (चित्रित) सकती है। लोगों से झूठे वादे करके उनकी जमीनें बिना मुआवजा देकर छीन ली जाती है। गाँव-गाँव का विस्थापन किया जाता है। और जो योजनाएँ बनायी जाती है वह सिर्फ धोखा

मात्र साबित होती है। जब बाँध परियोजना में दरार पड़ती है तब माते चीखकर बोलता है “लाबरी है जा सरकार। महा लाबरी। झूठी, महाझूठी।”⁶

‘ग्लोबल गाँव के देवता’ में आदिवासी का शोषण महाजन, पूँजीपति, सरकारी कर्मचारी, पुलिस अधिकारी किस प्रकार करते हैं इसका यथार्थ चित्रण रणेंद्र ने किया है। देश के कई आदिवासी भयावह गरीबी, भूख, बेरोजगारी, कुपोषण, बीमारी और विस्थापन आदि के शिकार हैं। आदिवासी समाज को विकास के नाम पर जल, जंगल और जमीन छीनकर उन्हें बेघर बनाया जा रहा है। “वन विभाग ने खतियान में दर्ज सैंतीस वन-गाँवों को खाली करने का नोटिस दिया है। क्या तो भेड़िया बसको बचाने के लिए कोई योजना है। क्या तो अभयारण्य बोल रहे है। ई सैंतीस वन ग्राम में बाईस गाँव असुरों का है, बाकी उराँव, खेरवार और सदान लोगों का।”⁷ असुरों का कृषि पर आधारित लोहा गलाने और औजार बनाने का काम था किन्तु भूमंडलीकरण के कारण विदेशी तथा देशी कम्पनियों उनके इस हुनर का अंत कर दिया है। ‘रणेंद्र’ एक जगह पर कहते हैं कि, “लेकिन बीसवीं सदी की हार हमारी असुर जाति की अपने पूरे इतिहास में सबसे बड़ी हार थी। इस बार कथा-कहानी वालों सिंग बौगा ने नहीं, टाटा जैसी कंपनियों ने हमारा नाश किया। उनकी फैक्ट्रियों में बना लोहा, कुदाल, खुरपी, गैंता, खेती सुदूर हाटों तक पहुँच गये। हमारे ग्याले का हजारों-हज़ार साल का हमारा हुनर धीरे-धीरे ख़त्म हो गया।”⁸

‘शेष कादम्बरी’ उपन्यास में रूबी दी सूखाग्रस्त इलाके में जाकर रिपोर्ट लिखती हैं। उस इलाके की स्थितियाँ इतनी खराब हो गई है कि सरकार पानी तक वहाँ नहीं भेजती। “तीन साल से लगातार सूखा पड़ रहा है और तीन साल से सरकार हाथ-पर-हाथ धरे बैठी है। कोक, पेप्सी और बिसलरी की कम्पनियाँ अपना हजारों गैलन माल ट्रकों में वहाँ भेज सकती हैं, सरकार पानी नहीं भेज सकती। पर कोक-पेप्सी का स्वाद गाय-बैल को तो है नहीं और न उनके मालिकों के पास इन्हें खरीदकर पीने के लिए पैसा है।”⁹ इस प्रकार सरकार की उदासीनता के कारण किसानों का जीवन दिनों-दिन बेहाल होता जा रहा है।

अनेक बार कंपनियों द्वारा जो बीज तैयार किया जाता है वह उगता ही नहीं। ‘दूब’ में मतारी कंपनियों के बीज के बारे में कहती है। “हमारे देहातों से विश्वास की फसल हो तो कैसे? अब जब तक इस भूमि में रोपे तुमरे इस विषबीज का असर खत्म नहीं होता, तब तक इंतजार तो करना ही होगा। बेटा हम इसीलिए प्रार्थना कर रहे हैं तुमसे कि फिर न बोना वह बीज। उसकी संगत में ऐसा न हो कि हमरा खेत विश्वास की फसल देना ही भूल जाए।”¹⁰

भूमंडलीकरण के कारण ग्राम-जीवन में काफी परिवर्तन हुआ है। पेड़-पौधे नष्ट हो गये हैं। उद्योगों, मोटरों के कारण प्रदूषण फैलता जा रहा है। पर्यावरण का असमंतोल बढ़ता गया। पिछले कुछ वर्षों से बार-बार सूखा, कहीं-कहीं अतिवृष्टि, तो कहीं ओले आदि के कारण किसान बड़ी संकट भरी स्थिति से गुजर रहा है। भूमंडलीय परिवेश में बढ़ती इच्छाएँ, उत्पादन क्षमता कम होना तथा उत्पादित वस्तुओं को निश्चित दर न मिलना आदि कारणों की वजह से किसानों में उदासीनता बढ़ती जा रही है। गाँववालों के सपनों के बारे में कमलेश्वर कहते हैं कि, “कस्बाई सपने छतों पर फैले कपड़ों की तरह धूप उतरते ही बटोर लिए जाते हैं।”¹¹ वर्तमान समय में किसान ऋणग्रस्तता के शिकार होते जा रहे हैं। जर्मीदार, साहूकार, बैंक आदि के द्वारा उनका शोषण हो रहा है इस स्थिति में बेचारे किसान सरल एवं सहज मुक्तिमार्ग ‘आत्महत्या’ को चुन रहे है। पिछले वर्ष से देश में किसानों की आत्महत्याओं के आँकड़े चौकानेवाले है।

भारत एक कृषि प्रधान देश है। भारत देश में अनाज की बड़ी समस्या थी किन्तु हरित क्रांति ने वह समस्या दूर कर दी। दूध, नारियल, चाय, काजू के उत्पादन में विश्व में हमारा पहला स्थान है। गेहूँ में दूसवरा और चावल, तमाकू उत्पादन में तीसरे स्थान पर है। वैश्वीकरण के इस दौर में भारत उत्पादन क्षमता में किसी देश से कम नहीं है।

किन्तु आबादी निरंतर बढ़ने से कृषि क्षेत्र घट रहा है। अल्प-भू-धारक किसानों की संस्था बढ़ती जा रही है। कृषि में अनुसंधान की भूमिका महत्वपूर्ण है किन्तु सरकारी नीतियाँ इसकी ओर ध्यान नहीं दे रही है। देश के अधिकांश किसान अशिक्षित है। किसानों को ज्यादातर व्यापारी लोग ही लूट रहे हैं। बाज़ार किसानों के हाथ नहीं है। परिणामतः जो उत्पादन करते है वह व्यापारियों को सौंपते है। वहीं उनका मोलभाव तय करके बेचते है। और ढेर सारा मुनाफा चूस लेता है। मेहनत करके उत्पादन किया माल बेभाव बेचना पड़ता है। भूमंडलीकरण ने एक ओर गाँव-गाँव को सुनहरे सपने दिखाये तो दूसरी ओर उन सपनों को पूरा करने में ‘किसान’ अपना जीवन समर्पित कर रहा है महात्मा गांधीजी ‘ग्राम स्वराज्य’ में किसानों का मनोबल बढ़ानेवाली कविता में ये भाव व्यक्त करते है कि “हे किसान, तू बादशाह है।’ किसान जमीन से अन्न पैदा न करे तो हम क्या खायेंगे? हिंदुस्तान का सच्चा राजा तो वही है। लेकिन आज हम उसे गुलाम बनाकर बैठे हैं। आज किसान क्या करे? एम. ए. पास करे? बी.ए. पास करे? ऐसा उसने किया तो किसान मिट जायगा। बाद में वह कुदाली नहीं चलायेगा। जो आदमी अपनी जमीन से अन्न पैदा करता है और खाता है, वह यदि जनरल बने, मंत्री बने तो हिंदुस्तान की शकल बदल जायेगी। आज तो सड़ांध फैली हुई है वह मिट जायेगी।”¹²

भूमंडलीकरण के इस दौर में किसानों को उत्पादन के आधार पर स्थिर एवं निश्चित दर चाहिए। सरकार द्वारा किसानों को प्रोत्साहन एवं सुरक्षा मिलनी चाहिए। किन्तु वर्तमान समय में किसान असुरक्षित दिखाई दे रहा है। जिसकी वजह से वह आत्महत्या कर अपना जीवन समाप्त कर रहा है।

हिन्दी के उपन्यासकारों ने किसान विमर्श से संबंधित विविध समस्याओं को चित्रित कर एक तरह से उन्हें अभिव्यक्ति दी है। तथा उन्हें सही ढंग से जीवन दृष्टि प्रदान करने का काम किया है।

संदर्भ :

- 1) स्वातंत्र्योत्तर हिंदी उपन्यास और ग्रामचेतना, डॉ. ज्ञानचंद गुप्त, पृ. 23.
- 2) ग्राम स्वराज्य, (संपा.) हरीप्रसाद व्यास, पृ. 108.
- 3) ग्राम स्वराज्य, (संपा.) हरीप्रसाद व्यास, पृ. 103.
- 4) रेहन पर रघू, काशिनाथ सिंह, पृ. 105.
- 5) डूब, वीरेन्द्र जैन, पृ. 229.
- 6) डूब, वीरेन्द्र जैन, पृ. 288.
- 7) ग्लोबल गाँव के देवता, रणेंद्र, पृ. 78.
- 8) डूब, वीरेन्द्र जैन, पृ. 83.
- 9) शेष कादम्बरी, अलका सरावगी, पृ. 34.
- 10) डूब, वीरेन्द्र जैन, पृ. 248.
- 11) कितने पाकिस्तान, कमलेश्वर, पृ. 07.
- 12) ग्राम स्वराज्य, (संपा.) आर.के. प्रभू, पृ. 95.

२१ वीं सदी के भारत की तस्वीर - 'जलता हुआ रथ'

डॉ. अशोक मर्डे

अध्यक्ष हिंदी विभाग

यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय तुलजापुर

स्वदेश दीपक हिंदी के चुर्नीदा उन नाटककारों में से एक है, जो लीक से हटकर नया विषय आशय लेकर हिंदी साहित्य को समृद्ध करते हैं। २१ वीं सदी के नाटकों में स्वदेश दीपक का नाटक 'जलता हुआ रथ' जो आजादी के बाद के भारत के त्रासद चित्रों को सामने लाता है। आजादी के बाद जो सपने हमने देखे थे वे सपने 'सपने' ही रह गए हैं। देश रूपी रथ को आगे बढ़ना है, लेकिन इसके हर पूर्ण ठीक से काम नहीं कर पा रहे हैं। हर पूर्ण जल रहा है। स्वार्थ, मत्सर, वासना, देशद्रोह, राजनीति आदि की धिनौनी आग में देश झुलस रहा है। और हिंदुस्तान रूपी जलता हुआ रथ आगे बढ़ रहा है।

स्वदेश दीपक मूलतः यथार्थवादी साहित्यकार है। उनके नाटकों में खासकर वास्तव जीवन का चित्रण हुआ है। डॉ. सुरेश कुमार के अनुसार, 'समाज में नित्य प्रति हो रहे बदलावों को स्वदेश दीपक ने अपने साहित्य में स्थान दिया है। समाज में फैली समस्याओं को यथार्थ रूप में चित्रित कर स्वदेश दीपक ने अपने अपने साहित्य को प्रवृत्तिपरक बना दिया है। प्रत्येक समस्या का उनके मूल में चित्रण करना ही स्वदेश दीपक के साहित्य की प्रवृत्ति कहा जा सकता है। उनके साहित्य में अंधविश्वास, धर्मांधता, व्यंग्यात्मकता, नारी विमर्श, व्यवस्था के प्रति आक्रोश, भ्रष्टाचार, अनुशासन प्रियता, बिगडती पुलिस व्यवस्था, पारिवारिक संबंधों में बिखराव, भूखमरी और गरीबी का चित्रण और विभाजन की त्रासदी आदि विशेषताएं दृष्टिगोचर होती हैं।' आजाद भारत की तस्वीर के कई रंग इस नाटक में देखे जा सकते हैं। 'आजादी की पचासवीं वर्षगांठ के जश्न में सत्ता-प्रतिष्ठान बढचढकर उपलब्धियों की घोषणाएं करते हुए कहीं न कहीं संशय से भरे हुए भी देखे जा सकते हैं- मानों उन्हें यह विश्वास न हो कि वे जो कुछ कह रहे हैं। उसे जन मानस स्वीकार भी कर रहा है! यह विडम्बना हमारी आजादी के चरित्र की विडम्बना भी है, जिसे इस नाटक में स्वदेश जी ने भरपूर प्रभाव के साथ उभारा है।'^२

इस नाटक में ऐसे कई चित्र देखे जा सकते हैं जो हिंदुस्तान की खस्ता हालत को रेखांकित करते हैं। सारा नाटक भिखारियों के साथ ही मंचित होता है। इन भिखारियों के साथ एक अधेड बाबा है। जो एक सच्चे इमानदार देशप्रेमी का प्रतीक है। उसी के विचारों के माध्यम से नाटक आगे बढ़ता है। पूरे भारत की दशा को देख यहीं अधेड बाबा अपने घर दार छोड़कर देश की दशा को देख चिंतीत बौखला भटक रहा है। जिसका अब इस दुनिया में अपना कोई नहीं है, कोई है तो वह इस देश का भारतवासी। उसका विद्रोही स्वर स्पष्ट रूप से दिखाई देता है-

इसका जो भी नाम है - गुण्डों की सलतनत का
मैं इसका नागरिक होने पर थूकता हूं।

मैं इस पायलट की

कमीनी आंखों में चुभता भारत हूं।

हां, मैं भारत हूं चुभता हुआ उसकी आंखों में

अगर इसका अपना कोई खानदानी भारत है

तो मेरा नाम उसमें से अभी काट दो।'^३

अधेड बाबा इस पंक्तियों को 'पाश की कविता' नाम देता है। अधेड पर सभी भिखारी शक की निगाह में देखते हैं। हो सकता है वह सी.आई.डी वाला हो, कांग्रेसी वाला हो जो भेस बदल वोटों का मोल भाव करने आया हो, या पाकिस्तानी जासूस हो। भिखारियों की मंडली के बच्चे अधेड को अपने साथ रखना चाहते हैं, उसकी आवाज में गाने सुनना चाहते हैं। उसके साथ नाचना चाहते हैं। एक युवक यहां तक कहना है कि वह उसे दूसरे दिन किसी अन्य इलाके में छोड़ आयेगा। वह अपनी मां द्वारा बताया नुस्खा तक सुनाता है कि 'पागल और पढ़े लिखे हमेशा रास्ता भूल जाते हैं। अधेड को जब उसका परिचय पूछा जाता है तो वह कहता है, 'मैं अपने समय की गाली हूं। शिखर दोपहर के बादवाला सूरज। जिसकी परिक्रमा पूरी होनेवाली हो वह सूरज।'^४

भिखमंगी जवान औरत को अधेड के अंग्रेजी बोलने पर आपत्ती है, क्योंकि वह जब भी भीख मांगने जाती है तो कुछ लोग इस बोली में गाली देकर भगाते हैं, इसलिए उसे इस बोली से डर लगता है। तो अधेड उसके साथ अंग्रेजी न बोलने का आश्वासन देता है। जवान औरत जो अंधी है, जब भी भीख मांगने जाती है तो भीख देते हुए उसे छूते हैं, छेड़ते हैं। अधेड उसे कहता है कि जो सुंदर है उसे छू लेने का मन करता है। लेकिन अधेड की नजरों में सुंदरता की परिभाषा है, 'जब तपती दोपहर को आसमान में उड़ते पपीहे की पी-पी और आम के पेड़ पर बैठी कोयल की कूं-कूं की जुगलबंदी शुरू हो जाए तो वह सुंदर होता है। जब मां अंगारों पर रोटी सेंकती है, एक खुशबू निकलती है, वह सुंदर होता है। जब बच्चा छाती से दूध पी रहा हो और उसका सांस की मध्दम-मध्दम आंच मां के गले को छू जाए, वह सुंदर होता है। जब किसी की याद दिल पर हाथ रख दे, वह सुलगती हुई खुशबुदार आंच का सेंक हमें लगना शुरू हो जाए, वह सुंदर होता है।'^५ अधेड उसे कहता है कि वह किस्मतवाली है जो देख नहीं सकती। वह उसे गाना भी सिखाता है। गले से नहीं दिल से उसके साथ गाने को कहता है। अधेड उस जवान औरत को यहां तक सलाह देता है कि जब लड़के उसको भीख देते समय उसका हाथ पकड़े तो जवाब में

वह भी उनका हाथ दबा दें, वे डरकर भाग जायेंगे। अंधेड बाबा के अनुसार, 'जिन मरदों को हमेशा औरत की भूख लगी रहे वे अंदर से खोखले होते हैं ऐसे मरदों से क्या डरना!'⁸ अंधेड उस अंधी का नाम मुन्ना रखता है। अंधेड मुन्ना को अंत तक सहारा देता है। उसके अंधेपन का फायदा उठाया जाता है और वह गर्भवती हो जाती है तब भी बाबा उसे हसीन सपने दिखाकर खुश रखता है। मुन्ना अपने होनेवाले बच्चे के हसीन सपने देखती है। बाबा उसे परियों की कहानियां सुनाता है। लेकिन जब पुलिस उसे पकड़कर ले गई तब से उसके पेट में दर्द शुरू हो जाता है और वह एक मृत बेटी को जन्म देती है। बच्ची के विरह में और पुख्ता इलाज न होने के कारण उसकी मौत होती है।

आजाद भारत के भीखमंगों के रूप में भारत की तस्वीर इस नाटक में रेखांकित की है। भीखमंगों की मंडली किसी अपने शरीर के नंगे हिस्सों पर बदसूरत रंग पोत लेते हैं। लाल रंग में कपड़ों को भिगोकर लडके-लडकियों के हाथ पैरों पर बांध दिए जाते हैं। लडकी के माथे पर सिंदूर का टीका लगाकर उसे दुर्गा बनाया जाता है। उसकी जीभ में सलाई लगाने की कोशिश की जाती है लडकी इससे बार बार मना करती है, चीखती है फिर भी टूंडा जिसे अंधेड ने झंडा नाम दिया है, वह लडकी की जीभ में सलाई लगाने की कोशिश करता है, ऐसा करने से भीखमंगों को अधिक भीख मिले। ऐसे में अंधेड के मुख से निकला व्यंग्य बहुत कुछ कहता है। देश के हालात पर की गई यह टिप्पणी बहुत ही उल्लेखनीय है। जब लडकी अपनी जीभ में सलाई लगाने में मना करती है तो वह कहता है, 'भीख मांगने में कैसी शर्म। सारा देश भीख मांगता है- अमरिका से, इंग्लैंड से, जापान से। मुलक को शर्म नहीं आती।'⁹ अंधेड लडकी को बहला फुसला कर दुर्गा का रूप कहकर आसानी से जीभ से सलाई लगाने को तैयार करता है। लडकी आराम से सलाई लगाने देती है। उस दिन दुर्गा बनी लडकी को बहुत सारी भीख मिलती है। वह बाबा को एक और सुआ अपनी जीभ में लगा देने को कहती है। दुर्गा के रूप में देखकर पहले जैसा चिढ़ाना दूर हो गया और भीख भी जादा मिलनी शुरू हो गई।

अंधेड बाबा जब भरी ट्रैफिक को अपने हाथ दिखाकर जाम कर देता है। तो सिपाही उसे डांटता है तो अंधेड बाबा उसी पर टूट पड़ता है, 'मैं जानता हूं। पहचानता हूं तुम्हें। बुजुर्गों की सफेद दाढ़ियां सरेआम नोचनेवाले लोग। बाप न पकड़ा जाए तो उसके बेटों का थाने में कत्ल कर देनेवाले लोग। भाई हाथ न लगे तो उसकी कच्ची कुंवारी बहनों के साथ थाने में सुहागरात मनानेवाले लोग। हरामजादे। तू मारता क्यों नहीं मुझे। मार। जल्दी मार। मेरे बेटे के जिस्म का एक-एक अंग बुला रहा है स्वर्गों से।'¹⁰ बाबा खुद सिपाही के हाथ से लाठी छीन लेता है और अपने माथे पर मारता है। खून की धार निकलती है। फिर भी सिपाही उसकी मदद करता है। सिपाही उसका परिचय जानना चाहता है तो बाबा बताता है, 'हम राजा होते हैं। शहर शहर घूमते हैं, अपनी परजा का हाल देखने। जहां जाते हैं सरकार का काम करते हैं। सब कुछ जाम।'¹¹

चित्रकार केवल से जब अंधेड बाबा की मुलाकात होती है वह उसे आदमी की तस्वीर न बनाने की सलाह देता है, 'घोड़े की तस्वीर बना, घोड़े की। गधे खरीद लेंगे। हाथों हाथ खरीद लेंगे। हुस्सेन बना। मकबुल फिदा हुस्सेन। द कास्टलीयेस्ट सिगनेचर इन द कन्ट्री। अब जानवरों का जमाना है। लद गए आदमी के दिन।'¹² लोग आदमी नहीं चाहते। चित्रकार दुर्गा का चित्र बनाता है तो उसके पोस्टर की भरपूर दाम में बिक्री होती है।

एक नुक्कड़ नाटक मंडली के माध्यम से भी भारतीय दशा को चित्रित किया गया है -

गांव-गांव से उठो, बस्ती बस्ती से उठो
इस देश की सूरत बदलने के लिए उठो
गांव गांव
हाथ में जिसके कलम है, कलम लेके उठो
बाजा बजानेवाले तुम बाजा लेके उठो।'¹³
आगे असलम काजमी और सब अभिनेता कहते हैं,
'जिसके पास बन्दूक है बन्दूक ले के उठो
जिसके पास बरछा है बरछा ले के उठो।
गांव गांव से उठो, बस्ती बस्ती से उठो
इस देश की सूरत बदलने के लिए उठो.....।'¹⁴

काजमी के अनुसार, 'आजादी के बाद लीडरों ने सबसे पहले प्यार के रिश्तों की कहानियों का कत्ल कर दिया।' भीखमंगों की बस्ती में आकर चुनाव में वोट के लिए नेताजी लंबे चौड़े वादे करता है। उन्हें पक्के मकान दिलाने का आश्वासन देता है। उसके चमचे उसकी हां में हां मिलाकर उन्हें फुसलाने की कोशिश करते हैं। बंधु कालोनी में अच्छे मकान के लिए सब को अपने सामान बांध कर रखने के लिए कहा जाता है। लेकिन काजमी नेताजी का इरादा अच्छी तरह से समझ जाता है और सरकारी जमीन से न हटने की अपील करता है। नेताजी इस जगह पर होटल बनवाने की सोच रहे हैं। टुंडे को इस नेताजी ने खरीद लिया है। वह भिखारियों को सरकारी जमीन से हटाने के लिए अप्रत्यक्ष मदद ही करता है। नेताओं की मानसिकता की ओर संकेत करते हुए अभिनेता भी उनको खरी खोटी सुनाता है, 'तुम्हारा देशप्रेम जीती-जागती अश्लीलता है। पोस्टरों में कैद नारे। भारतमाता के टुकड़े करने का ठेका तुम नेताओं ने ले लिया है। करा दो लड़ाई बर की भगवान राम से। बनाओं मंदिर लोगों की लाशों की नींव पर। जोड़ो भारतमाता के टुकड़े लोगों के खून से..।'¹⁵

प्रस्तुत नाटक काफी गतिशील माना जा सकता है। इस देश की आपाधापी और स्वार्थी राजनीतिक मानसिकता का चित्र अंकित किया गया है। अघेड बाबा, किशन सिंह, अमृता, असलम काजमी ये लोग बदलाव चाहते हैं लेकिन नेता, उसके चमचे और समाज में व्याप्त मानसिकता देश को विकसित होने देना नहीं चाहती है। 'आजादी और लोकतंत्र एक-दूसरे के पूरक अथवा पर्यायवाची होते हैं, किंतु हमारे देश और काल में दोनों व्यवहारतः दूर जा पड़े हैं और इसका असर जीवन, समाज, संस्कृति, साहित्य और कला माध्यमों पर भी पड़ा है। इन हालात में जलता हुआ रथ अपने कथ्य के साथ साथ प्रतीकात्मक रूप में भी इस विडम्बना की ओर संकेत करता है।'⁹⁸

'जलता हुआ रथ' शीर्षक के नामकरण के पीछे भारतीय मानसिकता को उजागर करना लेखक का उद्देश्य रहा है। हर कोई जानता है कि रथ को आगे बढ़ना है लेकिन रथ में लगी आग कब सत्यानाश करेगी इसका भरोसा नहीं है। इस रथ का हर पूर्ण आग की लपेट में आने को है। ऐसे में हिंदुस्तान और यहां की नेतागिरी जलते हुए रथ के समान ही है।

संदर्भ संकेत

१. डॉ. कुमार सुरेश, स्वदेश दीपक का साहित्य विविध आयाम, पृ. १७०
२. स्वदेश दीपक, जलता हुआ रथ, कवर से
३. स्वदेश दीपक, जलता हुआ रथ, पृ. १६
४. स्वदेश दीपक, जलता हुआ रथ, पृ. २२
५. स्वदेश दीपक, जलता हुआ रथ, पृ. २३
६. स्वदेश दीपक, जलता हुआ रथ, पृ. २८
७. स्वदेश दीपक, जलता हुआ रथ, पृ. २६
८. स्वदेश दीपक, जलता हुआ रथ, पृ. २६
९. स्वदेश दीपक, जलता हुआ रथ, पृ. ३०
१०. स्वदेश दीपक, जलता हुआ रथ, पृ. ३२
११. स्वदेश दीपक, जलता हुआ रथ, पृ. ४१
१२. स्वदेश दीपक, जलता हुआ रथ, पृ. ४१
१३. स्वदेश दीपक, जलता हुआ रथ, पृ. ५५
१४. स्वदेश दीपक, जलता हुआ रथ, कवर से

प्रवासी साहित्यविमर्श : यू के की पंजाबी प्रवासी कहानियों का मनोवैज्ञानिक परिप्रेक्ष्य
तेजेंद्र शर्मा की कहानियों के विशेष सन्दर्भ में

डॉ इन्दू के वी

सह आचार्या , हिन्दी विभाग
दूरशिक्षा संस्थान, केरल विश्वविद्यालय
तिरुवनंतपुरम, केरला, भारत

सार- संक्षेप

आजकल सबसे चर्चित साहित्यिक विधा है प्रवासी साहित्य। प्रवासियों का साहित्य पहले से ही मौजूद था, लेकिन इसकी चर्चा पहले इतने अधिक नहीं था जैसे आज हो रहा है। प्रवासी साहित्य को एक नयी चेतना कहना ही अधिक सांगत होगा जो प्रवासियों के मनोविज्ञान से जुड़ी है। इसे केवल सृजनात्मक साहित्य नहीं कह सकती बल्कि यह एक सांस्कृतिक अंतर्दृष्टि का परिणाम है। विदेशों में विशेषकर यू के में बसे भारतीय लेखकों ने सर्जनात्मक स्तर पर अपने आप को अपनी धरती और भाषा से जोड़े रखा है। इनमें अपनी जन्मभूमि और यहाँ की संस्कृति से दूर हो जाने और जीवनयापन एवं आर्थिक स्थिरता के लिए अपनाये गए नए देश की संस्कृति और सामाजिक जीवन से तालमेल बैठने की मजबूरी और अजनबीपन है, जिससे निरंतर जुझते रहने की नियति को लेकर साहित्य सृजन करते हैं। प्रवासी साहित्यकारों की रचनाओं में इस दोहरे मानसिक द्वंद्व की मार्मिक अभिव्यक्ति मिलती है। लेकिन आज जिसप्रकार देशों के बीच की दूरियां कम होती जा रही हैं, उसी प्रकार संस्कृतियों के बीच की दूरियां भी कम होती जा रही हैं। इसलिए पहले के प्रवासी साहित्य में जो जीवन संघर्ष और मानसिक अन्दाद्वंद्व दिखाई देता है वह समकालीन प्रवासी साहित्य में उतनी तीव्रता में नहीं है। लेकिन उपभोक्तावादी संस्कृति की बढ़ावा के कारण जो भी मानसिक बदलाव लोगों में है इसका प्रतिफलन तेजेंद्र शर्मा जैसे प्रवासी साहित्यकारों की रचनाओं में भी है।

मूल शब्द : प्रवासी साहित्य, यू के , कहानी, पंजाब, तेजेंद्र शर्मा

1. प्रस्तावना: यू के का पंजाबी प्रवासी

पंजाबी प्रवासियों की कहानी और पंजाबियों की प्रवासी कहानी विषय और शिल्प की दृष्टि से एक ही हैं। पर प्रवासी परिवेश और उससे उत्पन्न विशिष्ट संवेदना प्रवासी पंजाबी की कहानियों को अलग पहचान बना लेती है। पंजाबियों के ब्रिटेन प्रवास के तीन आयाम हैं:-

१. आदिकालीन प्रवास –कोलोनियल समय

प्रवास प्रायः किसी विशेष स्थिति पर आधारित होता है। इसका प्रमुख कारण बेरोजगारी होते हुए भी इसके पीछे अन्य सामाजिक, राजनीतिक और आर्थिक परिस्थितियां भी हैं। उदाहरण के लिए 1946 में ब्रिटिश सरकार ने एक व्यवस्था स्थापित की जिसके अंतर्गत पूर्वी योरोपीय मजदूर यू के में आकर काम कर रहे थे। दूसरी ओर इंग्लैंड में द्वितीय महायुद्ध के बाद कपड़े की मिलों, स्टील कारखानों और ईट निर्माण में मजदूरी की कमी को इन मजदूरों ने दूर किया¹। यही आदिकालीन प्रवास है। आदिकालीन प्रवास ब्रिटिश कोलोनियल समय से शुरू होती है।²

मध्यकालीन प्रवास –पोस्ट कोलोनियल समय

पहले रोजगार के लिए प्रवासी हो गए थे तो दूसरे पड़ाव में पत्नी और परिवार को प्रवासी अपने साथ ले गए³। आधुनिक कालीन प्रवास

आधुनिक काल में आर्थिक बढ़ावा के लिए शिक्षित लोग भी अधिक रूप में इंग्लैंड जाने लगा। उच्च शिक्षा के लिए भी अनेक विद्यार्थी ब्रिटेन में जाते हैं। भारतीयों को ब्रिटेन से अनेक स्कालरशिप मिल रहे हैं। AECC Global इस के लिए भारत में विज्ञापन देते हैं। उनके अनुसार ब्रिटेन के विद्यार्थियों में सबसे अधिक भारत से हैं⁴। British council का Great scholarship, Chevening scholarship, Commonwealth Scholarships आदि यू के सरकार द्वारा दिए जानेवाले प्रमुख स्कालरशिप्स हैं।

भारत और ब्रिटेन के बीच का संबंध दो सौ साल से भी पुराना है। आजकल भारत के इक्कीस हज़ार से छात्र ब्रिटेन में पढ़ाई कर रहे हैं। केवल शिक्षा के क्षेत्र में ही नहीं बल्कि व्यापार, राजनीति, खेल का क्षेत्र हो या कोई और प्रवासी भारतीय ब्रिटेन में हर क्षेत्र में मौजूद है। इन्होंने सबमें एक मुकाम हासिल किया है⁵।

1. सक्सेना उषा राजे –ब्रिटेन में हिन्दी, २००६, पृ.सं-१९

2. परख –<http://kvc.minbuza.nl>

3. रूपा चंदा- पंजाबी डायस्पोरा इन यू के

4. <https://aeccglobal.com>

5. www.bbc.co.uk

गलत मार्ग पर भी पंजाब से अनेक प्रवासी युवक ब्रिटेन में जाते हैं। २०११ इंडिया टुडे रिपोर्ट के अनुसार करीब 15000 युवक अनैतिक मार्ग पर ब्रिटेन गए हैं जो जेल में हैं¹।

पंजाबी प्रवासियों में सबसे अधिक सिख समुदाय से हैं। सिख समुदाय के दो जातियाँ –रविदासी और वाल्मीकि जात के लोग ब्रिटेन में ज्यादा है। पंजाबी प्रवासी साहित्य और हिन्दी प्रवासी साहित्य में इनका योगदान महत्वपूर्ण है।

2. प्रपत्र का उद्देश्य

- यू के के पंजाबी प्रवास का सामान्य परिचय प्रस्तुत करना।
- श्री तेजेंद्र शर्मा एवं पंजाबी प्रवासी कहानीकारों की कहानियों के मनोवैज्ञानिक पक्ष को ढूँढ निकालना।

3. व्याप्ति एवं प्रासंगिकता

इस शोधपत्र में यू के में हिन्दी की स्थिति एवं प्रवासी हिन्दी साहित्यकारों के बारे में सामान्य ज्ञान प्राप्त करने के लिए abhivyakti.hindi.org, www.bbc.co.uk, hindi.webduniya.com, www.pravasiduniya.com, www.abhivyakti.com आदि वेब साइटों की सहायता ली गयी है। तेजेंद्र शर्मा की कहानियों के अध्ययन हेतु उनका कहानी संग्रह 'सीधी रेखा की परतें' और अन्य पंजाबी कहानीकारों की कहानियों के लिए डॉ महेंद्र धींगड़ा के प्रवासी पंजाबी कहानियों का अनुशीलन किया है।

4. यू के में पंजाब मूल के प्रवासी कहानीकारों की कहानियों में मनोवैज्ञानिक संवेदना : तेजेंद्र शर्मा के परिप्रेक्ष्य में

पूरे जगत में वैश्वीकरण की भावना फलीभूत हो रही है और विश्व गाँव का सपना यथार्थ होने लगा है। सूचनाक्रान्ति इस सपने को एक हद तक सार्थक किया है। उसी प्रकार से साहित्य में भी इस प्रकार का नैकट्य प्रवासी साहित्य के माध्यम से लाये जा रहे हैं। यह समन्वयवादिता के स्वर हम तुलसीदास से देखे आ रहे हैं। कबीर के घुमक्कड़ व्यक्तित्व और साहित्य में भी समन्वय

1. इंडिया टुडे अगस्त 15, २०१

एवं प्रवासीपन हैं। आधुनिक युग में महान घुमक्कड़ और विराट व्यक्तित्व के धनी साहित्यकार राहुल सांकृत्यायन ने देश विदेश से आगम्य क्षेत्रों का न केवल अन्वेषण किया अपितु गंगा और वोल्गा नदियों पर अपनी दार्शनिक दृष्टि से समन्वयकारी विचारधारा को संपुष्ट किया है।¹ आज प्रवासी हिन्दी साहित्य से जुड़ी सबसे बड़ी अपेक्षा समन्वय से है।

प्रवासी साहित्य में सांस्कृतिक द्वंद्व पहले से ही विद्यमान थे जो मनोवैज्ञानिक पक्ष के अध्ययन को प्रमुखता देती है। पारंपरिक मूल्यों को कायम रखने की ख्वाहिश अथवा उम्मीद में नवीन संस्कृति में जन्मी और जवान हुई प्रवासियों की नयी पीढ़ी जब उनकी परंपरा को अपनाने से इनकार कर देती है तो पुरानी पीढ़ी के लिए वह असहनीय हो जाती है। ऐसी स्थिति में द्वंद्व उत्पन्न होता है। यह द्वंद्व प्रवासी साहित्य में भी देखने को मिलती है।²

प्रवासी नारी की स्थिति भी भिन्न नहीं। भारतीय माहौल में जो बाहर तक न निकलती थी वह विदेश में जाकर वहाँ का खुला माहौल, सामाजिक, आर्थिक स्वतंत्रता देखी तो उसमें आत्मनिर्भरता का अहसास उत्पन्न हुआ, लेकिन इससे पारिवारिक संबंधों में तनाव की स्थिति आ गयी। ऐसी स्थिति भी है की कुछ राज्यों में नारियों को ओर सतर्क होना पड़ा। उन्हें अपने सांस्कृतिक चिह्नों को छिपाकर रहना पड़ा। ऐसी स्त्री मनासिकताओं को प्रवासी साहित्य में भरमार मिलता है।¹

प्रवासी हिन्दी साहित्यकारों ने अतीत के प्रति मोह, सांस्कृतिक संकट, पीढ़ीतर संघर्ष, अंतर्द्वंद्व, अकेलापन आदि के अलावा ओर भी अनेक समस्याओं का चित्रण किया है। "प्रवासी साहित्य में भारतीयों की प्रत्येक समस्या को किसी न किसी रूप में प्रस्तुत किया गया है। प्रवासी साहित्यकार इन समस्याओं को कहीं भावुक होकर और कहीं यथार्थ रूप में प्रस्तुत करता है परन्तु इन समस्याओं का हल कम ही प्रवासी साहित्यकारों ने प्रस्तुत किया है।"³

1. (सं)सिंह कुंवरपाल, सिंह नमिता –लेख-सक्सेना उषा राजे –प्रवासी हिन्दी लेखन तथा भारतीय हिन्दी लेखन, २००६, पृ. सं -62
2. कौर हरकमल, प्रवासी नारी नावलकारों में नारी चेतना, २००६, पृ. सं. १९०)
3. सिंह भीमा इकबाल, बरतानवी पंजाबी कहानी अंतर्नसल पारिवारिक संबंध, खोज पत्रिका, प्रवासी पंजाबी साहित्य विशेषांक, २०००, पृ.सं-८१

अधिकांश प्रवासी अर्थ की कमी से मजबूर होकर या ऐशो आराम की ज़िंदगी जीने की चाह से अपनी मिट्टी से अलग होकर विदेशों में जा बसे हैं। पंजाबी प्रवास का इतिहास इसका साक्षी है। कहानीकार इस मोह और मोहभंग को अपनी कहानियों में व्यापक रूप में चित्रित किया है। भारत से जाते समय व्यक्ति चाहता है कि अधिक से अधिक पैसा इकट्ठा कर गाँव लौटे। तेजेंद्रजी की कहानी देह की कीमत में हरदीप इसी मोह से जापान जाते हैं। उसकी पत्नी को यह समझ में नहीं आती कि घर में जीवन यापन के लिए आवश्यक धन है फिर भी वह क्यों विदेश जाएँ। हरदीप अपनी पत्नी से कहता है- "ओय झलिल्ये, जब तक रिस्क नहीं लेंगे, तो यह ऐशो आराम के सामान कैसे जुटाएंगे? ...यह सारी इम्पोर्टेड चीज़ें कहाँ से आयेंगी?"¹ अंत में यह उनके देह की कीमत बन गयी। "पैसा इकट्ठा करने की ही रीझ थी कि उससे अपने इकलोते पुत्र को अपने साथ दुनिया के एक दूर देश में जहाँ हमारे साथ आज तक भी गुलामों जैसा दुर्व्यवहार किया जाता है ले जाने के लिए तैयार कर लिया।"¹ ठिबरी टाईट कहानी पंजाबी प्रवास के दूसरे पड़ाव को प्रस्तुत करती है। यह कहानी किसी भी पाठक के मन को द्रवित करती है। गुरमीत के परिवार का दयनीय अंत मन से जल्दी नहीं उतर जायेगी। कहानी पढ़कर कई दिनों तक ठीक तरह से सो नहीं पाउंगी, यह मेरा अनुभव है।

रघुवीर टंड की कहानी 'टेबे ता पातर' का पात्र जगजीत सिंह के शब्दों में यथार्थ प्रवासी मानसिकता का दर्शन ही मिलता है "मैं जड़ों इंग्लैंड आया सी, उदों आपणी अनख पालम एयरपोर्ट ते खी रख आया सी। जड़ों मुड के जावेंगे ते चुक लवांगे।" 2 विदेश गए आदमी के पीछे उनके परिवार का क्या मानसिकता होती है इसका चित्रण भी प्रवासी कहानियों में बहुत है। आज सभी मूल्य धन पर आश्रित हो गए हैं। देह की कीमत कहानी में हरदीप की मृत्यु के बाद उनके देह की कीमत अपनाने के लिए उनके भाई और माँ भी कुछ भी करने को तैयार हो जाते हैं।

1. शर्मा तेजेंद्र-देह की कीमत, सीधी रेखा की परतें, पृ.सं -१२
2. टंड रघुवीर, टेबे ता पातर. काईया कलप, पृ.सं -१४४

यह एक उत्तरआधुनिक मानसिकता है कि समाज में व्यक्ति के स्टेटस को अर्थ ही तय करता है। 'पछान' कहानी का पात्र दविंदर अर्थ आ जाने से सरदार दविंदर सिंह हो जाता है और समाज में उसकी इज्जत बढ़ जाती है। इसी प्रकार पैसा न होने के कारन विदेश में प्रसिद्ध शायर जनाब इमान इलाही के हँसने पर उसका अपमान कर दिया जाता है। 1

कुछ प्रवासी कहानियों में अभिव्यक्त रंगभेद का चित्रण भी है। प्रवासियों को इंग्लैंड में रहते हुए अनेक मानसिक दबावों से जूझना पड़ता है। कभी कभी प्रवासियों से वहाँ के लोगों के व्यवहार में नफरत की भावना स्पष्ट है। तेजेंद्र जी की कहानी चरमराहट में इसका चित्रण है। उनकी कहानी डिबरी टाईट में कुवैट में गुरमीत की स्थिति भी ऐसी है। रघुवीर टंड ने अपनी कहानियों में इसका चित्रण किया है। उनके अनुसार इस भेदभाव का एक कारण आर्थिक परिवेश है। इंग्लैंड के ऐसे बर्ताव करने वाले लोगों की मानसिकता अलग है। वे समझते हैं कि इन के कारण अनेक अंग्रेज लोग बेकार हैं। वे उनकी नौकरियाँ छीन ली हैं। 2 हरजीत अटवाल ने इस समस्या को व्यापक सामाजिक संबंधों के परिप्रेक्ष्य में चित्रित करने का प्रयास किया है। यू के में रहनेवाले भारतीय जो रंगभेद की नफरत को भोग रहा है वे स्वयं इस मानसिकता से मुक्त नहीं हैं। पंजाब में आये बिहारियों से स्वयं वही व्यवहार करते हैं जो उनसे हो रहा है। 'फरक' कहानी में इसी दोहरे मानसिकता का चित्रण है। 3 इस प्रकार प्रवासी कहानीकारों ने प्रवासी मानसिकता को अपनी कहानियों में सच्चाई के साथ उकेरा है।

निष्कर्ष

तेजेंद्र शर्मा की कहानियों में मूल्यों की तलाश देखी जा सकती है लेकिन उन्हीं मूल्यों को वे स्थान देते हैं जो विश्व कल्याण के लिए निर्मित हो। संस्कृति के नाम पर ढोए जानेवाले मूल्यों को वे प्रमुखता नहीं देती। उनकी कहानियों में वैचारिकता की प्रबलता आद्योपांत द्रष्टव्य है। जीवन, जगत, धर्म एवं मृत्यु आदि के संबंध में उनकी ठोस धारणाएं हैं। भारतीय दर्शन और

1. हेयर तारासिंह, ते दिवा बलदा रिहा, पिंड डा छप्पड़ पृ.सं -७४
2. टंड रघुवीर-उस पार, पृ.सं-१०-१२
3. अटवाल हरजीत-फरक, काला लड्डू, पृ.सं-१७

अध्यात्मिक चिंतन से उनकी वैचारिक मनोभूमि प्रभूत मात्रा में प्रभावित है। इसलिए साहित्यिक जीवन के पक्ष में उनकी इस दार्शनिक पहुँच का हस्तक्षेप देख सकता है। यह उनकी कहानियों की गतिविधि को, पात्र रचना को और पात्रों की आन्तरिकता को गहराई में प्रभावित करते देख सकते हैं। लेखक के इस वैचारिक अहम् का प्रदर्शन कभी कहानी की गति के नियामक के रूप में, कभी वस्तुमूलक विश्लेषण के रूप में, कभी पात्रों के आंतरिक व्यापार की आलोचना के रूप में प्रत्यक्ष और परोक्ष दोनों प्रकार से दृष्टिगोचर होता है। वस्तुतः तेजेंद्रजी के पात्र विशेषकर नारी पात्र ऐसे साधारण मानव प्राणी हैं जो इतने गहन और विस्तृत सूक्ष्मालोचना के समर्थ सहज ही नहीं हैं। लेकिन जीवन के विभिन्न सन्दर्भों से जुड़कर गहरे अस्तित्वमूलक आत्मलाभ संबंधी एवं सामाजिक मुद्दों में ऐसी उलझी दिखाई पड़ते हैं मानो वे एकदम अपने साधारण व्यक्तित्व के स्वाभाविक स्तर को छोड़कर अध्यात्मिक एवं दार्शनिक स्तर को पहुँच सकते हों।

जीवन के प्रति विचारात्मक पहुँच अपनानेवाले तेजेंद्रजी की कहानी की संवेदनाएं मनोवैज्ञानिक और अध्यात्मिक उपदर्शनों के आलोक से चेतनायुक्त होकर मानवीयता के उच्च स्तर पर पहुँचकर पाठकों के सम्मुख प्रस्तुत होते हैं। पात्रों के अन्तसंघर्ष दो संस्कृतियों का अन्तसंघर्ष है जिसे आज भी प्रवासी दस्तावेज़ का अंदरूनी संघर्ष कहा जा सकता है।

सहायक ग्रन्थ सूची

1. शर्मा तेजेंद्र (2009), सीधी रेखा की परतें, वाणी प्रकाशन, दरियागंज, नयी दिल्ली
1. डॉ धींगडा महेंद्र (2009), प्रवासी पंजाबी कहानियाँ, अभिव्यंजना, नई दिल्ली,
2. वर्मा उषा -प्रवास में पहली कहानी, (2008) वाणी प्रकाशन, दरियागंज, नयी दिल्ली
3. सक्सेना उपाराजे (2002) -प्रवास में, ज्ञानगंगा, दिल्ली
4. बेदी सुषम-चिड़िया और चील (1997) अभिरुचि प्रकाशन, दिल्ली
5. डॉ अनंतराव शिंदे प्रवीण -प्रवासी साहित्यकार सुनीता जैन का कथा साहित्य (2014) विकास प्रकाशन, कानपुर
6. प्रो. श्रीधर प्रदीप -प्रवासी हिन्दी साहित्य अवधारणा एवं चिंतन (2018), विद्या प्रकाशन, कानपुर
7. प्रो कालीचरण 'स्नेही'- हिन्दी का प्रवासी साहित्य (2018), आराधना ब्रदर्स, कानपुर
8. डॉ एम् फ़िरोज़ खान -प्रवासी महिला कथाकार (2018), सारंग प्रकाशन, वाराणसी

9. CohenRobin(2008) Global Diasporas An introduction, Special Indian Edition, Routledge, 2Park squire,Milton Park, Abingdon,OxonOX14 4RN

अन्य सहायक सामग्री :

1. <http://abhivyakti-hindi.org/snibandh/2017/vaishwik.htm>
2. https://vishwahindijan.blogspot.com/2017/10/blog-post_97.html
3. http://abhivyakti-hindi.org/snibandh/2011/pravasi_hindi_sahitya.htm
4. <http://hindi.webdunia.com/article/nri.pdf>
5. <https://khabar.ndtv.com/topic>
6. https://www.bbc.com/hindi/india/2015/11/151112_india_uk_ties_explainer_cj
7. [https://www.jagran.com/business/biz-uk-chancellor-says-uk-and-india-have-a-very-strong trade-partnership-15797821.html](https://www.jagran.com/business/biz-uk-chancellor-says-uk-and-india-have-a-very-strong-trade-partnership-15797821.html)
8. academia.edu.

मिथिलेश्वर के झुनिया उपन्यास में स्त्री विमर्श

शोध निर्देशक

डॉ. सुब्राव नामदेव जाधव

स्नातक तथा स्नातकोत्तर हिंदी विभाग, बार्शी

श्री.शिवाजी महाविद्यालय, बार्शी जि. सोलापूर

शोध छात्र

किशोर श्रीमंत ओहोळ

पी.एच.डी शोधछात्र

श्री.शिवाजी महाविद्यालय, बार्शी जि. सोलापूर

सोलापूर विश्वविद्यालय, सोलापूर

प्रस्तावना :

कथाकार मिथिलेश्वर हिंदी कथा साहित्य में अपना महत्वपूर्ण स्थान रहते हैं। बहुमुखी प्रतिभा के धनी मिथिलेश्वर ने कहानी, निबंध, संस्मरण, व्यंग्य के साथ-साथ दर्जनों समीक्षात्मक आलेख भी लिखे हैं। उनकी कई कहानियाँ देशी - विदेशी भाषा में भी अनूदित हुई हैं। इनकी कहानियाँ प्रायः स्तरीय एवं प्रसिद्ध साहित्यिक पत्रिकाओं में प्रकाशित हुई हैं। मिथिलेश्वर जी के कहानी तथा उपन्यासों में स्त्री विमर्श दिखाई देती है। जैसे की तिरिया जन्म, सावित्री दीदी, भोर होने से पहले, वैतरणा भौजी इन कहानियों और झुनिया, युद्धस्थल इस उपन्यासों में भी स्त्री विमर्श तथा स्त्री पर होनेवाले अत्याचार, विडबन, दहेज, और अन्य समस्याओंका वर्णन किया है। लेकिन झुनिया उपन्यास में स्त्री विमर्श दिखाई गया है।

झुनिया : - इस उपन्यास में प्रथम संस्करण, सरस्वती विहार, दिल्ली से 1980 में प्रकाशित हुआ। 66 पृष्ठों के इस उपन्यास में लेखक की कोई भूमिका नहीं है और इसके साथ तीन कहानियाँ कर प्रकाशित किया है। इस उपन्यास में मजदूर की बेटियाँ का यौन शोषण और अत्याचार का शोषण का पर प्रकाश डाला गया है।

इस उपन्यास में शुरुवात गेहूँ की कटनी को लेकर की गई है। मजदूरों के जीने खाने तथा कमाकर वर्षभर संचित करने का मौसम कटनी का है। मजदूर फसल की कटनी रात में भी करते हैं। झुनिया हरिहर कहार की जवान एकमात्र लड़की है। झुनिया के बचपन में ही उसकी माँ और भाई की मृत्यु हो गई थी। इस लड़की को बीड़ी पीने के आदत है। टूटी हुई मड़ई और फुटी हुई हंडिया में कुछ भी छिपाया नहीं जा सकता। गरीबों की हालत भी ऐसी होती है। हरिहर झुनिया को लेकर गाँव के सबसे धनी राणा बहादुर सिंह के खेत में फसल की कटनी करने जाते हैं। कटनी समय में ही अपने बेटे की मृत्यु हुई थी। सोलह बोझ फसल काटने पर एक बोझा फसल मिलता है। बहादुरसिंह गाँव के सबसे धनी गृहस्थ है। उनके पास एक सौ बावन बीघा खेत है। और वह झुनिया से शादी करना चाहता है। राणा बहादुरसिंह को दोन संतान है। उनका बेटा निखिल एम.ए. की पढाई खत्म करके अब खेती संभालने का काम करता है। उनकी बेटी विमली बी.ए. पास करके अब गाँव में रहने आयी है। निखिल पहले ही दिन से झुनिया को कटनी करते समय घूर घूर देखता है। इस दृश्य से मजदूर सोमारु को अपना प्रणय भविष्य अंधकारमय लगता है। राणाबहादुर का शत्रु छुटकर आया है यह खबर पूरे गाँव में फैलती है। हरनाम सबसे पहले हम उग्र जोगिंदर से मिला है। जोगिंदर गाँव में राजनिती चलाने काम करता है। वह अब हरनाम के प्रति सहानुभूति प्रकट करता है। दूसरी और जोगिंदर राणा बहादुर के घर जाकर हरनाम को दुबारा जेल भेजने का आश्वासन देता है। वह विमली को अलग दृष्टि से देखता है। जोगिंदर हरिहर के घर में भी जाता है और झुनिया से जोर जबरदस्ती करने का प्रयास करता है। झुनिया का राणा बहादुर, निखिल, जोगिंदर सभी यौन शोषण करते हैं। लाचार झुनिया उनका प्रतिकार भी नहीं कर पाती। इधर सोमारु का एक तरफा प्यार बढ़ता ही जा रहा है। झुनिया भी सोमारु के प्रणय भविष्य से चिंतित है और वह सोचती है जब तक मेरी जवानी है तब तक निखिल, हरनाम, जोगिंदर का शिकार होती रहेगी। क्या सोमारु उसका प्रतिकार कर सकता है।

हरनाम जेल से छुटने से राणा बहादुर की चिंता का विषय बनता है। हरनाम जेल से छुटने के दूसरे दिन राणा बहादुर के खलिहान में चोरी होती है। इधर जोगिंदर गाँव में राजनिती का प्रचार कर रहा है। निखिल हरनाम को खेत बारी का मॅनेजर बना लेता है। हरनाम भी विमली को कामुक दृष्टि की आशा से देखकर बहादुर सिंह का पालतू कुत्ता बन जाता है। लोगों के अनुसार यह सब विमली के कारण संभव हुआ है। इधर निखिल का मित्र प्रकाश भी विमली को बुरी नजर से देखने लगता है। इधर लेखक यह सूचिम करना चाहता है कि अमीर लोंग गरीबों की लड़कियों की लाचारी का फायदा उठाकर उनका यौन शोषण करते हैं और अमीरों की लड़कियाँ भी शिक्षित होकर सही सांस्कृतिक आधार न होने कारण चरित्रहीन हो जाती हैं।

झुनिया की नजरों में सोमारु बिल्कुल नहीं बदला। सोमारु अब किसी से डरता नहीं, मेहनत मजदूरी करके कमाता है। किसी के सामने हाथ फैलने तथा गिडगिडाना बात उसे पसंद नहीं आती। वह निखिल, जोगिंदर और हरनाम को अपना दुश्मन मानता है और उनसे घृणा करता है। वह इन तीनों को सबक सिखाना चाहता है इसके लिए परंतु अपने घृणित शरीर को सौंप नहीं पाती। सोमारु झुनिया को दोषी नहीं मानता इस पर झुनिया सोचती है “यह आनते हुए कि झुनिया का चेहरा दागों से भरा है, वह बराबर झुनिया को बेदाग की समझता है। काश, इस सोमारु के लिए झुनिया ने कुछ किया होता। झुनिया सोमारु की याद में डूब जाती है।” हरिहर बहुत बूढ़ा हो गया है। झुनिया की शादी की चिंता उसे खायी जा रही है। वह निखिल द्वारा सोमारु को पीटने और अपमानित करने की जानकारी झुनिया को देता है। सोमारु को लेकर झुनिया भी चिंतित है। झुनिया सोमारु को मिलने उसके झोपड़ों की ओर जाती है।

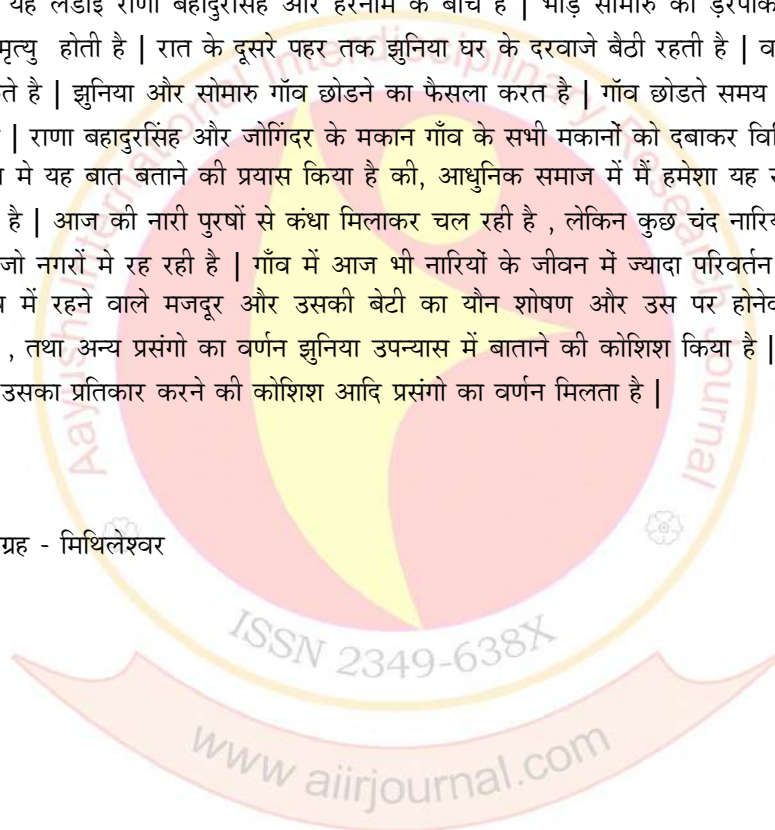
दोनों आत्मीयता पूर्ण मिलते हैं | सोमारु भी झुनिया को उसके घर तक छोड़ने आता है | विमली की शादी हो गई है , तो अब हरनाम राणा बहादुर सिंह के घर के कटा कटा रहने लगता है | हरनाम अब झुनिया के संपर्क में आना लगता है | झुनिया को लेकर निखिल और हरनाम में आपसी संघर्ष शुरू होता है | सोमारु अपना बदला लेने के लिए निखिल के पुआल के टोलो में आग लगा देता है | आग लगने पर भी गाँव के लोग सहायता करने के लिए नहीं दौड़ते | यहाँ लेखक ने गाँव के लोगों में आए परिवर्तन को देखा है | एक जमाना था, जब गाँव में कहीं भी आग लगने पर हर आदमी अपने घर से एल बाल्टी और डोर लेकर निकलता था | किसी भी कुएँ से पानी भरकर लोग उत्साह के साथ आग बुझाने में जुट जाते थे |

लेकिन अब वैसा कुछ नहीं हो पाता है | लोग हाथ सेंकते ही रह जाते हैं और धू धू कर राणा बहादुरसिंह का सारा पुआल जल जाता है | राणा बहादुर और निखिल हरनाम पर शक करते हैं | तो इस घटना का राजनीतिक फायदा उठाकर निखिल और हरनाम के संघर्ष को तीव्र करने में मदद करता है | जोगिंदर हरनाम को यह सलाह देता है कि अब जेतुआ धान की कटनी के समय में कटनिहारों को कटनी का रेट दुगना हुए कोई कटनी नहीं करेगा | हरनाम जोगिंदर की बात पर मजदूरों को प्रेरित करता है | निखिल भी बाहर मजदूरों को लाकर कटनी शुरू करना चाहता है | अंतिम लड़ाई शुरू होती है | मजदूर आपस में न लड़े, इसके लिए सोमारु अपील करता है और बताता है कि यह लड़ाई राणा बहादुरसिंह और हरनाम के बीच है | भीड़ सोमारु को डरपोक कहकर उसके ऊपर झुक जाता है | उसमें हरिहर की मृत्यु होती है | रात के दूसरे पहर तक झुनिया घर के दरवाजे बैठी रहती है | वहाँ सोमारु आता है | दोनों भी एक दुसरे के आँसू पोछते हैं | झुनिया और सोमारु गाँव छोड़ने का फैसला करते हैं | गाँव छोड़ते समय झुनिया को गाँव मकड़ी के जाले की तरह दिखाई देता है | राणा बहादुरसिंह और जोगिंदर के मकान गाँव के सभी मकानों को दबाकर विशिष्ट जान पड़ते हैं |

लेखक ने झुनिया में यह बात बताने की प्रयास किया है की, आधुनिक समाज में मैं हमेशा यह सुनता आ रहा हूँ की पुरुष और स्त्री में कोई फरक नहीं है | आज की नारी पुरुषों से कंधा मिलाकर चल रही है , लेकिन कुछ चंद नारियों के लिए ही लागू होता , जो पढ़ी लिखी नारी है या जो नगरों में रह रही है | गाँव में आज भी नारियों के जीवन में ज्यादा परिवर्तन नहीं आया है | लेखक ने अपनी इस उपन्यास में गाँव में रहने वाले मजदूर और उसकी बेटी का यौन शोषण और उस पर होनेवाले अत्याचार, समय की भयावहता, गरीबी का शोषण , तथा अन्य प्रसंगों का वर्णन झुनिया उपन्यास में बताने की कोशिश किया है | झुनिया में एक गरीब स्त्री पर होनेवाले अत्याचार और उसका प्रतिकार करने की कोशिश आदि प्रसंगों का वर्णन मिलता है |

संदर्भ ग्रंथ :

1. झुनिया उपन्यास संग्रह - मिथिलेश्वर

रेडिओ नाटक 'ऊष्मा'

प्रा.डॉ. संजय व्यंकटराव जोशी

सहाय्यक प्राध्यापक हिंदी विभाग

व्यंकटेश महाजन वरिष्ठ महाविद्यालय, उस्मानाबाद

इक्कीसवीं सदी में हिन्दी गद्य साहित्य विषयपर सूक्ष्मताओं से विमर्श हो रहा है। भूतकालीन और वर्तमान कालीन साहित्य को देखकर भविष्य का हिन्दी साहित्य कौनसी करवट ले सकता है। इसको समझना जरूरी है। बाजारीकरण, औद्योगिकरण से मनुष्य इक दूसरे के बहुत नजदीक पहुँच गया है। एक दूसरे से सभी प्रभावित हो रहे हैं। पैसा अपने अंगुलियों पर आदमी को नचाने की कोशिश कर रहा है। झुग्गी झोपड़ियाँ, टूटे घर, गाँव हटकर बिखर रहे हैं। नगर शहर महानगर बनते जा रहे हैं। रोज नवीन विकास यात्राएँ और उसके साथ नव-नवीन मुश्किलें सामने आ रही हैं। इक्कीसवीं सदी में हिन्दी गद्य साहित्य कौनसी दिशाओं की ओर जा रहा है। यह देखना जरूरी है।

आधुनिक गद्य साहित्य की परम्परा सुदीर्घ है। भारतेन्दु काल से चली आयी यह परम्परा रही है। इसमें विभिन्न साहित्यकारों ने अपनी विभिन्न रचनाओं के माध्यम से नये नये विषय सामने लाये गद्य और पद्य दोनों विधाएँ समान रूप से काल में प्रवाहित होती रही। विभिन्न पढ़ावों से गुजरता हमारा गद्य साहित्य भारतेन्दु काल द्विवेदी काल, प्रेमचंद, प्रसाद जैसे मौलिक कालों के माध्यम से आगे गुजरता हुआ प्रवाहमान रहा वर्तमान दौर में जो साहित्य गद्य और पद्य में संमिलित है, वह कहीं न कहीं अतित में वर्तमान दृष्टि से प्रस्तुत हुआ साहित्य है। लेकिन इसमें मात्र अतित का चिंतन नहीं है। इसमें इक्कीसवीं सदी में घटी हो रही नवीन घटनाओं का विषय विवरण प्रस्तुत किया गया है।

प्रस्तुत शोधालेख में गद्य साहित्य की नाटक विद्या में प्रस्तुत लेखिका 'मृदूला बिहारी' की रेडिओ नाटक 'ऊष्मा' पर चिंतन प्रस्तुत करने का प्रयास किया है। 'मृदूला बिहारी' नवीन विचारधारा रखनेवाली एक सक्षम रचनाकार मानी जाती है। आपने कहानी, उपन्यास, एकांकी, नाटक के क्षेत्र में योगदान दिया है। लेकिन नाटक, दूरदर्शन तथा फिल्मों में आपकी प्रतिभा के निखार पाया है। दूरदर्शन और आकाशवाणी के लिए आपने पचास से भी अधिक नाटक लिखे हैं। आपके लिखे 'भोर' धारावाहिक को दूरदर्शन द्वारा सर्वश्रेष्ठ धारावाहिक का अवार्ड दिया गया है। निर्वासित बसन्त, जिन्दगी एक खुशबू, जरूरत तथा मुंबई जैसे नाटक हिन्दी रंगमंच पर काफी चर्चित रहे हैं। अंधेरे से आगे, सूर्यास्त से पहले तथा दीप से दीप जले आपके एकांकी संकलन हैं।

'मृदूला बिहारी' नारी मन के आंतरिक मन को छुने और पकड़ने की क्षमता रखती हैं। इनकी रचनाएँ मौलिक हैं। आपको साहित्य सम्मान 'मीरा' पुरस्कार, झारखंड का राधाकृष्ण पुरस्कार, बिहार का नई धारा रचना सम्मान के साथ अन्य कई प्रतिष्ठित पुरस्कारों से अलंकृत किया गया है। इनकी अनेक रचनाओं का अंग्रेजी, उर्दू, तेलगू, गुजराती आदी भाषाओं में अनुवाद हुआ है। सन 2010 में उन्होंने चीन में आयोजित 'बिजिंग इंटरनेशनल बुक फेयर' में साहित्य अकादमी नई दिल्ली की ओर से भारत का प्रतिनिधित्व किया था।

'मृदूला बिहारी' के 'ऊष्मा' रेडिओ नाटक में भौतिक लिप्साओं की अन्धी दौड़ में रिश्तों की 'ऊष्मा' खाते नीरस, ऊबाऊ, संतुष्ट परिवार की त्रासदी है। नाटक में विदेश में जिते एक परिवार की त्रासद कथा है। माता पिता अपने परिवार में व्यस्त हैं। आर्थिक आय खूब है। लेकिन अपने बच्चों के लिए उनके पास समय नहीं है। परिणामतः बच्चे पाश्चात्य सभ्यता के बिगडेल संस्कारों के आदी हो जाते हैं। अपना देश, अपनी भाषा, अपनी सभ्यता से कोसो दूर माता-पिता की 'ऊष्मा' से तिरोहित होकर सभी बंधनों और सीमाओं को पार कर जाते हैं। उड़ड़ता, उच्छृंखलता के आदी हो जाते हैं। लेखिका इस 'रेडिओ नाटक' के द्वारा आज के माता-पिता को कल के खतरे के प्रति आगाह करती दिखाई देती है। 'ऊष्मा' में लेखिका स्त्रि जीवन की संवेदना के प्रति अपने विचारों को प्रस्तुत किया है। वैश्विकरण के इस जीवन में आज मनुष्य अंदर से पूरी तरह से टूटता हुआ दिखाई देता है। उसकी संवेदना लगभग मरती जा रही है। रिश्तों में दरार आ रही है। और स्वार्थी मनुष्य हो गया है। भारतीय संस्कृति के नैतिक मूल्यों को हम भूलते जा रहे हैं। और मानवता धर्म का तिरोहित होना इसी का परिणाम हो गया है। लेखिका ने इस 'रेडिओ नाटक' के माध्यम से विदेश में जिते एक ऐसे परिवार को दिखाने की कोशिश की है। जिस परिवार के बच्चे अपने माता-पिता के संस्कारों से पूरी तरह से ओझल दिखाई देते हैं। इस रचना में जिन पात्रों के माध्यम से कथा को प्रस्तुत किया है, उसमें विवेक, श्यामला, मिलिन्द, महिमा और माँ को चित्रित किया गया है। विवेक और श्यामला पति-पत्नी हैं। मिलिन्द और महिमा उनके बच्चे हैं जिसमें मिलिन्द की उम्र 18 वर्ष और महिमा की उम्र 16 वर्ष की है।

'ऊष्मा' रेडिओ नाटक में स्त्री विमर्श को बड़ी मौलिक रूप में चित्रित हम देख सकते हैं। क्योंकि इसमें 'श्यामला' जो की 'मिलिन्द' और महिमा की माँ है। वह अपने बच्चों पर अपने संस्कारों का प्रभाव करने में असमर्थ दिखाई देती है। विदेश में रह रहा यह भारतीय परिवार है। जिसकी धुन पूरी विदेश में बन गयी है। इसमें भारतीय संस्कारों की तडप नजर आती है। लेकिन वह सफल नहीं हो पाते हैं। माता-पिता के प्रति आदर केवल भारतीय संस्कृति में हम देख पाते हैं। लेकिन इसपर पाश्चात्य संस्कृति का परिणाम हो रहा है। 'मिलिन्द' और 'महिमा' देर रात तक बाहर रहते हैं। घर वापिस नहीं आते बहार रहकर इनको बुरी आदतें लग रही हैं। इनके प्रति सतर्कता माता-पिता में दिखाई दे रही है। लेकिन वह कुछ करने में बार बार असमर्थ दिखाई देते हैं। इसी कारण श्यामला को अपने बच्चों के प्रति परेशान हम नाटक में देखते हैं।

लेकिन 'श्यामला' के अंतरमन से जोकि उसके चेतन-अचेतन मन का भाग है। 'माँ' बोलती है। तब श्यामला को अपने बच्चों के प्रति किस प्रकार का व्यवहार करना जरूरी है। यह बात समझ में आती है। 'माँ' कहती है। "बेटी 'स्त्री' का जीवन चुनौती से भरा होता है। क्योंकि वह घर की जमीन होती है।" श्यामला को कुछ समझ में नहीं आ रहा की वह अपने बच्चे को कैसे रास्ते पर लाये वह

पूरी तरह से गडबड़ा गई है। उसको अपने बच्चों का भविष्य अंधकार में दिखाई दे रहा है। क्योंकि बच्चे माता-पिता के प्रति रुष्ट दिखाई देते हैं। नागरी जीवन की एक बात को भी यहाँ दिखाया गया है। जिसमें माता-पिता नौकरी के लिए बाहर जाते हैं। आधी रात वापस आते हैं। जिसके कारण बच्चों के साथ एकसाथ मिलबैठना कम होता है। इसलिए बच्चों और माता-पिता में लगाव भी खुद कम होता दिखाई देता है। यह भी भटकन कहीं ना कहीं पाश्चात्य संस्कृति का ही परिणाम है। जिसको आज हम नागरी जीवन में देखते हैं। इसकारण से बच्चों का माता-पिता के प्रति लगाव प्रेम, आत्मियता कम होती दिखाई देती है।

‘श्यामला’ का स्त्री भाव और उसकी कशमकश यहाँ प्रस्तुत होती है। ‘स्त्री’ का जीवन जिसमें मूलता त्याग, वात्सल्य, प्रेमभाव है। लेकिन वह परिस्थिति के कारण असमर्थ दिखाई देती है। इस बात को लेकर ‘श्यामला’ को पश्चातावा होता है की वह अपने बच्चों को वक्त नहीं दे पाती है। लेकिन क्या करे इसीकारण जब वह हताश होती है तो उसकी ‘माँ’ उसके अंतरमन में आती है और उसके साथ संवाद करती है। और कहती है की तू अपने बच्चों को समझने की कोशिश कर तभी वह तेरा सुनेंगे और तेरे प्रति प्रेम और आत्मियता उनकी बनी रहेगी. ‘श्यामला’ की माँ उसको कहती है, “माँ हर युग में माँ रहेगी धैर्य और ममत्व की अपार सम्पदावली संसार की कोई भी भावना, प्रेम का कोई स्वरूप इसकी समता नहीं कर सकता इस उँची दौड़ के दमघोंटू अहसासों से मुक्त होकर बच्चों का जीवन तराश सँवार सको तो इससे बढ़कर दूसरी कोई उपलब्धि नहीं.”

प्रस्तुत शोधालेख में इस बात की ओर भी ध्यान देने का प्रयास किया गया है की, ‘स्त्री’ के जीवन संघर्ष में परिवार ही मुख्य विषय है। जिसको उसको ध्यान देना आवश्यक है। वह संपूर्ण परिवार का छत है। ‘स्त्री’ एक माता, पत्नी, बहन, सास इत्यादी भूमिकाओं को निभाती है। हर भूमिका में उनका वात्सल्य भाव ही महत्वपूर्ण होता है। उसके किसी भी पक्ष को समझने की कोशिश हम करें तो यही भाव, यही प्रेम उसका उसके व्यक्तित्व के साथ उनके जीवन को भी सफल बना देता है। ‘श्यामला’ के माध्यम से प्रस्तुत स्त्री केवल विदेश रहती भारतीय ‘स्त्री’ नहीं है। वह हर स्त्री का प्रतिनिधित्व करती है, जिसका जीवन इस प्रकार के द्वंद्व में है। लेकिन आखिर में एक परिवार को बांधने का काम जिसप्रकार स्त्री की जीवन तपस्या होती है। वैसे ही हर स्त्री का वास्तविक जीवन आज का हो सकता है।

संदर्भ ग्रंथ :-

- 1) प्रतिनिधी महिला एकांकी : सं.डॉ.माधव सोनटक्के
- 2) ‘मृदूला बिहारी’ का परिचय और अन्य : गुगल (नेट) के आधारपर

नारी अस्मिता की पहचान : जान की जान गयी है.

प्रा.बालिका रामराव कांबळे

श्री कुमारस्वामी महाविद्यालय, औसा
जिला.लातूर

साहित्यिक विमर्श की बात है सो उसका मूल ढाँचा भाषा और उससे जुड़े समाज के सापेक्ष होता है। हर भाषा के साहित्यिक विमर्श का अपना सामाजिक आधार, अपनी समस्याएँ और अपना स्वरूप होता है। यह संभव है कि कुछ मुद्दों को लेकर उसका एक वैश्विक स्वरूप निर्मित हो जाये लेकिन जमीनी स्तर पर वह अपने समय और समाज के सापेक्ष ही होता है।

हिंदी भाषा की लेखिकाएँ हो या अन्य भारतीय भाषाओं की, उनका लेखन भारतीय समाज और संस्कृति के रूढ़िवादी पुरुषसत्तात्मक ढाँचे के बहुस्तरीय विद्रुपनाओं को उजागर करते हुए सामने आता है ऐसे में उनका मूल्यांकन किसी एक सिद्धांत के आधार पर करना उचित नहीं है। हिंदी के नारीवादी विमर्श की भी अपनी विचारधारा है और यह विचारधारा अचानक से एक दिन में विकसित नहीं हुई बल्कि एक लंबे संघर्ष और समझ का परिणाम है। साथ ही साथ यह विचारधारा विकसित होती हुई विचारधारा है न कि जड़ हो चुकी, अनेक आयामों में हो रहा स्त्री लेखन इसका प्रमाण है।

स्त्री देह की स्वतंत्रता उसे अपने सौन्दर्यबोध अपनी समझने और महसूस करने में पहुँच चुका है।

दलित साहित्य में सुशिला टाकभोरे जी का योगदान महत्वपूर्ण रहा है दलित समाज और नारि कि स्थिती पर परिवर्तनवादी आंदोलन में वैचारिक सक्रियता रही है प्रस्तुत शोधालेख में 'जानकी जान गयी है।' यह उनकी प्रसिद्ध कविता है उनकी यह कविता 'तुमने उसे कब पहचाना' कविता संग्रह से लि गयी है। इनके विचार परिवर्तित और जागरुक विचारों की साक्षी है इनकी कविता में युवापिढी को संदेश दिया है साथ ही इन्होंने भारतीय स्त्री कि टिस, पीडा, बेचैनी और तिलमिला हट का स्वर अभिव्यक्त हुआ है इन्होंने नारी अस्मिता के प्रश्नों को रुपायित करती है। इनकी लेखनी में विचारों की रोशनी दमक उठती है नारी की दुर्दशा, उसके पैरों में धर्मशास्त्रों द्वारा डाली गयी बेटियाँ, सामाजिक रूढियाँ, पुरुषसत्ता आदि से संबंधित प्रश्न उठाकर पुरुष समाज को खुली चुनौती देता है। जैसे -

“आज जानकी सब जान गयी है,

अब वह धरती में नहीं

आकाश में जाना चाहती है,

सन्देश में जाना चाहती है,

बिजली-स्त्री चमक कर

सन्देश देना चाहती है

पुरुष प्रधान समाज में

स्त्री भी

समानता की अधिकारी है।”¹

इस प्रकार लेखिका पुरुष प्रधान समाज से अपनी वेदनाओं को व्यक्त करती है लेखिका आज की नारि कि पहचान को पुरुष प्रधान व्यवस्था के सम्मुख रखनी है आज की नारि आत्मनिर्भर स्वरक्षित और समर्थ बन गयी है। नारी में जाग्रति आ चुकी है वह अब किसी भी प्रकार के बन्धनों से मुक्त होकर जीना चाहती है।

लेखिका ने मानव के अमानविय व्यवहार पर व्यंग्य किया है इसी अमानविय व्यवहार के कारण जो भुक्कम्प आता है उसके कारण वह तहसनहस हो जाता है और यह सबकुछ मानव के धरातल पर होता हुआ दिखाई देता है, आज भुक्कम्प रुपी व्यथा मानवद्वारा मिर्मित है अर्थात भुक्कम्प का कारण ही अमानवीय व्यवहार है जैसे -

“भुक्कम्प व्यथा का कारण है,

मैं व्यथित होती हूँ

मानव के प्रति मानव से

अमानवी व्यवहार के

जो भुक्कम्प - सा

तहस-नहस कर देता है

मानवता के धरातल को।”²

स्त्री अस्मिता वास्तव में है क्या ? लेखिका ने स्त्री के अस्तित्व उसके पहचान पर प्रकाश डाला है। यदि स्वयं स्त्री अपनी अस्मिता स्थापित करती है, तो वह एक हद तक सही है किन्तु यदि पुरुष उसकी अस्मिता का मूल्यांकन करेगा तो निश्चय ही उस अस्मिता का कोई अस्तित्व नहीं रह जाएगा पितृसत्ता हजारों सालों से चली आ रही है। यह ऐसी व्यवस्था है जिसमें स्त्री पुरुष के अधिन रहती है पितृसत्ता ने स्त्री के जीवन उसकी कार्यशैली एवं उसकी सत्ता को निर्धारित कि, आज समाज में नारि के अस्मिता के प्रति जो भेदभाव है उसे निम्नलिखित प्रस्तुत किया है।

“उसकी अस्मिता के प्रति

तुमने जो भेदभाव किया

तुम्हारे देशवासी भी करते हैं

इसीलिए देश में
भूकम्प आते रहते हैं”^३

लेखिका ने रामायण के भीतर राम द्वारा स्त्री के प्रति जो संवेदना अभिव्यक्त हुई है उसके प्रति प्रश्न कहानी हुई लेखिका कहती है, ओ शबरी के राम! कहकर आज के मानव व्यवस्था के प्रति प्रश्न उठाती है और उसके अभिव्यक्त संवेदनाओं पर व्यंग्य करती हुई कहती है -

“ओ शबरी के राम ।
आँखें चुराकर
संवेदना न दिखाओ,
तुम्हीं ने सीता को
धरती में समाया था।”^४

पुरुष सत्ताक व्यवस्था में नारि के प्रति जो भावना भी उसे लेखिका ने व्यक्त किया है इस व्यवस्था में धर्म के पंडितों ने धर्म ग्रन्थ का आधार लेकर नारि जिवन में बाधाएँ डाली है रूढ़ी परंपराओं से नारी पर अत्याचार किया गया है साथ ही नारी के प्रति भेदभाव, मंदिर प्रवेश निषेध आदि का खंडन किया है।

अंत में लेखिका धर्म ग्रंथ मानव को अमानविय व्यवहार नहीं सिखाता है इस बात प्रस्तुत करते हुए लिखा है -

“धर्म ग्रन्थ नहीं सिखाते
दलन - अत्याचार
जेष्ठ - श्रेष्ठ की रक्षा को
तुम्हीं बताते हो
धर्म, सदाचार”^५

अंत में लेखिका नारि कि पीड़ाओं को व्यक्त करती है नारी को सीता का प्रतिक मानकर उसके विश्वास, भक्ति, प्रेम आदि को कैसे दफनाया गया और इसी दफनाये गए पीड़ा के कारण पीड़ा की फसले उग आती है कवयित्री ने सामाजिक सन्दर्भों के आधार अपनी पीड़ा, चित्कार को अभिव्यक्त किया है इनकी भाषा ठेठ है जो पाठकों से सीधी भीड़ती है। अतः नारी कि अस्मिता, उसकी पहचान पर बल दिया है।

संदर्भ :-

- १) साहित्य भारती - सं.डॉ. अल्लाबक्ष जमादार पृ. ४७
- २) साहित्य भारती - सं.डॉ. अल्लाबक्ष जमादार पृ. ४६
- ३) साहित्य भारती - सं.डॉ. अल्लाबक्ष जमादार पृ. ४७
- ४) साहित्य भारती - सं.डॉ. अल्लाबक्ष जमादार पृ. ४६
- ५) साहित्य भारती - सं.डॉ. अल्लाबक्ष जमादार पृ. ४७

21 वीं सदी का हिंदी कथा साहित्य और विविध विमर्श (कहानी उपन्यास, नाटक)

रमा धनराज मन्नाडे

एम.ए.एम.फिल., पीएच.डी. (कार्यरत)

दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर

(शोधार्थी)

दलित विमर्श :

वर्तमान भारत में लिखा जा रहा दलित साहित्य अपने आप में एक विशेष उद्देश्य को लेकर चलता है। दलित आत्मकथा समाज का नया परिवेश नई समस्याएँ है। यह सशक्त विधा है। हिंदी में दर्जनभर आत्मकथाएँ लिखी गई है। आत्मकथा को साहित्यिक विधा के रूप में विशिष्ट पहचान मिली है। सातवें दशक में मराठी भाषा में यह विधा विकसित हुई और अनेक दलित आत्मकथाएँ प्रकाशित होने के साथ-साथ प्रसिद्ध हुई है।

दलित साहित्य की प्रेरणा डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरजी के विचार व दर्शन है। आत्मकथा का आशय आत्मकथाकार की सच्ची कथा या कहानी होती है।

‘मी कसा झालो’ (मैं कैसे बना) से मराठी दलित आत्मकथाओं का आरंभ माना जाता है। दया पवार की ‘बलून’ प्र.ई. सोनकांबले की ‘यादों’ का पंछी, शरणकुमार निंबाले की ‘अक्करमाशी’ लक्ष्मण गायकवाड की ‘उठाईगीर’ आदि एक के बाद एक आत्मकथा महत्वपूर्ण मानी जाती है।

हिन्दी में लगभग दर्जनभर आत्मकथाएँ लिखी गई है और उनमें बहुत चर्चित है। अपने-अपने पिंजरे भाग 1, 2; मोलन दास नैमिशराय, ओमप्रकाश वाल्मीकि कृत ‘जूठन’, ‘मैं भंगी हूँ’ - ‘भगवानदास, तिरस्कृत एवं संतप्त’ - सूरजपाल चौहान, दोहरा अभिशाप - (कौशल्या बैसंत्री), ‘झोपड़ी से राजभवन’ - माताप्रसाद; ‘नागफनी’ - रूपनारायण सोनकर, ‘मेरा सफर, मेरी मंजिल-डी.आर. जाटव, ‘मेरा बचपन मेरे कंधों पर’ श्यौराजसिंह बैचन ‘मुर्दहिया’ (तुलसीराम), शिंक ने का दर्द सुशीला टाकभौरे आदि।

दलित आत्मकथाएँ उत्पीड़न, दलित वेदना, दलितों द्वारा भोगा हुआ यथार्थ चित्रण और संघर्ष का दस्तावेज है।

सूरजपाल चौहान का व्यक्तित्व :

सूरजपाल चौहान का जन्म 20 अप्रैल 1955 को फुसावली, जनपद अलीगढ़ उत्तरप्रदेश में हुआ। इन्होंने कहानी, कविताएँ गीत, लेख, टिपिनियाँ, संस्मरण आदि लिखे हैं। 1996 में हिंदी साहित्य परिषद अहमदाबाद द्वारा कथाकार के रूप में रजतपदक से सम्मानित किया गया। उनका कहानीसंग्रह “हैरी कब आयेगा 1999 में प्रकाशित हुआ। सन् 2002 में ‘तिरस्कृत’ शीर्षक से आत्मकथा प्रसिद्ध हुई। वर्तमान समय में वे दलित कहानियों का संपादन कर रहे हैं। हिंदी साहित्य के महत्वपूर्ण दलित साहित्यकारों में उनकी बहुआयामी व्यक्तित्व के रूप में पहचान बनी हुई है।

‘तिरस्कृत’ आत्मकथा में व्यक्त दलित चेतना :

‘तिरस्कृत’ सूरजपाल चौहान की प्रसिद्ध आत्मकथा है। तिरस्कृत 2000 में प्रकाशित हुई है। इस आत्मकथा का दूसरा भाग भी प्रकाशित हो चुका है। भारतीय आदर्शवादी, ईश्वरद्वारा निर्मित, कर्माधारित, पुनर्जन्मा, वर्णव्यवस्था वाली समाजव्यवस्था की जड़ों पर कुठाराघात का एक सफल प्रयास है।

वैदिक काल से लेकर आज तक लिखे गये सैकड़ों धर्म ग्रंथों और हिन्दुवादी आचार्यों एवं पुजारियों का सुबह शाम मंदिर के घंटाख और नगरी के बीच शोर-शराबा सूरजपाल की तिरस्कृत के एक ही विधान से शान्त हो जाता है- “यदि इस पुस्तक से भारतीय समाज के लोगों को जोड़ने वाले रस्से का एक छोटा सा धागा भी बना सका तो मैं इसे सार्थक समझूँगा।”¹

जहाँ विषमता देखी वही लेखक ने हथोड़ा चला दिया क्योंकि इस समाजव्यवस्था में जीते समय उनके भीतर कुंठाओं, दर्द पीड़ा ने उन्हें बैचैन कर दिया था। इसमें भंगी — चमारों के बीच जातीय द्वन्द को भी उजागर किया गया। जातिविहीन समाज की स्थापना के लिए जातिवादियों के विरुद्ध संघर्ष करनेवाला दलित समाज जाति के आधार पर आपस में विभक्त है। ब्राम्हण वादी सोच में संचालित दलित समाज में एक जाति दूसरी जाति के साथ ऊँच-नीच का व्यवहार करती है। जाति का यह द्वन्द दलित समाज का कड़वा व कठोर सच है।

‘तिरस्कृत’ आत्मकथा में प्रारंभ से लेकर अंत तक दलितों के अपमान का चित्रण मिलता है। सवर्ण समाज गाँव हो या शहर हो, दोनों स्थलों पर दलितों के साथ अमानवीय असंवेदनशील व्यवहार करते हैं। अछूतों के अस्तित्व की अछूत कहकर दुत्कारने की अनेक घटनाएँ इस आत्मकथा में मिलती हैं- मिसाल के तौर पर - ठाकुर प्रताप के बेटे बीरु ने खेलते हुए सूरजपाल को दबोचकर सेंटियों की बरसात करते हुए कहा- “साले भंगिया के, मेरे छोरा के संग खेलतु है..... ठौर मार दूँगा।”²

हजारीबाग (पटना) में लेखक नमकीन खरीदना चाहते हैं, जैसे ही नमकीन के डिब्बे में हात डाला तो दुकानदार कहने लगा- “नमकीन को हाथ लगाकर मत छुओ। यहाँ सभी को पता है कि दलितों का संमेलन है और आप उसमें आए हुए हैं..... कोई देख लेगा तो मेरा नमकीन नहीं बिकेगा। कैसी विडम्बना है, क्या दलित होना इतना बड़ा अपराध है?”³

आत्मकथाकार को सहकर्मी, रिश्तेदारी, दलित समाज से मानसिक पीड़ा, तिरस्कार का सामना करना पड़ा है। मदनलाल, भूदेवी चमार का लड़का ऊँच —नीच के भेदभाव के कारण भंगी जाति का कहकर तिरस्कृत करता है।

दलित समाज कई कुरिवाजों-व्यवसनों डूबा हुआ है इसका चित्रण भी 'तिरस्कृत' आत्मकथा में मिलता है। जिस में अंधविश्वासों-रूढ़ियों तथा झाड़ू फूकन में विश्वास के कारण सूरजपाल अपनी माँ से बिछड़ जाता है। इसके अतिरिक्त दलितों का शराब पीना, अशिक्षा, बालविवाह, गरीबी, भूख, अभावग्रस्त दलित जीवन की व्यवस्था का उल्लेख भी मिलता है। 'तिरस्कृत' आत्मकथा ब्राह्मणवाद के उत्पीड़न व दलित साहित्य की स्वतंत्र सत्ता के साथ चेतना-संवेदना को उकेरती है।

सर्वणवादी लोगों के अवतारवाद का समर्थन करते हुए इस जन्म को पूर्वयुगीन कर्मों के साथ जोड़ कर इस युग की जाति या वर्ण के साथ जोड़ देते हैं और मनुवाद का समर्थन कर बैठते हैं। सूरजपाल चौहान की आत्मकथा 'तिरस्कृत' में लेखक ने दोहरी लड़ाई देखें- “इस देश में जातिवाद का परचम कब और किसने, क्यों और कैसे फहराया? यह बात अब किसी से छिपी नहीं रह गई है। आज सब कुछ तो उजागर हो चुका है। हाँ जिन्हें सही ऐतिहासिक ज्ञान नहीं है वे हिंदुत्व संकीर्ण मानसिकता की धारा में गोते खा रहे हैं और अपने ही भाईयों वाल्मीकि या भंगी जाति के लोगों से अपने आपको श्रेष्ठ मान बैठे हैं। शायद वे यह नहीं जानते कि हिन्दुत्व की संकीर्णता के कारण ही भंगी जाति अस्तित्व में आयी। भंगियों की जो दूरदशा है उससे कौन निकालेगा उन्हें? जिन्होंने भंगी बनाया उनसे आशा करना व्यर्थ है।..... मेरी नीयत किसी दलित जाति या वर्ण विशेष पर कटाक्ष करना नहीं बल्कि हिन्दुत्व की उस धारा पर कुठाराघात करना है जिस में हमारे ही दलित समाज के कुछ लोग बह रहे हैं।”⁴

इस घटना पर से यह अंदाज लगाया जा सकता है कि सर्वणों में जो थोड़ी बहुत उदारता दिखाई देती है वह धर्म तक ही सीमित है किन्तु जब दलित की बात आती है उनका रवैया बदल जाता है।

निष्कर्ष :

21 वीं सदी के आत्मकथाकारों के पास अनुभूति है, समाज की वर्तमान स्थिति की जानकारी होने के कारण रचनाएँ सत्य को स्पर्श कर रही हैं। जब तक मानसिक समानता मनोधरणा नहीं बनती तब तक एकता का होना कठिन है। अब धीरे-धीरे दलित चेतित हो रहा है, जागृत हो रहा है। उनके जीवन में विकास की रोशनी दिखाई दे रही है। 21 वीं सदी के दशक के आत्मकथा में दलित जीवन का काफी सफलता के साथ चित्रण हुआ है।

संदर्भ सूची :

- 1) हिन्दी दलित आत्मकथाएँ - एक अनुशीलन, डॉ. अभय परमार
- 2) दलित विमर्श — डॉ. धीरजभाई वणकर
- 3) 21 वीं सदी के कथा साहित्य में दलित चेतना, डॉ. सुनीता कावळे
- 4) दलित विमर्श के आलोक में — डॉ. रश्मि चतुर्वेदी

२१ वीं सदी की हिंदी कहानी और बाजारवाद

शोध-छात्र

श्री सतीश कृष्णात पाटील-कोले

श्री संत गाडगेबाबा महाविद्यालय,

समय के साथ मनुष्य के विचारों में भी परिवर्तन होता दिखाई दे रहा है। मनुष्य पुराने परंपरागत विचारों को छोड़कर नये विचारों को आत्मसात कर रहा है। यही विचार आज के कहानी साहित्य में अभिव्यक्त है। इक्कीसवीं सदी में हिंदी कहानी के आयाम भी बदल रहे हैं। कहानीसमाज के सभी छुए-अनछुए घटनाओं, प्रसंगों तथा दृश्यों का गहराई से आंकन करती दिखाई देती है। किसान, मजदूर, मालिक तथा उद्योगपतियों के संघर्ष की कथा है तो कहीं दलित, आदिवासी, स्त्री और शोषित समाज का चित्रण मिलता है, तो कहीं उच्च शिक्षित युवावर्ग की शैक्षिक समस्याओं को उजागर किया है। इस समय की कहानी किसी वादया एक वैचारिक धारा को नहीं अपनाती बल्कि तटस्थता के साथ अपने मौलिक विचारों को अभिव्यक्त करती दिखाई देती है। ये कहानीसमाज की यथार्थता को पाठकों के सामने ला रही है। भूमंडलीकरण और बाजारवाद के युग में जी रहा आज का भारतीय समाज जहाँ एक तरफ अपने परंपरागत मूल्यों और आदर्शों को बनाए रखना चाहता है तो दूसरी ओर पश्चिमी सभ्यता से आकर्षित है। पश्चिमी देशों की चक्का-चौंध ने आज के समाज को आकर्षित कर दिया है। उनकी जीवन शैली तथा नई तकनीकी प्रणाली को आज का युवा अपनाना चाहता है। इन सभी परिस्थितियों को इक्कीसवीं सदी के साहित्य में चित्रित करने का प्रयास आज के लेखकों ने किया है।

बाजारवाद का संबंध समकालीन परिस्थितियों के कारण निर्माण हुआ है। बाजारवाद ने हमारे जीवन मूल्यों तथा आदर्शों को अधिक प्रभावित किया है। जिसके कारण हमारी सांस्कृतिक जीवनधारा में बदलाव नजर आ रहा है। नैतिकता का पतन हो रहा है। इस आधुनिक सभ्यता के कारण लोगों में तनाव, अवसाद तथा बेचैनी निर्माण हो रही है। यहाँ बाजारवाद संकल्पना से परिचित होना उचित होगा। वेब डिक्शनरी में इसका अर्थ बताया है कि “बाजारवाद-[सं.पु.] वह मत या विचारधारा जिसमें जीवन से संबंधित हर वस्तु का मूल्यांकन केवल व्यक्तिगत लाभ या मुनाफे की दृष्टि से ही किया जाता है। मुनाफा केंद्रित तंत्र को स्थापित करनेवाली विचारधारा, हर वस्तु या विचार को उत्पाद समझकर बिकाऊ बना देने की विचारधारा” बाजारवाद यह संकल्पना आज के साहित्य में नई है। इसे विचारधारा कहना गलत होगा क्योंकि आर्थिक बदलाओं के कारण समाज में हो रहे परिवर्तनों को साहित्य में अभिव्यक्त करने का प्रयास किया है, यहां कोई आर्थिक विचारधारा प्रस्तुत करने का प्रयत्न नहीं है। बाजारवादी संस्कृति के कारण लोगों के जीवन में परिवर्तन हो रहा है। केवल आर्थिक स्तर पर परिवर्तन नहीं हो रहा है बल्कि सामाजिक, धार्मिक, राजनितिक और सांस्कृतिक विचारधारा में भी परिवर्तन हो रहा है। बाजारवाद के कारण भौतिक सुखसुविधाओं के पीछे भाग रहे लोगों के पारिवारिक जीवन में असंतोषता फैली है। घर की बुनियादी जरूरतों को पूरा करने के लिए आदमी असमर्थ होता दिखाई देता है।

आज के समय के कहानीकार सूर्यनाथ सिंह जी ने अपने कहानी साहित्य में बाजारवाद की चपेट में जकड़े समाज का चित्रण किया है। बाजारवाद के प्रभाव से प्रभावित गावों का यथार्थवादी और तटस्थ रूप से आंकन किया है। गावों में बदलाव हो रहा है, ये बदलाव भौतिक और वैचारिक भी है। पारिवारिक जीवन, रहन-सहन, त्यौहार और खान-पान में बदल हुआ है। सफेद पोश जिंदगी के पीछे भागता आज ग्रामीण युवा वर्ग और उन्हें प्रतिकार करता बुजुर्ग वर्ग। दोनों में द्वंद्व दिखाई देता है यह चित्रण सूर्यनाथ सिंह जी ने स्व अनुभव से चित्रित किया है। उन्होंने देहातों में हो रहे परिवर्तन को आँखों देखा है क्योंकि उनका बचपन उन्हीं देहातों में गुजरा है। ‘ठठेरी की मशीन’ नामक कहानी में एक ठठेरी आदमी की कहानी बतायी है। एक देहात में यह ठठेरा आदमी व्यवसाय से संबंधी नये नये प्रयोग करके कई लोगों को रोजगार उपलब्ध कराता है। हर व्यवसाय में तरक्की करता है और दूसरों लोगों को काम में रखकर वह खुद नया धंधा खोलता है। वो एक दिन विदेश से एक मशीन खरीदता है जिससे गन्ने के लोगों का भी भला होता है। इसके लिए उन्होंने ‘गांव भर की जमीन खरीद ली। लोगों को झुआ भर पैसा मिला तो वो भी खुस। ससुरी जमीन पर तो रात-दिन खटो तो भी खाने भर को अन्न नहीं उपजता ‘बकरी रातभर डिडिरावी, बच्चा एक्को ना बियानी’ वाली बात थी। यहां तो दूदू फैदा। जमीन का पैसा जो मिला सो मिला ठठेरी के मशीन पर काम करने की नौकरिभी पक्की। सो भइया, गांव में जलसे का महौल। पैसा मिला तो गाँव के सरे दुःख दूर। खपरा का मकान तोड़ के पक्की बिल्डिंग पिटा गई। गांव सर लगने लगा।” प्रस्तुत कथन से यह उद्घृत होता है कि एक मशीन के आने से समाज में हो रहे बदलाव हुआ है। एक आदमी अपने विचार बदलता है और समाज में परिवर्तन करता है। यह बाजारवाद का ही परिणाम है। पानी के अभाव में बंजर बनी जमीन में न लोगों के हाथों में काम है और न ही कुछ ज्यादा उपज है। युवा वर्ग निराश है, किसानों में मजदूरी नहीं है साथ ही किसानों का कर्जा बढ़ता

जा रहा है इसी समय ठठेरा लोगों के हित का विचार करके विदेश से नई तकनीक से बनी मशीन खरीदता है। उसे चलाने के लिए आपने बेटे को विदेश में ट्रेनिंग के लिए भेजता है। वहां प्रशिक्षण लेने के बाद वह अपने बाप की मशीन चलाता है। लोगों की भीड़ उमड़ती है। भूमंडलीकरण और बाजारवाद के प्रभाव से गांवों में हो रहे आर्थिक विकास का चित्रण यहां चित्रित किया है। यह बदलाव आज भारत के हर गांव में होता दिखाई दे रहा है। सूर्यनाथ सिंह जी ने विवेचक कहानी में बाजारवाद की चपेट में आये गांवों में से एक प्रतिनिधी गांव का चित्रण किया है।

‘दिशाभ्रम’ नामक कहानी में लेखक सूर्यनाथ सिंह ने एक बाप की विवशता को चित्रित किया है। जर्मनी के लड़की ने अपनी पढ़ाई पूरी करने के लिए अपनाये गए अलग रास्ते को यहां व्यक्त करने का प्रयास किया है। एक लड़की अपनी पढ़ाई पूरी करने के लिए अपना कौमार्य बेचती है, जो पद्धति विदेशों में पाई जाती है। समाज का भयावह चित्रण, जिससे पढ़ते समय शरीर पर रोंगटे खड़े हो जाते हैं। पढ़ाई के प्रति अधिक लगाव होने से एक लड़की को आर्थिक विषमता के कारण अपना कौमार्य बेचने की परिस्थिति आती है। नायक विचार करता है कि “...आज ही तो अखबार में खबर है कि जर्मनी में एक लड़की ने अपना कौमार्य बेचने के लिए इंटरनेट पर विज्ञापन दिया था उसने एक पंजीकृत अस्पताल में दो बार कौमार्य परिक्षण करवाने के बाद प्रमाण-पत्र हासिल किया था। उसे पढ़ाई के लिए पैसों की जरूरत थी। माता-पिता वह खर्च उठा पाने में सक्षम नहीं थे। इसलिए उसे यह कदम उठाना पड़ा था। एक व्यवसायी ने दस हजार डॉलर में एक रात के लिए उसे खरीदा था।”^१ क्या यही बाजारवाद है? क्या यही दिशाभ्रम है? आज के युवा वर्ग को सचेत तथा जागृत करने के लिए शायद यह कहानी लिखी होगी, परंतु विचार विमर्श की बात यह है कि इस प्रसंग को अन्याय तथा अत्याचार कहना गलत होगा क्योंकि लड़की ने पैसों जरूरत से यह कदम उठाया था। लेकिन भारतीय परम्पराओं के आधार पर देखा जाय तो नैतिक मूल्यों की दृष्टि से यह अनुचित है। इस कहानी का नायक अपनी बीबी के बारे में इसी समस्या से सोचता है कि क्या मेरी बेटी भी इसी तरह कदम तो नहीं उठाएगी? यह प्रश्न देश के प्रत्येक माँ-बाप को मन में उठता होगा। लेखक ने यहां सिर्फ संकेत दिया है कि ऐसी परिस्थिति हमारे देश में भी उभर सकती है।

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि इक्कीसवीं सदी की हिंदी कहानी नया आयाम लेकर पाठकों के सामने आयी है। पुराने कथानक को छोड़कर भूमंडलीकरण और बाजारवाद के प्रभाव से बदलते समाज का चित्रण आज के गद्य साहित्य में हो रहा है। सामान्य लोगों पर होनेवाले बाजारवाद के अच्छे और बुरे परिणामों को व्यक्त किया है। प्रस्तुत शोधलेख में बाजारवाद के प्रभाव से प्रभावित गांव और परिवार का चित्रण किया है। ‘ठठेरे की मशीन’ नामक कहानी में बाजारवाद के कारण गांव का आर्थिक विकास कैसे होता है इसका चित्रण मिलता है। बेरोजगार और हताश जनता को औद्योगीकरण के कारण रोजगार मिलता है। कहानी का नायक ‘ठठेरा’ सृजनशील आर्थिक विकास का प्रतिक है। उद्योग और व्यापार के कारण समाज में हो रहे आर्थिक बदलावों को चित्रित करने का सफल प्रयास लेखक का रहा है। दूसरी कहानी ‘दिशाभ्रम’ जो आर्थिक विषमता को चित्रित करती है। बच्चों के भविष्य के बारे में विचार करनेवाला कहानी का नायक जर्मनी की एक घटना से त्रस्त हो जाता है। पैसों के अभाव में पढ़ाई पूरी न करनेवाली एक लड़की, अपना कौमार्य बेचकर पैसे कमाती है और अपनी शिक्षा पूरी करती है। आज के जमाने का यह भयावह वास्तव है जो सृजनशील पालकों को विचार करने के लिए विवश करता है। दोनों कहानियों में आर्थिक बदलावों के कारण हो रहे परिवर्तनों चित्रित किया है।

संदर्भ-

१. <http://www.hindi2dictionary.com>
२. सूर्यनाथ सिंह, कुछ रंग बेनूर, इन्द्रप्रथ प्रकाशन, दिल्ली, प्र.सं. २०१०, पृष्ठ-१७
३. वहीं, पृष्ठ-१११

अनामिका की कविता में अभिव्यक्त स्त्री संघर्ष

डॉ. श्रीलता पी.वी.

असिस्टेंट प्रोफेसर

एस.एन.डी.पी.योगम. कॉलेज

किष्ककुपुस केरल

समकालीन हिन्दी कविता जगत में महत्वपूर्ण हस्ताक्षर है— अनामिका। उनकी कविताएँ स्त्री जीवन की विडम्बनाओं को रेखांकित करती हैं। उनकी सभी रचनाओं में पुरुष वर्चस्व और आज के युग की स्त्री की संवेदना की अभिव्यक्ति हुई है। अनामिका हमेशा इस समाज की गति एवं विडम्बनाओं को एक स्त्री की दृष्टि से देखने— परखने की कोशिश करती है। सच्चाई को गहराई से समझने का प्रयास उनके व्यक्तित्व की और एक विशेषता है। शोषित, पीडित और उपेक्षित वर्ग को अनामिका जी कभी अनदेखा करके नहीं छोड़ती, बल्कि वे लोग भी कविताओं के माध्यम से समाज के सामने आते हैं। समकालीन हिन्दी काव्य— जगत के चर्चित रचनाकार केदारनाथ सिंह अनामिका के व्यक्तित्व एवं रचनाविधा के बारे में इस प्रकार कहते हैं— “वे प्रायः गद्य की जमीन से शब्दों को उठाती हैं और उन्हें कथन को उसी भंगिमा के साथ तह पर तह जमाती जाती हैं। इसलिए उनकी भाषा और कविता का पूरा मिजाज प्रचलित काव्य भाषा से थोड़ा अलग है। वे अपने परिवेश से बाहर प्रायः नहीं जातीं— लेकिन उस परिवेश में वाश— बेसिन से लेकर मंगल— सनीचर और चौराहे पर अचानक मिल जानेवाले ईश्वर तक सब शामिल है।”¹ पुरुष वर्चस्व प्रधान आधुनिक समाज में स्त्रियाँ हमेशा दोयम दर्जे में हैं। भूमंडलीकरण की नयी परिस्थिति में भी पुरुष की दृष्टि से स्त्री केवल वस्तु रहायी है। अन्याय के खिलाफ कोई स्त्री आवाज़ उठाती तो उसे चरित्रहीन कहकर अपमानित और चुप करने का प्रयत्न पुरुष— समाज करता है। इसी हालत में अनामिका जी ने हाशिएकृत और उपेक्षित स्त्रियों के घुटन को मुखरित करने का सफल प्रयत्न किया है।

अनामिका की कविता में स्त्री जीवन की त्रासद उपस्थिति है। ‘दरवाजा’ कविता इसका सशक्त प्रमाण है। ‘दरवाजा’ कवयित्री की उपरतिम कल्पना है। जिस प्रकार दरवाजा घर का मुख्य प्रवेश द्वार होता है, उसी प्रकार घर में स्त्री प्रमुख होती है। लेकिन उनके अनुसार जिस प्रकार दरवाजे पर बार— बार खटखटाया जाता है, उसी प्रकार स्त्री की हर एक परिवार में सताया जाता है। कविता की पंक्तियों इस प्रकार हैं—

“मैं एक दरवाजा थी,
मुझे जितना पीटा गया,
मैं उतना खुलती गई।
.....और अंत में सब पर चल जाती है झाड़ू
नारे बुहारती हुई
बुहारती हुई पहाड़, वृक्ष पत्थर
सृष्टि के सब टूटे— बिखरे करते जो
एक टोकरी में जमा करती जाती है
मन की दुछती पर।”²

अनामिका की कविता पुरुषवादी सामाजिक व्यवस्था का खुलासा चित्रण है उन्होंने समकालीन स्त्री की मानसिकता को नये— नये प्रतीकों के माध्यम से उजागर किया है। आज की नारी बेधनों में जकड़कर नहीं रहना चाहती, वह इन बन्धनों को तोड़कर खुले आसमान में स्वतंत्र हवा लेना चाहती है। लेकिन समाज के सड़े— गले रीति-रिवाजों से उसे हमेशा लड़ना पड़ती है। इसलिए नारी की कोमल एवं कठोर दोनों भावनाएँ उनकी कविता में व्यक्त हुई हैं। ‘फर्नीचर’ कविता में नारी की तुलना फर्नीचर से की है। कवयित्री ने वस्तु और स्त्री जीवन का आपसी सम्बन्ध बताया है। महिलाएँ जिस तरह फर्नीचर को साफ करती हैं, उसी तरह पुरुष भी नारी को देखता है। लेकिन स्त्रियों पुरुष का सम्मान करती हैं और जीवनसाथी मानकर देखभाल करती हैं, लेकिन पुरुष

उसके साथ सही ढंग से व्यवहार नहीं कर पाता है। स्त्री के प्रति पुरुष का वर्चस्व वादी दृष्टिकोण यहाँ दिखाई देता है—

“मैं उनको रोज झाड़ती हूँ
पर वे ही हैं इस पूरे घर में
जो मुझको कभी नहीं झाड़ते!
रात को जब सब सो जाते हैं—

अपने इन बरफते पाँवों पर
आयोडिन मलती हुई सोचती हूँ मैं
किसी जनम में मेरे प्रेमी रहे होंगे फर्नीचर
कठाआ गए होंगी किसी शाप से ये।³

अपने परिवार में समाज में स्त्री के प्रति क्या दृष्टिकोण है, उसको किन – किन कठिनाइयों को झेलना पड़ा रहा है। इस ज्वलंत आवाज़ है अनामिका की कविताएँ। अनामिका की कविता के बारे में रचनाकार दिविक रमेश का कथन ऐसा है – “एक छोटी सी घटना या कि एक छोटा – सा स्मृति खंड अनामिका की कविताओं में एक वैचारिक मनस्थिति का प्रेरक होकर आता है। ये कविताएँ भीतर से बाहर और निजता से समाज की ओर फैलती है।”⁴ स्त्री होने के नाते जिन-जिन मुसीबतों का सामना करना पड़ा, इसका कराह है – ‘बेजगह’। भारतीय परिवार में लड़के की तुलना में लड़की को हमेशा कम महत्व दिया जाता है। लड़का – लड़की के बीच अलगाव घर – परिवार से शुरू होता है। लड़के को पढ़ने, खाने और सोने की सुविधा दी जाती है। लेकिन लड़की हवा, धूप, मिट्टी में ही लिप्त रहते के लिए अभिशप्त है। कविता की पंक्तियाँ इस प्रकार हैं

“राम, पाठशाला जा!
राधा, खाना पका!
राम, आ बताशा खा!
राधा झाड़ू लगा।
भैया, अब सोएगा।
जाकर बिस्तर बिछा।
अहा, नया घर है।
राम, देख, यह तेरा कमरा है।
‘और मेरा’
‘ओ पगली,
लड़कियाँ हवा, धूप, मिट्टी होती है
उनका कोई घर नहीं होता।’⁵

अनामिका की कविताएँ स्त्री पक्षा की कविताएँ नहीं बल्कि स्त्री की कविताएँ हैं। सचमुच अनामिका अपने समकालीनों में अलग से जानी जाती है। उन्होंने अपनी कविताओं के माध्यम से स्त्री चेतना को विस्तार से बताया है। उनकी कविताओं में औरत होने के यथार्थ की अभिव्यक्ति है। ‘स्त्रियाँ’ कविता में नारी के दुःख का चित्रण है। पुरुषवर्चस्व समाज में निरंतर प्रताड़न और उपेक्षा सहते सहते स्त्री – समाज महत्वहीन और लाचार हो गया है। उनकी मूक वेदना को आवाज़ देना मात्र नहीं इस उपेक्षा के खिलाफ विद्रोह का आह्वान देना भी कवयित्री का लक्ष्य है। कविता की स्त्री अपने विचारों को समाज में खुलेआम व्यक्त करती है। एक इंसान की तरह वह जीना चाहती है। ‘स्त्रियाँ’ स्त्री को एक उपभोग वस्तु के रूप में देखनेवाले पुरुषवादी समाज पर प्रहार है। पंक्तियाँ इस प्रकार हैं –

“भोगा हुआ हमको
बहुत दूर के रिश्तेदारों के
दुःख की तरह
एक दिन हमने कहा
हम भी इंसान हैं।
हमें कायदे से पढ़ो एक – एक अक्षर
जैसे पढ़ा होगा बी ए के बाद
नौकरी का पहला विज्ञापन।”⁶

अनामिका की कविताएँ हमेशा किसी विशिष्ट विचारधारा की कविता न रहकर जीवन और समाज की समग्रता को चित्रित करती हैं। अनामिका की कविता के संबन्ध में समीक्षक प्रो. अजय तिवारी कहते हैं – ‘अनामिका का रचना-संसार वास्तविकता के साँच में निजता को ढालने का रास्ता नहीं चुनना क्योंकि उनके अनुसार बहिर्जगत पुरुषसत्ता का क्षेत्र है। स्वभावतः वे नये संघर्ष और टकराव के रास्ते पर जाती हैं, न समाज में लड़ती हुई स्त्री की अनेक छवियाँ उभरती हैं। वे अपनी अभिव्यक्ति के लिए संवेदशीलता

का क्षेत्र चुनती है इसलिए उनका स्वर प्रधानतः अंतर्मुखी है— लगभग एकाकीपन की तरह और उनके वहाँ कुछ बड़े मार्मिक दृश्य उपस्थित होते हैं।’⁷

‘पवित्रता’ कविता परिवार में पुरुष अपनी पत्नी पर किस तरह से बर्चस्व रखता है इसके बताया गया है। कवयित्री एक परिवार की वास्तविक स्थिति का चित्रण करते हुए बताती है कि वह दिन- रात अपने कर्तव्य में लीन रहती है, फिर भी उसके हिस्से पति की गालियाँ ही आती हैं, प्यार नहीं।

“स्वामी जहाँ नहीं भी होते थे
होते थे उनके वहाँ पंजे,
मुहर, तौलिए, डंडे,
स्टैंप – पेपर, चप्पल – जूते
हिचकियाँ – डकारें खरटि
और तयोरियाँ – छमकियाँ – गालियाँ खचाखचा
घर में धुसने ही
जारे से दहाड़ते थे मालिक और ही डाँट पर
एकदम पट्ट
लेट जाती थीं वे
दम साधकर।”⁸

समकालीन कविता में अनामिका ने माँ और बच्चे की कोमल भावनाओं को स्पर्श किया है। ‘ब्लाउज’ शीर्षक कविता में माँ और बच्चे के कोमल रिश्ते हैं, जो टूटने से भी नहीं टूटते हैं। स्त्री को ब्लाउज का सम्बन्ध अपने बच्चों से होता है। ‘ब्लाउज’ अनामिका की अप्रतिम कल्पना है। पृथ्वी की परिक्रमा में जब तक सूरज और चाँद रहेंगे और दिन और रात होंगे तब तक माँ और बच्चे के रिश्ते अटूट रहेंगे। इसमें नटखट बालक की मानसिकता और कर्तव्यनिष्ठ एक ममतामयी माँ का वात्सल्य का वर्णन है –

“मेरा ब्लाउज
मेरे बच्चे का गुल्लक है
बेचारे ब्लाउज की
नन्हीं सी जान
डरकर चिपक जाती है
मुझसे”⁹

इस प्रकार अनामिका ने नारी की स्थिति उसकी अस्मिता, उसके अधिकार, पुरुष का नारी के प्रति दृष्टिकोण तथा माँ और बच्चे की संवेदनाओं को बड़ी सहजता से अभिव्यक्त किया है।

निष्कर्ष रूप में कहा जा सकता है कि अनामिका अपनी कविता में स्त्रीत्व की विडम्बनाओं और विसंगतियों के यथार्थपरक अक्रोशपूर्ण, प्रभाव चित्र प्रस्तुत कर पुरुषसत्ता की नींव हिला देती है। उन्होंने स्त्री जीवन के अधूरेपन, नैतिकता के दोहरेपन को हमेशा मुख्यता दी है। उनकी कविताएँ गहरे सामाजिक सरोकार से ओतप्रोत हैं। इस प्रकार अनामिका जी पुरुषसत्ता के मकड़जाल को कलम के माध्यम से प्रतिरोध कर अपना अलग मानचित्र बनाती है।

संदर्भ-

1. वागर्थ, मार्च 1998 पृ.52
2. अनामिका, कवि ने कहा, (दरवाजा), पृ.121
3. अनामिका, कवि ने कहा (फर्नीचर), पृ.13
4. गगनांचल, अप्रैल – जून 2007, पृ. 40
5. अनामिका, कवि ने कहा, पृ. 11, 12
6. अनामिका, कवि ने कहा, पृ. 9
7. निजता में सामाजिकता का रचाव, www.angatha.com
8. अनामिका, कवि ने कहा (परिव्रता) पृ. 19
9. अनामिका, कवि ने कहा पृ. 107

२१ वीं सदी के प्रथम दशक के हिंदी कथा साहित्य में 'दलित विमर्श' (उपन्यास और कहानी के संदर्भ में)

प्रा. सुनील प्रकाश खोत

हिंदी विभाग

आर्ट्स vW.M कॉमर्स कॉलेज, कडेपुर

तहसील – कडेगाव, जिला – सांगली।

प्रस्तावना :-

२१वीं सदी भूमंडलीकरण की सदी है। इस सदी में हुए और हो रहे प्रौद्योगिकी विकास ने मानव समाज को बहुत कुछ दिया। जीवन को सरल एवं सुविधाओं से पूर्ण बनाया संगणक, मोबाईल, इंटरनेट आदि इलेक्ट्रॉनिक साधनों के माध्यम से यातायात, बाजार, फैशन, मनोरंजन शिक्षा आदि क्षेत्रों में बड़ा विकास एवं परिवर्तन हुआ। २१ वीं सदी के प्रथम दशक के हिंदी कथा साहित्य में दलित विमर्श को देखने से पूर्व 'दलित' और 'विमर्श' इन दो शब्दों को स्पष्ट करना जरूरी है। 'विमर्श' शब्द से मतलब – विचार, विनिमय, तर्क आदि लिया जा सकता है। 'दलित' का मतलब समाज के दबे कुचले वर्ग से है। दलित शब्द का उच्चारण करते ही उपेक्षित, अविकसित, दीन-हीन मानव जाती का बोध होता है। सामान्यतः चातुर्वर्ण व्यवस्था के कारण जो समाज शोषित, पीड़ित रहा है वहीं 'दलित' है।

साहित्य समाज का जीवन एवं सामाजिक चेतना संस्कार से जुड़ी व्यवस्था है। साहित्य सिर्फ शब्दों का काल्पनिक जाल नहीं बल्कि वास्तविक समाज का प्रतिबिम्ब है। समाज में होनेवाले परिवर्तन का सचित्र अंकन साहित्य में होता है। उसमें समाज जीवन, व्यवस्था, सामाजिक समस्या तथा उस पर उपायों की चर्चा होती है। वास्तविक रूप से साहित्य सुदृढ़ सशक्त, सुसंस्कारित समाज निर्माण में योगदान देता है। भारतीय मानव समाज में प्रसार माध्यमों का योगदान समाज सुधारकों का कार्य, शिक्षा का प्रसार, विदेशी संस्कृतियों के संपर्क से परिवर्तन हुआ है। विज्ञान पर आधारित नई समाज व्यवस्था बन गयी है। साहित्य में भी इसका चित्रण हो रहा है। शोषित, अपमानित, पीड़ित व्यक्ति की कथा दलित साहित्य है। मानव मुक्ति का विकास उद्घोष करनेवाला साहित्य दलित साहित्य बन गया है। एक नया विचार, सामाजिक दर्द, उत्पीड़न क्रांति का दूसरा नाम दलित साहित्य है जिसके केंद्र में मानव मानवता, समानता, आपनत्व का भाव है। मुक्ति देनेवाला, मूक को वाणी देनेवाला साहित्य दलित साहित्य है। अतः मानव का साहित्य दलित साहित्य है। संक्षेप में भेदभाव रहित समाज का निर्माण करनेवाला साहित्य दलित साहित्य है। दलित समाज चेतित होकर अधिकार के खिलाफ विद्रोह किए बिना अच्छा परिवर्तन होना नामुमकिन है। इस दृष्टि से २१ वीं सदी के प्रथम दशक का कथा साहित्य आपने आप में महत्वपूर्ण लगता है।

२१ वीं सदी के प्रथम दशक के उपन्यासों में दलित विमर्श –

उपन्यास एक ऐसी विधा है, जिसमें मानवी जीवन का समाज व्यवस्था का और परस्थिति का चित्रण होता है। जीवन का वैविध्यपूर्ण चित्रण करनेवाला साहित्य उपन्यास है। आज यह विधा विश्लेषण, विवेचन के साथ समाज जीवन में परिवर्तन करनेवाली विधा है। २१ वीं सदी के प्रथम दशक में दलित जीवन को केंद्र में रखकर लिखनेवाले उपन्यासकार हैं – जयप्रकाश कर्दम, मोहनदास नैमिशराय, भगवानदास मोरवाल, महाश्वेता देवी आदि का नाम उल्लेखनीय है। जयप्रकाश कर्दम जी का 'छप्पर' (२००३) में गंगा के तट पर बसे मातापुर संतनगर में रहनेवाले दलित चमारों के जीवन की खानी है। नदी के ऊपर सवर्ण और दलित दूसरी ओर रहते हैं। जुते बनाना, मजदूरी करना, खिलौने बनाना जैसे व्यवसाय करके जीविका चलाते हैं। उपन्यास का पात्र चंदन एम. ए. पी.एच.डी. है। बस्ती में पढ़ाई का काम करता है। उसमें ठाकुर का मंतव्य है बजो दलित जीवन को उजागर करता है। ठाकुर कहते हैं – "सुख्खा चमार का बेटा शहर पढ़ने चला गया। सब के सर पर मूत दिया चमार ने।"^१ इस उपन्यास में नारियों को भी वैसी स्थिति है जो बच्चों को पुटपाथ पर जन्म देती हैं। रमिया नंगे पाँव गाँव में घुमती है। समाज विघातक ताकतें चंदन पर जनलेवा हमला करती हैं।

मोहनदास नैमिशराय ने २००३ में 'वीरंगना झलकारी बाई' एक अनोखा उपन्यास लिखकर हाशिए जाती की उपेक्षित वीरंगना का चरित्र अंकित किया है। नैमिशराय जी का 'मुक्तिपर्व' दलित जीवन की संघर्षमय गाथा है। भगवानदास मोरवाल का २००४ में प्रकाशित 'कला पहाड़' चमार जाति का चित्रण है। चमारों के घर पर चाय न पीनेवाला ज्ञानचंद जैन है जो सवर्णों की मानसिकता का वही प्रमाण है। महाश्वेता देवी का 'जंगल के दावेदार' २००८ प्रकाशित अनुवादित उपन्यास आदिम जातियों के सशक्त विद्रोह की महागाथा है। मुक्तपूर्व उपन्यास में दलितों की गुलामी का चित्रण इस प्रकार है – सुनील- 'अब न मैं किसी की गुलामी करूँगा मेरा बेटा।'^२

अंतः २१ वीं सदी के आरंभिक दशक में दलित उपन्यास साहित्य नया मोड़, सामाजिक क्रांति का उद्गाता के रूप में दिखाई देता है। अपने ऊपर होनेवाले अन्याय अत्याचार को नकार रहा है। स्पष्ट है कि २१ वीं सदी का दलित उपन्यास साहित्य परंपरागत रूप में नहीं बल्कि परिवर्तनशील सामाजिक क्रांति का दस्तावेज है। अधिकार की मांग है, संघर्ष है, क्रांति का प्रसार है आदि तत्व है। सभी रचनाओं में यत्रतत्र शिक्षा का प्रसार, संगठन है एक दुसरे का सहयोग है। सच यह है की २१ वीं सदी का साहित्य समाज की मानसिकता को बदलनेवाला, नए सामाजिक संरचना का निर्माण करनेवाला, सृजन करनेवाला साहित्य है।

२१ वीं सदी के प्रथम दशक की कहानियों में दलित विमर्श –

२१ वीं सदी के प्रथम दशकमें आज मानव भूमंडलीकरण एवं सूचना प्रौद्योगिकी से प्रभावित होकर आधुनिक जीवन मूल्यों को अपनी स्वतंत्र आस्मिता की खोज की अभिव्यक्ति देता है। २१ वीं सदी के प्रथम दशक में दलित जीवन को केंद्र में रखकर लिखे कहानीसंग्रह हैं- हाशिए से बाहर –सं.डॉ. रजतरानी मीनू (२००१), घुसपैठिए ओमप्रकाश वाल्मीकि (२००३), तलाश- जयप्रकाश कर्दम (२००५), संघर्ष सुशीला टाकभौर (२००६), नया ब्राह्मण –सूरजपाल चोहान (२००९), आवाजें-मोहनदास नैमिशराय (२०१०), दलित कहानी संचयन सं. रमणिका गुप्ता (२००३) हिस्से की रोटी- डॉ. शत्रुघ्न कुमार (२००१) जहरीली जड़े- रूपनारायण सोनकर (२००५) उक्त कहानियों में दलित जीवन की अभिव्यक्ति सशक्त ढंग से हुई है।

‘घुसपैठिए’ कहानी में दलित जीवन का यथार्थ चित्रण हुआ है। घुसपैठिए कहानीसंग्रह की भूमिका में उन्होंने लिखा है “इन कहानियों की अंतर्वस्तु मेरे अनुभव जगत की त्रासदीयों और दुःखों से उपजी सामाजिक संवेदनाएँ हैं। जिन्हें शब्द-दर-शब्द गहरे यंत्रणा से गुजरते हुए लिखा है।”^३ इस कहानी संग्रह में अन्याय, मार-पिट का भी चित्रण है। अमरदीप नामक दलित छात्र का कथन देखिए- “कल पूरा दिन होस्टेल के एक कमरे में विकास चौधरी और सुभाष सोनकर को दरवाजा बंद करके पीटा गया।”^४ ‘प्रमोशन’ कहानी में जातिगत अपमान का यथार्थ चित्रण किया है। सुरेश मिल में स्वीपर का काम करता है। प्रमोशन के पहले ही दिन में उसे सभी मजदूरों के लिए दूध लेने का काम सौंपा जाता है। सुपरवाइजर जब पूछता है तब वर्कर बताते हैं –“साहब आपको नहीं पता सुरेश स्वीपर है... उसके हाथ की चीज कोई कैसे खा-पी सकता है।”^५ आलोच्य कहानियों में नारी दलित नारी जीवन का संघर्ष चित्रित हुआ है। सुशीला ताकभौर द्वारा लिखित ‘संघर्ष’ कहानी संग्रह में यही चित्रण है। कहानीकार उसके बारे में लिखा है- “दलित कहानियों में नारी के विवाहित रूप पर प्रकाश डाला है।”^६

उपसंहार –

सारांशतः यह कहा जा सकता है कि २१ वीं सदी में दलित कथा साहित्य में दलित जीवन का बहुआयामी चित्रण हुआ है। उसमें वर्ण व्यवस्था, शोषण, अत्याचार के विरोध में विद्रोह व्यक्त हुआ है। उक्त समय में चित्रित उपन्यास और कहानियों में केवल दलितों पर हुए अन्याय, अत्याचार का ही चित्रण नहीं किया बल्कि दलितों में प्रेरणा, शिक्षाप्रसार, क्रांति की भावना, वैचारिक नवनिर्माण करने की क्षमता का निर्माण किया है। मुखतः दलित समाज का यथार्थ और कड़वा सच प्रस्तुत करके घुटन की जिंदगी, एकता, मानवता आदि मूल्यों को उजागर किया गया है। इस सदी में दलितों की लचारी विवशता, शोषण, के साथ-साथ सामंतवाद का खुलकर विरोध करने के संकेत हैं।

संदर्भ संकेत –

१. २१ वीं सदी का दलित साहित्य – डॉ. भरत सगरे, पूजा पब्लिकेशन नोबस्ता, कानपुर-२०८०२१, प्र.सं.-२०१४, पृष्ठ-१०३
२. दलित साहित्य: शोक एवं दिशा- डॉ. भरत सगरे, ग्रंथ विशेष प्रतिष्ठान, पुणे प्र.सं.-१० दिसंबर २०११
३. घुसपैठिए ओमप्रकाश वाल्मीकि, राधाकृष्ण प्रकाशन नई दिल्ली, २००३, भूमिका
४. घुसपैठिए ओमप्रकाश वाल्मीकि, राधाकृष्ण प्रकाशन नई दिल्ली, २००३, पृष्ठ-१५
५. हिंदी दलित साहित्य एवं आदिवासी साहित्य: अंतरंग पड़ताल डॉ. धीरजभाई वणकर, ज्ञान प्रकाशन कन्युर्ग्रा. सं. २०१७
६. दलित कहानियों में नारी- डॉ. सताप्पा सावंत- सारंग प्रकाशन, वाराणसी, प्र.सं.-२०१४, पृष्ठ-६६

इक्कीसवी सदी के कहानी विधा में व्यक्त स्त्री विमर्श

प्रा.डॉ.पल्लवी भुदेव पाटील

विभाग प्रमुख - हिंदी विभाग

राजर्षी शाहु महाविद्यालय (स्वायत्त) लातूर

स्त्री विमर्श यह स्त्री प्रश्नो से जुड़े असंख्य आयामों को बताता है। यह प्रश्न काल और स्थान निरपेक्ष है। स्त्री अस्मिता संकिर्णता का घटक नहीं है। हाँ मानवीय समाज को अधिक मानवीय बनाने की प्रक्रिया का अंग जरूर है। इक्कीसवी सदी के पश्चात दुनिया बहुत बदल गई। इक्कीसवी सदी के अनेक वादों में से एक वाद प्रमुख गई है। पुरानी धर्मान्धता और कुसंस्कार बुद्धीवाद एवम वैज्ञानिकता के सम्मुख धारावशी होते हुए दिखाई दे रहे हैं आज आधुनिक समाज का कोई देश स्त्री प्रश्नों की उपेक्षा नहीं करता। विश्व के लगभग सभी देशों में पुरुष प्रधान संस्कृति दिखाई देती है।

वैदिक संस्कृति में स्त्री का स्थान सदैव आदरणीय रहा है। डॉ. शील रजवार हे अनुसार वैदिक संस्कृति में नारी का स्थान समादरणीय रहा है। उस संस्कृति के माध्यम से नारी की व्यक्ती अवधारणा यद्यपि नहीं बनती किंतु मनुषी की अवधारणा अवश्य स्थापित होती है। और इतिहास में हमें इस बात के प्रमाण भी मिलते हैं। गार्गी, घोषा, अपाला आदि विदुषियों ने न केवल वेदों का पठन किया बल्कि आचार्य की भूमिका को भी निभाया। उत्तर वैदिक काल से स्त्री की स्थिति में गिरावट आने लगी और तभी काल के दिग्ध प्रवाह से एक प्रमुख सम्मुख उभरने लगा नारी - मुक्ति संघर्ष हमारा समाज इस प्रश्न की अवहेलना कर सकता है।

वैसे तो नारी मुक्ति की कई परिभाषाएँ हैं। उन्हीं में से कुछ विद्वानों की परिभाषाएँ मैं प्रस्तुत करने जा रही हूँ।

1. डॉ. प्रज्ञा शुक्ला . नारी पुरुष सत्ता का विकल्प न चाहते हुए उनके समकक्ष रहकर उनकी साझेदारी से अपने लिए मानवीरूप समाज में प्रतिष्ठित स्थान चाहती है।
2. डॉ. ममता कालिया - मुक्ति एक व्यक्ती से नहीं व्यक्ती से नहीं व्यवस्था से मिलने की बात है।
3. डॉ. सुर्यनारायण रणसुभेजी - नारी मुक्ति का अर्थ ही है नारी की वस्तु रूप से मुक्ति।
4. डॉ. प्रभा खेतान - स्त्री न तो स्वयं गुलाम रहना चाहती है, न ही पुरुष को गुलाम बनाना चाहती है। स्त्री चाहती है मानवीय अधिकार में समानता।
5. चंद्रशेखर धर्माधिकारी - स्त्री मुक्ति अर्थात् पुरुष से मुक्ति नहीं और पुरुष मुक्ति का अर्थ स्त्री के प्रति द्वेष नहीं। द्वेष या प्रतिशोध के आधार पर कोई भी मुक्ति संभव नहीं होती।

कुल मिलकर इन परिभाषाओं के निष्कर्ष में हम यह कह सकते हैं की स्त्री समानता चाहती है। वह शिक्षा परिवार समाज के प्रत्येक क्षेत्र में समानता की माँग कर रही है। मैं इसी समानता की समस्या को इक्कीसवी सदी की कहानियों द्वारा प्रस्तुत करने का प्रयास कर रही हूँ।

सुधा अरोड़ा की ताराबाई चॉल कमरा न एक सौ पैंतीस की नायिका अपने पति के अन्याय से इतनी ज्यादा आतंकित है की पति की मृत्यु के पश्चात भी से उसे बार बार इसप्रकार भ्रम होता है की उसका पति जलती सिगरेट से उसके शरीर को चुभो रहा है। प्रस्तुत कहानी की नायिका कामकाजी है किंतु पति द्वारा उपेक्षित है। वह अपने का अन्याय सहन करती हुई दिखाई दे रही है। अनिता पंडा की मुद्दिभर रैत। ही नायिका सुजी कए अमीर परिवार से है। पीटर सुजी के साथ सिर्फ इसीलिए विवाह करता है। सुजी को जब बच्चा नहीं होता था, तब पीटर उसे रोज मारता पिठता था। वह उसे देने की धमकियाँ भी देता था। लेकिन सुजी की धन-संपत्ती के कारण वह उसे छोड़ता नहीं था। लेकिन जब सुजी को बच्चा एक साल को बच्चा हुआ तो पीटर ने सुजी के साथ जीने मरने की हजार कस्में खाई। समय गुजरता गया बच्चा एक साल का हुआ। उसके पहले जनमदिन पर खुब बढ़िया पार्टी भी रखी गई। उसी रात पीटर शराब में डुब गया था और सुजी थककर गहरी निंद में थी। उसरात बच्चा बहुत रोया। दुसरे दिन बच्चे के सारा शरीर थण्डा हो गया था। सुजी की इकलौती संतान अब इस दुनिया में नहीं थी। इसकारण अब सुजी बहुत अकेली और बिमार हो गई थी। एक दिन पीटर ने डॉक्टर को दिखाने के बहाने को शिलाँग लेकर जाता है और वृद्धाश्रम में छोड़ देता है। वापिस आने के पश्चात पीटर सुजी से भी अमीर लडकी से विवाह करता है। प्रस्तुत कहानी के माध्यम से लेखिका ने एक ऐसी स्त्री को बताया जो पुरुष के अत्याचार का शिकार है।

कृष्णा अग्नी होत्री की क्रॉस न बीस की नायिका शिखा का विवाह प्रल्हाद से हुआ। विवाह के तुरन्त पश्चात ने शिखा के हाथों में इंटर कॉलेज का नियुक्ती पत्र रखा और कहा तुम्हें अपना अस्तित्व बनाने का मौका मिल रहा है। शिखा भुखी रहकर अपनी पुरी तनख्वाह पति को सौंप देती। परिवार के खर्चों के लिए टयुशन भी लेती। जिन परिवार के सदस्यों के लिए वह यह सब कुछ कर रही है, उनको को शिखा की हालत पर तरस भी नहीं आता। प्रस्तुत कहानी में लेखिका ने एक स्त्री को प्रस्तुत किया है जो अपने परिवार की जिम्मेदारियाँ को धो रही है। बिना कुछ कहे अपने पति और परिवार की अवहेलना सहन कर रही है। सावित्री परमार की सुलगता हिमालय की नायिका दफ्तर में काम करती है। दफ्तर के पुरुष रोजाना उसपर कमेंट करते हैं। हमें अपना ही समझिएगा। तो फिर कब चलेगी आप पिक्चर या डिनर पर। कुछ ऐसे प्रश्नों का सामना उसे रोजाना करना पड़ता है। नायिका परेशान है कि यह सोचकर की क्या पिता के उम्र के पुरुष भी इसप्रकार का व्यवहार कर सकते हैं? प्रस्तुत कहानी के माध्यम से लेखिका ने कामकाजी स्त्री के जीवन के त्रासदी को प्रस्तुत किया है। काम करना उसकी मजबूरी है। लेकिन काम करने समय सुरक्षितता का भास कही पर नहीं है। ममता कालिया की सुनी कहानी है नायिका सुनी एम.ए. है। वह लेक्चरर है। उसे अच्छी तनखा मिलती है। वह उसकी माँ के साथ रहती है। सुनी की अब विवाह की उम्र को चुकी है यह बात जानते हुए भी उसकी माँ जान बुझकर आगे हुए लडको सामने शर्तों की एक ऐसी दिवार खड़ी कर देती थी कि लडका भाग खड़ा होता। सुनी की माँ को इस बात का डर लगा रहा था की सुना के विवाह पश्चात उसे कौन संभालेगा। घर में आनेवाली वेतन कही बंद न हो जाए। प्रस्तुत कहानी में लेखिका ने एक ऐसी स्त्री को प्रस्तुत किया जो स्वयं के स्वार्थ के लिए बेटी का घर तक बसने नहीं देती साथ ही सुनी के माध्यम से एक स्त्री को बनाया है जो चुपचाप इन सारी बातों को स्वीकार करती है। सुमन जैन की अँधेरे मोड़ ही नायिका निशा मानो काम करनेवाली है एक मशीन बन गई है।

निशा घर काम निपटकर ऑफिस में दुनियाभर का काम के ऐसी स्त्रियोंको उदाहरण सुनाता है जो घर और काम संभालती है I लेकिन उसे किसी भी प्रकार का सहयोग नहीं देता I प्रस्तुत कहानी के माध्यम से लेखिका ने एक ऐसी स्त्री को प्रस्तुत किया है I जो दिन-रात काम में लगी है I न जाने पुरुष इस बात समझ क्यों नहीं पाते कि स्त्री भी एक मनुष्य है I दिनेश पालीवाल की पतझड़ से पहले कहानी की नायिका मुन्नी के बी.ए. प्रथम श्रेणी में उत्तीर्ण किया था I घर की जरूरतों के कारण वह महिना साढ़े - चार सौ रुपये की नौकरी करने लगती है I एक दिन जब वह दफ्तर से लौटती है तो वह I एक घायल और सहमी सी विडीया की तरह एक अजीबसी अवर्णनीय पीड़ा उन मासुम आँखों में भी I कुछ राक्षसों के मासुमसी लडकी की मजबूरी का फायदा उठाता था I जहाँ उसके कार्यक्षमता के प्रमाणपत्र नामपत्र रह गए है I वह नौकरी पर सिर्फ इसीलिए लिया जा रहा है क्योंकि वह स्त्री है I

प्रस्तुत कहानियों स्त्री को सिर्फ अन्याय सहन करता रूप दिखाई दे रहा है I नमितासिंह की किरचो पर संज्ञा इंद्रधनुष कहानी की नायिका रुपा केवल स्वयं की भौतिक सुखों की तृप्ति के लिए और स्वयं की जिद के कारण बच्चों को भारत में अकेला छोड़कर पति के साथ विदेश चली जाती है I और जब यह वापिस आयी तो उसके पास सबकुछ था पैसा गाड़ी और एक मॉडर्न लुक भी I किन्तु आज रुपा के बच्चे उसके दिये खिलौने नहीं चाहते I वह तो माँ की सुरत से भी नफरत करत है I अब रुपा के प्रति खाना खाने तक नहीं आते I विदेश यात्रा यह बड़ा इंद्रधनुष रंगहीन हो गया था I प्रस्तुत किया जो स्व से परे कुछ सोचना नहीं चाहिए I सिर्फ अपनी सुखी केलिए वह परिवार की खुशियों को दौब पर लगाती है I जिस कारण सारा परिवार बिखर गया I रामस्वरूप की एक लडकी सुषमा की नायिका ही नायिका सुषमा आपने प्रेमी पुतलीधर से बहुत प्रेम किया करती थी I एक दिन पुतलीधर उसे ऑबॉरशन करने के कहता तब सुषमा के विरोध करने पर वह सुषमा के सिने के छुरा उतार दिया I पुतलीधर से बदला लेने की भावना से सुषमा पुलिस भर्ती हो जाती है I अब सुषमा की आँखों में दहशत सी बसती है I अब वह दुनियाभर के मर्दों की मर्दानगी का कत्ल करना चाहती है I अब उसे जब भी मौका मिलता है तो मर्दों के गिण-गिणकर बदला लेती है I प्रस्तुत कहानी के माध्यम स्त्री को बदले के भावना को स्पष्ट किया है I वह सभी पुरुषों को एक ही दृष्टि से देखरही है लेकिन सभी पुरुष एकसमान नहीं होते इस बात कहानी की नायिका समझना नहीं चाहती I प्रस्तुत कहानी एक स्त्री का पुरुष पर अन्यय दिखाई देता है I चित्रा मृदगल की लिफाफा कहानी की नायिका गुडिया जो रिशेप्शननिस्ट है I कामाकाजी होने के कारण माँ उसकी चीजों का ख्याल रखती है I घर में एक बेरोजगार युवक है जो गुडिया का भाई है I बहन कामकाजी होने के कारण उसे घर में प्रतिदिन अपमान सहन करना पड़ता है I गुडिया जान बुझकर अपनी नौकरी का अंह दिखाती रहती थी I उसे अपनी कमाई पर बहुत गुरुर था इसकारण भाई को हमेशा हीन दृष्टि से देखती थी I प्रस्तुत कहानी के माध्यम से लेखिका ने एक समस्या को बताया है की क्या वाक़े ही में आज की स्त्री कामकाजी होने के कारण इतनी अधिक अंहकारी बन गई है I कि उसे खुनके रिश्ते भी हीन लगने लगे है I

राकेश गुप्ता की अहेरी कहानी की नायिका कामिनी किसीकी प्रेमिका होने के बावजूद भी एक शादी शुदा व्यक्ति से प्रेम करती है I सुषमा मुनिद्र की तुम खुश रहो हमरा ओ के है की नायिका चिरौजी तीन बेटे और एक बेटि की माँ की I इसके बाद भी वह एक सेठ भी प्रेम करती है I और सेठजी के होनेवाली बच्चों की लिए अपना घर-भार यहाँ तक की अपने बच्चों को तक छोड़ने को तैयार है I प्रस्तुत कहानियाँ स्त्री के चरित्र-पतनता के प्रमाण है I इन कहानियों को माध्यम से दोनों कहानीकार एक प्रश्न उपस्थित कर रहे कि स्त्री पुरुष से विश्वास की जुदाई माँगती है लेकिन स्वयं कई-बार विश्वासघात करती हुई दिखाई दे रही है I

कुल मिलाकर इन कहानियों के निष्कर्ष में हम यह कह सकते हैं कि स्त्री पति के आत्याचार से पीडीत है कही पुरुष मात्र से प्रपिडीत बलात्कार की शिकार है तो कही कामकाजी होने के कारण पुरुष वर्ग की छोडकानी को सहन कर रही है, कही सारी जिम्मेदारियाँ निभाने के बावजूद परिवार से उपेक्षित है I भारत के भुतपूर्व प्रधानमंत्री स्व.इंदिरा गांधीजी के अनुसार सिद्धांत नारी ने समानता की लड़ाई जीत ली थी आजादी के बाद उसे संविधान का अंग भी बनाया गया किन्तु व्यवहार की स्थिति पूर्णतः भिन्न है I सुजी , शिखा, सुनी, निशा, मुन्नी, इन्ही बातों के उदाहरण है I नूतन सवैरा इस पात्र द्वारा बताया गया कि जिस देश की आधी मनुष्यता निचे हो जाती है इसकारण देश विकास नहीं कर पाता I

शरीर रचना की दृष्टि से भले ही स्त्री कमजोर क्या हुई पुरुष उसे प्रत्येक स्तर पर कमजोर समझकर दुय्यम स्थान देने लगा I स्त्री को गौण बनानेवाले या कमजोर सिद्ध करनेवाले मानसिकता का विचार इस विमर्श में अपेक्षित है I नारी समस्याओं का विश्लेषण करनेवाले आधिक विचारक उसे पुरुष के विपरीत लाकर खड़ा करते हैं I नारी शोषण य पतन के लिए केवल पुरुष को दोषी ठहरकर इस समानता की समस्या का हल नहीं ढुंढा जा सकता है I वह नारी क्यों नहीं दिखाई दे रही है जो अपने शौक के लिए चरित्र पतनता की और बढ़ी है I जो दहेज में आधा मायका ले जाने के लिए उत्सुक जो अपने वेतन के अंहकार में इतनी डुब गयी है कि सबको हीन समझ रही है, जो स्वार्थ के लिए मातृत्व को भी नकार रही है I वास्तविक रूप में दोष प्रणाली का है I एक ऐसी सामाजिक प्रणाली जो स्त्री पुरुष के विचारों को दायरे में बाँधती है I इस सम्बंध में या तो स्त्री पुरुष पर अपना सर्वस्व न्यौछावर कर अन्याय सहन करती है, या विद्रोही करती है I ठीक रुपा, सुषमा, गुडिया, कामिनी, चिरौजी की तरह I अन्याय सहना जड़ता है तो विद्रोह विध्वंस है I यह वही मुक्ति समानता है जिसकी वह माँग कर ही है I १९७५ के अन्तर्राष्ट्रीय महिला वर्ष के सुचना पत्र में महर्षी कर्वे ने कुछ ऐसी पंक्तियाँ लिखी- मैं चाहता हूँ कि मेरा पुनर्जन्म पुरुष के रूप में हो ताकि पुरुषों पर स्त्रियों का जो कर्ज है उसे अदा करने काम में जारी रख सकूँ I

२१ वी सदी का हिंदी गद्य साहित्य और विविध आयाम कस्तूरी कुंडल बसे : स्त्री विमर्श

प्रा.महेश नाना भोपळे

प्रा.पल्लवी वसंत बनसोडे

डॉ.पतंगराव कदम आर्टस् अण्ड कॉमर्स कॉलेज, पेण

हिंदी साहित्य में विशेषता महिला लेखिकाओं ने आठवें दशक से स्त्री विमर्श : अपने धिनौने, अतीत को लेकर हमारे समक्ष सजीव चित्रण से रु-ब-रु किया है। इन लेखिकाओं का मूल उद्देश नारी मुक्ति और नारी संवेदना को जागृत करना रहा है। पुरुष लेखकों ने भी अपने कलम से स्त्री शोषण एवं उनकी त्रासदी को चित्रित किया है, इस कारण स्त्री चरित्र को लेकर पाठक सोचने के लिए मजबूर तो हो गए क्योंकि हर एक घर की स्त्री का चित्रण मानो उन किताबों में किया हो और उसे वे बिना कुछ कह सह रहे हैं। अगर यही सच्चाई स्वयं के हाथों साहित्य में उतारकर अपने अनुभव की प्रामाणिकता को पाठकों के समक्ष रखने उनकी करुणा और अधिक तीव्र होकर लागू परिवर्तन या नारी मुक्ति के मुद्दे को और अधिक हवा दे या साथ दे शायद यह मूल उद्देश्य रहा होगा। जिन लेखिकाओं ने अपने साहित्य के द्वारा अपने भावों को व्यक्त किया वे अधिक प्रामाणिक और सच साबित होती हैं। इसलिए इनका वर्णन पाठकों को और अधिक संवेदनशील बनाती तो है साथ ही सजीव चित्र नारी शोषण को लेकर आखों के सामने उभर आता है। अपने भावों को सच्चाई के साथ अभिव्यक्त करने में बहुत लेखिकाओं का योगदान रहा है, जिसमें मन्नू भंडारी, उषा प्रियवंदा, मृदुला गर्ग, कृष्णा अग्निहोत्री, सूर्यबाला, चित्रा मुद्गल, नासिरा शर्मा, ममता कालिया, मैत्रेयी पुष्पा इनके नाम विशेष उल्लेखनीय हैं। स्त्री विमर्श को मैत्रेयी पुष्पा ने अपने साहित्य के द्वारा स्वानुभाव को चित्रित किया है। ‘कस्तूरी कुण्डल बसे’ यह आत्मकथा विशेष उल्लेखनीय है। जिसमें बचपन से लेकर आधी उम्र तक की सारी विभिन्निकाओं चित्रित करके नारी मुक्ति का आंदोलन छेड़ दिया है।

मैत्रेयी पुष्पा ने अपनी माँ कस्तूरी की दयनीय स्थिति का वर्णन करके अब तक के गूंगी नारी भावनाओं को आवाज देने की कोशिश की है। गरीब किसान के घर में जन्मी कस्तूरी मानों समस्याओं का पहाड़ लेकर आई है। गांव के जमींदार के अत्याचार के डरसे पिता गांव छोड़कर भाग गए। कस्तूरी पर घर की जिम्मेदारी आ पड़ी। अब पूरा परिवार जमींदारों के अत्याचार से पिड़ित था। कस्तूरी में पढ़ने लिखने की उत्कट इच्छा थी। वह दिनभर बेपरवाह कलम, खडिया, तक्की, और पोथी की फिराक में घुमा करती थी और सुविधाओं के अभाव में रेत पर अक्षर लिखकर पढ़ाई शुरू की थी। माँ और भाई कस्तूरी को खेती के काम में जोड़ देते थे। कस्तूरी यह काम करने में असमर्थ थी उसे पढ़ाई करने में विशेष रुचि रही। परिवार वालों से चोरी छुपे अध्ययन करना शुरू किया। इसमें उसकी सहेली रामश्री का विशेष योगदान रहा। कस्तूरी बचपन से ही खुले विचारों की थी। उसने सती कुंवर की कथा को पढ़ा था। वह इन कुप्रथाओं का वरोध करने लगी। वह कहती है कि, “जलकर मर जाने का कैसा वृत्त? पुरुष के न रहने पर जलकर मर जाना कोई धर्म है? मरने के बाद लोग पूजे इसलिए जिंदगी खत्म कर दो?” इस कारण कस्तूरी विवाह नहीं करना चाहती थी। विवाह से वह डरती थी वह कहती है कि, “मुझमें सती होने की हिम्मत नहीं है। मुझे मरने से डर लगता है।”

कस्तूरी का विवाह हुआ। प्रतिकूल परिस्थिति में उसने दसवीं कक्षा तक पढ़ाई पूरी की। अपने दृढ़ संकल्प को पूरा किया। इस कारण सरकारी नोकरी भी प्राप्त हुई। ग्रामसेविका बनकर महिला मंडल के कार्य में वह काम करती रही। अपनी बेटी मैत्रेयी को पढ़ाकर महान विदूषी बना देना चाहती थी। मैत्रेयी का विवाह वह नहीं करना चाहती थी, उसे बंधनों में जकड़ना नहीं चाहती थी। पति की मृत्यु के बाद कस्तूरी की दूसरी शादी करने के लिए दोनों भाई कूटनीति कर रहे थे क्योंकि उसमें उनका स्वार्थ था। आखिर में हिरालाल से विवाह होता है। विधवा कस्तूरी के घर को भाई हेताराम लुटता रहता है। यहाँ तक अपनी भांजी को मारकर बहन को दूसरी जगह बिठाता है।

पुष्पा और उसकी माँ कस्तूरी का रिश्ता आपसी प्रेम, घृणा, लगाव और दुराव को भी बड़े प्यार से पढ़ा जाता है। माँ के मन में पुष्पा को लेकर बहुत तीव्र इच्छाएं थी। जो इच्छाएं स्वयं न पूरी कर सकी उन्हीं स्वप्नों को कस्तूरी अपनी बेटी पुष्पा के द्वारा उसे पूरा करना चाहती थी। इसलिए कस्तूरी हमेशा पुष्पा के अध्ययन को लेकर बहुत चिंतित थी, इसलिए वह कभी कभी क्रोधित भी होती थी। जिन छोटी-छोटी बातों से पुष्पा को लगाव था उन बातों के प्रति कस्तूरी क्रोधित होती थी। कस्तूरी समय-समय पर पुष्पा को सतर्क करती थी। यह आत्मकथा नारी स्वाभिमान जागृत करके अपने जीवन को अपने तरीके से जीने का संदेश है। कस्तूरी नारी पीड़ा का प्रतिनिधित्व कर रही है। पुरुष वर्ग किस प्रकार से अपने बहन, भांजी का शोषण करता है। इसका यह एक सजीव प्रमाण है। कस्तूरी चाहती है कि जो उसने भोगा है उसे पुष्पा न भोगे। उसे वह पढ़ाना चाहती, स्वावलंबी बनाना चाहती है। प्रथा-परंपरा का विरोध करती है और समय के साथ परिवर्तित होना चाहती है।

मैत्रेयी पुष्पा ने अपने साहित्य में यौन समस्या की तीव्रता को चित्रित किया है। मैत्रेयी को स्कूल से आने-जाने के लिए कस्तूरी एक साईकल वाली लड़के का इंतजाम करती है लेकिन वह साईकल वाला लड़का मौका पाकर पेड के नीचे मैत्रेयी से जोर जबरदस्ती करने लगता है। वह भागने की कोशिश करती है। लेकिन भाग न सकी। वह लड़का बेरहमीसे पेश आने लगा मैत्रेयी मुंह फाड़कर एदल्ला को पुकारती है। जबकि वह जानती थी एदल्ला आकर भी कुछ नहीं कर पायेगा। लेकिन वह आया और आने के जर्म में इतना पीटा की नाक और दांत से खून की धारा बहने लगी। जद्दोजहद में मैत्रेयी की फ्राक इतनी फटी की पहनना न पहनने के जैसा हो गया। खैर एदल्ला के कारण एक बार मैत्रेयी बच गयी।

कस्तूरी की पोस्टिंग जिला झांसी में हुई थी अंतः मैत्रेयी के रहने-पढ़ने का प्रबंध वह अलीगढ़ में समाज कल्याण बोर्ड की संयोजिका के घर रहती है मैत्रेयी वह घर भी मैत्रेयी के लिए संकटों के सिवा कुछ नहीं था। संयोजिका का सबसे छोटा बेटा जिसकी

शादी हुई है लेकिन वह अपने पत्नी के पीछे दीवाना नहीं है यही उसकी पहचान है। वह मैत्रेयी को रातभर सोने नहीं देता था। कभी पेट पर हाथ धरता कभी छाती नोंचता-बकोटता। मैत्रेयी दिन भर डरती और रातभर जागती। आखिर कितने दिन ऐसा चलता शिकारी की आँखों में अंगार दहकता। कितने दिन वह विरोध कर पाती। अंतः अपनी माँ को सब बातें खत में लिखती है। माँ संयोजिका को खत लिखती है। संयोजिका उस लडके के सामने मैत्रेयी को पूछती है बता यह लडका क्या करता है? वह आदमी उसे पहचानने से भी इन्कार करता है। अपराधिनी बनी गाँव भाग जाती है।

इस प्रकार से यह आत्मकथा कस्तूरी और पुष्पा के शोषण की अभिव्यक्ति है।

इक्कीसवी सदी के हिंदी साहित्य में दलित विमर्श

श्री. मेघराज धोंडिराम खरटमोल

पीएच.डी.छात्र

‘दलित’ शब्द का प्रयोग डॉ.आंबेडकर ने 19 नवंबर 1928 में अपनी ‘बहिष्कृत भारत’ नामक पत्रिका में किया था। वे अपने पीडित एवं शोषित समाज को प्रतिष्ठित बनाना चाहते थे। उन्होंने 1952 की एक सभा में का कि मुझे इंजिनीअर चाहिए, डॉक्टर चाहिए और उससे बढ़कर साहित्यकार चाहिए; क्योंकि समाज में क्रांति लाने के लिए ही नहीं बल्कि नई धर्मधारणा के लिए साहित्यकार की ज्यादा जरूरत होती है। साहित्यकार की मानवतावाद की भवना का तथा सर्वमावेशक भाव का प्रचार एवं प्रसार कर सकते हैं। वैसे ‘दलित साहित्य’ इस शब्द का मूल संदर्भ अस्पृश्य जति से है, जो वर्णव्यवस्था के कारण गाँव के बाहर रहती थी पीडित और शोषित थी। इसलिए इसे विद्रोही, नकारात्मक या निषेधात्मक साहित्य कहा जाने लगा। ‘दलित साहित्य’ नया जीवन दर्शन, नई आत्मनिष्ठा तथा प्रखर वैचारिकता अभिव्यक्त कर रहा है। इतना ही नहीं यह साहित्य अब तक के साहित्य की संकल्पनाओं को चुनौती भी दे रहा है।

“दलित साहित्य की पृष्ठभूमि भी चिंतन योग्य है। उसमें भूतकाल की शोषण-परंपरा है, स्मृति ग्रंथ का जादू है, वर्गीय एवं वर्णीय स्वार्थ का विषय है, सांस्कृतिक एवं मानवता की सत्ता से दूर रखने का षडयंत्र है, वर्तमान काल के सूक्ष्मातिसूक्ष्म संघर्ष है, अपने आत्मशोध तथा आत्मरक्षा का साहित्य द्वारा जीवनोन्मुख होने का सक्रिय प्रयत्न है।”

साहित्य के क्षेत्र में दलित विमर्श अपनी जड़ प्राचीन काल से जमाए हुए है। दलित चेतना के दार्शनिक एवं वैचारिक आधार हमें गौतम बुद्ध के समय से मिलना शुरू हो जाता है। उन्होंने ही सबसे पहले वर्णव्यवस्था के औचित्य को चुनौती दी और युगों—युगों तक दलित चेतना का मार्ग अवलोकित किया। इसके बाद वर्ण तथा जाती व्यवस्था के विरोध में सिद्धों और नाथों ने जिस प्रतिरोध की संस्कृति को बनाए रखा था, उसका विकास हिंदी के संत साहित्य में दिखलाई देता है। भक्ति आंदोलन के कबीर, रैदास, सेना, सदन तथा अन्य संत कवियों की वाणी में हमें दलित साहित्य के तत्व मिलते हैं। कबीरदास कहते हैं- “जो तू बाह्यन बह्यनि जाया। आन रास्ते क्यों नहीं आया।।” हिंदी दलित साहित्य का इतिहास जानने हेतु उसे निम्न प्रकार से विभाजित किया जाता है।

20 की सदी के आरंभ में दलित साहित्य परंपराके स्वामी हछूतानंद जीने आगे बढ़ाया। स्वामीजी संत थे, समाज सुधारक, कवि तथा पत्रकार थे। अछूतानंद आधुनिक हिंदी दलित साहित्य के जनक हैं। समतावादी समाजव्यवस्था के लिए वैचारिक क्रांति की जरूरत है ऐसा वे मानते थे। ‘आदि हिंदू’ पत्रिका में उनकी अनेक कविताएँ, भजन, लेख छपे हैं।

“सितंबर 1914 की सरस्वती में प्रकाशित हीरा हडोम की भोजपुरी कविता ‘अछूत कि शिकायत’ दलितों के शोषण और दमन की जो भयानक तस्वीर दिखलाती है, वह भयानक है।”

वास्तव में अछूतानंद स्वामी और हीरा डोम आधुनिक हिंदी दलित कविता के पहले कवि हैं।

भदंत आनंद कौसल्यायन, स्वामी शंकरानंद, अयोध्यानाथ ब्रह्मचारी, बिहारीलाल हरित कविराज म. बक्षीदास, पं.मोतीलाल मोर्य, मोतीलाल संत आदि रचनाओं ने दलित समाज में प्रबोधन करने का कार्य किया। इन रचनाकारों ने पूरी इमानदारी से यह कोशिश की है की, दलित युवक शिक्षित हो, स्वावलंबी बने। 1900 से 1950 ई. तक हिंदी दलित साहित्य में संदर्भ में कहा जा सकता है कि इस काल में सर्वाधिक रूप में गीत, भजन, और कविताएँ लिखी। गद्य के अंतर्गत नाटक लिखे गए हैं। इस काल का साहित्य उपदेशपरक प्रचारात्मक है। इस काल के साहित्य में प्रतिरोध के स्वर बहुत धीमे हैं। संघर्ष के स्वर तो नहीं के बराबर हैं। यह रचनाएँ दलित समाज को ही संबंधित करके लिखी गई हैं। सवणों की अमानवीय, क्रूर व्यवस्था के विरोध में रचनाकार नहीं लिखते।

हिंदी दलित साहित्य डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर के विचारों से प्रभावित है। इसके पहले दलित लेखक दलित समस्या की और आर्य समाजी विचारों या कांग्रेस पार्टी के नजरिए से देखते थे। इस काल के प्रबोधन कर्ताओं ने भी हिंदू धर्मसुधारक की ही बात की थी। हिंदू धर्म की दुष्प्रवृत्तियों के विरोध में व लिख नहीं सकते थे। परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर के विचाराधारा के संपर्क में आने के बाद उनमें प्रतिरोध की भावना पनपने लगी। इस काल के दलित लेखन का बद दलित समुदाय को उनके भूतकाल की भयावहता हा अहसास करा देना तथा भविष्य के प्रति सजग करना था।

इसी काल में डॉ.बाबासाहेब के जीवन पर तीन प्रबंध काव्य हिंदी में प्रकाशित हो जाते हैं- ‘भीमायन’ (बिहारीलाल हरित 1973), ‘भीमसागर’ (लक्ष्मीनारायण सुधारक 1985) तथा ‘भीम कृत्यामृत’ (रामदास निमेष 1990) आदि। इसी काल में दलित रचनाकारों ने दलितों पर होने वाले अत्याचारों के खिलाफ लिखना शुरू किया है। इसी काल में हिंदी प्रेश के विभिन्न राज्यों में दलित पत्रिकाएँ निकलने लगती हैं। ‘निर्णायक भीम’ इस पत्रिका में मार्च-अप्रैल 1981 के अंक में भी ओमप्रकाश वाल्मीकी की कविता छपी थी। सन 1960 से मराठी में दलित साहित्य का विस्फोट होता है। हिंदी के दलित लेखकों ने मराठी दलित लेखकों से प्रेरणा ली है। हिंदी दलित साहित्य को व्यापक चर्चा का स्वरूप देने का कार्य ‘सारिका’ के माध्यम से विभिन्न मराठी दलित लेखकों का परिचय हिंदी पाठकों को कराया। इसके बाद दिसंबर 1981 में महिमसिंह जी ने ‘संचेतना’ मासिक का दलित विशेषांक प्रकाशित किया। इन दोनों विशेषांकों के कारण हिंदी दलित रचनाकारों को नई उर्जा प्राप्त हुई।

अतः 1980 से हिंदी में दलित विभिन्न विधाओं में प्रकाशित होने लगता है। आत्मकथा, कहानी, नाटक, उपन्यास, कविता के साथ उसकी वैचारिकता पर भी लिखा जाने लगा।

सन 1990 के बाद हिंदी की दलित कविता प्रतिरोध का स्वर लेकर आती है। अनय-अत्याचार के विरोध में वह आक्रामक रूप धारण करती है। ये कविताएँ न उपदेशात्मक हैं न अभिधात्मक। व्यंग्य तथा ध्वनि से ये परिपूर्ण हैं। इसमें जैसे विषम समाज रचना के प्रति चीढ़ है ठीक उसी प्रकार से नई व्यवस्था के प्रति आस्था भी है। इनका स्वर केवल नकारात्मक नहीं है। ये कवि मानवी मूल्यों का आग्रह कर रहे हैं। अपनी आस्मिता के प्रति ये कवि अत्याधिक संवेदनशील हैं। इस काल में प्रमुख कवि हैं ओमप्रकाश वाल्मीकी, कर्मशील भारतीय, सोहनलाल सुमनाक्षर, दयानंद बटोही केवल भारती, पुरुषोत्तम सत्यप्रेमी, जयप्रकाश कर्दम, मलखान सिंह, श्योराज सिंह बेचैन, कुसूम वियोगी, सी.बी. भारती एन आर सागर, रजनी तिलक, लक्ष्मीनारायण सुधाकर, मंसाराम त्रिवेदी, सुशिल टाकभोरे आदि।

इस काल के सभी कवि अपनी कविताओं में उन सभी परंपराओं और संस्कृतियों का विरोध करते हैं, जिनके निर्माण में ब्राह्मणों की भूमिका रही है। दलित कविता मंत्रकेंद्रित सत्ता का, पुरोहित केंद्रित धर्म का तथा वर्ण और जाति में बटे समाज व्यवस्था का विरोध करती है। अधिकांश दलित कविताओं में 'वेदना' की अभिव्यक्ति हुई है। इसी कारण दलित साहित्य को कई बार 'वेदना का साहित्य' भी कहा जाता है।

भारतीय साहित्य में दलित आत्मकथा लेखन की शुरुआत मराठी साहित्य में सबसे पहले हुई। 1995 ई में प्रकाशित मोहनदास नैमिशराय की 'अपने अपने पिंजरे' हिंदी की पहली दलित आत्मकथा है। परंतु ओमप्रकाश वाल्मीकी 'जूठन' (1997) ने हिंदी दलित आत्मकथा को प्रतिष्ठित किया। इनके बाद 'दोहरा अभिशाप' (कोशलया बैसंत्री 1999), 'तिरस्कृत' (सुरजपाल चौहान 2002), 'नागफनी' (रुपनारायण सोनकर 2007), 'मेरे जीवन की बाईबिल' (नबेंद्र महर्षी 2007), 'घुटन' (रमाशंकर आर्या), 'गाँव का कुआ' (के नाथ 2000), 'मुक्तिपथ' (अभय मोर्य 2006), 'झोपड़ी से राजभवन तक' (माताप्रसाद 2002), 'मेरे बचपन मेरे कंधों पर' (श्योराज सिंह बेचैन 2009), 'शिकंजे का दर्द' (सुशिला टाकभोरे 2009) आदि आत्मकथाएँ प्रसिद्ध हुईं।

दलित आत्मकथाएँ दलित जातियों के जीवंत सामाजिक दस्तावेज हैं। प्रत्येक आत्मकथा में दलित जीवन के विविध आयामों, वेदना के गहरे समुद्र की अभिव्यक्ति हुई है। ये आत्मकथाएँ, हमारे धर्म, संस्कृति, रुढ़ि, परंपरा, कर्मकांड आदि पर प्रश्नचिह्न लगाती हैं।

हिंदी में लिखे जा रहे दलित उपन्यास अभी आरंभिक अवस्था में हैं। इनमें से अधिकतर उपन्यास आत्मकथात्मक शैली में लिखे गए हैं। प्रमुख दलित उपन्यास इस प्रकार हैं 'मिट्टी की सौगंध' (प्रेम कपाडिया), 'अमरज्योती' (डि.पी.वरुन), 'प्रेमयात्रा तथा गावित' (श्रणकुमार), 'दूध का कर्ज' (अरुण कुमार), 'प्रस्थान' (परदेशी राम वर्मा), 'मुक्तिपर्व' (मोहनदास नैमिशराय), 'भूमिपूत्र' (राणा प्रताप), 'डूब जाती है नदी' (गुरुचरणसिंह) आदि।

दलित उपन्यास की सबसे बड़ी विशेषता है, दलित समाज की वास्तविक समस्याओं की पहचान और उनके समझने के लिए किए जा रहे सही प्रयास "अधिकांश उपन्यासकारों ने एक और दलित समाज के यथार्थ का पूरी गहराई के साथ चित्रण किया है तो दूसरी ओर वे उन कारणों की भी खोज करते हैं, जिससे आज उनकी यह अवस्था हो चुकी है।"

हिंदी में दलित लेखकों द्वारा कहानी लिखने की शुरुआत आठवें दशक में होती है। 'वचनबद्ध' (सतिश 1974), 'सबसे बड़ा सुख' (मोहनदास नैमिशराय 1974), तथा 'अंधेर बस्ती' (ओमप्रकाश वाल्मीकी 1980) जैसी आरंभिक कहानियाँ हैं। दलित लेखकों के प्रमुख प्रकाशित कहानी संग्रह इस प्रकार हैं 'सुरंग' (दयानंद दबटोही), 'अपना गाँव' और 'आवाजें' (मोहनदास नैमिशराय), 'हैरी कब आयगा' तथा 'नया ब्राह्मण' (सुरजपाल चौहान), आदि।

दलित कहानीकारों ने दलित समाज के यथार्थ को कहानी का विषय बनाया है। अधिकांश कहानियों की पृष्ठभूमि में गाँव देहात तथा वहाँ के दलितों के जीवन की पीड़ा को व्यक्त किया है। हिंदी में प्रकाशित दलित लेखकों की अधिकांश कहानियाँ इस यथार्थ को स्पष्ट करती हैं कि भारत की इस सामाजिक व्यवस्था में दलित — जाति में जन्म लेने के कारण उस स्त्री या पुरुष को किस प्रकार की यातना का शिकार होना पड़ता है, उससे मानवीय अधिकार किस प्रकार छीन लिए जाते हैं। ये सभी कहानियाँ सवर्णों को आत्मपरीक्षण के लिए उकसाती हैं।

संक्षेप में कहा जा सकता है कि हिंदी दलित साहित्य अनेक संभावनाओं से युक्त साहित्य है। इसमें दलित जीवन की पूरी ईमानदारी के साथ चित्रण किया है। यह साहित्य एक साथ दो परस्पर विरोधी समाजजीवन को उभारता है। एक और दलित समाज जीवन की असहायता को अज्ञान को, मजबूरी को, दलित होने के दर्द को तो दूसरी ओर सवर्णों के अहंकार को, उसके सुविधा भोगी जीवन को स्पष्ट करता जाता है।

संदर्भ ग्रंथ:

1. इक्कीसवीं शती के हिंदी साहित्य में स्त्री एवं दलित विमर्श सं. अशोक धुलधुले
2. बृहत् हिंदी कोश, कालिका प्रसाद.
3. दलित चेतना और समकालीन उपन्यास, मुन्ना तिवारी
4. अंतिम दो दशकों का हिंदी साहित्य, डॉ. देवेंद्र चौबे
5. इक्कीसवीं शती के हिंदी साहित्य में स्त्री एवं दलित विमर्श, स. अशोक धुलधुले

संजीव के: 'फाँस' उपन्यास में चित्रित किसान विमर्श

प्रा.नीलेश वसंतराव जाधव

हिंदी विभाग प्रमुख

श्री संत गाडगेबाबा महाविद्यालय, कापशी

‘गोदान’ हिंदी साहित्य कि महत्वपूर्ण उपलब्धि है। इसकी रचना से उपन्यास विधा अपने शैशव को लांघकर और अधिक परिपक्व हो गई और उपन्यास सच्चे अर्थों में सामाजिक यथार्थ से जुड़ सका ऐसा मुझे लगता है। आलोचक रामस्व के शब्दों कहे तो “प्रेमचंद हिंदी उपन्यास की वयस्कता की प्रभावशाली उद्घोषणा है”¹ हिंदी में प्रेमचंद के बाद अगर किसने किसानों से जुड़ी उनकी आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक स्थिति को सच्चा लेखा जोखा लिखने का प्रयास किया है तो वह है संजीव जिन्होंने इस ज्वलंत ऐसा मद्दा चुना है। प्रेमचंद के पश्चात किसान की वास्तविक स्थिति, उनकी जिंदगी में भोगा हुआ दर्द और घुँटन सामने लाने में अगर कोई सिद्ध हस्त हुए है तो वह है संजीव। उनके साहित्य में समाज का यथार्थ चित्रण होता है तभी तो साहित्य को समाज का दर्पण कहा जाता है। किसी ने सच ही कहा है कि इस यथार्थता कि तरफ देखने की एक पैनी नजर होनी आवश्यक है।

संजीव हिंदी साहित्य विश्व में एक महत्वपूर्ण कथाकार के रूप में जाने जाते हैं। प्रेमचंद जी कि परंपरा को आगे बढ़ाने का काम किया है। उन्होंने अपने लेखन के आरंभ से ही निरंतर नये-नये परिवेश तलाशने के प्रयास किये हैं। महाराष्ट्र में होने वाली किसानों आत्महत्याओं के कारण संजीव बहुत बैचैन और परेशान थे। उनका ‘फाँस’ उपन्यास एकायक या अचानक नहीं आया। इस उपन्यास को लिखने से पहले सालों तक उन्होंने इस पर चिंतन और मनन किया। किसान आत्महत्या ग्रस्त इलाकों को छान मारा, वहाँ के लोगों से संवाद, विचार, विमर्श किया। वहाँ कि स्थिति और परिवेश को अच्छी तरह से समझकर लिया और सिर्फ किसान आत्महत्या को ही न प्रस्तुत करते हुए उससे जुड़े तमाम आयामों को देखा परखा और अपनी लेखनी के माध्यम के द्वारा उसे कागज पर उतारा। ‘फाँस’ उपन्यास के माध्यम के द्वारा सिर्फ इसी समस्या को केवल एक राज्य तक सीमित न रखते हुए उसे व्यापकता से पुरे भारत वर्ष के सामने प्रस्तुत किया। भारत एक कृषी प्रधान देश है। गाँवों में रहने वाले सत्तर प्रतिशत लोग खेती करे हैं और वही उनका प्रमुख व्यवसाय होता, उसी पर संपूर्ण रूप से अवलंबित होते हैं।

आत्महत्या करता भारतीय किसान और गाँव कि पुरी जिंदगी का दर्द बयान करता हिंदी मराठी की जोड़ से बना संजीव का ‘फाँस’ यह उपन्यास। प्रेमचंद के बाद संभवत किसी भी भाषा में इस तरह का यह पहला उपन्यास है। ऐसा मुझे लगता है। इसके केंद्र में विदर्भ और समुचे देश में तीन लाख से ज्यादा हो चुकी किसानों कि आत्महत्याएँ और अस्सी लाख से ज्यादा किसानों ने किसानों छोड़ चुके भारतीय किसानों का दस्तावेज कह सकते हैं। उपन्यास जगत से लांछित और लाचार भारतीय किसान की एक मूक चीख है, यह उपन्यास।

‘फाँस’ - कथावस्तु संक्षेप में-

संजीव द्वारा लिखे इस उपन्यास में संपूर्ण भारत के लगभग दो दशकों से बढ़ रही किसानों की आत्महत्याएँ मूल विषय या कथ्य रहा है। इसका परिवेश मुख्यतः महाराष्ट्र के यवतमाल जिले के ‘बनगाँव’ का चित्रण किया गया है। इसके साथ-साथ आंध्रप्रदेश एवं कर्नाटक के किसानों सहित भारत के ऊन किसानों कि कहानियाँ इसमें शामिल हैं। इस कृषी प्रधान देश के अधिकांश नागरिक किसान, मजदूर, मोची, मछारे, शिक्षाचालक यानि की वे सब जो शारीरिक श्रम पर जीते हैं और जिनकी हालत आजादी के इतने बरसों बाद भी ढेरसारी घोषणाओं, योजनाओं के बावजूद लगातार बढ़ती जा रही है। इनका अस्तित्व धर्मवादी, जातिवादी सत्ताओं को बरदाश्त नहीं है। विश्व के समस्त लोगों का पेट भरने के लिए अन्न उपजानेवाले किसान की जिंदगी को एक औपन्यासिक कृति के माध्यम से हमारे सामने रखने में सफल हुए हैं। इसके लिए संजीव स्वयं विदर्भ में रहे उन सभी आत्महत्या ग्रस्त परिवारों के दुःखों में शामिल हुए और फिर एक रचनाकार की भूमिका के द्वारा कृषक का यह यथार्थ हमारे सामने रखा है। डॉ. रामविलास शर्मा ने प्रेमचंद जी की रचना धर्मिता के इस पक्ष को रेखांकित करते हुए लिखा है “हिंदी में किसानों की समस्याओं पर ज्यादा उपन्यास लिखे ही नहीं गए, जो लिखे भी गये हैं, उनमें प्रेमचंद कि जैसी सूजबूझ का आभाव है”² लेकिन इसको टक्कर देनेवाला उपन्यास भी है वह है संजीव का ‘फाँस’।

इस उपन्यास में कलावती (छोटी), सिंधुताई शकून, सुनिल, अशोक, विजयेंद्र, देवाजी तोपाजी, दादाजी खोब्रागडे, मोहन वाघमारे आदि पात्र अविस्मरणीय बन पड़े हैं।

समाज की एक प्रवृत्ति की लडकियों पर अलग-अलग किस्म के प्रतिबंध लगाए जाते। लडकियों के प्रति जो देखने सोचने का नजरिया हिंदी प्रांतों में देखा जाता है वैसा ही कुछकुछ इस मूल परिवेश यवतमाल जिले के बनगाँव में भिये देखने को मिलता है।

कलावती स्कूल के संस्कृतिक कार्यक्रम के बाद अपनी सहेली मंजूला के गाँव जाती है। तब उसके ऐसा करने से यहाँ सुन उठ खड़ा होता है जैसे की उसने कुछ अनर्थ किया हो उसका पिता शिबू यह फरमान निकालता है कि-

“आगे से छोटी स्कूल नहीं जाएगी”³

हमारे भारत वर्ष के प्रधानमंत्री महोदय, जी ने लाल किल्ले से सबसे अनुरोध करते हुए कहा था कि ‘लडका-लडकी एक समान’ इनमें फरक या भेदभाव मत करो, त्य भेदभाव क्यों? क्या सारे पिता लाडकों के साथ इस तरह पेश आएंगे? यहीं सवाल उपन्यास संजीव भी उपन्यास के शुरुवाती पन्नों में उठाता हुआ नजर आता है।

उपन्यास के शुरुवात से ही ग्रामीण परिवेश आखों के सामने उभरने लगता है किसान के लिए गाय, बैल, बकरी, मुर्गीया..... यह उसके परिवार के अटूट हिस्सा होता है। माकड़ू बैल इस घर का वासरू है। वह मारकी गाय की एकलौती निशानी है। मारकी गाय के मरने के बाद वह लोग दु बारा गाय नहीं ले पाते। क्या यहीं दृश्य गोदाम में होरी के साथ भी देखने को नहीं मिलता था।

आदिवासियों को विकास के नाम पर उनका सब कुछ छीन लिया गया। वे सब जंगल में रहते थे लेकिन अब वह एक पति तक को हाथ नहीं लगा सकते हैसरकार की इजाजत के बगैर सरकारी कारीदे सरकार के साथ मिलकर इन आदिवासियों पर तरह-तरह के अत्याचार करते है उनकी बहु-बेटियों के इज्जत पर हाथ डालते हैं इसके कारण गाँव की सारी औरते मिलकर उन्हें पीट डालती है और पुरी जाती की पेशी होती है, सब को सवाल पुछे जाते है-

“आप लागों को मालूम नहीं कि बिना परमिशन के आप लोग जंगल के किसी भी पेड को छू भी नहीं सकते हो”⁴

तभी भीड़ में से कोई चिल्लाता है और जो सूसर, भालू, बंदर मार कर खाते है क्या उसे भी परमिशन लेते है क्या वे लोग? उसके बाद सरकारी कर्मचारी (वनरक्षक) घुस्से से कहता है- ‘बहस मत करो’⁵

आपके सिपाही हमारी बहु-मुलगियों के साथ मनमर्जी करे क्या वो ठीक है? अत्याचार के विरोध में मुलगी ने उस अत्याचार का मुँह नोच लिया तो क्या गलत है क्या? वनरक्षक खुदाबक्शने शिबू की छोटी(कलावती) को बाँह पकडी तो पिता शिबू सोचता है की वह तो एक लडकी जात है। आज खुदाबक्श कल और कोई होगा तो परसों कोई और। इसकी जल्द से जल्द शादी कर देना चाहता है। शिबू को छोटी की शादी की चिंता सताई रहती है।

उपन्यास के पात्र किसानों को कर्जा लेने के लिए रोकता है।

“खबरदार जो किसी ने कर्जा लिया, खबरदार जो किसीने आत्महत्या की तरफ कदम बढ़ाया। कोई भी खुद-ब-खुद यमराज के पास नहीं जाएगा.....”⁶

मोहन बाघमारे कर्जा लेने के लिए किसी अधिकारी के पास जाता है। किसानों के नाम पर वोट लेने वाली यह सरकारें कैसी क्रूरता से इन्ही किसानों के साथ पेश आती है, मानो आजादी के इतने वर्षों बाद भी अंग्रेजी सरकार के सिपाही –आज भी जैसे के तैसे कायम हों। किसानों के खेती के लिए कर्जा न देना और कर्जा न देन देने के हाजारों बहाने है इनके पास है। लेकिन मोटार साईकिल के लिए झीरो प्रतिशत पर तुरंत तैयार हो जाते है। मोहन जैसेतैसे कर्जा उठाता है लेकिन उसका सारा परिवार सूखे के चपेट में आ जाता है जिससे उनका पडता है। क्या किसान धर्म का फंदा ऐसे सस्ते में थोड़े ही छोड़ना। अपने बैल को कसाई को बेचा – महापापा बहुत बड़ा भयंकर पाप – गो वधा

विकास की अंधी दौड़ में किसान और किसानों की सदैव उपेक्षा, किसानों की आत्महत्या या खेती छोड़देना सिर्फ अपने देशकी समस्या नहीं है, पर अपने देश में ही सबसे भयंकर एवं भयानक रूप को देखा जा सकता है। यहाँ उपभोग्य वस्तुओं पर रियायते है मगर किसानों पर बिल्कुल ही नहीं है। आज का किसान कर्ज और फर्ज के दलदल में डूबता ही जा रहा है बड़ा विकल्पहीन जीवन जी रहा है, किसान उसके गले का फाँस बन गयी है यह खेती न करती बनती है, और न छोड़ते। बिल्कुल गोदान की होरी की मरजाद की तरह दिखाई देती है यह खेती करना। ऐसे में क्या करे किसान? जब आपने ही पडोसी की संपन्नता उसका लाखों का कारोबार, लाखों का वेतन, हीन भावना पैदा कर उसे उसका रही है। तो जलद लाभ के लिए बी.टी. कॉटन जैसी ट्रांसजेनिक फसले हैं और गाँव के सुदुखोर महाजन और ऋणदात्री ऐजेंसियाँ, जलद आनंद के लिए देसी दारू और अंततः जलद मुक्ति के लिए – आत्महत्या ! जिंदगी कब शुरू हुई और कब अलविदा कह दिया जिंदगी को ! एक मरती हुई प्रजाती का नाम बन गया है- किसान ! मगर कोई शौक से नहीं मरता एक पुरे समुदाय के लिए जब जीना दुःस्वप्न बन जाये और मौत एक निष्कृती, तभी कोई चुनता है मौत !

संदर्भ:

1. गोदान उपन्यास की समीक्षा –डॉ. नीलम चौहान
2. प्रेमचंद और उनका युग – रामविलास शर्मा, राजकमल प्र. पृष्ठ – 44
3. फाँस (उपन्यास) – संजीव पृष्ठ – 27
4. वहीं फाँस (उपन्यास) – संजीव
5. वहीं फाँस (उपन्यास) – संजीव
6. वहीं फाँस (उपन्यास) – संजीव

तरुण भटनागर के 'फोटो का सच' कहानी में चित्रित वृद्धावस्था विमर्श

श्री.महेश बापूराव चव्हाण

हिंदी विभागप्रमुख

काकासाहेब चव्हाणकॉलेज,तळमावले

तहसिल-पाटण जिला-सातारा

मनुष्य जीवन में चार अवस्थाओं से गुजरना पड़ता है। बाल्यावस्था, यौवनावस्था, प्रौढ़ावस्था और वृद्धावस्था। जिसमें वृद्धावस्था मनुष्य जीवन की महत्वपूर्ण अवस्था होती है। इस अवस्था को दुसरा बचपन भी कहा जाता है। इस उम्र में मनुष्य मानसिक और शारीरिक दृष्टि से कमजोर होता है। दुसरी और उसे नई पीढ़ी के साथ समझोता करके जीना पड़ता है। समयानुसार साथ इस उम्र में चिड़चिड़ापन, बिमारी, शारीरिक अवयवों का कमजोर होना आदि के कारण अनेक समस्याओं का सामना करना पड़ता है। भूमंडलीकरण के कारण बदलाव की गति अत्यंत तेज हो चुकी है। परिणामस्वरूप वृद्धों का जीवन और समस्याग्रस्त हो चुका है। वे नई पीढ़ी के साथ नहीं चल पा रहे हैं। उनके बच्चे उन्हें वृद्धाश्रम में भेज देते हैं। आजकल परिवार में स्वार्थ हेतु बुजुर्गों की अवहेलना की जाती है। संबंधों में आयी संवेदनशून्यता के कारण वृद्ध लोगों की ओर परिवार का ध्यान नहीं रहता। किसी का बच्चा जवानी में ही गुजर जाता है तो उस वृद्ध दम्पती को अनेक समस्याओं का सामना करना पड़ता है। माता-पिता अपने बच्चों के भविष्य के लिये खुद के सुखों को त्याग देते हैं। परंतु बच्चों के लिये वृद्ध माता-पिता बोझ बन जाते हैं। भले ही इस अवस्थामें वृद्ध लोगों का आचरण कुछ-कुछ बच्चों जैसा और दुःखी होता है। परंतु इस समय में उनको परिवार की आवश्यकता होती है तब उन्हें उपेक्षा और अवहेलना का सामना करना पड़ता है।

हिंदी कहानिकारों ने जिस प्रकार स्त्री वृद्धावस्था का चित्रण किया है ठीक उसी तरह पुरुषों की वृद्धावस्था का चित्रण किया है। हिंदी कहानियों में यह चित्रण मार्मिक ढंग से हुआ है। जिन कहानिकारों ने अपनी कहानियों में यह चित्रण किया है उनमें प्रेमचंद की कहानी बुढ़ी काकी, भीष्म साहनी की वापसी, ज्ञानरंजन की पिता, उदय प्रकाश जी की छप्पन तोले का करधन आदि महत्वपूर्ण हैं। वृद्धों के प्रति परिवार के लोगों के व्यवहार को यथार्थ रूप में प्रकट करने का प्रयास कहानिकारों ने किया है। मन्मू भंडारी जी की 'अकेली' यह कहानी भी एक वृद्ध स्त्री के संघर्ष को चित्रित करती है। बेटे के अकाली मृत्यु के बाद पति के साथ के बिना वह अपना जीवन जीती है।

तरुण भटनागर की 'फोटो का सच' यह कहानी भी वृद्धों की समस्याओं को मार्मिकता के साथ प्रस्तुत करती है। तरुण भटनागर इक्कीसवीं सदी के प्रमुख कथाकार के रूप में जाने जाते हैं। उनकी कई कहानियाँ छप चुकी हैं। प्रस्तुत कहानी हंस के दिसंबर २००६ के अंक में प्रकाशित हो चुकी है। इनका जन्म २५ सितंबर १९६८ को रायपुर छत्तीसगढ़ में हुआ। उन्होंने कविताएँ, कहानियाँ, उपन्यास आदि लिखे हैं। प्रस्तुत कहानी में एक तिहत्तर वर्ष के वृद्ध व्यक्ति का चित्रण किया है जो अपना बेटा खो चुका है और उसे दफ्तर में यह पहचान करवानी है कि वह उसी बेटे के पिता है। उनके बेटे जीवेंद्र की मृत्यु के बाद सरकार ने कहा था कि उन्हें पैसा मिलेगा। आदेश भी आ गया है। पर क्लर्क कहता है कि उन्हें कोई ऐसा सबूत पेश करना पड़ेगा जिससे यह सिद्ध हो कि वे ही जीवेंद्र के पिता हैं। उन्होंने घर में बहुत छानबिन की। दोनों अलमारियों, संदु कजिवेंद्र की अलमारी सबकुछ देखा जो प्रमाणित करे कि वे ही जीवेंद्र के पिता हैं। उसकी मार्कशीट, उसका सर्टिफिकेट सब जीवेंद्र के पास ही था। पता नहीं उसने कहा रखा था। फिर शुरू हो जाती है उनकी परेशानियाँ। कभी मुन्सिपलटी के ऑफिस, कभी युनिवर्सिटी का ऑफिस लेकिन उनसे यह नहीं हो रहा था। उनकी पत्नी का नाम शालिनी है। उसकी शूगर बहुत बढ़ गई है। उसे हाइपोग्लाइसिमिया के कारण चक्कर आते हैं। जीवेंद्र की मृत्यु को एक साल होने आया है। पर वे आज भी घुटती है। कहानीकार उस वृद्ध की असहायता को स्पष्ट करते हुए लिखता है, "उनके शरीर ने उन्हें जादा उम्मीद करने लायक नहीं छोड़ा है। उनकी उम्मीद करने लायक नहीं छोड़ा है। उनकी उम्मीद इस दफ्तर और क्लर्क पर आकर रुक गई है। वे अपने शरीर को तो किसी तरह धकियाकर आगे बढ़ा लेते हैं। उम्मीदों को नहीं।"

जीवेंद्र के पिता अपनी पहचान कराने हेतु जीवेंद्र के जन्म समय की फोटो लाते हैं जो ब्लैक अँड व्हाइट है और इसके बारे में उस क्लर्क के सिवा उन्होंने किसी को नहीं बताया था। क्लर्क बेपरवाह था। उसने फोटो को नजरअंदाज किया और अपने काम में डूबा लेकिन जीवेंद्र के पिता फोटो और उसकी बातों में डूबे रहे। जीवेंद्र के मृत्यु के बाद सारी फोटोएँ बंद की गई थीं। फोटोओं के बारे में कहानीकार कहते हैं, "फोटोओं का मतलब कितनी जल्दी बदल जाता है। उनका अर्थ कभी स्थाई नहीं रहता। फोटो में बहुत निर्लज्जता के साथ बदल जाती है।"

वह वृद्ध अपने बेटे की स्मृति को भूला देना चाहता है लेकिन उन फोटोओं के माध्यम से फिर से स्मृति जागृत हो उठी है। क्लर्क से बात करते समय वे नहीं जान पाते हैं कि कौनसी बात वे खुद से कह रहे हैं और कौनसी क्लर्क से। अर्थात् वृद्धावस्था में यह दम्पती अपने जवान बेटे के मृत्यु के बाद उसकी फोटो में छिपी यादों से भागना चाहते हैं। परंतु वे भाग नहीं पाते। भले ही उसकी फोटो उनके लिये महत्वपूर्ण हो लेकिन क्लर्क के लिये उसका कोई उपयोग नहीं है। वह कहता है, "बाबा, फोटो नहीं चलेगी। कोई डाक्यूमेंट लाना पड़ेगा।"

वह वृद्ध फोटोओं के माध्यम से यह पहचान करवाना चाहता है कि वह ही जीवेंद्र के पिता हैं। परंतु उसका भ्रम टूटता है। शरीर के साथ-साथ उनके मन में भी एक कमजोरी आ गई। दफ्तर से जाते वक्त क्लर्क की बात उन्हें सुनाई दी, "बाबा, इस काम में फोटो का कोई व्हैल्यू नहीं है। कोई कागजपत्तर हो तो ले आना...। वे चले गये। क्लर्क अपने काम में लगे थे। वे फोटो क्लर्क की टेबल पर कुछ दिनों तक पड़ी रही।"

निष्कर्ष

निष्कर्षतः यह कहा जा सकता है कि, वृद्धावस्था में अपने जवान बेटे के पश्चात इस दम्पती को जिन परेशानियों का सामना करना पड़ता है इसका परिचय इस कहानी में मिलता है। प्रस्तुत कहानी भूमंडलीकरण के युग में वृद्धों की असहायता तथा शारीरिक अक्षमता का परिचय कराती है। हिंदी कहानिकारों ने अब तक अनेक कहानियों के माध्यम से वृद्धों के प्रति असंवेदनशील व्यवहार को दर्शाया है परंतु यह कहानी फोटो के सच के माध्यम से वृद्ध दम्पति के असहायता का चित्रण करती है। प्रस्तुत कहानी वृद्धावस्था विमर्श को एक नये दृष्टिकोण से प्रस्तुत करने का प्रयास करती है साथ ही इस कहानी में मनोवैज्ञानिक स्तर पर चल रहे वृद्ध के मन के विचारों को भी प्रस्तुत करती है। आज के समय में वृद्धों के जीवन में आनेवाले कठिनाइयाँ तथा उसके उपायों का ढूँढना काफी महत्वपूर्ण हो गया है।

संदर्भ

१. हिंदी साहित्य विविध विमर्श : डॉ. मुंजाजी इंगोले साहित्यज्ञान प्रकाशन, नागपुर
२. हंस दिसंबर २०१६

जागतिक करणानंतर भारतीय कृषी क्षेत्रावरील परिणाम

प्रा. डॉ. सी.जे. देशमुख

सी.जे.एम.ए.नेट.पीएचडी

सहाय्यक प्राध्यापक अर्थशास्त्र विभाग

शिवाजी महाविद्यालय उदगीर

ता. उदगीर जि. लातूर

प्रस्तावना :-

ज्या व्यवस्थेमध्ये अर्थिक संरचनेचा अभ्यास केला जातो त्यास अर्थव्यवस्था असे म्हणतात. जगातील अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप काळानुसार बदलत आहे. ऐतिहासिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, भौतिक, राजकीय आणि नैसर्गिक राजकीय घटकामुळे जगातील देशांच्या अर्थव्यवस्था बदलत आहेत सन 1990-91 मध्ये आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि जागतिक बँकेने एकत्रितरीत्या एक आर्थिक सुधारवच्या कार्यक्रम तयार केला यालाच आर्थिक सुधारणा म्हणतात या मध्ये प्रमुख दोन कार्यक्रमाचा समावेश होता.

1) स्थिरीकरण 2) संरचनात्मक बदल

स्थिरीकरणाचा कार्यक्रम आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने संरचनात्मक बदलाचा कार्यक्रम जागातील बँकेने आखला

1) स्थिरीकरणाचा कार्यक्रम:-

- A. भाववाढीच्या दरावर नियंत्रण ठेवणे
- B. अंदाजपत्रकातील वित्तीय तुटीवर नियंत्रण ठेवणे
- C. व्यवहार क्षेत्रातील चालू खात्यावरील तुटीचे नियंत्रण

2) संरचनात्मक बदलाचा कार्यक्रम:-

- A. खाजगीकरण
- B. उदारीकरण
- C. जागतीकरण

जागतिकीकरण व भारतीय कृषी क्षेत्र (Globalisation & Indian Agriculture) :-

भारतात हरितक्रांतीपूर्वीच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर पारंपारिक पद्धतीने शेती केली जात असे हरितक्रांतीच्या काळात नवनवीन दर्जेदार खेत, उत्कृष्ट बियाणे, जलसिंचनाच्या सोयी, संकरित बियाण्यांच्या वापरात वाढ याबरोबरच तंत्रज्ञानाचा वापरही वाढला. त्यामुळे कृषी उत्पादकतेत वाढ होऊन उत्पादनात मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली. हा कालखंड भारतीय कृषी क्षेत्रासाठीचा एक ऐतिहासिक काळ मानला जातो. या काळात संपूर्ण भारतात सारख्याच प्रमाणात उत्पादनवाढ जरी झालेली नसली तरीही कृषी क्षेत्रात चैतन्याची वाढ करण्यास ही परिस्थिती कारणीभूत ठरली.

1991 मध्ये जेव्हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण झाले तेव्हा हरितक्रांतीच्या काळापेक्षाही अधिक प्रमाणात कृषी क्षेत्राचा विकास होईल अशी अपेक्षा होती. परंतु हि अपेक्षा तितकीशी फलद्रूप ठरल्याचे दिसत नाही कारण जागतिकीकरणामुळे भारतीय कृषी क्षेत्राला इतर देशांतील कृषी क्षेत्राशी स्पर्धा करावी लागली अनेकानेक परकीय कंपन्यांचा भारतीय बाजारपेठेत प्रवेश झाला. तेव्हापासून स्वदेशी कंपन्यांना बहुराष्ट्रीय कंपन्यांशी स्पर्धा करावी लागत आहे परकीय कंपन्यांनी उत्पादन व विक्रीचे कामही सुरू केल्याने त्याचा भारतीय कृषीवर विपरीत परिणाम दिसून येतो याबरोबरच या कंपन्या धान्य बाजारातही सहभागी झाल्याने त्याचाही भारतीय धान्य बाजारावर ऋणात्मक परिणाम झाला. जागतिकीकरणामुळे भारतीय कृषी क्षेत्रासाठी परकीय बाजारपेठही उपलब्ध झाली. त्याचा मात्र फायदा भारतातील शेतकऱ्यांना व एकंदरच कृषी क्षेत्राला झाल्याचे दिसून येते. जागतिकीकरणाचा भारतीय कृषी क्षेत्रावर झालेला नेमका परिणाम पुढीलप्रमाणे विश्लेषित करता येईल.

जागतीकीकरणाचा भारतीय कृषीवर झालेला परिणाम:-

जागतीकीकरणाचा भारतीय कृषीवर झालेला परिणाम पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

भारतीय कृषीचा सरासरी वार्षिक वृद्धीदर :- जागतीकीकरणाचा सर्वत्र उदो उदो होत असला तरीही भारतीय कृषी क्षेत्रावर त्याचा फारसा सकारात्मक परिणाम झालेला दिसून येत नाही. जागतीकीकरणाच्या पूर्वीची काही वर्षे व नंतरची काही वर्षे यातील कृषी क्षेत्राचा सरासरी वार्षिक वृद्धीदर पहिला असता त्यात घट झाल्याचे दिसून येते

भारतीय कृषीचा सरासरी वार्षिक वृद्धीदर व सकल उत्पादनाचा वृद्धीदर

पंचवार्षिक योजना	सरासरी वार्षिक वृद्धीदर (%)	सकल उत्पादन वाढीचा दर (%)
सातवी योजना 1985-90	3.2	60
वार्षिक योजना 1990-90	1.3	3.5
आठवी योजना 1992-97	4.7	6.7
नववी योजना 1997-02	2.1	5.5
दहावी योजना 2002-07	2.3	7.6
अकरावी योजना 2007-12	2.7	9.0

वरील तक्तात विविध पंचवार्षिक योजना व त्यातील कृषी क्षेत्राचा सकल उत्पादन वृद्धी दर आणि सकल उत्पादन वाढीचा दर दर्शवीला आहे. त्यावरून सातव्या योजनेच्या काळात (1985-90) कृषीचा सरासरी वार्षिक वृद्धीदर 3.2 टक्के होता. आठव्या योजनेचा कालावधी वगळता नवव्या दहाव्या आकराव्या पंचवार्षिक योजनांत तो अनुक्रमे 2.1 टक्के 2.3 टक्के व 2.7 टक्के असा कमी दिसून येतो. सकल उत्पादन वाढीचा दर मात्र नववी पंचवार्षिक योजना वगळता सतत वाढलेला दिसतो. म्हणजेच जागतिकीकरणानंतरच्या काळात कृषी क्षेत्रातील सरासरी वार्षिक वाढीचा दर कमी झालेला दिसतो. याचाच अर्थ असा होतो की जागतिकीकरणानंतर शासनाने कृषी उत्पादन वाढीसाठी राबवलेल्या विविध धोरणात्मक कार्यक्रम व उपायानुळे एकूण कृषी उत्पादनात जरा वाढ झालेली असली तरीही कृषीचा सरासरी वार्षिक वृद्धीदर मात्र जागतिकीकरणापूर्वीच्या काळापेक्षा कमी झाला आहे.

प्रमुख वर्ष	वर्ष	
	2001-02	2006-07
तांदूळ	93.9	90.0
गहू	72.8	72.5
भरड धान्या	33.4	32.0
डाळी	13.4	14.5
अन्नधान्ये		
1 खरीप	112.1	107.2
2 रब्बी	100.8	102.0
एकूण (1+ 2)	212.9	209.2

वरील तक्तावरून असे दिसून येते की जागतिकीकरणाचा प्राभाव म्हणून अन्नधान्य उत्पादनात उत्तरोत्तर वृद्धी व्हायला हवी होती. परंतु वरील आकडेवारी पाहिल्यास प्रमुख पिकांचे अन्नधान्य उत्पादन तांदूळ गहू, भरड धान्ये, डाळींच्या संदर्भात 2001-02 मध्ये अनुक्रमे 93.3, 72.8, 33.4, 13.4 दशलक्ष टन होते. ते 2006-07 मध्ये अनुक्रमे 90.0, 72.5, 32.0, 14.5 दशलक्ष टन एवढे दिसून येते. म्हणजेच डाळींचे उत्पादन वगळता इतर प्रमुख पिकांच्या उत्पादनात घट दिसून येते मध्यंतरीच्या काळात अल्पशी चढ उतार दिसून येते.

अन्नधान्याच्या खरीप व रब्बी पिकांच्या संदर्भात विचार केला असता असे दिसून येते की 2001-02 मध्ये खरीप पिकांचे उत्पादन 112.1 दशलक्ष टन होते. ते 2006-07 मध्ये घटून 107.2 दशलक्ष टन झाले. तसेच रब्बी पिकांच्या संदर्भात विचार केला असता असे दिसते की, रब्बी पिकांचे उत्पादन 2001-02 मध्ये 100.8 दशलक्ष टन होते. ते 2006-07 मध्ये 102.0 दशलक्ष टन एवढे झाले. मधल्या काळात खरीप व रब्बी पिकांच्या संदर्भात काही प्रमाणात चढ उतार दिसून येतात जागतिकीकरणानंतर पिकांच्या उत्पादनात बदल होऊन त्यात दिवसेंदिवस वाढ होणे अपेक्षित होते, परंतु प्रत्यक्षात मात्र तसे काही घडल्याचे दिसत नाही.

कृषी क्षेत्रातील वृद्धीदर:

कृषी क्षेत्रातील उत्पादनाच्या संदर्भात जागतिकीकरणापूर्वीच्या वृद्धीदर जागतिकीकरणानंतर वृद्धीदर यांची स्थिती दर्शविली आहे. ती पुढीलप्रमाणे दिसून येते.

कृषी क्षेत्रातील जागतिकीकरणापूर्वीची व जागतिकीकरणानंतरची वाढ

क्षेत्र	जागतिकीकरणापूर्वीचा काळ (1980-90)	जागतिकीकरणानंतरचा काळ (1996-2006)
1. कृषी	3.6	2.6
2. वन	4.2	2.5
3. मासेमारी	0.1	0.5
पिके		
1. अन्नधान्ये	2.9	1.5
2. तांदूळ	3.7	2.0
3. गहू	3.6	3.6
4. भरड धान्ये	0	-1.1
5. डाळी	1.4	0.5
6. बिगर अन्नधान्ये	4.3	2.0

Source: Economic Survey 2006-07 Govt. of India

वरील तक्त्यात जागतिकीकरणापूर्वीचा काळ (1980-90) व जागतिकीकरणानंतरचा काळ (1996-2006) यातील कृषी क्षेत्रातील काही उत्पादनांच्या संदर्भात वृद्धीदर दर्शविली आहे. त्यात जागतिकीकरणापूर्वीचा काळात कृषी (3.6 टक्के), वन (4.2 टक्के), मासेमारी (0.1 टक्के), अन्नधान्ये (2.9 टक्के) तांदूळ (3.7 टक्के), गहू (3.6 टक्के), डाळी (1.4 टक्के), बिगर अन्नधान्ये (4.3 टक्के) असा वृद्धीदर दिसतो. मात्र जागतिकीकरणानंतर फक्त गव्हाच्या उत्पादनाचा वृद्धीदर स्थिर दिसतो बाकी कृषी (2.6 टक्के), वन (2.5 टक्के), अन्नधान्ये (1.5 टक्के) तांदूळ (2.0 टक्के), डाळी (0.5 टक्के) आदींचा वृद्धीदर घटल्याचे दिसते. याच काळात व्यापारी किंवा नगदी पिकांच्या उत्पादनाकडे शेतकर्यांचा कल वाढल्यामुळे अन्नधान्ये उत्पादन कमी झाल्याचे दिसते.

कृषी क्षेत्रातील रोजगार वृद्धी-

जागतिकीकरणामुळे व्यापार, दळवळण, वाहतूक, संशोधन, पायाभूत संरचना यात वाढ झाली मात्र कृषी क्षेत्रातील रोजगारवाढीची अपेक्षा पुढील तक्त्यावरून फोल ठरल्याचे दिसते.

कृषी क्षेत्रातील रोजगार वृद्धी

काळ	क्षेत्र	कृषी क्षेत्रातील रोजगार वृद्धी (%)
जागतिकीकरणापूर्वीचा काळ	ग्रामीण	1.38
	नागरी	1.54
जागतिकीकरणानंतरचा काळ	ग्रामीण	0.12
	नागरी	-3.74

Source:- Agricultural Situation In India-2007

वरील तक्त्यात कृषी उत्पादनातील वृद्धी दराप्रमाणेच जागतिकीकरणापूर्वीच्या व नंतरच्या काळातील कृषी क्षेत्रातील रोजगार वृद्धीचा दर दर्शविला आहे. जागतिकीकरणापूर्वीच्या काळात कृषी क्षेत्रातील रोजगार वृद्धीवर ग्रामीण भागात 1.38 टक्के व नागरी भागात 1.54 होता. जागतिकीकरणानंतरचा काळात या दोन्ही (ग्रामीण व नागरी) क्षेत्रातील कृषी रोजगार वृद्धीचा दर घटून अनुक्रमे 0.12 टक्के व -3.74 टक्के असा झाला. याचाच अर्थ असा होतो की, जागतिकीकरणानंतरच्या काळात कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारांची संख्या वाढली यांत्रिकीकरणाच्या वाढत्या प्रचार-प्रसार व वापरामुळे उत्पादन कार्यासाठी मनुष्यबळाची मदत घेण्याचे प्रमाण कमी झाले. त्यामुळे कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारी वाढली.

पारकीय कृषी मालाबरोबर भारतीय मालांची स्पर्धा:-

भारतातील बहुतांश शेती ही पर्जन्यावर-निसर्गावर आधारित असल्यामुळे केवळ अनुकूल हवामानातच कृषी क्षेत्रातून चांगले उत्पादन होण्याची अपेक्षा ठेवता येते. भारताची बहुसंख्य लोकसंख्याही शेतीवरच अवलंबून असल्यामुळे सर्व लोकांच्या उदरनिर्वाहाची व इतर गरजांची पूर्ती झाल्यानंतर कृषी मालाची विक्री करणे शक्य होते उत्पादनासाठी पारंपारीक तंत्राचा जास्त वापर होत असल्यामुळे उत्पादन खर्चही मोठा येतो. अशा स्थितीत परदेशांतील आधुनिक तंत्राचा वापर करून कमी उत्पादन खर्चात तयार होणाऱ्या उत्पादनांशी भारतीय उत्पादनाला किंवा मालाला स्पर्धा करावी लागत असल्याने या स्पर्धेत भारतीय मालांची पीछेहाट होण्यासारखी परिस्थिती निर्माण झाली आहे.

जागतिकीकरण व शेतकऱ्यांच्या आत्महत्ये:-

भारतात विशेषतः जागतिकीकरणानंतरच्या काळात भारतीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येत वाढ झालेली दिसून येते जागतिकीकरणामुळे भौतिक सुखसुविधांमध्ये मोठा बदल झाला दळणवळणाची साधने वाढली, बाजारपेठांचा विकास झाला. आधुनिक तंत्राच्या मदतीने प्रत्येक गोष्टीत सुलभता निर्माण झाली. परंतु दुसऱ्या बाजूने शेतमालांच्या उत्पादनातील किमतीतील अस्थिरता, वित्तपूरवठ्यातील अडचणी, अनियमित विद्युत पुरवठा, महागडी खते, बियाणे, जलसिंचनाच्या समस्या यामुळे शेतीचे स्वरूप क्लिष्ट झालेले दिसून येते. त्यातच जागतिकीकरणामुळे उद्भवलेली जीवघेणी स्पर्धा, कर्जबाजारीपणा यामुळे शेतकऱ्यांच्या जीवनातील निराशेत वाढ होऊन त्यांच्या आत्महत्येच्या प्रमाणात दिवसेंदिवस वाढ होताना दिसत आहे. भारतात सर्वाधिक आत्महत्येच्या प्रमाण कर्नाटक, महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, छत्तीसगड, मध्यप्रदेश या राज्यांत दिसून येते

कृषी अनुदान कपात:-

1 जानेवारी 1995 रोजी जागतिक व्यापार संघटना (WTO – World Trade Organisation) अस्तित्वात आली. या संघटनेच्या माध्यमातून 1995 मध्येच डॅकेल प्रस्तावात कृषी व कृषी व्यापाराचा समावेश करण्यात आला. या प्रस्तावानुसार विकसीत देशांनी 3.33 टक्के कृषी अनुदानात कपात करण्याचे धोरण ठरविण्यात आले. त्यानुसार भारतात अगोदरच कमी असलेल्या कृषी अनुदानांत मोठ्या प्रमाणावर कपात करण्यात आली इतर देशांनी मात्र कृषी क्षेत्रासाठी वेगळ्या माध्यमातून आर्थिक मदीचा ओघ चालूच ठेवला. भारतातील या अनुदान कपातीचा भारतीय कृषी क्षेत्रावर प्रतिकूल परिणाम झाला.

करार शेती किंवा कंत्राटी पध्दतीची शेती:-

जागतिकीकरणानंतर भारतात करार शेतीची पध्दती अस्तित्वात आली. यात विविध कंपन्यांकडून वेगवेगळ्या मालांसाठी करार करण्यात येतात. भारतीय शेतीत यांत्रिकीकरणाचा वापर वाढल्याने बेकारीत वाढ झाली. काही प्रमाणात करार शेतीमुळे फायदेही झाले. जसे-शेतकऱ्यांच्या शेतमालांचा विपणन व्यवस्थेतील धोका कमी झाला शेतकऱ्यांना नवीन कृषी नतंत्राची माहिती मिळाली. साठवणूक सुविधांचा विकास झाला व शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत झाली

विदेशी कंपन्यांचे वर्चस्व-

अॅग्रोटक, बेजो शीतल सीड्स, ओव्हसाईज कॉर्पोरेशन, आयटीसी, हिंदुस्थान लिम्हर या व इतर अनेक मोठमोठ्या कंपन्यांनी भारतीय बाजारपेठेत प्रवेश केलेला आहे या कंपन्या बी-बियाण्यांचे मोठ्या प्रमाणात उत्पादन करून त्यांची विक्री करत आहेत. त्याबरोबरच काही बियाण्यांच्या संदर्भात पेटंट मिळवून त्याची चढत्या दराने विक्री करत आहेत त्याचा परिणाम म्हणून आज आपण पाहतो आहोत की, भारतीय बाजारपेठेत बियाण्यांच्या किमती अतिशय वाढलेल्या आहेत. भारतीय कंपन्यांच्या तुलनेत विदेशी कंपन्यांचे आर्थिक भांडवल मोठे असल्यामुळे त्यांच्या स्पर्धेत राण्यासाठी भारतीय कंपन्यांना चांगलीच कसरत करावी लागत आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा वाढता प्रभाव पाहता या कंपन्यांचे भारतीय बाजारावर वर्चस्व असण्यासारखी परिस्थिती निर्माण झालेली आहे.

संदर्भ

- 1) कृषी विकासाचे अर्थशास्त्र – डॉ. टी.व्ही. पोवळे, डॉ. एस.आर. टकले, डॉ. विलास खंदारे चिन्मय प्रकाशन. औरंगाबाद जूलै-2012.
- 2) कृषी अर्थशास्त्र प्रा.डॉ. दत्तात्रय भुतेकर कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगपुरा औरंगाबाद 17 सप्टेंबर 2015 Pag NO 171-183
- 3) Economic survey, 2007-08 GOI
- 4) Impact of Globalization on Indian Agriculture & Challenges-A critical Review Dr K. Somshekhar.
- 5) Economic survey 2006-7 Govt. of India
- 6) Agricultural situation In India 2007
- 7) FAO statistics, figure Relates to 2007
- 8) भारतीय अर्थव्यवस्था प्रा. बी.जी. खयळ, प्रशांत पब्लिकेशन्स लातूर 2012

जागतिकीकरणानंतरचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार

श्रीमती प्रा. डॉ. मिनाश्री भास्कर जाधव

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

शि.म. ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय,

कळंब, ता. कळंब, जि. उस्मानाबाद 413507

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्यानंतर भारताच्या व्यापार धोरणात परिवर्तन झाले आणि भारतीय व्यापाराच्या विदेशीकरणाची प्रक्रिया सुरू करण्यात आली. सरकारने देशी उद्योगांना संरक्षण प्रदान करण्याच्या उद्देशाने आयात धोरण जाहीर केले. यामध्ये आयातीवर नियंत्रण, आयात पर्यायीकरण इत्यादींचा समावेश होता. सरकारने अनेक देशांबरोबर द्विपक्षीय तसेच बहुपक्षीय करार केले. 1956 नंतर परकीय चलन संकटामुळे आयातीवरील नियंत्रण वाढवावे लागले. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेपर्यंत भारताचे परकीय धोरण आयात पर्यायीकरणावर केंद्रीत होते. भारताकडे परकीय चलन साठा मर्यादीत ठेवणे गरजेचे होते. अशा परिस्थितीमध्ये 1962 मध्ये मुदलियार समितीने भारताच्या परकीय व्यापार धोरणाचे व्यापक परिक्षण केले. 1966 च्या अवमुल्यनानंतर थोड्या प्रमाणात आयात उदारीकरण घडवून आणण्यात आले होते. तिसऱ्या योजनेमध्ये निर्यात वृद्धीचे धोरण स्वीकारण्याचा निर्णय घेण्यात आला. वाढती परकीय व्यापार तूट व व्यवहार तोलाचे संकट हे होते. 1952 ते 66 च्या दरम्यान भारताचे निर्यात धोरण अक्रियशील होते व त्यामुळे भारताचा जागतिक व्यापारातील हिस्सा कमी होत गेला. 1970 मध्ये मुदलियार समिती 1962 च्या शिफारशीनुसार प्रथमच निर्यात धोरणाची घोषणा करण्यात आली. 1981 मध्ये पहिल्यांदा संयुक्त आयात-निर्यात धोरण घोषित करण्यात आले. 1985 रोजी तत्कालिन वाणिज्य मंत्री व्ही. पी. सिंग यांनी प्रथमच त्रिवार्षीय आयात-निर्यात धोरण जाहीर केले. जुलै 1991 मध्ये आर्थिक सुधारणा लागू करण्यात आल्यानंतर पंचवार्षिक व्यापार धोरण घोषित करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. भारताचे पहिले पंचवार्षिक आयात-निर्यात धोरण एप्रिल 1992 ते 1997 या कालावधीसाठी वाणिज्य मंत्री पी. चिदंबरम यांनी घोषित केले.

जागतिकीकरणाच्या युगात आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा विस्तार होऊ लागला आहे. अलिकडच्या काळात वाहतूक आणि दळणवळणाच्या क्षेत्रातल्या तांत्रिक प्रगतिमुळे आर्थिक व्यवहारांचे आंतरराष्ट्रीयकरण झाल्याचे आपल्याला दिसून येते. व्यापार हा अर्थव्यवस्थेला उर्जितावस्थेकडे घेऊन जाणारा व्यवहार आहे.

ज्याप्रमाणे समाजात एखादी व्यक्ती इतरांशी विनिमय व्यवहार न करता सामान्य आयुष्य जगू शकत नाही. त्याप्रमाणे आधुनिक काळात राष्ट्रांनादेखील परस्पर विनिमय व्यवहार न करता स्वयंपूर्ण राहणे अवघड होत चालले आहे.

व्याख्या :

आंतरराष्ट्रीय व्यापार म्हणजे केवळ वस्तूंची देवाण-घेवाण नव्हे तर वस्तूंच्या उत्पादनात गुंतलेल्या सामग्रीची देवाण-घेवाणही त्यात अंतर्भूत असते. या देवाण-घेवाणीत सर्वात महत्त्वाचा व्यवहार म्हणजे वस्तूंचे उत्पादन कसे करायचे याच्या ज्ञानाचा व्यवहार होय. (The knowledge of how to produce things) या ज्ञानाच्या देवाण-घेवाणीतूनच जागतिक अर्थव्यवस्थेत फार मोठे बदल घडून आले आहे.

संशोधन अभ्यासाची उद्दीष्टे :

1. जागतिकीकरणानंतर भारतीयांच्या जीवनमानाचा दर्जा उंचावला आहे का? याचा सखोल अभ्यास करणे.
2. जागतिकीकरणानंतर भारताच्या उत्पन्नाच्या दर्जा उंचावला आहे का? हे जाणून घेणे.
3. भारताच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारात जागतिकीकरणानंतर वाढ झाली आहे का हे तपासणे.
4. आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे देशाच्या रोजगारात वाढ झाली आहे का? याचा अभ्यास करणे.

संशोधन अभ्यासाची गृहितके :

1. जागतिकीकरणानंतर भारताच्या विदेशी व्यापारात वाढ झाली आहे.
2. जागतिकीकरणानंतर भारतीय लोकांच्या जीवनमानाचा राहणीमानाचा दर्जा सुधारला आहे.
3. जागतिकीकरणानंतर भारतामध्ये औद्योगिक उत्पादनात वाढ झाली आहे.

जागतिकीकरण आणि भारताचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार :

गॅटच्या 8 व्या फेरीला उरुग्वे फेरी असे म्हटले जाते. उरुग्वे फेरी जिनिव्हा येथे संपुष्टात आली. प्रत्येक सदस्य देशाने हा प्रस्ताव एक तर पूर्णपणे नाकारावा अन्यथा तो आहे त्या स्वरूपात कोणत्याही बदलाची अपेक्षा न करता स्वीकारावा असे दोनच पर्याय होते. 15 एप्रिल 1994 रोजी भारतासह 124 देशांनी या प्रस्तावावर सह्या केल्या आणि 1 जानेवारी 1995 रोजी (WTO) जागतिक व्यापार संघटनेची स्थापना करण्यात आली. जागतिक व्यापार संघटनेचे मुख्य उद्दिष्ट व्यापाराच्या उदारीकरणासाठी व्यापारावरील निर्बंध कमी करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय वाटाघाटींकरता एक व्यासपीठ उपलब्ध करून देणे होय. व्यापार आणि देवाण-घेवाण वाढविण्यासाठी सर्व देशांनी मिळून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर जागतिक व्यापार संघटना तयार केली आहे. भारताबाबत बोलायचे झाले तर आर्थिक क्रांती नंतर भारताच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ झाली.

भारतात नव्या आर्थिक धोरणा अंतर्गत आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या उदारीकरणावर भर देण्यात आला आहे. भारतात इ.स. 1991 मध्ये नवीन आर्थिक धोरणाची सुरुवात झाली. इ.स. 1995 मध्ये जागतिक व्यापार संघटनेने गॅटची जागा घेतली आणि आक्रमकपणे

व्यापार उदारीकरणावर भर दिला. परंतु व्यापाराच्या उदारीकरणाला भारतात त्या अगोदरच म्हणजे इ.स. 1992 मध्येच सुरवात झाली होती.

भारतात 1995-96 मध्ये भारतातून विविध वस्तूंची एकूण 106353 कोटी रूपयांची निर्यात झाली. त्यापैकी शेतीसंबंधीत वस्तूंची निर्यात (प्राथमिक वस्तूंची निर्यात) जवळजवळ 20 टक्के होती तर उत्पादित वस्तूंची निर्यात ही जवळजवळ 75 टक्केच्या आसपास होती. यावरून असे लक्षात येते की, स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा भारत हा मागासलेला देश होता. कारण स्वातंत्र्यानंतर काही वर्षे प्राथमिक वस्तूंची निर्यात होत होती. परंतु स्वातंत्र्यानंतर भारताने आर्थिक क्षेत्रात बऱ्यापैकी प्रगती केली आहे. त्यामुळे भारतातून पारंपारिक प्राथमिक वस्तूशिवाय उत्पादित औद्योगिक वस्तूंची निर्यात होत आहे. त्यामुळे भारत हा आता मागासलेला देश राहिलेला नसून भारताच्या आर्थिक विकासाची पातळी उंचावली आहे.

सन 1995-96 मध्ये भारताचे एकूण 122678 कोटी रूपयांची विविध वस्तूंची आयात केली. त्यामध्ये पेट्रोलियम तेल व वंगण यांच्या आयातीवर 25173 कोटी रूपये खर्ची पडले. तर भांडवली वस्तुंवर 28289 कोटी रूपये खर्च झाले. तसेच सध्या भारतात खतांचे उत्पादन होत असूनही भारताला खतांची मोठ्या प्रमाणात आयात करावी लागते. सन 1995-96 मध्ये भारताने खते व खतांच्या अन्य वस्तूंच्या आयातीवर 5628 कोटी रूपये खर्च केले.

स्वातंत्र्यानंतर भारताचा परराष्ट्रीय व्यापार 116 पटीने वाढला. हे जरी खरे असले तरी विदेशी व्यापारात आपली आयात खूप वाढली पण निर्यात मात्र त्या प्रमाणात वाढू शकली नाही.

सन 1992 ते 97 च्या आयात-निर्यात धोरणावर टिका जरी झाली तरी 192-97 चे भारताचे आयात-निर्यात धोरण भारताला लाभदायकच ठरले आहे. कारण या धोरणाने निर्यात मोठ्या प्रमाणावर वाढली असून त्यामुळे भारताची परकीय चलनाची गंगाजळी अधिक मजबूत होत आहे.

31 मार्च 1997 रोजी तत्कालीन केंद्रीय वाणिज्य मंत्री व्ही. व्ही. रमैया यांनी भारताचे दुसरे पंचवर्षीक आयात-निर्यात धोरण (1997-2002 जाहिर केले) 31 मार्च 2002 रोजी भारताचे तिसरे पंचवर्षीक आयात-निर्यात धोरण (2002 ते 2007) मध्ये घोषित करण्यात आले. 2009 पर्यंत भारताचा जागतिक व्यापारातील हिस्सा 1.5 टक्के वाढविणे हे उद्दिष्ट होते. वाणिज्य मंत्री निर्मला सितारामन यांनी 1 एप्रिल 2015 ते 31 मार्च 2020 या कालावधीसाठी परकीय व्यापार धोरण जाहीर केले. भारताचा जागतिक व्यापारातील हिस्सा 2020 पर्यंत सध्याच्या 3 टक्के हून दुप्पट करणे हे या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. त्यासाठी आयात पर्यायीकरण व निर्यात प्रोत्साहन यावर भर देण्यात आला आहे. जागतिक व्यापारात भारताचा वाटा 1950 मध्ये 1.78 टक्के होता. 1955 मध्ये तो 6 टक्के झाला. 2005 पर्यंत तो 1 टक्के होता. 2008 मध्ये तो 1.64 टक्के झाला. हा वाटा 2011 मध्ये 2.3 टक्के झाला. WTO च्या आकडेवारीनुसार 2015 मध्ये तो 2.2 टक्के होता. 2020 तो 3.28 टक्के करण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे.

अशाप्रकारे 1991 नंतरच्या नवीन आर्थिक सुधारणांतर्गत जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरणाला सुरुवात झाली आणि देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळाली. देशाच्याच नव्हे तर जगाच्याच उत्पन्नात वाढ झाली आणि त्यामुळे जग ही एक बाजारपेठ बनली आहे. त्यामुळे भारतासह अनेक देशातील लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होऊन जीवनमानाचा दर्जा उंचावलेला आहे.

निष्कर्ष :

1. जागतिकीकरणानंतर आंतरराष्ट्रीय व्यापारावरील निर्बंध कमी झाल्याचे बऱ्याच अंशी साध्य झाले आहे.
2. WTO मुळे सभासद देशातील लोकांच्या उत्पन्न व राहणीमानात सुधारणा झालेली दिसून येते.
3. जागतिक व्यापार संघटनेमुळे सभासद देशांकडून आंतरराष्ट्रीय व्यापारात उदारीकरणाचे प्रमाण वाढले आहे.
4. जागतिकीकरणानंतर आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ झालेली दिसून येत आहे.
5. जागतिकीकरणामुळे विकसनशील राष्ट्रांतील लोकांच्या जीवनमानाचा दर्जा उंचावलेला आहे.
6. जागतिकीकरणामुळे जग हे जवळ आलेले आहे. त्यामुळे विकसित राष्ट्रांतील नवीन संशोधाचा फायदा विकसनशील राष्ट्रांना होत आहे.

संदर्भग्रंथ :

1. डॉ. शिवाजी ढगे, आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, के. एस. पब्लिकेशन.
2. डॉ. धनश्री महाजन, आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, शशिकांत पिंपळपुरे, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा.
3. प्रा. के. एच. ठक्कर, प्रा. जी. व्ही. कुंभोजकर, भारतीय अर्थशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
4. चाणक्य मंडल, जानेवारी 2019.
5. डॉ. देसाई भालेराव, भारतीय अर्थव्यवस्था.

जागतिकीकरणानंतर भारतीय अर्थव्यवस्था : एक दृष्टीक्षेप

डॉ. ए. बी. मुळीक,

सहायक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
सदगुरू गाडगे महाराज कॉलेज, कराड, जि. सातारा

डॉ. टी. एल. बारबोले,

सहयोगी प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभागप्रमुख
तुळजाभवानी महाविद्यालय, तुळजापूर जि. उस्मानाबाद

प्रस्तावना :

भारताला ब्रिटिशांच्या पारत्त्यातून 1947 ला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतदेशाचा विकास करण्यासाठी देशात सामाजिक, राजकीय व आर्थिक व्यवस्था बदलण्यात आल्या त्यापैकीच एक मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्विकार हा एक बदल होता. मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्विकार करून भारतात नियोजनबद्ध विकास करण्यासाठी नियोजन आयोगाची 1950 मध्ये स्थापना करून नियोजनबद्ध कृषी, उद्योग व सेवाक्षेत्राचा विकास करण्यावरती भर दिला गेला. परंतु 1970 ते 1980 च्या दशकात संपूर्ण जगात उदारीकरण खाजगीकरण जागतिकीकरणाचा स्वीकार करून आपल्या देशाचा आर्थिक विकास घडवून आणला आहे. याच दरम्यान भारताची अर्थव्यवस्था – आर्थिक अस्थिरता, प्रतिकूल व्यापार धोरण, विदेशी विनिमय साठ्यात घट, वाढते कर्ज, अकार्यक्षम औद्योगिक क्षेत्र, वृद्धीदरात घट, भाववाढ. इत्यादी समस्यांना सामोरी जात होती. यातून बाहेर पडण्यासाठीचा अंतिम उपाय म्हणून आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची (IMF) व जागतिक बँकेची मदत (WB) मागितली असता उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरणाचा स्वीकार करण्याच्या अटीवर मदत देवू केली त्याचाच एक भाग भारताने 1991 मध्ये नवीन आर्थिक धोरणाचा म्हणजेच उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरणाचा स्वीकार केला गेला त्यातील जागतिकीकरणाचा स्विकार हा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील एक खुपमोठा बदल होता. या बदलातून भारतीय अर्थव्यवस्थेत अनेक बदल झाल्याचे दिसून येतात ते बदल अभ्यासण्याच्या दृष्टीकोनातून “जागतिकीकरणानंतर भारतीय अर्थव्यवस्था : एक दृष्टीक्षेप” हा विषय प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी निवडलेला आहे.

उद्दिष्टे:

- 1) जागतिकीकरणाचा व अर्थव्यवस्थेचा संकल्पनात्मक अभ्यास करणे.
- 2) जागतिकीकरणानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या प्रवृत्तीचे अध्ययन करणे
- 3) भारतीय अर्थव्यवस्थेतील आव्हानांचा अभ्यास करणे.

गृहीते:

- 1) जागतिकीकरणानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेची प्रवृत्ती बदलत आहे
- 2) जागतिकीकरणानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेतील आव्हाने वाढत आहेत.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत विषयावरील संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला असून माहिती संकलनासाठी द्वितीय स्त्रोताचा वापर करण्यात आलेला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने संदर्भग्रंथ ग्रंथ, अहवाल, शोध निबंध, आर्थिक पाहणी, नियतकालिके, मासिके, वर्तमान पत्र व इंटरनेटचा उपयोग करण्यात आला.

जागतिकीकरणाची संकल्पना:

जागतिकीकरण म्हणजे एका देशाची अर्थव्यवस्था अन्यदेशांच्या अर्थव्यवस्थेसी संलग्नीत करण्याची प्रक्रिया होय. प्रो.सी.टी. कुरियन यांच्या मते, “ जागतिकीकरण म्हणजे विविधता असलेल्या अर्थव्यवस्थांचा समूह होय” जागतिक बँकेनुसार, “जागतिकीकरण म्हणजे – उपभोग्य वस्तूंच्या समावेशासह सर्व वस्तूंवरील आयात नियंत्रणे हळूहळू रद्द करणे आयात जकातीचे दर कमी करणे व सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमाचे खाजगीकरण करणे होय.”

अर्थव्यवस्थेची संकल्पना:

कोणतीही व्यक्ती, कुटुंब राज्य व राष्ट्राचे उत्पन्न, खर्च, बचत व गुंतवणूक इत्यादी विषयी नियोजन करून अंमलबजावणी करणारी एक आर्थिक व्यवस्था म्हणजे अर्थव्यवस्था होय. वेबस्टर शब्दकोषानुसार, “संपत्तीचे उत्पादन वितरण व उपभोग यांचे नियमन करणारी व्यवस्था म्हणजे अर्थव्यवस्था होय.” तसेच ऑक्सफर्ड शब्दकोषानुसार, “विशिष्ट देश अथवा प्रदेशातील उत्पादन, व्यापार आणि पैशाचा पुरवठा यांमधील परस्पर संबंध म्हणजे अर्थव्यवस्था होय”

जगातील अर्थव्यवस्थेचे समाजवादी, अर्थव्यवस्था भांडवलशाही अर्थव्यवस्था, मिश्र अर्थव्यवस्था असे प्रमुख तीन प्रकार पडतात. तसेच विकासाच्या पातळीवरून अर्थव्यवस्थेचे वर्गीकरण विकसित अर्थव्यवस्था, विकसनशिल अर्थव्यवस्था व अल्पविकसित

अर्थव्यवस्था या तीन प्रकारात केले जाते. आलीकडच्या काळात 'हरित अर्थव्यवस्था' (Green Economy) व 'ब्लू अर्थव्यवस्था' (Blue Economy) या दोन अर्थव्यवस्था नव्याने विकसीत होत असून या अर्थव्यवस्थांच्या माध्यमातून जगाला गरिबी, दारिद्र्य, बेरोजगारी, विषमता व पर्यावरणीय संकटातून बाहेर काढण्याचा मार्ग सापडेल असा आशावाद व्यक्त केला जात आहे. भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केलेला आहे.

जागतिकरणानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेची प्रवृत्ती:

कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेत त्या देशातील स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न(GDP) बचत, गुंतवणूक व्यापार रोखता, आर्थिक नियोजन, कर रचना, बँकप्रणाली, इत्यादी सह अनेक घटकांना महत्वाचे स्थान असते जागतिकीकरणानंतर या सर्व घटकांच्या प्रवृत्तीत बदल झालेले आहेत. ते खालील तक्ता क्र. 1.1 वरून लक्षात येते.

तक्ता क्र. 1.1

जागतिकीकरणानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेतील प्रवृत्ती 1975 ते 2018 आकडेवारी कोटीरुपयांत

इ	वर्ष	जी. डी. पी.		बचत		भांडवल निर्मिती		व्यापार		रोखत	
		एकूण	पंचवार्षिक शेकडा वाढ/घट	एकूण	पंचवार्षिक शेकडा वाढ/घट	एकूण	पंचवार्षिक शेकडा वाढ/घट	एकूण	पंचवार्षिक शेकडा वाढ/घट	एकूण	पंचवार्षिक शेकडा वाढ/घट
1	1975	86707	-	5275	-	16018	-	9301	-	1886	-
2	1980	149642	137.77	8474	60.64	27002	68.57	21411	130.23	1545	18.08
3	1985	289524	106.98	6748	97.64	67955	151.67	30553	42.68	7819	406.08
4	990	586212	97.59	25825	54.08	110018	61.90	75751	147.93	11416	46
5	1995	1226725	91.52	90680	251.40	319603	190.5	229031	202.35	74384	551.58
6	2000	2177413	129.04	110328	1.67	510553	59.68	429663	87.60	197204	165.12
7	2005	3693369	143.63	366.163	231.89	1224681	139.68	1116827	159.93	67.6387	242.99
8	2010	7784115	90.29	21.568	124.37	2680579	118.88	2826389	153.07	1361013	101.22
9	2015	13682032	131.98	1797388	118.78	33789605	1160.53	4206676	48.84	2378740	74.78
10	2018	16627585	464.50	NA	-	NA	-	3623710	-	NA	-

स्त्रोत : भारताची आर्थिक पाहणी – 2017-18

वरील तक्ता क्र. 1.1 मध्ये भारतातील स्थूल देशांतर्गत वृद्धी बचत, भांडवल निर्मिती, व्यापार व रोखता यामध्ये सन 1975 ते 2018 या कालावधीत कशा पध्दतीने बदल होत गेला ते दर्शवलेले आहे. या बदलावरून आपणास जागतिकीकरणानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेची प्रवृत्ती बदलत असल्याचे लक्षात येते त्याचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे आहे.

स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न(GDP) :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सन 1975 ते 2018 पर्यंत स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न वाढत गेले आहे परंतु वाढीचे प्रमाण पाहिले असता असे दिसून येते की जागतिकीरणापूर्वी GDP प्रमाणात वाढ घट सुरू होती परंतु जागतिकीरणानंतर 2018 चा अपवाद वगळता कायम मोठ्या प्रमाणावर वाढ झालेली दिसून येते.

बचत (Saving) :

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील स्थूल देशांतर्गत बचत सन 1975 ते 2018 पर्यंत सातत्याने वाढत गेलेली आहे. 1995 मध्ये वाढीचा सर्वाधिक प्रमाण (251.40) टक्के राहिले असून त्यानंतर 2005 (221.89) टक्के हे वर्ष असल्याचे दिसून येते. या वाढीमध्ये एक विशेष बाब अशी आहे की, सार्वजनिक क्षेत्रातील खाजगी क्षेत्रात गुंतवणूकीचे प्रमाण वाढत आहे

भांडवल निर्मिती:

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील स्थूल भांडवल निर्मिती सन 1975 ते 2018 या कालावधीत सातत्याने वाढत आहे. जागतिकीकरणानंतरची वाढ अधिक असून ती वाढ खाजगी क्षेत्रातील अधिक असल्याचे स्पष्ट होते

व्यापार :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सन 1975 ते 2018 या कालावधीचा विचार केला असता एकूण व्यापारात वाढ झाल्याचे दिसते. ही वाढ जागतिकीकरणानंतर अधिक झाली असून या वाढीचे प्रमाण निर्यातीपेक्षा आयात अधिक आहे त्यामुळे देशाचा व्यापारतोल सातत्याने प्रतिकूल राहिलेला आहे.

रोखता :

अंतरराष्ट्रीय व्यवहार करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय रोखतेची गरज असते विशेषतः परकीय गंगाजळीच्या कमतरतेमुळे नवीन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केला. जागतिकीकरणाचा स्वीकार केल्यानंतर परकीय गंगाजळी बरोबरच सोने SQR व RTP याच्या एकूण प्रमाणात सातत्याने वाढ झाली. परिणामी भारताची आंतरराष्ट्रीय रोखता वाढली ही वाढ सन 1995 मध्ये सर्वाधिक 331.58 टक्के म्हणजे जागतिकीकरणानंतर झाल्याचे दिसून येते

आर्थिक नियोजन :

कोणतेही कार्य करण्यापूर्वी ते कसे करावयाचे या संबंधीचा आराखडा तयार करणे म्हणजे नियोजन होय आजचे युग हे नियोजनाचे युग म्हणून ओळखले जाते भारतातील आर्थिक नियोजनामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळातील आर्थिकनियोजन यामध्ये सर विश्वेश्वरैया योजना, बॉम्बे योजना, जन योजना, गांधीवादी योजना, यांचा समावेश होतो. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळातील आर्थिक नियोजनात सर्वेदय योजना, कोलंबो योजना व 1951 पासून 2014 पर्यंत सुरू असलेला योजना आयोग आणि जागतिकीकरणानंतर 2015 पासून नव्याने अस्तित्वात आलेल्या 'नॅशनल इन्स्टीट्यूशन फॉर ट्रान्सफॉर्मिंग इंडिया (NITI)' चा समावेश होतो. निती आयोग भारत सरकारचे (थिंक टॅक) म्हणून कार्य करतो.

कर व्यवस्था :

कोणत्याही राष्ट्राच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत महसुल प्राप्तीला अनन्यसाधारण असे महत्व असते. सरकारला महसुल प्राप्तीचे कर Tax हे एक महत्वाचे साधन आहे. 'कर (Tax) म्हणजे सरकारला देण्यात येणारे सक्तीचे देणे होय.' भारतात कराचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष असे दोन प्रकार होते. अप्रत्यक्ष करात अनेक करांचा समावेश होता. ते जमा करण्यासाठी अनेक अडचणी येत होत्या. त्यावर मात करण्यासाठी सर्वप्रकारचे अप्रत्यक्ष कर रद्द करून त्याजागेवर 'एक राष्ट्र एक कर' व्यवस्था या तत्वावर आधारित वस्तू व सेवावर एकच कर लावला त्याचे नाव Goods and Services Tax (GST) हा कर भारतात 1 जुलै 2017 पासून लागू झाला म्हणजेच जागतिकीकरणानंतर लागू झाला

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील जागतिकीकरणानंतरची आव्हाने:

भारतीय अर्थव्यवस्थेत पूर्वीपासूनच आवासान बसलेल्या वाढती लोकसंख्या दारिद्र्य, बेरोजगारी, विषमता, भाववाद, काळापैसा, बँकव्यवसायातील अस्थिरता इत्यादीसह अनेक समस्यांनी जागतिकीकरणानंतर गंभीर रूप धारण करून भारतीय अर्थव्यवस्थेला प्रभावित करत आहेत. त्यामुळे या समस्या भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हाने ठरत आहेत

1) वाढती लोकसंख्या:

वाढती लोकसंख्या हे एक भारतीय अर्थव्यवस्थेतील खूप मोठे आव्हान आहे 2011 च्या जनगणनेनुसार 121.02 कोटी लोकसंख्या भारतात असून जागतिक लोकसंख्येच्या 17.5 टक्के लोकसंख्या भारतात वास्तव करते जगाच्या क्षेत्रफळाच्या तुलनेत केवळ 2.4 टक्के भूभाग भारताजवळ आहे त्यामुळे लोकसंख्या वाढ हे भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हान ठरत आहे

2) दारिद्र्य:

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सापेक्ष दारिद्र्य व निरपेक्ष दारिद्र्य या दोन संकल्पना आढळून येतात भारतातील दारिद्र्य मोजण्यासाठी वेळोवेळी दारिद्र्य मापन समित्या गठित केल्या. 1973-74 च्या कृतिदलाच्या मोजणीनुसार 54.9 टक्के लोक दारिद्र्यास जीवण जगत होते. 1989 च्या लकडवाला समितीच्या रिपोर्टनुसार 1993-94 मध्ये 36 टक्के दारिद्र्याचे प्रमाण होते. राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण संघटन (NSSO) नुसार 2004-05 मध्ये हे प्रमाण 27.5 टक्के होते. 2009 च्या सुरेश तेंडुलकर समितीच्या रिपोर्टनुसार 2004-05 मध्ये 37.2 टक्के व 2011-12 च्या रिपोर्टनुसार 21.9 टक्के असल्याचे आढळून आले. 2012 च्या रंगराजन समितीनुसार 2001 ते 10 मध्ये 38.2 टक्के व 2011-12 मध्ये 29.5 टक्के असल्याचे दिसून येते.

3) बेरोजगारी:

भारतात ग्रामीण बेरोजगारी व शहरी बेरोजगारी असे दोन प्रकार पडतात. ग्रामीण बेरोजगारीत - हंगामी बेरोजगारी, छुपी बेरोजगारी व शहरी बेरोजगारीत - घर्षणात्मक बेरोजगारी, शैक्षणिक बेरोजगारी, संरचनात्मक बेरोजगारी, अर्ध बेरोजगारी, चक्रिय

बरोजगारी, तांत्रिक बेरोजगारी, खुली किंवा दृश्य बेरोजगारी असे उपप्रकार आढळून येतात भारतात 1972-73 पासून (NSSO) च्या रिपोर्टमधून प्रत्येक 5 वर्षांला बेरोजगारिची आकडेवारी प्रसिध्द केली जाते.

भारतात 1977-78 मध्ये ग्रामीण भागात 7.7 टक्के शहरीभागात 10.3 टक्के, 1987-88 मध्ये अनुक्रमे 5.3 टक्के व 9.4 टक्के 1993-94 मध्ये 5.6 टक्के व 7.4 टक्के 2014-15 मध्ये 8.28 टक्के व 8.28 टक्के असे प्रमाण असल्याचे व त्यात सातत्याने वाढ होत असल्याचे दिसून येते.

4) भाववाद :

सर्वसाधारण किंमत पातळीत सतत होणारी वाढ म्हणजे भाववाद होय. मागणीजन्य भाववाद व पुरवठाजन्य भाववाद हे भाववादीचे दोन कारणे आहेत. मागणीजन्य भाववादीत-सार्वजनिक खर्चात वाढ, बँकदर कमी करणे, युध्दजन्य परिस्थिती, अतिरिक्त नफा, तुटीचा अर्थभरणा, लोकसंख्या वाढ, वित्तीय धोरणातील बदल, इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. पुरवठाजन्य भाववादीत कच्चा मालाचा तुटवडा, वेतनवाढ, करातील वाढ, नैसर्गिक आपत्ती, कृषी उत्पादनातील बदल, बाजारातील साठेबाजी इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. भाववाद मोजण्यासाठी घाऊक किंमत निर्देशांक, व ग्राहक किंमत निर्देशांकाचा उपयोग केला जाते.

भारतातील भाववादीचा दर 2013 9.4 टक्के 2014 5.87 टक्के 2015 (4.9) टक्के 2016 (4.5) टक्के 2017 (3.6) टक्के 2018 (4.74) टक्के असा असल्याचे दिसून येते.

5) विषमता :

देशातील विशिष्ट कुटुंबाकडे किंवा समुहाकडे विभिन्न वस्तूंच्या उत्पन्नाचे व मालमत्ते केंद्रिकरण होवून आर्थिक सत्तेचे केंद्रिकरण होवून आर्थिक विषमता उदभवते. आर्थिक विषमतेतून सामाजीक विषमता वाढीला लागते. भारतात आलीकडच्या काळात विषमतेच्या समस्येचे गंभीर रूप धारण केले आहे. जागतिकीकरणानंतर उदारीकरण व खाजगीकरण आल्यामुळे विशिष्ट लोकांकडे सर्वाधिक संपत्ती जात असून बहुतेक लोक दारिद्र्यात ढकलले जात आहेत त्यातूनच भारतात 'आहे रे आणि नाही रे' असा वर्ग निर्माण होत आहे. आहे रे आणि नाही रे ची निर्माण झालेली ही दरी जागतिकीकरणानंतर वाढत आहे.

बँक व्यवसायातील अस्थिरता :

आलीकडच्या काळात बँकेतील कर्ज बुडण्याचे प्रमाण वाढत आहे परिणामी बँकाच्या NPA वाढत आहे. मार्च 2018 मध्ये भारतातील बँकांची एकूण NPA 10,00,000 कोटी रुपयापेक्षा जास्त आहे. त्यामुळे बँक व्यवसायात अस्थिरता वाढत आहे. उद्योग क्षेत्रातील NPA चे प्रमाणे 19.4 टक्क्यावरून 24.8 टक्के झाले आहे. नोटाबंदीच्या धोरणामुळे बँक व्यवस्थेत गोंधळाचे वातावरण निर्माण होवून संपूर्ण बँक व्यवसायात अस्थिरता आलेली आहे.

काळापैसा :

काळापैसा म्हणजे लाचलुचपत, लुटमार, कायद्याचे उल्लंघन करून, कर बुडवून चोर मार्गाने कमवलेली संपत्ती होय भारतीय अर्थव्यवस्थेतील वाढता काळा पैसा ही समस्या एक गंभीर स्वरूप धारण करत आहे. भारतात नेमका किती काळापैसा आहे. याविषयी अनेकांनी वेगवेगळे अंदाज मांडले आहेत काळ्या पैशामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था प्रभावित होत आहे.

इतर आव्हाने :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत दहशतवाद, भ्रष्टाचार, साठेबाजी, काळाबाजार, पर्यावरणहानी इत्यादी आव्हानेही जागतिकीकरणानंतर वाढत आहेत.

निष्कर्ष :

- 1) भारत देशाने जागतिकीरणाचा स्विकार भारतीय अर्थव्यवस्थेत निर्माण झालेल्या आर्थिक पेचप्रसंगातून बाहेर पडण्यासाठी IMF व WB जागतिक बँकेकडून घ्यावयाच्या कर्जाच्या अटीची पूर्तता म्हणून केला.
- 2) जागतिकीकरणानंतर भारताच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नात (GDP) सातत्याने वाढ झाल्याचे दिसून येते.
- 3) जागतिकीकरणानंतर एकूण बचत प्रवृत्ती वाढत आहे परंतु सार्वजनिक क्षेत्रातील बचतीपेक्षा खाजगी क्षेत्रातील वाढ अधिक आहे.
- 4) जागतिकीकरणानंतर एकूण देशांतर्गत भांडवल निर्मितीचे प्रमाणे सातत्याने वाढत गेले सार्वजनिक क्षेत्रापेक्षा खाजगी क्षेत्रात भांडवलनिर्मिती अधिक झाली.
- 5) जागतिकीकरणानंतर देशातील एकूण व्यापार वाढत गेला परंतु निर्यातीच्या तुलनेत आयाती वाढल्या त्यामुळे देशाचा व्यापारतोल सातत्याने प्रतिकूल झाल्याचे दिसून येते.

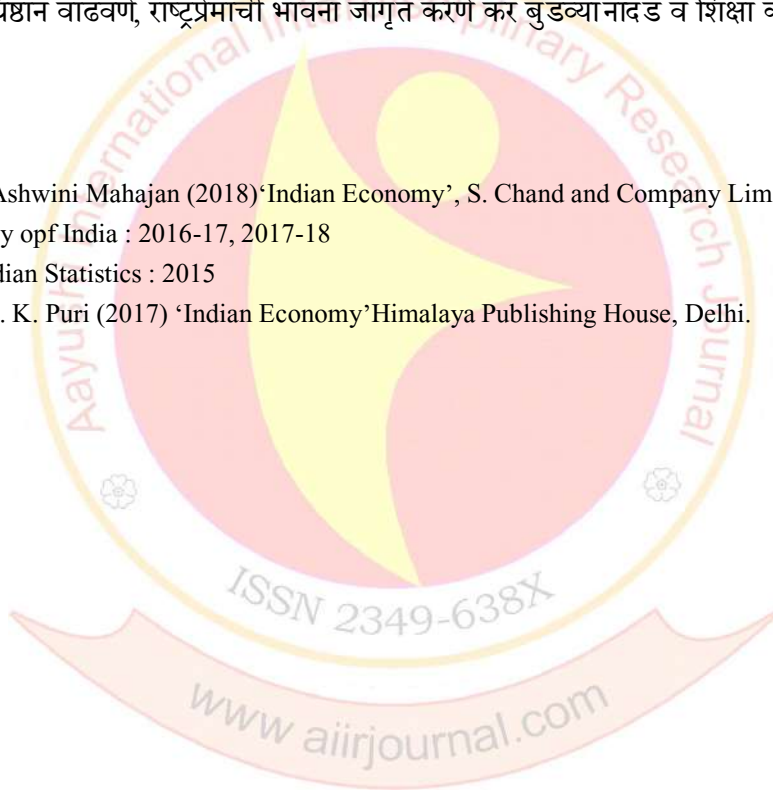
- 6) भारत देशाच्या अंतरराष्ट्रीय रोखतेत जागतिकीरणानंतर वेगाने वाढ झाली.
- 7) भारतीय अर्थव्यवस्थेत जागतिकीकरणापूर्वीच असलेल्या समस्यांची तिब्रता वाढून जागतिकीरणानंतर त्या समस्या भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हान ठरत आहेत.

शिफारशी :

- 1) भारत देशाने नव्याने विकसीत होण्याच्या ग्रीन इकॉनॉमी व ब्लू इकॉनॉमीच्या माध्यमातून आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी जलद व व्यापक प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.
- 2) भारत देशात खाजगी क्षेत्राबरोबरच सार्वजनिक क्षेत्रात बचत व भांडवल निर्मीतीचे प्रमाणे वाढण्यासाठी प्रोत्साहन दिले पाहिजे.
- 3) भारतात जागतिकीकरणानंतर आयातीत वाढ झाल्यामुळे व्यापारतोल प्रतिकूल होत आहे. तो अनुकूल करण्यासाठी निर्यातीस प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे.
- 4) भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हाने कमी करण्यासाठी लोकसंख्या कमी करणे, लोकांना कौशल्य अधारीत शिक्षण देणे, लोकांचे नैतिक अधिष्ठान वाढवणे, राष्ट्रप्रेमाची भावना जागृत करणे कर बुडव्यांना दंड व शिक्षा करणे, इत्यादी उपयोजना करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ:

- 1) Gaurav Datt & Ashwini Mahajan (2018) 'Indian Economy', S. Chand and Company Limited, New Delhi.
- 2) Economic Survey of India : 2016-17, 2017-18
- 3) Handbook of Indian Statistics : 2015
- 4) Misra S. K. & V. K. Puri (2017) 'Indian Economy' Himalaya Publishing House, Delhi.
- 5) www.rbi.in

जागतिकरणानंतर कृषीक्षेत्र

महादेवी वैजनाथ फड

संशोधक विद्यार्थीनी

डॉ.बा.आं.म.वि. औरंगाबाद.

एस. टी. कावळे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

कै. शंकरराव गुट्टे वरिष्ठ म.

धर्मापूरी जि. बीड

प्रस्तावना

जागतिकरणाची प्रक्रिया ही नवीन नाही, अँडम स्मिथ या इंग्रज अर्थशास्त्रज्ञाने आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी (खाउजा धोरण) खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकरणाचा पुरस्कार केला. स्मिथच्या शिफारशीची अंमलबजावणी करून इंग्लंडने जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियांची सुरुवात केली होती. 1980 नंतर जगात जागतिकरणाचे वारे जोरदारपणे वाहू लागले. जागतिकरणाची प्रक्रिया सुरू होउन आज सुमारे 35 वर्ष उलटली आहेत.

सन 1991 पासून भारतात ख-या अर्थाने जागतिकरणाला सुरुवात झाली. नवीन आर्थिक धोरणामुळे एकाबाजुने कृषी खर्चात वाढ झाली. तर दुस-या बाजुने कृषी मालाच्या किंमती घसरल्या. तसेच कृषीक्षेत्रातिल गुंतवणुक व कृषीसंस्थानकडून होणारा कर्जपुरवठा घसरल्यामुळे कृषीक्षेत्राच्या अडचणीत भर पडली आहे. विकसित देशांमध्ये 80 ते 85 टक्क्यापर्यंत अनुदान दिले जाते. भारतात मात्र 0.3 टक्के एवढे कमी अनुदान दिले जाते. जागतिकरणाच्या प्रक्रियेत 13.33 टक्के अनुदान कमी केल्याने भारतीय कृषी अर्थव्यवस्था कोलमडून पडली आहे.

जागतिक व्यापार संघटनेची कार्यवाही 'मायकेल सूर' यांनी विकसित देशांच्या शेतीला ग्रीन बॉक्स, ब्ल्यू बॉक्स, अंबर बॉक्स या नावाने दर दिवशी 100 कोटी डॉलर्सचे अनुदान देतात. भारतात मात्र 1991 पासून खते, पाणी, वीज इत्यादींवरील अनुदाने कमी केली आहेत. विकसित देशांच्या अटीना विसरून अनेक मार्गांनी स्वतःच्या देशातिल कृषीक्षेत्राला अनुदान देत असतात. भारतातील कृषीक्षेत्राला दिले जाणारे अनुदान विकासीत देशांच्या तुलनेत अत्यंत कमी असून त्यामध्ये कपातीचे धोरण स्विकारल्यामुळे शेती क्षेत्राची दैनंदिन अवस्था झाली आहे.

विषयाचे महत्त्व :-

भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषी प्रधान आहे. कृषी क्षेत्राला भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हटले जाते. 69 टक्के लोक हे शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहेत. शेती क्षेत्रातूनच मोठया प्रमाणात रोजगाराची प्राप्ती होते. एकंदरित पाहता 1990 नंतर भारतात जागतिकीकरणाचे वारे वाहू लागले. जागतिकीकरणाचे भारतातील शेतीवर / कृषीवर काय परिणाम झाले ते आपण पाहणार आहोत.

उद्दिष्ट्ये :-

1. भारतीय कृषी क्षेत्राची सद्यस्थिती अभ्यासणे.
2. जागतिकीकरणाचा भारतीय कृषी क्षेत्रावर झालेला अनुकूल प्रतिकूल परिणामांचा अभ्यास करून त्यावर उपाय सुचवणे.

भारतीय कृषीक्षेत्राची सद्यस्थिती

भारताच्या राष्ट्रीयउत्पन्नामध्ये कृषी क्षेत्राचा सहभाग हा नेहमीच महत्त्वपूर्ण राहिलेला आहे. कृषीक्षेत्र भारतीय समाज जिवनाचे एक अविभाज्य अंग आहे. शतकानुशतके कृषीव्यवसायाने भारतीयांच्या मनाची जडणघडण बनवलेली आहे. आर्थिक जीवनाचा मुख्य भाग आहेचपण सांस्कृतिक जिवनावर ही कृषीव्यवसायाने भारतीय मानसांवर खूप परिणाम घडवलेले आहेत. जवळपास कृषीक्षेत्र 69 टक्के लोकांना उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून आधार देत आहे. जवळपास ते 57 टक्के लोकांना रोजगार पुरविते. एकुण निर्यात उत्पन्नापैकी 15 टक्के उत्पन्न हे कृषीक्षेत्र निर्याती पासून मिळते. म्हणून देशाच्या आर्थिक विकासाच्या योजना तयार करताना कृषीक्षेत्राचा अग्रक्रमांने विचार केला जातो.

विकसित देशातर्फे देण्यात येणारी अनुदाने. (सबसिडी)

अक्र	देश	एकूण कृषी उत्पन्नाच्या प्रमाणात टक्के
1	जपान	72.5
2	कोलंबिया	54.0
3	दक्षिण कोरिया	61.0
4.	युरोप	37.0
5	चीन	34.0
6.	अमेरिका	29.0
7	भारत	03.0

संदर्भ-डॉ. ढवळे अशोक' जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीला गळपास', विद्यार्थीविशेष अंक (चक्र) महाराष्ट्रराज्य समिती पुणे, जानेवारी.

वरील तक्तात्यानुसार विकसित देशात मोठयाप्रमाणात शेतीसाठी अनुदाने दिली आहेत. भारत 03.0 टक्के एवढे कमी टक्के अनुदान दिले आहे. त्यामध्ये 13.33 टक्के अनुदान जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत कमी केल्याने, भारतीय शेती डबघाईला आली आहे.

मायकेल सूर यांनी विकसित देशांना शेतीला ग्रीन बॉक्स, ब्ल्यू बॉक्स आणि अंबर बॉक्स या नावाने दर दिवशी 100 कोटी अनुदान दिले. भारतात सन 1991 नंतर केंद्र सरकारने पाणी वीज खते इत्यादी अनुदाने कमी केली आहेत. या उलट विकसित देश जागतिक व्यापार संघटनेला भुलून अनेक मार्गांनी स्वतःच्या देशातील कृषी क्षेत्राला अनुदाने देतात हे वरील तक्त्यावरून दिसते. त्यामानाने

भारतातील शेतीला दिले जाणारे अनुदान अत्यंत कमी आहे त्यात कपातीचे धोरण स्विकारल्यामुळे शेतीक्षेत्राची दयनीय अवस्था झाली आहे.

1. जागतिक व्यापार संघटनेच्या करारात कृषीअनुदानात कपात करण्याचा प्रस्ताव आहे ही बाब लक्षात येताच विकसित देशांनी अगोदरच (1988 ते 1994 मध्ये) आपल्या कृषीअनुदानात प्रचंड वाढ केली नंतर सर्वानबरोबर त्यात कपात केली त्यामुळे त्यांना आज सुद्धा फारशा अडचणी येत नाहीत पण भारतासारख्या विकसनशिल देशांना या अडचणीला आज ही सामोरे जावे लागत आहे.

2. जागतिक व्यापारात संघटनेच्या करारामुळे सर्वानसोबत कृषी अनुदानात आपण कपात केली तर दुसरीकडे जागतीक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाने निधीच्या दबावामुळे शेतीसाठी आवश्यक असणा-या शेती, वीज पाणी डिझेल इत्यादी मुलभूत साधनाच्या किंमतीत वाढ केली त्यामुळे कृषीउत्पादनाच्या किंमतीत वाढ झाली.

3. आज जागतिक बाजार पेटेत कृषीवस्तुचा बाजार सर्वात अस्थिर असा आहे. त्यामुळे कृषी उत्पादनाच्या किंमतीत मोठ्या प्रमाणावर चढउत्तर होतात. (आर्थात या किंमतीवर विकसित देश अप्रत्यक्षपणे नियंत्रण ठेवतात) वरील परिस्थितीमुळे भारतीय शेतकरी आंतरराष्ट्रीय बाजार पेटेत तग धरू शकला नाही.

जागतिकीकरणाचा भारतीय कृषीक्षेत्रावरील परिणाम :-

जागतिकीकरणाचा भारतीय कृषीक्षेत्रावरील परिणामांचा विचार करताना दोन्ही बाजूनी म्हणजेच अनुकूल/प्रतिकूल असा विचार या प्रस्तुत लेखात केलेला आहे.

अ) अनुकूल परिणाम

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे भारतीय कृषीक्षेत्रात रोजगाराच्या संधीचे एक प्रकारे दालन खुले झाले आहे कारण कृषीक्षेत्र हे सर्व उद्योगाची जननी आहे त्यामुळे कृषीतंत्राचा संस्थात्मक व तंत्रात्मक सर्वांगीण विकास करून जागतिक पातळीवर रोजगाराचा संधी उपलब्ध करून देणे शक्य झाले आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात मुक्त धोरणाचा स्विकार केल्यामुळे कृषी आधारीत उद्योग व कृषी मानवावर प्रक्रिया करणारे उद्योग आणि वेगवेगळ्या संस्था स्थापण करण्यासाठी आवश्यक ज्ञान व तंत्रज्ञान आयात करण्याची मूभा मिळाली तसेच देशातून कृषीमाल व तत्सम वस्तुची निर्यात करण्यास चालना मिळाली त्यातून कृषीक्षेत्रावरील रोजगार निर्मातीवर अनुकूल परिणाम झालेला आहे. हे आपल्याला पृढीलप्रमाणे पाहायचे आहे.

1. जागतिकीकरणाच्या अनुकूल परिणामामध्ये भारतीय शेतमालाच्या निर्यातीत वाढ झाली 1990-91 ते 2000-2009 या काळात 456 पट निर्यात वाढली भारतातून निर्यात शेत माल वस्तूच्या संख्येत वाढ होउन 226 वरून 254 इतकी झाली. यामुळे या काळात भारताच्या शेतमालाचा आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील व्यापार तोल अनुकूल राहिल्यामुळे शेतीतील खाजगी गुंतवणूक 50 टक्के वाढवून याच कालावधीत अन्नधान्य 26 दशलक्ष टनानी वाढ झाली.
2. जागतिक बाजार पेटेच्या आवश्यकतेनुसार शेतकरी पिक पध्दतीत बदल करून आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या दिशेचा फायदा घेत आहे. शेतीक्षेत्रात भांडवलीकरणाला महत्त्व आलेले आहे. भारतातील चहा, काजू , मत्स्य उत्पादन, मसाल्याचे पदार्थ, बासमती तांदुळ, कडधान्य, डाळी, फळे , भाजीपाला, तंबाखू, कुक्कुटपालन यासारख्या निर्यातक्षम वस्तूच्या निर्यातीत वाढ झालेली दिसते.
3. जागतिकीकरणामुळे भारताच्या परदेशी व्यापारामुळे परकीय चलन गंगाजळी वाढलेली आहे. तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भारताची पत वाढलेली आहे. इतर देशांना विश्वास लागायला वाटला असुन मा. राष्ट्रपती ए.पी.जी अब्दुल कलाम यांनी म्हटल्याप्रमाणे आर्थिक महासत्ता होणार असे चित्र उमटलेले आहे.
4. गहू काढण्याचे यंत्र, ऊस कापणी यंत्र, कापूस वेचणी यंत्र , पेरणी यंत्र अशा आधुनिक यंत्रांचा वापर शेतीक्षेत्रात सुरु झाला आहे.
5. इस्त्राइल , अर्जेंटिना या देशांमध्ये कृषी तंत्रज्ञानाची उपलब्धता भारतीय शेतक-यांना होत आहे. तसेच चीन या देशाच्या धान्य साठवणुक पध्दतीचा आदर्श भारत सरकार घेत आहे.

ब. प्रतिकूल परिणाम :-

1. 1950 — 51 पासून भारतात जलसिंचन क्षेत्र वाढवण्यासाठी लघु, मध्यम आणि मोठ्या जलसिंचन उभारण्यासाठी खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रातून मोठ्या प्रमाणात गुंतवणुक करण्यात आली त्यामुळे 2 केटी 6 लाख हेक्टरची सिंचन क्षमता वाढवून ती 8 कोटी 90 लाख हेक्टर्स वर पोहचली. भारतात सर्व उपलब्ध जलस्रोतांची मिळून एक सिंचन क्षमता 13 कोटी 99 लाख हुन जमीन सिंचनाखाली आणण्याची आहे. आतापर्यंत आपण 64 टक्के सिंचन क्षमता वापरू शकतो. उपलब्ध सिंचन क्षमतेचा पूर्ण वापर करण्याची क्षमता देशाजवळ नाही.
2. जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी व जागतिक व्यापार संघटनेचे संगनमत करून डिझेल, पाणी, वीज, खते या दरात वाढ केल्यामुळे उत्पादन खर्च वाढला पण बाजारातील कृषी मालास कमी भावामुळे शेतक-यांचे नुकसान झाले.
3. जागतिकीकरणामुळे विदेशी कृषी माल व फळे भारतात मोठ्या प्रमाणावर येतात पण आपली कृषी फळे संदर्भातील निर्यात प्रगत देशांच्या जाचक व अटी नियमांमुळे कमी होते. भारतीय फळांचे निर्जुतकीकरण होत नाही हे अमेरिका, जपान इ. देशातील बाजारपेठ यांच्या विक्रीसाठी मज्जाव केला जातो.
4. जागतिक बाजार संघटनेच्या दबावाखाली येवून सुमारे 22 टन साखर आयात केली यामुळे साखरेचा भाव खुल्या बाजारात कमी झाला नाही. ऊस उत्पादनात शेतक-यांचे कंबरडे मोडले यामुळे ऊस लागवडीचे क्षेत्र कमी झाले यामुळे जागतिकीकरणाचा प्रतिकूल परिणाम आपणास येते सांगता येतो.

5. कृषी क्षेत्राच्या दृष्टीने सबसिडी हा मुद्दा जागतिकीकरण व्यापार संघटनेच्या दृष्टीने महत्वाचा आहे. आज खुल्या व मुक्त स्पर्धेचा उपदेश करणारे देश भारताला सबसिडी कमी करण्यास सांगून स्वतः मात्र वाढवल्यात त्यामुळे खुल्या बाजारपेठेत जागतिक पातळीवर कृषी उत्पादनाचा किंमती कमी झाल्या. हा एका जागतिकीकरणाचा कृषी क्षेत्रावर झालेला प्रतिकूल परिणाम या ठिकाणी दिसून येतो.

उपाय :-

जागतिकीकरणात कृषीक्षेत्रावर कसा विपरीत परिणाम होत आहे या संदर्भात विचार केल्यानंतर सदर परिणाम दूर करण्यासाठी काही कठोर व विचारपूर्वक उपायांची अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेपासून दुर राहणे शक्य नाही तसेच जागतिक व्यापार संघटनेच्या करारापासून प्रत्येक देशाने कृषी क्षेत्रावर उत्पादनाच्या 31/2 टक्के कृषी वस्तुची आयात करणे बंधनकारक आहे. वरील प्रश्नांना सामोरे जाण्यासाठी पुढील उपाय योजनांची अंमलबजावणी करावी असे वाटते.

1. भारतीय शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी जमिनीचा घसरलेला दर्जा सुधारला पाहिजे त्यासाठी शेतक-यांच्या शेतातील मातीचे परीक्षण करून जमिनीची पोत सुधारण्याची मोहीम सुरु केली पाहिजे. क्षयासाठी कृषी विद्यापीठे, कृषी संस्था, कृषी विभाग, खंत कंपनी, कृषी विज्ञान केंद्र यांनी मोहिमेत भाग घ्यावा.
2. देशात सिंचन क्षेत्रात वाढ करण्यासाठी पाणी आडवा, पाणी जिरवा, शिवारातले पाणी शिवारात, माथा ते पायथा, या तत्वांवर मोहीम राबवावी. टिंबक, तुषार व सुक्ष्मसिंचन पद्धतीचा वापर करून पाण्याची नासाठी थांबवावी. अपु-या सिंचन प्रकल्प अंदाजपत्रकीय तरतुदीनुसार निधीची उपलब्धता करावी.
3. जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत भारतीय शेतमाल टिकला पाहिजे यासाठी देशातील वित्तीय संस्थानी शेतीला प्राधान्याने कर्ज पुरवठा करावा. सरकारी बँकानी शेतीक्षेत्राला कर्ज पुरवठा करण्याकडे आपला कल वाढवावा. सहकारी बँकानी शेतीक्षेत्राला कर्ज पुरवठा करण्याकडे आपला कल वाढवावा. सहकारी बँकानी आपल्या कर्ज पद्धतीत सुधारणा कराव्यात. कर्ज लवकर मंजूर करावे म्हणजेच शेतक-यांना वेळेवर कर्ज पुरवठा होईल.
4. सरकारने शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी पीके तयार होण्याआधी व पीके तयार झाल्यानंतर होणाऱ्या प्रक्रियेमध्ये सुधार करून साठवणुक व्यवस्था उपलब्ध करून द्यावी.
5. देशातील अन्नधान्य उत्पादनात वाढ होण्यासाठी शेतमालाच्या किंमतीतून चढ उतार थांबवावीत. राज्य सरकारांनी अन्नधान्य खरेदीचे धोरण बदलून स्थिर भावाने ते खरेदी करावे.
6. सहकारी / करार शेतीला चालना द्यावी.
7. आंतरराष्ट्रीय बाजारात शेती लाभधारक ठरण्यासाठी इस्त्राईलचे कृषीतंत्रज्ञान, सेंद्रिय शेती, कृषी व्यापारात समुह नितीचा वापर, जैव विविधता, प्रादेशिक व्यापार वृद्धी, कृषी संशोधन शेती आदानाद्वारे उत्पादन वृद्धी व आधुनिकीकरण यासारख्या निश्चित उपायांची आवश्यकता आहे. या उपायांमुळे कृषी क्षेत्र बलशाली, सदृढ आणि लाभदायी ठरेल.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. नलिनी पंडित, जागतिकीकरण आणि भारत लोकवाडमय.
2. कराडे, जगन (2008), "जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने" डायमंड पब्लीकेशन, पुणे.
3. खातु, गजानन (2001), "जागतिकीकरण परिणाम आणि पर्याय" अक्षर प्रकाशन, कोल्हापुर.
4. ढवळे, अशोक (2003) "जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीला गळफास", विद्यार्थी विशेष अंक, महाराष्ट्र राज्य समिती, पुणे.
5. दै.सकाळ, दि. 23 जाने 2006.
6. मराठी माहिती, 19 फेब्रुवारी, 2013.

जागतिकीकरण व विपणन

प्रा. बालाजी कांतीलाल नगरे

(सहाय्यक प्राध्यापक)

रामकृष्ण परमहंस महाविद्यालय, उस्मानाबाद

प्रा. नेताजी बालाजी काळे

(सहाय्यक प्राध्यापक)

तुळजाभवानी महाविद्यालय, तुळजापूर

सारांश:-

आज जागतिकीकरणाचा मुद्दा एक व्यापक चर्चेचा विषय बनलेला आहे. ही संकल्पना मोठी विस्तारित आहे, याची कागदपत्रे जागतिकीकरणाच्या आर्थिक दृष्टिकोनावर केंद्रित आहेत. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने विपणनाच्या मिश्रणाशी संबंधित धोरणे आणि विपणन संशोधनाच्या विशिष्ट साधनांचा डिझाइन आणि वापर कसा प्रभावित केला आहे हे स्पष्ट केले आहे, शिवाय व्यावहारिक उदाहरणांच्या मालिकेचे यामध्ये विश्लेषण केले आहे.

प्रस्तावना:-

जागतिकीकरण हे ५००० वर्षांपेक्षा जुने आहे. परंतु विशेषतः युएसएसआरच्या पतनानंतर ते जास्त गतीने वाढले होते. जागतिकीकरणाचा शब्द ६० व्या शतकात कुठेतरी दिसला, जेव्हा तो कॅनेडियन तज्ज्ञाने मास मिडिया मध्ये सुरू केला होता आणि १९६१ मध्ये प्रथम शब्दकोशात सादर केला गेला, तरी जागतिकीकरण करणे ही क्रिया पहिल्यांदाच उल्लेख करण्यात आली आहे. १९४४ मध्ये मेरियम वेबस्टर डिक्शनरी पारित झाला असे मानले जाते. व्यवसायात जागतिकीकरणाच्या संदर्भात नवीन संधी वाढत्या बाजारपेठेतील संभाव्यतेचा संदर्भ घेत असतात, संभाव्य ग्राहकांची वाढती संख्या, गुंतवणीकीची संभाव्यता आणि संसाधनांची उपलब्धता वाढविते तर प्रतिस्पर्धी तीव्रतेच्या वाढीवर लक्ष केंद्रित करणे आणि व्यवसायाच्या वातावरणाचे अंदाज घ्यायला अडथळा वाढविणे ज्यामुळे त्यांची गुंतागुंत आणि गतिशीलता वाढते. विपणन अत्यंत गतिशील असल्याकारणाने ते जोरदार आहे.

विपणनामध्ये जागतिकीकरणाची संकल्पना एक दृष्टिकोन:-

व्याख्या:-

१. आर्थिक जागतिकीकरण म्हणजे जागतिक व्यापार आणि आर्थिक बाजारपेठ यांचे एकीकरण होय.
२. जागतिकीकरणामुळे बाजार, राष्ट्र आणि सदस्य राज्यांचा अविभाज्य तंत्रज्ञानाचे एकीकरण झाले आहे, आंतरराष्ट्रीय / प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणीची संस्था जे राष्ट्रीय सीमा ओलांडून त्यांचे कार्य समायोजित करतात.
३. विपणनाच्या दृष्टीने जागतिकीकरणाचा अर्थ म्हणजे ग्राहकोपयोगी वस्तूसाठी आंतरराष्ट्रीय बाजारांचा उदय अशा प्रकारे त्यात उत्पादनांची विक्री समान प्रचार मोहिमांद्वारे पूर्णपणे भिन्न संस्कृतींच्या लोकांसाठी केली जाते.

जागतिकीकरण विरुद्ध आंतरराष्ट्रीयकरण:-

विपणन क्रिया कलांवर जागतिकीकरण प्रक्रियेचे परिणाम विश्लेषण करण्यापूर्वी जागतिकीकरणाची संकल्पना आणि आंतरराष्ट्रीयकरणाची संकल्पना यामधील फरक विशद केला पाहिजे. विग्रालीच्या मते जागतिकीकरणाचा अर्थ असा आहे की विपणन ही रणनीति विकसित करणारा एकच शब्द असला तरी विपणन हे सर्व उत्पादनांना सर्वत्र एकाच प्रकारे विपणन करणारे आहे. तसेच आंतरराष्ट्रीयकरणास एक प्रक्रिया म्हणून पारिभाषित केले आहे. ज्यामध्ये सांस्कृतिक, प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय मतभेदानुसार शब्दाच्या विविध भागासाठी विपणन धोरणांचा अवलंब करणे आवश्यक आहे. ज्याप्रमाणे विशिष्ट लक्ष्य बाजार आंतरराष्ट्रीयीकरण ही उत्पादने आणि सेवांचे नियोजन आणि अंमलबजावणी करण्याची प्रक्रिया आहे. जेणेकरून त्यांना विशिष्ट स्थानिक भाषा आणि संस्कृतींकडे सहजपणे स्विकारता येईल ज्याला स्थानिकीकरण असे म्हटले जाते. आंतरराष्ट्रीयकरण प्रक्रियेला कधीकधी अनुवाद किंवा स्थानिकीकरण सक्षमता देखील म्हणतात. याचाच अर्थ उत्पादनाच्या डिझाईनिंगचा अर्थ असा आहे की ते बऱ्याच देशांमध्ये वापरकर्त्यांची आवश्यकता पूर्ण करेल किंवा असे करण्यास सहजतेने अनुकूल केले जावू शकते. आंतरराष्ट्रीयीकरण म्हणजे उदा. वेबसाइट डिझाइन करणे जेणेकरून जेव्हा ते इंग्रजीमधून स्पॅनिशमधून भाषांतरित केले जाते तेव्हा ते लेआउट अदयापही कार्य करते तरी स्पॅनिशमधील बऱ्याच शब्दांमध्ये अधिक वर्ण असतात आणि म्हणूनच इंग्रजीमध्ये पृष्ठावरील स्पॅनिशमध्ये अधिक जागा घेतात. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर उत्पादित केलेली उत्पादने त्या देशाच्या वापरकर्त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी स्थानिकीकृत केलेली असणे आवश्यक आहे. उदा. अमेरिकेत वापरल्या जाणाऱ्या १४ नोव्हेंबरच्या तारखेपर्यंत आणि नोव्हेंबर १४ मध्ये इंग्लंडमध्ये वापरण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील सॉफ्टवेअर प्रोग्रामला स्थानिकीकरण करणे आवश्यक आहे. आंतरराष्ट्रीयकरणाने शैक्षणिक अभ्यासक्रमाचे डिझाइन देखील संदर्भित केले आहे. जे विद्यार्थ्यांना परदेशी देशांमध्ये आणि इतर संस्कृतीसह परस्परसंवादांमध्ये सक्षम करण्यास मदत करेल. विपणन क्रिया कल्पनांच्या संदर्भात जागतिकीकरणाच्या तर्कानुसार कंपन्या जागतिक बाजारपेठेत एक बाजारपेठ म्हणून पाहतात कारण या बाजारपेठेच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी विपणन मिश्रणाच्या अनुकूलतेस मदत करते. भिन्न बाजार किंवा बाजार खंडातील फरक इतके मोठे नाहीत.

त्याऐवजी आंतरराष्ट्रीयकरणाचा अर्थ म्हणजे विपणन मिश्रित घटक (उत्पादन, किंमत, स्थान आणि पदोन्नती) वेगवेगळ्या बाजारपेठांमध्ये संस्था व्यवस्थापित करते. आंतरराष्ट्रीयीकरणाच्या संदर्भात हे बाजारपेठेतील मोठ्या प्रमाणावर वापरले जाते आणि मार्केटिंग धोरणे ओळखल्या जाणाऱ्या क्षेत्रामध्ये सांस्कृतिक, प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय विशिष्टतेनुसार तयार केली जातात. एकदा विपणन विभाजनाच्या प्रक्रियेस सुरुवात झाली की, विक्रेते वेगवेगळ्या निकषांप्रमाणे क्षेत्रे किंवा देशांना सांस्कृतिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि तांत्रिकदृष्ट्या गटबद्ध करण्यास प्रारंभ करतात आणि देश किंवा प्रदेशांच्या या गटांनुसार तयार केलेल्या विपणन धोरणे विकसित करतात. जरी या दोन संकल्पनांमधील मर्यादा स्पष्टपणे स्थापित केल्या पाहिजेत तरी त्यांना विरोधाभास म्हणून पाहिले जाऊ नये. याउलट साहित्यात अनेक दृष्टिकोनांची ओळख पटविली जाऊ शकते ज्यामध्ये संस्थानी जागतिकीकरणास आणि आंतरराष्ट्रीयीकरणाच्या दोन्ही घटकांना त्यांच्या धोरणांचे डिझाइन करण्याच्या हेतूचे समर्थन केले पाहिजे. उदा. टेलर यानी १९९१ मध्ये जागतिकीकरण आणि आंतरराष्ट्रीयीकरणाच्या घटकांचे मिश्रण करून स्पर्धात्मक फायदा मिळवता येतो असे म्हटले आहे.

विपणनामध्ये जागतिकीकरणाचा प्रभाव:-

ग्लोबल एंटरप्राइजच्या मार्केटिंग क्रियाकलापांच्या संदर्भात आम्ही एकीकडे पाहू शकतो की प्रतिस्पर्धांची अभूतपूर्व तिब्रता आणि सर्व भागांमध्ये अत्यंत वेगवान असंख्य आणि तीव्र बदल आणि तथाकथित जागतिक उत्पादनांचे उदभवने (उदा. कोका कोला, टेक्सको, मर्सिडीज, टोयोटा, मायक्रोसॉफ्ट आणि मॅकडॉनल्ड्स). आजच्या काळातील कंपन्यांच्या विपणन विभागांना जागतिक पातळीवर प्रचंड प्रतिस्पर्ध्यांचा सामना करावा लागतो त्यांचे विपणन उपक्रम अतिशय गतिशील जागतिक वातावरणात चालविले जातात, परिणामी विपणन कार्यक्रमांचे वारंवार पुरावृत्ती होईल. या संदर्भात पीटर ड्रकर प्रसिद्ध अमेरिकन व्यवस्थापन गुरू यांच्यामते विशिष्ट कालावधीसाठी व्यवसाय यशस्वी होण्यासाठी पुढील कालावधीमध्ये कार्य करणार नाही आणि दिवाळखोरी होऊ शकते. सध्या बऱ्याच कंपन्यांनी जागतिक बाजारपेठेतील त्यांचे प्रचंड विक्री पुरवठा आणि उत्पादन ऑपरेशन्स वाढविले आहेत, जागतिक संरचना तयार करण्यास व्यवस्थापित करते ज्यामुळे त्यांना जगातील इतर कोपऱ्यातून माहिती आणि कल्पना द्रुतपणे प्रसारित करण्याची परवानगी मिळते. व्यवसायांना अधिक व्यापक विपणन वातावरण आणि पूर्वीपेक्षा अधिक जटिल सामना करावा लागतो. उदा. जागतिक स्पर्धेच्या संदर्भात युरोपियन आणि अमेरिकन कंपन्यांना त्यांच्या देशांमध्ये मोठ्या आशियाई उत्पादकांना (उदा. सोनी, टोयोटा, सॅमसंग) सामना करावा लागतो जो आक्रमक आणि अत्यंत स्पर्धात्मक विपणन धोरणाचा वापर करते.

जागतिकीकरणामध्ये विपणनाचे फायदे:-

जागतिकीकरणामुळे संस्थामध्ये विपणन संघटनांसाठी बरेच फायदे उत्पन्न झाले आहेत ते पुढीलप्रमाणे.

१. अर्थव्यवस्थेमध्ये ऑपरेशनल विपणन आणि विशेष पॅकेजिंगमध्ये त्याचे प्रमाणन करून माहितीची देवाण घेवाण करणे शक्य आहे.
२. जागतिकीकरणामध्ये कंपन्या एक वर्षापेक्षा कमी कालावधीमध्ये जगभरात नवीन उत्पादनांची योजना आखून ती व्यवस्थापित करून बाजारपेठेला गती प्राप्त झाली आहे.
३. जागतिक कंपन्यांसाठी एक जागतिक ब्रॅंड नाव आणि ब्रॅंड ओळख तयार करण्यास जागतिकीकरणाचा फायदा झाला आहे.
४. जागतिकीकरणामुळे उत्पादनांच्या समान संकल्पनांचा वापर करून बाजारपेठेतील सर्व ग्राहकांच्या समान अवस्थामध्ये त्यांना लक्ष्य केंद्रित करून अनावश्यक होणारा खर्च टाळतो येतो.
५. बाजारपेठेचा विस्तार वाढल्यामुळे विक्रीच्या प्रमाणात मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली.
६. बाजारपेठेत नवीन स्रोत आणि वित्तपुरवठ्याचे वेगवेगळे मार्ग यांना प्रवेश करण्यास सुलभ झाले आहे. यापैकी सर्वात महत्त्वाचे फायदे खालील तक्त्यामध्ये दिले आहेत ते पुढीलप्रमाणे

जागतिकीकरणाचे फायदे

कंपन्यांसाठी	ग्राहकांसाठी	देशांसाठी
प्रमाणात अर्थव्यवस्था आणि खर्च कमी	कमी किंमती	विकसित आणि विकसनशिल राहणीमानाचे सुधारित मानक
बजारात वेगवान वेग	जास्त पसंती	वाढलेली लोकशाही
अव्दितीय जागतिक ब्रॅंड नाव आणि ब्रॅंड ओळख	सुधारित गुणवत्ता	
वस्तुमान बाजारात प्रवेश (विक्री वाढली)		
संसाधनांचा प्रवेश		
वित्त आणि कर बचत प्रवेश		

(स्रोत:-ब्रूकच्या अनुसार प्रक्रिया, वेदरस्टोन आणि विल्किन्सन)

जागतिकीकरणाच्या विपणनाचे तोटे:-

१. केंद्रीकरणाच्या नकारात्मक प्रभावामुळे काही विपणन निर्णय मंद होवू शकतात.
२. स्थानिक बाजारपेठेतील संवेदनशीलता आणि कमी प्रतिसाद क्षमता कंपनीच्या मुख्यालयातील विपणन व्यवस्थापकांकडे असल्यामुळे स्थानिक बाजारपेठेत संपर्क कमी आहे.
३. काही मानकीकृत उत्पादनांचा विकास झाला तरी काही ग्राहकांच्या गरजा पूर्ण करित नाहीत.
४. जागतिकीकरणाचे सर्वात मोठे नुकसान मानकीकरणाने झाले जे ग्राहकांच्या समाधानाची पातळी नकारात्मक पध्दतीने प्रभावीत करू शकते.

जागतिकीकरणाचा विपणनावर झालेला प्रभाव:-

१. **उत्पादन धोरण:-**जागतिक कंपन्यांच्या उत्पादन धोरणाच्या संदर्भात दोन मूलभूत प्रश्नांची उत्तरे दिली पाहिजेत बऱ्याच बाजारपेठेत विकल्या जाणाऱ्या उत्पादनांच्या बाबतीत हे सुरवातीला ठरवले पाहिजे की जेथे उत्पादन केले जाईल तेथे ते निर्दिष्ट केले जावे. धोरणात्मक पर्याय म्हणून कंपनी अनेक उत्पादनांची उत्पादने करित असते त्यामध्ये आपले कोणते उत्पादन कोणत्या बाजारपेठेत विकले जाईल याचा शोध घेवून कंपनी अशी बाजारपेठ निवडू शकते.
२. **किंमत धोरण:-**वर सांगितल्यानुसार प्रमाणीकरणामुळे खर्चाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण बचत होवू शकते. परंतु जागतिक बाजारपेठेच्या संदर्भात काम करणाऱ्या बहुतेक कंपन्यांना हे समजले आहे की विशिष्ट वातावरणाच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेस यश मिळते. त्यामुळे बहुतेक कंपन्या वेगवेगळ्या देशांसाठी वेगवेगळी किंमत धोरणे राबविताना दिसून येतात.
३. **वितरण धोरण:-**भारतासारख्या देशाचा विचार करावयाचा झाल्यास वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळी वितरण धोरणे राबवावी लागतात. ही धोरणे ठरविताना ग्राहकांची मागणी आणि बाजारपेठेची विविधता याच्याआधारे ती ठरावावी लागतात. ग्रामीण भागासाठी वितरण व्यवस्था वेगळ्या पध्दतीची व शहरी भागासाठी वितरण व्यवस्था वेगळ्या प्रकारची निश्चित करावी लागते.
४. **विक्रयवृद्धी धोरण:-**स्थानिक ग्राहकांना आकर्षित करण्यासाठी व राष्ट्रीय ओळख आणि प्रतिबिंबित करण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रचारात्मक धोरणे विकसित केली जाणे आवश्यक आहे. जसे की ग्राहकांना आकर्षित करण्यासाठी सचिन तेंडुलकर, अमिताभ बच्चन, आमिर खान यासारख्या भारतातील प्रसिद्ध व्यक्तींनी वेगवेगळ्या प्रकारच्या जाहिराती करताना दिसून येतात उदा. ब्राझीलमधील कोटुंबिक मूल्ये आणि चीनमधील वैयक्तिक मूल्यांच्या तुलनेत समूह इच्छित असू शकेल. ज्यावेळी व्यवहार्य असेल त्यावेळी कमीत कमी समायोजनासह जागतिक जाहिराती आणि जाहिरात धोरणे विकसित केली जावू शकतात. जागतिक प्रचारात्मक तंत्रज्ञानातील बदल आणि नविन माध्यमांचा उदय (इंटरनेट, मोबाईल फोन आणि सोशल नेटवर्किंग साईट्स) वाढत्या तंत्रज्ञानामुळे मोठ्या प्रमाणात ग्राहकांपर्यंत पोचण्यास मदत होते. त्यामुळे विक्री जास्त वाढविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर जाहिराती, प्रसिद्धी, एका वस्तूवर दुसरी वस्तू फ्री देणे, रोख रक्कमेवर सूट जाहिर करणे, ग्राहकांना घरपोच वस्तू देणे, वस्तूंमध्ये जर काही बिघाड झाला असेल तर वस्तू बदलून किंवा दुरुस्त करून देणे अशा वेगवेगळे प्रयत्न विक्री वाढविण्यासाठी सर्वच उत्पादक संघटना करताना दिसून येतात.

विपणन संशोधन प्रक्रियेवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव:-

बाजारपेठेतील कामकाज आणखी वाढले असल्याने विपणन व्यवस्थापकांसाठी संशोधन अधिक उपयुक्त ठरते. याचे कारण असे आहे की, एक देशात किंवा प्रदेशात अनुभव आणि अंतर्दृष्टी असलेल्या व्यवस्थापकांना या कौशल्यांकडून वंचित केले जाते. अपरिचित आणि परकीय संदर्भात स्वतःला शाधावे लागते. अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की विपणन संशोधन अभाव किंवा अयशस्वी ही जागतिक विपणन क्रियाकलापांच्या अयशस्वी ठरविण्याचे एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे त्यामुळे या कारणामुळे आम्ही अशा प्रकारच्या व्यवस्थापकांची शिफारस करतो जे आंतरराष्ट्रीय ऑपरेशन्मध्ये गुंतले पाहिजेत. पारंपारिक विपणन संशोधन भूमिकेकडे दुर्लक्ष न करण्यामध्ये संभाव्य महाग अयशस्वी होण्यापासून ते टाळतात. पारंपारिक विपणन संशोधन परिपक्व बाजारांवर केंद्रित आहे (उदा.उत्तर अमेरिका, युरोप) आणि बऱ्याच अडथळ्यांमुळे (उदा.सांस्कृतिक, कायदेशिर, परिचालित) म्हणून विकसनशिल अर्थव्यवस्थेवर केंद्रित आहे. परंतु जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने अर्थव्यवस्थेतील विपणन संशोधनाचा प्रसार वाढविला आहे. व्यवसाय जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे मार्केटिंग संशोधन प्रक्रियेच्या परिणामस्वरूप अनेक परिणाम झाले आहेत. अशा प्रकारे परदेशातील व्यावसायिक व्यावसायिक कंपन्यांच्या विस्तारामुळे नविन बाजारपेठ उघडून त्यामध्ये विपणन अभ्यास करणे आवश्यक आहे. विपणन संशोधनावर आणखी एक प्रभाव असल्याचे दिसून येते की त्या विपणनावर केलेल्या विविध प्रकारच्या अभ्यासांच्या बाबतीत विविध बाजारपेठेतील महत्त्वपूर्ण फरक आहे. वेगवेगळ्या बाजारपेठेतील किंवा बाजारातील विभागांवरील अभ्यासांच्या संदर्भात गट मूलाखत ही सर्वसाधारणपणे वापरल्या जाणाऱ्या गुणात्मक संशोधन तंत्रांपैकी एक आहे. जागतिक दृष्टिकोनातून फोकस ग्रुपचा संघटना विशिष्ट गटाकडे लागू करणे आणि विशिष्ट लक्ष्याद्वारे निश्चित केलेल्या विशिष्ट बाबींचा विचार करते ज्यामध्ये हे लक्ष समूह वेगवेगळ्या ठिकाणी होतील. प्रत्येक देशात फोकस ग्रुपच्या वास्तविक संघटनेने दोन मूलभूत

आवश्यकतांना प्रतिसाद दिला पाहिजे. निर्णय प्रक्रियेत व्यवस्थापकांनी आवश्यक माहिती मिळविणे आणि प्रत्येक देशामध्ये अस्तित्वात असलेल्या विशिष्ट गोष्टींचा विचार करणे आवश्यक आहे. यापैकी काही विशिष्टता खालील प्रमाणे सादर केल्या आहेत.

फोकस गटांच्या संघटनेसाठी ज्या देशांतर्गत हे कार्य केले जात आहे त्यानुसार देश आणि शिफारसी:—

जपान:—

१. आपण व्यवसाय ते व्यवसाय फोकस ग्रुप आयोजित करू इच्छित असल्यास आठवड्यातून प्रत्येक रात्री फक्त एकच मुलाखत आयोजित करणे शक्य आहे. परंतु जपानी व्यावसायिक येवून शनिवार व रविवारला गट किंवा मुलाखती घेण्यास तयार आहेत.
२. **जर्मनी:—**जर्मनीमध्ये सर्वात प्रतिबंधित गोपनीयता कायदे आहेत. ईमेल सूची, प्रकाशन सूची किंवा इतर डेटाबेसमधून नावे मिळविण्याची शक्यता गंभीरपणे प्रतिबंधित केली जावू शकते.
३. **फ्रान्स:—**फ्रान्स हा देश संपासाठी प्रसिध्द आहे त्यामुळे कामगारांच्या वाहतूक समस्येकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे.
४. **इंग्लंड:—** व्यवसायातील लोकांमध्ये शैक्षणिक पातळीचे विस्तृत मिश्रण आहे. जर फार महत्त्वाचे नसेल तर त्यादेशामध्ये कोणतीही डिग्री आवश्यक नाही.
५. **स्कॉडिनेव्हिया:—** या देशामध्ये युरोप मधील सर्वोत्तम तंत्रज्ञान आधारभूत संरचना आणि सर्वात शिक्षित आणि धारदार इंग्रजी बोलणारे व्यावसायिक आहेत.
६. **रोमानिया:—** कंपन्यांच्या खराब तांत्रिक उपकरणे 'टेलिकॉन्फ्रेंस फोकस ग्रुप' या प्रकाराला परवानगी देत नाहीत, ग्राहकांना इतरांबद्दल माहिती मिळविण्यापासून टाळण्यासाठी विचार करणे, ज्याचा त्यांना विश्वास आहे.

(स्त्रोत:— आंतरराष्ट्रीय संशोधन व्यवस्थापनासंदर्भात प्रक्रिया)

निष्कर्ष:—

दुर्दैवाने बरीच अशी उदाहरणे आहेत की कंपन्यांनी राष्ट्रीय बाजारपेठेत यशस्वी झालेल्या विपणन कार्यक्रमांची अंमलबजावणी केली त्याचे फायदे विदेशी बाजारपेठेत फायदे आहेत. आत्तापर्यंतचे सर्व ग्राहक पूर्वीचे सर्व उत्पादने मिटवतील आणि जागतिक ओळख पटविणाऱ्या जागतिक विस्तृत बनविणाऱ्या उत्पादनांची आणि विपणन धोरणे स्विकारण्यास इच्छुक नाहीत. या विपणन धोरणांचा अवलंब करणाऱ्या कंपन्या अत्यंत सावधगिरी बाळगणे आवश्यक आहे कारण बाजार हिंसकपणे प्रतिक्रिया देवू शकतो. यामध्ये हिंसा जागतिकीकरणाच्या विरुद्ध प्रत्यक्ष स्वरूपाचे स्वरूप घेणार नाही परंतु ते अशा प्रकारे स्पष्ट होईल जे इतरांसारखे कठिण असू शकते. राष्ट्रीय सिमाबाहेरील बाजारातील व्यापार विस्ताराने विकास आणि अंमलबजावणी केली असल्यास त्याचा एकल विपणन धोरण करणे अशक्य आहे. आजकाल सर्व बाजारपेठेत यशस्वी होण्यासाठी विपणन धोरणे स्थानिक पातळीवर व्यवस्थापित केली जाणे आवश्यक आहे. जागतिक कंपन्यांनी मुख्यालयात दिशानिर्देश स्थापन करावा आणि शब्दात पसरलेल्या एकाधिक विविध बाजारपेठांमध्ये ऑपरेशन व्यवस्थापित करावे. अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये विपणन धोरण सामान्य नसते आणि ते यशस्वी होण्यासाठी स्थानिक पातळीवर ते व्यवस्थापित केले जावे. जागतिक बाजारपेठेतील स्पर्धात्मक फायदा मिळविण्यासाठी कंपन्यांनी आंतरराष्ट्रीय आणि जागतिकीकरण घटकांना एकत्र करणे आवश्यक आहे. म्हणूनच बऱ्याच कंपन्यांचे विपणन मिश्रण एकाच वेळी जागतिक आणि स्थानिक कंपन्यात ते ग्लोकल आहे. जागतिक विपणन धोरण व्यवस्थापित करणे एका स्थानिक आवृत्तीवरून प्रारंभ होवून जे नंतर जागतिक स्तरावर व्यवस्थापित केले जाते. बऱ्याच कंपन्यांना लागू होतात. सर्व विपणन मिश्रित घटकांसाठी ओहम असे म्हणतात की जागतिक विचार करा आणि स्थानिक कार्य करा.

संदर्भ ग्रंथसूची:—

१. विपणन व्यवस्थापन— डायमंड प्रकाशन, पुणे
२. विपणन व्यवस्थापन— कैलास प्रकाशन, औरंगाबाद
३. www.hawaii.edu
४. www.in.depthresearch.com
५. www.shodhana.com
६. www.google.com
७. Marketing Management – Filip Kotlar
८. विपणन व्यवस्थापल — प्रभाकर हरकळ

जागतीकी करणाचे भारतीय शेतीवर झालेले परिणाम

प्रा.डॉ. संतोष मारुती मेटकरी
संगमेश्वर कॉलेज, सोलापूर.

प्रस्तावना:-

सन १९९१ च्या जागतीकी करणानंतर भारतातील शेतीत अनेक प्रकारचे अमुलागूह बदल होत आहे. त्यात महाराष्ट्रासह सोलापूर जिल्ह्यातील शेतीत देखील बदल झालेले आहेत व बदल होत आहे. भारतात उदारीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली ती १९९१ मध्ये. खऱ्या अर्थाने औद्योगिक परवाना राज्य घालावेण्याच्या प्रक्रियेचीही ती सुरुवात होती. अर्थात, शेती करण्यासाठी शेतकऱ्याला शासनाची परवानगी लागत नसल्याने उदारीकरण, जागतिकीकरणामुळे शेती आणि शेतकऱ्यांच्या फायद्याचा संबंध नव्हताच. असलाचा तर तो आयात-निर्यात बंधन, विशेष आर्थिक क्षेत्र, पाण्याला प्राधान्य, उद्योगासाठी की शेतीसाठी. इत्यादींशी संबंधित होता. जागतीकीकरणाच्या या धोरणाला सुरुवात झाली पंतप्रधान (कै.) डॉ. नरसिंहराव यांच्या काळात. जागतीकीकरणाच्या या प्रक्रियेला गती देण्यासाठी अर्थमंत्री म्हणून त्यांनी निवड केली ती अर्थतज्ज्ञ । डॉ. मनमोहनसिंग यांची. आज त्याला तीन दशके पूर्ण होत आहे. डॉ. मनमोहन सिंग हे देशाचे पंतप्रधान म्हणून दहा वर्षे कार्यरत असताना जागतीकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरणाला प्रोत्सहन मिळाले.

जुलै, १९९१ पासून स्वीकारलेल्या या नवीन आर्थिक धोरणात विविध धोरणात्मक उपाय व बदलांचा समावेश करण्यात आला. याचे साधे उद्देश्य होते की, पध्दतीच्या कार्यक्षमतेत सुधारणा करणे. नियंत्रणात्मक यंत्रणेचा प्रभाव कमी करणे. नवीन आर्थिक धोरणाच्या अर्थव्यवस्थेत अधिक स्पर्धात्मक पर्यावरण निर्माण करणाऱ्यावर विश्वास होता. पध्दतीची कार्यक्षमता व उत्पादकतेत सुधारणा करणे हा हेतू होता. यामध्ये प्रमुख सुधारणा म्हणून वित्तीय धोरण, चलनविषयक धोरण, किंमत धोरण, बाह्य धोरण, सामाजिक धोरण, आद्योगिक धोरण सुधारणा, विदेशी गुंतवणूक धोरण, व्यापारी धोरण, सार्वजनिक क्षेत्र धोरण आदी होत्या.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

जागतीकीकरणाच्या नवीन आर्थिक धोरणाचा भारतीय शेतीवर झालेला परिणाम अभ्यासणे-

संशोधन पध्दती :- प्राथमिक व दुय्यम स्रोत तसेच विविध मासिके पुस्तके, इंटरनेट इत्यादी

नवीन आर्थिक धोरणाची खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण ही महत्त्वाची वैशिष्ट्ये होती. या धोरणाचा भारताच्या विविध बाबींवर झाले. पण येथे भारतीय शेतीवर जागतीकीकरण या धोरणाच्या झालेल्या परिणामांचा अभ्यास केलेला आहे.

- **अन्नधान्याचे वाढते उत्पादन:** नवीन आर्थिक धोरणाने भारतातील अन्नधान्याचे उत्पादन विविधता वाढले. सन १९९०-९१ मध्ये भारतातील एकूण अन्नधान्याचे उत्पादन १७६.३९ दशलक्ष टन होते सन २००६-०७ मध्ये २१६.१ दशलक्ष टन एवढे झाले. अन्नधान्याची आयात करणारा भारत अन्नधान्याच्या उत्पादनात स्वयंपूर्ण बनला. सन १९९१ ते २००१ या दशकात शेतीतील वृद्धी दर वार्षिक २.८ टक्के होता. अर्थात, देशाने शेतीचा वृद्धिदर ४ टक्के वाढविण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. महाराष्ट्रासह सोलापूर जिल्ह्यातील देखील अन्नधान्याचे उत्पादन वाढलेले आहे.
- **फळांफुलांच्या उत्पादनातील वाढता कल:** नवीन आर्थिक धोरणाने भारतात शेतीत फक्त अन्नधान्याची व ऊस-कापूस अशी व्यापारी पिके घेण्याऐवजी उद्यानपिके व पुष्पसंवर्धन पिके घेण्याकडे कल वाढत असल्याचे दिसून येते. भारत हा फळांचा सर्वात मोठा उत्पादक देश आहे. तर भाजीपाला उत्पादनात भारताचा जगात दुसरा क्रमांक आहे. सन १९९१-९२ मध्ये भारतातील फळांचे एकूण उत्पादन २८.६ दशलक्ष टनांवरून वाढून ते २००६-०७ मध्ये ५७.७ दशलक्ष टन झाले. दुपटीने वाढले. याच काळात भाजीपाल्याचे उत्पादन ५८.८ दशलक्ष टनांवरून ११.८ दशलक्ष टन झाले ते दुपटीने वाढले. भारताच्या एकूण शेतमाल निर्यातीत या फळांभाज्या निर्यातीचा हिस्सा २५ टक्के होता. भारतातून विविध पुष्पांचे उत्पादन व निर्यात वाढत आहे. सन २००६-०७ मध्ये भारतातील फुलांचे उत्पादन ८.९ दशलक्ष टन होते. सोलापूर जिल्ह्यात इतर पिकांबरोबर ज्वारी, गहू, दाळींब, बोर, शिताफळ, आंबा, पपई, द्राक्षे, अन्नस, काजू, खजूर, फुलामध्ये मोगरा, गुलाब, झेंडू, शिवंती, जरबेरा या सारखे पिके घेतले जात आहेत. भविष्यात जगभर भारतीय पुष्पांची मागणी वाढून भरीव परकीय चलन मिळेल व सोलापूर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांना पुष्प शेती फायदेशीर ठरत आहे. सोलापूर शहराच्या आजू-बाजूला मोठ्या प्रमाणात फुलांची शेती केली जात आहे. त्याच बरोबर वनऔषधी शेती करत आहेत.
- **शेतीचे विविधीकरण:** नवीन आर्थिक धोरणाने व उदारीकरणाने व जागतीकीकरणाने भारतीय शेती उत्पादनात विविधता आली. व्यापारी पिके, उद्यानपिके उदा. फळे, भाजीपाला, काजूगर, नारळ इ. पुष्पसंवर्धन, दुग्धपदार्थ इत्यादी वस्तूंची मागणी वाढत आहे. अर्थव्यवस्थेच्या उदारीकरणाने शेती क्षेत्रातील उत्पादन व व्यापार या दोन्ही बाजूंनी विकासासाठी भरपूर सुसंधी निर्माण झाली आहे. सन १९९१-९२ मध्ये फळांचे उत्पादन २८.६ दशलक्ष टन होते ते सन २००६-०७ मध्ये ५७.७ दशलक्ष टन झाले. याच कालवाधीत भाजीपाल्याचे उत्पादन ५८.५ दशलक्ष टनांवरून ११.८ दशलक्ष टन एवढे वाढले. तर २००३-०४ फुलांचे उत्पादन ०.६ दशलक्ष टनांवरून २००६-०७ मध्ये ८.९ दशलक्ष टन एवढे वाढले. तर नारळाचे उत्पादन सन १९९१-९२ मध्ये ६.९ दशलक्ष टनांवरून सन २००६-०७ मध्ये १६.८ दशलक्ष टन एवढे वाढले. सन २०१७-१८ मध्ये ३०.१ दशलक्ष टन एवढे वाढले आहे. सोलापूर जिल्ह्यात इतर पिकांबरोबर ज्वारी, गहू, दाळींब, बोर, शिताफळ, आंबा, पपई, द्राक्षे, अन्नस, काजू, खजूर या सारखे पिके घेतले जात आहे. यावरून भारतीय शेतीच्या विविधीकरणाची प्रगती दिसून येते.

- **प्रक्रिया उद्योगात वाढ:** नवीन आर्थिक धोरणाने विविध शेतमालावरील संस्करण (प्रक्रिया) उद्योगात वाढ झाली आहे. प्रक्रिया उद्योगांच्या विकासाला आणि विस्ताराला योग्य संधी मिळाली. नाशवंत वस्तू उदा. दूध, फळे, मांस, मासे इत्यादींचा नाश टाळण्यासाठी राष्ट्रीय उद्यान मंडळ योग्य पावले टाकलेले आहे. भविष्यातील शेतमाल निर्यातीच्या संभाव्य वाढीने फळे व भाजीपाला प्रक्रियेत मोठ्या प्रमाणात रोजगार संधी उपलब्ध झालेल्या आहेत. तसेच आवश्यक मूलभूत संरचना, साठागृहे, वैष्टांकित करणे, वाहतूक करणे या कार्यातही रोजगार वाढलेला आहे. अलीकडे सरकारने या उद्योगात ५१ टक्के विदेशी भांडवल गुंतवणुकीस परवानगी दिली आहे. भारतात व महाराष्ट्रात अनेक फळांवर प्रक्रिया करून ती वर्षभर टिकवून ठेवली जातात. मांस व मासे व त्यापासून तयार केलेले पदार्थ यांचीही निर्यात वाढत आहे. सोलापूर जिल्ह्यात दुधा पासून पावडर व इतर दुग्धजन्य पदार्थ दुग्ध उत्पादनात जगात भारताचा पहिला क्रमांक आहे. दाळींबापासून अनारदाना, वाईन, द्राक्षेपासून बेदाना, वाईन व सुक्का मेवा, ऊस, ऊसा पासून साखर, गूळ, कापासापासून सुत, कापूस, कापड अशा अनेक प्रकारच्या शेतमालावर प्रक्रिया केली जात आहे. अलीकडील काळात अन्न प्रक्रिया उद्योगात खूपच वाढ झाली आहे. कारण सन १९९१ च्या नवीन आर्थिक धोरणाने या उद्योगावरील नियंत्रणे काढून टाकण्यात आली. म्हणून या उद्योगात प्रचंड गुंतवणूक होत आहे.
- **शेतीची उत्पादकता वाढविणे:** जागतीकीकरणाच्या नवीन आर्थिक धोरणाने शेतीत वापरल्या जाणाऱ्या साधनांची उच्च उत्पादकता प्राप्त करणे हे महत्वाचे ध्येय आहे. साधनसामग्रीच्या उत्पादकतेत सुधारणा ही विविध क्षेत्रांत साधनसंपत्तीचे योग्य वाटप करून व आधुनिक तंत्रज्ञान वापर होत आहे. त्यासाठी निर्यातीभिमूख धोरणाला महत्त्व देण्यात आले. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, भौगोलिक वातावरण, सुधारित बियाणे, खतांचा वापर इ. विविध उपायाने विविध पिकांचे दर हेक्टरी उत्पादनात भरीव वाढ झाली. उदा. सन १९९०-९१ मध्ये दर हेक्टरी तांदळाचे उत्पादन १७४० किलोग्रॅम होते ते सन २०१७-१८ मध्ये ३५९५ किलोग्रॅम एवढे वाढले. याच कालावधीत गव्हाचे उत्पादन ३६९५ किलोग्रॅमवरून ४५९८ किलोग्रॅमपर्यंत वाढले. यावरून शेतीतील उत्पादकता वाढल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रासह सोलापूर जिल्ह्यातील शेतीतील उत्पादकता वाढलेली आहे. अवाजवी हस्तक्षेप दूर झाला. शेतकरी वर्गाला इच्छेप्रमाणे कोणतेही पीक घेण्याचे स्वातंत्र्य होते. सारांश, विविध पिकांच्या शेती उत्पादकतेत भरीव वाढ झाली.
- **नवीन जैविक तंत्रज्ञानाचा विकास:** जागतीकीकरणाच्या नवीन शेती व्यूहरचनेने व वाढत्या लोकसंख्येने अन्नधान्याची वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी शेतीत रासायनिक खते, कीटकनाशके यांचा वापर वाढला. यामुळे शेवटी नैसर्गिक साधनसामग्रीची अमर्यादित पिळवणूक होऊन पर्यावरण तसेच शेतीचे नुकसान होत होते. तेव्हा नवीन आर्थिक धोरणाने शेती कार्यात जैविक तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जाऊ लागला. ज्यायोगे जैविक तंत्रज्ञानाच्या विकासावर मोठ्या प्रमाणात जोर देण्यात आला.
- **शेतमाल निर्यातीत वाढ:** जागतीकीकरणाच्या नवीन आर्थिक धोरणाने शेतमाल निर्यातीचे आकारमान वाढले. हा देश शेती निर्यातीसाठी अनुकूल देश बनला. निर्यातीने शेतीक्षेत्राचा विस्तार झाला. शेतीत रोजगाराच्या संधी वाढल्या. भारतातील अनुकूल हवामान, मजुरांचा खर्च कमी, आदानाची दर एकक कमी खर्च इ. कारणाने शेतमाल निर्यातीला चांगली संधी मिळती. शेतीक्षेत्रातील विकासाचे कार्य साधण्यास शेतमाल निर्यात महत्वाची भूमिका पार पाडते. शेतीचे विविधीकरण होते. भारतातून अन्नधान्य फळे, फुले, भाजीपाला, निर्याद होत आहे. सोलापूर जिल्ह्यातून दाळींब, बोर, द्राक्षे, शिताफळ, चिकू, आंबा, खजूर, भाजीपाला, टमाटे, कांदा, भेंडी, काकडी, बटाटे, लसूण, अदरक, कार्ले अशा अनेक प्रकारच्या भाजीपाल्यांची निर्याद वाढलेली आहे. सन १९९१-९२ मध्ये भारतातून शेती व संलग्न उत्पादनाची निर्यात ६२९५.२ कोटी रुपये होती ती निर्यात सन २०१७-१८ मध्ये १०,१५४ कोटी रुपये एवढी प्रचंड वाढली. एकूण निर्यातीत याचा हिस्सा ९.९ टक्के होता. मात्र शेतमालाचा जागतिक व्यापारातील भारताचा हिस्सा ४ टक्क्यांपेक्षा कमी आहे. अलीकडील सरकारच्या आयात-निर्यात धोरणाने शेतमाल निर्यातीला खूपच चालना मिळाली आहे.
- **शेतीत वाढती गुंतवणूक:** जागतीकीकरणाच्या नवीन आर्थिक धोरणानंतर शेतीतील गुंतवणूक वाढत आहे. सन १९९०-९१ मध्ये शेतीतील एकूण सार्वजनिक गुंतवणूक (सन १९८०-८१च्या किमतीनुसार) ४४०० कोटी रुपये व खाजगी गुंतवणूक १०४४० कोटी रुपये अशी एकूण गुंतवणूक १४८४० कोटी रुपये होती. अर्थात, एकूण स्थूल गुंतवणुकीत सार्वजनिक गुंतवणुकीचा हिस्सा ३० टक्के व खाजगी गुंतवणुकीचा हिस्सा ७० टक्के होता. सन २००३-०४ मध्ये सार्वजनिक गुंतवणूक ५२५० कोटी रुपये व खाजगी गुंतवणूक १५२६० कोटी रुपये अशी एकूण गुंतवणूक २०५१० कोटी रुपये व तसेच सन २०१७-१८ या वर्षी ९५९६० कोटी रुपये इतकी वाढलेली आहे. अर्थात, सार्वजनिक गुंतवणुकीचा हिस्सा २६ टक्के व खाजगी गुंतवणुकीचा हिस्सा ७४ टक्के झाला. याचा अर्थ सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूक कमी होत असून खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणूक वाढत आहे. अर्थात, जागतिकीकरणाने शेतमालाची निर्यात वाढली. सोलापूर जिल्ह्यात देखील त्याचा फायदा घेण्यासाठी शेतीत खाजगी गुंतवणुकीत वाढ होत आहे.
- **मागास क्षेत्रात शेतीचा विकास:** जागतीकीकरणाच्या नवीन आर्थिक धोरणाने व शेतीतील नवीन व्यूहरचनेने विविध पिकांच्या उत्पादनात संशोधन व नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर वाढला. उदारीकरणाच्या धोरणाने निर्यातीसाठी अन्नधान्याची मागणी वाढली. यासाठी भारतातील अनेक नवीन क्षेत्रे शेती उत्पादनाखाली आणण्यात आली, ती अनुकूल व लाभप्रद बनली. मागासलेल्या क्षेत्रातील शेतीत सिंचन व्यवस्था नव्हती. कोरडवाहू शेती होत असे. पण तेथे फळबागा, पुष्पसंवर्धन, पशुपालन, मस्त्य व्यवसाय इ. व्यवसायाला परिणामी अनेक मागासलेली क्षेत्रे विकसित होत आहे. सोलापूर जिल्ह्यातील शेतकरी उजनी धरणाच्या पाण्यामुळे बारा महिने पिके घेत आहे. त्यामुळे जिल्ह्यातील सिंचन क्षेत्र वाढलेले आहे.
- **मुक्त व्यापार:** नवीन आर्थिक धोरणाने विशेषतः उदारीकरणाच्या वैशिष्ट्याने देशांतील शेती उत्पादनाच्या ने-आणीवरील नियंत्रणे काढून टाकली. शेती उत्पादनातील विशेषतः अन्नधान्याच्या व्यापाराचा विस्तार होणे सुलभ झालेले आहे.

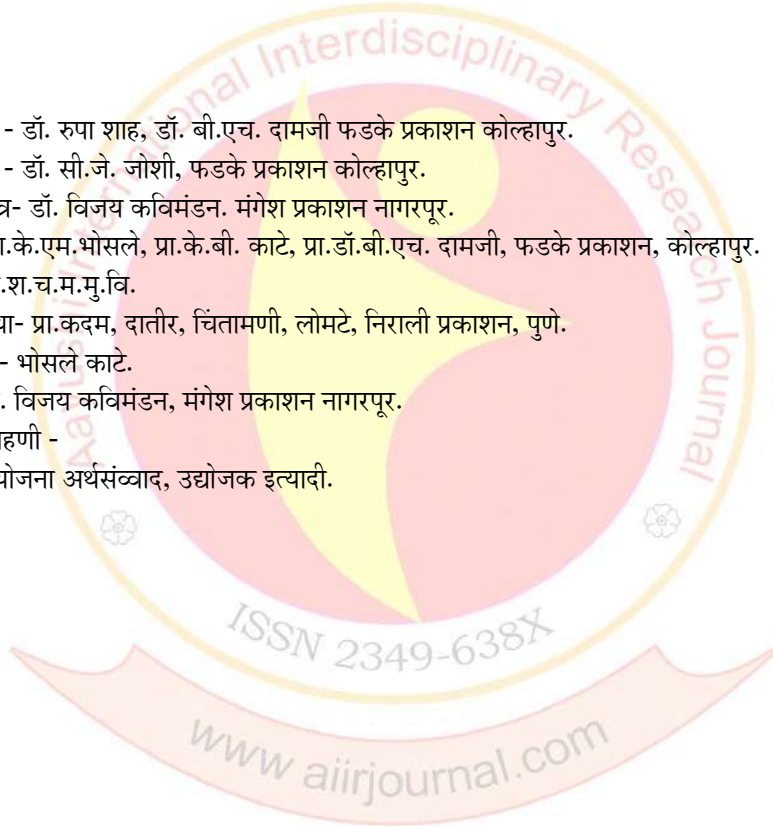
- **शेती कर्जाचे संस्थात्मकरण:** जागतीकरणाच्या नवीन आर्थिक धोरणाने शेती कर्जाचे संस्थात्मकरण होण्याची प्रवृत्ती वाढली. सावकार, जमीनदार, व्यापारी या बिगर संस्था कर्जाचे प्रमाण घटले, तथापि, व्यापारी बँका, राष्ट्रीयकृत बँका, सहकारी बँका अशा संस्थात्मक कर्जाचे प्रमाण वाढले. शेतकरी संस्थात्मक कर्जात अधिक लक्ष घालू लागले. नवीन आर्थिक सुधारणेने शेतीक्षेत्राच्या विकासासाठी योग्य वाव दिला जात आहे.

सारांश-

अर्थात, नवीन आर्थिक धोरणाने मागीलप्रमाणे विविध परिणाम झाले. पण त्यांचे काही अनिष्ट परिणामही होते. शेतीक्षेत्राचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील हिस्सा घटला, नवीन तंत्रज्ञानाच्या वापराने बेकारीत वाढ झाली. भारतात भांडवलशाही शेतीत वाढ झाली. शेती अनुदानात प्रचंड वाढ झाली. अर्थात, जागतिक बदलाने भारताला नवीन आर्थिक धोरणाचा अवलंब करणे अपरिहार्य होते. इतर क्षेत्रापेक्षा या धोरणाने शेतीक्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडून आला हे निश्चित. जागतीकीकरणाने भारतातील व सोलापूर जिल्ह्यातील पिकाच्या आकृती बंधात बदल होत आहे. शेती आधुनिक पद्धतीने केली जात आहे. तरीपण सिंचनाच्या अपुऱ्या सोयीमुळे शेतकऱ्यांना दुष्काळाला सामोरे जावे लागते. त्यातूनच महाराष्ट्रसह इतर राज्यात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढत आहेत. त्यामुळे प्रत्येक वेळी शेतकऱ्यांसाठी सरकारला कर्जमाफी जाहीर करावी लागत आहे. तर सरकारने शेतीसाठी कायमस्वरुपाच्या सिंचन योजना राबवाव्यात, त्यामध्ये पाजर तलाव, जलशिखार योजना, कालवे व नदी जोड योजना राबविल्यास १२ माही पाण्याची सुविधा शेतीसाठी उपलब्ध झाल्यास भारतातील व सोलापूर जिल्ह्यातील शेतीची उत्पादकता वाढण्यास मदत होईल.

संदर्भ :-

- १) सहकाराचा विकास - डॉ. रुपा शाह, डॉ. बी.एच. दामजी फडके प्रकाशन कोल्हापूर.
- २) सहकाराचा विकास - डॉ. सी.जे. जोशी, फडके प्रकाशन कोल्हापूर.
- ३) औद्योगिक अर्थशास्त्र- डॉ. विजय कविमंडन. मंगेश प्रकाशन नागरपूर.
- ४) कृषी अर्थशास्त्र - प्रा.के.एम.भोसले, प्रा.के.बी. काटे, प्रा.डॉ.बी.एच. दामजी, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
- ५) ग्रामीण विकास - य.श.च.म.मु.वि.
- ६) भारतीय अर्थव्यवस्था- प्रा.कदम, दातीर, चिंतामणी, लोमटे, निराली प्रकाशन, पुणे.
- ७) भारती अर्थव्यवस्था- भोसले काटे.
- ८) कृषि अर्थशास्त्र- डॉ. विजय कविमंडन, मंगेश प्रकाशन नागरपूर.
- ९) महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी -
- १०) वृत्तपत्र, इनटरनेट, योजना अर्थसंवाद, उद्योजक इत्यादी.

जागतिकीकरण आणि भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने

प्रा.डॉ. महादेव माणिकराव हारगे

व्यंकटेश महाजन वरिष्ठ महाविद्यालय, उस्मानाबाद

जगामध्ये औद्योगिक क्रांतीमुळे व्यापार, उद्योग, संस्कृती, धर्म, मानवाचे एकमेकांशी असलेले संबंध इत्यादी बाबतीत अमुलाग्र बदल घडून आला. हा बदल 18 व्या शतकात ज्या देशामध्ये औद्योगिक क्रांती झाली तेथेच घडून आला. आधुनिकतेमुळे व्यक्तीमध्ये अद्यावतता येऊन मूल्यप्रमाणक, विश्वास व्यवस्था एकूण जीवनात वैशिष्ट्यपूर्ण बदल झाला. दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगाची सरळ-सरळ दोन भागात विभागणी झाली. त्यानंतरच्या काळात अमेरिकेत भांडवलशाही व्यवस्था स्वीकारली गेली. भारतासारख्या काही राष्ट्रांनी अलिप्ततेचा स्वीकार केला. 1989 मध्ये रशियाचे विघटन झाले आणि अमेरिका जगामध्ये एक महासत्ताक देश म्हणून मिरवू लागला. जागतिक अर्थव्यवस्थेवर अमेरिकेने आपला प्रभाव निर्माण केला. परिणामी जागतिक अर्थव्यवस्थेत जे बदल झाले त्यांना आपण जागतिकीकरण म्हणून ओळखतो.

भारताने सुद्धा या जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेमध्ये सहभागी होण्यासाठी 1991 साली तत्कालीन पंतप्रधान पी.व्ही.नरसिंहराव आणि अर्थमंत्री मनमोहन सिंग यांनी जागतिकीकरणाच्या करार स्वाक्षरी धोरणाचा स्वीकार केला. भारतामध्ये जागतिकीकरणामुळे अनेक घटकावर याचा परिणाम झाला. खुल्या अर्थ व्यवस्थेमुळे जास्तीत जास्त नफा किंवा पैसा कसा कमवता येईल हे धोरण पुढे आले. परंतु औद्योगिक क्षेत्रातच नफा कमवता येत नसून अनेक वेगवेगळ्या मार्गाने नफा कमावण्याचा प्रयत्न भारतामध्ये सुरू झाला. तो म्हणजे 'भ्रष्टाचार' जागतिकीकरणाच्या नंतर जगातल्या अनेक देशात चांगले वाईट परिणाम झालेले दिसून येतात आणि त्या देशामध्ये वेगवेगळे अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत आणि तेच प्रश्न त्या देशातील शासन व्यवस्थेसमोरील आव्हाने निर्माण झाली आहेत.

भारतामध्ये जागतिकीकरणानंतर भारतीय लोकशाहीपुढे अनेक मोठ-मोठी आव्हाने उभी राहिली आहेत. उदा.प्रादेशिकवाद, धर्मवाद, भाषावाद, नक्षलवाद, पर्यावरणाची समस्या, दहशतवाद, जातीयवाद, वर्णभेद आणि भ्रष्टाचार इ.यापैकी आजस्थितीला भारतीय लोकशाहीपुढील एक मोठे आव्हाने म्हणजे ते भ्रष्टाचार कारण भ्रष्टाचाराने संपूर्ण भारत देश हा पोखरून निघाला आहे. असे कोणतेच क्षेत्र शोधूनही सापडणार नाही की जिथे भ्रष्टाचार झाला नाही. म्हणूनच भ्रष्टाचार हा आज भारतीय लोकशाही समोरील आव्हान बनला आहे.

सर्वात पहिल्यांदा राजकीय क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचार होताना दिसत आहे. कारण राजकारणात प्रवेश झाला की माणूस श्रीमंत होतो असे बहुतांश लोक विचार करतात. कारण राजकारणाच्या आधी एखाद्या व्यक्तीकडे काही प्रमाणात संपत्ती असते परंतु राजकारणात काही पदे भोगली की त्याच्या संपत्तीमध्ये 10 ते 20 पटीने वाढ होत असते. असे प्रत्येक पक्षातील नेत्याकडे पाहिले की दिसून येते. याचे कारण काय आहे, तर तो आहे भ्रष्टाचार. राजकीय क्षेत्र भ्रष्टाचारामुळे ढवळून निघाले आहे. सर्वच राजकारणी भ्रष्ट आहेत असे म्हणता येणार नाही काही बोटार मोजण्याइतके राजकारणी शुद्ध चारित्र्याचे आहेत. भारतासारख्या लोकशाही प्रधान देशामध्ये राजकीय क्षेत्र भ्रष्टाचाराने बरबटलेले आहे. ज्या काही लोककल्याणकारी योजना निर्माण करणे आणि त्याची प्रभावी अंमलबजावणी करणे हे त्या देशाच्या शासकावर अवलंबून असते. जेवढा खर्च अनेक योजनांसाठी करायचा असतो तसा जर नाही झाला तर त्यात देशाचे नुकसान असते आणि भारतातही असेच आहे. म्हणून भारतात भ्रष्टाचार म्हणजे लोकशाही समोरील आव्हान झाले आहे.

1955 मध्ये प्रशासकीय दक्षता उपविभागांची गृहखात्यांतर्गत निर्मिती करण्यात आली व या यंत्रणेवर काही जबाबदाऱ्या सोपविण्यात आल्या.

अ) भ्रष्टाचार विरोधी कृती करण्यास आवश्यक ते नेतृत्व आणि मार्गदर्शन पुरविणे आणि समन्वय साधणे.

ब) भ्रष्टाचारविरोधी कृती करण्यास आवश्यक ते नेतृत्व आणि मार्गदर्शन पुरविणे आणि समन्वय साधणे.

क) प्रत्येक विभाग आणि खात्याकडून या संदर्भात टिकाऊ आणि ठोस अशी कृती केली जाईल याची खात्री करून घेणे.

1957 मध्ये सार्वजनिक बांधकाम, गृहनिर्माण आणि पुरवठा या खात्यांतर्गत एक मुख्य तांत्रिक परीक्षकांची संघटना निर्माण करण्यात आली होती. या संघटनेचा हेतू असा होता की, खर्चात आर्थिक काटकसर साधणे आणि तांत्रिक व आर्थिक नियंत्रण अधिक चांगल्याप्रकारे ठेवणे या दृष्टिकोनातून केंद्रीय सार्वजनिक बांधकाम विभागाची एक सामाईक, तांत्रिक हिशोब तपासणी करणे.

भ्रष्टाचाराचा भारतीय राजकारणात कर्करोगापेक्षाही झपाट्याने प्रसार झाला असून निवडणुकांच्या राजकारणापासून लष्करासाठी लागणाऱ्या सामग्रीच्या खरेदीपर्यंतचे सर्व व्यवहार भ्रष्टाचाराच्या सावटाखाली आली आहेत. अनेक पक्षांच्या ज्येष्ठ नेत्यांच्या व मंत्र्यांच्या भ्रष्टाचाराची मोठमोठाल्या रकमांची प्रकरणे वेशीवर टांगली गेली असून त्यात जणू उच्चांक गाठण्यासाठी स्पर्धाच लागली आहे. जयप्रकाश नारायण यांच्या समग्रक्रांतीने या सर्वांगीण भ्रष्टाचाराच्या विरोधातच तरुणांची चळवळ उभरण्याचा प्रयत्न केला होता. पण राज्यकर्त्यांनी त्या चळवळीला आणीबाणीचा प्रतिसाद दिला. भ्रष्टाचाराला त्यातून वेसन

घालणे दूरच राहिले, त्यांच्या विरोधात बोलणे हाच गुन्हा ठरायला लागला. राजकीय सत्तातिरेक, पोलिसी दमनसत्ता, भांडवलदार वर्चस्व, नोकरशाहीची मनमानी अशा अनेक नव्या अरिष्टांना आणीबाणीने पोसले तेव्हापासून रुळावरून घसरलेली भारतीय राज्यव्यवस्थेची गाडी अधिकाधिक भरकटत गेली. 1989 पासून तत्त्वशून्य आघाड्यांची सरकारे केंद्रात व राज्यात सत्तेवर आल्यामुळे भ्रष्टाचाराच्या पूर्वी कधीच नसलेल्या व नसतील तेवढ्या संधी चालून आल्या. नव्या आर्थिक धोरणाने मुक्त स्पर्धेचे तत्त्व अवलंबून विविधनिषेधशून्य व नैतिक वर्तनाला देशाच्या राजकारणात व अर्थकारणात प्रतिष्ठीत केले. यशस्वी होण्यासाठी कोणत्याही मार्गाचा अवलंब क्षम्य ठरतो हे बाजारपेठी सुत्र आजच्या राज्यकारभाराचे मार्गदर्शक तत्त्व झाले असून संविधानातील मार्गदर्शक तत्त्वे अडगळीत पडली आहेत.

सत्तेचे खऱ्या अर्थाने विकेंद्रीकरण होणे आणि निर्णयसत्ता लोकांच्या हाती येणे हाच भ्रष्टाचाराला प्रभावी आळा घालण्याचा मार्ग असू शकतो. नागरी समाजाच्या आधारभूत मानल्या जाणाऱ्या सर्व संस्था या संदर्भात महत्त्वाची भूमिका पार पाडू शकतात. नागरीकांना त्यांच्या हक्काची जाणीव करून देणे, कोणत्या सोयीसुविधा त्यांना मिळायला पाहिजेत याची त्यांना कल्पना देणे, त्यांच्या हक्कावर संभवणारे धोके व त्यांना त्यांच्या न्याय हक्कापासून वंचित ठेवणाऱ्या प्रक्रिया यांची ओळख करून देणे, लोकांच्या जीवन साधनांना अपायकारक ठरणाऱ्या खाजगी व सरकारी प्रकल्पांच्या विरोधात जनजागृती करणे, प्रशासनातील दोष, अपप्रवृत्ती व विकृती यांचा संघटीतपणे मुकाबला करण्याचे प्रशिक्षण जनतेला देणे अशी अनेक कामे नागरीक समाजाला आधारभूत ठरणाऱ्या संस्था करू शकतात. नागरी समाजातून दडपण आल्यावर प्रशासनाला पारदर्शक होण्याखेरीज पर्यायच उरणार नाही. गोपनीयतेच्या प्रशासकीय संस्कृतीनेच भ्रष्टाचाराची व्याधी फोफावली आहे. भ्रष्टाचाराचे स्वरूप आज आपल्या देशात फार मोठे झाले आहे. जगामध्ये ज्या देशात भ्रष्टाचार भरपूर प्रमाणात झाला आहे त्या देशाची प्रगती निश्चितच झालेली नाही हे वास्तव विसरता काम नये. जागतिक बँकेत ठेवलेला ज्या-ज्या भारतीयांचा काळा पैसा आहे त्यावर शासनाला कडक पावले उचलावी लागतील नाहीतर निरव मोदी, चौक्सी, विजय माल्या असे जर अजून 100 भ्रष्टाचारी पैसे घेऊन परदेशात पळून गेले तर त्याचा परिणाम देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर निश्चितच होतो. हे भारताच्या लोकशाहीपुढील एक गंभीर आव्हान बनल्याशिवाय राहणार नाही. वेळीच यावर सरकारने उपाययोजना कराव्यात व लोकशाही टिकवावी एवढीच अपेक्षा.

संदर्भ :-

- 1) डॉ.भास्कर लक्ष्मण भोळे, भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पीपळापुरे बु.डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर
- 2) श्रीराम माहेश्वरी, भारतीय प्रशासन, ओरिएंटल लॉगमन, मुंबई
- 3) डॉ.पी.सी.श्रीवास्तव, 'भ्रष्टाचार' भारताचा अंतस्थ शत्रू, रोहन प्रकाशन, पुणे.

जागतिकीकरण आणि भारतीय राजकीय व्यवस्था

संशोधक

प्रा.डी.वाय.साखरे

पी.डी.व्ही.पी.महाविद्यालय, तासगाव.

संशोधक मार्गदर्शक

डॉ.महेश मोटे

माधवराव पाटील महाविद्यालय,

मुरुम.

भांडवलशाही व्यवस्था आणि साम्यवादी शासन व्यवस्था या दोन्हीच्या मर्यादा लक्षात घेऊन स्वतंत्र भारताने सामाजिक न्यायाला प्राधान्य देणाऱ्या लोकशाही समाजवादाचा स्वीकार केला. सरकारी आणि खाजगी अशा मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला. परंतु अकार्यक्षमता, दप्तर दिरंगाई, परवाना पद्धती, राजकीय अस्थिरता, उदासीनता, वाढता भ्रष्टाचार अशा अनेक समस्यांमुळे १९९० मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान नरसिंहराव व तत्कालीन अर्थमंत्री मनमोहन सिंग यांच्या पुढाकाराने नवीन आर्थिक धोरणाचा भारताने स्वीकार केला.

जागतिकीकरणाच्या या धोरणामुळे जगाची प्रगती करणे हे उद्दिष्ट स्वीकारले असले तरी जागतिकीकरणाच्या नावाखाली भांडवलशाही व्यवस्था जगात नव वसाहतवाद वाढवून गरीब व श्रीमंत यांच्यात एक जीवघेणी स्पर्धा चालू आहे जागतिकीकरणामुळे भारतासारख्या इतर विकसनशील देशात, पाश्चात्य बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी आपले वर्चस्व निर्माण केले आहे थोडक्यात जागतिकीकरण हा एक नवा साम्राज्यवाद असून केवळ सैन्यशस्त्राने प्रदेश जिंकण्यापेक्षा बाजार शक्तीने देश काबीज करण्यावर अधिक भर दिला जातो.

जागतिकीकरण म्हणजे काय ?-

- १) विविध देशांमध्ये माहिती, तंत्रज्ञान, भांडवल, बाजारपेठ, वस्तू, यांचा मुक्त संचार आणि देवाण घेवाण म्हणजे जागतिकीकरण होय
- २) जेव्हा एखादा विचार एखाद्या सामाजीक, आर्थिक, राजकीय, तात्विक बदल हा देशाच्या, खंडाच्या सिमा ओलांडून खुप वेगाने जगभर पसरतो आणि त्याचा परिणाम दीर्घकालीन, सर्वव्यापी असतो त्याला जागतिकीकरण म्हणतात." वरील व्याख्यावरून जागतिकीकरण म्हणजे खुली अर्थव्यवस्था, मुक्त बाजार यंत्रणा, सरकारचा कमीतकमी हस्तक्षेप सार्वजनिक उपक्रमांचे खाजगीकरण, सरकारी खर्चात कपात, परदेशी गुंतवणुकीला मुक्त प्रवेश, आयात-निर्यातीवरील कमी कर इत्यादीं घटकांचा समावेश जागतिकीकरणात होतो. जागतिकीकरणात ' आर्थिक ' हा गाभा घटक असला तरी जागतिकीकरणाचा सामाजीक, राजकीय सांस्कृतिक, शैक्षणिक, धार्मिक, तंत्रज्ञानात्मक अशा विविध पैलूवर प्रभाव पडतांना दिसतो

शोधनिबंधाच्या अभ्यासाचे उद्दिष्टे:-

१. जागतिकीकरणाची संकल्पना समजून घेणे
२. जागतिकीकरणाचा भारताच्या संसदीय लोकशाही शासन व्यवस्थेवर परिणामांचा अभ्यास करणे
३. जागतिकीकरणाचा भारतीय समाज व्यवस्थेवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

शोधनिबंधाच्या अभ्यासाची गृहितके

- १) जागतिकीकरणाच्या धोरणामुळे भारताच्या सार्वभौमत्वा समोर विविध समस्या निर्माण झाल्या आहेत.
- २) जागतिकीकरणाच्या धोरणामुळे गरीब, श्रीमंत दरी अधिक वाढत आहे-
- ३) श्रीमंत देश जागतिकीकरणाच्या नावाखाली गरीब विकसनशील देशाच्या बाजारपेठा काबीज करतात.
- ४) जागतिकीकरणामुळे भारतातील समाजवादी लोकशाही, सामाजिक न्याय, कल्याणकारी राज्य, पुढे अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

शोधनिबंधाच्या अभ्यासाची पद्धती

सदर शोधनिबंध हा दुय्यमसाधना वर आधारित असून यासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ, विविध मान्यवरांचे लेख, नियतकालिके, मासिके, इंटरनेट इत्यादींचा संदर्भ साहित्याचा अभ्यासासाठी वापर केलेला आहे.

जागातीकीकरणाचा भारतीय राजकीय व्यवस्थेवर पडलेला परिणाम

जगातील सर्वात मोठ्या अर्थव्यवस्थेबरोबर भारतीय अर्थव्यवस्थेला जलद विकसित अर्थव्यवस्था बनवणे हा जागतिकीकरणाचा हेतू होता. जागतिकीकरणाचा भारतीय राजकीय व्यवस्थेवर व्यवस्थेवर झालेला परिणाम याप्रमाणे-

१. जागतिकीकरणाने भारताच्या सार्वभौमत्वाला आव्हान देण्यात आले यामुळे राष्ट्रीयतेचा कणा नष्ट होतो.
२. जागतिकीकरणामुळे लोकशाही, लोकप्रतिनिधीवर दबाव वाढतो.

३. जागतिकीकरणामुळे थेट परकीय गुंतवणुकीला मुक्तद्वार धोरण सरकारला स्वीकारावे लागते.
४. जागतिकीकरणामुळे राष्ट्र-राज्य संकल्पनेवर मर्यादा येतात.
५. भारतीय राजकारणात भांडवलशाही धार्जिण्या उजव्या विचारसरणीच्या लोकांचा, राजकीय पक्षांचा प्रभाव दिसून येतो.
६. शासनाच्या कल्याणकारी धोरणाला कात्री लावली जाते.
७. जागतिकीकरणामुळे भारत सरकारवर कर्जाचा डोंगर उभा राहिला असून जागतिक बँ क्व आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी चा वाढता प्रभाव दिसून येतो.
८. जागतिकीकरणामुळे शासनाने खाजगी मालमतेचा हक्काला कायद्याचे संरक्षण द्यावे या मागणीने जोर धरला.
९. जागतिकीकरणाने कामगार चळवळ मोडीत निघाल्या आहेत.
१०. जागतिकीकरणामुळे शासनाचा अर्थव्यवस्थेत हस्तक्षेप कमी करून स्पर्धात्मक बाजार घटकांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले.
११. जागतिकीकरण आणि सामाजिक विषमता दरी वाढत जाऊन गरीब हे अति गरीब व श्रीमंत हे अति श्रीमंत होत आहेत.
१२. जागतिकीकरणामुळे विशेष आर्थिक क्षेत्रला (SEZ) चालना मिळाली, जबरदस्तीने शेतकऱ्यांच्या जमिनी सक्तीने ताब्यात घेतल्यामुळे नक्षलवाद- माओवादी चळवळीत वाढ झाली. त्यासाठी शासनाला फार मोठी किंमत मोजावी लागत आहे.
१३. जागतिकीकरणाने ग्रामीण भारताच्या उध्वस्त करण्याची प्रक्रिया सुरू झाली असून गांधीवादी विचारा पुढे एक गंभीर आव्हान निर्माण झाले आहे.
१४. जागतिकीकरणामुळे दहशतवादासाठी शासनाला अंतराष्ट्रीय सहकार्य मिळत आहे.
१५. जागतिकीकरणामुळे भारताच्या संरक्षण क्षेत्रात सरकारला आंतरराष्ट्रीय समुदायाचे मोलाचे सहकार्य मिळत आहे.
१६. जागतिकीकरणामुळे भारतीय शासनाला नवनवीन तंत्रज्ञानात पाश्चात्य देशांचे सहकार्य वाढत आहे.
१७. जागतिकीकरणामुळे देशात आज भ्रष्टाचार वाढत असून रंजी स्पेक्ट्रम घोटाळा याचे एक उदाहरण सांगता येईल.

सारांश -

विकसनशील देशांच्या वित्तीय बाजारपेठा आपल्यासाठी खुल्या व्हाव्यात यासाठी मागास देशांच्या सरकारवर दडपण आणण्यास साम्राज्य वादी देशांनी सुरुवात केली. जागतिकीकरणाच्या रेट्यामुळे जमीन आणि इतर नैसर्गिक संसाधन बळकावण्याच्या धोरणामुळे हजारो वर्षांचे ग्रामीण लोकजीवन, ग्रामीण समाजाचे विस्थापन होत आहे. कोट्यावधी शेतकरी, मच्छिमार, आदिवासीचे पारंपारिक उद्योग नष्ट होत आहेत, यामुळे देशात अशांतता निर्माण होत असून सरकाराचा अधिक पैसा, वेळ आणि शक्ती खर्च होत आहे. जागतिकीकरणामुळे परकीय गुंतवणूकवाढून नव्या नोकरीची संधी निर्माण झाली, नवी कौशल्ये विकसित होऊन पैसा हाती आला. यामुळे जगण्याची सोय झाली मात्र यांत्रिकीकरणाच्या काळात माणसाचा आनंद व सुख हिरावत चालला आहे.

www.aiirjournal.com

जागतिकीकरण व भारतापुढील आव्हाने

प्रा. ए.एन. भोसले

राज्यशास्त्र विभाग

तुळजा भवानी महाविद्यालय,

तुळजापूर.जि. उस्मानाबाद

प्रस्तावना :-

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताने समाजवादी, कल्याणकारी व तसेच भांडवलशाही व्यवस्थेचा पुरस्कार करून सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात व्यापक बदल घडवून आणण्याचा पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून प्रयत्न केला. थोडक्यात मिश्र अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार करून सार्वजनिक व खाजगी उद्योग क्षेत्राला चालना दिली होती. परंतु १९९० च्या काळात जागतिक स्तरावर दोन महासत्ता अमेरिका व रशिया यांच्यातील शीतयुद्ध संपले व तसेच रशियाने आर्थिक क्षेत्रात 'नविन आर्थिक धोरण' व जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेचा पुरस्कार केला. या कालखंडात आंतरराष्ट्रीय पातळीवर जागतिकीकरण व त्याला जोडून उदारिकरण व खाजगीकरणाच्या संकल्पनेचीही चर्चा होऊ लागली व संकल्पनेचा विचाराचा परिणाम जगातील बहुतांश राष्ट्रांवर झाला. विशेषतः, विकसित, अविकसित, विकसनशिल, गरिब हे राष्ट्रेही या संकल्पनेच्या प्रक्रियेत आली.

भारतही याला अपवाद राहिलेला नाही. १९९१ ला तत्कालीन पंतप्रधान पी.व्ही. नरसिंहराव सत्तेवर होते, 'नविन आर्थिक धोरण' चा पुरस्कार करून जागतिकीकरणाची संकल्पना मान्य केली व देशाची अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडली. प्रामुख्याने जागतिकीकरणाची संकल्पना ही राष्ट्रा-राष्ट्रांची अर्थव्यवस्था परस्परांशी जोडण्याचे कार्य करते. यामुळे गरिब व श्रीमंत राष्ट्रांची अर्थव्यवस्था परस्परांशी जोडली गेली. जागतिकीकरणाची संकल्पना राष्ट्रांच्या विकासासाठी महत्त्वपूर्ण असली तरी या संकल्पनेमुळे काही सामाजिक प्रश्न ही निर्माण झालेले आहेत. प्रस्तुत शोध निबंधात जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत भारतात सामाजिक क्षेत्रात विषमता, बेरोजगारी, आरोग्य शिक्षण व पायाभूत क्षेत्रातील विकासाबाबत जे प्रश्न किंवा आव्हाने निर्माण झालेली आहेत, त्यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तत्पुर्वी जागतिकीकरणाचा अर्थ त्याचे स्वरूप व भारतापुढील आव्हाने या अनुषंगाने त्याचे विवेचन करण्यात आलेले आहे.

जागतिकीकरणाचा अर्थ :-

जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी अनेक विचारवंतांनी जागतिकीकरणाच्या व्याख्या केलेल्या आहेत त्यातील काही विचारवंतांच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे पाहता येतील.

- १) रॉबर्टसनच्या मते 'जे स्थानिक आहे ते जागतिक आहे आणि जे जागतिक आहे ते स्थानिक आहे. याला विशिष्टतेचे सार्वत्रिकरण आणि सार्वत्रिकतेचे विशिष्टीकरण म्हणूनही ओळखले जाते'.
- २) एडवर्ड हार्मनच्या 'मते जागतिकीकरण ही सीमापार उत्पादने, भांडवल, सेवा, आर्थिक क्रिया — प्रक्रियांच्या वाढत्या प्रभावाला लक्ष करणारी प्रक्रिया आहे'.
- ३) स्मिथ या विचारवंतांच्या मते ' जागतिकीकरण हा आंतरराष्ट्रीयवाद आणि सर्वासाठी स्वातंत्र्य या मुल्याचा समावेश असणारी मुक्त व्यापार आणि अर्थव्यवस्थेचे फायदे सर्वांना मिळवून देणारी सर्व समावेशक प्रक्रिया आहे. वरील विचारवंतांनी जागतिकीकरणाच्या केलेल्या व्याख्येवरून असे स्पष्ट होते कि, ही संकल्पना जागतिक स्तरावर मुक्त अर्थव्यवस्था मुक्तबाजार व मुक्त व्यापार या क्षेत्रात स्वातंत्र्याला महत्त्व देणारी आहे.

जागतिकीकरणाचे स्वरूप :-

१) जागतिकीकरणाची संकल्पना ही आंतरराष्ट्रीय पातळीवर क्रिया प्रक्रियाना महत्त्व देते :-

शीतयुद्ध संपल्यावर आंतरराष्ट्रीय पातळीवर राष्ट्रा-राष्ट्रांत परस्पर सहकार्य वाढल्याचे दिसते. माहिती तंत्रज्ञानातील वाढ, विश्व व्यापार, संघटनाची निर्मिती यामुळे जागतिकीकरणाला चालना मिळाली. या संकल्पनेचा प्रवास हा राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक विश्वरचना निर्माण करण्याचा आहे. त्यामुळे जग परस्पराच्या जवळ येताना दिसते.

२) मुक्त व्यापाराचा पुरस्कार :-

मुक्त विश्वरचना, मुक्त बाजारपेठ व मुक्त व्यापार क्षेत्र याला महत्त्व देणारी लोकातील वाढत्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक संबंधातून ही व्यवस्था भक्कम होईल, यात स्वातंत्र्याला महत्त्व दिलेले आहे.

३) बिगर शासकिय संघटना :-

या बिगर शासकिय संघटना ह्या मानवी अधिकारांचे रक्षण, निःशस्त्रीकरण, बालकामगार, महिलांचे प्रश्न, युद्ध कैद्यांचे प्रश्न इत्यादी क्षेत्रात कार्यरत झाल्या. साधरणतः पाच हजाराहून अधिक संघटना आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कार्य करताना दिसतात उदा. आंतरराष्ट्रीय रेड क्रॉस संघटना, अॅम्नेस्टी इंटरनॅशनल इ.

४) बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका :-

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची कामगिरी मोलाची ठरली आहे. ह्या संघटना आर्थिक व राजकीय धोरणावर प्रभाव टाकू शकतात, या कंपन्यांची व्याप्ती मोठी आहे. भांडवलशाहीचा विकास व प्रसार या कंपन्यामुळेच शक्य झाला.

५) विभागीय व्यापार संघटना :-

शीतयुद्ध समाप्तीनंतर सैनिकी संघटना ऐवजी आर्थिक व्यापारी संघटनाची आंतरराष्ट्रीय पातळीवर जागतिकीकरण बाबत महत्वाची भूमिका बजावलेली दिसते त्यात प्रामुख्याने युरोपियन संघ, आशियान, सार्क, नाफ्टा, अपेक इ. विभागीय व्यापार संघटनानी व्यापार वृद्धीला चालना दिली.

जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेचे स्वरूप पाहिल्यानंतर आपणास हे स्पष्ट होते की जागतिकीकरणाची संकल्पना राष्ट्रांराष्ट्रात क्रिया-प्रक्रिया घडवून आणते, तसेच मुक्त व्यापार व बाजारपेठेला चालना देते त्याच बरोबर आंतरराष्ट्रीय पातळीवर जागतिकीकरणाची संकल्पना मान्य झाल्यावर बहुराष्ट्रीय कंपन्या, बिगर शासकीय संघटना व प्रादेशिक व्यापार संघटना इत्यादीच्या भूमिकेला व कार्याला अत्यंत महत्त्व प्राप्त झाले. जागतिकीकरणाचा अर्थ व त्याचे स्वरूप पाहिल्यानंतर जागतिकीकरणामुळे भारतापुढे सामाजिक क्षेत्रात जी विविध आव्हान निर्माण झालेली आहेत. त्यातील कांही महत्त्वपूर्ण आव्हाने पुढील प्रमाणे

जागतिकीकरण व भारतापुढील आव्हाने :-

भारताने जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेचा स्वीकार विकासासंदर्भात केला असला तरी, खऱ्या अर्थाते अजून विकासाचा भक्कम टप्पा आपल्या देशाने गाठलेला नाही. कारण अजूनही देशात विविध समस्या यात वाढ होत असलेली दिसते. गरिब- श्रीमंत दरी अजूनही घट्ट होत चालेली आहे. त्यामुळे सर्वसामान्य माणसाचे जगणे कठीण झालेले आहे. जी आव्हाने आज सर्वसामान्य माणसाला भेडसावत आहेत. ती आव्हाने प्रामुख्याने पुढील प्रमाणे आहेत.

१) सामाजिक विषमता :-

जागतिकीकरणामुळे रोजगाराच्या संधी मोठ्याप्रमाणात उपलब्ध होतील असे जाणकारांचे मत होते, पण या प्रक्रियेत ज्या कांही रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या त्यांचा फायदा केवळ पात्रताधारक, कुशल, प्रशिक्षित व्यक्तीलाच झाला. शेतकरी, आदिवासी, अकुशल अप्रशिक्षित, अल्पभूधारक शेतकरी, शेतमजूर इत्यादीला प्रक्रियेतील रोजगाराच्या संधीचा फायदा झालेला नाही. विषमता कमी व्हावी म्हणून शासनाने विविध समुह गटाला आरक्षणाच्या माध्यमातून संरक्षण देण्याचा प्रयत्न केला, परंतु खाजगीकरणाच्या धोरणामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगाराच्या संधी कमी झाल्या. नोकर कपात करण्यात आली व खाजगी क्षेत्रात संघटीत रोजगारची हमी नसल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात बेकारी वाढली व त्याचा परिणाम म्हणून सामाजिक विषयमतेत वाढ झाली. त्यामुळे श्रीमंत व गरिब दरी निर्माण होण्यास जागतिकीकरण कारणीभूत ठरत असल्याचे स्पष्ट होते.

२) बेरोजगारी :-

जागतिकीकरणामुळे स्थानिक उद्योगक्षेत्रातील उत्पादीत वस्तु, सेवा व दर्जा हे परकीय वस्तुशी तुलना करू शकत नाहीत. त्यामुळे अनेक लहान-लहान उद्योग बंद पडले. खाजगीकरणामुळे अनेक सार्वजनिक उद्योगाचे खाजगीकरण झाले. त्यामुळे नोकर-कपात, भरतीचे कमी प्रमाण, स्वेच्छा सेवा निवृत्ती इत्यादीमुळे संघटीत रोजगार कमी झाले व असंघटीत रोजगार निर्माण झाले. पण त्याला सुरक्षितता नाही. बालमजुरीचे प्रमाण वाढत आहे. कृषि क्षेत्रातील रोजगार निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळे त्यांना रोजगाराची शाश्वती राहिलेली नाही.

३) शिक्षण :-

संविधानात शिक्षणाचा मुलभूत अधिकार नागरिकांना देण्यात आलेला आहे. १४ वर्ष वयोगटातील मुला-मुलींना मोफत शिक्षण घेण्याच्या अधिकार आहे पण अजून देशात शिक्षण क्षेत्रात काळानुसार फारसे बदल झालेले दिसत नाहीत. रोजगाराभिमुख व उद्योग-क्षेत्राला सुसंगत असे शिक्षण मिळत नाही. प्राथमिक, उच्चमाध्यमिक तसेच उच्च शिक्षणात विद्यार्थ्यांच्या गळतीचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात आहे. शासनाच्या खाजगी करणाच्या धोरणामुळे विनाअनुदानित शाळा महाविद्यालय निर्माण झाली फी वाढ पायाभूत सुविधांचा अभाव, खाजगी शिकवण्या इत्यादीचे पेव फुटलेले दिसते. त्यांचा परिणाम शिक्षण महागले असून ते सर्वसामान्य माणसाच्या आवाक्या बाहेर गेल्याचे चित्र या प्रक्रियेत झालेले दिसते. तसेच या क्षेत्रातील रोजगाराच्या संधीही सुरक्षित राहिलेल्या दिसत नाहीत. शिक्षण सेवक, कंत्राटी, तासिका तत्वावरील शिक्षक नियुक्तीमुळे शिक्षणासारख्या विकासाचा केंद्रबिंदू असलेल्या क्षेत्रात अत्यंत दुरवस्था निर्माण झालेली दिसते. त्यामुळे मुलांना भक्कम व सक्षम करणारे शिक्षण मिळत नाही. आज इंटरनेट, डिजीटल शिक्षणाला महत्त्व देण्यात येत आहे. पण विद्यार्थ्यांना नैतिक शिक्षण या माध्यमातून देता येऊ शकत नाही. त्यामुळे त्यांचा बौद्धिक व मानसिक विकास व्यवस्थित होत नाही. आपल्या देशात शिक्षणावर फक्त ३ टक्के खर्च केला जातो, तो लोकसंख्येचा व देशातील विद्यार्थ्यांचा विचार केला असता हा खर्च अत्यंत अल्प आहे. त्यामुळे जागतिकीकरणाचे दुष्परिणाम या क्षेत्रावर झालेले दिसतात.

४) आरोग्य :-

आर्थिक विषमता व दारिद्र्यामुळे आरोग्याच्या बाबतीत सर्वसामान्य माणसात अज्ञान असल्याचे दिसते. आरोग्याचा दर्जा निकृष्ट, सकस आहाराचा अभाव, उपासमार, कुपोषण, संसर्गजन्य रोग्य इत्यादीमुळे सामान्य माणसाचे आयुर्मान कमी झालेले असून बालमृत्यु, महिलांचे बाळातपणातील मृत्यु, इत्यादीत वाढ झालेली दिसते. उच्च उत्पन्न गटातील नागरिकांचे आयुर्मान सर्वसामान्य नागरिकांपेक्षा जास्त असलेले दिसते. सार्वजनिक आरोग्य केंद्रात मोठ्याप्रमाणत आरोग्यविषयक सेवासुविधांचा अभाव असलेला दिसतो. अपुरा सेवक वर्ग, औषधे, पायाभूत सुविधा व स्वच्छतेचा अभाव त्यामुळे सर्वसामान्यांना वेळेत आरोग्य विषयक सुविधा मिळत नाहीत. खाजगी क्षेत्रातील दवाखान्याचा खर्च, सर्वसामान्य माणसांच्या आवक्या बाहेरचा असतो. त्यामुळे जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात चांगल्या आरोग्याची हमी प्राप्त झाली पाहिजे.

५) भ्रष्टाचार :-

जागतिकीकरण उदारिकरण व खाजगी करणाच्या प्रक्रियेत भ्रष्टाचाराची समस्या सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रात फोफावल्याचे दिसते, प्रशासन व्यवस्थेला लागलेली ही किड अत्यंत गंभीर आहे, यात सर्वसामान्य माणूस आज भरडला जात आहे.

६) बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा वाढता प्रभाव :-

रोजगार निर्मिती, वस्तू व जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात आंतरराष्ट्रीय पातळीवर बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा प्रभाव वाढलेला दिसतो. आंतरराष्ट्रीय सेवा देण्याचे कार्य बहुराष्ट्रीय कंपन्या करतात. आज ५००० हजाराहून जास्त बहुराष्ट्रीय कंपन्या विविध राष्ट्रांत कार्यरत असलेल्या दिसतात. या कंपन्या व्यापार, उद्योगाबरोबरच राज्याच्या सार्वभौमत्त्वावर व तसेच अंतर्गत व बाह्य धोरणांवर आपला प्रभाव टाकून आपणास हवे असणारे धोरणे राबविण्यास शासनाला भाग पाडतात. त्यामुळे सार्वभौमसत्त्येवर या कंपन्यांचे नियंत्रण येते.

७) पायाभूत सुविधांचा अभाव :-

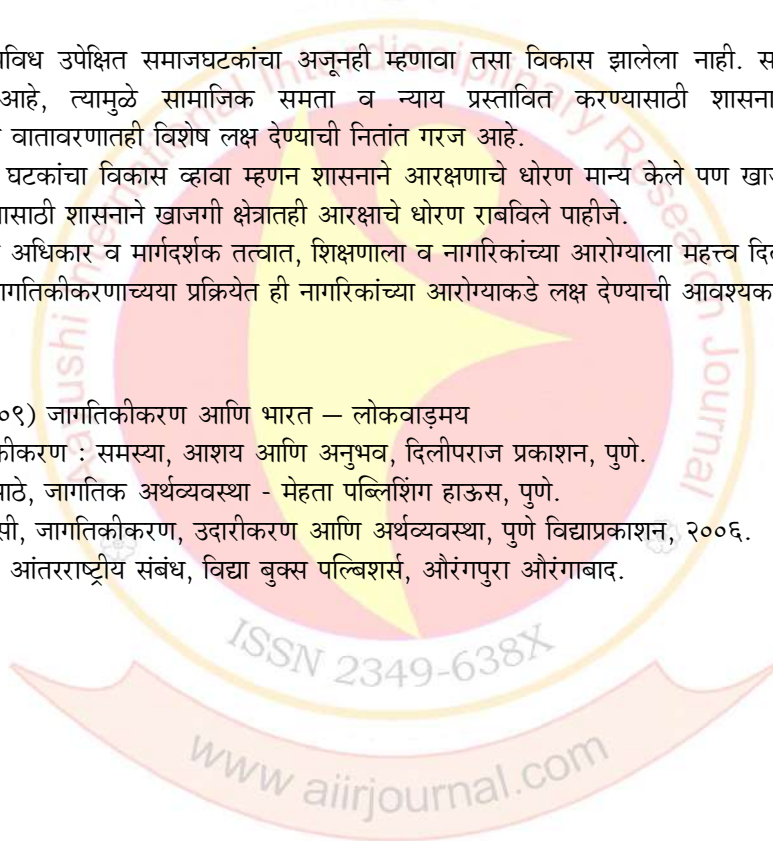
बहुराष्ट्रीय कंपन्या ह्या राष्ट्रांना पायाभूत क्षेत्रात विविध सेवा व सुविधा देण्याचे मान्य करतात. उदा : वीज, पिण्याचे शुध्द पाणी, रस्ते, दळणवळण, रोजगार इत्यादी पण वास्तविक या कंपन्या पायाभूत सेवा यावर गुंतवणूक करताना दिसत नाहीत. फक्त उत्पादन व नफा प्राप्त करण्याला महत्त्व देतात. परिणामी पायाभूत सुविधांच्या बाबत देशाचा विकास झालेला दिसत नाही.

निष्कर्ष :-

- १) आपल्या देशात विविध उपेक्षित समाजघटकांचा अजूनही म्हणावा तसा विकास झालेला नाही. समाजात अजूनही विषमता, दारिद्र्य, गरिबी आहे, त्यामुळे सामाजिक समता व न्याय प्रस्तावित करण्यासाठी शासनाने या समुह घटकाकडे जागतिकीकरणाच्या वातावरणातही विशेष लक्ष देण्याची नितांत गरज आहे.
- २) उपेक्षित व मागास घटकांचा विकास व्हावा म्हणून शासनाने आरक्षणाचे धोरण मान्य केले पण खाजगीकरणामुळे आरक्षणाला अर्थ राहत नाही त्यासाठी शासनाने खाजगी क्षेत्रातही आरक्षाचे धोरण राबविले पाहिजे.
- ३) संविधानात मुलभूत अधिकार व मार्गदर्शक तत्वात, शिक्षणाला व नागरिकांच्या आरोग्याला महत्त्व दिले आहे, म्हणून शासनाने जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत ही नागरिकांच्या आरोग्याकडे लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भ सुची :-

- १) पंडित नलिनी (२००९) जागतिकीकरण आणि भारत — लोकवाङ्मय
- २) सी.प.खेर, जागतिकीकरण : समस्या, आशय आणि अनुभव, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे.
- ३) मधुसुदन दत्तात्रय साठे, जागतिक अर्थव्यवस्था - मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
- ४) डॉ. पद्माकर दुभासी, जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि अर्थव्यवस्था, पुणे विद्याप्रकाशन, २००६.
- ५) शैलद्र देवळाणकर, आंतरराष्ट्रीय संबंध, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा औरंगाबाद.

जागतिकीकरण आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण

- प्रा. डॉ. जगदीश देशमुख

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,

वसंतराव काळे महाविद्यालय, ढोकी,

ता. जि. उस्मानाबाद.

१. जागतिकीकरण : (Globalization)

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेपासून आज कोणतेही राष्ट्र अलिप्त राहू शकत नाही. इच्छा असो अथवा नसो, पण आज प्रत्येक राष्ट्र जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये ओढले गेले आहे. आर्थिक उदारीकरण हे प्रक्रियेतील साधन आहे. आर्थिक उदारीकरणाच्या साधनाद्वारे राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेशी जोडण्याचा प्रयत्न राष्ट्रांकडून होत आहे. सन १९९० च्या दशकात या प्रक्रियेने वेग पकडला असून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सहकार्य वाढल्याचे चित्र दिसत आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा प्रवास एका विश्व संस्कृतीच्या तसेच विश्व आर्थिक आणि राजकीय व्यवस्थेच्या निर्मितीच्या दिशेने होत आहे.

अ) व्याख्या :

१. **एडवर्ड हार्मन** - 'जागतिकीकरण ही सीमापार उत्पादने, भांडवल, सेवा आणि आर्थिक क्रिया-प्रक्रियांच्या वाढत्या प्रवाहाला लक्ष करणारी प्रक्रिया आहे.'
२. **स्मिथ** - 'जागतिकीकरण ही आंतरराष्ट्रीयवाद आणि सर्वांसाठी स्वातंत्र्य या मूल्यांचा समावेश असणारी आणि मुक्त व्यापार आणि अर्थव्यवस्थेचे फायदे सर्वांना मिळून देणारी सर्वसमावेशक प्रक्रिया आहे.'

२. परराष्ट्र धोरण (Foreign Policy) :

जगातील एक प्रगतीशील, शक्तिशाली, शांततावादी, मानवतावादी मूल्यांची जपणूक करणारे लोकशाहीवादी राष्ट्र म्हणून भारताकडे पाहिले जाते. ही जी प्रतिमा निर्माण झाली त्याला प्रमुख कारण म्हणजे 'भारताचे परराष्ट्र धोरण' (Indian Foreign Policy) होय. कोणत्याही देशाच्या हितसंबंधाचा विचार त्या देशाचे परराष्ट्र धोरण करीत असते. आजच्या काळात कोणतेही राष्ट्र स्वावलंबी नाही. त्याला इतर अनेक राष्ट्रांवर अवलंबून रहावे लागते. त्यामुळे प्रत्येक राष्ट्राला इतर राष्ट्रांशी संबंध ठेवावा लागतो. त्याचा अभ्यास परराष्ट्र धोरणात केला जातो.

अ) व्याख्या :

१. **नॉर्मन हील** - 'एका राष्ट्राने दुसऱ्या राष्ट्राच्या संदर्भात आपल्या हिताच्या संवर्धनार्थ केलेल्या प्रयत्नांचे सार म्हणजे परराष्ट्र धोरण होय.'
२. **जॉर्ज मॉडेलस्की** - ' परराष्ट्र धोरण म्हणजे एखादे राष्ट्र इतर राष्ट्रांचे वर्तन आपल्या इच्छेनुसार बदलण्यासाठी किंवा आपले व्यवहार इतर राष्ट्रांशी आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीनुसार जुळवून घेत असते.'

ब) भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे : (Objective of Indian Foreign Policy)

१. साम्राज्यवाद व वसाहतवादाला विरोध.
२. जागतिक शांततेसाठी प्रयत्न करणे.
३. अलिप्ततावादाचे धोरण
४. आंतरराष्ट्रीय संघर्ष शांततेच्या मार्गाने सोडविणे
५. आंतरराष्ट्रीय संघटनेचे समर्थन
६. वर्णद्वेषाला विरोध
७. पंचशील धोरणाचा पुरस्कार
८. शेजारी देशांशी मैत्रीपूर्ण संबंध

३. संशोधन विषयाची उद्दिष्टे : (Objectives)

१. जागतिकीकरण संकल्पनेचा अभ्यास करणे
२. परराष्ट्र धोरणाच्या व्याख्या पाहणे
३. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे यावर नजर टाकणे
४. जागतिकीकरणा नंतरचे भारताचे परराष्ट्र धोरण अभ्यासणे

अ) संशोधनाची साधने / स्रोत : (Source)

संशोधनासाठी द्वितीय साधनाचा वापर केलेला आहे. यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, विविध लेख, शोधप्रबंध, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट व संदर्भ ग्रंथाचा वापर केलेला आहे.

४. जागतिकीकरण आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण : (Globalization And Indian Foreign Policy)

स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा विचार करताना कांही प्रमुख कालखंडाचा परामर्श घेणे आवश्यक ठरते. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरच्या सुरुवातीच्या काळातील परराष्ट्र धोरणावर पं. नेहरूंचा आदर्शवादी विचारांचा प्रभाव होता. पी. व्ही. नरसिंहरावांच्या काळात पहिल्यांदा शीयुद्धोत्तर परराष्ट्र धोरणाची कांही उद्दिष्टे ठरविण्यात आली आणि परराष्ट्र धोरण वास्तववादी बनू लागले. गुजराल यानी पहिल्यांदा परराष्ट्र धोरणाचे सैद्धांतिकीकरण करण्याचा प्रयत्न झाला. वाजपेयींच्या काळात परराष्ट्र धोरणावरील नेहरूंचा पगडा कमी करण्यात आला. युपीए

सरकारच्या पहिल्या कालखंडात अनेक सकारात्मक गोष्टी घडल्या. मात्र दुसऱ्या पर्वामध्ये परराष्ट्र धोरणाला उतरती कळा लागली. पंतप्रधान मोदी यांनी परराष्ट्र धोरण लक्ष्मणरेषांच्या चौकटीमध्ये बसवले आहे. त्याचबरोबर परराष्ट्र धोरणाच्या माध्यमातून आर्थिक विकास आणि संरक्षण सिद्धांत या दोन्ही गोष्टी एकाच वेळी साधल्या आहेत.

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत स्वतंत्र झाला. भारताचे स्वतःचे असे परराष्ट्र धोरण निर्मितीस सुरुवात झाली. पं. जवाहरलाल नेहरू हे स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान होते. त्यांनी पंतप्रधानाबरोबरच जवळपास १६ वर्षे परराष्ट्र खातेही आपल्याकडे ठेवले होते. त्यामुळे स्वतंत्र भारताचे परराष्ट्र धोरण बनवण्यामध्ये पं. नेहरूंचा वाटा खूप मोठा होता. म्हणूनच भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे 'शिल्पकार' म्हणून नेहरूंकडे पाहिले जाते. नेहरूंचे परराष्ट्र धोरण हे काही आदर्शवादी तत्वांवर आधारलेले होते. या परराष्ट्र धोरणात मूल्यांना आणि हितसंबंधांच्या रक्षणापेक्षा विचारसरणीला अधिक महत्त्व दिले होते.

शीतयुद्धोत्तर म्हणजे जागतिकीकरणानंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा टप्पा अतिशय महत्वाचा आहे. याला 'पोस्ट नेहरूवियन पॉलिसी' असे म्हणतात. या काळात आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची समीकरण पूर्णपणे बदलून गेली होती. हा काळ जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा एक भाग होता. राष्ट्रांनी आपल्या अर्थव्यवस्था मुक्त करण्यास सुरुवात करून आर्थिक विकास आणि आर्थिक सहकार्यावर भर देण्यास सुरुवात केली. यांना 'नॉन स्टेट ऍक्टर्स' किंवा 'राज्य' असे म्हणतात. बिगर शासकीय आंतरराष्ट्रीय संघटना, विभागीय व्यापार संघ, आंतरराष्ट्रीय राजवटी, दहशतवादी संघटना, बहुराष्ट्रीय कंपन्या यांचा या राज्यामध्ये समावेश होतो. राष्ट्रांपेक्षाही काही घटक मोठे बनल्यामुळे आणि ते आंतरराष्ट्रीय संबंधावर परिणाम करू लागल्यामुळे परराष्ट्र धोरणावर त्याचे परिणाम होत आहेत.

२०१४ मध्ये केंद्रात नरेंद्र मोदी यांचे बहुमत असणारे सरकार सत्तेत आले. मोदी यांच्या परराष्ट्र धोरणाचा विकास हा तीन टप्प्यात झाला. नरेंद्र मोदी यांनी परराष्ट्र धोरणामध्ये आर्थिक विकासाला प्राधान्य दिले आहे. भारतातील साधनसंपत्तीच्या विकासासाठी परकीय गुंतवणूक आकर्षित करणे हे मोदी यांच्या परराष्ट्र धोरणाचा विकास हा तीन टप्प्यात झाला. नरेंद्र मोदी यांनी परराष्ट्र धोरणामध्ये आर्थिक विकासाला प्राधान्य दिले आहे. भारतातील साधनसंपत्तीच्या विकासासाठी परकीय गुंतवणूक आकर्षित करणे हे मोदी यांच्या परराष्ट्र धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. यातून उत्पादन क्षेत्राच्या विकास आणि रोजगार निर्मिती ही दोन्ही उद्दिष्टे साधली जाणार आहेत. यासाठी त्यांनी 'Make In India' नामक प्रोजेक्ट हाती घेतला आहे. दुसरीकडे मोदी यांनी परराष्ट्र धोरणाबात काही लक्ष्मणरेखा आखण्यास किंवा चौकट तयार करण्यास सुरुवात केली आहे. याचाच अर्थ पाकिस्तान किंवा चीनबरोबर सहकार्य वाढविण्यासाठी भारताच्या सुरक्षेचा बळी दिला जाणार नाही, हे मोदींनी स्पष्ट केले आहे. अमेरिकेलाही अशा लक्ष्मणरेखा आखून दिल्या आहेत. त्यानुसार भारत आणि अमेरिका यांच्यातील संबंध कितीही सुधारले तरी अमेरिकेची प्रत्येक गोष्ट भारत स्वीकारणार नाही. थोडक्यात परराष्ट्र धोरणासाठी मोदी यांनी आर्थिक विकास आणि संरक्षण सिद्धता या दोन्ही गोष्टी एकाच वेळी साधण्याचे ठरवले आहे.

५. सारांश :

आंतरराष्ट्रीय समुदायामध्ये १९३ देश आहेत. प्रत्येक राष्ट्र आपापले राष्ट्रीय हितसंबंध साधण्यासाठी प्रयत्न करीत असतो. त्यासाठी परराष्ट्र धोरण आणि राजनयिकाचा वापर केला जातो. जागतिकीकरणानंतर आर्थिक उदारीकरणाला महत्त्व प्राप्त झाल्यामुळे प्रत्येक राष्ट्रांनी आपल्या परराष्ट्र धोरणात बदल केला. त्यात भारत कसा अपवाद राहू शकेल. भारतानीही आपले हितसंबंध लक्षात घेऊन परराष्ट्र धोरणात बदल केलेला दिसून येतो.

शीतयुद्धाच्या काळामध्ये भारतामध्ये परराष्ट्र धोरण हे तत्कालीन परिस्थितीनुसार राजकीय उद्दिष्टांनी प्रेरित होते. त्यामुळे परराष्ट्र धोरणाच्या माध्यमातून भारतामध्ये परकीय गुंतवणूक आणणे, इतर देशांच्या बाजारपेठा भारतासाठी मिळविणे, इतर देशांबरोबर आर्थिक भागीदारी विकसित करणे, भारताच्या आर्थिक विकासासाठी इतर गोष्टी मिळविणे या दृष्टीकोनातून फारसा विचार झालेला नव्हता. त्याकाळी भारताच्या परराष्ट्र धोरणामध्ये राजकीय मुद्यांना फार महत्त्व दिले गेलेले होते. परंतु जागतिकीकरणानंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणामध्ये बदल करण्यास सुरुवात केली गेली. आज परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे बदलताना दिसत आहेत. परराष्ट्र धोरणाकडे भारताचे आर्थिक हितसंबंध साधण्याचे साधन म्हणून पाहिले जाऊ लागले. म्हणूनच आज परराष्ट्र धोरणाची जितकी चर्चा होताना दिसत आहे, तितकी ती यापूर्वी कधी झाल्याचे दिसून आले नाही.

संदर्भ ग्रंथसूची (Bibliography)

१. Rajiv Sikri, 'Challenge & Strategy-Rethinking India's Foreign Policy', Sage Publication India, New Delhi, २००९
२. डॉ. शैलेन्द्र देवळाणकर, 'आंतरराष्ट्रीय संबंध,' विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २०१०
३. प्रा. बी. वाय. कुलकर्णी व प्रा. अशोक नाईकवाडी, 'भारताचे शासन आणि राजकारण', श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, २००३
४. प्रा. सुधाकरण कुलकर्णी, 'आंतरराष्ट्रीय संबंध' विद्याभारती प्रकाशन, लातूर
५. www. Globalization & Indian Foreign Policy.in

जागतिकीकरण आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण

प्रा. सुनिता शरद इंगळे

राज्यशास्त्र विभाग

कै. बाबुरावजी काळे महाविद्यालय,

अजिंठा, ता. सिल्लोड

प्रस्तावना :

भारतात १९९० च्या सुमारास जागतिकीकरणाचा सुरवात झाली. जागतिकीकरण या संज्ञेचा उपयोग आर्थिक जागतिकीकरणाच्या संदर्भात केला जातो. त्यात व्यापार, विदेशी थेट गुंतवणूक, भांडवल प्रवाह, प्रवास आणि तंत्रज्ञान यांच्या प्रसाराच्या माध्यमाने राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेसाठी खुले केले गेले. या काळात देशावरचे विदेशी कर्ज एवढे वाढले होते की जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नानेनिधी यांनी भारताला कर्ज देणे नाकारले. हे कर्ज मिळविण्यासाठी भारताने जागतिकीकरणाचा स्वीकार केला व त्यानुसार आपल्या परराष्ट्र धोरणात आवश्यक त्या अटी मान्य करून परिवर्तन केले.

उद्दिष्टे :

जागतीकीकरणानंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणात झालेले परिवर्तन / बदल अभ्यासणे.

गृहितके :

जागतिकीकरणामुळे उत्पादन क्षेत्राचा विकास झाला.

जोसेफ स्टिग्लिज यांनी जागतिक बँकेत असूनही जागतिकीकरणाबद्दल तीव्र विरोधी प्रतिक्रिया व्यक्त केली आहे. जागतिकीकरणाचे सामाजिक मोजमाप करण्यासाठी एक जागतिक संस्था (The World Commission on The Social Dimension of Globalisation - WCDG) ILO या आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेने स्थापन केली. तीच्या परिक्षणानुसार तीने जागतीकीकरणाचा जगावर काय परिणाम झाला याबद्दल मत प्रकट केले आहे. "जागतिकीकरणात हा वैश्वीक पातळीवर राष्ट्रांमधील आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक संबंध घनिष्ट करून एक परावलंबी विश्वाची (Interdependent global village) निर्मिती करणारी प्रक्रिया आहे".^१ अलिकडच्या काही वर्षात भारतासह जगातील अनेक राष्ट्रात उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण यांच्या संबंधात विचारमंथन घडून आले. १९९४ मध्ये उरूवे येथे राष्ट्रांमधील व्यापार विषयक वाटाघाटी पूर्ण झाल्यावर १९९५ मध्ये जागतीक व्यापार संघटना WTO ची स्थापना करण्यात आली. या राष्ट्रांमध्ये भारत देखील सामील आहे. म्हणून येणारे बदल स्वीकारणे भारताला अपरिहार्य आहे.

आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात परराष्ट्र धोरणाकडे अलिप्त दृष्टीकोनातून पाहून चालणार नाही. अर्थकारण आणि व्यापार सध्या आपल्या परराष्ट्र धोरणाचा गाडा बनला आहे. "भारताला भेडसावणाऱ्या तीव्र आर्थिक संकटातून मार्ग काढण्यासाठी आर्थिक उदारीकरणाचे नवीन आर्थिक धोरण स्वीकरण्यात आले. या धोरणाचा केवळ देशांतर्गत परिस्थितीवर नव्हे तर भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर देखील परिणाम होणार होता."^२ त्याच प्रमाणे सांस्कृतिक राजनयाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. "पाकिस्तान केंद्रीत भारतीय परराष्ट्र धोरणात गुणात्मक परिवर्तन आणून आर्थिक व व्यापारी हितसंबंधांना प्राधान्य देण्याच्या आणि त्या दृष्टीने परराष्ट्र धोरण आणि राजनयका साधन म्हणून वापर कसा करता येईल या विषयीचा विचार गुजराल धोरणामध्ये झाला आहे."^३ लोकराजनय उपक्रमाच्या माध्यमातून आपण इतर देशातील लोकांशी जोडण्याचा प्रयत्न करतो आहोत. केंद्रातील नवीन शासनाचा परराष्ट्र धोरणावर सर्वाधिक भर आहे. मेक इन इंडिया, डिजिटल इंडिया, क्लीन इंडिया यासारखे महत्त्वकांक्षी प्रकल्प परराष्ट्र धोरणाशी जोडले गेले आहेत. हे प्रकल्प यशस्वी करण्यासाठी परराष्ट्र धोरण आणि राजनयका साधन म्हणून वापर झाला. १९९१ ते २०१४ हा काळ परराष्ट्र धोरणाचा तिसरा टप्पा म्हणून ओळखला जातो. हा शितयुद्धोत्तर परराष्ट्र धोरणाचा टप्पा अतिशय महत्त्वाचा आहे. याला 'पोस्ट नेहरू विनय पॉलिसी' म्हणतात. या काळात आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची समीकरणे पुर्णपणे बदलून गेली होती. हा काळ जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा एक भाग होता. राष्ट्रांनी आपल्या अर्थव्यवस्था मुक्त करण्यास सुरुवात करून आर्थिक विकास आणि आर्थिक सहकार्यावर भर दिला. या आर्थिक सहकार्यातून परस्परालंबीत्व वाढले.

२०१४ मध्ये केंद्रात नरेंद्र मोदी यांचे बहुमत असणारे सरकार सत्तेत आले. नरेंद्र मोदी यांनी परराष्ट्र धोरणामध्ये आर्थिक विकासाला प्राधान्य दिले. भारतातील साधनसंपत्तीच्या विकासासाठी परकीय गुंतवणूक आकर्षित करणे हे मोदींच्या परराष्ट्र धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. यातून उत्पादन क्षेत्राचा विकास आणि रोजगार निर्मिती ही दोन्ही उद्दिष्टे साधली जाणार आहेत. रस्ते बांधणी, रेल्वे वाहतूक, पुल उभारले या कामातून अनेकांना रोजगार मिळाला आहे. त्यातून बेरोजगारीचा प्रश्न सुटण्यास मदत होत आहे. यासाठी त्यांनी 'मेक इन इंडिया' नामक प्रोजेक्ट हाती घेतला आहे. दुसरीकडे मोदींनी परराष्ट्र धोरणाबाबत एक चौकट तयार केली आहे. या चौकटीचा उद्देश भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेची निगडीत हितसंबंधाचे रक्षण करण्याचा आहे. त्यानुसार अमेरिका व भारत यांच्यातील संबंध कीतीही सुधारले तरी अमेरिकेची प्रत्येक गोष्ट भारत स्वीकारणार नाही. याचा अर्थ या परराष्ट्र धोरणाचे वैशिष्ट्य म्हणजे मोदींनी आर्थिक विकास व संरक्षण सिद्धता या दोन्ही एकाच वेळी साधण्याचे ठरविले आहे.

निष्कर्ष :

भारताचे परराष्ट्र धोरण हे अर्थकारण व व्यापारानुसार ठरले आहे. १९९१ नंतर जागतिकीकरणाचा स्वीकार केल्याने भारतात आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला एक मुक्त बाजारपेठ मिळाली. अर्थव्यवस्था मुक्त असल्याने आर्थिक विकास व आर्थिक सहकार्याने परस्परालंबीत्व वाढले. मोदींच्या मेक इन इंडिया, डिजिटल इंडिया या सारख्या महत्त्वकांक्षी प्रकल्पाने भारतात रोजगार निर्मिती झाली. जागतिकीकरणाला अनुसरून परराष्ट्र धोरण स्वीकारल्याने उत्पादन क्षेत्राचा विकास झाला.

संदर्भ ग्रंथ :

१. प्रा. डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर, भारतीय परराष्ट्र धोरण : सातत्य आणि स्थित्यंतर, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, पृ. ६७
२. किता, पृ. ८१
३. किता, पृ. ८९

जागतिकीकरणानंतर सामाजिक समस्या

प्रा.ए.जी.खोत

(समाजशास्त्र विभाग प्रमुख)

शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी सालुंखे महाविद्यालय,
मिरज. जिल्हा सांगली.

समाजाच्या निर्मिती बरोबरच सामाजिक समस्या सुद्धा निर्माण झालेल्या आहेत. साहजिकच सामाजिक समस्या मानवी समाजा इतक्याच प्राचीन आहेत मानवी समाजाच्या प्रत्येक काखंडात कमी अधिक प्रमाणात सामाजिक समस्या प्रचलीत होत्या १९ व्या शतकात सतीप्रथा, बालविवाह, जातिप्रथा, असपृश्यता या सारख्या अनेक गंभीर समस्यांचे प्रचलन होते तर आज बेकारी, कौटुंबिक हिंसा बालगुन्हेगारी, घटस्फोट, भिक्षावृत्ती, झोपडपट्टी वाढती गुन्हेगारी, वांशिकदंगली, दहशतवादी कारवाया, राहात्या घराचीटंचाई, अनैतिकता, कौटुंबिक कविघटन, भ्रष्टाचार, सामाजिकविषमता, आर्थिकविषमता, तस्करी, काळाबाजार, फसवणूक, बलत्कार, अनारोग्य यासारख्या अनेक सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्यापैकी दहशतवादाची समस्या ही गंभिरसमस्या बनली आहे.

शोध निबंधाचीउद्दिष्टे

१. सामाजिक समस्येचा अर्थ समजून घेणे.
२. दहशतवादाची संकल्पना समजून घेणे
३. दहशतवाद व जातिक्रिण यांच्यातील परस्परसंबंधाचा आशय समजून घेणे

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत शोध निबंध लिहितांना समाजशास्त्रीय पुस्तके, ग्रंथ, वृत्तपत्रे, राज्यस्तरीय व राष्ट्रीय चर्चासत्रातील शोध निबंधाचा आधार घेण्यात आला आहे.

आशय विश्लेषण.

समाजतील बहुतांश समाज सदस्याकडून त्याच्यातील परस्पर संबंधाच्या बाबतच्यानिशीत अशा सामाजिक अपेक्षा असतात. जर व्यक्तीकडून त्या अपेक्षेनुसार वर्तनक्रिया होत असतील तर त्या क्रियांना योग्य किंवा चांगल्या किंवा समाजाभिमुख क्रिया समजली जाते. अशा क्रिया सामाजिक नियमना नुसार होत असतात. अशा वर्तनक्रियामुळे सामाजिक अपक्षांची पुर्तता होत असल्याने सदस्यामध्ये ऐक्याभाव निर्माण होतो. समाज संघटीत होण्याची प्रक्रिया सुरू होते. या प्रक्रियेला सामाजिक संघटन असे म्हणतात. मात्र जेव्हा व्यक्ती-व्यक्तीच्या परस्पर वर्तनासंबंधी सुव्यवस्थीत पणा नष्ट होतो. आणि एक प्रकारची गोंधळाची स्थिती निर्माण होते. परस्परसंबंधात असंतुलन निर्माण होते. अशा परिस्थितीला सामाजिक विघटन असे म्हणतात. अशा सामाजिक विघटनातुन अनेक समस्यांचा जन्म होतो.

सामाजिक समस्यांचा अर्थ:-

१. फुल्लर आणि मेयर्स :-‘जेव्हा समाजातील जास्तीत जास्त लोक सामाजिक प्रमाणकांच्या संदर्भत निर्माण झालेल्या परिस्थितीला विचलित परिस्थिती मानतात तेव्हा अशा परिस्थितीला सामाजिक समस्या असे म्हणतात.’
२. रिनहार्ट :-‘सामाजिक समस्या म्हणजे अशी स्थिती की जी समुह आणि समाजाच्या विरोधी असते. ज्याचे दूरगामी प्रतिकूल परिणाम होतात. अशा परिस्थिती सामूहिकरित्या हातळावी लागते.’
तेव्हा सामाजिक समस्या म्हणजे प्रमाणकांचे उल्लंघन संकट ग्रस्तस्थिती मानवी संबंधाचा प्रश्न मुल्याची विसंगता, समाज समंत व्यवहाराप्रणालीचा भंगकरतात. असे म्हणता येईल.

साधारणता जागातील सर्व देशात १९८५ नंतर उदारीकरण जागतिकीकरण या संकल्पनेना महत्व प्राप्त झाले. भारतात १९९१ नंतर जागतिकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली. जागतिकरणाने मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात प्रवेश करून समाजात बदलाची स्थिती गतिमान केली. व्यक्तीच्या जीवनाची व्यपकता वाढीस लागली.

जागतिककरण म्हणजे काय?

१. प्रो.सी.टी.कुरियन :-‘जागतिक अर्थव्यवस्था म्हणजे विविधता असलेल्या अर्थव्यवस्थांचा समूह होय. ज्यामध्ये निरनिराळ्या कार्यक्रमाने एकमेकांशी विविध मार्गांनी परस्परांवर क्रिया करतात. आणि कालांतराने त्यांच्या वृत्तीत बदल करतात’.
२. प्रा. दिपक नायर:-‘देशाच्या राजकिय आणि भौगोलिक रेषा ओलांडून केले जाणारे आर्थिकव्यवहार म्हणजे जागतिकीकरण होय’.

सर्वसाधारण जागतिकीकरण म्हणजे अर्थव्यवस्थे मध्ये खुलेपणा अणणे होय, जागतिकीकरणामुळे विविध देशांची अर्थव्यवस्था परस्परावर अवलंबून राहते जागतिकीकरणामुळे अर्थिक विकासाला प्रेरणा मिळाली अंतराष्ट्रीय व्यापारात वाढ झाली स्पर्धा शक्ती वाढली उत्पादन क्षमता वाढली असे जरी असले तरी जागतिकीकरणाची सांधणे म्हणून तंत्रज्ञान, संसूचन (जलद माहिती प्रसारण करणारे साधन) बहुराष्ट्र कंपन्या या मुळे नवीनच समस्या जन्माला आली आहेत. त्या समस्यांच्यात वाढ झाली त्यापैक दहशतवाद ही एक समस्या नवीन रूप घेवून सुरू झाली आहे.

दहशतवाद ही एक गंभीर समस्या आहे मानवी मुल्य नष्ट करण्याच्या हेतून प्रेरीत होवून जेव्हा काही विकृत मासणे हिंसक कार्यवाह्या सुरू करतात तेव्हा त्याला दहशतवाद/दहशतवादी कार्यवाय असे म्हणतात दहशतवाद म्हणजे अशा कार्यवाही की ज्याद्वारे विध्वंस घडवून भिती, दरा, दहशत निर्माण करण्यासाठी तयारी केली जाते. पुर्व नियोजन अशा कृत्यांच्या द्वारे इच्छित गोष्ट साध्य करून घेण्याचा प्रयत्न होतो.

जागतिकीकरणानंतर दहशवादाचे उग्ररूप जागतिक पातळीवरून धारण केलेली आहे. घुसकोरी, दहशतवाद सहस्र बंड यांची तिब्रता वाढत आहे. हॉर्वाड विद्यापिठातील प्रो. सॅम्युअल हॅटिंग्टन यांनी आपल्या 'The clash of civilization and the Ramaking of world order' या पुस्तकात म्हणतात. 'सोव्हिएत युनियन व अमेरिका आज अंतराष्ट्रीय संबंधाचे द्विध्रुवी प्रारूप नष्ट झालेली आहे. त्यांची जागा भिन्न संस्कृती मध्ये संघर्षाने घेती आहे. पाश्चत्या संस्कृती व पाश्चात्योत्तर संस्कृती असे दोन भाग झालेले आहे.पाश्चात्योत्तर संस्कृतीमध्ये कन्युशिस, इस्लाम, हिन्दू, बौध्द इत्यादीचा समावेश होतो. या दोन संस्कृती मधील संघर्ष अटळ असून पाश्चात्योत्तर संस्कृती मधील मुलतत्त्व वाद व अतिरेक वाद पाश्चत्या लोकशाही नष्ट करण्याची शक्यता जास्त आहे. म्हणून पाश्चात्यांनी मुलतत्त्ववादी व अतिरेकवादी विचार सरणीचा बिमोड केला पाहिजे अन्यथा लोकशाही वादी व दहशतवादी या दोन संस्कृतीचा संघर्ष होवून त्यात जग होरपळून निघेल' असा इशारा हॅटिंग्टनी दिलेला आहे.

'दहशतवाद हि जुनी संकल्पना असली तरी जागतिकीकरणा नंतर दहशतवादाने उग्ररूप धारण केलेले आहे. भारताच्या सुरक्षतेला गंभीर आव्हान सध्या दहशतवादाकडून मिळत आहे. पंजाब मध्ये काही काळ अनेक दहशतवाद संघटना कार्यरत होत्या पण आज पंजाब शांत झालेला आहे. मात्र जमूकाश्मीर मध्ये मोठ्या प्रमाणत दहशतवादा कार्यवाया सुरू आहेत. जमूकाश्मीर मस्लीम आघाडी, हिजबूल मुजाहिदीन, पीपल्स लीग लष्कर—ए—तोयबा, अलफताह अल जिहाद, अल अमर, मुजाहिदीन, जमात—इ—इस्लामी आसे सुमारे तीस दहशतवादी संघटना काश्मीर दिल्ली व भारतातील अन्यत्र ठिकणी दहशवादी कृत्ये करीत आहेत. इमानाचे अपहरण, लाल किल्लेवर हल्ला (२२ डिसेंबर २०००), श्रीनगर सभाग्रहावर (ऑक्टोबर २००१) व भारतीय संसदेवर हल्ला (डिसेंबर २००१) अक्षरधामवर हल्ला व लष्करी आधिका—यांच्या निवासावर हल्ला २६ नोव्हेंबर २००८ च्या मुंबई वर हल्ला असे अनेक हल्ले दहशवाद्यांनी केलेले आहेत. दहशतवादी संघटामध्ये महिलांचाही समावेश आहे. 'दख्खन—इ—मिल्लत' हि दहशवादी संघटना आहे. या संघटना अधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून पुर्वनियोजित हल्ले करीत आहेत. हे जागतिकीकरणाचे दुष्परिणाम आहे. हे तर जागतिकीकरणाचे नकरात्मक रूप आहे. आज दहशतवादाच्या प्रकारात वाढ होत आहे. जसे धार्मिक दहशतवाद, वैचारिक दहशतवाद अमली पदार्थाच्या तस्करितून निर्माण झालेला दहशतवाद पर्यावरण दहशतवाद, सायबर दहशतवाद, फुटीरवादी दहशतवाद इत्यादी.

निष्कर्ष :-

- 1- आधुनिक दहशतवाद ही जागतिकीकरणातून निर्माण झालेली गंभीर समस्या आहे.
- 2- दहशतवाद हा सामाजिक मुल्यांच्या —हासामुळे गंभीर बनता
- 3- लोकसंख्येतील दहशतवादास पोषक ठरते
- 4- पूर्वग्रहातून धार्मिक दहशतवादाचे प्रस्त वाढत जाते.
- 5- दहशतवाद म्हणजे राक्षसी महत्वकांक्षा

उपाय :-

१. दहशतवाद संपण्यासाठी जागतिक आघाडी निर्माण होणे आवश्यक आहे.
२. दहशवाद्यांच्या बरोबर वाटाघाटी करणे
३. प्रशासकीय सुधारणा घडून आणून भ्रष्टाचाराचे निर्मूलन करणे.
४. बेरोजगारी, दारिद्र, अर्थिक शोषण यांचे जास्तीत जास्त निर्मूलन करून दहशतवाद दुर्बल करतायेतो.
५. सुसज्य संरक्षण यंत्रणेद्वारे दहशवाद्याला आळा घालता येतो.

संदर्भ सूची :-

१. भारतीय सामाजिक समस्या — प्रा. अशोक गोरे.
२. राजकिय विचारप्रणाली— डॉ.शुभांगी राठी
३. भारतीय समाज रचना — डॉ. दा.धो. काचोळे
४. सामाजिकशास्त्रातील संज्ञा सिध्दांताचा कोश—डॉ. बी.आर. जोशी

जागतिकीकरणानंतर महिला चळवळ

प्रा.सौ.एस.एस.कोरेकर

(समाजशास्त्र विभाग प्रमुख)

यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, तुळजापूर

जि.उस्मानाबाद- 413601

‘संयुक्त राष्ट्र संघटनेने 1975 ते 1985 हे दशक महिला उत्कर्षाचे दशक म्हणून जाहिर केले’.

प्रास्ताविक :

स्त्रीवादाची सुरुवात 15व्या शतकात सुरु झाली मात्र त्याकाळी स्त्रीयांचा प्रतिकार हा केवळ निषेधापुरताच होता. मात्र या मधून स्त्री चळवळीला प्रेरणा मिळाली अधुनिक स्त्रीवादाची मुळे 18 व्या शतकात आढळतात. ‘मेरी वोलस्टोन काप्टच्या लिखाणातून या विचारांचे दर्शन होते’. 19 व्या शतकात स्त्रीयांच्या चळवळीला व अंदोलनाला गती मिळाली स्त्रीवादाची पहिली लाट 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात व 20 व्या शतकाच्या पूर्वार्धात आढळते.

शोध निबंधाची उद्दिष्ट्ये :

- 1) स्त्रीवादाची संकल्पना स्पष्ट करणे.
- 2) महिला चळवळीची फलनिष्पत्ती तपासणे
- 3) जागतिकीकरण आणि महिला चळवळीची प्रासंगिकता.

शोध निबंधाची संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. तसेच विविध राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय परिषदातील प्रकाशीत लेख, विविध वर्तमानपत्रातील लेख व संदर्भ ग्रंथांचा अवलंब करण्यात आला आहे.

विषय विश्लेषण :

1980 – 1990 च्या दशकात लिंगा संबंधीच्या विविध पैलूवर प्रकाश टाकणाऱ्या समाजशास्त्रीय साहित्या मध्ये लक्षात घेण्याइतपत वाढ झाली आहे. कित्येक आलेख आणि निबंध स्त्रीया संबंधीच्या लिखाणात, भाषाणात सामाजिक व आर्थिक वर्तुळा मधील स्त्रीयांच्या स्थानावर परिणाम करणारे मुद्दे यामध्ये चळवळ ही संज्ञा स्थूल मानाने वापरतात.

स्त्रीवादाची उद्दिष्ट्ये :

- 1) स्त्रीयांना सामाजिक, आर्थिक तसेच राजकीय क्षेत्रात पुरुषा प्रमाणे अधिकार असावेत.
- 2) स्त्री-पुरुष समानतेची मागणी करणे हे या विचारसरणीचे ध्येय आहे. त्यासाठी प्रस्तापित व्यवस्थेला विरोध करणे.
- 3) शोषण मुक्त नविन व्यवस्थेची आखणी करणे.
- 4) स्त्रीयांचे शोषण करणाऱ्या कुटूंबसंस्था, विवाहसंस्था, सामाजिक मूल्ये व सांस्कृतिक मूल्य नाकारणे.
- 5) मध्ययुगीन भ्रामक कल्पना (पती परमेश्वर, सती सावित्री) नाकारणे अशा शोषणाला बळ देणाऱ्या संस्थांना विरोध करणे. स्त्रीयांना सामाजिक, आर्थिक क्षेत्रात व निर्णय प्रक्रियेत समाविष्ट करून घेणे. हे या स्त्रीवादी चळवळीचे उद्दिष्ट आहे.

स्त्रीवादाची वैशिष्ट्ये :

- 1) स्त्रीवाद ही एक चळवळ आणि एक विचारसरणी आहे.
- 2) स्त्रीवादी चळवळीचा इतिहास पाहता त्यात एकवाक्यतेचा अभाव आढळतो.
- 3) स्त्रीवादात मूल्य, दृष्टिकोन आणि आंदोलनाची दिशा या बाबत परस्परात मतभेद आहेत.
- 4) स्त्रीवादी चळवळीचा विकास प्रामुख्याने फ्रेंच राज्यक्रांति नंतर झालेला आहे.
- 5) स्त्री-पुरुष समानता हा या चळवळीचा मुख्य आधार आहे.
- 6) स्त्रीवादी चळवळीत जातिभेद, वर्णभेद, भाषाभेद व प्रदेशभेदाला महत्त्व नाही.
- 7) शारिरीक रचना सोडल्यास बुद्धी, धाडस, क्षमता इत्यादी बाबतीत स्त्री-पुरुषांच्यात समानता आहेत अशी स्त्रीवादी चळवळीची विचार सरणी आहे.

जगातील सर्व स्त्रीयांना एकत्र आणण्याच्या दृष्टीने एकवाक्यता जरी आढळत असली तरी पुरुषा पैक्षा स्त्रीयांना समाजात जो गौण दर्जा दिला जातो. याचे मुख्य कारण सामाजिक, आर्थिक घटक आहे. जैविक घटक नाही या बाबत एकवाक्यता आढळते.

स्त्रीयांच्या हक्कासाठी 1960 नंतर अनेक चळवळी निर्माण झाल्या त्यामध्ये जहाल मतवादी, साम्यवादी व उदारमतवादी अशा अनेक चळवळीतून स्त्रीयांच्या हक्कासाठी आंदोलने झाले कमी अधिक प्रमाणात स्त्री स्वातंत्र्याला बळ मिळाले त्यापैक्षा जागतिकीकरणाने स्त्रीयांचे अस्तित्व स्वीकारून जीवणाच्या प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रीयांचा वावर सुरु झाला.

1985 नंतर उदारीकरण व जागतिकीकरण यांना महत्त्व प्राप्त झाले. कै.आचार्य विनोबा भावे यांचे ‘जगजगतेचे स्वप्न प्रत्येक्षात आले’. दुसऱ्या महायुद्धानंतर युनो, गॅट, नानेविधी, जागतिक बँक इत्यादी जागतिक संघटना स्थापन करण्यात आल्या या सर्वांचा उद्देश्य जागतिक विविधता देशाने कोणत्याही अडथळ्याविना विविध प्रकारचे व्यवहार एकमेकात करावे. अशा देशाने जागतिकी करणाची प्रक्रिया सुरु केली.

जागतिकीकरण म्हणजे 'अर्थव्यवस्थे मध्ये खुलेपणा आणणे होय'. देशाच्या राजकीय सीमेबाहेर आर्थिक व्यवहारांचा विस्तार करणे तेव्हा जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात विविध देशांच्या अर्थव्यवस्थेचे एकत्रिकरण समाविष्ट आहे. प्रो.सी.टी.कुरियन म्हणतात. "जागतिक अर्थव्यवस्था म्हणजे विविधता असलेल्या अर्थव्यवस्थांचा समुह होय. ज्या मध्ये निरनिराळ्या कार्यक्रमांनी जे एकमेकाशी विविध मार्गांनी परस्परांवर क्रिया करतात आणि कालांतराने त्यांच्या वृत्तीत बदल करतात".

खऱ्या अर्थाने जागतिकीकरणाची प्रक्रिया भारतासारख्या देशांच्यात 1991 नंतर सुरु झाली आज जगतिकीकरणा मुळे फक्त एखाद्या देशाच्या आर्थिक घटकातच बदल झाला असे नाही तर समाज जीवनाच्या विविध क्षेत्रात बदल होऊन नविन समाज रचना उदयास येण्यास सुरुवात झाली आहे.

आधुनिक स्त्रीवादी सिध्दांतात जैविक घटकापेक्षा सामाजिक व आर्थिक घटकामुळे स्त्रीला गौणत्व आले आहे. हे प्रमाण माणले जाते. जागतिकीकरणामुळे आज स्त्री-पुरुष यांच्यातील भेद गळीन पडत आहेत. लोकांच्या प्रवृत्ती बदल सुरु झाले आहेत. आज स्त्रीवादी चळवळ ही स्त्रीयांची स्थिती व अनुभव यांचा सर्वांग परिपूर्ण शोध घेऊन बनत चालली आहे.

जागतिकीकरणा नंतर महिला चळवळीचे वैशिष्ट्ये :-

- 1) मानवी अनुभव व मानवी प्रगती यांचे स्पष्टीकरण.
 - 2) बुद्धीप्रामाण्यवादी कार्य.
 - 3) स्त्रीवादी चळवळीत सत्य, ज्ञान आणि अधिकार यांची मांडणी.
 - 4) कोणतेही सत्य तटस्थ असत नाही त्यात बदल होत असतो.
- याच घटकावर स्त्रीवादी चळवळीत भर देऊन महिला चळवळी आकाराला येत आहेत आणि दृष्ट होत आहेत.

निष्कर्ष/समारोप :

- 1) जागतिकीकरणानंतरची महिला चळवळ महिलांच्यात सामर्थ्य व आत्मविश्वास वाढविण्यास मदत करीत आहे.
- 2) स्त्रीयांचा सत्ता विभागणीत समानवाटा, निर्णय प्रक्रियेत योग्य स्थान आणि समाज जीवनात तसेच राजकीय व आर्थिक जीवनात समानता वाढत आहे.
- 3) स्त्रीवादी चळवळींना एक प्रभावी दबाव गटाचे स्वरूप प्राप्त होत आहे.
- 4) लैंगिक विषमता दूर होत आहेत.
- 5) मुला बरोबर मुलीला समान हक्क आणि वागणूक मिळत आहेत.

जागतिकीकरणाची प्रक्रिया ही अर्थकारणाशी आज मर्यादित राहिलेली नसून एकूण माणव जातीला वरदान ठरत आहे. कारण स्त्री आणि पुरुष हे समाज जीवनाची दोन चाके आहे. दिवसे दिवस स्त्रीयांच्या जीवनाला बळकटी येते आहे. आज जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रीयांचा संचार वाढत आहे. हेच जागतिकीकरणाचे फलित आहे.

संदर्भ सूची :

- 1) सामाजिक शास्त्रातील संज्ञा सिध्दांताचा कोष : - डॉ.बी.आर.जोशी
- 2) भारतातील सामाजिक चळवळी : - घनश्याम शहा (अनुवादीत)
- 3) राजकीय विचार प्रणाली :- डॉ.शुभांगी राठी
- 4) सामाजिकसमस्या :- रा.ज.लाटे
- 5) भारतीय समाज :- प्रा.चंद्रकांत खंडागळे

जागतिकीकरणानंतर भारतातील सामाजिक समस्या

श्री दिपक रामराव निकाळजे

ग्रंथपाल

तुळजाभवानी महाविद्यालय, तुळजापूर

जि. उस्मानाबाद

प्रस्तावना :

जागतिकीकरण हि एक प्रक्रिया आहे. एक आर्थिक प्रक्रिया म्हणून जागतिकीकरणाची जरी सुरुवात झाली असली तरी सामाजिक राजकीय सांस्कृतिक क्षेत्रांमध्ये हस्तक्षेप करणारी हि प्रक्रिया आहे असे आतासिध्द झाले आहे. जीवघेणी स्पर्धा मूक्त बाजारपेठ, पराकोटीचा व्यक्ती, स्वातंत्र्यावाद, उपभोगवादी संस्कृती बाजार प्रेरित व्यवहार वस्तू व माहितीची देवाणघेवाण हि जागतिकीकरणाची वैशिष्ट्ये आहेत आणि यासंस्थानी जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेलागती प्राप्त करून दिली आहे 1991 पासून भारतात नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारले . वास्तवात देशातील गरीब माणसाचा चेहरा समोर ठेवून नवीन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केला आणि मूलभूत पैलू म्हणजे जागतिकीकरण होय. जागतिकीकरणाने भारतामध्ये मोठय प्रमाणात आमूलाग्र बदलघडवून आणले आहेत जागतिकीकरणाने भारतातील सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकी, आर्थिक व व्यावसायिक अशा सर्व घटकावर परिणाम केला आहे. त्यामुळे भारतीय समाजव्यवस्थेत संस्थेत बदल झाल्याचे समोर आले आहे. जागतिकीकरणामुळे भारतामध्ये काही सामाजिक समस्या हि निर्माण झाल्या आहेत. जागतिकीकरणानंतर उदारीकरण खाजगीकरणाला अधिक चालना मिहाली याचाही परिणाम म्हणजे समाजात अनेक सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या.

उद्दिष्टे :-

1. जागतिकीकरणानंतरच्या भारतातील सामाजिक समस्याचा शोध घेणे
2. भारतातील सामाजिक समस्या निर्माण होण्यामागील कारणाचा शोध घेणे

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तूत शोधनिबंध तयार करण्यासाठी दुय्यम साधनसामग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्यात संदर्भग्रंथ मासिके, दैनिक पत्रातील अग्रलेख व इंटरनेट इ साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

जागतिकीकरण म्हणजे काय ?

जगातील सर्व देशासाठी एक बाजारपेठ उपलब्धकरून देणारी व वस्तू व सेवांची देवाणघेवाण करून घेणारी प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय.

सामाजिक समस्या :-

1. दुर्बल घटकावर परिणाम :-

जागतिकीकरणाचे अनेक परिणाम समाजाला दिसून येत आहेत. लोकामध्ये एक प्रकारची अनिश्चितता व असुरक्षितता निर्माण झाली आहे. याचा परिणाम म्हणून समाजात धर्माघता, कट्टरजातीवाद प्रातवद वाढीस लागाला आहे. समाजात जेव्हा मुलतत्त्ववाद, जातीवाद, प्रांतवाद वाढीस लागाला आहे. तेव्हा त्याचा परिणाम समाजातील दुर्बल घटकावर होतो. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी जनक अभियांत्रिकी पद्धतीने तयार केलेल्या बी-बीयाण्याची कीटकनाशकांनी बाजारपेठा ओसंडत आहेत. शेतक-यांनी कष्टाने विकासित केलेली तंजं पद्धती चुकीची ठरवली जात आहेत. खेडयातील लहान शरातील बाजारपेठा उद्वस्त होत आहेत.

2. बेरोजगार :-

जागतिकीकरणामुळे अनेक रोजगार उपलब्ध होतील असा सकारात्मक दृष्टीकोन होता. पणत्या उलट जागतिकीकरणामुळे जास्त प्रमाणात भारतात बेरोजगाराचे प्रमाण वाढले आहे. कारण जागतिकीकरणामुळे औद्योगिकक्षेत्रात माणसाऐवजी अधिक उत्पादन कमी वेळेत मिळवण्यासाठी यंत्राचा उपयोग केला जात आहे. म्हणजेच मानवी श्रमाची जागा आज यंत्राणी घेतली आहे. जागतिकीकरणामुळे संघटीत क्षेत्रातील रोजगार संधी वाढल्या तर नाहीतच उलट कामगार कपात वाढीस लागली आहे.

3. घटस्फोटाचे वाढते प्रमाण.

भारतात विवाह हा सोळा धार्मिक संस्कारपैकी एक धार्मिक संस्कार मानला जातो आहे. जागतिकीकरणामुळे भारतीय संस्कृतीवर पाश्चिमात्य संस्कृतीचा प्रभाव पडलेला दिसून येत आहे. आज भारतीय समाजात व्यक्तीवाद, भैतिकवाद, स्वार्थीवृत्ती जास्त प्रमाणात आढळून येत आहे. तसेच जातिीकरणामुळे पाश्चिमात्य स्त्रियांच्या राहणीमानाचा, स्वातंत्र्याचा, विचारांचा भारतीय

महिलांवरही झाला आहे. त्यामुळे आज भरतात अनेक छोट्याछोट्या गोष्टीवरून घटस्फोट होत आहेत. व यांचे प्रमाणे वाढतच आहे हि काळजीची बाब आहे.

4. स्त्री पुरुष विषमता :-

भारतात आज भेडसावणारी मोठी समस्या म्हणजे स्त्री पुरुष संख्येमधील वाढत झालेली तफावत आहे. यासाठी भारतीय समाज कारणीभूत आहे. कारण आजही 21 व्या शतकात वंश वाढवण्यासाठी मुलगाच हवा असा समज आहे. अर्थात मूलीला आजही परक्याघरचे धन समजले जाते. त्यामुळे आज मुलगी जन्माला येण्याआगोदर लिंगनिर्दिष्ट चाचणी करून स्त्रीभ्रूण हत्या केली जात आहे. त्यामुळे भारतात पुरुषांपेक्षा स्त्रीयांचे दरहजारी प्रमाण कमी झाले आहे. 2001 सील 933 तर 1991 साली 927 तर 2011 नुसार 1000 पुरुषांमागे 840 स्त्रिया आहेत. म्हणजे स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांपेक्षाकमी होत आहे.

5. सुरक्षिततेचा अभाव :-

भारतावर जगातिकीकरणाचा मोठा परिणाम झाला जागतिकीकरणामुळे माठया प्रमाणत रोजगार उपलब्ध होतील असा अशावादी सूर होता पण तस न होता बेरोजगारीचे प्रमाणजास्त वाढले. लोकांच्या मुलभूत गरजा आज पूर्ण होणे कठीण झाले आहे. बेरोजगारीमुळे समाजात दारिद्र्याचे प्रमाण वाढले आहे. तसेच भारतात जागतिकीकरणामुळे महागाई झाली आहे. त्यामुळे गरीब लोकांना जीवनावश्यक वस्तू खरेदीकरणे कठीण झाले आहे. समाजामध्ये आज दंगली, बॉम्बस्फोट, नक्षलवाद, जातीयवाद असे अनेक प्रश्न उदभवले आहेत त्यामुळे समाजात भितीदायक वातावरण निर्माण झाले आहे. काम मिळत नसल्यामुळे लाकांमध्ये असुरक्षतेची भावना निर्माण झाली आहे.

6. भ्रष्टाचार

जागतिकीकरणानंतर भ्रष्टाचाराने भारताला पोखरून काढले आहे. आज भारतात प्रत्येक क्षेत्रात भ्रष्टाचार आढळून येतो आहे. या भ्रष्टाचारामुळे भारताच्या विकासाला खीळ बसत आहे. या भ्रष्टाचारामुळे श्रीमंत ह श्रीमंत बनत चालले आहेत. व या सर्वांचा भर मध्यमवर्गीयगरीब लोकांना सहन करावा लागत आहे. जगातिकीकरणानंतर शिक्षणासारख्या पवित्र पेशात सुध्दा भ्रष्टाचार झाला आहे. शिक्षणाचे सुध्दा व्यवसायीकरण झाले आहे. त्यामुळे आजच्या स्वार्थीवृत्ती, लाचारवृत्तीमुळे भ्रष्टाचार मोठया प्रमाणे भारतात वाढला आहे.

निष्कर्ष:-

1. जागतिकीकरणानंतर भारतावर चांगला पेक्षा वाईट परिणाम अधिक झाला आहे.
2. भारतीय समाज शिक्षणाने मागसलेला आहे.

सारांश :-

भारतातील सामाजिक समस्या जागतिकीकरणा आगोदर होत्याच पण जागतिकीकरणानंतर त्यात आणखीन मोठी भर घातल्यासारखे झाले आहे. भारत हा विविधतेने, रुढी परंपरेने नटलेला देश असल्यामुळे अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

संदर्भग्रंथ

1. आजकालचा भरत -रजनी पामदत्ता
2. भारतील समाज प्रश्न आणि समस्या- डॉ काचोळे
3. भारतीलय सामाजिक समस्या-डॉ काचोळे

2000, 2000.000

ପ୍ରସ୍ତାବ:

ଅନୁସନ୍ଧାନର ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗବେଷକମାନେ ସମସ୍ତ ସମ୍ଭାବ୍ୟ ସ୍ତରରୁ ତଥ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ କରନ୍ତି ଏବଂ ସେହି ତଥ୍ୟକୁ ସଠିକ୍ ଢଙ୍ଗରେ ବ୍ୟବହାର କରି ସେମାନେ ନିଜର ଗବେଷଣା ପତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରନ୍ତି। ଏହି ପତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି ଯେ ଗବେଷକମାନେ ନିଜର ଗବେଷଣା ପତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା ପାଇଁ ଆମକୁ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ଅନୁରୋଧ କରୁଛନ୍ତି। ଆମର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହେଉଛି ଗବେଷକମାନଙ୍କୁ ଆମର ଗବେଷଣା ପତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା ପାଇଁ ଆକର୍ଷିତ କରିବା ଏବଂ ସେମାନଙ୍କୁ ଆମର ଗବେଷଣା ପତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା ପାଇଁ ଆମର ସମସ୍ତ ସହଯୋଗ କରିବା।

ସମ୍ପାଦକ:

- ୧. ଡ. ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ କୁମାର, ‘ଅନୁସନ୍ଧାନର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗବେଷକମାନେ’, ପୃଷ୍ଠା : ୧୦୫-୧୧୦, ୨୦୧୯
- ୨. ଡ. ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ କୁମାର, ‘ଅନୁସନ୍ଧାନର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗବେଷକମାନେ’, ପୃଷ୍ଠା : ୧୧୧-୧୧୬, ୨୦୧୯
- ୩. ଡ. ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ କୁମାର, ‘ଅନୁସନ୍ଧାନର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗବେଷକମାନେ’, ପୃଷ୍ଠା : ୧୧୭-୧୨୨, ୨୦୧୯
- ୪. ଡ. ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ କୁମାର, ‘ଅନୁସନ୍ଧାନର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗବେଷକମାନେ’, ପୃଷ୍ଠା : ୧୨୩-୧୨୮, ୨୦୧୯
- ୫. ଡ. ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ କୁମାର, ‘ଅନୁସନ୍ଧାନର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗବେଷକମାନେ’, ପୃଷ୍ଠା : ୧୨୯-୧୩୪, ୨୦୧୯
- ୬. ଡ. ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ କୁମାର, ‘ଅନୁସନ୍ଧାନର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗବେଷକମାନେ’, ପୃଷ୍ଠା : ୧୩୫-୧୪୦, ୨୦୧୯

जागतिकीकरणानंतर सामाजिक समस्या

प्रा.बी.जे.कुक्कडे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

तुळजाभवानी महाविद्यालय, तुळजापूर

प्रास्ताविक :

सामाजिक समस्यांनीच खऱ्या अर्थाने समाजशास्त्राला जन्म दिला असे म्हटले जाते. कारण 200 वर्षांपूर्वी संरजामशाहीचा अस्त भांडवलदार व कामगार वर्गाचा उदय, शहरांची वाढ, नागरी सुविधांचे प्रश्न, मानवी श्रमावर आधारित असणाऱ्या धंद्यांचे महत्त्व संपले, व्यक्तीव्यक्तीमधील सामाजिक संबंधात बदल घडून आले यातूनच विविध सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या. समाजाचा वैज्ञानिक दृष्टीकोनातून अभ्यास करण्याची आवश्यकता आहे. हा ऑगस्ट, कॉम्प्ट यांनी मांडलेला विचार मान्य झाला. तेव्हा समस्या ही संज्ञा मानवी जीवनाशी निगडित आहे.

शोध निबंधाची उद्दिष्टे :

1. जागतिकीकरणाची संकल्पना समजून घेणे
2. जागतिकीकरण व सामाजिक समस्या यांच्यातील परस्पर संबंध समजून घेणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक व निरीक्षणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला असून वेगवेगळी समाजशास्त्रीय पुस्तके, ग्रंथ व लेख यांचा आधार घेतलेला आहे.

विषय विश्लेषण :

समाजाच्या निर्मितीबरोबरच सामाजिक समस्या सुद्धा निर्माण झालेल्या आहेत. साहजिकच सामाजिक समस्या मानवी समाजाइतक्याच प्राचीन आहेत. पण जागतिकीकरणानंतर सामाजिक समस्यांचे स्वरूप बदलले आहे.

सामाजिक समस्येचा अर्थ :

1. रॉबर्ट निस्बेट- "समाजात लक्षात घेण्यायोग्य संख्या असणाऱ्या अनेक व्यक्ती जेव्हा समाज संमत व्यवहार प्रणालीचा भंग करतात आणि त्याचे गंभीर परिणाम बहुसंख्येस समाज सदस्यांना भोगावे लागतात तेव्हा अशा प्रकारच्या भ्रष्ट वर्तनास सामाजिक समस्या असे म्हणतात"
2. फुलर आणि मेयर्स- "जेव्हा समाजातिल जास्तीत जास्त लोक सामाजिक प्रमाणकांच्या संदर्भात निर्माण झालेल्या परिस्थितीला विचलित परिस्थिती मानतात तेव्हा अशा परिस्थितीला सामाजिक समस्या असे म्हणतात.
3. रॉबर्ट मर्टन - "सामाजिक समस्या म्हणजे प्रमाणांचे उल्लंघन समाजातील वर्तणूकीतील बिघाड जो बऱ्याचशा लोकांना घेरतो अशा परिस्थितीला सामाजिक समस्या म्हणतात.

तेव्हा सामाजिक समस्या ह्या मुख्य प्रमाणकाशी विसंगत असतात परस्पर संबंधीत स्वरूप गुंतागुंतीचे असते आणि सामाजिक समस्येची सोडवणूक करणे आवश्यक असते अशा स्थितीला सामाजिक समस्या असे म्हणतात. परंतु जागतिकीकरणामुळे सामाजिक समस्येचे स्वरूप हे बदलेले आहे.

जागतिकीकरणाची संकल्पना :

जागतिकीकरण ही संपूर्ण जगाची एकच बाजारपेठ निर्माण करणारी प्रक्रिया आहे. जागतिक व्यापारावरील निर्बंध दूर करून विविध देशातील भांडवल, तंत्रज्ञान, बाजारपेठा व श्रम या घटकांचे एकिकरण करून विशाल आकाराच्या जगाचे प्रत्यक्ष व्यवहार करण्यासाठी एका छोट्या खेड्यात रुपांतर होणे अपेक्षित आहे.

1985 नंतर उदारिकरण व जागतिकीकरण यांना महत्त्व प्राप्त झाले. तत्पुर्वी दुसऱ्या महायुद्धानंतर युनो, गॅट, नाणे निधी, जागतिक बँक इ. जागतिक संघटना स्थापन झाल्या. या सर्वांचा उद्देश जागतिक विविधता देशाने कोणत्याही अडथळ्याविना विविध प्रकारचे व्यवहार एकमेकांत करावे अशाच देशांनी जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरु केली.

जागतिकीकरणाचा अर्थ :

1. "जागतिकीकरण केवळ आर्थिक जीवनाशी संबंधीत नाही. तर जागतिकीकरणाचा संबंध सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनाशी आहे"
2. श्रावणकुमार सिंग - "जगातील सर्व राष्ट्रांची एकच बाजारपेठ निर्माण करणे व त्यात जगातील साधन सामग्रीचे आणि भांडवलाचे सहजतेने परिचलन निर्माण करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय"

जागतिकीकरण ही प्रक्रिया आर्थिक जीवनाशी संबंधीत असली तरी त्याचे प्रभाव क्षेत्र अत्यंत व्यापक आणि सखोल आहे. जागतिकीकरण, नागरीकरण, तंत्रज्ञान, शिक्षण, आरोग्य, व्यापार, राजकारण, आणि सामाजिक समस्यांची निर्मिती याच्याशी संबंधीत आहे. तेव्हा जागतिकीकरणाची प्रक्रिया ही सार्वत्रिक आणि सर्वव्यापी बनली आहे. तेव्हा जागतिकीकरणातून सामाजिक समस्येचे स्वरूप व कारणे समजून घेण्यासाठी पुढील बाबींचा विचार करावा लागतो.

1. लोकसंख्येच्या वृद्धीस अथवा ऱ्हास कारणीभूत असणाऱ्या अनेक प्रक्रिया
2. विविध सामाजिक संस्थामधील गुंतागुंतीचे परस्पर संबंध
3. व्यक्ती व गटाच्या दैनंदिन जीवन पद्धतीमधील भौतिक साधनसामग्रीचा उपयोग

सामाजिक समस्यांच्या निर्मितीसाठी जबाबदार असणारे सामाजिक कारणे अनेक आहेत. त्यापैकी जागतिकीकरण हे एक आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून समाज व व्यक्ती जीवनात अनेक स्थित्यंतरे सुरु झाली. त्यातून अनेक नाविन्यपूर्ण गोष्टी उगम पावल्या. त्या अशा

1. व्यक्तीवाद - व्यक्तीवादाची संकल्पना व्यक्ती स्वातंत्र्याशी निगडीत आहे.
2. शीर्घ परिवर्तन - सामाजिक समस्या निर्माण होण्यासाठी शीर्घ परिवर्तनाचा जवळचा संबंध आहे.
3. हितसंबंध व मूल्यातील संघर्ष - जागतिकीकरणातून समाजात समान हितसंबंधाच्या अधारावर नविन गट, संघटना व संस्था निर्माण होत आहेत. उदा. शेतकरी संघटना, उद्योगपतींची संघटना, सुशिक्षित बेकार युवकांची संघटना, महिला मंडळ इ.

जागतिकीकरणानंतर सामाजिक समस्येचे स्वरूप खालील प्रमाणे बनले आहे.

1. सामाजिक समस्यांचे जटील व गुंतागुंतीचे स्वरूप
2. सामाजिक समस्यांची साखळी
3. अग्रक्रमाबाबत मतैक्याचा अभाव
4. हितसंबंधी गट व सामाजिक समस्या
5. उपाय योजनेबाबत उदासिनता
6. सामाजिक समस्यांच्या उपाय योजनांबाबत सहभागाचे प्रमाण

जागतिकीकरणानंतर सामाजिक समस्या :

1. सायबर गुन्हे

"संगणक, मोबाईल, इंटरनेटसह इलेक्ट्रॉनिक आणि टेलिकम्युनिकेशन नेटवर्कचा गैरवापर करून एखाद्या व्यक्ती किंवा समुहाला शारीरिक किंवा मानसिक हानी पोहचविण्यासाठी किंवा त्याची बदनामी करण्यासाठी गुन्हेगारी उद्देशाने केलेले कृत्य म्हणजे सायबर गुन्हा होय" जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून सायबर गुन्हांचे प्रमाण वाढते आहे. जसे संवेदनशिल माहितीची चोरी, आर्थिक फसवणूक, हॅकिंग, अश्लिल मजकूर, बौद्धिक हक्कांचे उल्लंघन, महापुरुषांची बदनामी इ. तसेच सायबर गुन्ह्यामध्ये क्रिडीट कार्डचा पीन क्रमांक, सोशियल मिडीया साईट किंवा ई मेल चे पासवर्ड अशा प्रकारची अतिसंवेदनशिल माहिती चोरी करून सायबर गुन्हे घडतात.

2. पांढरपेशीय गुन्हे

सदरलॅंड यांनी पांढरपेशीय गुन्हेगारांची उच्च आर्थिक स्तर आणि प्रतिष्ठा स्वतःला गुन्हेगार समजत नाही, स्वतःला कायद्यापेक्षा वरचड मानतात, आर्थिक लाभ हेच उद्दिष्टे अशी चार ठळक वैशिष्ट्ये सांगितलेली आहेत. आर्थिक संपन्नतेच्या अधारे राजकीय सत्तेला अंकित करणे आणि राज्यकीय सत्तेच्या अधारे मोठे आर्थिक लाभ प्राप्त करणे अशा पद्धतीने पांढरपेशीय गुन्हेगार कार्यरत असतात. जागतिकीकरणात व्यक्तींची संपत्ती प्राप्त करण्याची महत्वाकांक्षा, तिन्न स्पर्धा, कायद्यातील पळवाटा, सामाजिक जाणिवांचा अभाव अशातून पांढरपेशीय गुन्हेगारी वाढत आहे. याचा दुष्परीणाम म्हणजे काळा पैसा निर्माण होतो, व्यसनाधिनता व जुगारात वाढ होते, राष्ट्रीय मालमत्तेचे नुकसान, राष्ट्रीय सुरक्षिततेला धोका, निर्माण होतो, भेसळीचे प्रमाण वाढत आहे, तेव्हा पांढरपेशीय गुन्हेगारीची व्यापकता जागतिकीकरणातून वाढत आहे. या गुन्हाचे स्वरूप म्हणजे "खायचे दात वेगळे व दाखवायचे दात वेगळे" अशी स्थिती असते.

3. भ्रष्टाचार :

व्यक्ती जसा समाजशिल प्राणी आहे तसाच तो स्वार्थी आणि अहंम असणारा प्राणी आहे. स्वार्थाच्या प्रवृत्तीमुळे तो भ्रष्ट मार्गाला जाण्याची शक्यता वारंवार बळावत आहे. सत्ता आणि संपत्तीची लालसा व्यक्तीला भ्रष्टाचाराकडे घेऊन जाते. समाजातिल नैतिक कल्पनांचा आणि दमणकारी शक्तीचा प्रभाव कमी झाला की व्यक्ती आणि समुहांच्या स्वार्थी प्रवृत्ती डोके वर काढू लागतात. अशा परिस्थितीत भ्रष्ट वर्तनाची शृंखला निर्माण होते. भ्रष्ट आचरणात अनेक बाबींचा समावेश होतो. परंतु सर्वसाधारणपणे व्यक्ती आणि समुहाला त्यांचे जीवन जगणे असहाय्य होईल अशी परिस्थिती दुसऱ्या व्यक्ती आणि समुहाकडून समाजात निर्माण होते. तेव्हा असे आचरण भ्रष्ट आचरण ठरते. अन्याय अत्याचार, एकमेकांचे अस्तित्व नाकारणे, दुजाभाव, एखाद्याला संधीपासून वंचित करणे, अशा विविध बाबींचा समावेश भ्रष्ट आचरणांत करता येईल.

जागतिकीकरणात भ्रष्टाचाराचे प्रमाण वाढत आहे. सर्वसाधारण स्वतःच्या फायद्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्राचा असा वापर केला जातो की, ज्यामुळे कायदा आणि सामाजिक मान दंडाचे उल्लंघन होते. या कृतिला भ्रष्टाचार असे म्हणता येईल.

1. डॉ. एच. बेली - "स्वतःच्या स्वार्थाकरीता सत्तेचा दुरुपयोग करणे म्हणजे भ्रष्टाचार होय.

आर्थिक भ्रष्टाचार निर्मितीकरणासाठी जागतिकीकरणातून अनेक कारणे उगम पावले आहेत. ती अशी

1. स्वार्थी प्रवृत्तीत वाढ होत आहे.
2. नैतिक मूल्यांचे अधपतन होत आहे.
3. लोकांच्यात चंगळवादाची संकल्पना रुजत आहे.
4. लोकांच्यामध्ये अवास्तव अभिलाशा वाढत आहे.
5. लोकांचे खर्चीक समारंभ कार्यक्रम

6. सामाजिक प्रतिष्ठेसाठी
7. जागृत लोकमताचा अभाव

अशा अनेक कारणातून भ्रष्टाचार आज फोफावत आहे.

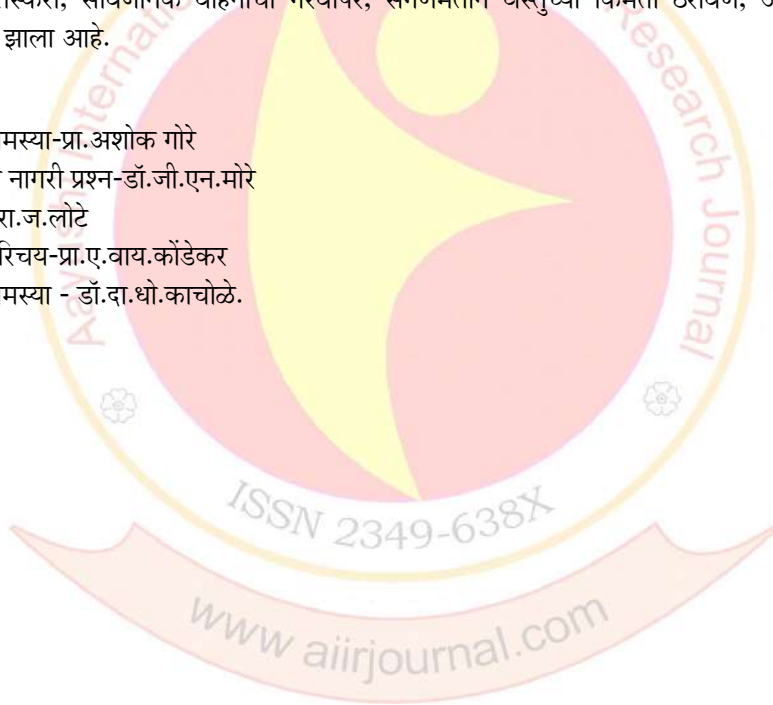
तसेच वाढत्या गुन्हेगारीचा विस्तार, बालमजूरांच्या संख्येत होत जाणारी वाढ, वेश्या व्यवसाय, आत्महत्या, कौटूंबिक विघटन, तंत्रज्ञानाचा अतिरेक वापर अशा अनेक समस्या जागतिकीकरणातून वाढत आहेत. तेव्हा जागतिकीकरणातून सामाजिक समस्या अधिकाधिक वाढत आहेत. आहे त्या समस्यांच्यात वाढ होत आहे हे जागतिकीकरणाचे अनिष्ट फलित आहे.

निष्कर्ष :

1. जागतिकीकरणातून तांत्रिक समस्यांच्यात वाढ होत आहे.
2. जागतिकीकरणातून व्यक्ती - व्यक्तीतील, व्यक्ती-समुहातील, समुह समुहातील संबंध औपचारिक बनत आहेत.
3. जागतिकीकरणातून लोकांच्यात प्रमाणक शुन्यतेमध्ये वाढ होत आहे.
4. व्यक्तीवादात अधिकाधिक वाढ होत आहे.
5. सामाजिक संस्थांचे विघटन होत आहे.
6. जागतिकीकरणातून अनैतिकता वाढून, स्वार्थी, मतलबी प्रवृत्तीत वाढ होत आहे. त्यामुळे अनेक समस्या जन्माला येत आहेत. जसे सायबर गुन्हे, आत्महत्या, काळा पैसा.समस्या नाहीत असा कोणताही समाज जगात नाही. पण समस्यांची तिब्रता जागतिकीकरणातून वाढत आहे. तांत्रिक ज्ञानाचा व साधनांचा वापर करून लोकांची दिशाभूल नकली आमली पदार्थांची आयात, निर्यात मौल्यवान वस्तुंची बेकायदा तस्करी, सार्वजनिक वाहनांचा गैरवापर, संगणकताने वस्तुंच्या किंमती ठरविणे, अशा अनेक गोष्टींचा जन्म जागतिकीकरणातून झाला आहे.

संदर्भ सूची :

1. भारतीय सामाजिक समस्या-प्रा.अशोक गोरे
2. ग्रामीण समस्या आणि नागरी प्रश्न-डॉ.जी.एन.मोरे
3. सामाजिक समस्या - रा.ज.लोटे
4. भारतीय समस्यांचा परिचय-प्रा.ए.वाय.कोंडेकर
5. समाज विघटनाच्या समस्या - डॉ.दा.धो.काचोळे.

New Industrial Policy: Features

Krushna Shivaji Kamble And Tamboli Reshma Jahiroddin

Research Students Department of Economics

Dr. B.A.M.University,Aurangabad.

I)Abstract:

Industrialisation is a very important role in India to achieve economic growth. The development of major agricultural industries in India is largely dependent on the development of the industrial sector. There is a need for an appropriate industrial policy to speed up industrial growth. Industrial policy controls the industrial activities of the country. That is also to try to shape the structure of the industrialization. According to the industrial policy, changed have to do. Industrial policy has been designed and implemented keeping in view the aims of rapid industrialization in India, increasing employment opportunities, eliminating regional imbalance, developing the basic industry. Industrialization is a process, and in this process, the product is suitable for consumption by processing natural resources and other raw materials. Industrialization helps in the economic development of the country. This is why there is an important place for industrialization in any economy. The place of industrialization is also important in the Indian economy. In the organized and unorganized sector, there has been an increase in industries in the organized sector. The industry sector comprises industries such as iron and steel, cement, sugar, linen, textiles, engineering, etc. In the unorganized sector, small and cottage industries, khadi and village industries are included in the industry. The importance of industries in both the unorganized sectors is huge, iron and steel, cement, petroleum, they are engineering industry, etc. Perform an important role in the unorganized sector and industry in rural areas in India are in the process play an important role in the economic development of the country in this paper focus on New Economic Policy, Features, and Objectives of New Economic Policy as well as concept of Liberalisation, Globalisation, and Privatisation.

II) Introduction:

Privatisation was accepted in a country with a communist economy like China and Russia. Many countries in the world have been privatizing the UK since the 1970s, and tried to make economic progress by revolutionizing their economic policies. On the basis of the new economic policy, the anniversary of World War 2nd created its own financial empire. With Russia and Binanjali, we started our development with the help of a new economic policy. In recent years many Asian countries have tried to reach the 7-8 percent economic growth rate based on the new economic policy. On this backdrop, when the Indian economy was severely changed since June 1991, the new economic policy began in the true sense. Fiscal policy, monetary policy, import-export policy, foreign investment policy, foreign capital policy, exchange rate policy, new industrial policy, on the basis of which can be developed with the help of privatization, globalization and liberalization on the back of new economic policy on the global level, The new changes in the banking sector were made changes in these areas. When the Congress government came under the leadership of P.V. Narashinrao on June 21, 1991, after accepting the loan and conditions from the Economic Crisis Monetary Authority, the financial situation of the country was very difficult to face by the monetary policy-suggested by the World Bank. In the last few years, many countries of the world including India, Globalization, Liberalization and Privatization have started thinking about the new economic policy to be implemented and the changes in the previous economic industrial policy have been started. The GAT was replaced by the World Trade Organization on 1 January 1995. India is also a founding member in this organization, so it is inevitable that the globalization of Indian industry and the economy is inevitable. Globalization is a process, whereas Liberalization is the pre-requisite for the globalization process. According to some Economists, open competition and new technology, by increasing productivity and creating a market of the whole world, and making the acquisition of the tools in the market by the ease of the world's resources and capital, globalization is the key. There is an open competition in globalization. Controls on the industry are cancelled. Government initiatives are privatized. Not only that, the increase in productivity and production of new technologies through globalization and free competition and production.

After the decade of 1990, there has been huge financial upheaval in the world. This resulted in the Indian economy as well as the year 1991, in the true sense of the financial policy. Before accepting the new economic policy of 1991, Indian industrial areas were trapped under bureaucracy. Private industrial sector had many types of restrictions, controls, consequences in the progress of industrial sector, rising debt, declining industrial production, increasing imports and exports, poor trade, problems related to capital etc., the government needed to change the industrial policy. Many countries of the world accepted the policy of free economy, because borrowing from monetary authorities was also inevitable for India to adopt such a policy in line with the open economy. Liberalization, globalization and privatization principles were adopted. Based on this principle India made its new industrial policy. The main objective of this policy was to bring out the Indian industrial sector from bureaucracy, to accelerate the process of liberalization, to engage the Indian

economy with the global economy, to reduce the controls on foreign investment, to reduce the loss of public sector enterprises, and to privatize this sector As a result of the new policy of 1991, many foreign companies started their business in India, because of the large foreign investment in India, new technology and management skills came to India due to this company. Because of globalization, India has a market with huge population in the developed nations of the world. New technology of developed nations, new production methods which reduce production costs, resulted in large-scale import of goods from India into the country. Time to stop production due to the consequent consumption of commodities, capital goods and luxury goods, which had adverse effects on the Indian industry which was causing adverse effects. This raises the question that Indian industry can compete with the developed nations. If the Indian industry cannot stand in the globalization competition, you can briefly explain the reasons behind the fact that old technology, excess production costs, poor production capacity, poor quality defect management, industrial unrest, low cost of infrastructure, big capital investment, debt burden, competitive Lack of element. Due to the various reasons given above, some Indian institutions cannot face global competition. Every industry organization should aim to confront the globalization competition. There are many nations in the world trying to make our economy market oriented to face globalization. India should not be left behind. Government of India announced new financial policy in July 1991 to deal with globalization. Under this policy, Indian industries were allowed to cooperate with foreign companies. Removed the restrictions on access to multinationals in India. The FERA Act was repealed and instead the FEMA Act was enacted. Direct foreign investment was allowed, this resulted in the introduction of new technologies, new production methods, and management in Indian industry. As a result, many Indian industry has created competitive power and the power to sustain Indian industry in the globalization competition is emerging. Another picture shows.

After the economic reforms, India's foreign trade increased. In 1997, India's contribution to global exports was 0.54 percent. In 1998, it was 0.64%. In 2003, the share of this sector was 0.9 percent, during the same period, India's exports increased by 87 percent. In 1990, India's exports were \$ 17.99 billion, in 1998, it was \$ 33.6 billion. The Indian workers' strike has reduced due to the economic reforms program. After the improvement, the workday of 150.33 million workers was lost in the years 1991-97, which means workers are ready to survive in the globalization competition, but in order to survive in the globalization competition, Indian industries will have to take a lot of space. Industrial policy is what is called the Industrial Policy, after considering the comprehensive and comprehensive policy related to the industrial sector, considering the various aspects of the industries and the total industrial sector.

III)Literature Review:

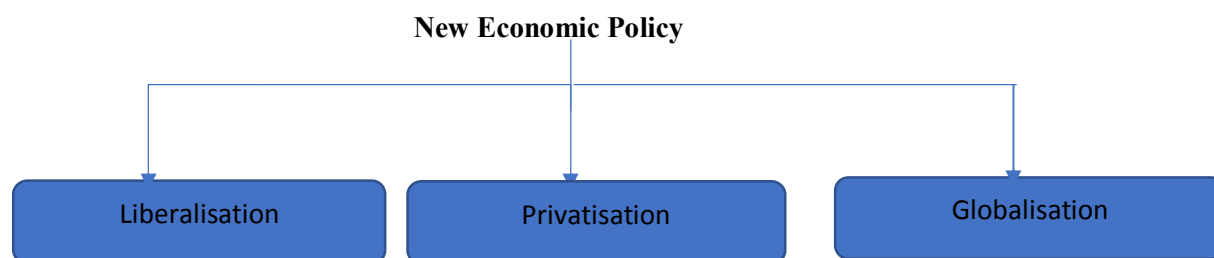
Bargal et al. examined the causal relationship among the three variables GDP, SSI output and SSI exports and also have compared the performance parameters of SSIs in the pre and post liberalization era. The study found that the annual average growth rate of different parameters of SSIs have declined in the period of nineties vis-à-vis the pre-reform years. There is an absence of any lead-lag causal relationship between exports and production in small-scale sector and GDP of Indian economy. Singh et al. analysed the performance of Small scale industry in India and focused on policy changes which have opened new opportunities for this sector. Their study concluded that SSI sector has made good progress in terms of number of SSI units, production & employment levels Bala Subramanian highlighted the major impact of globalization and domestic reforms on small scale industries sector. The study stated that small industry had suffered in terms of growth, employment, output and exports. The Researcher highlighted that the policy changes had also thrown open new opportunities and markets for the small scale industries sector. Dixit and Pandey applied co-integration analysis to examine the causal relationship between SMEs output, exports, employment, number of SMEs and their fixed investment and India's GDP, total exports and employment (public and private) for the period 1973-74 to 2006-07. Their study revealed the positive causality between SMEs output and Beginning with mid-1991, the Government has made some radical changes in its policies bearing on trade, foreign investment exchange rate, industry, fiscal discipline etc. The various elements, when put together, statute an economic policy which marks a big departure from what has gone before. Thethrust of New Economic Policy has towards creating a more competitive environment in the economy as a means to improving the productivity and efficiency of the system. This was to be achieved by removing the barriers to entry and the restrictions on the growth of firms.

IV)Objectives of the Research Paper:

1. To understand the concepts of Liberalisation, Globalisation and Privatisation.
2. Review the Features of the Industrial policy of 1991.
3. To study the Objectives of 1991 industrial policy.
4. To study the Growth of small scale industries after 1991.

V)Research Methodology:

This paper is based on secondary data. Different books, Journals, Newspapers, and relevant websites etc.

Economic reforms are being implemented in India. The emphasis on liberalization, privatization and globalization in the economic reforms program is emphasized. It is necessary to understand these concepts in order to understand the nature of financial reform.

1.Liberalization: in India started in 1985 when the government took various measures for the purpose of deregulation and liberalization of industries. The Industrial Policies of 1985 announced a series of measures to reduce the control of the industry, and especially the big business. Following are the steps for the liberalization of the Industrial Policy of 1985.

- 1.The Industrial Policy of 1985 emphasized the acceptance of the new production technique and the private sector was given importance.
- 2) In 1985, the permission policy was relaxed for the benefit of industrialization and large scale industries.
- 3) Automation method was adopted in production capacity.
- 4) If the industry is to be renewed, it is allowed to increase production capacity by 49%.
- 5) Monopoly and N The minimum limit of Rs. 20 crores were increased to Rs. 100 crores under the provisions of Prevention of Trade Transaction Act.
- 5) The investment limit for small scale industry and big industries is increased to Rs 35 lakh and Rs 45 lakh respectively.

The 1991 policy states that there was no need to expand the factory in other sectors except for the 18 industry, which could become hazardous to the protection, social and environmental hazard, and the introduction of new factories.

2.Privatization:

Privatization is the process in which the government transfers the producer, economy or transaction from the public sector to the private sector. During the last two decades, the industrial market economy, the developing economies in Asia, Africa and many other countries in the world have undertaken large scale privatization programs. Many industrialized market economies have undertaken privatization programs in their own way; many developing countries have been forced to implement private privatization programs, due to privatization while providing financial assistance to the International Monetary Fund and the World Bank. In 1991, the public sector's role in the Indian economy changed greatly. 1991, the new financial policies and public sector undertakings. The government has adopted the following two methods of disinvestment in the aftermath of the disinvestment program, which began in 1991 - 92, when the shares of various public sector companies were sold.

- 1) Selling shares of election public welfare.
- 2) Private sector company public as a strategic sales initiative.

3.Globlisation:

Economic reforms in the Indian economy have accelerated since 1991. Major changes in industrial policy were changed. It started in the process of liberalization. It was realized through globalization that it could be possible to bring about economic development of the country. Considering the fact that business growth, investment growth and the use of new technologies can be made possible by speeding up the development process, considering the path towards globalization. The Indian industrialization has had a major impact on the globalization process due to the globalization process. It is necessary to understand the meaning of globalization, Globalization is a combination of the global economy of the domestic economy and globalization is concerned with the integration of the Economy and it is a growing economic interdependency of the nation.

VI) Features of the Industrial Policy of 1991:

1. Changes in the Industrial License Policy:

The use of industrial licensing method was used to administer the business. Under this method, unnecessary interference of bureaucracy was bound to limit the accessibility of the private sector. There was a change in the new policy, the policy for help and guidance was not adopted for the use of industrial licenses. Except for a few small businesses, it was disclosed that there is no need for a license to expand the factory in other industries and to set up new factories, but the licensing process will continue for 18 industries which can be socially and environmentally vulnerable to protection.

2) The scope of the public sector:

the 1991 industrial policy, made significant changes in the old policies of the public sector. Indirect confession of what was expected of the public sector was not fulfilled, but it was agreed that the role of public sector is important in the process of balanced industrial development of the country. Came public Despite huge investment in the sector, there is no increase in production, employment as expected. Progress did not come as expected. There was a lot of problems related to productivity, inefficiency, unnecessary labour recruitment, proper planning related to the project and increasing losses, in the public sector, all these new policies adopted the policy of reducing the scope of public sector and offering opportunities in the private sector.

3) Important provisions regarding small scale:

New industrial policy capital investment limit of small scale industry has been increased from Rs 35 lakh to Rs 60 lakh, capital investment limit of Rs. 45 lakhs were made to 75 lakh rupees from supplementary industries, in order to provide adequate power supply to small industries. Has been there. Other industries were allowed to invest 24 percent. The raw material supply and marketing facility was approved in the new policy for making available to the small industry. The government has continued the policy of protecting small products by providing some products to the small scale industry, which has been undertaken for large scale production and proper supply.

4) Decentralization of the industry:

in order to decentralize the geographical industry, new industrial policy was made. This policy emphasizes the shift of industries from the big city to the rural city. Legal measures and incentive measures were implemented in the implementation of the policy of industry location fixation. The scheme emphasized the need for development of the rural areas in rural areas.

5) The monopoly control law:

monopoly and restrictive trade dealing law of monopoly control, which existed since the 1970s, had many restrictions on the industry, according to the law, some industries were required to take pre-approval according to the Monopoly Control Act, for the establishment of a new industry, expansion of industry, merger. New policy and monopoly company cancelled all restrictions.

VII) Objectives of New Economic Policy:

The government policy of 1991, under the leadership of Shri P.V. Narsingh Rao released the new industrial policy on July 24, 1991. This policy has made significant changes to the basic framework of the Industrial Policy of 1956.

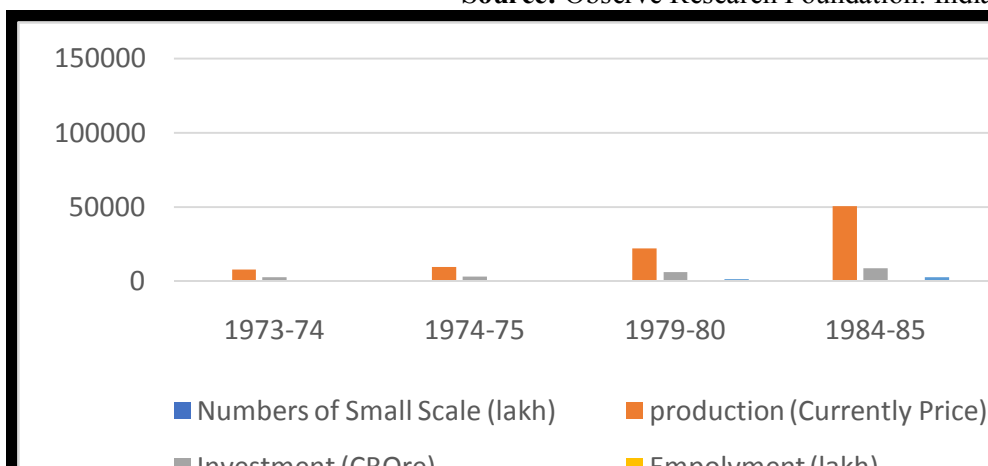
1. Unleash Indian industrial systems in the chain of unnecessary control.
- 2) Combining the global economy of the Indian economy.
- 3) Removal of restrictions on foreign direct investment.
- 4) Acceptance of blind eye policy in the public sector.
- 5) To take care not to produce monopoly in the production sector.
- 6) To give priority to speed up industrialization in backward areas.
- 7) Developing domestic production techniques.
- 8) Enhancing competitiveness of Indian industry.
- 9) Increasing employment opportunities.

VIII) Growth of small scale industries in India:

Considering the important place of small scale industries in the Indian economy, the efforts were made for the development of small scale sector during the planning period, which led to a large increase in the number of small scale enterprises, small scale industry investment and production of small scale industries. Between 1950 and 1960, the number of small enterprises increased from 16000 to 36 thousand. The changes in number of small business, production, investment and employment in the period 1973 to 1990 - 91 were shown in Table no. 1.

Year	Numbers of Small Scale (lakh)	Production (Currently Price) (Crore)	Investment (Crore)	Employment (lakh)	Export (Crore)
1973-74	1.64	7200	2296	39.7	393
1974-75	2.22	9200	2697	40.4	541
1979-80	3.92	21635	5540	67.0	1226
1984-85	7.57	50520	8380	90.0	2553
1989-90	12.23	132320	18196	119.6	7628

Source: Observe Research Foundation: India 1992: p.129.

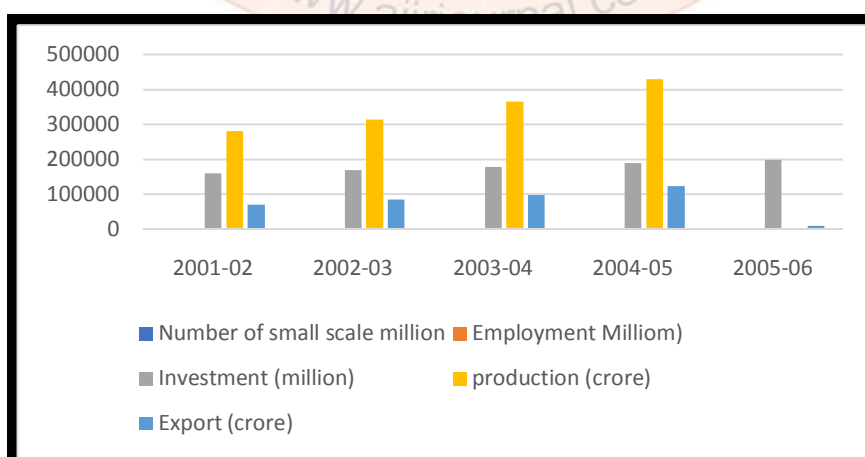
It is observed that from table and chart related to the progress of small scale industries in the period 1973 74 to 1990, the number of small industries and exports increased during this period, as well as small industries, production, investment and employment increased.

IX)Recent Development:

The performance of the small scale sector of the country from 2001-02 to 2006-07 is as follows

Year	Numbers of Small Scale (lakh)	Employment (million)	Investment (Crore)	Production (Crore)	Export (Crore)
2001-02	10.5	25.2	160673	282270	71244
2002-03	11.0	26.4	169579	314850	86013
2003-04	11.4	27.5	178269	364547	97644
2004-05	11.9	28.8	188793	429796	124417
2005-06	12.3	30.0	198050	497842	150242

Source: Reserve Bank of India: Annual Report 2006-07

From the above table Chart it appears that the small scale sector of India seems to be growing steadily in the years 2001-02 to 2006-07. From the above consideration, the number of small enterprises has increased in the period of production, employment and investment in the post-independence period.

X) Conclusion:

it is observed that from this paper since the implementation of the New Economic Policy the Industrial sector has Development.having given more importance to the foreign private investment market in

the country, the market has gained momentum to increase market related competition. Profit, use of this market was emphasized in the use of wages, volumes, and profits. It encouraged the owners of the product components to participate in more and more participation in the production process. New strategies The objective of integrating the global economy of the country 's economy was considered an important one. The emphasis is on relaxation of business operations. The change in the new industrial policy is expected to improve the efficiency of the economy. Improvement in efficiency and availability of equipment is expected to increase industrial production, these provisions are essential for the development of small scale industries. These policies have been made in this policy, reducing the scope of public sector has given more opportunities for the private sector to expand.

References:

1. Kumar, Sanjay. Impact of New Industrial Policy on Industrial Performance. International Journal of Engineering, 2016.
2. Sharma, Ravindra Kumar. Industrial Development of India in Pre and Post Reform Period. IOSR Journal of Humanities and Social Science, 2014
3. Chaudhuri, Sudip. Growth of Manufacturing Sector in Post Reforms India: Some Disquieting features, 2009.
4. Sen, Kunal (2009), Trade Policy, Inequality and Performance in Indian Manufacturing, London: Routledge.
5. Tendulkar, S.D., A. Mitra, K. Narayanan and D.K. Das (2006), India: Industrialization in a Reforming Economy, Essays for K L Krishna, New Delhi: Academic Foundation.
6. Trivedi, P., A. Prakash and D. Sinate (2000), Productivity in Major Manufacturing Industries in India: 1973-74 to 1997-98, Development Research Group Study No. 20, Department of Economic Analysis and Policy, Reserve Bank of India, Mumbai.
7. Vaidyanathan, A. (1977), "Constraints on Growth and Policy Options," Economic and Political Weekly, Vol. 12, No.38, Pp. 1643-1650.
8. Nagaraj, R. (2004), "Fall in Organized Manufacturing Employment: A Brief Note," Economic and Political Weekly, Vol. 39, No. 30, Pp. 3387-3390.
9. Nagaraj, R. (2006), Aspects of India's Economic Growth and Reforms, New Delhi: Academic Foundation.
10. Nagaraj, R. (2007), "Are Labor Regulations Holding Up India's Growth and Exports? A Review of Analysis and Evidence," Paper prepared for the National Commission for Unorganized Sector Enterprises.

Women Entrepreneurship in India

Mr. Balasaheb J. Gaikwad

Assistant Professor, Department of Economics
Toshniwal Arts, Commerce & Science College,
Sengaoon

Dr. Pravin N. Totala

Assistant Professor, Department of Commerce
Toshniwal Arts, Commerce & Science College,
Sengaoon

Abstract

The entrepreneurship has assumed prime importance both in research and in action for accelerating economic growth. The entrepreneur is critical factor who strives to reorient the national strategies and bring out the desired changes in the development pattern. Entrepreneurship can be cultivated, contrary to the earlier belief that entrepreneurs are a special creed and are born with their traits. In the absence of entrepreneurial traits, development of the country is inconceivable. The entrepreneur is mainly a catalyst who can mobilize different resources and put them to effective use. Technically, a "women entrepreneur" is any woman who organizes and manages any enterprise, usually with considerable initiative and risk. However, quite often the term "women-owned business" used relative to government contracting. In this instance, the entrepreneur (a woman) owns (more than 50%), controls and runs the enterprise. The main aim of this research paper is to study of women entrepreneurs in India after Globalization, identify the problems faced by women entrepreneurs in setting up their own enterprises and suggesting remedial measures to accelerate the women entrepreneurship.

Keywords: Women, Entrepreneurship, Economic Growth, Entrepreneur, Globalization, Women Empowerment, Economic Participation,

Introduction:

Women constitute the backbone of any nation. Prosperity of the nation depends upon the prosperity of its women. However, the role played by rural women in economic development has not assigned sufficient importance. Compared to men, women disempowered in India. The women denied the opportunities for education and entrepreneurship. Women face gender specific barriers in access to education, health and employment. Again, women have little control over the assets. Women are often under paid or un-paid for their work. Their contributions to society and the economy often ignored. Her contribution to the family and society development cannot measured economically. In India, women's participation in the formal sector is only about 10 to 15 per cent notwithstanding the fact that in the developed countries it is as high as 70 to 75 per cent. In order to promote the welfare of the women and their empowerment a number of programmes and supporting agencies were involved.

Developing countries, which marked by surplus human resources, the income of the rural families largely, is low and the families require the assistance of an additional earner. This economic vulnerability of the rural family compels their women member to go for entrepreneurship supplementing the increase of income of their respective families. The developing countries, many of which are now characterized by rural women entrepreneurship, still there is a room for more rural women in the entrepreneurial arena. In fact, entrepreneurship reckoned as a factor of production along with land, labour, capital, and organization. The developmental activities in entrepreneurship efforts are vital factors in developing the livelihood and thereby eradicating poverty.

Women in India:

Women constitute an integral part of the society, and actively participate in socio-economic development. However, the role played by women in economic development not assigned sufficient importance. In the Indian context, a woman has several roles to play in the family, the community and the social system in general. Theoretically, women considered important and equal partners in the process of development, but in practice, they generally ignored. Several programmes has taken up by the government in India for the welfare of women and to cater their special requirement but the status of women in large segment of the Indian society has not displayed any positive improvement.

Objectives:

1. To know the Concept of Women Entrepreneurship.
2. To Study Role of Women Entrepreneurship in Economic Development and Women Empowerment

Research Methodology:

The present paper is in descriptive nature and purely try to review the existing studies on women entrepreneurship in India with help of relevant secondary data collected through the Research Paper, Books, Journal, Newspaper and other sources

Entrepreneur:

“Entrepreneurs are people who create and grow enterprises”. An entrepreneur is catalysts of development, with him / her we are ‘prosper’, without him / her we are ‘poor’. In the absence of entrepreneurial traits, development of the country is inconceivable. The entrepreneur is critical person who strives to reorient the national strategies and bring out the desired changes in the development pattern. The entrepreneur is mainly a catalyst who can mobilize different resources and put them to effective use. In fact, entrepreneurship reckoned as a factor of production along with ‘land’, ‘labour’, ‘capital’ and ‘organization’. Webster’s Dictionary defines the term entrepreneur as ‘one who undertakes an enterprise’ and becomes employer. An enterprise has been defined as a ‘bold’ or ‘dangerous’ undertaking or an ‘adventure’. Various experts on entrepreneurship have defined the terms entrepreneur and entrepreneurship in different words. However, most acceptable definition of the term entrepreneur may be ‘a person or group of persons who assume risk and undertake and economic activity and provides goods, services and employment to society’.

Entrepreneurship and Rural Development:

Entrepreneurship in rural areas reduces the pressure on urban and metropolitan areas and it accelerates rural development. The urban and metropolitan centers have been facing economic and social problems such as slum areas and pressure on civic amenities with the influx of rural people. The rural areas suffer from poverty, farmer’s suicides, deteriorating conditions of traditional industries and handicrafts, among others. This project will take review the existing programmes and schemes of women entrepreneurship meant for rural development, and explore strategies to improve the position.

Industrialization in suburban areas helps reducing the over-industrialization of metropolitan and urban centers and the migration of rural people to these areas. The employment opportunities in suburban areas will increase. For rural development, the strategy should be entrepreneurship with utilization of local resources. The products of tiny and cottage industries and handicraft-items should be consumer-oriented. The skills of rural people must be upgraded. The policies and programmes of the Government, financial institutions and other agencies have to be aimed at these aspects. The development has to occur on both economic and social fronts. The project covers these issues.

Women Entrepreneurship and Economic Development:

A women entrepreneur is one who owns and controls an enterprise. They play an important role in the economic development of the nation. Today we find women in the different type of industries, traditional as well as non-traditional sectors. They have made their presence significant in the trade and services sector. It has been seen that women confront with dilemmas ever since they started leaving home for their workplace. On the other hand, the attitude of society towards her and constraints in which she has to live and work. What motivates women to aspire for carrier in business is an interesting thing to explore and analyze. According to McClelland and winter, motivation is a critical factor that leads one to entrepreneurship. Women have shown their capabilities in all walks of life as a result of socio-economic change in the society. But even today it is not easy for women to set up their business and run it smoothly.

Economic development in many countries has brought about an increase in participation by women in the entrepreneurial activities. Women constitute half of the total population in India. A few years back, their employment status was comparatively low and confined to selective professions. But in the recent years, the scenario has witnessed a remarkable change with the increase in the emergence of women entrepreneurs. Entrepreneurship and economic development are found to go hand in hand. The development of women has been the central focus in the planning process since Independence. With several measures taken by the government to empower women, there is a great awakening among women and women entrepreneurship has become an important aspect in our country.

The recent trend indicates that women entrepreneurs are sensitive to changing socio-economic conditions in the country. They are keen to take advantages of such positive changes. They also want to prove their mettle in dual role of work at home and participation in entrepreneurial activities. It is expected that the negative attitude towards women entrepreneurs by the family and society will fall off in future.

Economic independence no doubt makes changes in women’s life. Entrepreneurship among women is an indicator of economic independence. Women entrepreneurship in the country helps industrial development, promotes economic developments and solves the problems of unemployment in rural as well as in urban area.

Empowerment of women’s through entrepreneurship:

The food processing industry sector in India is one of the largest in terms of production, consumption, export and growth prospects, and women being the traditional forerunners in food processing in household as a whole draws a major attention in this sector. Women entrepreneurship was not considerably high in India in comparison with other developing countries and developed countries, although it started much before than

other countries. The Government envisaged measures to empower them e.g. trade related entrepreneurship assistance development (TREAD) for women was designed to empower women economically through the development of their entrepreneurial skills by eliminating constraints faced by them. It included assistance in form of loans; trade related training, trade information, counseling, and extension activities relating to product and market development. Thus, in spite of 'fundamental rights' 'equal status' 'tread', and other measures, women entrepreneurship was lagging behind, because the basic three concepts of entrepreneur, environment and support system were not integrated. However, several factors, which affected women entrepreneurship in India, were lack of appropriate finances, education and training, and favourable societal attitudes and familiar problems.

Conclusion

The development of women entrepreneurship in India depends largely on the exploration of rural market. Rural India comprising nearly six lakh odd villages offers a vast scope for women entrepreneurial activities. Several Asian economies have made great strides towards the development of rural enterprises. For instance, the convergence and development of rural township and village enterprises in China has been most spectacular event in her economic reform. India should emulate China in the matter of accelerating entrepreneurial effort in the country.

The economy of any country can only sustain an ever-growing competition through entrepreneurship. Entrepreneurship, especially in service sector, has a tremendous potential of employment generation and foreign exchange earnings. The central and state governments are therefore through their various organizations making efforts to encourage the prospective entrepreneurs by launching various schemes and programmes.

The socio-economic factors like income, age, occupation, level of education, family size, investment level, turnover, and product-wise classification of activities and their role in employment generation have great potential in improving the performance of the enterprise. Specific occupation and family background could be of great help in ensuring better performance of entrepreneurial unit. Thus, it hoped that this study will be of great help to the policy planners, Govt. promotional and consultancy organization, management, educators, professionals, researchers and all those concerned with the promotion of women entrepreneurship in this backward region.

References

1. Bhujangrao Kulkarni – Development of Marathwada – Padma Prakashan, Aurangabad.
2. Deepak Walokar – Women Entrepreneurs – Himalaya Publishing House, Mumbai.
3. Dr. ThotaJyothi Rani – Work, Income and Status of Rural Women – Serials Publications, New Delhi.
4. Dr. S. D. Gokhale, Dr. V. M. Dandekar. Dr Ram, Takwale- ShrividyaPrakashan, Pune.
5. Gopal Singh, Rita Bakshi, M. S. RathoreMeenu Agrawal,&ManjulaTyagi – Economic Empowerment of Rural Women in India – RBSA Publishers, Jaipur.
6. G.S. Batra – Development of Entrepreneurship – Deep & Deep Publications Pvt. Ltd. New Delhi.
7. JitendraAhirrao – Udyojakata (A text book) – Kailash Publications Aurangabad.
8. JitendraAhirrao – UdyojaktechMultatve (A text Book) – Kailash Publications Aurangabad.
9. Neera Desai &Usha Thakkar – Women In Indian Society – National Book Trust, India.
10. Rajani Sinha – Status of Women and Economic Development – RBSA Publishers, Jaipur.
11. SatishTaneja – Entrepreneur Development – New Venture Creation – Galgotia Publishing Company, New Delhi.
12. S. Maria John – Rural women Entrepreneurship – Discovery Publishing House, New Delhi.

Globalization and Indian Society

Dr.N.B.Pawar

Principal, Shri Sant Damaji Mahavidyalaya Mangalwedha,
Dist.: Solapur, Maharashtra

Abstract:

The term globalization can be seen with multiple points of view. It is defined as the mixing of local with global. The establishment of trade worldwide, enhancement of highly developed tools of international communication, widening the financial markets, establishment of business at international level, migration of population from one country to another country, multiculturalism in different societies etc. is some of the most important aspects of globalization. It can be better explained as the process through which the diversified world gets unified into single society. The impact of globalization can be seen in different aspects of life throughout the world. The influence of globalization can be seen from food habits, culture, trade, communication and other highly developed values of human life. The influence of Western culture, arts, science and technology can be observed in Indian culture and thought. This paper aims at highlighting the impact of globalization on various aspects of Indian society and culture. The influence of British due to the colonialism and rule about 150 years has already affected the culture and society of India.

Key words: Globalization, India.

What is Globalization?

Globalization is usually taken as a process that socializes human beings of different countries for unified activities across the globe. Literally it can be described as a process of unification of local and regional aspects into global. This process is still progressive which integrates regional societies economies, and cultures with the help of different networks of exchange. Most usually this term is considered with reference to the global economy and trade. In a broader view, globalization is the process that exists worldwide for harmonizing prices, different products, interest rates, wages, as well as profits. This term has become one of the most debated issues in socio- political, cultural and literary studies. Economy and society cannot be separated from each other. As Manfred B. Steger states, "Since its earliest appearance in the 1960s, the term globalization has been used in both popular and academic literature to describe a process, a condition, a system, a force, and an age."

The Influence of Globalization on Different Matters of India:

1.Globalization and Indian Family:

Change is a constant social phenomenon as no any society remains static. It changes with time, and interests of people. The speed of change differs as per the society. Today India is one of the societies who are adopting rapid changes. Indians are rapidly adopting western ways of family life. The impact of globalization on Indian family structure can be seen in multiple ways. The traditional family structure of India consists of joint families. Traditionally, the elder people in family are decision makers and their decisions are supposed to be fair final. The system of traditional marriages is also dominated by the elder people in the family. Traditionally, the role of Indian women is limited to house hold duties and looking after the children. With globalization, there are many influences on family and married life of Indian people. The impacts of globalization are more visible in urban life. In rural Indian life, the traditional ways are still followed with some exceptions. As the impact of mobility and globalization, the number of nuclear families is increasing. Secondly, the number of divorces has increased in modern times. Many times, the most common cause of divorces is matters of money. The craze of getting married with NRIs and settling down in foreign countries, particularly western countries has increased to a great extent. Different western functions and festivals are usually celebrated in urban families. With globalization, the cultural boundaries are getting vanished to a great extent. The increase in mobility of young generation for new employment and education has weakened the relations among family members. The emotional bonds among the family are losing because of the physical distance. The members of a family hardly come together for a healthy talk and for sharing emotions. This has affected the Indian 'family' as the group of caring and nurturing people for children. Science and technology have made Indian life more comfortable and fast too. "A social structure is made up of a system of positions and a system of rewards and opportunities associated with positions. Economic structures are defined by the

productive roles that exist in society, the rewards associated with these roles, and the means of assigning people to those roles.”(p.60)⁴

2. Globalization and Indian food:

Basically Indian food consists of different vegetarian items produced from agriculture. When we look at the past of India, we find that Indian life and food has been greatly influenced by different foreign rulers and cultures; particularly British and Mughal. With the advent of these foreign rulers, their manners and customs including food habits have largely influenced Indians. Different foreign food items like pizza, burger and other food items have become commonly preferred by Indians, particularly those living in big cities. Non-vegetarian food has also become the major part of food. The Chinese food items have become quite popular in urban as well as rural parts of India.

3. Globalization and Languages in India:

The influence of globalization on Indian languages can be observed in recent times. The impact of English is dominant in global communication, today. The mobility of people has resulted into the adoption of foreign languages and mannerisms. Most particularly the field of Engineering has been largely influenced by English, Japanese, German, French and other languages of those countries where the opportunities of employment are more. There are both positive and negative effects of globalization on Indian languages. Today, with the help of different softwares and advanced technologies it is possible easily to convert any matter from any language into any other language. Due to the increasing influence of English, the rural and tribal people have been isolated from the outer world, though to some extent. In this globalised world, Indians are losing their contact with the beauty of their regional languages as well as dialects. The people living in urban areas of India have been admitting their children in English medium schools to secure their future opportunities of employment. Today, the same trend is being adopted by the rural population of India.

4. Globalization and Culture in India:

There are both positive and negative impacts of globalization on Indian culture. Dress code is one of the aspects of culture. The traditional dress code has been changed and people have started wearing foreign dress codes like jeans, t-shirt, mini skirt and so on. Due to the advanced channels of communication such as internet, e-mail, social media channels etc., people have been easily in contact with other people of other cultures. It has certainly enhanced the sharing of ideas and following each other's habits about cultures. Religion is one of the most important aspects of a culture. With the globalization, the boundaries between religions are getting vanished to some extent because of communication. India is basically a country of diverse religions and cultures. So, there is not much impact of globalization on cultures and religion.

5. Globalization and Agriculture in India:

The impact of globalization on Indian agriculture has both positive and negative sides. The positive sides include the availability of modern technologies in agriculture. Advanced herbicides, pesticides, seeds and many other technologies have become available for Indian farmers. New opportunities of employment have been created in Indian agriculture which includes packing, transportation, cold storages, exporting, processing and so on. With globalization, Indian farmers have started growing different cash crops like fruits and so on. This has helped in reducing the poverty of Indian farmers. There are some negative effects of globalization on Indian agriculture. The poor farmers have got troubled due to the growing competition in this field. Many of the rural farmers have faced tremendous frustration and they have preferred to commit suicides due to growing debt and global competition in the field of agricultural products. The costs of labour, fertilizers and other inputs of farming have increased to a great extent. *“India and China are currently the world's fastest-growing energy consumers. India imports some 75 percent of its energy requirements, whereas China imports about 35 to 45 percent.”(p.168)³*

6. Globalization and Indian Art:

Globalization has both positive as well as negative impacts on different forms of art such as dance, music, films, drama and so on. The influence of specific art form on Indian art form of respective genre can be easily seen. Today, Indians enjoy listening western music and watching Hollywood movies. In the same way Indian movies and music have got worldwide recognition. The fusion of Indian and Western music can be frequently observed.

7. Globalization, Education and Employment in India:

Globalization has tremendous impact on the education and employment in India. Commercialization of education, devaluation of traditional education, specialized education and unemployment are some of the issues of globalized India. As the result of globalization, new technologies, and economic opportunities have become available to Indians. Different MNCs are getting established in India and they are investing a large amount for setting up their research and development activities. Business processing, software development, medical and engineering facilities have created opportunities of employment for youth, particularly in urban areas of India. In the current times, the business sector of India has become more conscious due to the global competition. Globalization has certainly changed the procedures of business in India particularly with reference to the psychology, technology, methodology, work culture etc. *'India is failing to fully utilize its vast reservoir of human capital.'*(p.103)³

Conclusion:

Globalization has touched almost all areas of Indian life and society. It has certainly transformed the ways of Indians towards life, culture and other aspects of life. Technology has played a key role in changing the human life. Indian society, culture, religion, manners, values, education, employment, business and many other important aspects of life have been greatly influenced by globalization. The impacts of globalization on Indian society are direct or indirect. They are positive as well as negative. It can be observed that the impacts of globalization on urban India are more as compared to rural India. The traditional family structure has been greatly affected by globalization. The materialism and self centeredness are some of the evils of globalization.

References:

1. Larry Ray: Globalization and Everyday Life, Routledge Publication (2007)
2. Mike Featherstone (ed.): Global Culture Nationalism, Globalization and Modernity, SAGE Publications India Pvt. Ltd. (1997)
3. Shalendra D. Sharma: China and India in the Age of Globalization, Cambridge University Press, New York(2009)
4. Steve Darné: Globalization on the Ground Media and the Transformation of Culture, Class, and Gender in India, SAGE Publications India Pvt. Ltd. (2008)

